ANTAL GYÖNGYVÉR

NICOLAUS OLAHUS
PERMANENȚE UMANISTE

Tehnoredactare computerizată şi concepţie grafică:
Cezar-Octavian Diţă

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

ANTAL, GYÖNGYVÉR
Nicolaus Olahus : permanenţe umaniste / Antal Gyöngyvér. - Bucureşti : Biblioteca Bucureştilor, 2011
ISBN 978-606-8337-07-4

009(498.4) Nicolaus Olahus

ANTAL GYÖNGYVÉR

NICOLAUS OLAHUS PERMANENȚE UMANISTE

EDITURA BIBLIOTECA BUCUREŞTILOR
BUCUREŞTI – 2011

Argument

Deşi cel mai reprezentativ umanist autohton al epocii, remarcându-se pe plan european prin vasta sa cultură şi prin activitatea sa multivalentă, bucurându-se de prețuirea unor personalități precum papa Clement VII, Ferdinand I, Carol Quintul, Ludovic II sau regina Maria, văduva acestuia, şi de aprecierea a zeci de umanişti, Erasmus de Rotterdam rezervându-i un loc la masa sa, deşi nu s-au putut vedea vreodată, Nicolaus Olahus nu beneficiază nici până în prezent de o exegeză pe măsura meritelor sale.

Marele umanist este comparabil, din perspectiva interesului Europei culte pentru activitatea sa, a contribuției sale la profilul spiritual şi diplomatic al vremii, cu Spătarul Milescu şi cu Dimitrie Cantemir, strălucitul reprezentant al umanismului românesc târziu. Într-un fel, creațiile literare ale lui Nicolaus Olahus împărtăşesc soarta operelor lui Cantemir, care, în istoria literaturii noastre, sunt tratate discriminatoriu, cu toată valoarea enciclopedică a lor şi în pofida laurilor pe care Apusul le-a oferit autorului, recunoscându-i geniul. Citim, de pildă, în tratatul de istorie literară a Academiei Române: „Fiind scrisă în latineşte, *Descrierea Moldovei* nu face parte nemijlocită (sic!) din literatura română" (1). Ne întrebăm, prin urmare, din care literatură fac parte aceste scrieri, în mod "nemijlocit"? Din literatura latină, cumva?

Literatura umanistă de expresie latină este o manifestare literară din cele mai remarcabile, în toată Europa, fiind produsul unei elite spirituale relativ închise, o lume în sine. Avându-şi rădăcinile atât în literatura medievală cât şi în cea antică şi găsind în expresia latină un suport al clasicismului şi al universalității, literatura umanismului timpuriu abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea îşi va găsi o rivală pe măsură în scrierile umaniste concepute, drept consecință a Reformei, în limbile vernaculare, ca apoi, după câştigul de cauză al acesteia, la începutul secolului al XVII-lea, operele de expresie latină să rămână doar obositele semne ale unei lumi coborând spre apus. Până atunci însă, între hotarele republicii umaniştilor, afirmarea artistică urmează alte legi decât cele obişnuite: marile valori vin dinspre universal către național (în sens larg, căci termenul *națiune* este impropriu până în epoca modernă) şi coboară din atemporalitate în timp istoric. Umaniştii nu renunță, însă, la obârşia lor, ci îşi adaugă numelui atributul prin care înşişi

se leagă cu ostentație de neamul sau ținutul care i-a dăruit universalității. Mulți dintre ei, ca şi Olahus, fără a se mulțumi să urmărească de departe şi cu sufletul la gură vâltoarea evenimentelor din patrie, îi duc pe umeri apostolatul sau apar pe câmpul de luptă, deprinzându-şi trupul şi sufletul cu grozăviile de care îşi amintesc din scrierile anticilor. Cu toate acestea, pentru că litera lor nu cunoaşte această perisabilă graniță istorică, ei riscă să rămână în afara istoriei, mai cu seamă a celei literare, care se poticneşte fatal într-o falsă dilemă: cărei literaturi naționale îi aparțin scriitorii născuți în altă patrie decât cea în care şi-au desfăşurat activitatea, într-o altă limbă decât cea maternă? Soluția devine ignorarea lor exegetică, la care se adaugă traducerea doar fragmentară a operei lor. Omiterea acestor creatori din studiile de specialitate sau abordarea lor evazivă este un îndoit prejudiciu. Pe de o parte, ei sunt frustrați de posibilitatea de a fi cunoscuți şi apreciați de cititori, de a fi emisă o judecată de valoare asupra operei lor, indiferent de calitatea acesteia. Pe de altă parte, voalarea aceasta sărăceşte cultura, lipsind posteritatea de o moştenire de drept, lăsând pete albe pe harta spiritualității naționale şi denaturând întreaga evoluție a literaturii, întrucât nu se poate clădi pe goluri. Vehiculând ideea că o literatură de o altă expresie este sterilă pentru modelarea limbii literare naționale (în pofida bilingvismului!), istorici literari consacrați nu ezită să decimeze sub ochii cititorilor nu numai literatura în ansamblul ei, ci chiar creația unui singur scriitor, alegând meticulos paginile, de pildă latineşti, de cele în limba națională (vernaculară).

Chiar şi aşa stând lucrurile, o soluție ar fi includerea acestor scriitori într-o monografie, prin colaborarea unor exegeți din ambele lor patrii. (Ar fi salutar interesul comun față de Nicolaus Olahus, de exemplu, al ambelor culturi şi literaturi, română şi maghiară. A se vedea, de pildă, revendicarea de către Alexandre Ciorănesco sau Brunetière a lui Erasmus pentru literatura franceză.) Şi din această perspectivă, însă, tăcerea învăluie o valoroasă parte a umanismului.

În privința expresiei, soarta mai vechilor scrieri redactate, la români, în slavonă pare a fi mai fericită. Dacă această tratare diferențiată îşi are cumva explicația în strădania de a aşeza pe îndreptățite temelii întreaga arhitectură a literaturii naționale, oare cum nu s-ar nărui acest edificiu cu atâția piloni sacrificați la unul din cele mai frumoase nivele de epocă? Iar dacă explicația rezidă în faptul că, în ce priveşte zorii literaturii române, cercetătorii nu au de ales, aceste opere de expresie slavonă fiind singurele existente, în timp ce situația literaturii umaniste este alta, dat fiind rolul determinant al scrierilor în limba română, totuşi, istoria literaturii nu are dreptul să pritocească astfel zestrea de creații; a selecta după alte criterii decât cele valorice înseamnă a denatura şi a sfida dimensiunea ştiințifică a cercetării, fapt la care se adaugă

constatarea că renegații sunt personalități cu adevărat marcante, care fac cinste literaturii europene, în cadrul căreia au strălucit chiar sub efigia neamului lor.

Câteva insulare traduceri, din importanta sa proză umanistă şi din cele peste şaptezeci de poezii, precum şi unele cercetări, mai vechi sau mai noi (2), au putut da naştere unei monografii de dată mai recentă (3), însă această lucrare, cu toate importantele informații pe care le oferă, nu este întotdeauna bine documentată şi, pe alocuri, se contrazice.

Prin prezentul studiu, intenționăm să contribuim la cunoaşterea personalității, mai ales a celei literare, a umanistului Nicolaus Olahus, făcând unele reveniri asupra unor date, pe care le considerăm imprecise, legate fie de aspecte ale vieții, fie de cronologia operelor sale. De asemenea, prin traducerea integrală în limba română, pentru prima oară, a tuturor poeziilor sale şi a celor mai valoroase două opere de proză umanistă care îi aparțin, *Hungaria* şi *Atila*, credem că înlesnim lărgirea exegezei autohtone a lui Nicolaus Olahus – orizont şi al acestor pagini, care au în vedere atât valoarea documentară, cât şi cea artistică a scrierilor umanistului şi caută argumentele concrete ale înrădăcinării acestuia în pământul părintesc, sub cerul unic al umanismului european.

Preliminarii

UMANISMUL ROMÂNESC PE COORDONATE EUROPENE

Ca expresie spirituală, ideologică a Renaşterii, a epocii de reviriment plenar al fiinţei umane, concepţie novatoare aflată la antipodul mentalităţii medievale, dar tocmai de aceea iscată din aceasta, umanismul îşi intersectează o singură dată, în intervalul secolelor al XIV-lea – al XVI-lea, toate coordonatele – ştiinţifică, artistică, morală, culturală. Suprapunerea acestor aspecte generează o singură dată în istoria societăţii omeneşti – căci, altfel, umanismul, în diferitele sale manifestări, a fost, cu unele sincope, mereu propriu lumii umane – o vârstă de aur. Abolindu-se obscuritatea, se redescoperă în om nu numai noblețea naturală, ci şi motivaţia unei noi culturi.

Tânărul spirit, până să aducă la lumină propriile sale izbânzi şi spre a nu lăsa pustiu spaţiul cucerit, răsădeşte aici valorile consacrate, perene, ale Antichităţii de care este legat printr-o distinsă comuniune de idealuri. Deschizând perspective elevate omului şi societăţii umane, prin conştientizarea superiorităţii şi libertăţii făpturii omeneşti, spiritul tinde să depăşească orice tutelă, orice dogmă şi, lăsând în urmă orizontul feudal al Evului mediu, care i se închidea pretutindeni, îşi găseşte resursele noii vârste tăind cale dreaptă spre comorile de multe carate ale clasicismului antic. În această călătorie a minţii şi a sufletului, ancorarea la limanul luxuriant şi, fără îndoială, mai senin, al Antichităţii a însemnat salvarea dintr-un naufragiu spiritual şi revelaţia vie a idealului căutat.

Dar omul Renaşterii nu se autoexilează aici; el este fericitul pelerin, un căutător de aur, pe care, apoi, îl meşteşugeşte. Raţional, încrezător, uneori laic, scrutează cu sete universul. Noile orizonturi se arată vaste şi incitante. Le cântă. În *il dolce stil nuovo.* Descendentă directă şi moştenitoare a spiritualităţii antice, Italia devine patria noii culturi. Dante însuşi stă la cumpăna

dintre lumi, iar Petrarca, primul poet încununat, păşeşte cu adevărat peste noile praguri, văzând în om o mai mare măreţie decât cea a muntelui pe care îl escaladează cu un frate şi cu o carte. Antică. Si, pe când Boccaccio lega prietenie cu el (1350), influenţa italiană începe să se facă simţită şi în restul Europei.

Operele anticilor sunt citite în original şi traduse, filologii realizează primele ediţii critice. Cultura se difuzează, totuşi, în cercuri restrânse; practic, traducătorii, editorii sunt şi singurii cititori. Cu toate acestea, puţini dintre ei înţeleg ca pe o izolare contemplativă versul horaţian *"Odi profanum vulgum et arceo"*, alegând mai curând, tocmai ca vulgul să nu rămână profan, slujirea cetăţii. Căci, fără a cunoaşte anvergura unei mişcări culturale de luminare a maselor, umanismului renascentist nu i se poate contesta strădania educativă. Conceptul de noblețe îşi celebrează, de aceea, virtuoasele semnificaţii ancestrale. Dacă, potrivit lui Protagoras, omul este măsura tuturor lucrurilor, Petrarca afirmă, încrezător în perfectibilitatea umană: *"Verus nobilis non nascitur, sed fit."* Acelaşi gând încolţeşte şi în spaţiul românesc, unde se consideră că "[virtutea] nu vine, nice se trage dă pre moşneni şi dă pre strămoşi, [putându-se întrupa] într-un sat prost şi dă nemica, de întru nişte oameni oarecum" (4) şi că "întru blagorodia părinţilor nice un om să nu se laude, că toţi suntem dintr-un pământ" (5). Iar Spătarul Milescu oferă modelul umanismului chinezesc: "Cu cât este cineva mai învăţat, cu atât primeşte mai mare cinste […]. Astfel, în China nu se ia în seamă noblețea; la ei cel mai nobil este cel mai înţelept" (6). (La Martin Opitz se întâlneşte ideea şi mai progresistă a înnobilării poporului prin artă (7).)

În Transilvania, epoca Huniazilor este animată de profunde restructurări. Cercul orădean al umaniştilor autohtoni şi străini, adunaţi în jurul unui Mecena de talie europeană, a cărui bibliotecă rivalizează, strălucitoare, cu cele apusene, este primul de acest gen în cultura noastră. Jan Vitéz, episcopul înrudit cu Huniazii, care timp de două decenii (l445-1465) a uimit Europa prin calităţile şi gusturile sale rafinate, pune la dispoziţia aleşilor săi oaspeţi cărţi rare, pe care unii le copiază pentru alte biblioteci. Având înclinaţii literare, înzestrat mai ales cu un deosebit stil epistolar, după ce pe la Oradea se perindă personalităţi precum fraţii Scolari (8), pictorul florentin Masolino, istoricul Poggio Bracciolini, Vitéz creează acum condiţiile unui *otium* râvnit de toţi umaniştii: în vestitul său cenaclu îşi citesc operele Pier Paolo Vergerio, italian, polonezul Grigore Sanocki, cipriotul Podacatharo sau episcopul de Modrus, Nicolae. Iancu de Hunedoara îl alege pe Sanocki preceptor al fiilor săi, el însuşi vizitând cercul umaniştilor de câte ori are răgazul. Voievodul este şi destinatarul unor scrisori elogioase semnate de secretarul papal Bracciolini, care îi trimite, apoi, şi ediţii ale operelor sale. Fiul lui Iancu, Matei, ajuns

rege, consfinţea prin decret că virtutea culturală este egală cu cea militară. Însă tradiţia de la curtea sa ori de la cea a lui Vitéz, prieten şi al umanistului Enea Silvio Piccolomini – papa Pius II, de a fi în contact direct cu focarele de cultură ale Europei, are obârşii mai vechi: atât Sigismund de Luxemburg, rege ungar şi împărat romano-german, cât şi precursorul acestuia, Ludovic cel Mare, avuseseră legături permanente cu Italia. La rândul său, Matei Corvin, principe pe deplin renascentist, devine o figură aproape legendară prin interesul său activ pentru cultură, prin fastul curţii sale, prin spiritul său de dreptate. Bibliotheca Corviniana, celebră pentru cărţile sale rare, pierea în timpul dramaticelor evenimente de după 1526 şi, mai ales, după 1541, odată cu căderea Budei. Multe din volumele sale mântuite din prăpădul otoman vor fi ajuns în mâinile lui Nicolaus Olahus. În ce priveşte Bibliotheca Varadina, ea se poate lăuda, sub episcopatele lui Thurzó Zsigmond şi Szatmári György, cu volume tipărite anume la cererea acestora. Tipograful venețian Aldus Manutius îl editează pe Cicero într-un format mic, pentru a putea fi mereu la îndemâna celor interesați, iar *Epistulae ad familiares* ale acestei serii le dedică, în 1513, lui Thurzó. Tot la Oradea se află prepozit umanistul român Martinus Hatzius, provenind din stirpe nobilă de la Ostrov, din Haţeg. Acesta semnează poezia dedicatorie a ediției vieneze Pomponius Mela, din 1518 (9).

Centrul gravitațional al umanismului transilvănean este deplasat la Alba-Iulia când Geréb László, nepotul regelui Matei, deci tot o rudă a Huniazilor, este învestit cu episcopatul de aici. Odată cu el se afirmă o suită de nume mari în istoria umanismului: Várday Ferenc, Adrianus Wolphardus, Stephanus Taurinus (Stieröchsel), Thomas Pelaeus (Pelei), Johannes Mezerzius (Megyericsei), Johannes Lazius (Lázói). Este o generaţie nouă, cu mai evidente preocupări laice, lăsând în urmă opere de referinţă. Dintre acestea, opusculul lui Wolphardus despre războiul ţărănesc din 1514 s-a pierdut, iar versurile şi panegiricul său despre împăratul Maximilian „nu se ridică prin nimic deasupra scrierilor asemănătoare ale vremii, caracterizându-se prin obişnuitele laude şi flori de stil umaniste, prin comparaţii luate din domeniul antichităţii" (10). Mai importante sunt crezul artistic mărturisit şi activitatea sa de editor şi de filolog. *Stauromachia*, epopeea istorică în cinci cânturi a lui Taurinus, este o compilaţie de două mii de versuri, din care modeste trei sute reprezintă creaţia celui care o semnează, celelalte fiind antice sau de altă sorginte umanistă. De pildă, portretul lui Gheorghe Doja este accentuat sallustian: "*Georgius ergo Zeclius, non ignobili Siculorum genere natus, magna vi animi et corporis […], satis eloquentiae, parum sapientiae ille fuit* " (11). Autorul adaugă, parcă spre îmbunarea cititorului sever, un soi de justificare (irezistibilă!): "*Non lac lacti tam simul est, quam Georg. Zeclius Lucio Catilinae*" (12). Lucrarea merită, totuşi, consemnată, măcar pentru cele două discursuri de factură renascentistă

ale eroului central, care, deşi condamnat de scriitor, este pătruns, ca fără ştirea lui Taurinus, de principiul preferat al umaniştilor: „*Sola virtus nobilitat”*.

Mezerzius, pionierul epigrafiei romane din Transilvania, Pelaeus, distinsa faţă bisericească, prietenul lui Erasmus, Lazius, protectorul artelor, constituie generaţia care o precede pe cea a lui Olahus, Georg Reicherstorffer sau Jacob Piso, provenind cu toţii din oraşe ale Transilvaniei. Reicherstorffer, sibian născut în 1495, elaborează cu ocazia călătoriilor sale diplomatice întreprinse în slujba lui Ferdinand I de Habsburg două chorografii, despre Transilvania şi Moldova, publicate la Viena, în 1541, respectiv, în 1550. *Chorographia Transilvaniae, quae olim Dacia appellata, aliarumque provinciarum et regionum succinta descriptio et explicatio* are, printre dedicaţiile sale şi una adresată lui Nicolaus Olahus, prietenul şi colegul său de la curte, prin care Reicherstorffer îl cunoaşte pe Erasmus şi cercul său de umanişti. Olahus rămâne, însă, figura centrală a acestei generaţii, umanistul cu cea mai solidă cultură.

În deceniul al patrulea al secolului al XVI-lea, umanismul se răspândeşte în mediile orăşeneşti. La Braşov, saşii restructurează învăţământul în spiritul Reformei, deschizând unor mase mai largi calea spre cultură. Activitatea lui Honterus şi Wagner are implicaţii importante asupra învăţământului. Ei se preocupă de asigurarea manualelor şi a regulamentelor şcolare, îngrijindu-se ca aspectul literar să fie în slujba dezideratului moral-educaţional. Ideologia Reformei are un fundament mai pragmatic, o finalitate mai puţin savantă şi mai civică, un caracter mai militant, punând în drepturile lor limbile vernaculare şi făptuind mai larga popularizare a cuceririlor spiritului uman. A putut câştiga astfel cu repeziciune adepţi şi determina, uneori fără drept de apel, înclinarea stindardului catolicismului. Căci, dacă prin Renaştere se universalizează valorile, prin Reformă ele sunt împământenite în naţional, făcându-se un nou progres în promovarea democraţiei. În locul unei înfruntări ostentative a divinităţii, consecinţă, pe alocuri, a exaltării fiinţei umane, Reforma oferă o alternativă mai moderată şi mai modestă (dar soldată adesea, prin învăţăturile lui Luther şi Calvin, cu evidenta sacrificare a măreţiei omului renascentist).

În oraşele săseşti din Transilvania, şcolile urmează îndeaproape modelul celei de la Bardejov (Barthfeld), instituită de Stöckel după principii lutherane confirmate de Melanchton. *Constitutiones Scholae Coronens*is, regulamentul conceput de Honterus în conformitate cu preceptele de la Wittenberg şi Nürnberg pentru a fi urmat de şcolile săseşti din Transilvania (fiindcă variantele de orice factură ale protestantismului au, totuşi, o bază comună), duce la o disciplinată plafonare a creativităţii artistice. Se fabrică versuri pe marginea a felurite pretexte, scrisul devine o îndeletnicire care se poate deprinde cu o oarecare sârguinţă şi toate la un loc dau la iveală un pro-

vincialism cu pretenţii de artă, după moda vremii. De două ori pe an, în rândul elevilor se prezintă spectacole teatrale. S-a păstrat o piesă comică anonimă, editată la Abrud în 1569, însă de un predicator unitarian, Karádi Pál, *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról…,* în care unul din personaje este Nicolaus Olahus.

Cosmografia lui Honterus cunoaşte şaptesprezece ediţii, iar Valentin Wagner scrie o piesă, astăzi pierdută, destinată reprezentaţiilor şcolare, cu titlul *Amnon incestiosus.* La Braşov se tipăreşte Terenţiu în două ediţii (13), găsindu-se o nouă soluţie pentru popularizarea preceptelor umaniste în înlocuirea predicilor moralizatoare cu acest mijloc eficient de ridiculizare a trăsăturilor de caracter negative.

În domeniul istoriografic, se remarcă Antonius Verantius, Johannes Lebel, cu poemul său despre originea Tălmaciului, Leonhardus Uncius, care consemnează evenimentele de la Attila în *Poematum libri septem de rebus Ungaricis* (Cracovia, l579), Christian Schesaeus, autorul laureat al importantei epopei *Ruinae Pannonicae*, în prefaţa căreia, asemeni anticilor, formulează cu onestitate ideile care îl călăuzesc, această operă oferind, dincolo de anumite virtuţi artistice, şi un conţinut documentar de încredere. În privinţa acestor informaţii, unele pasaje ale operei sale pot fi citite în paralel cu însemnările lui Johannes Sommer, o altă figură remarcabilă a umanismului din Transilvania, evocator elegiac, cu inflexiuni tomitane, al domniei lui Iacob Eraclidul, Despot vodă (*De clade Moldavica),* la a cărui *Schola Latina* de la Cotnari funcţionează ca profesor de latină şi greacă.

Literatura umanistă de expresie maghiară din Transilvania îşi revendică, de asemenea, câteva nume mari: Gasparus Heltus (Helth, Heltai), interpret al cronicii lui Bonfini şi al fabulelor lui Esop, având o bogată şi variată activitate în Clujul alăturat de o vreme centrelor umaniste anterior afirmate (Oradea, Alba-Iulia, Braşov, Sibiu), Baranyai Decsi János (Decius Barovius), în care principele Sigismund Báthory îşi pune mari speranţe şi care a fost timp îndelungat profesor la gimnaziul din Târgu Mureş, traducătorul, totodată, în limba maghiară al lui Sallustius, precum şi Zamozius (Szamosközy István), cel mai mare istoric umanist pe care l-a dat pământul transilvan. (Nicolaus Olahus descrie în opera sa *Hungaria* ţinutul dintre Someş, Tisa şi Munţii Maramureşului, de unde se trage Zamozius.) E neiertător în ce îl priveşte pe Sigismund Báthory, care cedase Transilvania lui Ferdinand, iar pe Mihai Viteazul îl vede ca pe un Hannibal valah.

Galeria umanismului transilvănean este bogată şi prin Deidricius (Georg Deidrich), precum şi prin nume ca: Bogáti Fazekas Miklós, Fabricius, Anonimul din Taga, Csáktornyai Mátyás, Hunyadi Ferenc, Enyedi György, Huszti Péter, Cserényi Mihály, Varsányi György, Szegedi András – cu toţii harnici

prelucrători ai textelor eline, popularizând astfel, în spiritul umanismului protestant, modele mitologice şi eroice.

În filosofia stoică (deşi umanismul promovase iniţial concepţia epicureică a bucuriei vieţii), se afirmă alte câteva pesonalităţi: Kovacsoczy Farkas (*De laudibus illustrissimi Stephani Bathory,* Veneţia, l571), Kassay Dávid Zsigmond (*Dialogus* – operă consolatoare), Vargyasi Dániel János (*Disputatio philosophica de fortitudine)* – continuatori, prin scris şi ca mod de viaţă, ai lui Epictetos, Seneca, Aristotel şi Cato.

În secolul al XVI-lea funcţionează în Transilvania cinci tipografii. La Sibiu, Cluj, Alba-Iulia, Braşov şi Oradea se tipăresc cărţi în cinci limbi, primatul deţinându-l tipografia lui Heltai de la Cluj, rivala celei la care lucrau Hoffhalterii sau Honterus şi Wagner.

Coexistenţa a patru confesiuni, catolic, lutheran, sacramentar (calvinist) şi antitrinitar (unitarian), grăieşte despre statutul riturilor consfinţit în adunarea naţională de la Turda, din anul l568. Venind la putere în l571, Ştefan Báthory interzice "înnoirile" religioase, însă, în următoarea adunare naţională (1572), se vede nevoit să le accepte. Spre deosebire de lutherani şi de calvinişti, cei ce mărturisesc ritul unitarian, cu centrul la Cluj, îşi exprimă credinţa trecând la fapte, devenind "aripa stângă, plebeiană, a Reformei din Transilvania" (14). Însă puterea lor rămâne una relativă, căci ei nu pot înfrânge nici nobilimea, nici biserica catolică.

Umanismul târziu al secolului al XVII-lea este inaugurat de Háportoni Forró Pál, traducător al lui Curtius Rufus. Este unul din cei la care fac aluzie cronicarii moldoveni când îi ceartă pe cei care, în loc să recurgă la surse autorizate, citesc „basnele" din romanele populare.

Valentin Franck, cultivator al stilului sentenţios, publică la Sibiu, în 1697, *Hecatombe Sententiarum Ovidianarum Germanice imitatarum*, o culegere de o sută de aforisme, traduse, unele, şi în româneşte sau ungureşte, altele numai în limba germană.

În acest secol, istoriografia îşi urmează cursul prin Boithinus (Bojthi Veres Gáspár), care este continuatorul, mai modest, al lui Zamozius, scriind lucrarea, astăzi parţial pierdută, *De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen.* Istoria secolului precedent preocupă şi alţi autori, precum pe Miles (*Siebenbürgischer Würg-Engel*) ori pe Bethlen Farkas; Georg Kraus prezintă în limba germană evenimentele secolului al XVII-lea.

Origines et occasus Transylvanorum – opera lui Laurentius Toppeltinus, cunoscută şi folosită de Miron Costin în documentarea cronicii sale, apare la Lyon, în l667. Scrierea face referiri, adesea eronate, la proveniența populaţiilor din Ardeal, iar, în a doua sa parte, consemnează evenimentele de aici, dintre anii 1382-1662. Cu această cronică de tinereţe, meritorie, se

înrudeşte *Das Alte und Neue Teutsche Dacia* (Nürnberg, 1666), a lui Tröster, lucrare nu rareori fantezistă, precum şi *Breviculus originum nationum* (Sibiu, 1696 – Cluj, 1697), a lui Valentin Franck.

Prin Haller Gábor este inaugurat genul memorialistic şi cel jurnalistic.

În literatura beletristică, prelucrările sînt continuate printr-un *Rosetum*, al lui Valentin Franck, în stil baroc. Scrierea a apărut la Viena, în l692, fiind, de fapt, un volum de poezii ocazionale.

Mihail Halici, român din Caransebeş, are, împreună cu tatăl său, o bogată bibliotecă, întrunind peste cinci sute de volume. Tânărul Halici este şi el poet ocazional. Studiindu-i versurile dedicate medicului Pápai Párizs, George Călinescu remarcă maliţios că l-au consacrat pe Halici "*Valachus poëta*"…

Cauze obiective explică de ce, în celelalte principate române, umanismul se manifestă în contratimp cu desfăşurarea evenimentelor culturale din plan european. Flacăra raţiunii ce luminează Europa apuseană găseşte, însă, teren prielnic în uscatele pajişti răsăritene, îndată ce ajunge la ele. În confruntarea dintre *animus* şi *anima*, cea din urmă avea să cedeze şi să renască tocmai prin contactul cu spiritul epocii. Formarea unei noi percepţii asupra lumii este simultană cu conturarea, odată cu progresul economic, dacă nu a unei burghezii în sens apusean, cel puţin a unei categorii sociale laice, receptive la transformări, inclusiv la cele de suprastructură. Umanismul angajat, specific Apusului, aici devine unul de curte. Atmosfera patriarhală şi iminenţa primejdiei otomane marchează firesc activitatea cărturarilor şi frânează procesul de primenire. Situate la periferia zonelor de influenţă apusene, aceste principate nu se pot bucura de prielnicul concert al feluritelor moşteniri vernaculare, înflorind în spaţii restrânse, ci sunt integrate din vremuri uitate într-o nesfârşită întindere, unitară din punct de vedere cultural, dominată de inerţia slavonă, chiar dacă Bizanţul devenise un mozaic policrom. Prin intermediul Transilvaniei şi al Poloniei, suflul novator al vremii se face, însă, simţit şi aici. Receptivitatea în acest sens a Moldovei şi a Munteniei este explicabilă şi prin faptul că, deşi de rit ortodox, deşi expuse intoleranţei manifestate de Poartă faţă de cultura occidentală, spre deosebire de cea bizantină (15), ele rămân originare cunoscătoare ale latinei şi, implicit, ale italienei, încât lectura umanistă şi, într-o anumită măsură, contactul cu catolicismul, ţine şi aici treze conştiinţele. Aparent paradoxal, la un moment dat sunt favorizate şi de accesul, înaintea Apusului, la acele certe valori ale culturii răsăritene care, datorită condiţiilor devenite vitrege, iau calea exilului şi cărora, în acest refugiu către Occident din calea persecuţiei otomane, pământul valah şi cel moldav le devine vremelnică vatră.

Pe de altă parte, voievozi precum Ştefan cel Mare, Radu cel Mare, Neagoe Basarab sau Petru Rareş au, de bună seamă, ca principi renascentişti, un rol mai

însemnat în propagarea culturii umaniste decât obscurii poeți pe care i-a dat, uneori, Transilvania (16). Cât privește aspectul literar, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Teodosie* sunt o mostră de autentică și reprezentativă scriere umanist-renascentistă, iar activitatea lui Luca Stroici și a domnitorului muntean Petru Cercel, totodată poet, vine să completeze acest peisaj. Palatul de la Târgoviște al acestuia din urmă, organizarea întregii curți după modele occidentale, cunoscute din călătoriile și studiile anterioare efectuate în străinătate, nu au împiedicat, totuși, transformarea lui într-un sacrificat. Soarta sa este comparabilă, în acest sens, cu cea a înaintașului său moldovean, Iacob Eraclidul, care, dincolo de faptul că s-a dovedit un adevărat patron al umanismului, i-a premers, ca intenție, principelui Báthory, întemeietorul universității de la Cluj (1581), și care, deschizând calea Reformei, dacă vremurile i-ar fi îngăduit, ar fi contribuit la sincronizarea Moldovei cu Europa. Față de aceștia, Udrište Năsturel, Petru Movilă, Spătarul Milescu, Constantin Brâncoveanu sau Cantacuzinii sunt personalități recunoscute ale umanismului românesc, amintite în rând cu cronicarii umaniști consacrați.

Datorită acestor realizări precum și evidentului interes pentru noua cultură manifestat în cele două principate, chiar dacă unele proiecte au rămas nefinalizate, deschiderea acestora către noua orientare nu poate fi contestată. De aceea, surprinde afirmația lui Virgil Cândea, conform căreia "motivarea [întârzierii ralierii principatelor la cultura apuseană a vremii] trebuie căutată într-o *rezervă* bine determinată de angajarea politică și spirituală *conștientă* a românilor într-o altă arie a cugetării și civilizației europene" [s.n.] (17). De asemenea, aprecierea lui Nicolae Cartojan că "intrarea țărilor noastre în zona culturii sud-slave […] a fost fatală pentru toată cultura noastră veche" (18) este contrazisă atât de cele menționate, cât și de faptul că situarea spiritualității românești la intersecția dintre două culturi diferite, una răsăriteană, străveche, cealaltă apuseană, novatoare, în pofida prejudiciului de moment asupra sincronizării cu cea din urmă, datorită tradiției dominante a celei dintâi, înseamnă, în timp, un câștig evident, dacă se are în vedere fie și numai conservarea, în acest chip, a ființei neamului în fața unui inamic care între Bizanț și Roma punea ca hotar iataganul. Ceea ce face ca "rezervele" față de cultura apuseană și opțiunea "conștientă" pentru cea bizantină, în caz că au existat cu adevărat, să aibă o motivație severă, istorică. Dar nu este lipsită de interes nici constatarea că până și această desincronizare privește doar momentul de apogeu al umanismului românesc, nu și manifestările sale timpurii, fie ele și răzlețe. Aceste considerente îndreptățesc aprecierea lui George Ivașcu că "noi am fost dintotdeauna în Europa, ne-am sincronizat cu toate marile ei curente, […] istoria noastră literară nu este o racordare târzie [la ele]" (19).

I. PERSONALITATEA LUI NICOLAUS OLAHUS

1. NICOLAUS OLAHUS – OMUL. ORIGINEA ŞI VIAȚA

Viața şi activitatea lui Nicolaus Olahus este încă, pentru posteritatea sa, plină de date neelucidate, fapt dovedit şi de informațiile contradictorii pe care le conține chiar şi cea mai recentă şi mai avizată lucrare monografică referitoare la el (20).

În tabelul cronologic care figurează ca anexă a acestui studiu, la data de 10 ianuarie 1493, citim: "Se naşte la Sibiu Nicolaus, *primul* copil al lui Varvarei şi al lui Ştefan Olahus" [s.n.], ca mai departe, la anul 1536, să aflăm că "moare Matei, fratele *mai mare* al lui Nicolaus Olahus" [s.n.] (21). De asemenea, în textul lucrării apare: "Din căsătoria lui Ştefan Olahus cu Varvara au rezultat *în ordinea naşterii*: Matheus, Nicolaus, Ursula şi Elena" (22). Un firav indiciu pare să ofere însuşi Olahus, când, în versurile sale ce jelesc pierderea fratelui său, zeul Apollo îl îndeamnă să nu-şi mai scalde în lacrimi ochii *cei tineri*: *"[...] teneros oculos desiste gravare / Fletibus [...]"* (23), deşi acest atribut nu ar trebui considerat numaidecât o sugestie a vârstei mai mici a lui Nicolaus, deoarece, în anul pierderii fratelui său, umanistul avea doar patruzeci şi trei de ani şi, deci, valoarea literară a atributului poate fi şi una determinativă, nu neapărat comparativă, prin eventuala sugestie. În schimb, documentele cercetate de autorii monografiei sunt edificatoare, fapt pentru care menționarea ca întâi născut a lui Nicolaus credem că nu este decât un *lapsus calami*.

Unele neclarități pe care le mai rezervă încă viața lui Nicolaus Olahus sunt, însă, într-adevăr, consecința unor documente derutante. Din procesul verbal redactat de Benedeck Zerchecky, aflăm că umanistul s-a stins din viață

la 17 ianuarie 1568, dar Alexius Horányi datează evenimentul la 14 ianuarie a aceluiaşi an, dând, totuşi, o altă vârstă a defunctului: şaptezeci şi şapte de ani şi cinci zile, faţă de şaptezeci şi cinci de ani şi şapte zile, cum stabileşte Zerchecky. Însuşi Olahus aminteşte, în *Compendiarum suae aetatis chronicon* (24), ca an al naşterii sale, anul l493, însă pe piatra sepulcrală, comandată de el prin testament, apare anul 1491 (25).

În privinţa stabilirii originii umanistului, biografii săi recurg adesea la informaţiile pe care le conţine însăşi opera sa, *Hungaria*, amintitul *Chronicon*, precum şi valoroasa sa corespondenţă (26). De asemenea, diplomele de reînnobilare, semnate de Ferdinand, (din 23 noiembrie 1548 – Bratislava, respectiv din 17 iunie 1558 – Viena, prin aceasta din urmă conferindu-i-se titlul de baron al imperiului) şi testamentul său (27), redactat la 26 iulie 1562, constituie o importantă sursă de date. Li se adaugă câteva însemnări legate de un cotidian uneori emoţionant, pe care nu le-am găsit citate în studii: *Efemeridele*, un soi de agendă sau de jurnal. Acestea, pe lîngă unele notiţe mai puţin interesante, consemnează grav şi lapidar asediul Timişoarei de către Ahmed paşa, în 27 ianuarie 1552 (*"Themesvar obsessa per Achmath Bassa.*" (28)), ocuparea ei, prin moartea "sărmanului Losontzy", în 27 iulie 1552 ("*Themesvar capta morte miseri Losontzy."* (29)), numirile sale în anumite funcţii ori evenimente din viaţa cunoscuţilor săi. Din câteva cuvinte aşternute în fuga condeiului la 11 martie 1553, se poate deduce atmosfera relaţiilor dintre umanist şi Maria, regina văduvă pe care Olahus o însoţea cu devotament în pribegia sa: *"Maiestas regina hoc die mecum loquuta est in Gracz privatim de Archi-Episcopatu Strigoniensi hora noctis septima. Quo die dixit se implevisse annum aetatis suae 51"* (30). Tot în aceste însemnări stă scris că cetatea Lanser, despre care Olahus vorbeşte şi în testamentul său, a cumpărat-o la 11 iulie 1553, mutându-se în ea, singur, pe 15 ale aceleiaşi luni (31).

Deşi originea umanistului părea lămurită, cercetări mai recente (32) tulbură adevărul celor presupuse anterior. Conform unor date mai recente, înrudirea familiei Olahus cu Dăneştii stă sub semnul întrebării, afirmaţia umanistului în acest sens fiind chiar considerată o greşeală involuntară, mai ales că nici diploma de reînnobilare care, aminteşte înrudirea cu Drăculeştii, nu face referiri la Dăneşti: "[Diploma] din l558 aminteşte chiar nominal de Dracula, Mihnea şi Mircea […], care sunt strămoşii lui Olahus. De aceea, este curios că în *Hungaria*, vorbind despre […] voievodul Mihnea, [Olahus] scrie că îşi trage originea din neamul Dăneştilor. Trebuie să credem că e vorba de o greşeală neintenţionată" (33). Până la urmă, toate acestea constituie, de fapt, o falsă problemă, deoarece, urmărind filiaţia voievozilor Ţării Româneşti, se

constată că Dăneştii şi Drăculeştii au o ascendență comună: pe domnitorul Radu I. Din cei doi fii ai acestuia, Dan I şi Mircea cel Bătrân, inițial asociați la domnie, s-au născut Dan II, respectiv, Vlad Dracul, tatăl lui Vlad Țepeș. (Moartea fiului acestuia, Mihnea vodă cel Rău, părintele lui Mircea, o relatează umanistul în paginile *Hungariei* sale.) Prin urmare, Olahus nu comite nicio eroare pomenind înrudirea cu ambele ramuri, iar când spune că este rudă de sânge cu Mihnea, al Dăneștilor, nu face decât să omită ramura genealogică imediată, trecând direct la cea ascendentă. Este, însă, adevărat că umanistul nu îşi aminteşte cu precizie gradul de înrudire cu Mihnea, dar el recunoaşte indirect acest fapt, într-o scrisoare datând din 1553, în care voievodul este considerat unchiul tatălui său – "*patris mei,* si bene memini*, patruus*" [s.n.], deşi în testament îl numeşte unchi al său (34).

Legătura cu voievodul Transilvaniei, Iancu de Hunedoara, Olahus o detaliază în aceeaşi *Hungaria:* "*Manzillae, ab Argyes, ex uxore Marina, […] Ioannis Vaivodae sorore, duo erant inter alios filii: uni nomen fuit Stantzul, qui Danum et Petrum filios suscepit, alteri Stoian, hoc est Stephanus. Is me, et Matthaeum filios; Ursulam, et Helenam filias genuit"* (35). Cu toate acestea, concluziile exegeților săi pot fi reunite în următoarea constatare: "Pe baza izvoarelor existente […], nu putem vorbi de înrudirea directă a lui Olahus cu familia Huniazilor" (36). Singura mărturie, în acest sens, rămân informațiile transmise de scriitorul însuşi.

Se caută explicații şi pentru vârsta înaintată – cincizeci de ani – la care a ajuns episcop umanistul, de vreme ce era de stirpe nobilă, întrucât se cunoaşte că "vârsta medie în momentul primirii înaltei demnități clericale pentru cei proveniți din familii aristocrate era de douăzeci şi cinci de ani, a celor de origine burgheză de treizeci şi nouă de ani, iar singurul episcop de origine iobagă a avut patruzeci şi şapte de ani" (37). Se presupune că faptul este o consecință a insistenței reginei ca Olahus să-i fie la curte. De altfel, în pofida originii alese şi a legăturilor de sânge cu diferiți domnitori, se pare că familia sa a dus un trai orăşenesc, după cum reiese din consemnarea oficială a procesului din 1517 cu Ioan Nagy (38) şi din faptul că nu a studiat în străinătate, dacă nu luăm în considerare îndrumările în ale limbilor clasice de care se bucură în Țările de Jos din partea lui Jacobus Danus, Levinus Panagathus sau Petrus Nannius şi nici studiul *furtim* din anii maturității: "Zilele acestea, regina s-a dus pentru patru zile la vânătoare […]. Eu, obținând un concediu de la ea, m-am dus la vestita universitate a celor trei limbi de la Louvain (39), la patru mile depărtare, ca să-mi mai înviorez sufletul, pentru ca, după cum regina vânează mistreți şi fiare prin codri, tot astfel eu să vânez la Louvain pronunția grecească" (40). Cum însă, în scrisoarea lui Ludovic II către sfatul Sibiului, prin care regele îl înlocuieşte pe judele Ştefan Olahus cu fiul său

Matei, familia este menționată ca nobilă, s-a formulat ipoteza că înnobilarea, probabil datorată meritelor lui Nicolaus, a avut loc între anii 1517-1520 (41). Acest lucru îndreptățește observația că "atât umanistul Nicolaus Olahus cât şi membrii familiei sale îşi datorau cariera nu atât originii voievodale a familiei sau a rudeniei strălucite, ci, în primul rând, studiilor lor, pregătirii lor intelectuale […]. Prin urmare, putem considera că viața lui Nicolaus Olahus reprezintă o carieră de intelectual, în sensul modern al cuvântului" (42).

Originea valahă este un titlu de mândrie al umanistului. Stau mărturie atât cognomenul ce-l însoțeşte pretutindeni în Europa, cât şi faptul că, scriind epitaful fratelui său, nu uită să amintească pământul strămoşesc şi că în Ardeal au fost doar "oaspeți". De asemenea, în *Hungaria* se lasă furat de condei şi de simțiri, zugrăvind, în capitolul al XII-lea, Muntenia, capitala acesteia, Târgovişte, sau eficiența puterii lui Radu. Capitolul următor, dedicat Moldovei, principat cârmuit la fel de înțelept de Petru Vodă, surprinde aprecierea voievozilor țării de către regii maghiari, care îi dăruiesc cu cetăți ungare. De câte ori are ocazia, pledează pentru originea romană a neamului său şi pentru latinitatea limbii tuturor alor săi, indiferent de principat. Transilvaniei îi consacră mai multe capitole şi, deşi descrierea este din memorie, tablourile sunt pline de farmec. În pofida celor stipulate în Unio Trium Nationum, Olahus arată că aici trăiesc patru neamuri. Cât priveşte speranța ce poate fi investită în români în perspectiva unei coaliții creştine, scriitorul rămâne sceptic, ştiind că turcii stau cu ochii pe ei, chiar la hotare.

Trezind curiozitatea colegilor de breaslă europeni cu *Hungaria* şi, mai ales cu *Atila*, care circula în manuscris, este îndemnat să se aplece cu acelaşi talent şi asupra epocii Huniazilor: "Ce bine ar fi dacă ai putea adăuga în *Atila* vremurile iubitului tău Huniade şi ale lui Mathias şi ale celorlalți până în prezent, ca să-i descrii cu extraordinarul tău talent şi cu o erudiție egală […], cu întreaga lor zestre […] şi să înfățişezi chiar pe toți eroii pe care i-a născut acel vestit pământ" (43).

Umanistul şi-a făcut studiile primare în patrie, la Sibiu sau la Orăştie. Din recunoştință față de regele care, după refugierea din calea Drăculeştilor mai întâi la curtea lui Matei Corvinul, îl numeşte jude al Orăştiei (1504), Ştefan Olahus insistă pe lângă episcopul de la Oradea, Thurzó Zsigmond, să intervină la Vladislav II pentru acceptarea ca aprod la curte a fiului său de treisprezece ani, Nicolae (1510). Plecând de lângă familia sa, acesta nu avea să o mai revadă niciodată. La Oradea, tânărul urmează totodată cursurile şcolii capitulare, dând dovadă de mult zel, sârguință, precum şi de talent. Este perioada când profesori vestiți, veniți aici anume din toată Europa umanistă, pun capăt învățământului scolastic. Nicolaus se remarcă la toate cele şapte arte

liberale, introduse după model apusean, scrie şi traduce versuri, deprinzând latina, limba de predare. Coleg şi cu Gerendy, viitorul episcop de Alba-Iulia, în anii de bejenie se va informa prin acesta despre fratele Matei, trecut de partea lui Zápolya, fapt în pofida căruia Nicolaus îl va iubi în continuare, deşi mâhnit: „De fratele meu, Matheus, nu mă pot lepăda, căci doar mi-e frate […] şi singurul la a cărui sănătate şi bunăstare țin ca şi la a mea, şi de ale cărui necazuri nu pot auzi nicicând cu plăcere" (44). Şi tot lui Gerendy îi va depăna amintiri comune, când dorul de casă îl va lua în stăpânire (45).

După şapte ani de şcoală (1505-1512), intersectați cu alții şase petrecuți la curtea cea zgomotoasă, deloc pe placul unui tânăr pus pe lecturi umaniste (1510-1516), moartea regelui slujit va marca momentul retragerii sale, pentru un întreg deceniu (1516-1526), în universul credinței şi al literelor. Cu toată priceperea dovedită în diplomația de curte, Olahus nu se poate ataşa de o asemenea viață tumultuoasă, nu agreează schimbătorul peisaj aulic: "[Curtenii] sunt frământați cînd de una, când de alta, încât nu le rămâne nici o clipă plăcută" – îi scrie peste ani prietenului său Mihail, prepozit de Kalócsa (46). Umanistul deplânge că prea puțin i-a fost dat să trăiască după placul inimii sale, între cărți şi în slujba bisericii. Cu toate acestea, tocmai îndeplinindu-şi cu dăruire funcțiile de secretar al episcopului de Pécs, Szathmári György, de canonic în aceeaşi localitate, de protopop de Komárom sau de canonic lector de Strigoniu, mai atrage odată, involuntar, atenția unui rege asupra sa: Ludovic II îl numeşte secretar şi consilier, câteva luni al său, apoi, odată cu pregătirile pentru înfruntarea armatei otomane, al reginei Maria. Într-o scrisoare adresată istoricului Ursinus Velius, alt prieten al său, preceptor al fiilor lui Ferdinand I, Olahus redă împrejurările care au premers crunta bătălie de la Mohács, cum îl ruga regina pe soțul său, prin solia secretarului ei, să amâne lupta până la sosirea ajutoarelor şi cum a refuzat Ludovic aceasta, neputând suporta dezonoarea în fața posterității, murind pe câmpul de luptă la 29 august 1526 (47). Această bătălie de tristă amintire înseamnă pentru Ungaria primul pas spre transformarea ei în paşalâc, dezastru ce va surveni odată cu căderea Budei, în 1541, iar pentru Nicolaus Olahus începutul unei pribegii de cinci ani (1526-1531), alături de regină, în Slovacia, Boemia, Moravia, Austria şi Germania, urmate de un deceniu de exil (până în 1541), în Țările de Jos. În tot acest răstimp, deşi conştient de prăpădul comis de otomani, Olahus visează întoarcerea acasă. Pe 7 martie 1533, îi scrie prietenului său, Cornelius Duplicius Scepperus: "Dacă se va face pace cu Ungaria şi mi se vor restitui lucrurile, nu mă va mai putea reține aici nici sunetul măiestrit al clopotelor voastre, nici plăcerea sobelor sănătoase, dar şi pline de funingine, nici gingăşiile femeiuştilor; numai libertatea şi prietenia cu oamenii învățați mă atrag într-o oarecare măsură, dar libertatea cea mai mare o voi avea în

patrie. Căci nu sunt om ambițios şi mă mulțumesc cu puțin" (48). Şi tot aici: "Nu-mi vor lipsi acolo nici oamenii învățați, chiar dacă nu vor fi atât de mulți ca aici, nici cărțile care, chiar dacă nu vor fi atât de multe, mă vor face totuşi să cred a fi în mijlocul Italiei" (49).

Mai târziu, în acest interval de lungi aşteptări, de pierderi şi de speranțe zădărnicite, Olahus va învăța, totuşi, să găsească în sine resurse suficiente pentru a se afla în fruntea spiritelor înaintate, pentru a face severe şi îndreptățite reproşuri chiar capetelor încoronate şi pentru a fi diplomatul de prim rang care să pună Europa la cale, spre a o izbăvi de pericolul otoman. De unde, într-o vreme, îi scria ambasadorului lui Clement VII la curtea lui Henric VIII, Ioannes Burgius, necăjit peste măsură: "Obiceiurile oamenilor [de aici] sunt diferite de ale mele […]. Pe lângă aceasta, nici ei nu mă înțeleg pe mine, nici eu pe ei" (50), datorită distinsului anturaj, îşi va găsi şi aici o patrie – una fără hotare fizice.

Întors într-un târziu în Ungaria, numit în sfârşit episcop, mai întâi de Zagreb, apoi de Agria şi de Strigoniu, cel care a fost regent, restructurator al întregului învățământ de la Tyrnavia, inițiator al Contrareformei, după o bogată şi trudnică activitate în slujba culturii, îşi află locul de veci la Tyrnavia, în Biserica Sf. Nicolae, aşa cum ceruse prin testament.

Opera sa, de la scrierile istorice la cele religioase, de la scrisori, care vor fi fiind mai numeroase decât cele păstrate, până la poezii, având, multe din ele, în filoane ascunse posterității, harul său de artist – toate grăiesc, de aproape cinci secole, împotriva uitării. Doar că acel cuvânt latin, care odinioară l-a pus în rând cu Europa umanistă, astăzi îl desparte de propria sa patrie. Sau poate fi acesta doar un răstimp în care ea îşi adună puterile, să-l îmbrățişeze definitiv.

2. NICOLAUS OLAHUS – OMUL DIPLOMAT. MILITANTUL ANTIOTOMAN

Scrisorile lui Olahus, concepute după legile artei, meşteşugite cu migală în bună manieră ciceroniană, punând în valoare şi talentul său oratoric, fac să transpară din rândurile lor nu numai un patriot îngrijorat şi încrezător în acelaşi timp, ci şi un abil diplomat.

Bucurându-se o vreme de liniştea asigurată de nedezmeticirea turcilor după răsunătoarele succese repurtate de Huniazi, regatul ungar cădea, în schimb, pradă nobilimii care tutela regi, acum mai slabi. Disoluțiile din sânul ei îl transformă într-un măr al discordiei între Ferdinand şi Zápolya.

La acestea, se adaugă trădarea unor nobili care, în speranța obținerii puterii, fraternizează cu turcii. Unul din ei este Perényi. Căutând explicații și soluții, Olahus, aflat în pribegie, acuză capetele încoronate, adresându-le cuvinte îndrăznețe, pline de vervă. Lui Carol Quintul, care se împăcase cu papa, primind coroana din mâinile aceluia, și participase astfel la dieta din 8 aprilie 1530, cu prilejul noii diete, ținută la Augsburg pe 1 octombrie, îi spune cuvinte pe care abia reușește să le tempereze în final: "Dacă printre unguri există un număr de iubitori ai guvernatorilor turci, o parte au fost aruncați în această rușine de frică, o parte din cauza situației disperate, pentru că au socotit că nici majestatea ta imperială, care atunci nu te gândeai la salvarea creștinătății, nici prea strălucitul nostru rege, fratele tău, nu sunteți suficient de puternici pentru a îndeplini o sarcină atât de grea. […] Înțelegem că majestatea ta ești singurul om dat nouă de Dumnezeu în care să ne punem toată speranța, liniștea și siguranța, singurul care poate să ne readucă vechea libertate." Apoi adaugă, cu gândul la cei de acasă: "Și nu numai noi, ci toți ortodocșii cărora majestatea ta le este cunoscută socotesc că ești un dar al milei divine. […] Acum, preastrălucite împărate, acum este momentul potrivit, dacă nu pentru exterminarea dușmanului, măcar pentru izgonirea lui departe de hotarele noastre" (51). Aceste îndemnuri înflăcărate rămân, însă, fără ecou, căci disensiunile dintre confesiuni vor duce, nu la cruciada antiotomană pe care Olahus o solicită stăruitor, adresându-se cu această ocazie, la fel de elocvent, și principilor creștini (52), ori redactând documente necesare înființării unui front comun (53), ci, în cele din urmă, la războiul schmalkaldic dintre catolici și lutherani, la care ia parte și Olahus, în calitate de consilier al lui Ferdinand (bătălia de la Mülhberg, 1547). Umanistul va revedea și altădată, de aproape, nenorocirile războiului: bătrân, tot în calitate de consilier, participă la asediul cetății Óvár, în 1566.

Văzând că frații Habsburgi nu se împacă și nu se aliază, Carol V angajându-se în necurmate dispute de supremație, printre alții, și cu Francisc I, regele Franței și cumnatul lor, care duce o politică turcofilă, Olahus cere intervenția conciliantă a papei (54). Într-o lungă scrisoare expediată de la Linz lui Clement VII, încearcă să trezească atenția pontifului și să-l determine la luare de atitudine, zugrăvind dezastrul de la Mohács, asediul Vienei și rivalitatea principilor: regina Maria, adunând în jurul ei, la Bratislava, câțiva oameni devotați, printre care și pe Ștefan Báthory, voise să-l lămurească pe Ioan Zápolya "să nu pună interesul personal înaintea celui obștesc și să nu ofere un exemplu atât de nou și de urât prin alegerea unui [alt] rege în statul ungar, ci să […] accepte […] [să fie ales] ca regent al Ungariei" (55). Cum însă voievodul Transilvaniei, de origine slovacă, se proclamă rege la Alba-Iulia, regina fugară se vede nevoită să-l sprijine pe fratele ei Ferdinand în

obținerea coroanei regale a "celeilalte" Ungarii. În scrisoarea sa, umanistul redă consternarea tuturor în fața acestei scindări dureroase: "Abia pot spune câtă amărăciune şi tristeţe i-a cuprins pe toţi, căci întrevedeau ca-ntr-o oglindă viitoarea furtună, nenorocirea regatului ungar, dezastrul şi ruşinea" (56).

Îngrijorat observator al mişcării otomane antiromâneşti, Olahus îi scrie din Krems comitelui de la Bratislava, Ioan Szalay, înştiinţându-l că Ştefan Mailat, trecând munţii pentru a-i veni în ajutor voievodului muntean Moise, a fost capturat de turci, iar domnitorul Ţării Româneşti a căzut în luptă (57).

Chiar nevoit să urmeze pe regină în Ţările de Jos, eveniment despre care îl informează repetat şi cu multă părere de rău pe Emeric de Calna (58), în inima lui Olahus se întretaie mereu veştile privitoare la demersurile antiotomane, informaţii uneori false, alteori derutante prin întârzierea cu care sosesc; umanistul rămâne militantul stăruitor întru acestea. Numită de fratele ei, Carol V, regentă a teritoriilor rămase fără cârmuire prin moartea mătuşii lor, Margareta de Austria, decedată în 1530, regina Maria nu se poate lipsi de ajutorul şi fidelitatea secretarului ei. La aceasta se adaugă faptul că, în consecinţă, Ferdinand revine asupra promisiunii făcute lui Olahus de a-i acorda un scaun episcopal în ţară. Emeric de Calna, prietenul de care umanistul nu se dezice nici când acesta trece de partea lui Zápolya sau când se căsătoreşte, renunţând la funcţia de canonic de Alba-Iulia, primeşte dezamăgitele rânduri ale umanistului, aşternute la Augsburg, în 13 octombrie 153o: "Nu pot să nu mă plâng de răutatea vremurilor şi de nestatornicia principilor. Principele meu mi-a promis mai demult […] că, îndată ce se va ivi în Ungaria noastră prima demnitate ecleziastică, mi-o va da mie. Acum au devenit vacante două episcopate unul după altul şi pe amândouă […] le-a dat altora" (59). Aceeaşi scrisoare exprimă nemulţumirea că ipocrizia prevalează cinstei: "Aici totul e minciună şi prefăcătorie. Dacă nu ştii să-i măguleşti şi să-i câştigi astfel pe cei puternici şi să denigrezi faima, onoarea şi numele altuia, degeaba te mai străduieşti pentru ale tale" (60). Când, pe 6 iulie 1531, la recepţia instalării Mariei la Bruxelles ca regentă a Ţărilor de Jos, are ocazia de a-i vorbi în particular, felicitând-o, secretarul nu uită să adauge: "Însă, îndată ce se va face pace, va trebui să vă întoarceţi în Ungaria" (61). Totuşi, regina îşi va sfârşi zilele la Madrid (1558), unde se retrage după abdicarea lui Carol Quintul.

Consultat de ambasadorul lui Ferdinand, Cornelius Duplicius Scepperus, în legătură cu posibilitatea cooptării principatelor române în coaliţia antiotomană, umanistul dezvăluie prietenului său de încredere, care îi destăinuise şi uneltirile familiei Gritti pentru a obţine tronurile celor trei ţări româneşti, că nu consideră ideea binevenită, datorită situaţiei nefericite a românilor, aflaţi la graniţa imperiului otoman. În scrisoarea datată 7 martie 1530, Olahus

îşi formulează astfel scepticismul: "*In Valachis et Moldavis in amicitiam nostrorum et Polonorum adhibendis non magnum iacio fundamentum. Nescis enim tu Valachorum quam incerta sit conditio"* (62). Deşi tulburat şi suportând greu prejudiciile pricinuite lumii creştine de turci, Olahus este conştient că orice mişcare greşită ar fi fatală pentru români, putând însemna pierderea fiinţei etnice. Aceasta explică şi hotărârea urmaşilor lui Mircea, Iancu de Hunedoara, Ştefan sau Ţepeş, principi străluciți care au fost stavilă în calea turcilor spre Europa, de a deveni, în răstimpuri, vasali ai Porții, plătind tribut şi evitând, astfel, transformarea țării în paşalâc.

În contextul unor discuții asemănătoare, cu caracter secret şi care au avut loc într-un cerc restrâns, Olahus atrage asupra sa dușmănia istoricului Forgách Ferenc, totodată episcop de Oradea (pe care însuşi îl sprijinise în studiile sale de la Padova), dezavuând propunerea aceluia de a solicita contribuția lui Despot la frontul comun împotriva turcilor. Istoricul gândise astfel mai mult pentru întărirea poziției lui Ferdinand în defavoarea lui Zápolya, dar Olahus nu găseşte cu cale să fie de acord cu imprudenta întărâtare a turcilor tocmai prin cel pe care îl considera un aventurier nedemn de încredere (63). Mai ales că prețul acestei coaliții ar fi fost sprijinirea lui Despot, cu oameni recrutați neoficial din rândul maghiarimii, în obținerea tronului Moldovei. Înfrângerea ulterioară a Eraclidului de către Tomşa a validat atitudinea lui Olahus, dar Forgách a fost cu atât mai lezat în orgoliu, arătându-se de atunci iritat de succesele fostului său protector.

Scepperus, din prețuire pentru umanistul român, face demersuri ca acesta să-şi redobândească moştenirea şi bunurile pierdute, atât în Transilvania, unde Zápolya le distribuise sprijinitorilor săi, cât şi în Ungaria, unde un nobil venal, Valentin Török, pusese stăpânire pe ele, considerându-l pe Olahus oficial refugiat. Este ocazia cu care, după ce dorul de patrie l-a chinuit mulți ani la rând, va călători, în sfârşit, în țară. Dar nu-l mai încântă decât întâlnirea cu câțiva cunoscuți. Cursul istoriei a lăsat răni adânci.

În condițiile slăbirii puterii papale din cauza Reformei, ale frământărilor din statele italiene şi a scindării lumii creştine între regi şi împărați, Nicolaus Olahus propune pacea cu turcii. O face mai mult pentru a câştiga timp, aşa cum rezultă din amintita scrisoare adresată lui Scepperus. Pe de altă parte, când umanistul nici nu mai spera, se încheie pacea între Ferdinand şi Ioan Zápolya, la Oradea, în 1538. Arhiepiscopul von Vells şi cardinalul Martinuzzi, reprezentanții celor doi, convin ca teritoriile aflate sub stăpânirea lui Zápolya să fie anexate, după moartea sa, la cele ale lui Ferdinand. Regina Izabella, rămasă văduvă, va încălca, însă, această înțelegere, în favoarea fiului ei, Ioan Sigismund.

Precipitându-se evenimentele, Ferdinand îl recheamă la curtea sa pe

Olahus. Acesta revede Ungaria sfâşiată în trei: un regat habsburgic, un principat vasal turcilor şi un paşalâc.

Mai aproape acum de Transilvania, umanistul încearcă să contracareze inadvertenţele istorice şi sociale din spaţiul acesteia. După înăbuşirea în sânge a războiului ţărănesc din 1514, căpetenia răsculaţilor fiind oribil schingiuită, iar leşurile ţăranilor sacrificaţi lăsate la margini de drum, una din măsurile luate a fost redactarea Tripartitului lui Werböczy, document juridic care, deşi oprima toţi iobagii, fără a ţine seama de etnia lor, pentru ţăranii români a fost o lege şi mai nenorocită, deoarece, dincolo de faptul că îi lega de glie, se suprapunea peste prevederile statornicite prin Unio Trium Nationum. Astfel, de la cruciada la care papa Leon X chemase popoarele prin bula de la 16 aprilie l514 şi al cărei conducător, desemnat la 24 aprilie, trebuia să fie Gheorghe Doja, s-a ajuns la un teribil masacru şi la adoptarea unor măsuri inumane. Olahus, acum cancelar al Ungariei, convoacă dieta în 1547 la Tyrnavia. Aici, se decide unanim dezlegarea de moşie a iobagilor. Cum feudalii obţin anularea acestei decizii, urmează noi insistenţe din partea lui Olahus, soldate, în 1550, cu un compromis care nu dă câmp liber vederilor înaintate ale umanistului. Abolirea legilor împotriva cărora se ridicase marele spirit al secolului al XVI-lea avea să fie înfăptuită abia prin revoluţia de la 1848.

3. NICOLAUS OLAHUS – OMUL DE CULTURĂ. ÎN SLUJBA BISERICII CATOLICE ŞI A ÎNVĂŢĂMÂNTULUI

Definitiv restabilit în Ungaria habsburgică, Olahus are acum răgaz pentru preocupările sale ecleziastice, anii pe care îi mai are de trăit putând fi consideraţi cei mai rodnici în acest sens, cu toate că nici acum nu se poate dedica în exclusivitate vieţii bisericeşti.

Prinţul bisericii catolice este, înainte de toate, un om modest. Din scrisorile păstrate, se desprinde firea sa simplă, blajină şi pioasă. Cel care scrisese sute de versuri elogiind pe alţii, numeroase epitafuri, concepute la limita barocului (64), în care se dovedeşte un generos şi nestrămutat preţuitor al omului, încropeşte pentru sine un epitaf cum nu se poate mai lapidar:

“Conditur hoc moriens tumulo Nicolaus Olahus,
Qui praesul vivens Strigoniensis erat.” (65)

Autorii studiului din 1968 dedicat umanistului nu precizează că aceste versuri, austere, aparțin lui Olahus însuşi; ele sunt cuprinse în testamentul său, în care se solicită încrustarea lor în piatra sepulcrală. (În monografie, textul este greşit.) Testamentul însuşi reprezintă amprenta sufletească a umanistului, fiind o piesă de artă literară plină de pietate: *"Quum itaque ita sim a Te ex nihilo creatus, ut per mortem corporalem in pulverem rursus redigar, et postea in ope aeternae beatitudinis consequendae in die novissima, secundum Tuam et Filii Tui unigeniti voluntatem, resusciter, […], Tui et Filii et Spiritus Sancti Tui invocato numine, […] condo testamentum. Inprimis, animam meam in manus Tuas, Deus Pater omnipotens, humiliter commendo, […] corpus vero meum hoc caducum commendo terrae matri meae, ex qua formatus sum […]"* (66).

Aceste rânduri încununează cucernic viața unui om, totuşi, glorios, despre care contemporanii gândeau cu nețărmurită admirație. În străfundurile ființei sale însă, el rămâne devotat lui Dumnezeu, nerecunoscându-şi astfel nici un merit. Şi orice faptă ecleziastică a sa, care a putut părea unora prea puțin toleranță, lui îi lasă conştiința curată, deoarece îndărătul deciziilor sale majore există întotdeauna o cauză nobilă, care îndreptățește sacrificiile solicitate. Astfel, devenit episcop de Zagreb, purcede la întărirea diecezelor, fără a avea alte fonduri decât propriile venituri. E drept, îi sosesc în ajutor, trimişi de Ferdinand, doi nobili, Zrinyi Miklós şi Székely Lukács. Dar abia în dieta de la Augsburg, din 1547, obține promisiuni pentru un sprijin material, acordat în 1548. Până atunci, văzând că altminteri nu răzbeşte cu fortificarea teritoriilor aflate în calea turcilor, pentru că vremurile şi inima cer implicarea episcopului în cursul istoriei, hotărăşte încasarea decimei. Locuitorii, nemaiplătind-o de mulți ani, se vor fi revoltat. Dar Olahus ştie că altfel nu poate asigura solda oştenilor trimişi pentru apărarea ținutului. Or, aceasta nu este o chestiune de neglijat; chiar zăbovind la Augsburg, află că Agria, unde fusese mutat episcop în l548, se află sub asediul turcilor. Grăbindu-se într-acolo, căci niciodată nu îi lasă pe ai săi, primeşte vorbă de la locțiitorul său, Verancsics Antal, care ținea piept la o sută de mii de duşmani, să vină "mai degrabă cu un coif decât cu mitra episcopală" (67).

Cel care, în mijlocul atâtor vicisitudini istorice, frustrat, în răstimpuri, de propriul său destin, devenea, în 1553, arhiepiscop primat al Strigoniului, iar în 1562 regent al Ungariei, reeditând prestigiul lui Iancu de Hunedoara, dă dovadă, ca om al bisericii, prin toleranță, de un umanism autentic. În pofida faptului că este inițiatorul Contrareformei, prin care stârneşte spiritele, în afara unei singure excepții, nu a recurs la măsuri radicale. Dar chiar şi apelul său adresat în 1561 iezuiților – demers ferm împotriva Reformei – se soldează, în scurt timp, cu părăsirea Tyrnaviei de către aceştia. Cuvintele lui Maximiliam,

arhiducele de Habsburg, protector al protestanților, rostite în fața orășenimii revoltate de cârmuirea catolică a arhiepiscopului ("*Wir wissen die Sache ad partem zu tun [...], es wird dem Wolochen nicht alle Zeit nach seinen Willen fortgehen"* (68)), pălesc înaintea prețuirii lui Olahus de către Erasm. Autorul remarcilor ironice, din *Stultitiae Laus*, la adresa conducătorilor bisericii catolice, al criticilor mai dureroase decât însăşi Reforma, adversar fățiş, totodată, şi al reformaților, reprezentați în anturajul său de aprigii preoți Zwingli şi Oecolampadius (69), rămâne definitiv prietenul lui Olahus. Această prietenie este posibilă, printre altele, pentru că amândoi sunt conştienți de carențele din sânul ambelor biserici; unul, dezbrăcând veşmintele clericale, fugar din propria patrie din calea celor care îi arseseră, în lipsa lui, cărțile, refuză, în acelaşi timp, dezamăgit de Reformă, şi colaborarea cu Luther; celălalt, provenind dintr-o stirpe de ortodocşi catolicizați, botezat în acest rit şi corifeu al catolicismului, judecând cauzele din sânul bisericii catolice care au determinat protestantismul, trece la primenirea acesteia. Nu poate schimba temeliile sale, la care Evul mediu adăugase, în 1215, ca rival al ordinului călugăresc înființat în 1208 de Francisc de Assisi şi legiferat în 1210 de Inocențiu III, ordinul dominicanilor (aprobat în 1216 de Honoriu III), căruia omenirea îi datorează ceea Erasm numeşte, în scrisoarea sa către Olahus, "sinistra instituție a Inchiziției" (70). Dar îi poate conferi o doctrină – inițiativă pe care o complineşte în 1560, tipărind la Tyrnavia, pentru slujitorii acestei instituții, *Instructio pastoralis ad clerum.* Lucrarea are treizeci şi opt de capitole şi este curând urmată de convocarea unui sobor, în aceeaşi localitate, prin care se decretează ca fiecare parohie să aibă câte un învățător. În 1561, se înființează preparandia de preoți de la Tyrnavia. Astfel, reorganizarea bisericii se desfăşoară în paralel cu restructurarea învățământului.

Ctitor de lăcaşuri sfinte şi restaurator al lor, în anul 1554, Olahus îşi finalizează, pe de altă parte, proiectul educațional, revizuind după principii umaniste toate nivelele şcolii, de la cel primar pînă la cel superior, eradicînd învățământul scolastic. În 1559, cursurile şcolii capitulare, întrerupte la Strigoniu, sunt reluate la Tyrnavia. Multe asemenea acțiuni sunt întreprinse, din nou, pe cheltuială proprie. Ia ființă seminarul şi internatul şcolii catolice, se ridică la zece numărul şcolilor ecleziastice, dezvoltându-se, în paralel, şi învățământul laic. Materia de învățământ, trecută şi ea prin filtrul orientării umaniste şi prin exigențele pe măsură ale episcopului, suferă schimbări, adăugându-se studiului noi autori antici. În cele din urmă, Tyrnavia, reşedința episcopală, primenită în chip de "mica Roma" (71), se îmbogățeşte şi cu o tipografie, aceasta asigurând manualele şcolare concepute sub îndrumarea umanistului, permanent preocupat de studiul tinerilor. Prin considerabilul său sprijin financiar, numeroşi tineri, înrudiți sau nu cu el, îşi desăvârşesc formația

în străinătate (72), inimosul episcop veghindu-le cariera chiar şi de dincolo de mormânt, prevăzând prin testamentul său sume generoase, în acest scop. Această calitate de mentor şi de părinte a personalității sale l-a însoțit toată viața. În anii petrecuți în Țările de Jos, se editaseră cărți pe cheltuiala sa şi, la un moment dat, un student, acuzat pe nedrept, a fost salvat din ghearele Inchiziției prin intervenția pe lângă acelaşi Olahus a lui Ruthgerius Rescius, fostul tipograf de renume, pe care Erasmus îl propune profesor de elină la universitatea de la Louvain, în propriul său loc.

După ce reuşeşte sistematizarea învățământului, la conciliul de la Trente, cu cinci ani înainte de a se stinge din viață, Olahus mai solicită un ajutor pentru biserica al cărei prinț întru pietate este. În această calitate, care îi încununează ca o aureolă virtuțile şi noblețea spirituală, se îngrijeşte de prinții şi împărații desemnați de istorie: este naşul fiicei Johanna a lui Ferdinand (1546), îl încoronează pe Maximilian, fiul aceluiaşi, ca rege ungar (l563) şi rosteşte discursul funebru pentru Ferdinand I.

În urma lui Olahus, un dialog polemic încins între critici rămâne mărturie a complexității contextului istoric şi confesional de atunci, pierzându-se din vedere că, orice hotărâre ar fi luat în momentele invocate, ar fi stârnit, fatal, nemulțumiri, de o parte sau de alta. I se reproşează că n-ar fi ştiut "să respecte libertatea convingerilor religioase în măsura în care o reclamau concepțiile înaintate ale timpului" (73). Se afirmă, în apărarea sa, că cel care a insistat pentru păstrarea vechii credințe ori pentru revenirea la ea (74) a făcut-o prin mijloace care "nu se aseamănă întru nimic cu cele utilizate în Germania sau Boemia" (75). Alternativa care l-ar fi putut feri de a fi astfel judecat ar fi fost cea aleasă de Erasm. Olahus s-a expus, însă, universului lumesc, slujind cu pietate divinitatea.

4. NICOLAUS OLAHUS – OMUL DE ARTĂ. PATRONUL UNOR MONUMENTE ARHITECTURALE. BIBLIOFILUL. COLECȚIONARUL

Adevărata moştenire lăsată în urmă de Nicolaus Olahus sunt inestimabilele bunuri spirituale păstrate între coperțile cărților sale, precum şi cele materiale, mobile şi imobile, purtând deopotrivă marca personalității sale şi a unei epoci.

În privința acestora din urmă, prețuirea de care se bucura pretutindeni în Europa, se datorează profilului personalității sale de protector al artelor (76),

vădit de edificiile ridicate, de cele restaurate, de obiectele de artă personale, de ornamentaţia renascentistă a palatelor sale de la Viena şi Tyrnavia, unde mai dăinuie o placă de marmură încrustată cu litere concepute, se pare, de Bocskay György, meşter atât de vestit, încât, în 1571, împăratul Rudolf îi comandă o carte cu tipuri de grafii, miniată apoi de Georg Hufnagel, iar Maximilian îi porunceşte să realizeze cele patruzeci de epitafuri pe monumentul său funerar, proiectat la Innsbruck. Precum câte un tusculanum ciceronian, o locuinţă de vară, la Viena, şi o altă reşedinţă "agrestă", la Bratislava, păstrează atmosfera timpului. Cea vieneză, numită *Nicoletum*, ornată în interior cu un gust rafinat, împresurată de grădini şi vii, dispune de o capelă şi de o mică gospodărie. Minunatul parc al celei de la Bratislava devine ulterior grădină botanică. I se datorează şi clădirea Colegiului Iezuit din Tyrnavia, localitatea unde umanistul îşi doarme somnul de veci, în biserica Sf. Nicolae, restaurată, de asemenea, de el.

În Flandra, se realizează, la comanda lui Olahus, opt păretare mari, verzi şi înflorate, purtându-i blazonul. Cârja sa episcopală, păstrată la Strigoniu, este din argint aurit, împodobită fiind cu perle şi pietre semipreţioase, având întruchipată aureolata Fecioară.

Testamentul său menţionează o sumedenie de inele transmise familiei şi cunoscuţilor. Între acestea, Olahus situează la loc de cinste inelul cu vultur al lui Mihnea vodă, pe care îl lasă moştenire prinţului Maximilian.

Cărţile umanistului, legate în piele aurită şi frumos ornate, procurate, unele, de la tipografi vestiţi (Aldus, Frobenius), altele cumpărate la târgul anual de la Frankfurt, la care participă şi îndatoratul său prieten Rescius, intră prin voia sa din urmă în cea mai mare parte, în posesia studenţilor. Biblioteca de la Strigoniu păstrează, în schimb, până azi două cărţi bisericeşti, un gradual şi un pontifical, care, comandate de Thomas Bakócz la meşteri italieni, s-au bucurat, după moartea aceluia, pentru a fi ornate în spiritul volumelor din Bibliotheca Corvina, de grija lui Olahus (77).

Unele lucrări olahiene văd lumina tiparului la Hoffhalter, refugiat de la Viena în Transilvania. În paginile lor, gravurile care îl reprezintă pe umanist seamănă bine cu basorelieful de pe piatra sa sepulcrală, comandată de el însuşi, prin testament (78) şi realizată în marmură roşie de un anonim. Chipul lui Olahus este păstrat şi de o gravură în cupru, aparţinând lui Hans Sebald Lautensack, un artist german nu foarte vestit, dar care a întrunit aprecierile umanistului. Von Perger (79) arată că, deoarece, după a treia imprimare (1560), gravura s-a uzat, iar "modelul" avea, oricum, şaizeci şi şapte de ani deja, gravorul Donatus Hübschmann, un vienez apreciat de Hoffhalter, creează, după modelul primei, o nouă gravură. Semnatarul celei dintâi, conştient de dificultatea realizării unui portret, laudă, într-una din cele patru

epigrame ce însoțesc pictura întruchipându-l pe Olahus, reprodusă în două ediții vieneze, talentul necunoscutului artist plastic:

„Praesulis effigiem quisquis depinxit Olahi,
Vicit Apellaeum sedulus ingenium." (80)

(Aceste ediții Olahus au fost realizate la Viena de Raphael Hoffhalter şi datează din 1558.)

Diplomele de reînnobilare a lui Nicolaus Olahus sunt (chiar şi prima, emisă la Bratislava) opera unor meşteri austrieci. În paginile celei de a doua, legată la Viena, în 1558, într-un volumaş, cercetătorul Jakó Zsigmond a descoperit un nou portret al umanistului (81). Superb colorată, având o deosebită valoare documentară şi artistică, miniatura îl reprezintă pe Olahus îngenuncheat şi cu crucea în mână, acesta fiind singurul portret al său din profil. Deoarece blazonul (conținând însemnele heraldice ale umanistului: pelicanul hrănindu-şi puii cu propriul sânge – simbol al bisericii – într-un cuib de lauri, ca semn al poeziei epice, şi unicornul (82)) este inversat (stânga-dreapta), nerespectând regula heraldică, cercetătorul este de părere că artistul nu poate fi decât străin. Cât despre grafia textului, aceasta îi aparține aceluiaşi Bocskay, secretar al cancelariei maghiare.

Toate acestea dovedesc nu numai prețuirea de care se bucură Olahus în epocă, ci, cum piesele de artă menționate sunt concepute în manieră renascentistă, şi rafinamentul artistic al umanistului, în concordanță cu spiritul vremii.

5. NICOLAUS OLAHUS – OMUL DE LITERE. AUTORUL UNUI TRATAT DE ALCHIMIE. SEMNATARUL UNOR SCRIERI DE DOCTRINĂ RELIGIOASĂ. EPISTOLOGRAFUL. PROZATORUL LITERAR ŞI POETUL UMANIST. CONSIDERAȚII GENERALE

Activitatea literară, în sens larg, a lui Nicolaus Olahus îi relevă un alt profil artistic, prin care se autodefineşte, în intimitatea lumii sale lăuntrice, între orizonturile cotidianului sau în mijlocul unor evenimente referențiale. Pe această cale, personalitatea umanistului se întregeşte, supusă unei necontenite şi conştiente desăvârşiri.

Privind etapele activității sale literare (83), urmărind evoluția de la un domeniu la altul al preocupărilor, se constată înclinarea sa, în tinerețe, către știința ocultă – fapt concretizat într-un un tratat de alchimie, *Processus universalis*, pe care îl semnează cu pseudonimul Nicolaus Melchior şi care este publicat la Frankfurt, la cei treizeci şi doi de ani ai săi, în 1525.

Literatura, în sens restrâns, este o pasiune pentru Olahus, fundalul celorlalte îndeletniciri, un liman al permanenței. Deşi perioada la care se restrânge activitatea sa de epistolograf şi de poet, de-ar fi să judecăm după datarea scrisorilor şi a versurilor sale, nu pare edificatoare, rămâne o certitudine, pe de o parte, că iubitorul cuvântului frumos din ființa umanistului nu s-a născut la o dată precisă şi nici nu s-a stins în momentul în care se întrerupe firul epistolelor şi al poemelor sale ajunse la noi şi că, pe de altă parte, ceea ce a păstrat posteritatea din etapele următoare ale creației sale, este, din perspectivă artistică, de o importanță definitorie.

Încadrarea, însă, a perioadelor între limite de timp lasă de dorit. Astfel, autorii monografiei din 1968 stabilesc că, după întreruperea activității poetice începute pe băncile şcolii şi continuate la curtea regilor maghiari, umanistul s-a întors la această pasiune a sa nu prin versurile care marchează, îndurerate, sfârşitul lui Erasmus (26 iulie, 1536), cum crezuse Ştefan Bezdechi, judecând după corespondența dintre Olahus şi umnaistul belgian Craneveldius (unde Olahus afirmă că demult nu a mai scris versuri) (84), ci prin poezia dedicatorie la lucrarea sa istorică *Atila*, adică la 16 mai 1536 (85). Față de acestea, precizând că, aşa cum se va vedea, *Hungaria* premerge ca redactare, după părerea noastră, epopeea hună, semnalăm în ediția lui Stephanus Hegeüs a versurilor lui Olahus (86) o poezie plină de umor, un soi de cântec de petrecere, datând din l536, pe care Olahus îl concepe în numele prietenului său, Iacobus Danus (87). Probabil că tocmai această "travestire" i-a putut deruta pe exegeți în stabilirea "debutului" în exil al poetului. Este adevărat, I.S. Firu şi Corneliu Albu se referă la "prima înfățişare *în public*, ca poet, a lui Nicolaus Olahus" [s.n.] (88) în Țările de Jos. Însă, cum prima ediție a prozei istorice olahiene apare, prin Sambucus, la Basel, în 1568, iar epitafurile dedicate lui Erasmus fuseseră tipărite de Ruthgerius Rescius deja în martie 1537, la Louvain (89), este evident că cercetătorii amintiți nu se referă la versuri *tipărite* când revin asupra celor stabilite de Ştefan Bezdechi. Fiind vorba, deci, de versuri care nu au văzut lumina tiparului, rezultă că menționatul cântec de petrecere precede cronologic atât poezia considerată de Ştefan Bezdechi drept de debut în exil, cât şi pe cea apreciată ca atare de I.S. Firu şi Corneliu Albu. Cu toate acestea, dacă data menționată în ediția Hegedüs este în concordanță cu realitatea, adevărata poezie de debut în exil nu ar fi cântecul de petrecere, ci chiar prima poezie a ediției, adresată lui Cornelius Graphaeus Scribonius,

elogiind talentul aceluia oglindit în versurile trimise reginei Maria. Această piesă poartă mențiunea "Bruxellis. Anno 1535" (90). Amintim aici, ca dovadă că Nicolaus Olahus nu renunțase la poezie nici înainte de stabilirea în Țările de Jos, epicediul pe care i l-a scris eroului Bakyth Pál, în 1528, presupunând în mod firesc că nu l-a realizat la ani de la moartea acestuia.

În privința limitei superioare a perioadei de creație poetică din viața lui Olahus, se poate preciza doar că cel mai târziu an menționat explicit este 1541, când umanistul mai avea să zăbovească preț de un an în exil. Aceste versuri se referă la pierderea finului său Gabriel, fiul de cinci ani al prietenului Emericus de Calna, copil a cărui naştere umpluse de bucurie inima poetului, după ce acesta jelise moartea fratelui său, Matei.

Scrisorile lui Nicolaus Olahus, dincolo de o corespondență obişnuită, fără pretenții beletristice, dar având o importanță documentară majoră, conțin valoroase pagini de adevărată literatură, scăldate în licoarea Castalidelor. Aparent, epistolele aparțin intervalului 1527-1538, însă, multe din ele nefiind datate şi/sau neavând destinatarul menționat în mod explicit, o cercetare atentă a lor ar putea lărgi hotarele acestei perioade şi aduce noi informații privitoare la aspectele neelucidate ale vieții umanistului. În prefața ediției din 1875 a acestei corespondențe, editorul, Ipolyi Arnold, apreciază astfel valoarea lor: "*Belőle értesülünk mikép hazánknak egyik itthon képzett férfia a művelt külföld egy része tudós férfiai egész körének központját képezi éveken át […]; előttünk álland egy eddig ismeretlen egész humanistai irodalmi s tudományos iskolának köre, melyet Oláh Miklós hazánkban s a külföldön képzett s alakított*" (91).

Dincolo de aceste considerații de ansamblu asupra poeziilor şi scrisorilor olahiene, se cere făcută o observație: din periodizarea activității literare a lui Olahus rezultă că operele sale aparțin unor domenii variate, putându-se urmări deplasarea interesului său de la ştiință la literatură, apoi la istorie şi, în cele din urmă, la religie, fără a se putea constata, totuşi, limite tranşante, mai ales că, în cadrul domeniilor, operele pot fi subclasificate pe teme. Calea maturizării sale artistice îşi atinge apogeul tocmai în floarea vârstei, prin creațiile poetice şi, mai cu seamă, prin cele două monografii umaniste de mare valoare, *Hungaria* şi *Atila.* (În afara unor fragmente, niciuna din creațiile de vârf ale umanistului nu a fost cunoscută cititorului român, până la traducerea noastră integrală publicată în anul 1999 (92).) Or, prin aceste opere, Nicolaus Olahus s-a dăruit ca scriitor lumii, cu toată strălucirea talentului său şi în pofida vitregiilor timpului, de care se arată mereu tulburat.

Monografiile sale umaniste, în pofida importantelor informații oferite, nu sunt stricte documente, ci, prin forma în care sunt redactate, prin expresia îngrijită, prin eroii care poartă atributele unor autentice personaje literare,

cu toată modestia şi neîncrederea autorului în propriul său talent, au o reală valoare artistică.

Lucrările religioase sunt dogmatice sau didactice, reprezentând rodul, la bătrâneţe, al unei cucernicii niciodată dezmințite; religia este tărâmul unde sufletul lui Olahus sălăşluieşte, către care aspiră ființa sa chiar şi îndeplinind sarcinile aulice sau diplomatice cu care destinul de-a dreptul l-a împovărat. Le-a resimțit ca atare, între cele două stări de grație suprapuse în făptura sa: pietatea şi hăruirea artistică. În acest sens, testamentul său este edificator, prin gând şi expresie.

II. OPERA LUI NICOLAUS OLAHUS

1. VERSURILE. OCAZIE ŞI MOTIVAȚIE ARTISTICĂ

Pasiunea pentru versuri se manifestă la Nicolaus Olahus încă din anii când frecventează şcoala capitulară de la Oradea, primele traduceri ale sale din poeții clasici, apreciate de colegi şi de profesori, datând din această perioadă care, raportată la umanismul european, ar corespunde etapei de vulgarizare, de răspândire a operelor antice de referință. La Olahus şi în Europa, treapta superioară a umanismului o reprezintă, însă, scrierile originale. Totuşi, prinzând plăcerea traducerilor, Olahus, preocupat de autorii elini, se întoarce la ele cu multă râvnă şi mai târziu, bucurându-se de admirația umaniştilor din anturajul său. Petrus Nannius, reprezentant de referință al umanismului belgian, profesor la universitatea "celor trei limbi" de la Louvain, el însuşi talentat traducător, îi scrie pe 14 octombrie 1536: "Roadele nopților tale de veghe sunt atât de savante, încât nu plictisesc niciodată cititorul […]. Nu trebuie să te sperii pentru că cele mai multe au fost traduse de Erasmus […]. Am comparat valoarea şi iscusința ambelor traduceri şi m-am mirat tare (aşa să mă iubească Dumnezeu!) că tu traduci toate cuvintele ca să nu vatămi înțelesul maximei şi formulezi astfel textul obținut, încât să nu fie omis nimic în traducere. Să-mi fie favorabili manii lui Erasmus, dar tu mi-ai părut mai aproape de text decât el" (93). Şi, ca unul care cunoaşte modestia şi nemulțumirea de sine a "interlocutorului" său, adaugă, pentru a fi mai convingător: "Într-o atât de fericită traducere, am găsit totuşi ceva, ca o chichiță, să netezesc şi am notat acest ceva dedesubt. […] Mă temeam ca nu cumva, dacă nu voi fi notat nimic, să socoteşti că n-ai avut un prieten […]. Dar, cu cât urmăream mai stăruitor şi fără nici o îngăduință acest lucru, mă convingeam că volumaşele tale trebuiau încredințate demult tiparului" (94).

Între poeziile publicate de Stephanus Hegedüs din Codicele Olahus, o traducere latină din Posidippus (95) vine să argumenteze aceste aprecieri.

Editorul propune spre comparaţie varianta latină a lui Hugo Grotius, reuşită, dar eclipsată de cea a lui Olahus. O lecţiune în limba română a traducerii olahiene, considerată în paralel cu traducerea românească, realizată de Viorica Golinescu, a originalului grecesc, poate fi relevantă în acest sens: "Ce curs al vieţii să urmeze cineva? Marea râvnă şi clocotul evenimentelor obişnuiesc să ţină forul în loc. În case, griji felurite, apoi muncile grele ale câmpului, în sfârşit, freamătul necontenit al mării. Dacă ai niscaiva avere departe de casă, îndată năvăleşte jaful peste toate; sărac de eşti, inima tristă-ţi rămâne. Nevastă dacă ţi-ai luat? Iarăşi, o mai mare grijă te chinuie. Neînsurat să fi rămas? La necaz singur vei fi. Copiii sunt o povară, dar viaţa orfană de ei nefericită este. Tinerii sunt neghiobi, bătrânii, fără vlagă. De-ar fi de ales, ai vrea să nu te fi născut ori, născut, ai vrea să te supui pe loc morţii" [t.n.]. Faţă de:

"Ce cale a vieţii să aleagă un om? În agora află
Doar certuri, belele. Şi chiar de rămâne acasă –
Doar osteneli; La ţară, necazuri. De pleacă pe mare,
E jale. De-i între străini, bogatul se înspăimântă.
Iar dacă n-are nimica, i-e greu. De-i însurat, are grijă.
Nevastă dacă nu are, cât de pustie i-e viaţa!
Strădanie-nseamnă copiii. Fără ei viaţa e goală.
Tinerii sunt fără minte; Cărunţii nu au putere.
Aşadar alege doar unul din relele care te-aşteaptă:
Sau nu te naşte deloc, sau mori când de-abia te-ai născut!" (96)

[De remarcat că în antologia amintită această poezie, căreia traducătoarea îi dă titlul *Pesimistul*, urmează după *Optimistul* lui Metrodoros, ca o poetică antiteză (pe care Olahus nu o traduce, nefiind pe gustul său stoic):

"Poţi să-ţi alegi orice cale în viaţă. În agora afli
Faimă şi trebi înţelepte; de eşti acasă la tine,
Te poţi odihni; şi la ţară viaţa-n natură e plăcută.
Marea te îmbogăţeşte. Printre străini, bogat, tu ai faimă,
Iar dacă nu ai avere, nimeni nu ştie. Nevasta
Îţi face casa plăcută. Holteiul, ce viaţă uşoară!
Copiii sunt dragostea ta. Dar fără ei nu ai grijă!
Tinerii-s plini de putere. Cărunţii, demni de respect.
Nu eşti constrâns să alegi din două: de a nu te naşte
Sau de-a muri cât mai iute. Orişice trai este bun." (97)]

Stephanus Hegedüs precizează că Olahus a tradus şi alte poezii din elină (între care *Hesiodi carmen de vitio et virtute*) (98); deşi consideră meritorii aceste traduceri, nu le selectează pentru ediţia sa.

Preocupările lui Olahus pe tărâmul limbii eline nu se limitează, însă, numai la traduceri. El însuşi scrie versuri în această limbă; ca dovadă a calității artistice, se cunoaşte că una a fost tradusă în latină de prietenul său Craneveldius, care îi dă de ştire din Malines, pe 20 noiembrie 1536: "M-am delectat cu poezia ta în greceşte [trimisă în 8 noiembrie] […]. Negreşit, ea este atât de frumoasă, încât nici cetatea Atena însăşi nu ar putea să dea naştere uneia mai şlefuite şi mai erudite […]" (99). Afirmația este "dreasă" puțin mai departe: "Nu s-a putut, totuşi, să-mi scape din vedere acele părți, care – sub rezerva judecății senioriei tale – ar putea să fie redactate ceva mai armonios" (100). Oricum, a găsit suficiente motive pentru a traduce în latină acest epitaf consacrat lui Erasmus, publicat de Ruthgerius Rescius la Louvain, împreună cu elegia pe aceeaşi temă şi cu alte trei epitafuri olahiene, precum şi cu versurile dedicate lui Erasmus de alți umaniști (101). Scrisorii menționate, Craneveldius îi ataşează şi versiunea sa latină, cu precizarea de rigoare: "Epitaful din limba greacă, scris de tine, l-am tradus astfel":

"Conditur hoc tumulo corpus sapientis Erasmi,
Atque animam coelum possidet aethereum,
Funus et hoc merito totus lacrimabitur orbis,
At pia caelestis gaudia coetus agit." (102)

Editorul precizează că nu a putut găsi originalul elin şi că din broşura omagială, tipărită, probabil, pe cheltuiala lui Olahus, acestuia i-au revenit o sută de exemplare (103).

O altă poezie scrisă greceşte de Olahus, pe care Stephanus Hegedüs o publică cu numărul 15, la pagina 379 a ediției sale, este un epitaf al Clarei de Újlak, mama episcopului de Győr, prietenul umanistului:

„῾Ερμης ισανεμος κοιλωι κυλληνιοσ αντρωι
Ραβδον εχων χρυσην αγγελος ουρανιος
Ειπεν τωι Κλαρας υιωι πολυδακρυοεντι,
Ειλετο την θανατος, μοιρα τε δεινοτατη
Τιπτε συ ῾ωῃ δακρυεις δεινως παρα μνηματι μητρος;
Ου θανεν αλλα βιοι αστεροεντα βιον
῾Ην δ῾αγαθην ςυχην κολπον προτι ολβιον ηξα
῾Αθανατον Ζηνος δομος εστ῾ αγαθων.
Την μεν εγω αυτην καιρος ποτε ερχετ῾ εχεινος
Σωματι τωι αυτωι κευσομαι ενθαδ αγων
῾Ως ῾οτε σωμα ςυχης καλα εργ῾ επονουντο
Ολβια των μακαρων ισα λαβωσι βιων."

Piesa face parte dintr-o suită de cinci pe aceeaşi temă, din care patru în

limba latină. Pe următoarea pagină a ediției, dintre cele trei traduceri latine (în codice, la pagina 7), vădind admirația colegilor de breaslă Hipper András, Franciscus de Burgundia şi Jacobus Danus, este selectată cea care editorului i-a părut mai fidelă: a lui Hipper. Versurile au un caracter consolatoriu şi mesianic, aducându-l în prim-plan, în calitate de mesager divin pseudocreştin, pe zeul Marte; acesta se adresează fiului defunctei cu cuvinte asemănătoare celor rostite, într-o altă poezie, de Apollo, venit pe pământ, în visul poetului, spre a-l mângâia în jalea pierderii fratelui său, Matheus (104). Sub semnul umanismului întunat către Antichitate, prelatul catolic nu ezită să folosească simbolurile precreştine în slujba bisericii sale; ca o trăsătură a versurilor lui Olahus, invocarea lui Dumnezeu nu exclude prezența în text a lui Jupiter – fenomen propriu acestei epoci –, ambii fiind numiți "Tată ceresc".

Creația în versuri a lui Nicolaus Olahus, cu câteva valoroase excepții, se compune din epigrame, în sens primar: poeme scurte. Doar câteva din poeziile sale, printre care cea referitoare la casierul reginei Maria, la întrecerea cireşelor sau la instinctele primare ale femeii (105), corespund accepției moderne a epigramei. Deoarece versurile lui Olahus, în pofida bogăției tematice, sunt, în general, asemănătoare ca întindere, tip de vers sau stil, prezentând aceeaşi unitate în diversitate ca şi *Antologia palatină*, ele pot fi apropiate de corpusul epigramelor din volumul menționat, pornind de la câteva considerații făcute de traducătoare în prefața culegerii menționate: "Epigrama greacă veche era la origine, cum o arată şi înțelesul numelui său, un text scurt care se scria sau se grava pe ceva, o inscripție […], un *ex-voto* […]. Apoi, […] s-au făcut mici poeme, constituindu-se într-o specie literară aparte […]. Cele mai vechi erau în proză, apoi ele s-au scris în versuri, de obicei în distihul elegiac […]. Aceste epigrame aveau un conținut foarte variat, erau, de fapt, mici poeme lirice scurte, de 2-12 versuri, de obicei remarcându-se printr-o concentrată încărcătură emoțională, […], care, tocmai datorită scurtimii lor, erau nevoite să se prezinte într-o formă stilistică deosebit de îngrijită, strălucind prin concizie şi sugestivitate. Epigrama, în înțelesul ei modern, cu ascuțiş satiric şi adresă precisă, a apărut ulterior în literatura latină, cu Marțial" (106). Aceste remarci caracterizează şi creația poetică a lui Nicolaus Olahus, fapt concretizat fie prin oralitatea unor versuri, care ar comporta o transpunere în proză, fie, în cazul altora, prin nepotrivirea conținutului cu sobrietatea impusă de utilizarea distihului elegiac, prin finalitatea "inscriptivă" a textului şi, în ansamblu, prin întinderea redusă, uneori la doar două versuri; la acestea se adaugă o tematică diversă: elogierea sau satirizarea unor trăsături de caracter, urări de bun augur, euforia unor sărbători religioase sau carnavaluri, atmosfera bahică a unor petreceri, universul livresc, mitologia, sfaturi literare adresate prietenilor,

pierderea celor dragi, istoria antică şi contemporană, meditația asupra sorții şi altele. De asemenea, cizelarea atentă a expresiei, concizia poetică şi efectul emoțional încadrează poeziile olahiene în categoria primară a epigramei. Unele poeme de minimă dimensiune dobândesc valențe sentențiale, altele, în locul adevărurilor imuabile, transmit instantanee surprinse din cotidian, după modelul creațiilor lui Calimachos şi ale cenaclului din insula Cos, despre care, în aceeaşi prefață, se observă: "ceea ce le face şi mai prețioase pentru noi este faptul că prin ele putem pătrunde în viața de zi cu zi, putem fi martori la mediul pitoresc, viu şi colorat, în care trăiau aceşti oameni" (107). Prin caracterul lor neoalexandrin, prin interesul pentru *nugae* (lucruri mărunte), multe din versurile lui Olahus, datorită informațiilor pe care le oferă implicit, fac să transpară din ele atmosfera cotidiană a unor medii sociale, situații concrete, mentalități, personaje ale timpului – toate acestea conferindu-le o valoare documentară similară cu cea a celorlalte scrieri ale umanistului. Alături de poemele ample, având un filon epic (istoric, mitologic sau filosofic), descinse, de asemenea, din tradiția antică, aceste versuri, ca apogeu al artei literare, întregesc personalitatea autorului lor cu imanente dimensiuni, care nu pot fi regăsite în celelalte scrieri ale sale. Prin ele, ființa sa se desăvârşeşte afectiv, unele rezonanțe fiind chiar mai intime decât cele care răzbat din epistolele sale, singurele cu care pot fi comparate, din acest punct de vedere. De altfel, câteva poezii dezvăluie atribute aparte ale firii umanistului şi nu există alte creații, nici între discursurile sale, unele remarcabil de vehemente, din care să se contureze, atât de natural şi de spontan, silueta spirituală a lui Nicolaus Olahus. Aflăm din ele că, dincolo de cortine, de faldurile veşmântului său de înalt prelat, există omul – uneori nestăpânit, mânios pe cei care îl trădează, altădată, ajuns la capătul puterilor, şovăitor, îndoindu-se de rostul rugăciunilor sale de biet creştin. La revoltă, cuvintele îi sunt amare şi cad greu ca un blestem, încât e de mirare că, atât de supărat, mai stă să le modeleze în măsuri de vers:

"Improbe, quid garris totam cantate per urbem
Heu, facinus vitae iam patet omne tuae,
Quam nihil improbitate vitaque scelesta
Atque malo ingenio spurcius esse potest.
Nam nullam pateris castam penetrare puellam
Ad foedas aedis hospitiumque tuum,
Quin spurco Veneris cogas servire furori
Turpiter et spolies virginitate sua.
Virgineamque pubem multo furibundus Iacho
Deturpas manibus dedecorasque tuis.

Inque lupanari multas versaris in horas
Atque meretricios quaeris habere iocos.
Hinc tibi morbus edax faedatos occupat artus
Et male corruptum perfide corpus olet. […]
Pauperior cum sis Iro, tamen usque superbis
Et misera patris futilis orte domo,
Et cum sis solitus turpem producere vitam,
Proh, scelus erga omnes scommata sicne iacis?
Praemia digna tuis scelerate rependes
Si qua fides superis vitiis et adhibenda Deis!" (108)

În acest chip transfigurat de indignare, în acest limbaj, dus până la licențios în atacarea detractorului, abia dacă poate fi recunoscut umanistul. Iar cuvioasa față bisericească cu atât mai puțin, în frământarea lăuntrică plină de incertitudini, surprinsă în elegia scrisă la moartea fratelui său:

"Tristia sed quoniam possunt non fata levari,
Cur vana petimus numina dura prece?
Non esset Priami sedes, si vota valerent
Diruta, sed staret regia celsa senis
Nec Paridis caesum manibus defleret Achillem
Diva suis nimphis concomitata Thetis." (109)

Acestea nu sunt, însă, izbucniri ale unor permanente, mocnite şi refulate îndoieli, ci doar ezitări de-o clipă, omeneşti, în marile încercări ale vieții. Ceea ce stârneşte, în schimb, o statornică revoltă în inima sa, este desfrâul şi imoralitatea. Un singur distih, anatemizând, parcă, la modul cel mai şocant, pornirile depravate ale femeii, transformă clericul, preț de un scurt coşmar, într-o stihie întunecată, dospind un soi de imprecație:

"*Omnia concepto cessant animantia foetu*
A coitu, sed equa et foemina sola coit." (110)

Aspru în invectivă, dar oarecum cu umor, poetul atacă, într-o epigramă de factură modernă, un medic nepriceput, totodată soldat fanfaron:

"Cur medicinae artem stupidus vecorsque fateris
Cum non sis medicus, sed mage σκατοφαγος [...]
Cumque olido incedas graviter barbatior turco
Nec tamen exuperas corde nec arte caprum." (111)

Acelaşi gen de epigramă, în sens actualizat, îl ilustrează critica ipocritului casier al reginei Maria, teafăr când îi jecmăneşte pe alții, şchiop când e să

plătească; i se urează ca de acum numai la pedeapsa sa capitală să mai meargă drept:

"Claudicat infelix debet cum solvere nummos,
Claudicat minime dum rapit hos aliis. […]
Di faciant semper pedibus procedat aduncis,
Praeter quam dabitur quum sibi poena crucis." (112)

Este greu de aflat preotul celibatar şi cultivatorul spiritului înalt şi în versurile care, lăudând frumusețea vieții conjugale, ajung, de la zugrăvirea unor imagini delicate şi suave, la accente senzuale sau naturaliste, păstrându-se, totuşi, între limitele artei:

"Quid tibi, cum tacitus sedeas, venit , optime Dane,
In mentem tristem, quid tibi, Dane, venit?
Nonne vides sponsam tacitam conducier ad te,
Quae possit manibus terque quaterque premi?
Candida quae valeat, circumdare brachia collo
Mollibus et digitis tangere terga tua.
Basia quae infigat geminis harentia labris,
Te foveat grato dulcis amica sinu.
Amplexuque suo curas depellas inertes
Et cupiat femori consociari femur.
Margaris ecce tibi ducetur, candida coniux,
Nomine quae est pulchro pulchrior ipsa suo.
Huius in amplexu tepido cum cumbere detur,
Quid tibi fortuna haec gratior esse potest?" (113)

"O, turgent veluti dulces in vitibus uvae
Ubera, sic tumeant coniugis alma tuae." (114)

După aceste reacții poetice la tarele veacului ori la carențele morale ale semenilor, după împărtăşirea bucuriilor "civile" ale prietenilor, Olahus redevine elegiacul ovidian, cântărețul creştin al sărbătorilor pascale, elogiatorul spiritelor mari sau al talentului poetic, consolatorul celor frustrați de cei dragi, stoicul autor al unor memorabile maxime. Deşi poemele sale au, de obicei, un destinatar precizat din titlu, ele devin, prin arta lor, un bun spiritual al tuturor, deoarece poetul, în pofida erudiției sale, nu le încarcă prin savante elemente mitologice, nici cu subtilități care i-ar face măiestria greu de pătruns. Strălucirea lor nu este orbitoare, ci umană. Pietatea, pusă la încercare de mărginirea ființei umane şi de cumpăna vremii, învinge îndoiala. De aceea, de dincolo de hotarele lumii perisabile, răzbat cuvinte împăcate, demne de Montaigne:

"Te virtutis amor rapiat, mentisque pudicae
Officiisque precor sis memor usque tui
Iustitiamque colas, sancta pietate refertam,
Et te mundani non trahat aura soli.
Qua Deus aeternus voluit venerariter, hic sit,
Maxima cura tibi, relligionis amor.
Viribus hanc autem placidae consistere mentis,
Corporis haud habitu splendidiora pute." (115)

Cu această atitudine profund creştină, Olahus se întoarce, însă, la albiile proprii, versurile sale fiind rodul aceleiaşi iubiri de semeni care, în *Hungaria,* îl determină să ia apărarea celor care se revoltă împotriva asupritorilor, făcându-şi singuri dreptate, sau să-i elogieze pe călugării care îşi consacră viaţa ajutorării celor nevoiaşi. Condamnă în versuri aspre gestul baronului Silesius Logus de ponegrire a defunctului Katzianer, strălucit comandant în armata lui Ferdinand I, dar acuzat ulterior de trădare. Logus, consilier regal, profanase printr-un epitaf reprobabil amintirea lui Katzianer, închis, evadat şi ucis de Zápolya, care, odinioară învins de el, se răzbună astfel şi îi trimite capul la Ferdinand (116). Olahus însuşi concepuse un epitaf, cumpătat defavorabil, lui Katzianer (117), dar, indignat de cinismul lui Logus, îi aminteşte acestuia de învăţătura creştină a lui Isus:

"*Non haec Christicolas docuit servator Jehsus,*
Longe alia ast nobis dogmata sancta dedit."(118)

Mântuitorul este celebrat, de altfel, într-un frenetic imn pascal:

"*Salve, sancta dies, nostrae spes firma salutis! [...]*
Primiciae Christus nostrae surrexit Jehsus!" (119)

Pline de înţelepciune, câteva cugetări ale poetului pot fi înmănuncheate într-un florilegiu umanist:

"*Possibile est juvenem veluti decedere morte*
Vita senis trepidi sic brevis esse potest." (120)

"Brevis voluptas tristiam longam parit
Et laetitia cursus dolorum parturit. [...]
Dum vivimus, subiecta fit vita omnibus
Periculis, afflictionibus, malis,
Sed morte solvuntur pericula omnia,
Dum spiritus coelum petit, corpus solum." (121)

"*Non tibi sit curae quid de te quisque loquatur,*
Sed sceleris ne quid dicere iure (122) *queat."*(123)

Predilecția lui Nicolaus Olahus pentru elegie nu se poate explica în totalitate prin sobrietatea firii sale sau prin formația sa, care nu l-au împiedicat să-i închine versuri destinse iubărețului amic Jacobus Danus ori să descrie, într-un tablou rustic-renascentist, ospățul oferit aleşilor musafiri de un alt prieten al său, Emericus de Calna, cu prilejul naşterii fiului aceluia. Sufletul poetului intră în osmoză şi cu atmosfera plină de veselie, împestrițată cu dansuri şi cântece, a carnavalului nocturn ținut pe străzile oraşului Brügges:

"Nunc plateae cunctae resonant haec plausibus altis
Et cantus reboant dulcis Iache tui.
Festus nunc agitur caetus, concurrite cives,
Qui cupitis grato sumere laeta die!
Laetantea quatiunt iuvenes ex ordine terram
Virgineusque canit carmina grata chorus.
Adsitis, pueri, laetamque capessite noctem,
Iam crebris splendent sidera lampadibus." (124)

Iar, când vitregiile sorții îl țin departe de ai săi, doar nostalgia vremurilor mai bune îi poate întreține flacăra speranței de a-şi revedea patria, de a reface veselul cerc de prieteni, de a ciocni cupe scumpe umplute cu darul lui Bacchus, depănând plăcute amintiri, de a purta discuții savante, întrerupte, în răstimpuri, de cântece şi dansuri ori de glumele unui incorigibil amic:

"Dulcia tunc etiam laetae convivia mensae
Concelebrata suo mista lepore mihi.
Splendenti phyalas gemma statuetis et auro
Atque coronatum Bacchia dona merum. […]
Victus amicorum facilis sermoque disertus
Atque sodalicium gaudia mille dabunt.
Et mediis laetum dapibus paeana canemus
Pulsantes pedibus terque quaterque solum.
Excutient faciles nobis risusque iocosque
Sibricii nostri candida verba senis." (125)

Prins, însă, între nenorocirile unui secol pe care îl numeşte "pestilențial" (126), nu-i rămâne decât să tânjească după cei dragi trecuți în neființă, prieteni, rude şi confrați. Căci, dacă sfârşitul lui Erasm îi zădărniceşte visul arzător de a-l întâlni, jalea morții, aproape concomitente, a singurului frate abia dacă i-o poate destrăma venirea pe lume a fiului lui Emeric de Calna, prunc care îi va fi fin, murind, însă, şi el, foarte curând. Dramaticele meandre ale istoriei, care îi încearcă inima cu necurmate războaie şi moartea care îi seceră pe cei mai iubiți dintre semeni, îl face să înalțe la ceruri, în scurtele

răstimpuri de pace, imnuri de mulțumire (127), dar mai des să tânjească şi, frânt, să implore îndurarea sorții, pe care o vede "tristă şi neagră lumină" – "*lux maesta, […] lux atra"*:

"O! Lux maesta, […]
Ut primum patrium solum focosque
Saevis adficeres malis dolosque
Vafros insidiasque necteres, et
Nunc hos, nunc alios meos propinquos
In cladem sineres abominandam,
[…] duris cruciatibus meorum
Vexaris animum et meam quietem
Turbares lachrymis perennibus, sed
O! Lux atra mihi meis maligna
Rebus, iam precor abstine severis
Heu, a mortibus anxiisque damnis!" (128)

Acest *Hendecasilab de ziua morții fratelui*, alături de elegia dedicată aceluiaşi Matheus şi de cea scrisă cu prilejul morții lui Erasm, precum şi *Carmen elegiacum* privind naşterea lui Gabriel (cu toate că versurile din urmă au fost solicitate de tatăl pruncului), impun considerarea cu discernământ a "ocaziilor" care îl determină pe poet să ia pana în mână. Pretextul sau conjunctura versurilor ocazionale, la modă în epocă şi rareori valoroase artistic, nu pot fi confundate cu evenimentele majore care îl marchează profund pe poet, acesta intrând într-o "stare" creatoare de artă, ce nu are a face cu complezența care răzbate din ceea ce se numeşte îndeobşte "poezie ocazională". Indiferent de natura sentimentului care îl animă pe poetul Olahus (durere, mânie, revoltă, bucurie, admirație, dor etc.) şi care, evident, are o ascendență motivațională, trăirea există şi generează valoare estetică. Creația, în acest caz, se cuvine interpretată în sensul izvodirii laborioase care presupune un sacrificiu emoțional, un consum spiritual, o ardere sensibilă, prin care poezia devine imaginea cuvântată a sufletului, o fărâmă din poet. Că Olahus este capabil să zămislească prin cuvânt această sublimă punte între sine şi proiecția poetică a sinelui o dovedesc numeroase poezii ale sale. Ceea ce nu înseamnă că nu cochetează adesea cu exercițiul versurilor ocazionale, situație în care este "purtat" nu de un motiv profund, ci de un scop, mai facil, dar niciodată vulgar sau frivol. De pildă, la rugămintea lui Iacobus Danus, şi în numele acestuia, îi adresează medicului reginei, lui Angelus Candianus, rugămintea versificată de a interveni pentru ca frumoasa Mărgărinta să se unească prin cununie cu amicul său. În alte versuri, salută revenirea în oraş a epicopului de Brixia sau laudă inițiativa lui Adamus Carolus de a fi conceput

câteva epitafuri lui Ursinus, prietenul comun care s-a sinucis. Pe marginea temei literare se țes numeroase scrisori versificate, având ca destinatar pe amintitul secretar al lui Ferdinand, pe Franciscus de Burgundia, îndemnat să evoce ultima zi a lui Erasm, pe Craneveld, pe Hubert de Lüttich – şi lista continuă. În ce măsură are Olahus conştiinţă de poet – aceasta este o problemă care nu se poate discuta în afara creaţiilor sale poetice autentice. Spiritul ludic monden, căruia i se datorează versurile ocazionale, nu tulbură „trista lumină" a adevăratelor poeme, ci dovedeşte că omul prin care se întrupează artistul este parte vie a *timpului său*, lăsând poetului *nemurirea*.

2. PROZA. VALORI DOCUMENTARE ŞI VIZIUNI SUBIECTIVE

a) Genul proxim

Având ca generos model clasicismul antic, umanismul renascentist se află la răscruce de drumuri, îngemănând ştiinţa şi arta. Noul context spiritual răzbate în cuvântul scris. Cadrul istoric înţesat cu litigii marcante impune scrisului, în numeroase cazuri, un rost aparte, de redare a încrederii, de conştientizare a faptului că omul nu poate fi înfrânt definitiv, nici ca individ, nici ca popor.

Relevarea legăturii cu teritoriul locuit conferă o nouă dimensiune istoriografiei şi geografiei, pământul şi omul se înrâuresc reciproc, se dăruie unul altuia, de unde rezultă o spiritualitate specifică, irepetabilă de la un popor la altul. Este, însă, prea devreme pentru ca această conştientizare să se cristalizeze în conştiinţă naţională. Cu toate acestea, având de partea sa şi militantismul creştin, ea este suficient de puternică, pe de o parte, pentru a fi un imbold al luptei, pline de sacrificii, pentru păstrarea fiinţei neamului, pe de alta, pentru a uni, în pofida tuturor deosebirilor, popoarele Europei centro-apusene împotriva flagelului otoman. Aceasta conferă umanismului epocii o dominantă care o distinge de toate momentele umaniste considerate în diacronie: caracterul antiotoman.

Istoriografia cunoaşte numeroase specii, în care obiectivitatea şi caracterul subiectiv îşi dispută întâietatea; aceasta din urmă poate decurge fie din însăşi natura scrierii, fie din mărginirea memoriei umane (de care se plânge şi Nicolaus Olahus, între altele, în *Ad lectorem*, poezia care precede scrierea sa geo-istorică, solicitând îngăduinţă din partea cititorului), fie din voinţa

autorului. *Memoriile*, un soi de autobiografie în travesti, cu eul imanent, conţin imagini retrospective, în timp ce jurnalul se rezumă la însemnări cotidiene, aşa cum, într-o formă aparte, se întâmplă şi în *Efemeridele* lui Nicolaus Olahus, ele putând fi considerate o pseudo-operă istorică, având, însă, valoarea documentară a unui jurnal. Minutele, bilețele cu notițe, pot fi apreciate drept modele ale efemeridelor, în vogă mai ales pe la 1600 (*Geschichtskalendern*).

Dacă la unii autori obiectivitatea rămâne un searbăd miraj, coordonata subiectivă prin disproporţiile dintre realitate şi viziunea asupra ei, mijloceşte, în schimb, zămislirea unei opere de artă.

Având în vedere şi presupusul amatorism, memorialiştii nu scriu istorie, ci sunt *sursă* de istorie (129). Eposul lor este personal şi, totodată, accesibil cititorului. Referindu-se la ei, în spațiu maghiar, istoricul literar Kardos Tibor remarcă: *"Emberi dolog, hogy az egyéniséget az ember jobban megérti a személytelen igazságnál"* (130).

În Evul mediu, jurnalul şi specia memoriilor se întrepătrunseseră, dând naştere unor scrieri de genul *Casus Sancti Galli*, care se impuneau şi aveau succes tocmai datorită inserării în operă a unor episoade anecdotice (gr.: *apophtegma*). Petrarca poate fi considerat, şi în acest sens, un deschizător de drum, fiind urmat de Giovanni Converrsino da Ravenna, care scrie despre curtea lui Ludovic cel Mare, de Antonio Beccadelli, prezentându-l pe principele Alfonso de Aragon, de Enea Silvio Piccolomini, viitorul papă, autorul unei cunoscute descrieri a Europei, sau de Galeotto Marzio, cronicarul chemat să corespundă exigenţelor regelui Matei Corvin al Ungariei renascentiste, după ce acesta dezavuase *Chronica Hungarorum* a lui Thuróczy János, o lucrare în spirit medieval, ca mai toate compilaţiile, peste care se impune, mai întâi prin Coluccio Salutati şi Leonardo Bruni, noul stil, laic şi analitic. Mai târziu, Corvinus aduce la curtea sa pe Antonio Bonfini, care revoluţionează istoriografia, prin orientarea cu adevărat umanistă, iniţiată de Flavio Biondo. Capodopera lui Bonfini, *Hungaricarum rerum decades IV et dimidia*, scrisă în timpul lui Vladislav II, este extrem de documentată, urmând, totodată, o riguroasă retorică. Sambucus o publică la Basel, în 1568, la un loc cu *Atila* lui Nicolaus Olahus.

În spațiu transilvan, urmând metoda lui Galeotto, de a-l plasa pe autor, ca pe un personaj bine reliefat, în centrul evenimentelor, se remarcă Gasparus Helth şi Benczédi Székely István, primul, preocupat de rolul istoric al Huniazilor (1565), celălalt, semnatarul unei cronici cu iz popular despre Matei Corvinul (1559).

Subiectivizarea istoriografiei umaniste, decurge din ideologia renascentistă, din interesul pentru o literatură originală, personalizată, aflată la antipodul lucrărilor anterioare, aparţinând adesea unor prelaţi reprezentând o

comunitate, care scriu, de aceea, fără a se remarca printr-un stil propriu. În cele din urmă, noua orientare conferă istoriografiei un caracter nuvelistic, aceasta presupunând impunerea unei forme şi a unei structuri *literare*, dar şi ocurența unor motive specifice literaturii şi, tot mai des, utilizarea introspecției, consacrate de Sfântul Augustin şi redescoperite de Petrarca. (În privința speciei confesiunilor, un premergător, model declarat al unor discipoli (131), poate fi considerat şi francezul Jaques Auguste de Thou.) Urmând tradiția lui Herodot şi Xenophon, se cultivă şi memorialul de călătorie (Cuspinianus – *Diarium,* Bartholinus Riccardus – *Odeporicon*), de asemenea ca specie literară, încât nimic nu mai aminteşte de începuturile concretizate în însemnările negustorilor din veacul al XIV-lea. În cele din urmă, speciile se întrepătrund, iar proza se amestecă cu versurile.

Deşi de proveniență barocă, motivul perisabilității umane solicită odată mai mult deschiderea către istoriografie, iar intenția de influențare a viitorului prin consemnarea şi comentarea celor trecute, prin decantarea „învățămintelor", motivează dezideratul moral al scrierilor.

În Transilvania, Rogerius, italian de origine, scrie *Carmen miserabile*, urmat fiind de Thuróczi şi Szerémi. Drama de la Mohács, care a marcat profund viața lui Nicolaus Olahus şi care a rămas vie în numeroase cronici, este surprinsă şi de Brodarics István, bun prieten al lui Olahus şi, totodată, personaj cunoscut din scrierile acestuia. Istoricul de renume Forgách Ferencz încearcă să apere interesele lui Iacob Eraclidul pe lângă Ferdinand prin a sa *Deliberatio* (1561), în care se cristalizează un nou filon al memorialului istoric: cel politic, în sens machiavellic. Căci, în redarea bizarului Despot, al cărui istoric de curte devine, Forgách aminteşte de Machiavelli zugrăvind pe Castruccio Castracani.

De la jurnalul de diplomație al polonezului Jeronimus Laski despre solia, din partea lui Ioan Zápolya, la Soliman, de la Petrus Bánfi şi Bánffy Gergely, care descrie întrevederea din 1575 dintre Ioan Sigismund şi Soliman II, de la Benkő Máté, scriind despre solia de la poartă din 1619, depăşindu-se în timp generația lui Nicolaus Olahus, se ajunge la remarcabilul Zamozius, la Borsós Sebestyén şi Nagy Szabó Ferencz, cultivatori, în spiritul Reformei, ai limbii materne. Pasul înainte datorat acestora îl constituie atitudinea critică față de surse, proprie şi lui Nicolaus Olahus, însă, pe alocuri, cu o notă moralizatoare şi empirică, dar şi cu asumarea responsabilității pentru cele afirmate, în măsura justeții izvoarelor. Când cele relatate par să depăşească limitele verosimilului, Olahus lasă la latitudinea cititorului aprecierea adevărului.

Contribuția şcolii biondine la progresul acestei literaturi se concretizează în îmbinarea istoriografiei cu geografia, a ştiințelor cu arta cuvântului, a consemnării cu comentariul istoric, acesta din urmă având multă vreme, ca

unic reprezentant în Transilvania, pe acelaşi Forgách Ferencz, pătruns de nostalgia vremurilor Corvinului. Descoperitor al *Comentariilor* "amărui" ale istoricului dalmaţian L.Tubero, acesta se lasă influenţat de ele în stil şi metodă, admirându-l, în acelaşi timp, şi pe Tacitus (deşi Machiavelli îl readuce în prim plan pe Titus Livius). Forgách, cunoscând lucrarea *Methodus* a lui Jean Bodin, preia de aici grija pentru explicarea formării legilor şi a funcţiilor statului, precum şi pentru justificarea acestora prin argumente istorico-politice.

Componenta geo-istorică, oferă şi ea, în Transilvania, prin Nicolaus Olahus, opere de valoare europeană*: Hungaria* şi *Atila*. Influenţa lui Blondus, cu a sa *Italia illustrata,* se simte la Olahus în atenţia sa distributivă pentru aspectul istoric, geografic, etnografic, numismatic, economic, cultural, politic şi moral, aceste preocupări, finalizate cu succes, situându-i opera la nivelul exigenţelor vremii, în rând cu *Germania illustrata* a lui Aventinus, cu *Rerum Germanicarum,* aparţinând lui Beatus Rhenanus, (lucrări beneficiind de modelul monografiei lui Tacit, *Germania*) sau cu descrierile umaniste ale unor teritorii mai mici, realizate de Albert Kranz de Hamburg (*Saxonia* – 1520; *Vandalia* – 1519; *Dania* – 1564) – opere care au o mare înrâurire asupra lui Olahus. Scriitorul transilvănean însă, eşuând, datorită dezbinării creştinătăţii şi a regilor, în demersurile sale diplomatice, face concesii intensului său patos antiotoman şi, ca pentru a contracara nenorocirea poporului său, oferă o viziune hiperbolică atât a spaţiului geografic, cât şi a timpului istoric al patriei. Prin aceasta, mărginirea omului în faţa copleşitoarelor, dramaticelor evenimente se dizolvă în atotputernicia scriitorului, care dă speranţei aripi neîngrădite. Fără a atinge valoarea comentariului istoric – cea mai prestigioasă specie în domeniu, lucrările lui Olahus câştigă, în schimb, laurii literaturii artistice.

Spaţiul carpato-danubian se află în centrul atenţiei şi a altor scriitori din Transilvania; Antonius Verantius redă, prin aceeaşi metodă a ilustrării, Moldova, Muntenia şi Ardealul (133), iar Georg Reicherstorffer (Reichesdorf) dă la iveală *Chorografia Transilvaniae* (1550). (La acestea se adaugă capo-dopera în versuri a sasului Christian Schesaeus, *Ruinae Pannoniae.*) În multe privinţe, aceşti scriitori au predilecţii comune cu Olahus: cursul descriptiv este intersectat pe alocuri cu relatarea unor anecdote, iar interesul aparte pentru "curiozităţi" aduce în prim plan, la momentul potrivit, comunitatea închisă a secuilor. Le este propriu şi visul european al principelui ideal, prezent şi în operele cronicarilor umanişti din Moldova şi Muntenia. Uneori, principele care s-a dovedit a le înşela aşteptările este re-creat în lumini favorabile, deve-nind personaj literar, ca în cazul regelui Ioan de Zápolya, văzut de Mindszenti György (134).

Valorificând aspectele meritorii şi în concordanţă cu cerinţele epocii ale

predecesorilor şi ale colegilor de breaslă contemporani, identitatea artistică a lui Nicolaus Olahus prinde contur în pagini ce fac ca umanistul transilvănean să devină o figură remarcabilă a galeriei personalităților de rang european, care au slujit, prin scrisul lor, idealuri înalte şi au fost vrednice călăuze ale timpului istoric.

b) Diferența specifică

Însuşi îndemnul ca Olahus să scrie istoria neamului său aparține umaniştilor europeni contemporani, prin Petrus Nannius. Olahus şi-a încercat condeiul în mai multe specii ale domeniului istoric, lăsând în urmă monografii, biografii, însemnări calendaristice, nutrind perspectiva unei lucrări mai ample, în tradiția analiştilor antici, vis pe care nu a putut să-l realizaze, cu toate că ultimele sale creații aparțin, de asemenea, istoriografiei. *Hungaria* şi *Atila* sunt, astfel, părți capitale ale proiectatei sinteze umaniste de anvergură, opere reprezentative şi valoroase care, vreme de aproape cinci secole, au rămas inaccesibile lectorului român, câteva zeci de pagini de traducere fragmentară neputând constitui un document integru şi nefiind edificatoare în privința personalității umanistului, a forței sale creatoare, atât de apreciate în epocă.

Momentul cultural renascentist, ideal pentru literatură, are un suport istoric defavorabil scrisului. Dar tocmai acest cadru neprielnic îi solicită binefacerile. În cazul popoarelor expuse dominației otomane, lucrările istorice, concepute după principii umaniste, nu oferă doar alinare, ci reprezintă chiar o sursă a renaşterii neamului. La Olahus, ca mai târziu la Bălcescu, chipul unei patrii mirifice, precum şi glorioasele figuri ale unor străbuni aureolați de virtute, hrănesc sufletele cu încredere şi cu speranță, întreținând, totodată, flacăra mândriei de neam. Corvinul, în *Hungaria*, şi detemutul rege al hunilor, în *Atila*, devin personaje în fața cărora chiar Europa se închină cu admirație. Unul este neîntrecut în înțelepciunea şi fastul său, în rafinamentul gustului şi spiritul său de dreptate (elogiate şi într-o altă scriere olahiană, elaborată la Viena în 1563*, Compendiarum suae aetatis Chronicon*), celălalt întruchipează biruitoarea forță strămoşească, este simbolul unei puteri în fața căreia cea otomană se cuvine să pălească. Iar patria, de o vreme mai săracă în cetăți şi în bărbați, însă de o eternă frumusețe, îşi îmbărbătează fiii prin ciuta şi pasărea sa *turul*, de care sunt legendar legați, prin pământul şi apele sale cu gust de sânge scump, prin pământul şi cerul devenite loc de veci al eroilor săi, prin pământul şi suprapământescul său. Astfel, geo-grafia se umanizează, se îngemănează cu istoria, justificând concepția încetățenită în epocă a marcării teritoriilor de către elementul uman.

Uimirea şi curiozitatea Europei este alimentată de răspândirea copiilor

operei *Atila* a lui Olahus, lucrare a cărei corectă editare la presa vestitului Ruthgerius Rescius sau a lui Servatius, cum mărturiseşte belgianul Nannick în scrisoarea concepută la Louvain pe 1 aprilie 1538, marele prieten al lui Erasm, Conradus Goclenius, care tocmai i le adusese, se angaja să o supravegheze, spre marea bucurie a lui Nannius: "Conradus te-a lăudat iarăşi în fel şi chip şi […pentru] aceste aprecieri eu am simţit o nemaipomenită plăcere" (135). Cât despre *Ad lectorem*, poezia către cititor creată de Olahus pentru prefaţa lucrării, Nannius o admirase încă din 1537, în scrisoarea din 30 iunie: "Ştii cât de mult îmi plac mie versurile tale, însă poezia aceasta din urmă, pe care i-ai dat-o lui Craneveldius, mi-a plăcut mai mult decât oricare" (136). În portretul realizat lui Olahus de acelaşi Petrus Nannius, umanistul transilvănean este apreciat, printre alte numeroase calităţi amintite, pentru "talentul multilateral care nu se dezvoltă printr-o sforţare îndelungată, nici prin acumulări treptate, ci se ridică deodată, ca o flacără, la o deplină strălucire" (137). De aceeaşi consideraţie dă dovadă şi renumitul filolog umanist Dudith András, în scrisoarea expediată lui Olahus în 1560, de la Padova (138).

În pofida tuturor acestora, Olahus însuşi se scuză pentru expresia sa puţin meşteşugită şi pentru eventualele erori de conţinut, invocând asprimea vremurilor, lipsa posibilităţii sale de a studia, din cauza sarcinilor de la curte, precum şi depărtarea de locurile despre care scrie, promiţând ca, în alte împrejurări, să revină asupra acestor lipsuri:

"Si nihil nostro est lepidi grative libello,
Anxia me gravius scribere cura vetat.
Mens etenim duro patriae confecta periclo
Torpet, et est longo nunc habetata malo. […]
Si quidni est mendae topicis ignosce precamur,
Nam procul a Gethico littore cymba mea est:
Quum dulces repetam portus patriosque penates
Singula tunc referam candidiore fide." (139)

Şi tot aici destăinuie că lucrarea i-a fost solicitată de un amic al cărui cuvânt atârnă greu:

"Interea magni precibus devictus amici
Haec nunc subito qualiacunque dedi,
Nam licitis docuit votis parere potentum
Quae magni nobis ponderis instar erant" (140).

Soarta celor două lucrări, redactate la Bruxelles, terminate în 1536, cu câteva zile înaintea morţii lui Erasmus, diferă. *Atila*, difuzată numaidecât, circulă intens în copii manuscrise, cunoscând un mare succes; este apoi tipă-

rită de Sambucus, la Basel, în 1568, apărând şi într-o versiune polonă. În schimb, *Hungaria*, despre care unii exegeți consideră că "a fost ținută sub obroc" (141) de autor, datorită faptului că nu a avut răgazul de a o desăvârşi, este redescoperită într-o copie autografă, incluzând şi *Atila*, de Mathias Bel. Exemplarul poartă pe coperta interioară următoarea notă: "Acestea au fost scrise de mine la Bruxelles, la 16 mai 1536, pe când eram secretar şi consilier al serenissimei regine Maria, văduvă a Domnului Ludovic, rege al Ungariei, şi soră a împăraților Carol şi Ferdinand" (142). Bel publică *Hungaria* în 1735, la Posonium (Bratislava), alături de lucrarea olahiană de mici proporții, *Compendiarum suae aetatis Chronicon*, care conține, de asemenea, numeroase date autobiografice, referindu-se la evenimentele istorice dintre cele două încoronări: a lui Matei Corvin, ca rege (24 martie 1464), şi a lui Ferdinand I, ca împărat (14 martie 1558). Faptul că Bel nu include în ediția sa şi *Atila*, deoarece mai fusese tipărită, îl determină pe Franciscus Kollarius, directorul bibliotecii curții regale, să scoată o ediție comună, la Viena, în 1763.

Necunoscând adevăratul motiv al oropsitului destin al *Hungariei*, putem doar bănui că, la zece ani de la nenorocirea de la Mohács, într-o perioadă când problema libertății maghiarilor cade tot mai mult sub incidența Porții (sfârşind în curând, parțial, între hotarele unui paşalâc), pare mai oportun a le trezi, prin *Atila*, mândria etnică, speranța în spiritul străbun nemuritor, precum şi încrederea că urmaşii invincibililor huni mai au un cuvânt de spus în istorie, decât a face să se perinde înaintea ochilor lor minunatele peisaje strămoşeşti, cu nota, în subsol, că multe din ele sunt acum o desfătare a turcilor, pentru a nu mai aminti bibliotecile şi celelalte lăcaşe de cultură, devastate. Sau, dacă, nepublicată, *Hungaria* nu avea cum să întremeze sufletele frânte, cel puțin nu ispitea la alte cuceriri. Ori, într-adevăr, autorul va fi dorit să amâne difuzarea ei până îi va fi fost îngăduit, într-un context istoric mai blând, să-i dea, revăzând teritoriile evocate, o formă definitivă, mai puțin tributară memoriei, aşa cum, pentru publicarea celeilalte scrieri, s-a putut documenta şi edifica asupra adevărului istoric în bibliotecile Țărilor de Jos, care dispuneau, în schimb, de izvoare referitoare la Attila. Cu toate acestea, *Hungaria* a fost cunoscută, prin voia autorului, de confrații de breaslă, care şi ei îl consultau în legătură cu scrierile lor pe umanistul transilvănean. Primind copii ale ei, o apreciaseră mult, după cum reiese din corespondența lor: „Citind [fermecătorul tablou al locurilor unde a copilărit], mulți dintre occidentali au avut motivul să se întrebe dacă bogățiile la care râvnea Spania sub Carol Quintul se găseau în îndepărtatele insule ale lui Columb sau, mai degrabă, la periferia estică europeană a vastului imperiu" (143).

Hungaria cea scrisă pe când autorul se afla "cu luntrea departe de țărmul getic", este o monografie umanistă concepută după regula artei. În studiul lor,

cercetătorii I.S. Firu şi Corneliu Albu afirmă că ea „este o *continuare firească* a primei lucrări, *Atila*" [s.n.] (144). Considerăm că în redactarea proiectatei opere, ale cărei părți constitutive sânt *Hungaria* şi *Atila*, este mai probabil ca umanistul să se fi gândit a stabili pentru început cadrul geografic (*Hungaria*), ca apoi să se oprească, pas cu pas, asupra momentelor istorice, de la origini (*Atila*), până în vremurile sale (aşa cum îi sugerase Petrus Nannius, fără a se fi împlinit, însă, acest deziderat). Căci, dacă Olahus ar fi avut intenția de a depăna mai departe firul narativ, cum ar fi reluat relatarea începută cu *Atila* şi întreruptă, împotriva logicii textului, prin *Hungaria*? De altfel, ce sens ar fi avut un *intermezzo* constând în descrierea patriei contemporane plasat în urma unui moment de istorie antică? Sau ce rost ar fi avut *Atila* în preambulul *Hungariei*, în caz că umanistul ar fi urmărit dezvoltarea doar a acesteia din urmă (fapt deloc verosimil, dacă ne gândim la informațiile contemporane, care sprijină o altă ipoteză, şi la desăvârşirea artistică a descrierii sale, care nu seamănă întru nimic cu o schiță ce urmează a fi lărgită)? Cât despre considerarea ca opere separate şi fără nici o legătură a celor două scrieri, această posibilitate este de neacceptat, nu pentru stăruința lui Kollarius de a le cuprinde, *în această ordine*, în sfârşit, într-o ediție comună, sub titlul *Nicolai Olahi HUNGARIAE liber I. Origines Scytharum et Chorographica descriptio Regni Hungariae*, respectiv *Nicolai Olahi HUNGARIAE liber II. Atila sive de initiis Atilani per Pannonias Imperii et rebus bello ab eodem gestis* [s.n.], ci pentru faptul că editorul procedează astfel în mod justificat: există, în finalul *Hungariei* o frază univocă, prin care scriitorul anunță că trece din acel moment la tratarea subiectului propus (*"His a nobis brevius modestiusque, quam Hungariae est fertilitas, expositis, rem iam institutam agrediamur"* (145)); de asemenea, în textul *Hungariei* este inserată promisiunea de a se prezenta originile Sicambriei, oraş ale cărui ruine stăruie în peisajul înfățişat (*"Sicambriae urbis, de qua infra dicemus, reliquiae adhuc cernuntur"* (146)), însă zadarnic am căuta împlinirea acestei promisiuni în paginile *Hungariei*, deoarece scriitorul "trece la fapte" abia în scrierea sa despre Attila, unde consideră că este mai potrivit, de vreme ce acest oraş a fost reşedința regelui hun. Prin aceasta, însuşi Olahus argumentează atât apartenența laolaltă a celor două lucrări, cât şi faptul că partea geografică trebuie antepusă celei istorice. Nu poate fi vorba, deci, de "continuarea firească" a *Atilei* prin *Hungaria*, cum afirmă cercetătorii amintiți, chiar dacă publicarea *Atilei* a avut loc înainte de cea a *Hungariei.*

Conform *metodei* ştiințifice umaniste, Olahus îmbină în *Hungaria* şi *Atila* date de natură *istorică, geografică, etnografică, socială, economică, lingvistică, culturală,* realizând o monografie în spiritul vremii. Pentru aceasta, scriitorul îşi *documentează critic* opera, invocând în sprijinul afirmațiilor pe

care le face autori antici pe care îi consideră *surse consacrate:* Herodotos, Callimachos, Pompeius Trogus, Cassius Dio, Ptolemaeus. De asemenea, confruntă cronicile anterioare şi, când găseşte izvoare care nu i se par de încredere, este prudent, recurge la stilul indirect, îl lasă pe cititor să judece valoarea de adevăr a celor afirmate sau, de-a dreptul, combate exagerările ori informațiile care contravin bunului simț. Astfel, tratând originea sciților, după ce prezintă cadrul geografic şi lasă la voia lectorului considerarea Sciției asiatice sau europene ca leagăn al neamului ungar, contrazice vehement afirmația episcopului Iornandes că sciții se trag din *alirumne*, vrăjitoare alungate de regele goților, Filimirus, şi siluite de nişte duhuri rele. Consideră că o atare incultură nu face cinste unui episcop şi regretă că această "nerozie", publicată fiind, a fost preluată şi de alți autori.

Deoarece negura vremurilor demult apuse este de nepătruns, Olahus, asemeni lui Titus Livius, inserează legende şi mituri; unele din acestea fiind biblice, este de remarcat coexistența în paginile sale de proză, ca şi în cazul poeziilor, a elementelor creştine şi a mitului profan "clasic" (legendele Olimpului) sau de etnogeneză (legenda ciutei urmărite de Hunor şi Magog). Hercule zămisleşte trei urmaşi cu acea fiică a zeiței Tellus care l-a ajutat să găsească vitele lui Geryon: Agathyrsus, Gelonus şi Scytha – aflați cu toții la obârşia câte unui neam scitic –, din acesta din urmă trăgându-se şi maghiarii care, potrivit altor surse, descind chiar din Noe.

Mai aproape în timp, când evenimentele devin tot mai lămurite, relatarea intră firesc pe făgaşul *adevărului istoric*: hunii îi atacă, pe vremea lui Valamirus, pe goții conduşi de Ermanaricus, fiul lui Vitulfus, îi înfrâng din nou pe când se află sub conducerea lui Vinitarius; o parte a goților rămânând dincoace de Dunăre (ostrogoții), ceilalți trec Dunărea şi, promițând lui Valens, fratele împăratului Valentinianus, că se vor creştina şi vor apăra imperiul de invaziile hunilor, se stabilesc la hotarele sale, ajung apoi în Italia, Galia şi Hispania, spunându-şi vizigoți şi fiind supuşi, până la urmă, de hunii care pe ostrogoți îi biruiseră mai devreme. *Hungaria* debutează narativ şi, adesea, pe parcursul ei, Olahus întrerupe descrierea cu oportune relatări, după cum în *Atila* – operă narativă – discursurile, portretele şi cadrele descriptive se constituie în memorabile digresiuni. Cele două lucrări vădesc astfel o anume simetrie structurală şi devin complementare. Ele sunt echilibrate şi ca volum, având, una, nouăsprezece, cealaltă, optsprezece capitole. Comună le este şi mândria obârşiei, invocată în debutul amândurora.

Concepția lui Olahus privind originea romană, pe cea dacică neamintind-o, a poporului şi a limbii române nu este singulară în epocă. Unele mărturii sunt edificatoare şi pentru Nicolae Iorga, care crezuse că "românii ar fi aflat de la umanişti italieni originea lor romană" (147). Astfel, la conciliul de la

Lateran (1514), unde se discută problema frontului antiotoman, arhiepiscopul de Gnezo, Jan Laski, arată că valahii sunt "*fortes armigeri*" – viteji bărbați de arme – şi precizează: "*Dicunt se esse Romanorum quondam milites, ad praesidiae Pannoniae contra Scythas missos.Unde est, quod iure pro magna parte idioma habent Italicum, sed ritum Ruthenicum*" (148).

Specificul poporului şi a limbii române este un subiect de interes în această perioadă, atât în interiorul, cât şi în afara hotarelor. Preotul bistrițean Adalbert Wurmlocher scrie în 1546: "*Ich mus das auch nicht schweigen, es ist umb uns ein Volck in Sprach und Sitten in der Religion von uns abgesondert, die wir die Walachen heissen, diese ob sie wol Christum bekennen, sind sie doch niemals der Römischen Kirchen unterwoffen gewesen, in die Ceremonien sind sie gar nicht mit uns […]. Sie lesen S. Paulus Episteln und die Evangelia nicht in jrer sondern in einer frembden Sprach, welche auch jre ungelehrten nicht verstehen"* [grafie originală] (149). Călători din diferite colțuri ale lumii observă cele ce, pentru umanistul transilvănean constituie convingeri de nezdruncinat: "*Questa gente, se bene e di rito greco, e pero amica del nome Romano, si per la lingua corotta de la latina si per l'opinione che hanno d'esser discesi da Romani e con nome de Romani si chiamano fra loro*" (150). În 1587, Andres de Poça, pledează şi el pentru latinitatea limbii române, înrudind-o cu celelalte idiomuri neolatine: "*De la lengua latina han resultado las generales que agora se usan en Italia, Espana, Francia y Vvalachia*" [grafie originală] (151). Însă ideea derivării numelui valahilor din cel al generalului roman Flaccus, eroare preluată şi de Olahus, în spiritul cunoscutului vers ovidian, se perpetuează de la Enea Silvio Piccolomini, prin Toppeltinus, şi la cronicarii din Principate, iar Pierre d`Avity (1573-1635) susține: "*Mais aujourdhuy ce pays de Dace comprend la Transyivanie, Valaqvie et Moldavie et mesme partie de la Hongrie […]. La Valachie, ou Valaquie, fut selon quelques vns nommee Flaccie, puis par corruption Valachie, lors que Trajan ayant enwoye Flaccus aves vne colonie de 30 mille hommes pour y labourer*" [grafie originală] (152). Aceste opinii conturează un orizont pentru concepția lui Nicolaus Olahus despre etnogeneza românească şi despre formarea limbii române, reflectând *in nuce* atitudinea europeană față de această problemă. Cu toate acestea, "Nicolaus Olahus este primul care susține unitatea de neam, limbă, obiceiuri şi religie a românilor; el se bazează în astfel de afirmații pe originea lor comună" (153).

Protestul antiotoman devine o dominantă a scrierilor lui Olahus. În *Hungaria*, pornind de la originea scitică a parților, umanistul relatează cu o nedisimulată plăcere felul în care regele lor, Tamerlanus, înfrângându-l pe Baiazid, îl poartă prin Asia întreagă, închis, ca o fiară, într-o cuşcă. Datorită nenorocirilor ireversibile pricinuite în vremea sa de turci neamurilor creştine,

patriei şi patriei sale adoptive, scriitorul nu uită să-i stigmatizeze la tot pasul. O face şi cu câteva pagini mai departe, inserând o anecdotă în care arată stupoarea solului Porții în contact cu întreaga splendoare a curții lui Corvinus, cu fastul renascentist al Vişegradului conceput după gustul vărului-rege. Prin acest episod, ca şi prin descrierile numeroaselor catedrale, cetăți, palate nepereche în Europa, a faimoasei biblioteci Corvina, opera lui Olahus este, totodată, şi un unic *document cultural*.

Dacă uimirea solului turc se transformă în groază când privirile sale întâlnesc ochii pătrunzători şi severi ai regelui ("*ob magnos oculos cruore veluti perfusos*" (154)), ochii lui Attila scapără şi ei într-atât de mânie, încât militarii din Aquileia care îl surprind singur rămân paralizați, lăsându-l să scape: "*Dicunt milites hos urbanos retulisse tandem suis, ex huius, quicunque fuerit (ignorabant enim Atilam esse) militis oculis scintillas veluti igneas, quum eos fremebundus circumspiceret, emicuisse*" (155). Acest detaliu este menționat şi în portretul regelui – moment descriptiv al textului narativ – dezvoltat faptic până în final.

Dovedindu-se în redactarea *Atilei* un minuțios cercetător, confruntând critic izvoarele existente, pentru elaborarea *Hungariei*, Olahus recurge la propriile sale amintiri, transmițând Europei instantanee istorice şi politice mai recente, la care dacă nu a fost martor, le-a auzit, în schimb, din familie, ori de la alți semeni, mai vârstnici. Chiar şi legendele inserate devin acum mai verosimile. Stânca Gellért (a Sf.-lui Gerard), numită astfel în memoria celui prăvălit de pe ea în prăpastie, se învecinează cu câmpia Rákos, unde poporul îşi ține, după obicei, adunările şi îşi alege regii şi palatinii: "*Campus designatus est ex more veteri Comitiis nostratium et electioni regum Hungariae et Palatinorum. Uterque enim, more nostro, hic eligitur, in quo etiam alii conventus nostri publici aguntur*" (156). În biserica Sf. Fecioare de la Alba Regalis sunt unşi regii şi reginele Ungariei de către arhiepiscopul de Strigoniu: "*In huius Ecclesia Collegiata, Divae Virgini sacra, […] Reges et Reginae per Arhi-Episcopum Strigoniensem inungi ac diademate insigniri debent, alioque non habentur legitimi*" (157). Sfânta coroană este păstrată, zidită fiind şi păzită sever, în fortăreața ridicată ca un cuib ("*veluti quispiam nidus*" (158)), pe piscul cel mai înalt care străjuie palatul de la Vişegrad. Cei doi pârcălabi sunt aleşi prin vot regal şi cu acordul adunării. Loialității acestora, scriitorul opune trădarea pârcălabului Taurunumului, capitala Serbiei; cedând această cetate turcilor (1521), în timpul domniei regelui Ludovic, Török Bálint deschide calea jefuirii Ungariei, deoarece Taurunumul îi fusese ca un zid de apărare.

Istoria Principatelor îl preocupă constant pe Olahus. Referindu-se la capela ridicată de Ştefan Báthori pe Câmpia Pâinii, scriitorul relatează înver-

şunata bătălie dintre armata principelui – ajutat şi de comitele Timişului, Kinizsi Pál, precum şi de călăreţii înzăuaţi ai episcopului de Alba-Iulia – şi cea turcă, în fruntea căreia se află Bali-beg, abia scăpând de la moarte. În altă parte, se deplânge căderea sub turci, cu şaisprezece ani în urmă, a banatului Severinului. Lăudând zidurile de apărare ale Sibiului, capitala celor şapte scaune săseşti, Olahus aminteşte cu mândrie că, la trecătoarea Turnu-Roşu, năvălitorii turci au cunoscut, pe abruptele cărări de munte, dese şi ruşinoase înfrângeri: "*Hac Turcae per ardua alpium itinera saepe invasere Transilvaniam, cum maxima sui clade*" (159).

Atent la adevărul istoric, umanistul comite, totuşi, erori, făcând unele *etimologii* deplasate. Transmite că Dacia a fost locuită de danezi; aceştia, de spaima hunilor, s-ar fi retras către nord; "simfonia" denumirilor *Dacia – Dania* ar fi o dovadă în acest sens. Apoi, constată nedumerit că cronica danezilor le derivă numele de la Dan, primul lor rege. Tot astfel, în capitolul consacrat descrierii Munteniei se dă curs naivei şi absurdei derivări a cuvântului *boieri* din latinescul *barones,* în timp ce hispanii se trag din huni, numind-se astfel de la *işpani* – prefecţii acestora (se menţionează, totuşi, că Trogus derivă numele lor din *Hispalis*). În schimb, în *Atila*, datele filologice sunt mai pertinente, susţinute fiind cu argumente de ordin istoric, ca în cazul unor toponime precum *Kelenfölde* (*"*pământ al trecerii*"* – numele localităţii pe unde hunii au trecut Dunărea), *Keazo* (derivat de la "*Keve háza*" – „casa lui Keve" – ca denumire a locului unde a fost înmormântată această căpetenie a hunilor), precum şi al unor triplete valide, ca *Buda/Etzelburg/Offen* ("oraşul lui Buda"/"oraşul lui Ethele=Attila"/"oraşul cuptoarelor de ars varul").

Ca recuzită ştiinţifică, *Hungaria* dispune de indicarea tuturor coordonatelor *geografice*, a dimensiunilor formelor de relief şi de aprecierea distanţelor. De multe ori, însă, urmând aceste îndrumări, călătorul nu ar putea decât să se rătăcească: Moldova se învecinează la Răsărit (!) cu Muntenia, denumirile sunt latinizate pe alocuri arbitrar, folosindu-se, uneori, două variante latine pentru aceeaşi localitate. De aceea, adevărata valoare documentară, rezidă, din acest punct de vedere, în calitatea de geografie umană a lucrării, în harta vie şi cu adevărat fidelă a spaţiului zugrăvit.

În vederea structurării descrierii geografice, scriitorul recurge la împărţirea în patru a teritoriului, elementele topografice putând fi astfel cuprinse într-un cadru organizat, ca apoi să se revină asupra lor, în detaliu, din aproape în aproape, refăcându-se întregul. Astfel, ultimele două capitole ale *Hungariei* se constituie într-un corolar al bogăţiilor şi resurselor ţării, punând în valoare capacitatea de sinteză a scriitorului, dovedită şi în *Atila* unde, după ce urmăreşte în amănunt fiecare expediţie a hunilor şi, în paralel, evoluţia personajului central, implicit, a stăpânirii sale (cu inserţii geografice demne

de *Hungaria*), Olahus nu-şi încheie relatarea în momentul morții regelui hun, ci creează o subtilă deschidere către viitor, nu doar prin simpla surprindere a conflictului pentru moştenire dintre fiii legitimi ai acestuia, ci purtându-l pe cititor până în timpurile celui de-al doilea "descălecat" al hunilor în Panonia, invitând la continuarea eposului.

Coordonata *socială* este coroborată cu cea *economică*. Se consemnează, de pildă, că saşii trebuie să plătească un impozit stabil, dar că, în realitate, li se pretinde mult mai mult. Hărnicia lor generează, însă, bunăstare, iar din acest belşug sunt împărtăşiți şi oaspeții lor. În schimb, la sud de Debrecen, până şi lemnele de foc sunt înlocuite cu trestie şi paie, în timp ce minele de argint şi aur, precum şi ocnele Transilvaniei aparțin reginelor – cu titlu de dar de nuntă – şi fiscului regal, exploatarea lor ilegală fiind pasibilă de "grea pedeapsă" – *"gravi poena"* (160). Prepozituri, parohii şi abații dispun de venituri importante, înfloritoarea lor economie datorându-se atât situării prielnice, cât şi celor care le lucrează pământul. Nevoiaşii vânează pentru a-şi astâmpăra foamea, înstăriții, de plăcere: "*tam nobilitas, quam plebes aeque passim venentur […], quisque in suum tum usum, tum voluptatem*" (161). "Treizeciuitorii" sunt însărcinați să adune impozitul târgurilor de vite, iar această a treisprezecea parte a veniturilor se scade din prețul a zeci de mii de vite anual, deoarece oboarele sunt înțesate de negustori autohtoni, dar şi de lumea pestriță a străinilor. Față de ei, ca şi față de celelalte etnii ale spațiului transilvan, scriitorul are mereu o *atitudine obiectivă,* păstrată şi în cazul celor nedreptățiți de soartă, în pofida inferiorității rangului lor social. Relatarea spânzurării, de către iobagii din împrejurimile localității Dörgicse (unde funcționează, la un moment dat, Olahus), a prefectului care îi schingiuia în dese rânduri, nu se face în tonuri dezaprobatoare, scriitorul neluând atitudine în fața acestei faceri de dreptate.

Proza lui Olahus se constituie şi într-un valoros document *etnografic*, prin consemnarea legendelor de etnogeneză, a aspectelor din viața cotidiană a localnicilor, a obiceiurilor, porturilor şi chiar a unor dansuri populare ("*Ad medium hinc milliarium est oppidum Myskoltz – incolarum quibusdam olim ductis choreis iam olim famosum – subditum arci*" (162)). Scoborâtori din sciți, hunii au ca strămoşi pe Hunor şi Magog, fii ai lui Nemroth, din stirpea lui Noe. Aceştia, căsătorindu-se cu cele mai frumoase femei dintre cele întâlnite pe când urmăresc legendara ciută, lasă urmaşilor numele lor ("huni", "maghiari"). În bătăliile pe care le încing pe câmpiile istoriei, hunii păstrează de la sciți atât strigătele de luptă, cât şi obiceiul bătutului tobelor, acestea îngrozind inamicii. Îmbrăcămintea şi armele, ca şi înfățişarea lor, amintesc aceeaşi origine: "*Arma erant ex Scythia exportata: clypeus corio tectus, ferroque polito superinductus, arcus cum sagittis, lanceae cuspidibus*

acuminatae et ensis femori accintus. Habitus corporis non adeo magnus, at vultu aspectuque horridus: barba promissa crinibusque incomptis. Indumentum, pelles hirsutae, more Scythico" (163). Pe Marte îl consideră protectorul anume al neamului lor – "*peculiare gentis […] numen*" (164); Attila îl visează dăruindu-i sabia de care nu se va despărți niciodată. Sorții izbânzii se află în mâinile războinicului zeu, căruia, înaintea începerii luptelor, i se aduc sacrificii şi i se adresează jurăminte. Scriitorul prezintă acest ritual în momentul premergător atacului lui Attila asupra oraşelor Galiei. Sufletele celor căzuți sunt şi ele cinstite prin jertfe: "*Suorum funeribus Hunni, more suo, parentarunt*" (165). Ritualul funebru urmează, de asemenea, datina scitică: mormintele sunt situate la drumul mare şi marcate cu obeliscuri de piatră. Attila însuşi va fi înhumat alături de celelalte căpetenii ale hunilor, în valea Keazo, în amintirea sa fiind celebrate jocuri de călărie şi intonate solemne cântece funerare. Cât despre tradiția cântecelor de vitejie, ea este preluată de la vechii greci şi păstrată şi de maghiari. Aceştia din urmă şi celelalte neamuri ale spațiului geografic descris sunt surprinşi de scriitor în felurite instantanee ale traiului lor de zi cu zi ori în momentele semnificative ale vieții lor. Cotidianul îndeletnicirilor agricole, al creşterii animalelor şi al viticulturii este zugrăvit în alternanță cu pitorescul zilelor de sărbătoare sau cu odihna în mijlocul naturii, încât posteritatea retrăieşte aievea parcă secole apuse din viețuirea neîntreruptă a neamurilor. Cumanii dintre Dunăre şi Tisa cresc turme de oi şi herghelii, dar ariditatea regiunii îngreunează adăparea acestora şi face ca ogoarele să rodească numai bostani; din aceeaşi cauză, focul este întreținut cu bălegar şi cu trestie. Locuitorii Lugojului sunt, mai toți, călărești în slujba armatei – "*fere omnes, equites militiae dediti*" (167). În Cremnicia, Cassovia şi Sibiu, se bat monede de aur, numite "ducați", şi de argint pur. Acestea, temporar, la poruncă regală, pot fi emise şi în alte locuri. Oamenii liberi din Oroszi asigură uşierii regelui şi ai reginei, bucurându-se pe merit de încrederea desăvârşită a casei regale: "*Populus fidus, nulla proditio eorum ministeriis facta fuisse unquam cognita est, quamvis libere ingrediantur regis et reginae cubiculum*" (168). Boierii valahi se supun maimarelui cetății Făgăraş; din acest motiv, ea apare ca un mic ducat: "*Haec arx est veluti quidam parvus Ducatus. Subiecti enim sunt ei boiarones Valachi, qui arcis dominum observant, ut principem*" (169). Băutul vinului este o plăcere proprie tuturor zilelor şi popoarelor, berea aflându-şi doar puțini consumatori în această împărăție a viilor. Cumanii, însă, prepară *boza* din mei şi apă, după un procedeu numai de ei cunoscut. Sunt evocate încoronări de regi şi ceremonii religioase. Referiri la similitudini şi deosebiri de rit, limbă sau port vădesc în umanist un îndeaproape cunoscător al tuturor aspectelor vieții din regatul maghiar şi din principate.

Dacă în finalul *Hungariei,* descrierea unei comunități izolate, pline de ciudățenii, vine să completeze atmosfera fabuloasă, în ultimul capitol din *Atila*, secuii se bucură de atenția specială a scriitorului, care consemnează originea lor şi particularitățile prin care se disting de restul populației. Sunt prezentați ca cei mai vechi descendenți ai hunilor în Ardeal; mai aspri şi mai încăpățânați în nesupunerea lor, folosind instrumente mai rudimentare decât maghiarii, ei mai comunică între ei prin bețe pe care încrustează tainice semne ancestrale. Îi pedepsesc pe laşi şi pe trădători dărâmându-le casa, tăindu-i în două. Deşi scutiți de biruri, refuză să dea până şi vitele datorate regelui pentru împrejurări civile deosebite. Menționând acest fapt, Olahus face o divagație *autobiografică*, de certă valoare documentară: "*Verum id quoque non sine magna difficultate plerumque faciunt; quod mea aetate non sine patris mei incommodo eveni. Nam quum Paulus Thomoreus iussu Vladislai regis, sub tempora nativitatis Ludovici filii, ad hos boves Siculos stigmate notandos (cauterio enim boves regi donati inuruntur) cum aliquanto militum numero missus fuisset, atque in eius auxilium sedecim equites Stephanus Olahus pater meus misisset, Paulus ipse repetens boves regi pro more gentis debitos, quum illi se ea in re difficiles praeberent, et contra eum tenderent, coactus et cum illis manum conserere. Qui, fortioribus multitudine Siculis, cum suis copiis, quas ad numerum quingentorum et ultra equitum habebat. Victus prostratusque, viginti fauciatibus fuit (si satis memini) vulneribus. Quo in conflictu multi suorum militum fuerunt occisi: maior pars rebus spoliati, aegre domum recurrerunt, inter quos patris etiam mei equites tres occubuere, reliquis semilaceris redeuntibus*" (170). Altădată, scriitorul relatează cum Mihnea vodă, ruda sa, a fost ucis pe când era escortat de tatăl scriitorului, refugiat fiind la Sibiu, pe vremea regelui Vladislav, sau cum, necurmându-se vreodată discordia dintre Dăneşti şi Drăculeşti, unchiul Stanciu îi piere într-un complot şi că fiul acestuia, vărul Petru, ajuns voievod muntean, alungat şi pierzându-şi nasul din cauza boierilor trădători, mai speră la dreptate.

Episoadele autobiografice prezintă un real interes documentar şi dau personalitate operei. Pe de altă parte, aceasta este, mai cu seamă, rodul implicării *artistice* a scriitorului, depăşindu-se stricta răspundere *ştiințifică*. Se pătrunde într-un univers mult mai primitor, plin de calde culori. Însăşi scriitura se umanizează, devenind mai captivantă, mai plăcută. Talentul de artist al cuvântului îl consacră pe Nicolaus Olahus, îngemănat fiind şi cu viziunea proprie spiritului său elevat. De aceea, dacă omul de ştiință se poate poticni în noianul de date şi poate ezita înaintea unor izvoare contradictorii legate de timpuri imemoriale, literatul se simte mereu în elementul său şi, dincolo de stilul "maxim oratoric", solicitat, chiar pentru un conținut istoric neutru, de antici, slujitorul "literelor frumoase" mai are un privilegiu: poate filtra prin propriu-i

suflet subiectul expunerii sale, marcându-l astfel prin pecetea personalității-unicat. Iau naştere cadre noi, pe un fundal mult nuanțat, eroii se preschimbă în personaje, narațiunea, descrierea, portretele, discursurile dispunând de un prețios filon de ficțiune, devenind mai strălucitoare prin crusta virtualității. Şi când, în cele din urmă, datorită proiectării fabulosului peste suportul de real, tabloul este desăvârşit, lectorul va şti că nu parcurge un manual de geografie sau istorie, ci trăieşte, uitând de sine, ba într-o "țară de basm" (171), ba între nişte barbari a căror virtute îi trece pe tărâm legendar.

Referindu-se la bogăția şi pitorescul unei insule a Dunării, Csepel, Olahus creează un superb cadru geografic, asemănător unei ctitorii de cultură renascentistă, pline de fast. Cel care altădată surprinde în peisaj câte o frântură a tragediei umane, inserează, de astă-dată, o secvență cinegetică din traiul regal al unor personaje apropiate lui (în slujba cărora şi-a pus, cu devotament, întreaga înțelepciune): "*Avibus phasianis, perdicibus, turdis, gallinis silvestribus ac aliis silvestribus ac aliis diversi generis aviculis, cervis, damis, apris, leporibus abundantissima. Ad haec, silvis, nemoribus, vineis, pascuis, frumento et aliis ad usum mortalium necessariis leguminibus adeo insignis, ut nihil, quod sive ad necessitatem victus, sive ad voluptatem pertineat, huic deesse videatur. Quae sola et Ludovico II regi et Mariae reginae, principibus meis, tam in venationibus et aucupiis, quam aliis rebus, animum recreantibus, dum nonnunquam ab aliis absoluti gravioribus negotiis, animi gratia eo divertere, magnum amoenumque praebuit oblectamentum*" (172).

Pe alocuri, fundalul cultural deplin renascentist se substituie spațiului geografic, ambele fiind luxuriante şi ambele pângărite de Semilună. Pagini întregi descriu faimoasa Bibliotheca Corvina, atât de dragă umanistului, care are ocazia să-i cunoască pe îndemânaticii săi copişti şi pe eruditul lor meşter, Felix Ragusinus; scriitorul nu poate ierta turcilor crima devastării acestui lăcaş de cultură, risipirea şi distrugerea valoroaselor volume, pentru folosirea în alte scopuri a argintului închizătorilor lor: "*Quas omnes Turca, post Ludovici regis, ad campum Mohátz, interitum, qui anno MDXXVI 29 Augusti contigit, Buda, Septembris sequentis octava die, postea capta, partim dilaceravit, partim in alios usus argento detracto dissipavit"* (173).

Natura, însă, rămâne impresionantă. În apropierea localității Felhéviz, care ea însăşi dispune de terme elegant acoperite, ape termale aflate sub cerul liber compun imagini ireale: "*Sunt et aliae sub dio ibidem in tribus aut quatuor locis thermae, omnes mirum in modum salubres. Aliquae ex his a ripa Danubii vix decem absunt passibus, sub dio patentes, in queis rustici vinearumque cultores lavari consuavere, capite et humeris tenus extantes. Quod intuentibus speciem quodammodo praebet picturae resurrectionis generalis, in parietibus aedium sacrarum pictae*" (174).

De pe stânca în ale cărei măruntaie au fost săpate beciuri pentru vin, la fel de extinse ca şi clădirile de deasupra, oraşul Buda veghează peste împrejurimi, copleşindu-le cu turle îndrăznețe. Iar Vişegradul, reşedință regală şi el, ridicat pe malul Dunării, la poalele unui munte împădurit populat de lincşi, îşi impune grandiosul castel care poate oferi ospitalitate la patru regi deodată, precum şi escortelor lor, având peste trei sute cincizeci de încăperi. Curtea sa, sprijinită pe bolți, este scăldată de lumina cu parfum de tei a primăverii, iar în inima ei, din înaltul unei fântâni de marmură roşie, ornată cu chipuri de muze, Cupidon stoarce din burduful său apă – adusă prin conducte tocmai din munte – ori, în zilele de sărbătoare, la porunca lui Corvinus, care a închipuit toate acestea, vin: alb sau roşu. În capela curții, împodobită cu mozaic şi tablouri, o orgă cu tuburi de argint şi trei altare de alabastru aurit apropie făptura umană de divinitate. Palatul se continuă, în două direcții, cu săli regale care, într-o nouă curte interioară, se bucură de priveliştea unei alte încântătoare fântâni înconjurate de un peristil cu coloane de marmură, având toate vedere la Dunăre şi la podgoriile de dincolo de valurile ei. Furat de grandoarea epocală a edificiului, umanistul mărturiseşte: "*Haec aula praeter situs amoenitatem, tam praetiosis aedficiis ornata est, ut sine controversia plurimorum regnorum aedificia superare videatur, et nusquam viderim, quidquid regnorum in hunc diem peragrarim, aedes paribus ornamentis structas. In ipsa sola Lutetia, Parisiorum urbe, eo loci, quem vulgus Aulam Parlamenti vocat, in qua ius dicitur, negotiumque tractatur regis, unicam vidi cameram, in similitudinem harum et Budensium aedium, tignis tabulisque inauratis, fabrefactam*" (175). (Aflăm, cu această ocazie, că scriitorul a ajuns, într-un moment al peregrinărilor sale, în capitala Franței). Fortăreața care, de pe cel mai înalt pisc al muntelui brăzdat de prăpăstii, adăposteşte faimoasa coroană sfântă, este legată prin muri puternici, coborând pe abruptul povârniş, de o altă cetate, "de apă", expusă valurilor Dunării.

Prepozituri, abații, episcopii, catedrale, cetăți, palate, ocoluri vânătoreşti se perindă din voia autorului în fața ochilor cititorului, într-un inepuizabil şi copleşitor spectacol. O atmosferă creştină le sfințeşte pe toate. O emană pietatea cu care sunt cinstite moaştele sfinților din racle şi memoria marilor regi, adânca evlavie a omului de rând şi ardoarea cu care se construiesc lăcaşe de cult. Capela ridicată lângă Strigoniu, cu imense cheltuieli, de cardinalul constantinopolitan Bakócz Tamás, concepută în întregime din marmură roşie, împodobită cu picturi, are cupola de cupru aurit. O alta este sediul unei biblioteci ticsite cu felurite codice. Măreția arhitecturală şi spirituală se îngemănează cu cea a naturii: în vecinătatea fortăreței care adăposteşte cele două capele ale Ungariei mitropolitane (!) şi care este cetatea de scaun a arhiepiscopului (catolic!) de Strigoniu, (vestită ca loc de naştere şi de botez

al primului rege maghiar, Sf. Ştefan), un turn de apă ieşit din comun opune fiebinţeala apei termale geliditătii Dunării: "*In qua thermae tanto impeto erumpunt, ut molam circumagant. Auditu res admiranda, eodem tractu fere contiguo, iisdemque venis quam gelidam Danubii decurere et thermas erumpere*" (177).

Curând se desluşeşte imaginea Muntelui Sacru al Ungariei şi a lacului Balaton. Mai încolo, un ţinut mlăştinos a fost drenat şi îndiguit spre a deveni suportul puternicei cetăţi Óvár (Altenburg) a reginei Maria, care s-a îngrijit ca din braţul Dunării, formând în apropiere trei insule bogate în sălbăticiuni, să se aducă în incinta cetăţii apă proaspătă, care să primenească aerul.

Ceea ce atrage atenţia scriitorului la Pesta, oraş populat de mai multe etnii, este renumita piaţă de mărfuri, precum şi vinurile de excepţie; soiuri de o savoare aparte par a fi cretane şi îi duc în ispită pe bărbaţii locului, surprinşi de penelul artistului în ipostaze cvasi-groteşti: "*Conspiceres in praedicto Danubii campo multos homines, iacentes interdiu, qui Bacchum Pesthi dulcissimum, praeter rationem exhaustum, decoquant et in longas horas despument, destertantque*" (178). Memorabil este aici şi tabloul podului de gheaţă care acoperă Dunărea o bună parte a iernii: gros de un cot, rezistă la trecerea carelor încărcate, de parcă ar fi unul de stejar sau de piatră. Se consemnează că Matei Corvin a fost ales rege pe acest pod, pe când era închis de Ladislaus în temniţa de la Praga. Scriitorul dă glas, însă, şi unei obsedante temeri: turcii pot folosi podul de gheaţă pentru a invada şi jefui teritoriile ţării.

Şapte oraşe montane, cu capitala la Zolyóm (Vetusolium), reprezintă din vechime o bogată sursă de venituri pentru reginele Ungariei, care deţin minele de aur, argint şi de alte metale, precum şi salinele. Tot reginei îi aparţine şi cetatea Diósgyör, unde privighetorile se întrec sub ferestrele odăilor regale.

Bács (Bachia), a doua reşedinţă a arhiepiscopului de Kalócsa (Colocia), se bucură de necuprinsa bogăţie de peşte a Dunării: "*Narratum mihi est, a fide dignis viris, mille circiter pisces lupos, sive lucios, mistos carpionibus, quorum longitudo mediam ulnam, brevitas vero, unam palmam non excesserit, hoc et in aliis locis ei vicinis uno ducato emtos fuisse*" (179). Cât despre zestrea de peşte a râului Timiş, Olahus o dovedeşte luându-l martor pe prietenul său, umanistul flamand Cornelius Duplicius Scepperus, unul din negociatorii păcii de la Oradea; revenind în Belgia din misiunea sa diplomatică la Poartă, unde dusese tratative, în numele lui Carol Quintul, cu Soliman şi cu marele vizir Ibrahim, Scepperus trece prin Banat şi, cercetat de Olahus asupra impresiei pe care i-a lăsat-o acest colţ de lume, el redă un moment al călătoriei sale: "*Dixit: se revertisse per hunc tractum Temesiensem, desertum quidem et nunc vastatum a Turcis, sed piscibus abundantem. Temesium fluvium se vidisse prae multitudine piscium veluti nigricantem et turbidum. Quendam etiam*

molitorem rete suum immersisse flumini et veluti e vivario quopiam, tantam exhauxisse piscium multitudinem, ut rete vix eos continere potuerit. Qui ex omni eo numero non plures, quam unum delegisset piscem, aliis maiorem, caeteros proiecisset in continentem, quo facto, se molitori non parum succensuise, propter tot optimorum piscium iacturam" (180). Însă cei mai gustoşi peşti, antaceii (sturionii) sunt capturați în Dunăre, printr-un procedeu pe care scriitorul îl prezintă pe larg; acesta seamănă mai mult cu o vânătoare şi se deşfăşoară pe fundalul bubuiturilor tunurilor de pe mal, prin care peştii sunt "mânați" în năvoade. O singură captură înseamnă mai bine de o mie de exemplare, unele având lungimea de peste douăsprezece picioare (!). Iar la revărsarea Dunării, a Tisei, Timişului sau Dravei, cine adună şi vinde peştii rămaşi pe uscat în urma apelor retrase obține un câştig facil. Altminteri, ei devin hrana porcilor. De asemenea, țăranii prind raci, pe care îi duc cu carele la piețele vieneze. (În schimb, Arieşul Transilvaniei poartă aur, precum Tagul spaniol sau Pactolosul din Lidia.)

Pe câmpia Maxons, de unde începe Samandria, cetate a turcilor, se pot vedea turme de mai bine de patru mii de cerbi (!), a căror vânare turcii şi maghiarii şi-o primejduiesc reciproc, încât o asemenea încercare necesită, pentru siguranță, cel puțin trei sute de călăreți.

Fabuloasa fântână arteziană din apropierea Severinului o cinstesc, după căderea banatului, chiar şi turcii, ținuți la respect de forța ei tămăduitoare, de miracolul prin care expulzează impuritățile şi chiar leşurile aruncate în ea, de dragul încercării puterii sale, precum şi de torțele care se văd noaptea arzând deasupra sa.

Ruinele podului de la Drobeta, mărturie a epocii traiane, trezesc în Olahus umanistul întunat către scriitorii antici; cu toate că "în general, […] nu-şi demonstrează […] ostentativ cunoştințele din domeniul antichității, ci le foloseşte spontan, firesc" (181), de astă-dată, el găseşte de cuviință să recurgă la pagini din Cassius Dio, pe care le transcrie, creând atmosferă.

Şi, de parcă cele de până acum nu ar fi suficiente, capitolele din finalul *Hungariei* vin să exalte bogățiile țării, care depăşesc orice închipuire. Ca într-o narațiune, se ajunge la un punct culminant, aici năucitor. Pământul pare fermecat: negru, umed şi gras, în trei ani preschimbă, fără îngrăşăminte, "grâuşorul" în grâu cu bob ales (!). Vița sălbatică are corzi mai lungi şi boabe mai mari decât cea *cultivată* în alte ținuturi şi dă un vin mai savuros decât cel obținut de belgieni (!). Bere nu se bea, decât rar, deoarece cantitatea tuturor soiurilor de vin este atât de mare, încât, datorită insuficienței butoaielor, cu vasele de gospodărie umplute cu vin abia dacă se pot cumpăra altele, *goale* (!!). Fructele sunt pe măsura celor din ținuturile meridionale; ca şi vinul, ele se răcesc cu gheața păstrată în beciuri. Păsările considerate delicatesuri la

francezi şi germani aici nu au căutare, deoarece, în aceste păduri şi pe întinsele câmpii există altele, mai gustoase. Fânul prisoseşte, încât, la începutul primăverii, fânețelor li se dă foc, ca iarba nouă să poată încolți. Lemnul este vândut în zonele mai sărace în această privință. Mierea abundă. Se cresc cai mai iuți decât cei ai turcilor, iar cirezile, turmele şi sălbăticiunile devin, prin vânzare, un bun şi al vecinilor. Vitele sunt transportate în număr mare în Italia, Austria, Moravia, Bavaria, Suevia, Germania, iar negoțul ilegal sporeşte numărul celor risipite pretutindeni în Europa. Minele dau metale prețioase. Câte un bulgăre de aur este de mărimea unei pâini țărăneşti (!). Un pârâu în care se infiltrează vitriol, transformă fierul în cupru (!), iar dintr-un soi de pământ vâscos se fac lumânări. Sarea, tăiată cu târnăcopul, ca piatra în carieră, este transportată cu navele pe Mureş şi pe Someş, până la Tisa, fiind vândută şi în alte țări. În unele ținuturi, e trasă cu câte şaisprezece boi înjugați la un car (!) pentru a fi distribuită cămărilor regale şi, de acolo, mai departe. Ba poate fi cristalizată şi din pâraiele sărate ale Transilvaniei, dar nimeni nu se îndeletniceşte cu aceasta, cea din saline fiind mai mult decât îndestulătoare.

Această natură copleşitor de frumoasă şi de bogată este patria multor neamuri (maghiari, valahi, germani, saşi, ruteni, cehi, slavi, croați, secui, sârbi, cumani, iazigi, turci şi chiar urmaşi ai eburilor, numiți *liegeni*, vorbind franceza), care, dacă istoria croită de oameni nu s-ar întoarce împotrivă-le, ar fi deopotrivă de fericiți, ducând un trai paşnic şi îmbelşugat. Dintre toți, cei care înțeleg cel mai puțin măreția şi noblețea făpturii umane sunt locuitorii, vorbind o limbă neînțeleasă de alții, ai Simándului, un sat izolat undeva între Mureş şi Crişul Alb: cu toții şchiopi, ologi sau orbi, neam de neamul lor, îşi mutilează pruncii, ca aceştia să poată cerşi apoi în rând cu ei; gândesc că astfel îşi înlesnesc viața, scăpând de biruri şi trăind, cel mult, din cântece. Dezgustat de un asemenea stigmat al ruşinii pentru stirpea umană, scriitorul reproşează principilor delăsarea de a nu fi intervenit împotriva acestui mod de viață revoltător.

Apoi, se aşterne să relateze glorioasa epopee hună, incredibila istorie a stăvechilor locuitori ai Panoniei.

Maestru şi al artei narative, în *Atila* Olahus nu lasă cititorului răgaz de neatenție, ci îl poartă, iscusită călăuză, într-o lume de neodihnă războinică, în care dreptatea creştină abia dacă poate pătrunde o inimă barbară.

Galeria de personaje este remarcabilă, cuprinzând indivizi, tipuri şi eroi colectivi, surprinşi într-o dinamică acțiune, valoroasele descrieri, portrete sau discursuri inserate contribuind la susținerea interesului şi la augmentarea emoției artistice. Sintagmele nominale, predilecte în *Hungaria*, aici lasă loc

unei înlănțuiri de verbe prin care textul prinde viață și antrenează imaginația, pentru ca cele redate să fie văzute aievea.

Începutul operei *Atila* pare că o putem citi undeva în debutul *Hungariei*, după cum capitolul final din *Atila* reprezintă, parcă, încheierea descrierii ultimei provincii aflate în atenția scriitorului, ai cărei locuitori sunt misterioșii secui. Astfel, edificiul literar al celor două scrieri este unic și, pentru a se desăvârși, creează deschidere către alte capitole de istorie, rămase nescrise, dar pe care le bănuim a fi, valoric, pe măsura acestora.

Personajul titular întrunește toate calitățile unui mare comandant de oști și ale unui viteaz luptător. Înainte de a-i realiza portretul, în cel mai pur stil clasic, urmându-i poate chiar prea îndeaproape pe antici, dar cunoscând, în același timp, și izvoarele mai recente, scriitorul, după stabilirea cadrului, începe depănarea acțiunii cu prima expediție a hunilor. Cauzalitatea și înlănțuirea evenimentelor sunt prezentate nepărtinitor, deoarece, admirând vitejia imbatabilului Attila, umanistul se înfioară, totuși, în fața masacrului, iar îndărătul mândriei, se simte compasiunea pentru cei înfrânți.

Conduși de Béla, Keve și Kadicsa (căci, în 373, pregătindu-se de prima ieșire din Sciția, din cele o sută optzeci de triburi, își aleseseră șase căpetenii – pe Béla, Keme și Kadicsa, fii ai lui Csele, și pe Attila, Keve și Buda, fiii lui Bendeguz, supunându-se juridic cu toții lui Kádár), aceștia atacă armatele aliate ale lui Maternus și Detricus, comandanți, unul, al trupelor romane de frontieră, celălalt, al celor germane. Până inamicii deliberează în tabără asupra unei tactici de luptă potrivite, hunii trec Tisa, apoi, pe burdufuri, Dunărea și, cu stigătele războinice moștenite de la sciți, fac prăpăd, în toiul nopții, prin corturile vrăjmașe și-i măcelăresc pe fugari. Maternus și Detricus, care își aliaseră toate neamurile vecine, vrând să spele rușinea pătimită, dau năvală în zori, în valea Tárnok, peste armata ostenită a hunilor, și nu o slăbesc decât la apusul soarelui. Evocând câmpul de luptă acoperit de ambe părți cu leșuri, scriitorul întrerupe firul narativ, adresându-se direct cititorului, ca pentru a-l face martor al evenimentelor: "*Qua ex re virtutem utriusque populi, quantum quisque manu et robore valeret possetque, satis cerneres*" (182). Această a doua ciocnire înseamnă o pierdere grea pentru huni; fratele lui Attila, căpetenia Keve, cade în luptă. Pe aliați biruința îi costă viața a două sute zece mii de oameni. Ei se retrag înspre Tulna, bănuind o a treia confruntare armată. Hunii, mai întâi, se întorc pe câmpul de luptă, își caută morții, pentru a le aduce un ultim omagiu. Apoi, la Kesmaur, se încinge cea din urmă bătălie a acestei expediții, după ce hunii își refac puterile și cuceresc, între timp, popoarele de lângă Dunăre, din Panonia Inferioară, dacă acestea nu li se predau de bunăvoie.

Când se confruntă cu o primejdie majoră sau sunt purtați de o fermă

hotărâre, hunii au o atitudine bravă, redată de Olahus printr-o frază des întâlnită pe parcursul scrierii, în felurite variante: "*Nostri statuunt prius mori, quam pugnam detrectare, ac loco cedere et virtutis suae pristinae, tot iam laboribus et periculis partae, gloriam obscurare*" (183). Regăsim în acest pasaj două concepte umaniste larg promovate în epocă – virtutea şi gloria – legate între ele. Acestea aureolează orice individ sau popor, căci adevărata noblețe – alt ideal umanist – nu se poate dobândi prin naştere, ci numai prin fapte meritorii, aşa cum consideră şi anticii, având în acest sens un remarcabil model în Marius – un *homo novus*, partizan al popularilor din războiul civil cu optimații conduşi de Sylla.

Hunii strigă a cumplită luptă şi bat tobe scitice şi în această confruntare, care pe Maternus îl costă viața şi în care Detricus este rănit în frunte de o săgeată, a cărei aşchie o va duce la împăratul romanilor, ca dovadă a devotamentului său. În ochii hunilor, el pare nemuritor, rămânând ca atare şi în legendele urmaşilor acestora: "*Quem in hunc diem Hungari in suis cantionibus, more Graeco historiam continentibus,* Detricum immortalem *nominant*" (184).

Astfel pregătită scena, scriitorul îl introduce în prim-plan pe Attila, ales rege după căderea în luptă a altor trei căpetenii, Béla, Keme şi Kadicsa, înmormântate alături de Keve, la Keazo. (A şasea căpetenie, Buda, fratele lui Attila, avea să moară de mâna acestuia mai târziu, căci, lăsat să cârmuiască în locul regelui plecat la război, îi uzurpează tronul.) Portretul său stă sub semnul unui vers homeric, care reprezintă, în viziunea lui Olahus, chintesența personalității sale:

"αμφοτερον, βασιλευς τ'αγατοῃ κρατεροῃ τ'αιχητης*"* (185)

Primul gând al lui Attila, deşi hunii ieşiseră biruitori, este răzbunarea morților. Porneşte împotriva foştilor aliați ai lui Maternus şi Detricus, a ilirilor, moesilor, aheilor, macedonilor şi tracilor.

Un tablou renascentist, în care Olahus nu-şi dezminte talentul descriptiv de care a dat dovadă în *Hungaria*, întrerupe firul epic; tabăra lui Attila aduce cu curtea Corvinului: "*Tentoria habebat varia, ex more regnorum, quae antea subegerat, mira arte contexta. Id, quo ipsemet utebatur, ex serico, auro, gemmis intextum ornatumque erat, pretiosis interiectis lapidibus huius mali aurei, quorum commissiones atque iuncturas uniones splendidi ornabant. Aliud, in quo equi stabulabantur, sericeum totum. Lectus, quo cubabat, tum mensae et cum conviviorum, praeterea culinae instrumentum, ephippia, phalerae, et alia equorum ornamenta, auro gemmisque decora*" (186). Noul rege îşi înzestrează armata cu pasiune: procură baliste, maşini de război pentru apărarea digurilor sale şi pentru dărâmarea zidurilor vrăjmaşe. În jurul

taberei, are zece mii de care cu coase. În privința propriei sale arme, portretul lui Attila se întregeşte profan cu superstiții: visând că este înarmat de Marte însuşi, când, a doua zi, un militar îi aduce o sabie găsită pe câmp în timp ce alerga după o viţea rănită, regele se simte sprijinit de zei şi crede că sabia îi este anume destinată. Elementul fabulos revine mereu pe parcursul operei, conferindu-i o strălucire aparte şi specific de basm. Însuşi blazonul hunilor, folosit pe steaguri şi pe scutul regelui, este imaginea legendarei păsări încoronate – *turul*.

Comparând perspectiva olahiană asupra înfățişării şi armatei hunilor, de pildă, cu informațiile transmise de istoricul Ammianus Marcllinus (187), se poate discerne mai bine subiectivitatea artistică a umanistului. De altfel, şi personajul titular, opus, bunăoară, eroului principal al scrierii lui Filippo Buonacorsi, *Atila*, vădeşte odată mai mult personalitatea scriitorului Olahus, care nu poate fi considerat istoric, în sensul propriu, restrictiv, al cuvântului, decât, poate, în acele modeste lucrări ale sale, pe care le-a editat Kováchich (188). Buonacorsi, consilier al regelui Poloniei, zăbovind între 1483-1484 la Buda, redactase o scriere *Atila* (1486-1489), in intenția apropierii lui Corvinus de un personaj negativ, fapt pecetluit, însă, cu un succes european, sub influența operei lui Machiavelli, *Il principe*.

Identitatea istorică a lui Attila o sintetizează titlul de care se serveşte: "*Filius Bendegitz, nepos magni Nemroth, in Engadi nutritus, Dei gratia Hunnorum, Medorum, Gothorum, Danorum Rex, metus orbis*" (189). Acestui titlu îi va adăuga, în urma bătăliei catalaunice, pierdute, dar din care scapă cu viață, şi sintagma "*Dei flagellum*" – "biciul lui Dumnezeu", datorită spuselor unui sihastru, pe care îl cercetează asupra sorților de izbândă în respectiva luptă. Această nemaiauzită îndrăzneală este condamnată de Olahus, ca, de altfel, şi trufaşa frază rostită după ce, ca prin minune, este ocolit de marea primejdie a răzbunării morții vizigotului Theodoricus (regele hispanilor şi al Galiei Aquitane, căzut pe Câmpia Catalaunică) de către fiul său, Trasimundus: "*Dixisse […] stellas prae se cadere, terram tremere, se, malleum esse universi orbis*" (190).

Victorios asupra foştilor aliați ai lui Maternus şi Detricus, murind împăratul Theodosius, Attila se întoarce de la porțile Bizanțului în Sicambria, de teama lui Marcianus, noul împărat, sau, sensibil la semne, pentru că îi pare de rău augur prăbuşirea din senin a corturilor sale. Excelent comandant şi om de arme, acum îşi relevă şi calitățile de om de stat şi diplomat: dă hunilor legi, pe care le consideră la fel de necesare pentru consolidarea stăpânirii ca şi armele, şi, prin ordine, siguranță şi daruri, atrage la curtea sa şi de partea armatei sale regi şi popoare, cu gândul de a porni împotriva Apusului. Între oaspeți, se află şi Detricus, fostul adversar, care îl ațâță împotriva Germaniei

Superioare şi a Galiei, susţinând că acestea sunt lipsite de apărare. Aşadar, Attila invadează Apusul, supunând popoarele din calea sa, cucerind Basilea (Basel), transformând Argentina într-o "cetate a drumurilor" – Strassburg – prin demolarea zidurilor sale şi prin porunca fermă ca acestea să nu fi refăcute în timpul vieţii sale. Continuă prăpădul, ajungând în câmpiile catalaunice, după ce, sigur pe sine, îngăduie unei treimi a armatei sale să se abată din drum, spre a devasta Hispania. (Va regreta această hotărâre în impasul luptei.) Este întâmpinat de Aëtius, cel însărcinat cu guvernarea Galiei de împăratul Valentinianus. La rândul său, Aëtius care, ducând o viaţă furtunoasă şi schimbătoare, trăise o vreme în tabăra lui Attila şi îl ispitise cu cucerirea Italiei, cunoscând bine organizarea şi zestrea armată a hunilor, se aliază cu regele vizigot, Theodoricus. Scriitorul inserează aici două discursuri în stil indirect, ambele menite să îl câştige pe Theodoricus: unul viclean, al lui Attila, care se vede încolţit, celălalt, al lui Aëtius, care prevede şi dejoacă planurile lui Attila, fiind foarte convingător prin toate argumentele sale şi plin de subtile capcane.

Renunţând la asediul Aurelianei (Orléans), pentru a-şi surprinde inamicul, Attila trece peste povârnişul unui munte, dând de eremitul care îl va numi "bici al lui Dumnezeu". Regele este impresionat de elocinţa ascetului care, în fraze ample, pătrunse de cea mai profundă credinţă creştină, îi dezvăluie sorţii următoarei bătălii.

Scriitorul aduce în prim-plan figuri memorabile de preoţi, episcopi, călugări şi asceţi atât în *Hungaria* cât şi în *Atila.* În afară de ereticul Ioannes, episcopul arian al Ravennei (care, după o înţelegere cu Attila, conform căreia regele îi cruţă oraşul dărâmând, totuşi, din vanitate, o parte din ziduri, va pieri de mâna aceluiaşi, după ce Attila revine de la Roma), prelaţii se bucură de simpatia scriitorului, care le evocă spiritul de sacrificiu, blândeţea firii, pioşenia, înţelepciunea sau darul cuvântului. Dintre ei, Nicolaus, episcop de Quinque Ecclesiae (Pécs), umblând într-o sutană sărăcăcioasă, ziua propovăduieşte învăţătura creştină, iar noaptea cară pe umeri lemne din pădurea vecină, ajutându-i pe cei nevoiaşi. Tot astfel, este nemurit gestul pios al episcopului Transilvaniei care, pierzând în lupta de pe Câmpia Pâinii două sute de călăreţi înzăuaţi, însuşi le caută trupurile pe câmpul de luptă şi le duce cu cortegiu funerar la trei mile distanţă, pentru a le înmormânta la Alba-Iulia. În *Atila*, Lupus, episcopul din Trecae (Troyes), reuşeşte să salveze oraşul deschizându-i larg porţile în calea hunilor năvălitori; aceştia, surprinşi, traversează cetatea, părăsind-o nevătămată, în calea lor către Galia Narboneză.

Dintre înalţii prelaţi, soarta cea mai cutremurătoare o are, cu toate jertfele supreme aduse şi de alţii, Nicasius, episcopul din Rhemi, un om de o nemărginită cuviosenie şi modestie. Într-o impresionantă cuvântare, vădind,

deopotrivă, intensitatea trăirii şi profundele convingeri religioase, reuşeşte să-i facă pe locuitorii oraşului să înțeleagă că moartea care îi aşteaptă prin mâna lui Attila este din voia lui Dumnezeu, care, însă, deşi mâniat pe ei din cauza a multe păcate, le pregăteşte, după o efemeră clipă de suferință, o veşnicie de fericire divină. Nicasius îi îndeamnă pe cetățeni la iertarea chiar şi a celor care le curmă zilele: *"Nec licet his, qui vos persequuntur malum precare, sed imitati Christi Jesu et doctrinam et factum, pro inimicis vestris, ut ad veram Dei cognitionem rectamque vitam revertantur, mecum una iugiter deprecemini"* (191). Însuşi se oferă exemplu de urmat la primirea morții, la fel ca neprihănita sa soră, Eutropia, cu care împreună înalță la cer imnuri de laudă. Cuvântul său către huni este într-atât lipsit de teamă şi într-atât îi înfruntă pe trufaşii cuceritori, certându-i cu sânge rece pentru lipsa de rațiune cu care aceia distrug ceea ce de acum le aparține şi pentru nemila cu care îi ucid pe cei ce li s-au supus de bună-voie, încât hunii, răniți de afirmația sa că au decăzut de la virtutea de oştean, îi taie pe loc capul, fără a-i asculta rugămintea de a lăsa în viață "oile" sale nevinovate. Fantastică este imaginea capului care, separat de trup, continuă să cânte psalmi, după cum sunt înfricoşătoare semnele cereşti, trosnetele templului în incinta căruia, neținând seama de sfințenia locului, hunii au săvârşit masacrul. Acestea, alături de făcliile arzând din senin deasupra oraşului şi de cântările cereşti din urbea pustiită, îi îngrozesc şi-i prigonesc pe huni.

În rândul acestor slujitori ai Domnului se află şi Papa Cyriacus, murind ca un martir (Olahus constată, plin de mâhnire, că numele şi sacrificiul acestui papă nu există consemnat în istorie, decât prin autorul *Istoriei Bisericeşti*), precum şi pontiful Romei, Leo, care, întâmpinându-l pe Attila cu alaiul consulilor şi al senatorilor, îl abate pe regele hun de la gândul cuceririi capitalei creştinătății. Leo îi propune regelui o biruință mai glorioasă decât cucerirea Romei: "*Multa licet oppida, nationes et regna deviceris, praeclaros rerum a te gestarum triumphos egeris, omnes fere orbis terrarum regiones, virtutis ac fortitudinis tuae fama iam occupavit, non tamen haec omnia maiorem laudem, si rem animo bene perpendas, tribuere possunt, quam dies haec hodierna apud omnem posteritatem est tibi comparatura. Populus Romanus olim totius mundi dominus, a quo multi ante populi ac reges iura legesque petebant, nunc tua ductus potentia, supplex ad te venit, pacem a te petiturus et omnes quas velis sponte subiturus pacis conditiones […]. Non necesse est te armis Romam urbem et ea, quae illi parent, tibi vendicare. Sua sponte tua est Roma […]. Age, igitur, rex potentissime, qui in hunc diem alios vincere solitus es, nunc tu te vince […]. Nulla re propius immortalitati accedere potes, Deoque esse simillimus, quam parcere humilibus, et misericordiam petentibus impartiri"* (192). Când Attila renunță la asedierea Romei, atât de

solicitată de armată, militarii îi reproşează cu umor – şi dintr-odată atmosfera scrierii se degajează – că se teme de preoţii cu nume de fiare (Lupus, Leo) mai mult decât de o confruntare armată. Însă regele invocă faptul că a avut o revelaţie: îndărătul siluetei Papei i s-a arătat imaginea unui bătrân cărunt şi venerabil, ales înveşmântat, care, strângând o sabie, îi prevestise moartea de nu i s-ar fi supus lui Leo. Scriitorul adânceşte semnificaţiile lăsând nerostită identitatea maiestuoasei arătări.

Dincolo de haloul acesta profund creştin există planul acţiunii războinice, impregnat, de asemenea, cu efectul unor forţe mistice, însă profane. Attila îşi are prorocii săi, el ştie prin ei că bătălia catalaunică stă sub zodia întunecată a Lunii intrate în acel an de două ori în eclipsă, a cutremurului de pământ care tocmai năruise câteva oraşe, a hăului sângeriu căscat în cerul brăzdat de diabolice săgeţi de foc. Scriitorul urmăreşte reacţiile sufleteşti ale eroului său: regele e dârz, dar vulnerabil la semne. Cere armistiţiu şi este refuzat. Singura speranţă a lui este să se împlinească prevestita moarte a comandantului inamic. Însă dă greş şi aici, căci nu Aëtius, cel care l-a trădat, va muri, ci Theodoricus, care are un fiu răzbunător. Attila aşteaptă, acceptând lupta, întoarcerea din Hispania a restului trupelor sale. Se înşeală încă odată; ea nu va reveni nicicând, deoarece, cu cât întârzie mai mult, cu atât îi este mai mare groaza de pedeapsă. Însă regele se pricepe incredibil să dea curaj militarilor săi cu care se vede nevoit să susţină bătălia. Le aminteşte că, mereu egal cu ei, le-a fost părtaş şi exemplu şi că nevoia este un bici care nu dă răgaz muritorilor. Numeşte pe duşmani "spălături", disprețuind primejdia pe care o întrupează ei în faţa măreţiei hunilor. Flutură înaintea vitejilor săi ispita prăzilor de necuprins. Le spune că puterea lui Theodoricus chiar ei au decimat-o deja şi că Aëtius, în îndelungata sa convieţuire cu hunii, împotriva cărora se întoarce acum, nu a săvârşit nici o faptă mai vrednică decât a celui mai netrebnic militar hun. Apoi, ca să atenueze exagerările care ar putea să bată la ochi, mai lasă de la el: "*Esto, sit in eo aliqua rei militaris scientia; eam certe vestra doctrina didicit*" (193). Cât despre oştile de sub comanda aceluia, îi par numai bune de luat în râs: "*Denique inducite in animum, quos ducat milites: nempe Gallos, non tam armis quam otio aptos: corporis quidem proceritate praestantes, sed laboris impatientes, post primum armorum concursum oblanguescere mox solitos*" (194).

În tot acest discurs, bazat pe opoziţii, deliberări, cântăriri, este evidentă măiestria cu care regele prevede şi întâmpină orice replică a soldaţilor săi, parând rostirea adevărului şi învăluind realitatea. La urmă, invocând zeii şi destinul, făgăduieşte militarilor săi că, indiferent de întorsătura luptei, va fi în rând cu ei; nu au decât să-l urmeze: "*Deos imprimis immortales, quorum auspiciis in hunc locum salvi pervenistis, deinde me et ducem*

et commilitionem vestrum sequamini. Adiuvabunt dii fortunam vestram, augebunt vires, gloriam et opes. Ego vero nusquam sum vobis defuturus; vobisqum una omnia pericula, si fors ita ferat, constanti animo subiturus, vobiscum una et victurus, et moriturus. Me, igitur, proponite vobis ob oculos: perficiam, ut meum prius sanguine hostili tepefactum gladium, quam vestra arma cruore respersa conspicere possitis. Et vos mea facta imitemini, ac dum me strenue rem gerentem videritis, alacri intrepridoque animo hostem urgete, profligate, prosternite!" (195).

Aceste îndemnuri nu rămân fără efect: militarii, înainte consternați, abia pot fi ținuți în frâu ca să nu pornească lupta spontan. Attila însă, bun strateg, aşteaptă până la lăsarea întunericului. Ambele armate sunt orânduite cu maximă eficiență. Forța narativă a scriitorului conferă dinamism scenei de luptă: "*Acies paulatim utrinque incedit. Ubi intra teli iactum ventum est, Hunni hostes iaculis, quibus maxime possunt, eminus feriunt: equos virosque passim fauciant. Hostes contra adproperant, ut a iaculorum sagittariorumque vulneribus liberati, manu gladiisque, queis plurimum fidebant, proelium cominus conserant. Valamirus ex dextro cornu cum Ostrogothis, Aëtium, Romanunque robur acrius urget. Nec miror Ardarici Gepidarum regis in Theodoricum et Wissegothos fit incursio. Posteaquam omnes utriusque partis vires, honorem, fortunam, vitam et salutem suam strenue defendentes, caedibus atque sanguine permistae fuissent, tanta utrinque infertur et accipitur strages, tam atrox et cruenta, ut vix ulla hominum memoria atrocioris unquam meminerit. Cadaveribus ita campus repletur, ut super occisorum cadavera postremo fuerit pugnatum. Tanta vis sanguinis et hominum et equorum effusa, ut rivulum, qui in campi medio labebatur, torrentis instar, sanguine subito auctur, interfectorum cadavera devixisse, authores tradiderint*" (196).

Imaginea este apocaliptică. Însă, tocmai de aceea, sugestia ar fi că hunii nu au fost, de fapt, înfrânți, căci "această bătălie a târât ambele popoare […] aproape la limita dezastrului" – spune Olahus – "*Variant scriptores, Hunnine an Romani fuerint superiores. Sunt qui scripsere, Aëtianos, cognita Theodorici morte, primos se fugae commisisse. Nonnulli contra, inter utrumque diu, aequo Marte pugnatum, ac postremo Atilam caede prostratrum, se in munimenta currvum falcatorum contulisse*" (197).

A doua zi, hunii urmăresc din tabăra lor cum Trasimundus îşi îngroapă tatăl. Şi numai tendențioasa cuvântare al lui Aëtius îi scapă pe huni de răzbunarea tânărului rege vizigot. Aëtius se teme că Trasimundus, după ce îi va fi înfrânt cu uşurință pe huni, va călca alianța cu el. Neştiind de gestul lui Aëtius, Attila îşi foloseşte pe deplin forța persuasivă pentru a-şi îmbărbăta resturile armatei. Dar, în taină, luându-i deoparte pe oamenii săi cei mai devotați, recunoaşte proporțiile primejdiei şi le cere să adune într-un morman

toate piesele de harnaşament: are de gând, de ar fi înfrânți, să se urce pe acesta pentru a fi ars de viu mai degrabă de ai săi, decât să ajungă de batjocura duşmanilor.

În acest timp, Aëtius, personaj episodic, strecoară în sufletul lui Trasimundus otrava perspectivei că, în timp ce el se luptă cu hunii, acasă ar putea fi uzurpat de fratele său şi că, folosindu-şi militarii acum, nu va mai fi cine să-l sprijine împotriva aceluia. Salvând astfel alianța sa cu goții de Apus de orgoliile noului rege, Aëtius abate, în acelaşi timp, o iminentă nenorocire din calea duşmanilor săi. După această fericită întorsătură a lucrurilor, Attila devine deodată încrezător şi arogant; purcede în curând împotriva altor oraşe şi popoare.

În timpul episoadelor de triumf de la Trecae şi Rhemi, la Colonia (Köln) hunii pricinuiesc, prin Gyula, un comandant al lui Attila, martiriul pioasei Ursula, fiica regelui britanilor, logodită cu Aethereus, fiul regelui anglilor. Revenită din pelerinajul de la Roma, unde o însoțiseră unsprezece mii de fecioare, ea moare împreună cu ele, cu logodnicul care venise să o întâmpine şi cu Papa Cyriacus, moaştele lor sfințind oraşul.

Attila, după ce ține la Isinaca (Eisenach) o adunare solemnă, încărcând din nou cu daruri pe cei veniți să-l vadă în plin fast şi în plină glorie, se întoarce la Sicambria, reşedința sa, restabilindu-şi autoritatea prin uciderea fratelui uzurpator, Buda. Totuşi, oraşul întemeiat de el, căruia îi pusese numele de *Attila*, va fi numit de toți Buda, în amintirea celuilalt fiu al lui Bendeguz şi – observă Olahus – pentru că oamenii tind să facă întotdeauna ceea ce li se interzice. Numai germanii, supuşi regelui, îi vor spune "Cetatea lui Attila" (Etzelburg).

În cei cinci ani petrecuți în Sicambria, militarii huni devin un blestem pentru teritoriile stăpânite, pe care le devastează, determinându-i pe localnici să se strămute. Răstimpul este, însă, marcat şi de o mare realizare a lui Attila: înființarea poştelor, cu cele patru stații ale lor, în Colonia, Jadera (în Dalmația), Lituania şi pe Tanais (Don). Aceasta îi sporeşte mărirea şi îl ține permanent la curent cu mersul evenimentelor, în vederea preîntâmpinării unor atacuri vrăjmaşe şi pentru alegerea momentului prielnic noii sale expediții războinice, pentru răzbunarea eşecului catalaunic. Aşadar, printr-un nou discurs iscusit, Attila îşi convinge militarii să îl însoțească în Italia. Ca semn ceresc, un corb oprit din zbor pe umărul drept al regelui urcat pe cal, gata de drum, îi dă acestuia încredere, pierzându-se apoi în zări. Nimicind armata romană care îi întâmpină în golful Tergestinum (Trieste), hunii vor avea, însă, o mare dezamăgire: cetatea Aquileia le rezistă trei ani, iar ei suferă de foame şi se îmbolnăvesc consumând o hrană neobişnuită, după ce pustiiseră toate împrejurimile. Oştenii îi fac comandantului reproşuri învăluite, cer,

în locul Aquileiei, cucerirea Romei. Dar lui Attila, care nu poate accepta gândul ca fie şi numai un singur oraş să-i rămână nesupus, i se arată un nou semn: o barză mutându-şi puii golaşi de pe o turlă a oraşului în stufărişul din apropiere. Regele, interpretând că pasărea presimte primejdia, distruge o parte a zidurilor, poruncind să se adune la rădăcina lor tot a patra şa de la caii militarilor săi şi să se dea foc grămezii.

În împrejurările căderii Aquileiei, Olahus, după ce prezintă o serie de remarcabile personaje feminine, între care strălucesc vitezele comandante amazoane, femei scite, din paginile *Hungariei*, Martesia şi Lampedona, precum şi pioasele fecioare Eutropia şi Ursula, care sfârşesc prin "a-şi închina neprihana Domnului Christos, adevăratul logodnic al fecioriei", o aduce acum în prim-plan pe virtuoasa Digna, care pentru a nu fi pângărită de hunii stârniți de frumusețea ei, se aruncă de la etajul locuinței sale în apele râului Natiso. Acestor figuri feminine li se vor alătura încă două. Honoria, sora împăratului Valentinianus, impresionată de faptele regelui hun, îl roagă prin trimişii săi să o ceară în căsătorie de la fratele ei, dacă gândul acesta nu i se pare nedemn. Dar ea va păli în mintea lui Attila (deşi acesta nu numai că dăduse curs acestei rugăminți, ci chiar îl amenințase cu război pe Valentinianus, în caz că nu ar fi consimțit la această căsătorie, precum şi la cedarea zestrei de stăpânire a Honoriei), pentru că regele hun, în aşteptarea răspunsului împăratului, ia de soție pe o alta: Mycoltha. Aceasta este "*virginem omnibus corporis dotibus illustrem, cunctisque aliis foeminis pulchriorem"* (198).

Curând după biruirea Aquileiei, profilul moral al personajului central se îmbogățește prin virtute, datorită unei întâmplări din drumul spre Concordia, când hunilor le iese în cale o trupă de tineri şi vânjoşi actori ambulanți care îşi câştigă modestul venit dejucând cu abilitate tactica gladiatorilor şi, de astă-dată, a oştenilor lui Attila; regele dezgustat de un asemenea spectacol, punându-i la încercare, după propriul său exemplu, în ale călăriei şi folosirii arcului cu săgeți, după ce constată că sunt inerți şi nepricepuți, porunceşte să fie ținuți la regim şi instruiți prin cumpătare şi exercițiu – "cei mai buni dascăli în toate lucrurile" – până când îi vor deveni vrednici oşteni. De asemenea, la Patavium (Padova), cu un soi de bun simț barbar, pune să fie aruncate în flăcări elogioasele versuri închinate lui de poetul Marullus Calaber, socotind că ar fi o neruşinare să accepte obârşia divină pe care i-o atribuia oda.

Plecând urechea şi sufletul, altminteri neîndurător şi de neînduplecat, la rugămințile prietenilor, renunță pe drum la incendierea unor oraşe, printre care şi Brixia (Brescia), pe care s-ar fi răzbunat cu plăcere, deoarece fusese rănit la porțile sale.

Propriu lui Attila îi este că pe militari îi determină la vitejie nu numai prin cuvântul său poruncitor, ci şi prin fapta sa, întotdeauna temerară, aşa cum s-a

consemnat şi în asaltul Vincentiei: "*Quum enim milites, propter obsessorum vim et aquae profunditatem, propius moenia accedere cunctarentur, ipse in fossam, qua urbis ambitur, praecipiti cursu desiliens, per aquam papillarum tenus altam, ad murum evasit. Quo ipsius facto excitati milites, concitante eos verecundia, certim murum superare contendunt, nonnullis eorum altitudine aquae submersis"* (199). Încât pare că exercită asupră-le un fel de putere magică, hipnotică, dincolo de propria sa primejduire şi de faptul că niciodată nu uită să se consulte cu militarii săi, de vreme ce izbânzile comune atârnă mereu şi de vitejia acestora, plătite fiind cu viaţa lor. Cu toate acestea, urmărind atent discursurile sale hortative, se constată că în "culisele" lor se află doar voinţa regelui şi că armata este un personaj colectiv cu o imensă disponibilitate fizică, dar cu spiritul controlat genial de comandant. Militarii pot, cel mult, să murmure răzleţ a protest (rar se întâmplă să îi înşele aşteptările, cum au făcut-o cei rămaşi în Hispania), căci Attila are rafinamentul şi înţelepciunea de a le suporta în tăcere reproşurile, rămânând singur şi atotputernic în faţa deciziilor. Tocmai de aceea, ca să nu rişte dându-şi în vileag fermitatea uneori tiranică, îşi construieşte abil discursurile în care pune destul suflet, de fapt, şi întru gloria militarilor săi, cărora le îngăduie în răstimpuri să prade, chiar când nu-i însoţeşte, tot ce le stă în cale. Şi le construieşte cu rost, căci oamenii săi, orbiţi de visul pe care regele îl visează în locul lor, în timp ce cred că părerea lor atârnă greu, nu vor afla niciodată că nimic nu s-a negociat cu ei, nici că lupta deliberărilor, mai totdeauna zbuciumată, s-a dat doar în sufletul comandantului. Edificatoare este, în acest sens, starea sufletească a regelui – surprinsă de scriitor prin punerea faţă în faţă a unor elemente aflate în opoziţie – raportată la conţinutul şi atmosfera de altă natură a cuvintelor sale adresate militarilor înainte de confruntarea catalaunică (precum şi momentele de analiză psihologică ce premerg cucerirea târzie a Aquileiei): *"animus Atilae, etsi inter spem et metum varie agitabatur, revolvens identidem secum, suorum prae hostium multitudine paucitatem […], tamen ducis hostium interitu […] semet consolabatur, animumque suptrepidum spe aliqua sublevabat […]"* (200); "*Non sum dubius de vestra, milites optimi et socii fidissimi, in rebus gerendis fortitudine, animi constantia, omniumque rerum adversarum incredibili patientia. Quod enim hisce oculis multis dubiis et periculosis rebus intuitus sum, de eo vix me animo haesitare convenit […]. Licet autem id vestrapte virtute effeceritis, nonnullum tamen etiam mea praesentia et rerum omnium difficilium patiendarum societas, stimulum virtutis edendae vobis addiderunt. […] Quarum rerum causa non arbitror opus esse neque tempus patitur, multis me vos ad ea hortari, ad quae ipsa necessitas, durum mortalium telum, vos suapte natura impellere debet*" (201). Militarii sunt cu atât mai receptivi la asemenea discursuri cu cât ele, graţie măiestriei oratorului, nu omit să

amintească nici neajunsurile proprii, pentru a evita ca militarii înşişi să le conştientizeze, mai acut. Se pune însă întrebarea în ce măsură îşi dau ei seama că sunt împresurați de cuvinte prin care li se sugerează o anumită perspectivă, blândă, a înfrângerilor – cândva greu resimțite – şi că prețul generoasei lor disculpări, oricum juste, din partea lui Attila, poate fi, în următoarea bătălie, însăşi viața lor? [*"Pugna Catalaunica (ne nostram etiam cladem, dum mala commemoro aliena, silentio praeteream) licet aliquam sociorum et commilitorum nostrorum stragem, Aëtii olim virtute intulerit: si tamen hostium caesorum numerum nostris amissis contuleritis, ludum iocumque, quae passi sumus, prae his iudicabitis. Nec hanc etiam pugnae praeteritae, si quam accepistis, calamitatem ignaviae atque socordiae vestrae expensam ferre debeo. [...] Verum quicquid nobis illatum fuit malorum, id evenit Martis vario eventu ac fortunae [...]*" (202). Ori, poate, aşa stând în firea lucrurilor, aceşti războinici de meserie, ştiindu-şi rostul, nici nu aşteaptă altceva de la comandantul lor, decât să-i conducă la glorie, să le dea, parafrazând pe romani, pâine şi luptă. Iar Attila niciodată nu le înşeală încrederea şi are în ei, la rândul său, cea mai aprigă armată a vremii. Se tem de ea nu numai duşmanii înarmați, dar dispar din calea sa şi toți cetățenii, toți civilii.

Cu toate acestea, regele are şi gesturi de clemență. Sufletul său barbar este impresionat uneori de efectul propriei sale grozăvii asupra omului simplu, şi înduioşat, cruță pe cei ce tocmai se refugiază din drumul său. Astfel, după ce, mergând spre Rhemi, lasă liberi, ba chiar dă curaj unor familii pierdute de teamă, peste care dăduse în timp ce se grăbeau să se ascundă prin păduri, spre a-şi mântui viețile amenințate de huni, are o atitudine şi mai mărinimoasă față de o femeie din partea locului, aflată într-o situație deosebită "*Adducta est ad eum per milites, ex ripa fluminis, in quod se metu fere exanimata, praecipitare volebat, quaedam mulier, quae, parvula filiola, quo sinus ulnaeque faciliore grvarentur onere, colo fasciis alligata ac duabus minoribus iumento, quod agebat, impositis, deinde aliis quoque septem, per annorum seriem maioribus circumsepta erat filiabus. Movit Atilam miserae mulieris ad pedes eius lacrimosa provolutio, ac tot prolium infantium numerus, iussanque assurgere, manibus propriis erexit. Quam amplis deinde donis, ut filiolas nutriret et maritis collocaret, donatam, domum redire iubet"* (203).

Dobândind toate izbânzile visate, glorie şi bogăție Attila revine în Sicambria, hotărând să se odihnească, atât el, cât şi armata. Totuşi, deprins cu tumultul luptei, se răzgândeşte curând, nutrind speranța, după biruirea Europei, de a cuceri Asia, Asiria şi Egiptul. Însă, celebrându-şi nunta cu fastul cuvenit, petrecând cu necumpătare, se stinge din viață în noaptea nunții, împlinind prevestirile astrelor. Adânca tristețe care, la vestea morții sale, cuprinde orașul Sicambria, apoi Panonia întreagă, dovedeşte încă o dată măreția sa. Hunii se

abţin multă vreme de la orice manifestare de bucurie. Este înmormântat în valea Keazo, alături de toate căpeteniile hune, celebrându-i-se gloria.

Comparând izvoarele, contrazicându-le pe unele, scriitorul ajunge la concluzia (şi argumentează răbdător prin calcule) că Attila a trăit o sută douăzeci şi patru de ani, având mai bine de şaizeci de fii, şi menţionează că, pe când se întorcea din Italia, o femeie călare, posedată de duhuri rele, îi strigase de trei ori, cu o voce înfiorătoare, "*Retro, Atila*!" – "Îndărăt Atila!", că, înaintea morţii sale, vreo douăzeci de nopţi s-a arătat pe cer o cometă, că împăratul de la Constantinopol, Marcianus, a văzut în somn, în noaptea morţii lui Attila, cum arcul aceluia a fost frânt, adăugând la acestea că regele hun s-a născut şi a murit în aceeaşi zi cu Iulius Caesar; prin acestea se intensifică aura fabuloasă a personajului titular, care se transformă astfel într-un erou de legendă.

Surprinde, totuşi, volumul de informaţii şi chiar de imagini preluate cu prea multă fidelitate, de pildă, din *Cronica maghiară ilustrată*, pe alocuri ajungându-se la stereotipii. Cu toate acestea, dincolo de sursele la care se recurge, a căror compilaţie nu este operă olahiană şi faţă de care scriitorul are o atitudine critică umanistă, stăruie calitatea sa de creator de perspective, de narator şi de artist al cuvântului, atât în dinamicele sale scene de luptă, cât şi în minunatele descrieri, pentru care singurul izvor este memoria şi sufletul său, ori în discursurile mlădiate după principiile oratoriei. În baza a toate acestea, *Hungaria* şi *Atila* pot fi considerate şi separat, fără riscul de a ştirbi integritatea lor sau de a le estompa valoarea literară.

III. CONCEPTE ALE UMANISMULUI EUROPEAN OCURENTE ÎN OPERA LITERARĂ A LUI NICOLAUS OLAHUS

S-a acceptat în exegeza Renaşterii că această epocă din istoria omenirii nu a însemnat doar revirimentul spiritualității antice – deşi aceasta a constituit, prin puterea revelației, focarul generic al ei – ci s-a concretizat creativ într-o nouă treaptă originală a evoluției spiritului uman, zămislind o nouă viziune, o nouă *forma mentis*, *studia humanitatis* şi, implicit, preocuparea cu adânci semnificații legată de condiția omului, de statutul ființei sale, de perfectibilitatea şi limitele făpturii umane, de puterea rațiunii şi a creativității sale, devenind manifestări definitorii ale mişcării culturale umaniste. Discipline precum gramatica, retorica, poezia, istoria şi filosofia morală au avut o puternică înrâurire asupra întregii sfere a problematicii omului, datorită noilor metode critice şi a perspectivei inedite, cu toată rezistența scolasticii tradiționale, proprii Evului mediu. Cum observă Eugenio Garin (204) umanismul devine, direct sau mediat, "limfa vitală" a progresului altor discipline, deschizând largi orizonturi cunoaşterii şi catalizându-i procesul.

Leagăn al mişcării renascentiste, Italia este, în viziunea lui Renan (205), scena confruntării aristotelismului riguros logic, reprezentat de universitatea padovană, şi a platonismului citadelei florentine. Ştiința şi arta, tradiția şi spiritul novator, prin Nicoletto Vernia, respectiv, Marsilio Ficino, iscă polemica dătătoare de avânt atât pentru cunoaştere, cât şi pentru creație. Această falsă discordie se reeditează, opunând moştenirea averroistă şi neoplatonismul. Suportul care face posibilă o atare confruntare îl constituie tocmai paradoxalele comuniuni de sensuri, care, mai târziu, aveau să ducă la reconciliere.

Vinovați de această schismă spirituală, filologii, obosiți de dezbaterile scolastice şi de autoritatea filosofiei aristotelice, solicită, cu o anume pedan-

terie, texte critice, izvoare autentice şi precizie, impunându-şi metoda. "Filologia, indisolubil legată de atitudinea critică, este unul din cele mai esenţiale elemente ale spiritului modern [...]; filologia constituie marea diferenţă dintre Evul mediu şi timpurile moderne [...]; Evul mediu a avut filosofi, savanţi, poeţi, dar n-a avut filologi; de aici lipsa de atitudine critică ce îl lasă în faza de copilărie intelectuală [a omenirii]." (206) La porţile celor trei secole de Renaştere italiană, glorios încheiate cu Galilei, stă silueta luminoasă a lui Messer Francesco, personalitate marcantă a umanismului european. În prag de Trecento, Petrarca meditează asupra măreţei umane, neînţelegând cum piscul Ventoso al Alpilor, pe care tocmai îl escalada, s-ar putea apropia de grandoarea omului: "Şi înălţimea lui mi-a părut abia de un cot faţă de înălţimea sufletului omenesc" (207). Această revelaţie o are citind pe munte un autor antic. Totuşi, Petrarca este apreciat uneori ca un *precursor* al Renaşterii, datorită faptului că, pe alocuri, omul, ca personaj al paginilor sale, nu este pe deplin eliberat de umbrele medievale, confruntându-se fie cu zădărnicia fericirii terestre, fie păstrând încă pe umeri poleiala angelică (208). La antipodul acestei opinii se află cei care pledează pentru debutul Renaşterii de-a dreptul în epoca lui Carol cel Mare, în secolul al IX-lea, considerând obtuz că nu se poate vorbi de Ev mediu decât într-un context al tenebrelor şi că, prin urmare, renaşterea carolingiană este una autentică. Se pierde aici din vedere că "acel primitiv umanism, nerezultat din nici o reacţie la o formă de speculaţie filosofică, nici dintr-o dorinţă conştientă de o *renovatio studiorum* sau dintr-o speranţă a unei epoci de aur, [fiind o] spontană şi naturală dezvoltare a studiilor clasice" nu poate fi unul autentic, lipsindu-i tocmai "noua viziune a vieţii" şi fiind încă împovărat de scolastică" (209). Pe de altă parte, interpretarea nihilistă ar face ca, odată cu Petrarca, să părăsească scena Renaşterii şi a umanismului şi Boccaccio, Nicolaus Cusanus, Konrad Celtis şi mulţi alţii, până la Boccaccio, în pofida contraargumentelor oferite de concepţia şi activitatea lor.

Recunoscându-i lui Petrarca – despre care Garin afirmă că, prin opera sa, "a fost aurora zilei noi ţâşnite din barbaria […] medievală" (210) – meritul de deschizător de drum al umanismului european precum şi profunzimea spiritului, am dorit să situăm prezentul studiu al operei umanistului Nicolaus Olahus sub semnul creaţiei sale. Poemul alegoric *Trionfi* nu va fi fiind cea mai valoroasă operă petrarchiană, iar faptul că autorul a renunţat, elaborându-l, la latină, limba "maternă" universală a "republicii umaniste", optând pentru italiană, ar putea fi considerat o atitudine nonconformistă pentru scopul ce ni l-am propus. Dar, dacă Lorenzo Valla dădea glas în *Elegantiarul latinae linguae libri VI* opiniei generale că latina clasică este "prima pură încarnare a gândirii oamenilor (211), arătând că "*magnum ergo Latini sermonis sacramentum est, magnum profecto numen*" (212), ea fiind imuabilă în marea

devenire universală, nu trebuie omis că zorii limbilor vernaculare aureolau deja, pe alocuri, zenitul, încât Benedetto Varchi, în *L'Ercolano*, afirmă cu mândrie că italiana este "nu corupere, ci generare" în raport cu latina (213).

Apropiat de structura sufletească a lui Nicolaus Olahus, "ascet erudit" (214) ca şi acesta, punând contemplația filosofică în slujba vieții civice, Petrarca surprinde în *Triumfuri* concepte umaniste care preocupă frecvent cercurile gânditorilor vremii. Cele şase părți ale acestei creații dau glas, într-o subtilă gradație, zbuciumului lăuntric înturnat înspre o superioară împăcare, neavând nimic de a face cu resemnarea sau blazarea.

Laura tulbură inima poetului, făcând să triumfe Iubirea. Teluric neîmpărtăşită, Castitatea ei devine dulcea mângâiere a solitudinii. Moartea prematură a iubitei zădărnicește, însă, curând şi rostul acestei virtuți elogiate. Poetul găsește din nou alinare în triumful Gloriei menite să scoată noblețea firii din ghearele pieirii. Dar puterea Timpului care trece peste toate cu tăvălugul face inutilă strădania muritorilor de a lăsa în urmă semne ale existenței lor. Totuşi, în final, asupra caducității se ridică triumfătoare Eternitatea care nu cunoaşte început, nici sfârşit, nu are coordonate spațiale, fiind absolută şi ducând mai departe mesajul poetic, fiind sinonimă cu divinitatea, perfecțiunea, logosul, armonia. Şi, pentru că Dumnezeu înseamnă Iubire, în loc de închiderea cercului, se constată generarea unei spirale; punctul ei de origine este iubirea (perisabilă), care tinde la veşnica Iubire.

Nu intenționăm să conferim acestui poem al lui Petrarca, de altfel mai puțin recunoscut decât alte scrieri ale sale, valori şi semnificații deosebite de cele care îi sunt imanente, însă în cercetarea noastră, *Triumfurile* ne-au sugerat noi perspective, tocmai pentru că aduc în prim-plan concepte asupra cărora s-a meditat profund în epocă, umanismul căutând mereu să desluşească rostul ființei umane, locul său în univers, legătura sa cu Dumnezeu, căile cunoaşterii, puterea rațiunii sale, limitele şi deschiderea sa către absolut.

În acest context, şi astfel interpretând conceptele menționate, pentru a urmări creația lui Nicolaus Olahus în lumina umanismului european, a preocupărilor epocii pe care însuşi a îmbogățit-o prin personalitatea sa, fiindu-i parte integrantă, şi – dând crezare spiritelor proeminente ale vremii – corifeu, lărgim perspectivele, realizând înlănțuiri de noțiuni, conexiuni, sub semnul fiecăruia din cele şase triumfuri ale poemului lui Petrarca: *iubire, castitate, moarte, glorie, timp, eternitate.* Criteriul selectării lor este discutabil, aflându-se undeva între filosofic, social şi poetic. Dar această subiectivitate nu încorsetează înțelesurile, ci le dă, dimpotrivă, libertate de nuanțare, trecându-le, oricând este cazul, dincolo de vălurile permeabile ale unei categorii sau ale alteia. Am considerat că această viziune poate fi un cadru de studiu potrivit, întrucât pune în evidență comuniunea spirituală a lui

Nicolaus Olahus şi a celorlalţi umanişti de renume ai Europei. Pe de altă parte, această modalitate situează cercetarea într-o lumină de epocă, facilitând atât abordarea paralelă, cât şi permanenta conştiinţă a întregului. Căci Nicolaus Olahus nu trebuie "plasat" în acest cadru, ci se cuvine studiat şi înţeles acolo unde se află deja de secole.

În sfera *iubirii* pot fi incluse, alături de sentimentul ca atare, aşa cum apare la Petrarca, implicând noţiunea de femeie, şi alte valenţe legate fie de cadrul social (iubirea de aproape), fie de cel istoric (iubirea de patrie) sau cultural (filologia) ori teologic (evlavia) etc.; acestea, la rândul lor, generează noi deschideri către mereu mai multe concepte: patimă, voluptate, plăcere, trup, familie, lume, *carpe diem,* bunuri lumeşti, bine obştesc, altruism, generozitate, egalitate, clemenţă, toleranţă, religie, învăţătură, educaţie, enumerarea putând continua. Tot astfel, conceptul de *castitate* aduce cu sine altele: moralitate, cumpătare, model, virtute, stoicism, contemplaţie, *otium*. *Moartea* poate fi legată de efemeritate, destin, *fortuna labilis*, suferinţă, martiriu, discordie, răzbunare, război, în vreme ce *gloria* înseamnă vanitate, putere, mândrie, strategie, acţiune, ctitorie. *Timpul şi spaţiul* se presupun reciproc şi duc la istorie şi geografie, la natură, călătorie, vis, speranţă, utopie, iar *eternitatea* este sinonimă cu divinitatea însemnând şi lumină, adevăr, dreptate, pace, creaţie, poezie. Această înşiruire poate fi dezvoltată şi îmbogăţită, pricinuind uneori controverse, întrepătrunderi, suprapuneri. Ceea ce rămâne esenţial este certa lor existenţă în căutările umane, precum şi faptul că, pe calea devenirii spirituale, precum nişte astrale ispite, în chipul unor semne de întrebare arzând veşnic, aceste concepte au ademenit fiinţa umană la cunoaştere, fiind purgatoriul prin care s-a intrat din Evul mediu în Renaştere. Simbolică întrupare a curiozităţii filosofice, se rosteşte interogativ primul "Ce ştiu?" al lui Montaigne.

Dar, într-un asemenea studiu, oricât de necesară ar fi minuţiozitatea, aproape că nu are însemnătate stabilirea cronologiei personalităţilor invocate sau precizarea originii, a paternităţii ideilor, deoarece adevărul celor mai multe este unul atemporal şi general uman, neavând prea mare semnificaţie cine a formulat întâia oară ceea ce mai toate minţile erudite au gândit deopotrivă. Aceasta nu înseamnă eradicarea polemicilor, generatoare de paşi înainte. Însă până şi divergenţele de opinii dintre platonism şi aristotelism au constituit, în multe privinţe, o falsă problemă, o luptă a punctelor de vedere, mai ales că înrâurirea a fost reciprocă, iar discrepanţele, adesea doar de suprafaţă (aşa cum, bunăoară, în teologie, deşi disputele au putut fi dramatice, esenţială a rămas pietatea, nu ritul). Progresul iniţiat astfel, este unul al cunoaşterii, nu al universului, care evoluează după alte legi.

Semnificativ este că, prin arta lor, operele umaniste, deşi zămislite

din aceleaşi convingeri, într-o atmosferă comună, de autori cu o formaţie apropiată, rămân unicate, purtând irepetabila amprentă a personalităţii creatorului lor. Scrierile lui Nicolaus Olahus se suprapun creativ peste conceptele umanismului european, particularităţile (dominanta antiotomană, de pildă) conferindu-le o culoare aparte (asigurată, oricum, şi de unicitatea viziunii artistice), ancorându-le în cadrul concret şi specific al propriei realităţi istorico-sociale. Chiar dacă fie şi numai simpla ocurenţă, în lucrările lui Olahus, a termenilor menţionaţi este grăitoare în privinţa preocupărilor sale umaniste, intenţia nu a fost de a-i inventaria, ci de a sprijini edificator, cu ajutorul valenţelor acestora dobândite în paginile olahiene, desăvârşita sa sincronie cu Europa (mai uşor de susţinut decât în cazul altor umanişti autohtoni), precum şi deplina concordanţă de principii şi de crez.

I.

"Questi è colui che'l mondo chiama
Amore amaro, come vedi, e vedrai meglio
quando fia tuo com'è nostro signore."

(Petrarca – *Tryumphus Cupidinis*, v. 76-78)

Discipol al lui Platon, Ficino, Pico della Mirandola, Diacceto, Bembo şi Filon (Leon), Benedetto Varchi, opina că "doar de la ***iubire*** [1*] […] au provenit, provin şi vor proveni toate lucrurile bune, fie ale sufletului fie ale corpului, fie ale sorţii […]. Prima şi principala cauză pentru care cerul se mişcă este dragostea" [s.n.] (215). Ea, consideră Diacceto, este chintesenţa divină a omului, iar Venera este văzută de Coluccio Salutati patroană a retoricii, tocmai pentru că "aprinde sufletele şi înflăcărează inimile" (216). Se face distincţie, însă, între iubirea senzuală, carnală, şi cea care generează armonia universală. Filon şi Alemanno promovează filosofia iubirii de inspiraţie profund religioasă. Bembo şi Castiglione meditează asupra forţei motrice universale şi civice a iubirii. Petrarca, Ronsard şi Sidney înfrâng suferinţa iubirii, găsind sensuri imuabile în raţiune. După sonete şi *Amoretti,* Spencer atinge, prin *Epithalamion*, oda dedicată soţiei sale, piscul liricii renascentiste engleze. Jorge de Montemayor, cântă dragostea trupească; la Juan de la Cruz, iubirea profană are inflexiuni comune cu *Cântarea cântărilor*, în timp ce Calderon de la Barca, resimţindu-se de pe urma pierderii timpurii a dragostei materne, laicizează iubirea prin capodopera sa *Viaţa e vis*. O iubire mistuitoare trăieşte pentru Julia şi Balassi Bálint. Femeia iubită poartă atributele perfecţiunii

fizice şi morale. De la manierism, prin poeţii Pleiadei, prin du Bellay, se ajunge la sinceritatea lui Shakespeare şi Michelangelo, adânciţi în cea mai platonică meditaţie contemplativă.

Platon pusese în circulaţie, în *Banchetul*, androginul, desăvârşit prin complementaritatea jumătăţilor. Platonizantă este şi regina Margareta de Navarra, afirmând, printr-un personaj din *Heptameron* că: "Niciodată nu va iubi desăvârşit pe Dumnezeu omul care n-a iubit desăvârşit una din creaturile acestei lumi" (217). *Canţonierul* şi *Triumfurile* lui Petrarca aduseseră în literatură iubirea statornică, dar "neconsumată". În schimb, Boccaccio, în paginile *Decameronului* şi ale *Faceţiilor* sale, lasă deplină libertate expresiei licenţioase, întrucât *voluptatea* [2*] înseamnă natural, iar celibatul întruchipează nefirescul şi se cuvine desfiinţat. Pomponio Leto şi cercul său roman necreştin exaltă, de asemenea, voluptatea, considerând că sufletul are caracter muritor (218). Faţă de aceştia, Giordano Bruno distinge între iubirile "vulgare" şi cele "naturale"; cele dintâi transformă omul în rob, în sclavul propriei sale iubiri, în timp ce, prin *adevărata iubire*, omul "devine un dumnezeu" (219). Deduce de aici că, dacă mărginirea omului generează *patimi* [3*] ignobile (la acestea se va fi referit Aristotel, vorbind despre *pasiuni* [4*], în care vedea "o potenţialitate pasivă" (220) care, consumându-se, duce la *plăcere* [5*]), pătimirea izvorâtă din căutarea lui Dumnezeu este eroică şi îl eliberează pe om. Giorgio Valla dedică noţiunii de voluptate un tratat cu subtitlul *Despre adevăratul bine*, pledând pentru preţuirea *trupului* [6*] care, capabil de a învia după moarte, dobândeşte dreptul la toate plăcerile (221). Exaltarea cărnii determină la Valla aprecierea că "mai mult merită prostituatele şi bordelurile de la neamul omenesc decât sfintele şi rezervatele fecioare" (222). Descoperirea, în 1418, a poemului lui Lucretius creează largă deschidere epicureismului şi repune natura în drepturile sale. Abstinenţa de la ηδονη este considerată lipsită de sens, atentând la legile firii. De epicureism este preocupat şi Ficino, în a sa *De voluptate*, precum şi în pierduta *Comentariola Lucretiana*, însă la el voluptatea nu are accepţii carnale, după cum, la Firenzuola, nici trupul nu are menire mai nobilă decât să slujească drept instrument al spiritului, asemeni felinarelor, care lasă liberă sau îngrădesc răspândirea luminii prin transparenţa lor (223). La fel admiră Francesco Filelfo sau, înainte, Bracciolini, frumuseţea corpului, care este încarnare a spiritului. Dimpotrivă, Bruno consideră că trupul întemniţează sufletul: de aceea, până nu se dărâmă zidurile sale (aşa cum Acteon a fost descarnat de câini), omul doar prin ferestrele ochilor va putea cunoaşte divinitatea (224).

În comentariul *Asupra iubirii*, Ficino apreciază că "iubirea este dorinţa de a cunoaşte bucuria *armoniei* [7*], adică a Frumuseţii" (225).

Artist al cuvântului, Nicolaus Olahus nu teoretizează conceptele. Opera sa beletristică este, însă, mărturie a faptului că umanistul transilvănean a fost spirit al spiritualității vremii, egalul celor mai luminate personalități ale epocii, simțind, gândind şi scriind sub semnul aceloraşi idealuri, fiind, în multe privințe, un corifeu al acestui moment cultural.

Având o formație teologică şi pătruns fiind în toată ființa sa de credința creştină, la Olahus iubirea telurică presupune un cadru social tradițional. Chiar şi în interiorul acestuia, foarte rar dă glas bucuriei carnale, iubirii senzuale. Prietenilor angajați la împlinirea, prin iubire, a unui rost social le dedică versuri mai îndrăznețe, păstrând, însă, dincolo de intimitatea tandră a cuplului, puritatea şi gingăşia, fidelitatea şi armonia care sfințesc relația dintre bărbat şi femeie. Numai într-un asemenea context rămâne nevinovată voluptatea:

"*Nonne vides sponsam tacitam conducitur ad te,*
Quae possit manibus terque quaterque premi,
Candida quae valeat, circumdare brachia collo
Mollibus et digitis tangere terga tua,
Basia quae infigat geminis haerentia labris
Te foveat grato dulcis amica sinu?
Amplexuque suo curas depellas inertes
Et cupiat femori consociari femur […]
Huius in amplexu tepido cum cumbere detur
Quid tibi fortuna haec gratior esse potest?" (226).

Aceasta este femeia pentru care Olahus, în numele prietenului său, îl elogiază, în altă parte, pe medicul curant al reginei Maria, ca acela să se îngrijească de împlinirea visului lui Danus, ca Mărgărinta să-i devină soție (227). Cunoscând interesul amicului său pentru formele armonioase, Olahus îi face, într-o altă poezie, o picantă urare:

"Orta fuit pulchrae celebris discordia formae
Formosas inter caelicolasque deas. […]
At Venerem praefert aliis Idaeus adultor
Consequiturque Helenam praemia grata suam.

Et tibi propositae quum sint tres Dane sorores
Delige: quam Venerem praesuperare putes.
Sic tibi deliciae crescent et candida virtus […]

O turgent veluti dulces in vitibus uvae
Ubera, sic tumeant coniugis alma tuae." (228)

Pe Attila, însă, nici chiar perspectiva conjugală cu Honoria, sora împăratului Valentinianus nu îl poate întoarce din drum, odată ce a părăsit Roma, îndreptându-se spre Pannonia. Deşi măgulit de nobleţea obârşiei Honoriei, totuşi, armata fiindu-i epuizată şi considerând că este sub demnitatea lui revenirea în Roma "pentru iubirea unei femeiuşti", regele se va însoți cu prințesa bactriană Mycoltha, atras de frumusețea ei: "*Filiam regis Bactrianorum Mycoltham nomine uxorem ducit, virginem omnibus corporis dotibus illustrem, cunctisque aliis foeminis pulchriorem*" (229); această iubire voluptoasă îl va costa, însă, viața, chiar în noaptea nunții: "*In cuius nuptiis regali apparatu celebratis, quum solito largius se vino iniurgitasset, nocte insequenti illam comprimens, venereis rebus plus aequo dat operam, quibus utriusque, vino scilicet et venere immodica, etiam adolescentibus periculosis, nedum seni*" (230); ea vine, parcă, să adeverească un distih al lui Olahus, cu rezonanțe axiomatice:

"Brevis voluptas tristiam longam parit
Et laetitia cursus dolorum parturit." (231)

Este prețul pe care regele hun îl plăteşte pentru atributul caracterului său, menționat de cronicar chiar în portretul pe care i-l face, de a fi înclinat înspre plăcerile dragostei – "*pronus in venerem*".

Femeia [8*], cu toate conotațiile presupuse de făptura sa, stârneşte în epoca umanistă aprecieri variate, chiar contradictorii. I se dedică studii (232), recunoscându-i-se virtuțile sau, dimpotrivă, tăgăduindu-i-le. Datorită platonizării, Laura lui Petrarca pare o plăsmuire angelică. "Imaginea se naşte tristă, deoarece se naşte cu conştiința că e imagine şi nu lucru; dar durerea acestei conştiințe este blândă, deoarece, chiar dacă nu există lucrul, există imaginea lui, şi ea este nespus de frumoasă. De aici […] acel dulce-amar numit melancolie" (233). La antipod, proiecția realizată de Boccaccio devine licențioasă, datorită medievalelor refulări, acum contracarate. Figurile sale feminine nu au nimic din nimbul muzelor, totuşi, nu pălesc înaintea acelora. Baldesar Castiglione, în *Il Cortegiano*, dedică un întreg capitol doamnei de curte ideale, pentru ca, în altul, să trateze despre iubirea platonică, pornind de la contemplarea frumuseții telurice. (Gaspara Stampa meditează petrarchist asupra iubirii, în timp ce compatrioata sa marchiză, Vittoria Colonna, pe care Burckhardt o consideră "femeia cea mai celebră a Italiei", ea însăşi poetă, venerându-şi soțul, se leagă de Michelangelo printr-o nepieritoare prietenie, în care virtutea are un greu cuvânt de spus.) În schimb, în opinia lui Petro Poponazzi, care, afirmă că raționalitatea unor *oameni* se relevă numai "prin comparație cu alții, în cel mai înalt grad bestiali", completând apoi că "aşa precum femeile nu sunt niciodată înțelepte cu adevărat, ci doar în raport cu

altele deosebit de proaste" (234), femeia este, se pare, de-a dreptul scoasă din rândul oamenilor. La Firenzuola, frumusețea feminină este abordată şi mai brutal, fiind considerată o viclenie a naturii, menită să slujească sexualitatea, în vederea reproducerii (235).

Aceeaşi atitudine necruțătoare avem surpriza să o descoperim, la un moment dat, şi la Olahus, care înfierează depravarea femeii:

"*Omnia concepto cessant animantia foetu*
A coitu, sed equa et foemina sola coit." (236)

Răutatea femeii devine fatală într-o altă poezie al lui Olahus: exasperantă, dură şi prefăcută, soția lui Ursinus îşi determină soțul la sinucidere. Moartea prietenului său îi aminteşte poetului că Socrate a avut tăria să ignore îndemnul hain al soției sale, Xantippa, de a se omorî:

"Non tibi praecipitem misero consciscere mortem
Fas fuit, uxor erat perfida, dura, licet.
Socrati magno Xantippe garrula coniux
Imperat, ille tamen temnit utrumque malum.
Coniugis obstreperae referam quit patris Iovi
Verba proterva nimis? pertulit ille tamen." (237)

Adevărata iubire este, însă, surprinsă într-un catren, având ca variantă un distih singular. Cu o concizie dusă la extrem, mesajul poetic transmis are accente sapiențiale: adevărata dragoste transcende moartea:

"*Foemina, quid portas? Chari simulachra mariti.*
Quid tibi vis illis? Pignus amoris erunt." (238)

În altă parte, Olahus este uimit de faptul că o tânără femeie, soția contelui de Nassau, cultivă limbile clasice cu priceperea proprie venerabililor eruditi:

"*Laude viros princeps superas doctosque senesque*
Quod iuvenis linguam femina utramque colas." (239)

(Însuşi acest elogiu dă de gândit, însă, asupra opiniei poetului despre cultura femeilor, în general.)

În următoarea poezie a ediției, amicul Danus al poetului, prin cuvintele acestuia din urmă, solicită răsplata efortului său poetic din partea aceleiaşi marchize, acum cu umor acuzată de neglijență:

"*Redde meos versus princeps si reddere non vis*
Inclita, virtutis praemia digna meae." (240)

Lucreției de Cavalis, o altă doamnă din înalta societate, poetul îi laudă

frumusețea spirituală, pe care pictorul nu reuşeşte să o redea pe pânză, alături de cea a trupului (241). "Deconspirarea" identității acestor femei se justifică prin faptul că virtutea elogiată are nevoie de un suport concret, de un "purtător", spre a fi comunicată. Apogeul acestei modalități este atins când Olahus evocă memorabilele figuri de femei caste, aflate de cele mai multe ori sub semnul martiriului. În cazul lor, identitatea devine sinonimă cu puritatea însăşi; de aceea, moartea lor este inevitabilă, prin ea conservându-se virtutea, pe care întinarea ar ucide-o.

Existența unor *tipuri* din galeria feminină a scrierilor lui Olahus este o exigență şi a speciei literare abordate. Originile istorice impun, de vreme ce documente nu există, legenda. Corespunzător acesteia, în *Hungaria*, un soi de amazoane sunt prezențe ezoterice în ținuturile pustii ale Azovului. Ele locuiesc în corturi, bat tobe şi dansează după un ritual numai de ele ştiut, în absența bărbaților. Frumoase, evident, două dintre ele vor deveni soțiile lui Hunor şi Magog. (Față de ele, Martesia şi Lampedona sunt mai verosimile; de stirpe scită, ele poartă cu succes războaie în Eurasia.) Descendente ale lor, nevestele hunilor se îngrijesc de perpetuarea gloriei neamului, fapt de care bărbații lor, de cincisprezece ani, văd doar cu armele, uitând să asigure urmaşi şi determinându-şi, astfel, consoartele la amenințări. (Arhetipul tuturor acestor femei, după opinia episcopului Iornandes, ar fi *alirumnele*, vrăjitoarele alungate de fiul lui Gandaric cel Mare şi siluite de duhurile rele. Olahus nu poate trece pasiv peste această "nerozie" – cum le numeşte – şi argumentează indignat, logic şi meticulos: "*[Is] scire debuerit spiritum nec carnem, nec ossa habere, nec alium quempiam, quam hominem ex naturali commixtione generare posse*" (242).)

Acolo însă, unde sunt redate imagini ale cotidianului, fabulosul păleşte sau dispare. În pagini realiste aducând cu un reportaj literar, femeia devine țăranca robustă muncind în rând cu bărbatul pentru a asigura bunăstarea gospodăriei. Săsoaicele harnice au cu ce-şi omeni oaspeții şi dau dovadă de multă mărinimie, apreciată de umanist.

Chipul mamei se bucură de un loc aparte în creația lui Olahus. Ea poate fi mama plină de abnegație şi de spirit de sacrificiu care îşi însoțeşte fiul (pe episcopul de Iaurinum) în pribegie, dându-i şi de dincolo de moarte sfaturi înțelepte, alinând durerea şi făurind punți de dragoste între lumi (243). (Plecat de timpuriu şi definitiv din sânul familiei, scriitorul se va fi transpus cu nostalgie în locul acestuia.) Ea poate fi şi mama care ea însăşi îşi plânge copilul trecut în neființă (244) sau, dimpotrivă, fragila şi disperata măicuță din *Atila*, căutând să-şi salveze numeroşii copii din mâinile hunilor, găsind pentru aceasta suficiente resurse pentru a încerca să se omoare împreună cu ei. Până şi regele hun, necruțător şi aprig altminteri, este impresionat de o

atare putere şi uită să ucidă, umanizându-se: "*Adducta est ad eum per milites, ex ripa fluminis in quod se metu fere exanimata praecipitare volebat, quendam mulier, quae, parvula filiola, quo sinus ulnaeque faciliore gravarentur onere, collo fasciis alligata ac duabus minoribus iumento, quod agebat, impositis, deinde aliis quoque septem, per annorum seriem maioribus circumsepta erat filiabus. Movit Atilam miserae mulieris ad pedes eius lacrymosa provolutio* […]" (245).

Ipostaza particulară a maternității, lehuzia, are atribute sacrale: lehuza este înconjurată de nimb şi "de trei ori frumoasă". Îşi alăptează pruncul într-un cadru mitologic, în prezența ursitoarelor şi a altor divinități. Efebii o adoră şi rostesc binecuvântări la capătul patului împodobit cu nestemate şi proaspete flori, având aşternutul lucrat cu mâna. Lehuza are ea însăşi puteri neobişnuite: aducând pe lume un prunc, înfrânge moartea, alină inima poetului care tocmai îşi jeleşte fratele (246).

Căsătoria [9*], întemeierea unei *familii* [10*], este, în viziunea umanismului, o exigență majoră; ființa umană numai prin urmaşi poate să "redea naturii […] ceea ce aceasta i-a împrumutat": viața (247). Pentru Coluccio Salutati, Leonardo Bruni şi Ficino, omul se întregeşte prin căsătorie. Aceasta îl integrează în viața civică, îl angajează, îl defineşte. Adepții vieții contemplative nu reneagă nici ei rostul căsătoriei în societatea umană, însă afirmă cu vehemență că învățatul nu trebuie să se lase distras de la contemplația ascetică. Ermolao Barbaro le formulează astfel crezul: "*duos agnosco dominos: Christum et litteras*" şi spune: "nimic nu este mai dăunător pentru cultură decât matrimoniul şi grija de fii", pentru că gânditorul "trebuie să fie liber şi dezlegat de un asemenea lanț" (248). La Bruni şi Ficino, însă, republica ideală este cea "casnică": "Cea dintâi unire din care […] se naşte cetatea este cea dintre soț şi soție şi nimic nu poate fi perfect unde nu există aceasta" (249). Iar "omul, prin perpetuare, păstrează neîntrerupt specia umană […]; asemenea unui sculptor fericit şi adevărat, sculptează imaginea sa vie în copiii săi" (250). Călugării de la mănăstirea telemiților din romanul lui Rabelais se căsătoresc, iar Garguantua, însuflețit de acelaşi crez, îi scrie lui Pantagruel: "Iubitul meu fiu, dintre toate bunurile şi darurile cu care Dumnezeu atotputernicul l-a împodobit şi l-a înzestrat pe om de la obârşie, unul mi se pare cu totul minunat, dând putința firii noastre pieritoare să cunoască nemurirea şi […] să-şi veşnicească numele şi neamul. E legătura care se împlineşte prin urmaşii născuți din legiuita însoțire a bărbatului cu femeia" (251). Totodată, la Wittenberg, Luther pledează pentru desființarea celibatului.

O atare problematizare nu se poate naşte decât în disputele filosofice. În textele lui Olahus, opțiunea pentru viața conjugală demnă este evidentă, iar binecuvântarea matrimoniului reiese atât din versuri cât şi din paginile

de proză. Formația sa teologică nu îl împiedică să perceapă viața socială după firea lucrurilor ci, dimpotrivă, în asceza sa sacerdotală, este un sincer propovăduitor al dragostei dintre soți. Într-o scrisoare în versuri adresată prietenului său Emericus de Calna, îl binecuvântează pe acesta în momentul intrării sale în "plăcutul jug al căsniciei", iar prin sfaturile sale conturează imaginea unei familii împăcate cu rostul ei, bazate pe dragostea şi fidelitatea dintre soți, precum şi pe bunăstare:

"Quod tibi contigerit pulchra cum dote puellae
Coniugii consors fida decusque tui
Laetor et excutio maestum corde dolorem
Laetitiaeque manent plurima signa meae.
Maximus ille Deus, celsae qui praesidet arce,
Producat vitam coniugis atque tuam,
Et faciat pulchra faustum te prole parentem,
Quae mentis superet dotibus aucta partem […]
Sic humeros fortes substerne ferendo
Dulceque conubii disce subire iugum.
Ac purum colite dominae constanter amorem
Ut multos crescat pignore casta domus." (252)

Idilica imagine care încununează finalul, numeroasa familie stând la masă în bună înțelegere, în spiritul datinilor, câştigă admirația poetului care recunoaşte fericirea:

"Ac veluti turgent frutices florentis olivae
Sic mensam soboles cingat amica tuam.
Felix qui poterit talem producere vitam
Et grates meritas reddere rite Deo!" (253)

Curând, această familie avea deja primul său vlăstar: următorul poem al lui Olahus este dedicat lui Gabriel, fiul său de suflet, copilul lui Emeric de Calna. (Durerea resimțită la moartea fratelui tinde să se preschimbe astfel, prin forța vieții, în bucurie.) Şi aici, în ursita cu care este dăruit pruncul, divinitățile stăruie, urându-i bun venit, asupra rostului verigii familiei în societate: virtutea, noblețea şi gloria – concepte dragi umanismului, sunt duse mai departe prin copii:

"Salve, puer, salve, multos victure per annos
Atque olim proles, o, geniture bonos.
Tu patris matrisque tu ac spes maxima surgere
Augebisque tuam maxime honore domum.

Omnigenaque tuos vinces virtute parentes
Omnis posteritas teque tuosque colet.
Et meritos patriae laudes ad sidera tolles
Ac tua mortales fortia facta canent
Tu nostros fili placidos imitabere mores
Praemia semper erit tibi vera salus." (254)

Urarea de bine a poetului se leagă fidel de aceleaşi concepte umaniste de noblețe ("însemne părinteşti"), virtute ("calitățile firii"), *mos maiorum* ("curate obiceiuri"), pioşenie ("credința şi bucuria evlaviei"), glorie ("faima să-ți tindă spre îndepărtatele stele"). Familia ursită de poet pruncului corespunde aceluiaşi ideal umanist:

"His tibi contingent donis castissima coniux
Quae thalamum firmet maximo honore tuum
Et prolem patri dignam dulcesque nepotes
Educet, ac fama sydera celsa petat.
His Calnina domus multos florescet in annos." (255)

Ducând acest trai virtuos, urmând legea creştină, după "împăcata senectute", făpturii acum născute i se va deschide "înstelatul Olimp al zeilor", iar ea va sluji "întreitei ființe a lui Dumnezeu" (256). (Se ştie, însă, dintr-o poezie scrisă de Olahus cu cinci ani mai târziu, că Gabriel a ajuns în împărăția Domnului mult mai curând, spre cumplita suferință a părinților săi (257).)

Căsătoria cu semnificații istorice pecetluieşte, uneori, alianțe. Carol Quintul, împăratul habsburg, şi regele Franței, Francisc I, "cele două făclii ale lumii trecătoare" – cum îi numeşte poetul – asigură pacea binefăcătoare prin "inima încercatei Leonore" (258), iar Attila, renunțând comod la Honoria, sora împăratului Valentinianus, o alege de soție pe strălucitoarea prințesă bactriană, Mycoltha. Aethereus, fiul regelui anglilor, pentru a obține mâna virtuoasei fecioare Ursula, unica fiică a regelui Britaniei, se angajează la o aşteptare de trei ani, pentru ca ea să-şi poată împlini piosul pelerinaj, însoțită de unsprezece mii de fecioare şi de Papa Cyriacus. Însă cununia prevestită de oracol se dovedeşte a fi una cu semnificații mult mai adânci: la Colonia (Köln), hunii masacrează tot alaiul creştin, Ursula şi cucernicele fecioare, prin martiriul lor, închinându-şi "neprihana Domnului Christos, adevăratul logodnic al fecioriei" (259).

În goana lor războinică, hunii nu neglijează, în schimb, *propriile* familii. Ieşind din Sciția, deja neîncăpătoare, şi invadând popoarele apusene, după ce îşi aleg căpeteniile, desemnează şi un om al ordinii şi dreptății, în persoana lui Kádár, cu scopul declarat de a-şi asigura familiile: *"Ne tanta multitudo, quae uxores, liberos, omnem familiam, gregem et armenta, quaerendi sibi*

regni gratia, secum ageret, absque legibus viveret" (260). Stabiliți în expansiunea lor mai întâi în împrejurimile oraşului Potentiana, când află că duşmanii sunt gata să-i întâmpine la hotarele imperiului roman, îşi lasă soțiile şi avutul în tabără, spre a nu le expune pericolului, şi abia apoi trec Tisa şi Dunărea, obținând victoria. De asemenea, înainte de a se îndrepta spre Tulna, fortificându-şi armata din plebea păstrată în Sciția, încât "*avitum imperium ab hostili impetu tutaretur*" (261), se îngrijesc să-şi pună în siguranță familia aproape de Dunăre, în Panonia inferioară. Astfel, migrarea şi biruința lor, este asigurată, ca şi perpetuarea. Posteritatea neamului lui Attila începe cu fiii săi, legitimi şi naturali, dintre care supraviețuitorul Csaba, întors în Grecia, de unde provenea mama lui, Herriche, fiica împăratului Honorius, apoi în Sciția, unde mai trăia bunicul său Bedeguz, tatăl lui Attila, se căsătoreşte şi are doi fii: Edemen şi Ed. Prin urmaşii lor şi la sfatul lui Csaba, Ungaria cea bogată este ocupată din nou de huni, după cum citează Olahus din *Cronica Maghiară*. Uneori însă, legăturile de frăție cedează în fața setei de putere: Attila îşi ucide fratele, pe uzurpatorul Buda, iar fiii săi se omoară între ei pentru stăpânire. Acestei rele patimi îi cade victimă şi Aladaricus, fiul lui Attila şi al Krimhildei (Kreinheiltz). (Cât despre secui, urmaşii acelor huni care au supraviețuit luptei dintre Csaba şi Aladaricus, precum şi mâniei şi vicleşugului lui Detricus, şi care s-au retras în câmpia de la Cegléd şi apoi, schimbându-şi numele, în Transilvania, întemeind şapte "scaune" în amintirea celor şapte căpetenii, Olahus arată că vor să-şi păstreze stirpea curată şi că, de aceea, se căsătoresc doar între ei: "*Gravatim patiuntur suam familiam domumque externae nationis miseri connubio; moribus, ritibus ac legibus aliorum Hungarorum sunt longe dissimiles*" (262).)

Familiile cetăților atacate şi asediate de huni sunt, însă, doar aparent ocrotite de ziduri. Cetățenii din Rhemi plătesc scump faptul că au pricinuit pierderi lui Attila în drumul său spre câmpiile catalaunice. Un tablou dramatic le descrie disperarea: *"Quo factum est, ut cives non modo formidare, trepidare, sed omnia malorum genera, quae in obsessa solent esse civitate, tolerare, pati: mulieres, pueri et puellae lacrymari, eiulare, voces ad coelum tolere"* (263). Îşi îndreaptă ultima speranță către piosul episcop Nicasius, spre a afla dacă este cazul să-şi sacrifice ei înşişi familiile pentru a nu ceda cu laşitate în fața cotropitorilor şi pentru a scăpa de tortura lor. Nicasius, înturnând grija pentru familii în rugăciune şi asumându-şi destinul, îşi îmbărbătează concetățenii, pregătindu-i pentru o moarte demnă. După ce unele familii se retrag din Trecae, sub conducerea lui Antenor, pentru a-şi găsi un cămin departe de sabia lui Attila, la Aquileia, capii altora rămân pe metereze: *"Nihilo minore animo obsessi […] stationem quisque suam, urbem, se, suamque, coniugum ac liberorum vitam defendere"* (264). Aceste scene amintesc de

cuvintele lui Ficino: "Guvernând cu maximă sârguință familia, […] onorați republica pământească şi vă faceți demni de cetatea cerească" (265). Sau de ale lui Salutati, care arată, în epistolele sale: "Îngrijindu-te de familie, de fii, de rude, de prieteni, de patria care cuprinde tot, nu poți să nu-ți înalți inima către cer şi să nu-i placi Domnului" (266). Reimsienii corespund şi ei viziunii umaniste aspra cetățeanului complet, promovat de Bruni şi descris astfel de Giannozzo Manetti: "luptător pe câmpul de luptă, tată, soț, politician" (267). O atare familie, problematizată şi de Leon Battista Alberti în *Tratatul despre conducerea familiei*, nu suferă declinul sesizat de Bracciolini şi de Pius II, ci îşi asumă sacrificiul suprem.

Când Nicasius îşi îmbărbătează concetățenii, face o tulburătoare pledoarie umanistă pentru *iubirea aproapelui* [11*], îndemnând la iertarea duşmanilor: "*Nec licet his, qui vos persequntur malum precari; sed imitati Christi Jesu et doctrinam et factum, pro inimicis vestris, ut ad veram dei cognitionem, rectamque vitam revertantur, mecum una iugiter deprecemini"* (268). În *Enchiridion militis christiani* (*Manualul ostaşului creştin*), atât de prețuit şi de editat în Renaştere, Erasmus arată că "dragostea creştinească nu cunoaşte pasiunea" şi că omul se cuvine "să iubească pe cei credincioşi în numele lui Hristos, pe cei fără de credință din pricina lui Hristos […]. Să-i iubească pe prieteni fiindcă sunt buni, dar să-i iubească pe duşmani, pentru a-i face buni" (269). De asemenea, la Rabelais, în "scrisoarea pe care a primit-o Pantagruel de la Paris de la tatăl său Gargantua" (270), citim: "ajută pe aproapele tău şi iubeşte-l ca pe tine însuți". La rândul său, Guarino Veronese, într-o epistolă a sa, se întoarce împotriva monahilor, a solitudinii ascetice, care răpeşte omului tocmai "bunăvoința mutuală" şi "iubirea de aproape", adăugând că: "nimic nu este mai fioros decât aceasta, mai bestial, mai contrar societății omeneşti" (271). Şi în accepția lui Piccolomini, rostul omului este nu să se izoleze (căci "singuraticul trebuie socotit cu adevărat mai degrabă fiară decât om", pentru că omul are nevoie în viață de lucruri pe care "nu le poate avea fără ajutorul altora"), ci să ducă o merituoasă viață civică, întrucât ea "îmbrățişează şi cuprinde toate celelalte legături, prietenii şi înrudiri" pentru care "omul trebuie să-şi *sacrifice* […], dacă aceasta va fi necesar, propriul sânge" [s.n.] (272). Asemeni personajului olahian menționat, Giovanni della Casa, în rândurile adresate lui Annibale Rucellari, dezvoltă mesajul biblic: "Evanghelia ne învață să ne iubim aproapele; dar propovăduitorul, în cazul că este bun orator, ne obligă să colindăm în căutarea duşmanului nostru şi să-l îmbrățişăm" (273).

Înțelegerea față de semeni – susține Alessandro Piccolomini – îl divinizează pe om datorită bunăvoinței acestuia (274). Divin este Nicasius când, din *altruism* [12*] şi cu spirit de *sacrificiu* [13*], se oferă cruzimii hunilor

spre a-şi salva concetăţenii, "oile" sale: *"In me, qui illorum sum pastor, vestram convertite, milites, rabiem. A pernicie strageque horum vestras continete manus […]. Me praesulem, si crudelitas magis quam pietas vos excitat, me inquam, qui vestram hactenus remoratus sum victoriam, invadite, petite, conficite; meam quatenus Deo ita visum est, eripite animam; his meis ovibus, nullum commeritis malum, vitam donate"* (275).

Divin în altruismul său este, în *Hungaria*, şi Nicolae, episcopul de Quinque Ecclesiae (Pécs), care nu-şi sprijină enoriaşii numai prin hrana spirituală a cuvântului Domnului, ci şi cu fapta: "*Hic, dicitur, interdiu suam plebem verbo Dei pavisse, noctu vero, profectus ad silvam vicinam, humeris ligna detulisse, et pauperes fovisse, hisque inservivisse*, *ut etiam ex manuum suarum laboribus pauperibus subveniret, nedum Episcopatus reditibus"* (276). Conţinând preceptele Reformei, *Aşezământul religiei creştine* a lui Jean Calvin remarcă predispoziţia omului la egoism, solicitând renunţarea la dragostea de sine: "pretutindeni unde nu domneşte renunţarea la dragostea de sine […], chiar dacă există vreo părelnică virtute, ea este coruptă printr-o rea poftă de glorie" (277). În altă lecţiune, fără altruism, virtutea este searbădă vanitate.

Lăudabil este sacrificiul în vederea *binelui comun* [14*]; în viziunea lui Leonardo Bruni, diferenţa dintre acesta şi cel solitar este definitorie. Rolul politicii este de a-l face pe om să înţeleagă importanţa statului, în care contemplaţia ascetică nu-şi are rostul în producerea binelui civic. Bruni arată, în prefaţa traducerii sale la *Politica* lui Aristotel, că omul este "un animal slab, insuficient sieşi; ajunge la perfecţiune doar în viaţa socială" (278). La fel gândesc Salutati şi Palmieri, ultimul, în pofida formaţiei sale teologale. Stefano Guazzo compară fiinţa umană cu albina "care nu poate trăi singură" (279). Reluând ideea lui Pindar, Paolo Paruta problematizează rolul filosofiei, considerând că "sarcina ei este să ne trezească spiritele […] pentru acţiunile civice [şi] binele comun" (280).

Telemiţii lui Rabelais nu duc o viaţă puritană, ascetică; totuşi mănăstirea lor este prototipul societăţii ideale, tocmai pentru că ei, orientându-se după principiul "*Fay ce que vouldras*" – "fă ce vei voi" – înscris la intrarea mănăstirii, acţionează omeneşte, în bunăstare generală. În *Noua Atlantida*, spiritul pragmatic îl ancorează şi pe Francis Bacon într-o societate utopică, unde orizontul spre care converg cercetările ştiinţei este acelaşi bine obştesc. Umanistul croat Marcus Marulus propovăduieşte şi el binele civic. Lorenzo Valla găseşte că diferenţa dintre gloria militară şi actul de cultură stă în capacitatea celei de a doua de a genera binele civic (281). Machiavelli atrage atenţia principelui că vede în republică forma optimă de guvernământ, pentru că "nu binele particular, ci binele general este cel care asigură puterea cetăţilor" (282).

Însuşi războinicul Attila este ales rege tot din grija bunăstării comune: *"Diu itaque inter se primum agitant, quisnam potissimum par esset tanto oneri ferendo, et tantae multitudini, iam prosperis rebus magis quam antea elatae, e bono publico regendae. Tandem sententia omnium, Anno Incarnationis Domini quadringentesimo primo, Attila […] Rex creatur"* (283). Întors din când în când la vatră, în timp ce militarii săi se preocupă de îngrijirea lor trupească şi îşi refac puterile, regele îşi îndreaptă atenția spre consolidarea regatului său, elaborând legi pentru binele obştii, apreciind că importanța lor este comparabilă, în acest sens, cu cea a armelor: "*Ipse, ne id quoque temporis quod a bello supererat gerendo, inutiliter ac praeter publicum suorum commodum absumeret, statuit regnum legibus stabilire: arbitratus leges regno firmando non minus necessarias esse, quam arma. Igitur, quum legibus ex aequo et bono publico conscribendis, subditis in ordinem, quo viverent, redigendis, operam daret, reges et populi complures […] ex diversis orbis regionibus indies ad eum confluebant"* (284).

Pătrunzând în universul social închis al secuilor, umanistul, după ce reliefează concepția lor profund egalitaristă, arată că cei care atentează la legile impuse, aducând prejudicii binelui public, au de suportat pedepse radicale şi, uneori, moartea: "*Quum quempiam eorum contra rem publicam bonumque commune aliquid perpetrasse, aut contra libertate […] clam moliri senserit […] direptis ipsius facultatibus ac rebus, domus funditus demoliuntur. Et si eius copiam habere possunt, occidunt"* (285).

Una din căile realizării binelui civic este *generozitatea* [15*]. Înțeleasă la modul socratic, aşa cum o percepe şi Leonardo Bruni, ea se opune claustrării monahale. Pe de altă parte, Giordano Bruno consideră că tocmai prin contemplație şi prin găsirea păcii sufleteşti, într-un soi de antică ataraxie, se poate accede la adevărata moralitate, prin care omul devine mărinimos (286).

Coborâtă în cadrul războinic, generozitatea străluceşte în alte culori în paginile umanistului transilvănean. Mare comandant de oşti, Aëtius admiră intenția lui Trasimundus de a-şi răzbuna tatăl ucis de Attila pe Câmpia Catalaunică. Deşi nu este de acord ca aliații romanilor să prindă puteri prea mari prin faptele lor de armă, nu poate să nu recunoască virtuțile tânărului rege vizigot, gata să-şi asume moartea pentru a reabilita memoria lui Theodoricus. Aëtius recunoaşte în Trasimundus un suflet generos, deoarece, cum însuşi spune, aceste lucruri nu se pot deprinde, nu pot veni din afară: *"Hostes invadre, castra eorum expugnare, moliri, ad internecionem usque delere, magnae sunt virtutis, generosique animi indicia. Nec aliud ambos curare, conari, agereque licet, quam acceptam iniuriam ferro vindicare"* (287). Totuşi, este foarte puțin probabil ca această viziune războinică să fi fost pe gustul filosofilor umanişti ai vremii. Votul lor l-ar putea obține mai

degrabă generozitatea, deşi calculată, a lui Attila, care, împărţind dar (din dar), încearcă să atragă de partea sa alaiul de regi şi popoare care, cu multă curiozitate, ajung la Sicambria pentru a-l cunoaşte pe "biciul lui Dumnezeu", în speranţa venirii sale la gânduri mai bune: *"Quos, ut externorum animos sibi conciliaret, benigne excipiens, liberalibus donis onerabat"* (288). Este o generozitate tendenţioasă, potrivită firii căpeteniei hune; efectul este imediat, căci Valamirus, regele ostrogoţilor, Hardericus, vestitul rege gepid, alţi mici regi ostrogoţi, precum şi nenumărate popoare (marcomani, suevi, cvazi, heruli, turingi, rugi) i se supun lui Attila şi-i caută alianţa. Printre ei, Detricus Veronezul, comandantul Germaniei care îi fusese duşman alături de Maternus, se lasă, de asemenea, ademenit. Va deveni mai târziu soţul nepoatei de soră a lui Attila.

După înfrângerea reimsienilor, Attila dă de ştire că va ţine o adunare solemnă la Isinaca (Eisenach). Regii şi popoarele care îndrăznesc să vină pentru a-l întâlni cunosc deopotrivă mărinimia căpeteniei hune: "*Quos Atila magnis oneratos donis, liberos remittit*" (289). Însă manifestarea cea mai generoasă, în sens umanist, Attila o are faţă de femeia din Trecae, căzută la picioarele sale, pe care nu numai că o "graţiază", dar îi oferă chiar şi posibilitatea de a-şi creşte cele zece fetiţe: *"Movit Atilam miserae mulieris ad pedes eius lacrymosa provolutio, ac tot prolium infantium numeros: iussamque assurgere, manibus propriis erexit. Quam amplis deinde donis, ut filiolas nutriret, et maritis collocaret, donatam, domum redire iubet"* (290).

O proprietate a sufletului generos este capacitatea de a putea oferi *consolare* [16*] aproapelui. Această manifestare a iubirii de semeni este străveche, atemporală, de aceeaşi vârstă cu suferinţa şi cu moartea. Stoicii s-au remarcat în domeniul literaturii consolatorii şi au lăsat posterităţii clasice pagini, riguros construite şi filosofic argumentate. Dacă în meditaţiile împăratului filosof Marcus Aurelius predomină atitudinea de detaşare, Seneca şi Epictetos fac apel la toată recuzita filosofică şi oratorică pentru a mângâia sufletele îndurerate. Mai cu seamă virtuoasele exemple ale celor care au avut deja de suportat grele pierderi şi comparaţia cu cei care s-au manifestat nedemn sau ignorând pe cei dragi rămaşi în viaţă a fost hotărâtor, alături de elogiul (panegiricul, epicediul) celui dispărut şi de convingerea că, în câmpiile elisee, răsplata traiului pământesc merituos este viaţa veşnică. După meditaţiile asupra morţii ale lui Petrarca, Salutati rămâne impasibil la teoriile consolatorii ("De ce Pietro al meu, care era încă un băieţel, ne-a fost răpit în floarea vârstei?") şi, negăsind alinare, pare că speră "să supravieţuiască măcar sufletul nemuritor." Suspinul final îi demască, însă, pesimismul: "Omul, vai, odată ruptă armonia vieţii umane, nu mai există, […]; odată dispărut zgomotul cuvintelor, nici un ecou solid şi raţional nu rămâne" (291).

Stoică este şi atitudinea zeului Apollo într-un poem al lui Olahus; acesta, surprinzându-l pe poet în doliul său adânc pentru fratele Matheus, îi aminteşte că un slujitor al cerului nu are dreptul să se revolte, jelind, împotriva voinţei divine. Drept consolare, îi oferă nenumărate motive de bucurie a vieţii, printre care frumuseţea naturii, evlavia, cercul de prieteni, poezia:

"Arrisit querulo, blandum mihi Phoebus Apollo
Contractans digitis aurea plectra suis.
«Quid crudeli – inquit – gemitu tua corda fatigas?
Et vitam luctu transigis hancce tuam?
Non ideo in nostrum nomen sacra verba dedisti
Caetibus et nostris adnumeratus eras,
Ut fratris gelida sortem nunc morte soluti
Iam submiso animo, sed meliore feras.
Aspice ut immensum claro circumvehar orbem
Lumine: praeproperis frugifer actus equis.
Adventuque meo producat semina tellus
Lata: nec arboribus spes sua deficiat,
Ut pariter fructus pereant et mitia poma
Frigore concreto, quae viruere solo.
Omnia sic stabili ducuntur numine Divum
Nec pilus justam decidit ante diem.
In genibus Divum mortis vitaeque potestas
Est sita, quos contra dicere nemo potest.
Si tuus hic frater fato concessit iniquo
Quid crucias luctu pectora maesta gravi?
Fata Deum quemcunque ferant adversa dolorem
Hunc animo intrepido quemque subire decet.
Non caelestis homo temnas caelestia quaeque
Non quai sunt animi singula firma putes.
Dogmata quid sanctae prosunt Sophiae tibi
Si non illius aetherio te regis imperio?
Quare age: iam teneros oculos desiste gravare
Fletibus et maestas parce rigare genas
Ruperunt rigidae fratris si stamina Parcae
Frater ego tibi sum, tu mihi frater eris.
Sunt enim veteres alii doctique sodales,
Coniunxit dulcis, quos tibi amicitia
Et verae studium Sophiae, moresque benigni
Syncerusque mei cultus et acris amor.»" (292).

Evocând şirul nesfârşit al celor apropiaţi, zeul îi adresează celui îndoliat o retorică întrebare, în urma căreia poetul va trebui să se recunoască alinat:

"«Cum tales habebas fratres fidos sodales
Unius ob mortem sicne dolere potes?»[...]
Tunc ego caelesti perflatus numine Divum
Maerorem meritis tristiamque levo.
Non aliter Zephyrus depellit nubila laetus
Quam luctum pellunt verba relata meum." (293)

Căci, în acelaşi poem adresat lui Emericus de Calna, Apollo îi mai oferă poetului o alternativă la jale: slăvirea prin cântări a nou-născutului fiu al prietenului său:

"Candide Musarum charitum nosterque sacerdos,
Linque tuum gemitum et luctibus adde modum.
Turbatumque animum curisque ingentibus aegrum
Flectibus immodicis parce onerare tuum.
Mens etenim duris labefacta doloribus aegra est
Intimaque assiduus conficit ossa dolor.
Quin posito luctu meliorem concipe mentem
Carminibusque novum concelebra puerum.
Prospera sollicito decantes omnia cantu
Augeat ut prolem tempus in omne suum.
Sitque animus, cordi tibi sit praestantis amici,
Exprime laetitiae signa decora tuae." (294)

Două poezii scrise de Olahus pe această temă, un epicediu latin şi un epitaf în elină, propovăduiesc cuvântul divinităţii întru consolarea celor îndoliaţi, una prin îngerul Gabriel, cealaltă printr-un alt mesager ceresc, Mercurius. Prima, de inspiraţie creştină, a doua, profană, au, în esenţă, aceeaşi structură, acelaşi mesaj, emanând suflul aceleiaşi epoci. În cea dintâi, Dumnezeu promite viaţă veşnică lui Paulus Bakyth, care a murit pentru creştinătate de mâna turcului. Căzut la datorie, eroul este elogiat, elogiul fiind parte integrantă a consolaţiei. Datorită accentelor sapienţiale ale textului, Bakyth pare să-şi piardă identitatea, devenind arhetipul creştinului viteaz:

"Angelus aetherea Gabriel demissus ab arce
Eximii profert verba verenda Dei:
«Non este cur oculos lachrimis oneretis amicos
Pulsetisque gravi pectora vestra manu.
Aspicitis mutilum quod enim sine vertice corpus
Avulsit caput hoc relligionis amor,

Quod pugnans fuerit Turca truncatus ab hoste
Christicolae hoc opus est conspicuique viri.
Degeneres animi pro me fera proelia nunquam
Nec pavidae mentes Martis ad arma ruunt.
Paulus hic intrepide subiit cognomine Bakyth
Munia quaeque viri fortis et arma mea.
Qui quamvis summa cervice resectus
Iam tamen hunc capiti consociabo suo.
Tristia vos igitur sinui date funera terrae
Occupat ast gremium spiritus ipse meum.»
Dixit et ad superum Gabriel remeavit Olympum
Officiumque suum graviter exiquitur." (295)

În cea de-a doua, în polemica separării sau a unirii, după moarte, a sufletului cu trupul, poetul optează pentru resurecția ambelor. Se remarcă împletirea elementelor de mitologie profană cu concepția creştină a judecății de apoi şi a învierii:

"Adstans Mercurius vasto Cyllenius antro
Nuncius e coelis aurea sceptra gerens,
Ad natum Clarae quum mors tulit impia tristem
Et lacrimabundum talia verba refert:
«Quid miser heu ploras? tamquam sit mortua, si quam
Non dubium est vita nunc meliore fruit.
Hanc ego transvexi iussu sic in aethera laetam
Ad Iovis aetherei limina plena bonis
Haec anima et rursus iungetur corpore per me
Ultima cum venerit Iudicis illa dies
Hanc tum pro meritis, pro condicione laboris
Corporis et animae vita erit una simul.»" (296)

Dar cea mai cutremurătoare *consolatio* îi aparține lui Nicasius: o adresează poporului din Rhemi, prorocindu-i iminentul martiriu, faptul că vor fi cu toții victimele sângeroşilor barbari, această voință a Domnului fiind întru spălarea păcatelor lor. Episcopul le alină durerea şi le dă putere prin exemplu său şi prin promisiunea vieții veşnice, condiționate de o credință fierbinte, neabătută. Evocând viața de după moarte ca pe o fericire nepieritoare (care nu se sfârşeşte "niciodată, în nici un veac"), Nicasius îi opune "chinurile de o clipă" ale morții, prin care trebuie să fie ispăşite "păcatele cărnii", pentru care Attila îi va sacrifica, nu prin forța sa, ci prin vrere divină. Această consolare pentru propria cumplită moarte, fiind concepută de un ales al Domnului,

domoleşte disperarea reimsienilor: "*His divorum admonitionibus, timore paulisper cives deposito, quaevis adversa alacriore iam animo sustinenda expectabant*". (297)

Comentându-l pe Mannetti, Garin observă că acesta vede esența creştinismului deopotrivă în iubirea aproapelui şi în *clemență* [17*] (298). Urmând raționamentul adepților contemplației, se ajunge la concluzia că nici ei nu propovăduiesc ruperea searbădă a ascetului de mediul civic, ci, cum vădeşte Petrarca, aflarea prin introspecție a căii către semeni, pentru a crea deschidere spre "*ceterorum charitas*"(299).

Astfel, milostivul episcop de Rhemi încearcă extremele: să facă apel la acest sentiment, dacă i-ar însufleți pe huni, pentru salvarea poporului său. Şi, pentru a da şanse mai mari reuşitei, cheamă în ajutor şi rațiunea, arătând că, după cucerirea cetății, invadatorii distrug de-acum propriile lor bunuri şi că îi ucid ca pe nişte vite nu pe cei trufaşi, ci pe aceia care li s-au supus; le aminteşte obiceiul ca învingătorii să-i cruțe pe învinşi, mai ales că victoria le este dată prin voia Domnului: "*Video ego, milites fortissimi, vos a verorum fortiumque militum sanguine longe degeneravisse, ac mansuetudinis, quae plerisque etiam feris animantibus natura inesse solet, omnino esse immemores. Cuius si vel minimam partem aliquam haberetis, non certe victoria, quae victis saepe parcere, et in solos superbos saevire consuevit, insolesceretis: nec crudelitatis progrederemini, ut omnia ferro delere, quam in usum vestrum conservare malletis: quasi alterius, non vestrae iam ditionis sint, quae nunc non viribus magis vestris, quam Dei permissione consequuti estis. Prae subito furore haud animadvertitis, et populum omnen in servitutem, et opes, aliaque omnia nostra in vestrum ornamentum, potita urbe, cessisse: populus Christianus supplex ad genua vestra accidit, salutem a vobis precaturus. Caeterum vos obvium quemque sicuti pecora trucidatis, praeter omnem pietatis humanae morem*" (300). Înainte de aceasta, Eutropia, sora lui Nicasius, implorase şi ea clemența dumnezeiască, rugându-se împreună cu episcopul: "*ut Dei iram […] placarent atque eius misericordiam, supplicibus omnibus praesentem consequerentur*" (301).

Asemenea gânduri înțelepte, exprimate cu aceeaşi dibăcie, dau strălucire şi cuvintelor Papei Leo, care îl întâmpină pe Attila la porțile Romei, împreună cu alaiul consulilor şi senatorilor, de astă-dată cu succes: "*Magna olim, rex invictissime, Romanorum, totius orbis victorum, erat gloria. Romani dare victis veniam, supplices in fidem amicitiamque recipere, victoriam misericordia lenire solebant. Quibus rebus Imperium, opesque augebant: famam vero ac gloriam nominis sui immortalem faciebant […]. Caeterum mutata rerum vice, quod nobis eripuit, id tibi, rex Atila, nunc fortuna tribuit […]. Populus Romanus olim totius mundi dominus, a quo multi ante populi ac reges*

iura legesque petebant, nunc tua ductus potentia, supplex ad te venit, pacem a te petiturus, et omnes quas velis sponte subiturus pacis conditiones, modo tua nos dignos putes misericordia, fide, amicitia. […] Sua sponte tua est Roma, nos tui sumus, tua omnia sunt, quae nostra […]. Age, igitur, rex potentissime, qui in hunc diem alios vincere solitus es, nunc tu te vince […]. Nulla re propius immortalitate accedere, Deoque esse simillimus, quam parcere humilibus, et misericordiam petentibus impartiri" (302). Roma va fi salvată, însă, nu doar prin invocarea carității, ci şi prin intervenția supranaturalului. Poate că luminoasa siluetă a venerabilului bătrân ținând în mână sabia dreptății nu i s-a arătat, în 476 şi lui Odoacru. Şi nici prin Rhemi nu va fi trecut, de vreme ce masacrul de neînchipuit al hunilor şi-a extins ororile şi asupra celor adăpostiți în templu.

Lipsa de îndurare din timpul războiului dintre Carol Quintul şi Francisc I o deplânge Olahus în al său *Imn de mulțumire către Dumnezeu pentru pace*, fragmentar şi neterminat, în care, de asemenea, templele sunt sacrificate:

"Viribus his regis, non moenia celsa resistunt
Non arces fortes; ullaque firma domus.
Culmina praecipitem subeunt excelsa, ruinam
Aequanturque humili, tecta superba solo.
Non tua templa, Deus, multis venerata diebus
Tuta fuere quibus parcere mite fuit
Sed sacris passim magnae de sedibus urbis
Atque locis aliis, diripiuntur opes.
Nulla fuit ratio, nullum discrimen amici
Et fratris chari gratia nulla fuit.
Caedibus intereunt saevis, non pauca virorum
Corpora: et effuso, terra cruore madet." (303)

Împresurat de moarte, de tot răul vieții, poetul, cu sufletul frânt, înalță, în cele din urmă, ruga sa de îndurare dumnezeiască:

"O, Lux atra, mihi meis maligne
Rebus iam precor abstine severis,
Heu, a mortibus anxiisque damis." (304)

Că smerenia atrage după sine clemența sau, cel puțin, că ar trebui să se întâmple astfel, o ştiau prea bine pontifii evocați de umanist. Iar Attila, deşi abătându-se adesea de la acest principiu omenos – a făcut-o şi la Rhemi, şi la Ravenna, până la urmă – beneficiază, totuşi, în portretul pe care Olahus i-l face, de atributele unui rege care cu cei supuşi ştie să fie milostiv: "*Erga superbos ferox, supplices vero facilis et misericors*" (305). La Trecae, nu o

cruță numai pe mama celor zece fete, ci lasă cale liberă şi chiar îmbărbătează şi alte familii de localnici, care tocmai se refugiază din calea sa în pădurile din apropiere. Se îndură şi de câteva oraşe italiene (Vincentia, Mantua, Brixia, Bergamun, Cremona, Ferraria), pe care se mulțumeşte să le cucerească, fără a le incendia, deşi ar distruge până în temelii Brixia, unde a fost rănit, dar este îmbunat de cei apropiați. În unele situații, procedează după o "înțelepciune" proprie, dezvoltând, parcă, diabolic ce au gândit alții: "capul plecat sabia nu-l taie, decât uneori". Căci, la Ravenna, consimte să cruțe oraşul supus de bună voie, prin episcopul eretic Ioannes, însă, întors de la Roma, se răzgândeşte şi, nemulțumit că doar i-a călcat în copitele cailor câteva ziduri dărâmate, pare-se că principiul său devine "capul plecat sabia nu-l taie, decât mai târziu": după ce acceptă de la Ioannes, pe care acum îl pune în lanțuri, şaizeci de mii de mărci de aur, îl sacrifică, totuşi, împreună cu restul arienilor. Singura cetate de care nu se atinge în drumul său, în afară de Roma, este Trecae (Troyes), unde invitația episcopului Lupus de a pustii oraşul după bunu-i plac (acesta chiar deschizând porțile pentru a-l primi pe "biciul lui Dumnezeu" şi luându-i calul de căpăstru), îl determină pe Attila, spre stupoarea armatei, să treacă paşnic prin oraş, ieşind, *iertător* [18*], pe porțile din spate.

Olahus însuşi face dovada sufletului său plin de îngăduință, când adresează cuvinte pe măsură lui Silesius Logus, pentru a-i condamna gestul de ponegrire a defunctului Catzianer, strălucit comandant în armata lui Ferdinand I, dar acuzat ulterior de trădare. Baronul Logus, consilier regal, profanase, prin epitaful scris, amintirea lui Catzianer, închis, evadat şi ucis de Zápolya, pe care îl învinsese odinioară şi care îi trimise apoi capul la Ferdinand (306). Chiar şi Olahus concepuse un epitaf, defavorabil dar creştinesc, lui Catzianer (307), dar, indignat de cinismul lui Logus, se întoarce împotriva sa prin versuri de o remarcabilă pietate:

„Quid iuvat o nimium misseris cruciatibus actum
Nomine crudeli iam vocitare Catum,
Vocibus et manes diris onerare sepultos
Tartareos petulans mox aditure lacus. […]
Non haec Christicolas docuit servator Jehsus
Longe alia ast nobis dogmata sancta dedit,
Ut veniam lapsis placitam, requiremque precemur
Aeternam, cunctis quam dabit illa dies,
[…] Vitiis quum solvimur atris
Sontibus et poenas quum dabit illa graves […]
Sic memor o propriae mortis, fatique futuri
Et dicas: rogito, hic molliter ossa cubent." (308)

Aceeaşi învățătură a lui Isus îl călăuzeşte pe Nicasius să îndemne populația din Rhemi la iertarea atrocităților hunilor: departe de orice blestem rugăciunea lor va fi întru convertirea barbarilor ucigaşi la creştinism şi la o viață dreaptă.

Iertarea, ca gest profund uman, aşa cum o concepe, îndemnând la ea, Olahus, în versuri direct, iar în proză prin personajele sale, nu ar fi stârnit indignarea lui Luther; „practica indulgențelor" a făcut-o. Căci, „iertarea" cumpărată pe pergamente desenate era un evident abuz prin care se îmbogățeau biserici şi se organizau cruciade.

Din prefața valoroasă pe care o realizează Johannes Honterus operei lui Iustinian, reiese o altă perspectivă asupra îngăduinței. Umanistul opinează că „cel care cruță pe cei răi e un trădător al celor buni" şi că „cel ce […] îl dezvinovățeşte pe cel păcătos […] nu-şi pătează conştiința mai puțin decât acela care […] condamnă un inocent". De aceea Honterus susține ferm că „în judecăți, afectele sufleteşti trebuie domolite cu grijă" şi că „mila adesea a înşelat; *echitatea* [19*] niciodată" (309).

Pledând pentru egalitatea tuturor oamenilor, Castiglione afirmă că „în orice lucru zace o putere ascunsă a sâmburelui dintru început", drept pentru care oamenii sunt la fel, „căci dintr-acelaşi început ne tragem" (310). Iar în *Decameronul* lui Boccaccio citim: „din aceeaşi carne ni s-a împărțit şi nouă carne şi […] acelaşi creator ne-a zămislit tuturor un suflet cu forțe şi însuşiri egale" (311). Margareta de Navarra consemnează în *Heptameron*: „înțelepciunea şi virtutea femeilor nu sălăşluiesc doar în inimile şi în capetele principeselor" (312).

Asemeni *Cetății soarelui*, şi *Sonetele profetice* ale lui Campanella vădesc aspirația spre desăvârşire şi faptul că proprietatea privată este cauza relelor sociale. În comentariul în proză al unuia dintre sonete, Campanella porneşte în susținerea egalității oamenilor de la observația că ei nu se nasc „cu un semn deosebitor", ca albinele, şi că „natura nu vrea să ne dea un rege; regele trebuie ales după vrednicia sa dovedită în acțiuni sfinte şi eroice" (313). Şi, ca un corolar, în urma descoperirilor geografice, prin bula din 1537, Papa Paul al II-lea „aducea la cunoştința creştinătății că şi indienii sunt oameni" (314).

Abil orator, Attila îşi construieşte şi el un pasaj al cuvântării către oşteni, înaintea bătăliei din Câmpia Catalaunică, pe ideea egalității sale cu militarii de rând. Le laudă vitejia şi le aminteşte permanenta sa prezență în grosul luptelor, precum şi faptul că, spre deosebire de alți comandanți, el s-a considerat mereu egalul lor: „*Quid enim unquam curarum, quid laboris, quid periculi, si quod nobis omnibus fortuna obtulerit, non pari animo vobiscum una subierim? Quare res me unquam prospera elatiorem fecerit? Non ut ducem et imperatorem iure optimo facere convenit me vobis praetuli, sed in*

omni utriusque fortunae eventu aequa vobiscum sum usus conditione" (315). În baza acestora, oştenii vor şti că nici în momentul de cumpănă al următoarei grele bătălii regele nu îi va părăsi şi că pot conta pe vitejia şi sprijinul său efectiv în toiul luptei, Attila fiind „*primus inter pares*".

Încheind istoria hunilor printr-o micromonografie a secuilor, descendenţi ai acestora, Olahus pogoară din seminţia strămoşească crezul lor legat de egalitate: *„Volunt se omnes haberi ingenuos, utpote qui sint veterum Hunnorum reliquiae […]. Minimus eorum eam habet inter eos immunitatem, quam maximus*" (316).

Egalitatea, extinsă de la social la filosofic, este şi subiectul cugetării poetului elegiac Olahus în versurile dedicate fratelui stins din viaţă. În faţa morţii care trece cu tăvălugul peste averi şi puteri, toţi sunt la fel:

„Omnibus est enim miseris mortalibus aeque
Obvia mors atra, et stat sua cuique dies,
Quam nec opes Croesi possunt superare superbae
Nec regum fortes Herculeaeque manus." (317)

(De aceea, şi bogatul şi trupeşul cardinal Erhardus Marchus sfârşeşte într-o mică urnă.)

Ideea, extinsă şi asupra valorilor spirituale, poate fi regăsită şi în elegia la mormântul lui Erasmus, care, în pofida geniului său, este răpit de moarte, asemeni oricărui alt muritor:

„Quid iuvat at lachrymis nostros augere dolores
Tundere immiti pectora nostra manu,
Stamina cum filent tristes scindantque sorores
Obscuris pariter conspicuisque viris?
Nec datur iniusti quemquam transcendere fati
Limina, namque hominum stat sua cuique dies." (318)

De aceea, buna înţelegere şi *toleranţa* [20*] se cuvine să domine întreaga societate. În context european, întruchipare a acestora, Erasmus refuză să treacă de partea vreunui rit creştin, găsind că nici unul nu este tolerant, ci lasă deopotrivă ca fanatismul să le învrăjbească. Luther încalcă crezul de toleranţă al umaniştilor, prin permanenta sa răfuială cu catolicii, cu Thomas Müntzer şi, până la urmă, şi cu Erasmus. În schimb, Lorenzo Valla este adeptul deplinei toleranţe religioase, în timp ce Thomas Morus pune toleranţa printre legile care stau la temelia cetăţii sale ideale. La Comenius, pregătind iluminismul, toleranţa are câmp şi mai larg, fiind mai generoasă prin extinderea sa, datorită educaţiei, asupra întregii societăţi şi având multiple aspecte. Dacă în *Şcoala pansofică, adică, laboratorul înţelepciunii universale* pleda pentru

colaborarea, mai întâi, a tuturor țărilor europene, apoi, a lumii întregi, în *Marea didactică* este propovăduitorul şcolii universale, făcând educația accesibilă tuturor, fără nici o discriminare.

Arhiepiscop catolic şi organizator al Contrareformei, Nicolaus Olahus rămâne, pare-se, în urma concepțiilor liberale ale vremii sale. Totuşi, este de remarcat că dacă, prin calitatea sa de sacerdot, nu se poate alătura spiritului novator, care – trebuie spus – de multe ori degenerează în acelaşi fanatism, ci are datoria sacră de a rămâne apostolul bisericii sale, dincolo de însemnele puterii pontificale, el rămâne prietenul de o fidelitate dusă până la ardoare al lui Erasmus, atunci când acesta este trădat chiar de ai săi, când, tocmai datorită toleranței sale religioase, mulți se dezic de el. Este evident, deci, că Olahus a înțeles că valoarea umană este mai presus de convingerile religioase şi că lipsa sa de sincronizare este una imanentă statutului său teologic, în baza căruia întreprinde inimos cele necesare perpetuării catolicismului. În scrierile sale literare, însă, rămâne obiectiv şi tolerant, fapt vădit, printre altele, şi de zugrăvirea în culori vii a *cosmopolitismului* [21*] local: „*Oppidem ipsum Budense celebre est, Italis, Germanis, Polonis, et nostra haec aetate, Turcis quoque, mercatoribus eo confluentibus, veluti ad totius Hungariae emporium*" (319); „*Pesthum civitas, incolis, partim Hungaris, partim Germanis frecvens*" (320). În *Hungaria* este surprins şi peisajul cosmopolit al Cassoviei („*Haec civitas, non minus pulchra, quam munita est, civilitate et incolarum comitate inclyta, olim frequens emporium, quo non modo Hungari, sed etiam Poloni et prelaeque aliai Septentrionis nationes confluebant.*" (321)) şi al oraşului Vizkele („*Hanc incolunt Hungari, Germani, Bohemi*." (322)); sub izvorul Garanului există patru localități unde se vorbeşte maghiara, germana şi slava (323); consemnând că saşii din Transilvania celor *patru* neamuri („*In hac sunt quatuor genere nationes: Hungari, Siculi, Saxones, Valachi.*" (324)) plătesc regelui impozite prestabilite, scriitorul remarcă inadvertențele fiscale ale regimului („*Saepe tamen, maior legitimo ab eis exigitur.*" (325)). Iar ultimul pasaj al lucrării este un veritabil corolar, adus la zi, al universului cosmopolit, al peisajului etnic pestiț caracteristic spațiului geografic descris: „*Totius Hungariae regnum continet in se, nostro hoc tempore, diversas nationes: Hungarios, Alemannos, Bohemos, Slavos, Croatos, Saxones, Siculos, Valachos, Rascianos, Cumanos, Jazyges, Ruthenos, et iam postremo Turcas*" (326).

Atenția acordată de scriitor acestui aspect este justificată şi de deschiderea umanismului către internaționalitate, personalitățile epocii fiind considerate şi considerându-se „cetățeni ai lumii" (ca Erasmus, în cunoscuta scrisoare adresată lui Ulrich Zwingli (327)), căci adevăratul umanist, „care aparține întregii Europe erudite mai curând decât unei singure țări, poartă în el caracterul cosmopolit al viitorului filosof din secolul al XVIII-lea" (328).

Pe tărâm filosofic, concilierea lui Platon şi Aristotel este inițiată de învățații bizantini, prin încercarea lor de împăcare a bisericilor greacă şi latină. Consecință a sosirii lui Plethon la Florența, neoplatonismul de la curtea lui Lorenzo di Medici revigorează disputa filosofică şi scoate conştiința umană din starea ei de criză. Începând cu Pico, pacea filosofică tinde să devină generală, deoarece el năzuieşte să reducă toate marile antinomii la *concordie* [22*], în virtutea faptului că Universul este unic. Bessarion, în *In calumniatorem Platonis*, vine cu suficiente argumente, alese din cei doi antici, pentru fundamentarea armoniei, dorite, de Olahus, pe plan politic, între Francisc I şi Carol V (în *Imnul de mulțumire pentru pace*).

Ca şi în cazul unor alte concepte, deoarece scrierile lui Olahus nu au un caracter problematizant-filosofic, ci surprind aspectele filosofice în pagini literare, se constată ancorarea în concret. De astă-dată, suportul imediat al concordiei, câtă vreme cea istorică, dintre Carol şi Ferdinand, se destramă, devine armonia unui cordial cerc de *prieteni* [23*]:

„*Exhilarat mentem felix concordia nostram*
Convictusque piae laetus amicitiae.” (329)

Scriitorul evocă tovărăşia prietenilor într-o nostalgică scrisoare în versuri, visând la vremuri a căror seninătate nu a putut fi alterată de încercările istoriei:

„Quid prome cyatos Bacchi siccetis amicos
Pensata crebras, non secus ipse vices.
Calninus cum Forgaciis mihi saepe recursat
Sibriciusque animum possidet usque meum
Et Brodericus erit (quamvis de littore nostro
In vitus cessit) Praesul in ore meo.
Nadasdina domus claro ut succrevit honore,
Sic crescat rogito, prolibus aucta piis.
Exhilarat mentem felix concordia nostram
Convictusque piae laetus amicitiae.
Omnipotens superi quum Regnator Olympi
Restituet stabili Pannonioque solo,
Spiritus ipse meus patria renovabitur aura
Grataque prosperitas supprimet omne malum […]
Dulcia tunc etiam laetae convivia mensae
Concelebrata suo mista lepore mihi […]
Tristia nosque olim passos meminisse iuvabit
Tunc mala Laethes cumcta dabuntur aquis […]
Excutient faciles nobis risusque iocosque
Sibricii nostri candida verba senis” (330).

Binefacerile adevăratei prietenii au fost cuprinse cu măiestrie în dialogul ciceronian. În Renaştere, câteva asemenea legături umane au rămas celebre. Printre ele, cea dintre Michelangelo şi Vittoria Colonna îl face pe poet să declare într-un sonet că sufletul îi sălăşluieşte în făptura prietenei sale, precum silueta unei viitoare statui într-un bloc de marmură (331). Iar după moartea poetei Pernette du Guillet, soțul ei avea să publice versurile ce oglindesc frumoasa ei prietenie cu Maurice Scève (descoperitorul mormântului Laurei lui Petrarca), „pontiful creației poetice", care i-a dedicat *Delia*.

Tot îndemnului unui prieten îi datorează Olahus şi posteritatea sa faptul de a fi realizat *Hungaria* şi *Atila*. O mărturiseşte el însuşi în prefața în versuri – prea puțin mulțumit, în exigența sa, de felul în care i-au izbutit aceste lucrări, promițând cititorului o elaborare mai îngrijită, dacă va avea răgazul:

„Interea magni precibus devinctus amici
Haec tibi nunc subito qualiacunque dedi.
Nam licitis decuit votis parere potentum
Quae magni nobis ponderis instar erant." (332)

O scrisoare în versuri pe teme literare adresată de Olahus secretarului lui Ferdinand, Adamus Carolus, dovedeşte că printre binefacerile prieteniei se numără şi atmosfera de emulație care naşte „podoabele sufletului":

„Munera Pieris mittis quae sparsa liquore
Grata tuere mihi foedus amicitiae.
Pectoris ille tui candor, mentisque pudicae
Haerebit cordi, tempus in omne meo.
Officiis igitur paribus certemus uterque
Atque animis pariter Carole docte piis. […]
Et vates aulae, doctissima pectora nostra
Quos verus nobis conciliavit amor
Nomine fraterno multa impertire salute
Ne nostri semper non meminisse velint." (333)

(Prin prietenul său, Olahus transmite urări de bine poeților de la curte, pe care, în numele comunelor îndeletniciri literare, îi consideră frați.) Acelaşi este elogiat de poet şi în versurile prin care îi admiră prietenia față de amicul lor comun, Ursinus Velius, preceptorul fiilor lui Ferdinand, vestit poet şi cronicar al Pannoniei, care îi solicitase lui Olahus, informații pentru scrierea sa. Pierind în condiții neclare, a lăsat în sufletul prietenilor sentimente durabile, surprinse în versuri atât de Carolus Adamus, cât şi de poetul din Transilvania.

Hubertus de Lüttich, secretar palatin, face şi el parte din cercul de prieteni care se îndeletniceşte cu scrisul. El salută în strofe safice revenirea lui Olahus

la poezie, lăudându-i virtutea. Elogiul este cu modestie respins, însă darul de versuri care îi uneşte Olahus îl primeşte bucuros de la amicul său:

„Me tibi devincis tali pro munere frater
Perpetuum feriens foedus amicitiae.
Quod mihi gratentur Phoebus doctaeque sorores
Et reduci data plectra movere manu
Atque Deae iam nunc ingrata silentia rumpant
Et tua concrepitet barbitos illa iacens." (334)

O adâncă tristeţe scaldă alte doar două versuri adresate, ca o minută, prietenului Kálnay. Ele exprimă nevoia de un prieten a poetului îndoliat care, pierzându-şi fratele de sânge, tânjeşte după unul spiritual:

„Caenatum venias charumque invise sodalem
Et legito frater carmina nostra precor." (335)

Îndurerat, poetul caută mângâiere în lacrimile pioase ale prietenilor, în condoleanţa lor:

„Flete, igitur, socii maestumque levate sodalem,
Structaque iam lachrymis spargite busta piis.
Ferali tumulum fratris cumulate cupresso." (336)

Când deplânge ororile războiului, poetul aminteşte şi pierderea unor prieteni dragi, din care cauză, răscolit de „Lerna relelor", cu „mintea rătăcită", nu poate scrie „ceva savant":

„Nec charis sociis durus Mars ille pepercit
Sed valida stravit fortia corda manu […]
Nec minus Andromache defleverat Hectora coniux
Tessalicis, raptus dum traheretur equis,
Quam mea consocios defflerunt lumina charis." (337)

Rămas fără aceşti prieteni poetul îi caută pe ceilalţi, pe cei vechi, lăsaţi acasă înainte de pribegie. Un zvâcnet de bucurie îi trezeşte inima amorţită de durere. Se lasă purtat de speranţă şi ţese frumosul vis al alinării:

„At vos o socii veteres fidique sodales
Auxiliatrices tunc mihi ferte manus,
Ut mea praeteriti pensentur damna laboris
Ocius et vestra destituantur ope […]
Victus amicorum facilis sermoque disertus
Atque sodalicium gaudia mille dabunt." (338)

Altădată, surprins în tristețea sa de Apollo, de nimfe şi de muze, poetul are de ascultat dojana divinității, care îi reproşează că, pierzându-şi fratele, a uitat de bunii săi prieteni. Enumeră pe câțiva dintre ei, evocând bucurii ale trecutului şi creând o atmosferă prielnică înfloririi speranţelor de mai bine, înrădăcinate în vremuri apuse. Interpelația retorică din finalul evocării stă mărturie a convingerii că creştinismul, prin iubire, îi transformă pe oameni într-o mare familie. Merită remarcate personalitățile de seamă ale Ungariei şi principatelor umaniste, care alături de cele europene, s-au numărat printre prietenii lui Olahus:

„Sunt etiam veteres alii doctisque sodales,
Coniunxit dulcis quos tibi amicitia.
Et verae studium Sofiae, moresque benigni
Syncerusque mei cultus et acris amor.
Quos inter Brodericus erit praesul mea cura
Doctrina praestans, moribus, ingenio,

Vaydaque Maylatus, referens ab origine gentis
Romanae stirpem hinc tu quoque nomen habes.
Hunc noster sequitur Thomas Nadasdius ille
Martia cui tribuit tela lyramque meam.
Inter episcopus hos Gerendius ille disertus
Nicolaus Erato quem cupit esse suum.
Ille inquam teneros quocum transegeris annos
Quique fuit studii fidus ubique comes.
Ujlakiusque tuus, charitum dilectus alumnus
Iaurini praesul, maximus atque pius.
Quid magni memorem fidum Turzonis amorem
In te qui praestat relligione, fide.
Peregius musarum Albertus gloria florens
Candida cui facies candidiorque animus.
Nec te praetereo foelix Emerice tuorum
Stemmatae Calninae spesque decusque domus.
Is fuit a puero firmo tibi iunctus amore
Et frater charus rebus in eximiis
Nam vos consocios fecit pietasque fidesque
Unaque regalis fovit utrosque domus.
Cum tales habeas fratres fidos sodales
Unius ob mortem sicne dolore potes?” (339).

Copleşitoare argumentație! Însă aceasta doar pregăteşte terenul pentru adevăratul mesaj al piesei, deoarece Olahus consacră această poezie naşterii

finului său, iar scopul este de a opune morții viața, prin atitudinea profund altruistă de a nu pune propriile trăiri mai presus de cele ale prietenului drag, de a nu se lăsa copleşit de propriul său doliu, când inima prietenului freamătă de bucuria de a-şi avea primul copil. Cel mai amplu poem olahian este împodobit cu irizări mitologice şi poate fi privit ca o abia voalată *consolatio,* concepută după regula artei. În alternanța viață-moarte, lumină-întuneric, acum era timpul luminii; momentul nici unei morți nu este lipsit de isonul exaltării unei noi vieți:

„Quin posito luctu meliorem concipe mentem
Carminibusque novum concelebra puerum.
Prospera sollicito decantes omnia cantu
Augeat ut prolem tempus in omne suum
Sitque animus, cordi tibi sit praestantis amici,
Exprime laetitiae signa decora tuae" (340).

Alteori, prietenia este surprinsă într-un context mai puțin sobru şi cu mai puține semnificații filosofice. Într-o scurtă digresiune autobiografică a *Hungariei*, lăudând bogăția apelor Timişului, Olahus redă o întâmplare trăită de Cornelius Duplicius Scepperus, consilierul secret al lui Carol Quintul, care, trecând prin aceste ținuturi, o relatează, „între alte discuții amicale" – „*inter alia nostra amica colloquia*" – prietenului său valah, aflat în Țările de Jos (341).

Cea mai arzătoare prietenie, care îl călăuzeşte pe Olahus în peregrinările sale este, însă, cea care îl leagă de Erasmus. La rândul său, marele umanist, nu al Olandei, ci al întregii Europe, echivalează personalitatea lui Nicolaus Olahus cu însăşi ideala prietenie, negăsind în el nici un cusur, dorind fierbinte să-l întâlnească, pe calea corespondenței neputându-şi ostoi adânca sete de integritate spirituală întrupată în acesta. Din admirație pentru umanistul valah, Erasm îşi aşterne masa aşezând întotdeauna un tacâm şi pentru prietenul său absent. Cum aspirația lor comună de a se întâlni nu s-a împlinit prin soartă, Olahus, în *Elegia la mormântul lui Erasmus de Rotterdam*, deplânge această incredibilă neşansă, evocând pregătirea întrevederii dintre el şi cel cu care era îngemănat prin virtuți, pioşenie şi secrete fidel păstrate.

„Iungebant animos nostros virtusque fidesque,
Suadebantque simul vivere deinde mori.
Mutua de variis hinc venit epistola rebus
Aedes at nostras nunc reticenda mihi. […]
Tam gratum cunctis igitur mea littera, quando
Et movet et magnis sollicitat praecibus,

Ecce suum reditum fuerat iam iamque futurum
Pollicitus, chartis pluribus ipse suis,
Atque etiam puri reticenda silentia cordis,
Adscripsit digitis multa notata mihi.
Iamque parabat iter socios invisere charos
Natalesque lares et sibi dulce solum,
Invida sed Lachesis fatalia stamina rupit,
Athropos et pressit fila resecta manu […]
O nimium felix essem, si fata dedissent
Cernere viventis lumina chara viri!" (342).

Şi regele hun îşi are prietenii săi – câțiva apropiați care ştiu mai multe despre zbuciumul său sufletesc decât restul armatei, căreia Attila îi prezintă starea de fapt mereu în culori mai senine, pentru a nu o descuraja. Bunul orator nu dă greş procedând astfel, dar în puternicul rege există slăbiciunile omului, îndoieli, temeri, dorințe, care trebuie împărtăşite celor intimi şi de încredere: „*Hac exhortatione recreatis parumper militibus, ipse nihilo secius fluctuans animo, victoriam si ingruant hostes, desperare, omnia timere, suis rebus si quid adversi contingat, providere. Paucis, quibus magis fidebat, convocatis, docet, rem Hunnicam in dubio esse, se vereri hostium multitudinem, ne si fortius constantiusque institerint, suorum hesterno die debilitatam vim prosternant. At quum fortuna belli gloriam, eventumque in sua habeat manu, se eam sequuturum, ac una cum eis omni cura, labore, virtute enisurum, ne hostes victoriam potiantur. Verum si fortuna ita ferat […] ut castra sua ab hostibus expugneretur, se malle suorum manu interire, quam in hostium devenire potestatem […]. Iubet ergo ex equorum ephippiis, ac aliis impedimentis, quae tunc ad manum erant, in unum, coniectis, tumulum parari. Amicis quorum fides ei magis nota erat, ceteris remotis, consilium suum clam aperit; se, si hostes castris expugnatis superiores futuri sint, supra congestum ephippiorum tumulum ascensurum. Proinde monere eos, hortari, orare, ut ignem illi subiiciant: elegisse se suorum magis opera mori, quam per summam ignominiam in hostium venire servitutem. His ita fieri, atque etiam tubicinibus tuba canere iussis, ne aliquam timoris a se concepti speciem hostibus praeberet, sed potius quo attentus esse et pugnam iterum reposcere velle videretur, hostium irruptionem insomnem ducens noctem praestolatur*" (343).

În alte situații însă, prietenia invocată de căpetenia hunilor este pură viclenie. Judecând că războiul de cucerire a Galiei îi va pune la grea încercare armata, Attila încearcă să-l ispitească pe Theodoricus, regele vizigoților cu prietenia sa: „*Mittit igitur ad eum legatos, qui dicerent, se venisse in Galliam, magis ut regum populorumque amicitiam, quam inimicitias quareret. Nihil aut*

praeclarius, aut ad imperia diu conservanda tutius sibi visum, quam beneficio et benvolentia, ubi eius sit facultas, animos regum sibi faventes facere. Igitur in primis se cupere amicitiam et foedus cum eo inire, ab omni bellorum motu eum abesse: sibi cum solis Romanis belli esse causam, qui ab initio Hunnis insensi semper fuissent" (344). Face acest lucru, deoarece, în timp ce asediază Aurelia (Orléans), află prin iscoade că împăratul Valentinianus desemnase pe detemutul Aëtius să-i oprească invazia şi că acela chemase deja la arme numeroşi aliaţi. Temerile lui Attila sunt îndreptăţite, dar tardive: Theodoricus îi refuză prietenia, trece de partea romanilor, iar în Câmpiile Catalaunice armata hună are de suferit cea mai grea înfrângere.

La rândul său, Aëtius, în vicleana sa dorinţă de a-l abate pe răzbunătorul Trasimundus de la atacarea taberei hune – care luptă, în caz că i-ar fi adus tânărului rege victoria, l-ar fi putut întoarce împotriva romanilor – construieşte un discurs extrem de iscusit, bine calculat, în care nu uită să pomenească, în răstimpuri, de „prietenie", motiv pentru care, deloc bănuitor, vizigotul se lasă uşor lămurit, întorcându-se la Tholosa: *„Foedus amicitiae […] me hortatur, rex Trasimunde, ut quod tu ob aetatem iuvenilem […] parum animadvertere potes, id ego tibi in memoriam redigam. Hostes invadere, castra eorum expugnare […] magnae sunt virtutis […] animi indicia […]. Verum si vires nostras, magna superioris pugnae attritas calamitate […] diligentius animo revolveris […] difficile deliberatu est quid melius utiliusque sit factu […]. Equidem in tua societate, amicitia, fide, constanti permansurus sum animo […]. Verum maiorem nos non modo utilitatem sed etiam laudem consequuturos existimaverim si militum nostrorum reliquias in futurum nostrorum usum, imperiisque nostri tutelam integras conservaverimus*" (345). Punctul forte al pledoariei lui Aëtius este tocmai rostul resturilor armatei vizigote, în cazul în care puterea lui Trasimundus ar fi uzurpată de fratele său, Valamirus, rămas acasă. Dacă înainte de expediţia din Italia, Attila, în numele „prieteniei" cu aliaţii se angajează la toate vicisitudinile războiului pentru a spori stăpânirea hună, forţă persuasivă au şi adevăraţii prieteni ai regelui, atunci când reuşesc să-l aducă la gânduri mai bune, abătându-l de la intenţia distrugerii oraşului Brixia.

Alături de iubirea aproapelui şi de prietenie, *devotamentul* (*fidelitas*) [24*] constituie o altă „podoabă a sufletului". Castiglione, discutând dilema curteanului cinstit de a face pe plac seniorului corupt, împotriva propriilor convingeri, găseşte că „sufletul aceluia care are grijă să facă astfel încât prinţul său să nu fie înşelat de nimeni, să nu-i asculte pe linguşitori, nici pe clevetitori, nici pe mincinoşi, ci să cunoască binele şi răul, îndrăgind pe cel dintâi şi urând pe cel de-al doilea, sufletul aceluia […] tinde către o ţintă desăvârşită" (346).

Olahus, în câteva rânduri fugare de epigramă, se miră de ce cognomenul lui Philippus Niger, consilier al regelui Carol, nu este legat de cea mai de preț trăsătură a caracterului său, devotamentul, şi pune această ironie a sorții pe seama „limbii uşuratice a oamenilor", adăugând admirativ:

„*Est aliud possis quo tu cognomine dici*
Candida qui virtus candidiorque fides." (347)

Iar în a doua poezie a ediției, adresată, în numele lui Jacobus Danus, lui Villega, „economistul domnului Georgius, episcop de Brixia", Olahus creează imaginea perfectei simbioze între slujitor şi stăpân, dând celebre exemple din mitologia antică, pentru ca apoi să-l imboldească pe Villega să-şi dobândească nemurirea prin fidelitate. Mesajul ar fi că nu este sub demnitatea nimănui a sluji cu devotament pe altcineva, de vreme ce aceasta sporeşte gloria amândurora:

„Aeneadem fortem sequitur dum fidus Achates
Intrepidus subiit tristia quaeque loco.
Phoenicis fruitur magni quum divus Achiles
Consilio fido tum fuit ille potens.
Nestoris eloquium prudens Agamemnona divum
Ornat, et evertit Pergama clara senis.
Non fuit indecori dominis fidisque ministris
Officium hoc gnavum, sed decus omne dedit.
Tu quoque, Villega, dominum virtutibus amplis,
Illustrem observas, suspicis atque collis. […]
Felix sorte tua dominus, sed tu quoque felix,
Qui domini curam non sine laude gerat
Tempora quam longo, domini bona fama vigebit,
Et tua tantisper fama celebris erit" (348).

Alfabetul de curte – o poezie cu paternitate controversată, putând fi a lui Nicolaus Olahus – devine prin acrostihul şi conținutul ei alfabetul unei critici sociale ingenue; poetul, într-un stil gnomic, dar şi cum umor amar, devoalează corupția atotstăpânitoare a curtenilor. Pare că, un duh rău a transpus toate preceptele lui Castiglione spre a crea un nou curtean, cât se poate de grotesc. Alfabetul debutează cu o considerație satirică asupra devotamentului curteanului:

„*Aulae eadem est omnino fides, quae mobilis aurae*." (349)

Parcurgând întregul alfabet şi având în vedere că cele reproşate curteanului sunt, în ultimă instanță, lipsuri imputabile omului, în general, societatea ar

putea fi asemuită cu tumultuosul Olimp, plin de intrigi şi slăbiciuni, căci numai acela a fost creat după model teluric, în timp ce împărăția creştină a cerurilor este perfectă, imuabilă şi eternă în comparație cu eroica *lume* [25*] a epigonilor. Sau, cum i se pare lui Matteo Palmieri, în *La città di vita*, este „teatrul ultimului act al dramei divine" (350), piesa fiind mereu în devenire, deoarece regizorul este liberul arbitru. Chiar şi cetatea lui Morus se vrea una laică, însă ideal-utopică. Atent privită însă, se constată că arhitect i-a fost un muritor.

În timp ce Boccaccio este partizanul declarat al vieții mirene, Montaigne devine glasul conştiinței de sine a omului, în această epură a lumii lumeşti. Singurul căruia, punte fiind între cer şi pământ, ea nu-i mai este accesibilă (iar cea divină încă nu) este sacerdotul.

Clara de Újlak îi lasă moştenire fiului său, episcop de Iaurinum (Györ) asemenea învățătură despre lume:

"Iustitamque colas, sancta pietate refertam,
Et te mundani non trahat aura soli.
Qua Deus aeternus voluit venerariter, hic sit.
Maxima cura tibi, relligionis amor;
Viribus hanc authem placidae consistere mentis,
Corporis haud habitu splendidiora puta. […]
Caelitus est cuius tradita cura tibi." (351)

În viziunea lui Leon Battista Alberti, "favoarea lui Dumnezeu se întrupează în prosperarea *bunurilor* terestre" [26*] (352). Acestea îi apar vitale lui Leonardo Bruni, în timp ce un personaj al lui Poggio Bracciolini apreciază că pofta de bani este cel puțin naturală: "şi să nu-mi obiecteze vreunul din acei grosolani ipocriți paraziți care se învârt pe aici vârându-şi hrana fără să muncească şi să se ostenească, sub pretextul religiei, predicând altora sărăcia şi disprețul de bunuri" (353). Tot el oferă o definiție a banului: "nervul necesar pentru stat" (354). Scriind împotriva serbedei asceze, Salutati crede că "Domnul l-a îndrăgit mai mult pe Iacob cu cei doisprezece fii ai săi, cu două soții, cu atâtea turme, decât pe cei doi Macarie, decât pe Teofil, decât pe Ilarion" (355). Palmieri gândeşte, deopotrivă, că "bogățiile nu se disprețuiesc, trebuie însă să ne stăpânim lăcomia; în mijlocul belşugului şi abundenței, vom trăi astfel liberi şi mulțumiți" şi că "merită să fie lăudat acela care îşi sporeşte cu meşteşug patrimoniul său fără a dăuna altora" (356). Cristoforo Landino recunoaşte rostul banului în negoț, însă e indignat de cămătărie. La fel, Giovan Battista Gelli, în *Circe* face acest reproş: "ați găsit banul […] mijloc desigur foarte frumos şi foarte potrivit pentru schimbarea lucrurilor, dar, întrucât el conferă atâtea comodități vieții noastre, îl iubiți atât de tare, încât el

este pricina oricărui rău sau bine dintre voi" (357). De la Erasmus, creştinul a învățat că bunurile sale sunt "primite de la atotputernicul Dumnezeu" şi că "sunt ale tuturor" (358). Şi cetățenii soarelui îşi sporesc proprietatea obştească, cea privată fiind exclusă. Numai utopienii se abțin de la agonisire, în timp ce călugării telemiți se îngrijesc, şi ei, de bunăstare.

De acord cu cei care apreciază bunurile lumeşti şi împotriva convingerii lui da Vinci că "nu se poate numi bogăție aceea care se poate pierde" (359), Iacobus Danus, amicul lui Olahus, este văzut de poet în plin răsfăț al firii muritoare. Un trai îmbelşugat îi va fi asigurat de socrul său Dilfus, în timp ce el se va lăsa fără griji în voia desfătării:

"*Et tibi propositae quum sint tres Dane sorores*
delige: quam Venerem praesuperare putes
Sic tibi deliciae crescunt et candida virtus
Ditabitque tuam Dilfus abunde domum." (360)

În casa lui Emeric de Calna, bogăția ce poate fi admirată cu ocazia naşterii fiului său, deşi, în parte, rod al imaginației poetului şi recuzită artistică impusă de cadrul mitologic şi de solemnitatea momentului, lasă, totuşi, să se înțeleagă că prietenul umanistului nu este un om de rând şi că dispune de stare; alaiul de invitați vădeşte, de asemenea, gusturile unei lumi avute, bogăția fiind sporită şi de cadrul natural:

"[...] Tectum laeti properamus amicum
Ingredimurque piam limina nota domum
Vestibulum ante ipsum, quem maxima turba virorum
Constiterat: dominum quisque manendo suum
Sericiis fulgens lanisque rapacis Iberi
Gallia quas dives, Anglia quasque dedit. [...]
Ingeminant famuli plausum famulaeque sequuntur.
Et totum complent cantibus ultro diem
At domus interior pictis constrata tapetis
Herbis et violis floribus atque rosis
Spirabat gratum casiique et divite nardo
Ac thuris lacrimis et bene olente croco [...]
Aedibus in mediis mensae sternuntur onustae
Bissenae dapibus, somniferoque mero
Accumbunt iuvenes pariter Dominae proceresque
Ut Baccho decorent laeticiaque diem.
Adstat Calninus gemmis insignis et ostro
Et pateras manibus servat utriusque duas

Praemia virtutis priscius donata diebus
Mentorea affabre pocula facta manu[…]
Tendimus hinc castum dominae stratumque cubile
Candidulis violis purpureisque rosis
Ornabant thalamum cultu preciosa supellex
Subtilique olim vela parata manu.
Fulgebat rutilis gemmis viridique smaraldo
Tota domus vinctis adplicitisque thoro." (361)

Pătrunderea în atmosfera festivă a casei Kálnay este pregătită de zugrăvirea peisajului dintre două ape, Nittria şi Vagus, ţinut cunoscut sub numele de "pământul lui Matei" (*Mátyus földe*), unde se află domeniul lui Kálnay, Rendva. Descrierea bogăţiei acestor locuri seamănă cu cea din paginile *Hungariei.* Brazdele şi numeroasele animale grăiesc despre belşugul în care trăieşte familia prietenului lui Olahus:

„Cernitur hos inter rapidus cursus fluviorum
Emerici nostri Renduue vocata domus.
Hanc etiam glebae centum renovantur aratris
Innumerisque boant pascua laeta bobus.
Et crebris ovium foetus balatibus adsunt
Cornibus et caprae proelia iuncta ciunt." (362)

Scumpele pocale, amintind de renumitul artist meşteşugar din secolul al IV-lea a. Ch., Mentor, revin şi într-o epistolă adresată aceluiaşi Kálnay; poetul speră ca prietenii să ciocnească în cinstea sa asemenea cupe cu vin:

„*Splendenti phyalas gemma statuetis et auro*
Atque coronatum Bacchia dona merum." (363)

Personificând palatul cardinalului de Lüttich, Olahus laudă, într-o epigramă, poate nu atât impunătorul edificiu, cât alesele virtuţi ale cardinalului, sugerând că averea este oglinda valorii morale a omului (poetul însuşi om de cultură şi artă, cumpărase cetatea Lanser şi avea palate la Viena, Bratislava şi Tyrnavia):

„Cur me miraris sublatis hospes ocellis?
Gloria sum magni praesulis ipsa mei.
Europae supero veluti pallatia cuncta,
Aeque mei virtus principis alta petit." (364)

Bisericile, mănăstirile, abaţiile din *Hungaria* dispun de avere şi sunt renumite pentru bunăstarea lor. La fel, cetăţile şi palatele devin bijuterii în măreţul cadru al naturii. Dacă prepozitura Dömös de pe malul Dunării, pre-

pozitura de la Titulium de la vărsarea Tisei în Dunăre, abația Sf. Martin de pe Muntele Sacru, cenobiul Lövöld al călugărilor charthausini, abația Somogyvár de pe malul sudic al lacului Balaton, Báta de la vărsarea râului Sáros în Dunăre, cea de lângă Pécs, episcopia Zagrabia, parohia de la Szölös, prepozitura Aradului, episcopia de la Alba-Iulia, precum şi oraşele Debreţin, Timişoara, Cluj, Braşov, Sibiu au venituri importante (365), palate, biblioteci şi capele ridicate în stil renascentist fac concurenţă ctitoriilor europene similare, întrecându-le în răstimpuri. Este şi cazul somptuosului palat de la Vişegrad care – spune Olahus – nu are pereche decât poate numai Palatul Parlamentului din Luteția, în capitala parisiilor. La marginea „unei imense păduri care adăposteşte lincşi şi alte fiare", castelul oraşului de pe Dunăre taie răsuflarea, fiind: *„plusquam dici potest, et situ decora, et impensis magnifica et palatiis aliisque aedificiis, vere regiis praestantissima: utpote quare unica, quatuor regibus cum suis ordinariis officiariis eodem tempore commodum praebeat hospitium. Dicitur enim continere trecentas quinquaginta et ultra aedes"* (366).

Cetatea de scaun a Ungariei, metropola Buda, dispune de o fortăreață împodobită cu fresce aurite. Tot aici, memorabila bibliotecă a regelui Matei Corvin, adăposteşte cărți ce reprezintă nu numai o incomensurabilă bogăție spirituală, ci şi un tezaur de aur, argint şi mătase: „*Qua itur ad stationem ex latere interioris bibliothecae ad sacellum Divi Ioannis perforatam, unde rex sacrum audire consuevit, duae obviae sunt aedes concameratae, altera voluminibus Graecis, partim e medio Graeciae, partim ex alis orientis regionibus, per regem non minori cura, quam labore eo congestis, referta erat; altera interior, continebat codices totius linguae Latinae, a primis rudimentis ad sacrum usque omnium scientiarum, per capsulas et loculamenta, ordine quosque suo distinctos. Tegebat horum quodlibet velum sericeum coloribus auroque variegatum, cum indice disciplinae et professionis, in quas libri erant discreti. Maxima voluminum pars constabat membranis, colligata serico, umbilicis, fibulisque argenteis, auro lucidis*" (367).

Multe sate ale regiunii (Szentkalász, Halas) aparțin fiscului regal. Regina deține, prin donație de nuntă din partea regelui, insula Csepel a Dunării, împreună cu palatul şi localitățile sale. Sub acelaşi titlu juridic, îi revin minele de aur şi de argint, precum şi ocnele de sare: cele şapte oraşe de munte, Cremnicia, Schemnicia, Bistricia, Pukanum, Mons Regius, Dilenum şi Libeta sunt "*aurii et argenti fodinis atque aliis metallis […] divites. Hae sunt reginarum Hungariae, titulo donationis propter nuptias per reges et proceres regni iam olim, a maiorum nostrorum temporinus, eis destinatae*" (368). Regele obține venituri şi din neexploatarea minelor care nu aparțin casei regale: "*alterae, quae sunt in Transylvania, spectant ad Fiscum regis,*

alterae in Maromarusio sunt reginae Hungariae ex donatione propter nuptias. Caeteri salis montes, qui plurimi sunt, ut lucrum regi et reginae ex iam dictis accrescat, vetiti sunt sub gravi poena coli, preaeter regis consesum atque arbitrium. Idem sit etiam in montibus aurum, argentum et mineras producentibus, qui ultra predictos sunt plurimi" (369). La Cremnicia, Cassovia şi Sibiu se bat monede de aur, numite ducaţi, şi de argint curat. Împreună cu salinele din Maramureş, aparţin reginei şi cetăţile şi localităţile din zonă: "*Quae cum arce Hwzth in monte alto supra ripam Tibisci sita, tum Vysk, ac aliis oppidis, his subiectis, pertinent ad reginas Hungariae, iure donationis propter nuptias*" (370). Regina spune ale ei şi alte trei frumoase cetăţi: Diósgyör, Óvár şi Munkács. În prima, construită pe un versant, înconjurată fiind de păduri, răsună cântul privighetorilor şi, pentru că sub ea curge un pârâu de munte colcăind de peşti, şi clipocitul apei. Cetatea este „mai degrabă frumoasă decât întărită". În a doua, regina Maria a făcut investiţii pentru canalizare, în vederea împrospătării aerului. Aceste lucrări fuseseră necesare, deoarece cetatea este situată într-un loc mlăştinos, la vărsarea râului Lajta în Dunăre. Din fortăreaţa Munkács, bogată şi frumoasă, izvorăşte râul Latorca: „*Orientem autem versus, in radicibus montis sylvosi, ex qua Lazaza oritur, sita est arx reginae Munkács, redditibus vini et parcorum situsque amoenitate insignis*" (371).

În sânul unei naturi atât de generoase, omul are şansa de a se înstări cu uşurinţă. Într-o digresiune, scriitorul consemnează că episcopul Transilvaniei, Gerendi Miklós, i-a scris despre o uluitoare întâmplare: "*Scripsit […] colonum quendam circa Abrugh-Bánya […] nuper reperisse aurum huius generis in magnitudine panis rusticani, ponderis supra mille sexingentorum ducatorum*" (372). Însă bogăţiile naturale evocate în *Hungaria* nu sunt menite de Dumnezeu doar pentru a bucura sufletul. Ci, aşa cum se exprimă scriitorul în mai multe rânduri, ele reprezintă "oportunităţi", "avantaje". În geografia umană al lui Olahus, opulenţa mediului reprezintă o potenţială bogăţie socială, natura se desfăşoară cu generozitate, nu doar ca frumuseţe, ci oferindu-se întru bunăstarea omului harnic şi cu poftă de viaţă. De aceea, şi în paginile lucrării *Atila* problema primului neam împământenit este legată de oportunităţile regiunii, de cât de prielnic este teritoriul pentru traiul oamenilor; hunii, ca popor migrator, cunosc bine importanţa cadrului natural propice: aşezându-se în Panonia, optează pentru avantaje fără seamăn. În corolarul periplului său, scriitorul conchide: "*Hungariam igitur ipsam, rerum omnium quae tum ad usum mortalium, tum ad opes comparandas, necessariae esse putantur, non exiguam gignere copiam satis constat*" (373).

În *Atila*, hunii nu îşi riscă averile, ci le lasă în urmă, împreună cu familiile, spre siguranţă, iar căpetenia lor îşi foloseşte avuţia pentru a copleşi popoare

şi regi, peste puterea armelor. Fastul îl înconjoară pe rege în cortul său, precum pe Corvin în palatul renascentist. Cortul însuşi este de mătase, fiind împodobit cu aur, perle şi pietre preţioase, având piloni de aur decoraţi cu briliante. Recuzita şi harnaşamentul sunt din aur şi din perle; până şi caii sunt adăpostiţi în asemenea corturi. Ca şi solii Corvinului, cei ajunşi cu mesaje înaintea lui Attila pleacă uimiţi şi încărcaţi cu daruri. La cucerirea Galiei una din ispitele cu care Attila îşi îmboldeşte militarii este, alături de glorie, bogăţia: "*Spolia imprimis hostium nobis victoribus proponetur; tum regnum Galliae opulentissimum et fertilissimum, imperium nostrum accedet […]. Praeterea, non ulli alii in tota Europa occurrent, his deletis, hostes, qui totius orbis opes et imperium nobis sint remoraturi. Regnum Galliae imperio nostro Pannonico et Germanico, quae iugum nostrum iam subierunt, coniunctum, quantam adferet opibus nostris accessionem? quantam vitae felicitatem? quid a diis immortalibus commodius, fortunatius et felicius nobis hoc dari potest*?" (374).

Abătându-l pe Trasimundus de la atacarea taberei hune, a doua zi după bătălia catalaunică, Aëtius îl sfătuieşte să se îngrijească mai degrabă de propria sa avere, încăpută pe mâna fratelui său: *"Quod si in rebus novis animum intenderit, cupiditateque imperandi victus, imperium paternum, te excluso, sibi vindicaverit, opus domesticae manibus implicuerit?*" (375).

Preţul bogăţiilor dobândite prin războaie şi jafuri poate fi capital. Însă militarii lui Attila nu cunosc teama de moarte. În sălbatica lor vitejie nu pot fi opriţi decât de cuvântul comandantului. Dar comandantul nu are intenţia domolirii spiritului războinic. Dimpotrivă, îl trimite pe Gyula să asedieze Colonia; îşi expediază o parte a armatei să jefuiască Hispania; lasă oraşe şi regiuni întregi spre a fi prădate după bunul plac al furioşilor şi dezlănţuiţilor săi soldaţi, cum se întâmplă în cazul Argentinei, Flandrei, Stiriei, Carinthiei sau în Iliria, Dalmaţia, Spalato, Salona, Tragurium, Scardona, Sibinicum, Iadera, Nova Segnia, Potentia, Pola, Tergestum şi Capiferia. Argentina, niciodată cucerită până atunci, suferă o totală metamorfoză, devenind, în amintirea trecerii pe acolo a hunilor, Strassburg ("cetate a drumului"), cu grea poruncă de a nu i se reface zidurile cât timp Attila va fi în viaţă: "*Hinc auctus indies vi et opibus Atila, Argentinam ad Rhenum pariter sitam, obsidione circumsedit. Ea urbs a nemine ante id tempus imperatorum vi capta esse traditur. Haec non multis post obsidionem diebus expugnata in praedam direptionemque datur militum: omnibus structuris, quae in modum munitionis in ea erant aedificatae, divitis et demolitis. Moenia illius in multis locis solo aequata sunt, uti in memoriam nominis Atilae cunctis mortalibus aditus libere pateret. Promulgatumque est ipsius iussu per praeconem, ne muros demolitos vivos se incolae reficere auderent. Hanc ob rem urbi Alemannico vocabulo*

Straspurg *nomen inditum esse dicitur, quod sonat* Arx viae" (376). Astfel, istoria hunilor devine un cerc vicios, legat de bogăție. Fără ea, Attila nu ar fi avut posibilitatea să asedieze Argentina, care, însă, cucerită, i-a sporit-o şi mai mult. Încât, următoarea faptă a hunilor este, după uciderea în luptă al lui Gundicarius, regele celor care astăzi se numesc burgunzi, distrugerea unor avute oraşe ale Galiei: Lixovium, Besontion, Matiscon, Lugdunum, Cabilon, Lingonum. La asediul Aureliei Attila renunța, căci se arată la orizont ceea ce va fi curând bătălia catalaunică. Dar Galia cea bogată este poarta către şi mai bogata Italia. După moartea lui Aëtius, oraşele acesteia vor cădea ca spicele aurii sub sabia hunilor, deoarece, deşi hotărât să stea o vreme, spre odihnă, în Sicambria, Attila nu are linişte, setea de putere, de răzbunare şi de înavuțire frământându-l zi şi noapte. Face să scapere sub ochii soldaților săi această nestemată – Italia: "*Pannonia, Mysia, Thracia, Macedonia, Illyria, ac aliae Orientis regiones, virtute, milites, vestra Romanis ademptae nostro parent imperio. Quid igitur iam aliud restat, quam ut Italiam, omnium regionum quas dixi principe, invadentes, nostrae subiiciamus ditioni*" (377). Şi, pentru a fi mai convingător, le spune că toate acestea sunt în folosul lor, pentru a le spori avutul, şi că el îi va sprijini neabătut.: "*Equidem non labore, non periculo, non aliis quae in bello accidere solent rebus incommodis, a vestris opibus augendis […] avocabor*" (378). Numai că, după ce sub semnul, de bun augur pentru el, al corbului zburându-i de pe umăr în tării, cucereşte şi pradă o parte a Italiei, "oraşe deosebit de bogate" – arată Olahus –, norocul îl părăseşte sub zidurile Aquileiei. Jaful se întoarce împotriva sa, căci în cei trei ani de asediu, soldații huni prăpădesc orice potențial aliment din împrejurimi. Se suferă şi de boli, iar cetatea nu se lasă deloc cucerită. Poftind la bogățiile Italiei, militarii freamătă pentru Roma, cu prețul renunțării la Aquileia: "*Utilius sibi esse Romam caput Italiae statim proficisci […], qua expugnata, caeterarum civitatum deditio facile sequeretur, atque totius Italiae opes Hunnis accederet*" (379). Văzând că oamenii i se tem că nu se vor alege cu nimic de pe urma acestui asediu, Attila le promite răsplăți. Dar nu le poate oferi decât după ce i se arată un nou semn: barza strămutându-şi puii. Şi astfel, Aquileia cade pradă hunilor, Attila ținându-şi făgăduiala: "*Omnia, quae in urbe erant in praedam dantur militum*" (380). Jaful şi prădăciunea, pofta oarbă de înavuțire îi călăuziseră şi în răstimpul stabilit de comandant pentru refacerea forțelor. Cei cinci ani petrecuți în Sicambria, după moartea lui Buda, înseamnă pentru populațiile din Moesia, Macedonia, Ahaia, Tesalia şi Tracia, ba chiar şi pentru unele oraşe panonice deja supuse lui Attila, daune atât de mari, încât ele iau calea pribegiei, care încotro văd cu ochii, renunțând la agoniseala de o viață: "*Milites […] damno afficere, vexare, adeo ut coloni plerique impatientes tantarum direptionum, derelictis pecoribus et armentis*

suis, alio migrare coacti fuerint, ad ea quisque quae maluerunt loca" (381). De altfel, însăşi moartea lui Buda survine datorită neîndestulării, a setei de avere şi putere: Attila, pătruns iremediabil de ele, îl ucide în taină pe fratele său, care îl uzurpase din acelaşi motiv.

În inconştienţa lor, hunii se trezesc distrugând la Rhemi tocmai bogăţiile pentru care îşi dăduseră viaţa până atunci. Episcopul nu reuşeşte să îi domolească, să îi lumineze, ci numai terifiantele semne cereşti.

Dacă orice imperiu se bazează pe cuceriri şi pe expansiune, acumulându-se bogăţii, în schimb, la Roma, papa îi aminteşte regelui că romanii, la vremea lor, îşi sporiseră averea tratându-i omeneşte pe cei înfrânţi. În cuvântul său către soldaţi, înainte de invadarea Italiei, Attila observase, însă, că mărirea şi necuprinsele bogăţii le-au fost fatale romanilor: "*Romanorum vires, imperiumque magnum, amplum, magnificum et memorabile fuerit, universum complectens terrarum orbem, iam pridem vobis satis est perspectum id quo latius, illustrius et excellentius fuerat, eo maiori nunc obnoxium est praecipitio, ruinae, periculo*" (382).

Patima fanatică a înavuţirii nu-l părăseşte pe Attila nici în momentul în care o femeie aleasă precum Honoria, sora împăratului roman, îi propune să o ia de soţie. Deşi realizează onoarea unei asemenea căsătorii, regele nu uită să solicite de la Valentinianus, printre ameninţări, pe lângă mâna Honoriei, şi partea de stăpânire cuvenită acesteia: "*Itaque misso legato ad Valentinianum, Honoriam sororem cum imperii parte sibi deposcit, quod ni faceret, reversurum se mox ad Italiam, et illum universo imperio privaturum sororisque vi potiturum minatur*" (383).

După expediţia de la Roma şi Ravenna, regele invocă suficienţa bogăţiilor pentru a îmblânzi spiritele războinice, gândind să se retragă, spre odihnă, în Sicambria.: "*Iam […] satis ornamenti apud omnes gentes esse partum*" (384). Dar el însuşi se simte, apoi, neîndestulat şi face demersuri ca şi Eurasia să-i ştie de frică. Însă ursitoarele rup firul vieţii sale şi, totodată, al imperiului hun.

La rândul lor, urmaşii direcţi ai hunilor, secuii, pedepsesc prin dărâmarea casei şi prin lipsire de avere pe cei care calcă legea strămoşească a obştii: a nu dispune de bunuri este echivalent la ei cu a fi osândit.

Importantă pentru viaţa omului, bunăstarea poate fi, însă, dobândită nu doar prin moştenire sau donaţie, prin generozitatea naturii ori prin război şi jaf, ci şi prin muncă. Poporul sârguincios este deseori surprins în paginile umanistului; iobagii din împrejurimile localităţii Dörgicse, care aparţine diecezei lui Olahus, trăiesc din peştele scos din Balaton în cantităţi uluitoare: "*uno tractu pisces varii generis viginti currum saepe prehenderunt*" (385). De pe urma muncii lor şi din recoltele de vin are venit bogat abaţia Somogyvár, de pe malul sudic al Balatonului. Ţăranii care locuiesc în satele

ce țin de Altenburg prind raci şi îi duc cu carele la Viena, spre vânzare: "*Tanta [cancrorum] prehenditur copia, ut coloni soleant, multis palustri, Viennam, vicinam eis civitatem venundandos invehere*" (386). Sârbii din Transilvania îşi permit mărinimoasa ospitalitate datorită bunăstării obținute prin asidue munci agricole. Cumanii au o îndeletnicire aparte în ținutul lor neprielnic agriculturii; ei se îmbogățesc crescând animale: *"Alunt pecora et equorum greges ex quibus opes, non parvas, sibi comparant*" (387).

Cei care dispun de cele necesare traiului îmbelşugat îşi iubesc viața şi îşi trăiesc zilele bucurându-se de fiecare clipă. Perisabilitatea umană impune, de aceea, fără a-l numi, *epicureismul* [27*]: *carpe diem*.

Moştenit de la Horatius, motivul poate fi regăsit, între mulți alții, la Spencer, Lorenzo di Medici sau Tasso, în al cărui *Ierusalim liberat*, versuri suave invită la trăirea exuberantei tinereți:

"O, tineri! Cât april vă-mbracă-n strai
De primăvară plin de flori şi verde,
Virtutea nu vă amăgească, vai,
Nici gloria ce mintea crudă pierde! […]
De ce, nebuni, zvârliți prea scumpul dar,
Ce şi aşa-i prea scurt, al tinereții?" (388).

Personalitate reprezentativă a epocii, Lorenzo Magnificul, pune în circulație titluri precum *Vânătoarea cu şoimul, Cântece de carnaval, Ospățul, Beţivanii, Triumful lui Bacchus şi al Arianei*, în care, însufleţit de cel mai autentic epicureism, răsună refrenul – după părerea exegeților – melancoliei pentru "prea scurta splendoare a Renaşterii înseşi":

"Tinereți diamantine,
cum vă petreceți iute! Cine
vrea să fie vesel fie:
ce e mâine nu se ştie!" (389).

"*Quam minimum credula postero*" – spunea Horatius, îndemnând la trăirea clipei.

O modalitate de petrecere plăcută a timpului liber constituie, în paginile lui Olahus, vânătoarea. Scriitorul transmite posterității imaginea reginei Maria care, gonind vânatul, o întrece în pricepere pe însăşi Diana, zeița vânătorii:

"Jam movit regina suos ad pascua gressus
Et campos virides deliciasque suas.
Insequitur timidos lepores cervosque fugaces,
Et vacuum raro sustinet esse diem

Saepe Diana truci vibrat venabula feros
Saepius at multo conficit ista feras.
Non igitur temere hanc Mariam praeponimus illi,
Sic illi haec praestat, vincit ut illa feras." (390)

Insula Csepel pe care o face Dunărea mai jos de Buda îi aparține reginei. Decorul mirific abundă de zburătoare, sălbăticiuni, păduri, crânguri, vii şi păşuni. Peste acestea, străjuie palatul. Toate, ale reginei. Cadrul în care umanistul, secretarul ei personal, o surprinde pe regină pare a fi suficient sieşi: locului – spune Olahus – nu-i lipseşte nimic pentru desfătare. Insula i-a găzduit "în dulce încântare", adesea, pe Ludovic II şi pe soția lui: "*Principibus meis, tam in venationibus et aucupiis, quam aliis rebus, animum recreatibus, dum nonnunquam ab aliis absoluti gravioribus negotiis, animi gratia eo divertere, magnum amoenumque praebuit oblectamentum*" (391).

La băile termale regale de la poalele stâncii Sf. Gerard, în apropierea cetății de scaun maghiare, ocolul vânătoresc regal Nyék, cu pădurea şi pajiştea sa bogată în sălbăticiuni, descrețeşte şi el frunțile princiare: "*Ad Septentrionem, ferarium est regis, cui nomen est* Nyék*, cingens vallo, non tantum silvorum montem, sed prata etiam latissima, in ambitum trium milliarium Hungaricorum, feris variis abundans*" (392). Un alt ocol vânătoresc, menit să facă agreabilă petrecerea timpului liber al înaltelor fețe bisericeşti, există în apropiere de Strigonium, aparținând arhiepiscopiei, împreună cu "o minunată grădină". Dar, dincolo de acestea, pădurile şi câmpiile bogate oferă oricui posibilitatea de a captura animale şi păsări, deoarece: "*In locis fere singulis Hungariae, ea est ferarum, tam maiorum, quam minorum, omnis generis copia, ut, sicuti aves qualescunque, ita feras, tam nobilitas, quam plebes aeque passim venentur, aucupenturve, quisque in suum, tum usum, tum voluptatem"* (393). Ținutul Timişului, până la Samandria, cetate a turcilor, este vestit pentru sălbăticiunile sale. Însă, din cauza situației belicoase, ambele părți au de suferit de pe urma primejdiei reciproce, încât vânătoarea nu este posibilă decât în cete mari: "*In hoc vasto campo, a Temesvar arce, usque ad ripam Danubii, e regione cuius Samandria arx Turcarum ad meridiem sita est, in latitudinem duodecim et amplius milliarium Hungaricorum protenso, saepe visus esse dicitur grex cervorum, cervarum et damarum, trium quatuor et plurimum millium. Quarum venatio, nec nostris tuta est a Turcis, nec illis a nostris, praeterquam trecenti pluresve egressi fuerint equites*" (394).

Din cauza imensei bogății de păsări, locuitorii acestor ținuturi nu se ating de acelea care în alte țări, ca Belgia sau Franța, sunt prețuite drept delicatese, ci se hrănesc cu altele, mult mai gustoase: "*Phasianorum, perdicum, et sylvestrium et campestrium, gallinarum sylvestrium, turdorum et aliarum quoque nobilium diversarumque avium ea abundantia, ut in his Hungariae*

pars nihil omnino deesse videtur. Nonnullae aves, quae in Belgio, Gallia, et aliis regnis in pretio atque deliciis habentur, ut ardeae et rostratae, quas Galli, Becasses*, Germani vero* Schneppas *vocant, aliaeque id generis nihil in Hungaria penduntur, neque earum est usus: tanta est aliarum delicatiorum copia*" (395).

Alături de vânătoare, pescuitul este nu numai o bogată sursă de hrană, ci şi un agrement de zi cu zi. Cele douăzeci de care de peşte scoase de ţărani din Balaton, în zona localităţii Dörgicse, cu o singură strângere a năvodului, sunt grăitoare în privinţa bogăţiei de peşte a apelor autohtone. Prisosul acestui aliment, dincolo de îndestulare şi petrecere agreabilă a timpului, înseamnă, în multe cazuri, risipă. Localnicii din Bachia vând pentru un singur ducat o mie de peşti feluriţi, cu lungimea de o jumătate de cot şi lăţimea de o palmă. Pârâul de munte care saltă pe sub ferestrele cetăţii de la Diósgyör a reginei adăposteşte bancuri de păstrăvi şi de alţi peşti valoroşi. Dar cei mai gustoşi şi mai rari, antaceii (sturionii) se prind în Dunăre, între Taurunum şi Posonium, după o ştiinţă amintind de un adevărat ritual: "*Antacaeorum piscium, quorum supra meminimus, hoc modo fieri consuevit piscatio: Inter Taurunum et Posonium civitatem, sunt pleraque loca in Danubii alveo, ubi aqua est et altior et vorticosior. In his Antacaei habent suum veluti diversorium. In mense Novembri, antequam glacies appareat, trabibus, tota Danubii latitudo, paribus intervallis compingitur, relicto in medio ipsius alvei loco vacuo, qui nassa vel reti, ad id parato, communitur. Infra trabes, piscatores ex naviculis sua tendunt retia. In ripis interim Danubii, iaculationibus machinarum, veluti tonitura emituntur, quibus Antacaei ex suis latebris exciti, et vi quodammodo expulsi, Danubium circumnatant, quos postea piscatores, in retia delapsos, tam facile ad ripas trahunt ut nihil oneris sibi adesse sentiant. Nonnunquam, in loco et piscatione una, Antacaei, demptis aliis minoribus piscibus, prehenduntur, ad numerum mille, et ultra. Ex quibus reperiuntur nonnulli, duo decim et ultra pedum longi*" (396).

O altă modalitate de petrecere a timpului liber amintită în paginile de proză ale lui Olahus este baia în apele termale. Acestea sunt extrem de răspândite în teritoriile descrise de umanist, constituind o mirabilă bogăţie naturală. Puterea lor tămăduitoare este mult elogiată. Le apreciază şi familia regală, care dispune de terme proprii. Populaţia face tratament, între altele, la băile de la poalele abruptei stânci învecinate cu istoricul câmp Rákos, de pe care a fost prăvălit în prăpastie Sf. Gerard: "*In huius radice, a Danubii ripa, ad viginti ferre passus recedente, scaturiunt thermae, aegris corporibus, praesertim pustulis et tabo infectis, maxime salubres. Inter quas sunt et aliae, quae Regiae nominantur, ob regis in his balneum, in quibus natare possis*" (397). Vestite sunt termele de la Buda, precum şi cele de la Oradea,

Trencinium şi din Slavonia. Unele pun în mişcare mori de cereale, altele, ca cele de la Felhévíz, sunt pentru desfătarea oamenilor. Aici, bazine elegant acoperite sau aflate sub cerul liber slujesc plăcerii şi sănătății viticultorilor. Cu umerii şi capul rămase la suprafață, ei dau impresia unui vaporos "tablou al învierii universale, pictat pe pereții unui lăcaş sfânt" – după cum remarcă scriitorul. Cu atât mai mult cu cât însănătoşirea lor este, cu adevărat, o înviere.

Elevat agrement oferă, la două mile de Posonium, cetatea Deven, ridicată pe un munte de pe Morava, printr-un soi de căsuțe de vară cu deschidere spre peisajul danubian, acestea având comunicare cu dormitoarele regale: "*Quae [arx] ex ea parte, qua […] urbem et Danubium prospicit, ambulationes cum quietis amoenisque interstructis aediculis [habet], ad quas ex regiis cubiculis patet transitus*" (398). Acestea sunt datorate comitelui locului, Bornemisza János, preceptorul lui Ludovic II. Despre el, într-o digresiune autobiografică, Olahus afirmă, că îi este un "*alter parens*" .

Primăvara, cântul de privighetoare oferă, în împrejurimile palatelor, cea mai dulce desfătare: "*Cantus philomelarum et aliarum avicularum in ramis vicinarum arborum concinentium verno tempore, aures eorum, qui in ipsis cubiculis arcis agunt, mirum in modum oblectant*" (399). Regele Corvinus, retras în palatul de la Vişegrad, se odihneşte în curtea sprijinită pe bolți, unde, printre lespezile pavajului, tei suavi îşi răspândesc parfumul primăvăratic; regele stă la soare sau prânzeşte în clipocitul fântânii arteziene, împodobită cu sculpturi, ori, aflat în cabinetul său de lângă faimoasa bibliotecă, deoarece acela comunică discret cu sanctuarul lui Sf. Ioan, ascultă slujba.

Bunăvoia îi însoțeşte pe oameni în ritm de dans la petreceri şi ospețe, unde se cinstesc pe îndelete cu vin. Localitatea Miskolc este renumită pentru dansurile sale: *"Oppidum Miskolc (incolarum quibusdam olim ductis choreis iam olim famosum) subditum arci, vinis optimis et omni commeatuum genere abundans*" (400). În Bachia, se bea vin sirmic, căci peste Dunăre se află Sirimium, patria unor vinuri renumite. Pesta este o mare consumatoare de vinuri, precum şi piață de desfacere de care beneficiază multe neamuri: "*Pesthum civitas […] vinis exoticis non Sirmicis modo optimis, atque perinde ac Cretica sunt, dulci sapore praestantibus, sed etiam Baroniaicis, Somodinis, ac alterius generis […]. Poloni, Silesitae et pleraeque exterae nationes in ea vinum mercantur*" (401). Nu este de mirare că pe faimoasa câmpie pestană a Rákosului, mulțime de oameni zac în plină zi, pentru a se "dezaburi" de vinul "grozav de dulce, dat pe gâtlej fără măsură". Căci soiuri dulci, acrişoare sau potrivite, tari sau uşoare, albe şi, mai ales, roşii, duc omul în ispită. Fiindcă solul favorabil tuturor culturilor de viță de vie transformă, fără îngrăşământ, chiar şi vița sălbatică în sursa celui mai savuros vin, întrecând pe cele cultivate în Belgia. Şi ca, în paradisul băutorilor, fericirea să fie deplină,

vinul este secondat de bere şi de "boza" – o băutură cumană făcută din mei: "*Usum cerevisiae, ob vini abundantiam, minima regni pars novit. In campis Cumanicis, praeter vina advectitia, usum habent Cumani, cuiusdam licoris, ex milio, et aqua, suo more expressi, quem* bozam *vocant* " (402).

În versurile lui Olahus, petrecerile sunt menite, mai ales, să-i adune la un loc pe vechii prieteni şi să-i înveselească pe cei cărora necurmatele războaie le-au supus sufletele la suferinţă. Sperând la o asemenea revedere şi la uitarea necazurilor, poetul vede aievea cum se încheagă din nou cercul amical în atmosfera unei petreceri de unde nu lipsesc vinul şi dansul:

"At vos, o, socii veteros, fidique sodales
Auxiliatrices tunc mihi ferte manus,
Ut mea praeteriti pensentur damna laboris
Ocius et vestra destituantur ope.
Dulcia tunc etiam laetae convivia mensae
Concelebrata suo mista lepore mihi.
Splendenti phyalas gemma statuetis et auro
Atque coronatum Bacchia dona merum.
Tristia nosque olim passos meminisse iuvabit
Tunc mala Laetheis cunctadabuntur aquis [...]
Et mediis laetum dapibus paena canemus
Pulsantes pedibus terque quaterque solum." (403)

Aceeaşi atmosferă de bucurie şi voie bună umple şi inimile invitaţilor lui Kálnay care îl cinstesc pe fiul său nou-născut, ciocnind cupe cu vin, cântând şi dansând:

"Concertant cyathis et grato munere Bacchi
Pulsantes pedibus terque quaterque solum. [...]
Et totum complent cantibus ultro diem." (404)

La rândul său, omniprezentul Jacobus Danus este un boem simpatic, poet cu studii clasice, dar care nu disprețuieşte plăcerile vieţii. Caută societatea celor puternici, ochii îi fug după femei. Slujeşte cu devotament nu doar pe Phoebus, ci şi pe Venera şi, deopotrivă, invincibil, pe Bacchus:

"Saepe vocor mensis gratus conviva potentum
Ut Bacchi celebrem condecoremque diem.
Dulcibus et viduis charus tenerisque puellis
Assideo, ut moveat languida membra calor.
Hinc vocor Idaliae Veneris, Phoebique sacerdos
Et conviva hilaris, conbibo candidulus.

Homine quo bibulos supero juvenesque senesque
Et quicunque volet vincere victus abit." (405)

Valul micilor bucurii ale vieții îl poartă pe poet la o petrecere între prieteni unde sunt degustate zemoasele cireşe ale lui Emericus de Calna şi Nicolaus Prossemkius. Cearta cireşelor este judecată de poet în favoarea amicului său Kálnay, care l-ar putea întrece, se pare, chiar şi pe Lucullus sau pe Alcinous:

"Lucullum poteris missis superasse cerasis,
Cur non Nicoleum vincere jure potes?
Dulcia quum Alcinous consequit in arbore poma
Sed meliora tuus fertilis hortus habet.
Quare Nicoleum pomis me judice vincis
Palma triumphalis tibi iure datur." (406)

O poezie de o rară exuberanță, însuflețită de o poftă de viață neobişnuită la Olahus, este dedicată carnavalului nocturn de la Brügges. Străzile sunt inundate de o fremătătoare vitalitate, iar euforia este molipsitoare. Trăirea clipei este deplină sub sclipiri de stele:

"Nunc plateae cunctae resonant haec plausibus altis
Et cantus reboant dulcis Iache tui.
Festus nunc agitur caetus, concurrite cives
Qui cupitis grato sumere laeta die.
Laetantes quatiunt juvenes ex ordine terram.
Virgineusque canit carmina grata chorus.
Adsitis pueri laetamque capessite noctem
Iam crebris splendent sidera lampadibus." (407).

Într-un alt cadru temporar şi istoric, Attila, împătimit al războiului, în răgazul dintre bătălii, înțelege trăirea clipei prin înzestrarea armatei cu diabolice aparate de luptă, iar a comunității, cu legi. Grijile sale sunt militare şi regale. Totuşi, scriitorul îl surprinde şi într-un moment aproape ludic, însă legat şi acesta de mânuirea armelor: privind impasibil spectacolul, altora plăcut, al gladiatorilor improvizați *ad hoc* regele hun le face demonstrația adevăratei îndemânări: "*iubet igitur eos armari, ac se quoque armis indutum equo insilientem imitari. Quod quum propter insuetudinem praestare non possent, et neque arcum tendere, neque nervo sagittam adhibere scirent, corpora superfluo prius per otium pastu saginata, eo usque tenui cibo extenuari mandat, ut postea abstinentia et exercitatione, optima rerum omnium magistra, edocti utramque rem facile praestiterent. Quorum tandem opera et fortitudine in pluribus est usus rebus militaribus*" (408). Figura

regelui hun, personalitatea sa ambițioasă şi detemută, nu poate fi asociată cu abstinența. Cu toate acestea, în paginile lui Olahus, Attila apare o singură dată în toiul unui ospăț. Iar acela i-a fost fatal: "*In cuius nuptiis regali apparatu celebratis quum solito largius se vino iniurgitasset, nocti insequenti illam [Mycoltham] comprimens, venereis rebus plus aequo dat operam*" (409); bând vin pe îndelete şi iubind-o cu patimă pe Mycoltha, regele îşi află peste noapte moartea. Fiind şi iubirea una din desfătările lumeşti la care îndeamnă caducitatea, într-o triiambică olahiană voluptății i se creează o lapidară, dar fatală perspectivă:

"*Brevis voluptas tristiam longam parit*
Et laetitia cursus dolorum parturit." (410)

Într-un mod aparte trăieşte clipa – cu adevărat ultima sa clipă de viață – Nicasius, preacucernicul episcop din Rhemi: "*Quum […] Hunnorum ferocia nihil leniretur, sed in omnes, etiam in aedem sacram congregatos saevirent, divus Nicasius preces lachrymis plenas ad Deum […] fundere coepit; atque ubi illud Davidicum carmen*, Anima mea adhaesit pavimento *psaleret, mox a quodam satrapa gladio educto invasus, capite trucatur*" (411). Viața lui de rugăciuni se sfârşeşte prin rugăciune. Iar primul moment al său de nemurire, de divină eternitate, înseamnă, de asemenea, rugă fierbinte, dincolo de moarte, către Dumnezeu. Fantastica imagine a capului retezat cântând psalmi, cutremurătoare în sine, a găsit răspuns în tării.

Altfel, în contexte fireşti, chiar dacă legendare, trăirea clipei poate sta sub semnul de istoric bun augur a ceea ce Olahus surprinde în primele pagini ale *Hungariei* sale, unde Hunor şi Magog purced la vânătoare, gonind o ciută năzdrăvană, iar mai târziu, tot vânătoarea îi va aduce în pustiurile Azovului, unde dansează femei predestinate lor. Bărbați vânând şi femei dansând – o fărâmă de istorie, figuri arhetipale ce se perpetuează la nesfârşit în bucuria de a trăi a urmaşilor şi se proiectează în eternitate. O frântură, o clipă în care germinează timpul, o scurtă zăbavă în viața omului.

Potrivit vorbei cronicarului, "nu este alta şi mai frumoasă şi mai de folos în viața omului zăbavă, decât cetitul cărților". Doritul *otium* împlinit prin dragostea de *carte* [28*] călăuzeşte spiritul în întregul spațiu al umanismului. Cu toate acestea, adevăratul spirit umanist, chiar dincolo de meritul filologilor, al celor însuflețiți de iubirea pentru cuvânt, îşi desface mugurii tocmai împotriva cărții, a anumitor cărți, care, aflate în şcoli, caută la nesfârşit adevăruri imuabile, considerând, cu un soi de misticism obtuz, că paginile antice sunt inspirate infailibil. Căci nu găseşte în manualele scolastice nimic din aripa capabilă de zbor a Renaşterii, ci numai stearpa, searbăda reverență a Evului mediu în fața Antichității; pentru a urni sufletul din încremenire, a fost

necesar ca clasicii să fie redați propriului lor univers, spațiului şi timpului lor, istoriei şi culturii acelor veacuri. Înțelegând artificialitatea răsădirii lor în cadrul străin al altui prezent şi constatând consecințele acestui fals cultural, umanismul, prin spiritul său critic, prin supleţea gândirii, prin creativitate şi prin responsabilitatea asumată a continuării devenirii umane, prin grija împrospătării orizontului deja scrutat, îi iubeşte mai mult şi mai adevărat pe clasici, înțelegându-i mai bine. Anticii au fost părinții umanismului, nu zeii săi.

Guarino, în cursul său de retorică, atrage atenția asupra caracterului lumesc al acestei arte, după ce Valla procedase la fel cu logica. Iar Ermolao Barbaro predă la Padova despre un Aristotel devenit, din statuie, om. "Leonardo Bruni socotea şapte secole de când se estompase spiritul critic" (412). Transformarea acceptării în inițiativă, a spiritului tranchilizat de inactivitate şi tocit de dogme într-unul vigilent şi critic a însemnat asumarea conştientă a capacității omului de a fi liber. Un exeget al epocii observă că "cei ce râdeau de umaniştii firavi la trup, mereu în căutare de vechi codice «nu ştiau că din codicele acelea avea să iasă foarte curând şi libertatea şi că ele aveau să prăvălească turnurile şi să sfărâme lanțurile»" (413). Acelaşi consemnează că "Guarino din Verona, pierzând în cursul unui naufragiu cele două lăzi pline cu cărți pe care le aducea de la Constantinopole, a albit de durere" (414). Pentru Baldesar Castiglione, virtutea înseamnă dragoste de carte, căci "adevărata glorie e doar aceea care trăieşte prin comoara neprețuită a scrierilor […]. Dar cine nu cunoaşte dulceața dragostei de carte nu poate măsura nici măreția gloriei" (415).

Momentul este prielnic întemeierii de biblioteci. Însuşi Petrarca, împătimit căutător de texte vechi, descoperind discursuri şi scrisori ale lui Cicero, îşi fondează propria bibliotecă pe măsură ce cumpără manuscrise. Ea conține scrieri clasice, în exclusivitate, cu grijă triate de cele scolastice. Nicolò Nicoli adună opt sute de manuscrise valoroase care vor fi găzduite, după moartea sa, din mărinimia lui Cosimo de Medici, în condiții ideale, de mănăstirea San Marco din Florența, devenind, sub numele de *Marciana*, prima bibliotecă publică a vremii. În acelaşi oraş, ia naştere *Laurentiniana* de pe lângă biserica San Lorenzo. Are sediul conceput anume de Michelangelo, adăpostind biblioteca personală a familiei Medici, cuprinzând manuscrise prețioase, aceasta fiind "cea mai frumoasă bibliotecă a Renaşterii" (416). Bessarion din Trapezunt soseşte la Florența cu o bilbiotecă inestimabilă, mereu îmbogățită; donează sute de volume Veneției, pentru uz public. Totuşi, bibliotecile publice nu pot, deocamdată, egala valoarea şi rolul celor personale. Există, însă, tendința de răspândire a culturii şi pe această cale. În paginile lui Rabelais biblioteca telemiților ilustrează şi ea acest fapt; scrisoarea lui Gargantua către

fiul său celebrează răspândirea cărții: "Te întâmpină pretutindeni dughenile de cărți de tot felul, încât sunt înclinat să cred că nici pe vremea lui Platon, Cicero sau Papinian învățătura nu era mai la îndemâna oamenilor decât astăzi" (417).

În rândul cărților, un loc aparte ocupă Sfânta Scriptură. Văzând o paralelă între aceasta şi natură, Pico afirmă că "ambele sunt cărți ale lui Dumnezeu, scrise cu caractere diferite" (418). Pentru Campanella însă, doar "natura e cartea sacră a Domnului", în timp ce "Scriptura e cartea sacră a omului, inspirată de divin" (419).

Concepând poezia dedicatorie a volumului de versuri aparținând prietenului său Danus, Olahus închină cartea mai întâi "sfintelor zări ale zeilor", cititul fiind o plăcere divină:

"I liber et rapidis volita super aethera pennis
Ac celeri cursu sidera celsa pete.
Quando Deum sanctos superum satiaveris aures
Laetitia et caelum moveris omne nova." (420)

În viziunea umanistului Olahus cartea este un luminator al muritorilor, un bun public al celor tineri şi bătrâni. Ea înseamnă cunoaştere, dar şi delectare, iar pentru autor, nemurire:

"Flecte dehinc cursum et mortalia corpora lustra
Ac solidae terrae fertiliora loca.
Voluarisque manu gratus placitusque libellus
Et volite rursus mille per ora virum
Nec te dispiciant lepidum juvenesque senesque
Nec querulae matres virginesque chorus.
Plurima sunt etenim iucunda negotia rerum
Scripta tuis chartis, quae didicisse iuvant. […]
Aeternamque tuo nomen conquire poëtae
Fac Dani vigeat nomen ubique tui." (421)

Aceeaşi admirație i se cuvine şi lui Franciscus Craneveld care, cu ajutorul prietenului său Olahus, dorește să-şi publice într-o carte poemele, pe care umanistul le apreciază pentru spiritul lor formativ:

"Adde quod eximium formas in principe vero
Ingenium, ut bellum tractat et arma gerat,
Praeter ea numeras ut concilientur amici
Moribus et claris concilietur amor.
Quid placidam deceat pacem per tempora cuncta
Virtutesque omnes cum pietate doces." (422)

Preluând ideea acreditată de antici că fără istoriografie evenimentele omenirii s-ar pierde în noianul timpului, Olahus îl îndeamnă pe Franciscus de Burgundia să-şi "acordeze lira la virtuțile pioase ale lui Erasmus", aşa cum nici Homer nu a lăsat uitării faptele eroilor greci:

"Insignes clari si non Agamemnonis artes
Homerus aut Achilles esset ordine
Complexus, minime possent praestantia facta
Reges ducesque horum sequi nunc sedulo." (423)

În acelaşi sens, lăudând lira lui Franciscus de Craneveld, poetul-cronicar al lui Carol V, cum Naso fusese, discret, al lui Octavianus, Olahus prevede şi nemurirea poetului care a consemnat istoria pentru posteritate:

"Clarus et illius [Nasonis] numerus Octavius ille,
Noster hic iste tuis sic celebratus erit.
Natalesque lares magnaque facta simul,
Desine cunctari et doctas prohibere camaenas.
Quin procul hinc volitent, multa per ora virum
Caesaris ut meritas decorant sua carmina laudes,
Nomine sic huius tu quoque clarus eris.
Inclita si Caroli super aetherea fama manebit,
Et tua crede mihi musa perennis erit." (424)

Tot astfel, în prima poezie a ediției, acelaşi îl sfătuieşte pe Cornelius Graphaeus Scribonius, deşi lăudându-i versurile bucolice trimise reginei Maria, să se întreacă pe sine, consemnând mai degrabă faptele de vitejie ale regilor contemporani, aşa cum şi Vergilius Maro a trecut de la "plectrele rustice" la "faptele de armă ale bărbaților":

"Quare age qui vincis doctissima pectora vatum
Vice suaviloquam teque tuamque lyram.
Quod fiet quando ruralia plectram relinquens
Magnum regum forcia facta canes. […]
Plurima matteries dabitur tibi magna canenti,
Non deerunt musae Caesaris acta tuae.
Nam domuit vastam Lybia, Gallosque rebelles
Europae dominus, mox Asiam adiiciet.
Laudando rabidi nobis fera proelia Martis
Vates priscorum et te superare potes." (425)

Şi pentru Olahus, cea mai neprețuită carte este, însă, Biblia. Aceasta reprezintă, pentru însuşi corifeul umaniştilor, Erasmus, obiectul unui stăruitor studiu:

"*Crebris huius erat studiis operosa iuventus*
Dedita dum volvit Biblia sacra manu." (426)

În proza sa, Olahus evocă pios faimoasa bibliotecă a lui Corvinus, concepută după modelul celor florentine. Spiritul umanismului renascentist dăinuie în vremea lui Olahus între zidurile palatului de la Vişegrad, unde aceasta îşi avea sediul. Valoarea şi fastul volumelor, orânduirea cărţilor – toate vădesc rafinatul gust al Corvinului şi, mai cu seamă, preocuparea sa pentru cultură. La curtea sa, alături de arhitecţi şi istorici de renume, îşi găsiseră patria adoptivă copişti pricepuţi şi pictori de cărţi; din atelierul acestora ieşeau superbe exemplare miniate, sub grija meşterului Felix Ragusinus. Dragostea pentru carte a principelui Corvin îl determină să înfiinţeze încă două biblioteci, în aceeaşi cetate. De asemenea, în fortăreaţa de la Strigonium, alături de capela ctitorită de Bakócz Tamás, o construcţie cu cupolă, decorată cu picturi, adăposteşte o altă bibliotecă: "*In quo [opere] est bibliotheca codicibus veteribus, omnium facultatem refertissima*" (427).

Cartea nu este doar instrument de cultură; ea conţine între coperţile sale toată spiritualitatea omenirii, toate cuceririle până la un moment dat ale fiinţei umane, toate răspunsurile la interogarea universului. Fără ea, întreaga istorie a omenirii ar trebui retrăită, căci cartea este memoria scrisă a stirpei umane. Ignorând această memorie, omul rămâne o făptură amputată. Lectura şi *studiul* [29*] desăvârşesc omul-individ, îmbogăţindu-l cu moştenirea ce-i revine, prin carte, de la întreaga omenire. Astfel, Guarini promovează ideea că prin studiu se realizează osmoza cu spiritele antice (sau, poate, cu spiritul în Antichitate). De aici rezultă că, preluând încărcătura spirituală a unei epoci apuse, înţelepciunea sa, tinerii se maturizează. (Diacronia liniară se dezarticulează.) Scopul studiului este tocmai această contopire: "*Ut mortales natu quidem iuvenes, prudentia et rerum innumerabilium scientia logaevos efficiat*" (428). Iar Pier Paolo Vergerio cugetă astfel, dezvoltând ideea: "Ce poate fi mai frumos decât scrisul şi cititul şi decât a cunoaşte lucrurile lumii antice şi a vorbi cu cei ce se vor naşte într-o zi şi a ne însuşi orice timp, şi trecut şi viitor?" (429). Tot astfel, Leonardo Bruni, pornind de la comunitatea de idei cu anticii, opinează că studiul anticilor este contactul conştient cu propria umanitate. Studiul devine, astfel, la Machiavelli, prin pătrunderea în universul spiritului peren, o aleasă sărbătoare, demnă de a fi celebrată în veşminte regale: "Când se lasă seara, […] intru în camera mea de lucru […], îmi pun veşminte regeşti […]. Îmbrăcat cum se cuvine pentru aceasta, păşesc în străvechile lăcaşuri ale oamenilor de demult" (430).

Scopul studiului nu este formarea eruditului, ci a omului complet. (Faţă de acesta, omul doct este cartea vie.) Devenirea individuală este, deci, sinonimă

cu *studia humanitatis*. Şi în accepţia lui Bruni, aceste studii "*humanitatis studia nuncupantur, quod hominum perficiant*" (431). Cât despre artele liberale, consideră că "*idcirco sunt liberales quod liberos homines faciunt*" (432). Atât el, cât şi Salutati atrag atenţia că studiul umanist nu poate fi redus la un act de cultură, nici literele la retorică. Dacă primul înseamnă conştientizarea eului, ca fiinţă ontologică, prin sincronizarea cu toate momentele istoriei omului în univers, literele, în schimb, sunt contribuţia individului la dezvoltarea spirituală a speciei sale, zaua creată cu responsabilitate în arborescenta înlănţuire a valorilor individuale în specia umană. O atare autodefinire trebuie să-şi asume conştient permanenţa. Crearea de nonvalori zădărniceşte existenţa personală a omului şi retardează complinirea Omului cosmic.

Studia humanitatis îl caută pe om şi prin gramatică, retorică, poezie, istorie şi filosofia morală. Primul care are revelaţia semnificaţiei acestora este Petrarca. Avându-şi geneza în filologie, umanismul înfloreşte secole la rând până ca retorica să fie despuiată de orice semnificaţie profund umană, epuizându-şi forţa vitală.

Îngrijindu-se de studiile fiului său, Gargantua îi scrie: "Fiul meu, te-aş sfătui să foloseşti anii tinereţii tale cu silinţa învăţăturii, întărindu-ţi fără încetare puterile minţii şi ale sufletului. […] Să-ţi însuşeşti fără greşeală limba elină mai întâi, aşa cum cere Quintilian, apoi latina şi ebraica Sfintelor Scripturi, chiar araba şi caldeiana; să te deprinzi a scrie în greceşte luând pildă de la Platon şi latineşte urmând pe Cicero" (433).

În mare măsură autodidact, ca şi Guillaume Budé, tânjind la clipa de răgaz când să poată evada pentru puţin timp la Louvain Olahus îşi exprimă în dese rânduri regretul că sorţii nu i-au fost prielnici studiului şi nici cultivării "firavului" său talent. Răspunzând în versuri la o scrisoare a lui Emericus de Calna, Olahus deplânge neşansa sa de a nu fi putut studia în Italia, Grecia, Germania sau Franţa:

"Imbuit ingenium nostrum non Itala tellus
Graecia nec cultas praebuit illa scholas.
Non nostros etiam mores Germania finxit
Non urbs, quae Gracchi nomine dicta fuit.
Terra brabanta dedit nullos mihi docta magistros,
Gallia nec charites ingeniosa suas." (434)

Acelaşi regret prinde glas şi în poezia către cititor din prefaţa la *Hungaria* şi *Atila*:

"*Nec mea doctiloqui coluerunt arva Catones;*
Huic sterilem messem terra relicta tulit." (435)

Scriind dascălului cremnician, Gasparus Theslerus, umanistul îl numeşte "speranţă şi mândrie a nobilei tinerimi", exprimându-şi respectul faţă de cel care este îndrumătorul tineretului studios. Rugămintea poetului de a forma gustul "celor în floarea vârstei" pentru studiu şi maniere alese, precum şi mărturisirea că acest efort al dascălului este pentru el un adevărat dar dovedeşte sincera sa preocupare pentru formarea noii generaţii în spiritul literelor:

"Gloria sycelidum, Gaspar, non parva dearum
Magna iuventis spesque decusque bonae [...]

Pasce, precor, teneros, iuvenes turbamque virentem
Ingenuis studiis moribus atque piis
Sic erit exacti merces condigna laboris
Omnibus ex nobis donaque iusta feres." (436)

În versurile către cititor ale codicelui care conţine poeziile scrise de umaniştii belgieni cu ocazia morţii lui Matheus Olahus, umanistul transilvănean şi Franciscus de Bugundia poartă un dialog poetic despre pierderea lui Erasmus şi a lui Matheus. Interlocutorul lui Olahus, ca într-un epitaf, dă glas, într-un singur distih, elogiului calităţii lui Erasm de "ocrotitor şi sprijinitor al studiului":

"*Ille potitus erat clarae praeconia famae*
Quod studii vindex praesidium fuit." (437)

Problema studiului capătă, din perspectiva lui Jacobus Danus, un context cotidian ludic; amicul poetului, mare amator de petreceri, este, datorită formaţiei sale cărturăreşti, oaspetele predilect al puternicilor zilei:

"Ipse ego qui fueram multis edoctus ab annis
Hebrais, Graecis Ausoniisque notis,
Non male continuum studiumque operamque locavi
Auxit enim ingenium docta Minerva meum." (438)

Un deziderat umanist cu implicaţii majore, unul din punctele articulatorii ale formării omului, rămâne *educaţia* [30*]. Petrarca vede esenţa ei în elocinţa prin care este posibilă realizarea dialogului peste timp cu marile spirite ale Antichităţii. Coluccio Salutati explică primatul retoricii în educaţie prin faptul că, în fond, cuvintele acoperă şi pătrund realitatea extralingvistică. Pentru Leonardo Bruni, scopul educaţiei umaniste este atingerea fericirii comune. De aceea, spune el, "nici o învăţătură nu poate fi mai potrivită pentru om, decât să înţeleagă ce sunt cetatea şi statul" (439). Alături de politică şi retorică, istoria are o indubitabilă forţă educativă. La

Salutati, ea are mai multe valențe: înseamnă cunoştințe concrete, fundal pentru politică şi act de filantropie, datorită aceleiaşi interferențe a epocilor şi a permanențelor adevăratelor valori. Şi Valla vede în istorie o *magistra vitae*: "Din istorie derivă o mare cunoaştere a lucrurilor naturale […], o mare doctrină a moravurilor şi a oricărei alte înțelepciuni […]. [Nici chiar] Moise şi evangheliştii […] nu pot fi considerați […] decât istorici" (440). Alberti afirmă că, prin educație corespunzătoare, omul dobândeşte virtutea prin care trece de obstacolele vieții. Apropiind istoria şi poezia, Pontano arată în *Actius* că istoria este o *poëtica soluta.* Confirmă şi el valoarea educativă a istoriei. Iar poeziei, Pontano îi adresează elogiul meritat prin a fi fost cea care, în forma ei ritmată şi cântată, a spus totul: "Slavă ție, deci, o, Poezie, mama fertilă a oricărei învățături […] tu ai venit cu adevărat în ajutorul umanității […]. Tu ai scos oamenii afară din caverne şi păduri. Prin tine cunoaştem, prin tine avem înaintea ochilor lucrurile trecute, prin tine îl înțelegem pe Dumnezeu" (441). Educația prin poezie Bruni o vede ca pe o "*divina quaedam alienatio, ac velut sui ipsius oblivio*" (442), datorită capacității ei de a absolutiza valorile. Cristoforo Landino, pornind de la cârmuitorul înțelept al republicii lui Platon, consideră că cel care îşi cârmuieşte semenii cu har este apt şi pentru a le fi educator. Speroni, atribuind retoricii funcția educativă, atrage atenția asupra educării prin plăcerea ascultării discursului civic. Tot desfătarea este calea educativă şi la Varchi, din care cauză artistul cuvântului trebuie să poată fi capabil a împodobi sufletele. În *Naugerius*, Fracastoro recunoaşte atributele educative ale poeziei, dar consideră că ea este o entitate în sine, suficientă sieşi ca țel şi realizare. Natura omului este înzestrată cu germenii virtuților – arată Castiglione – aflați în latență până îi evidențiază "un bun agricultor". Educația nu presupune stârpirea răului din om, de vreme ce răul este un dezechilibru, ci modelarea şi armonizarea trăsăturilor de caracter. Înrâurirea educativă este apreciată de Alessandro Piccolomini ca o relație nu numai continuă, permanentă, ci şi mutuală, după principiul "educă şi este educat" (443). Elev al lui Rudolf Agricola – cel care îl remarcase pe Erasm – , Konrad Celtis a învățat de la maestrul său că omul este perfectibil, că se poate autodepăşi şi că are în el scânteie divină. Continuator al acestor precepte, primul poet german laureat susține că "sufletele copiilor trebuie să fie formate şi […] «momite» cu farmecul versurilor. De vreme ce în ele sălăşluieşte sublima încântare a lucrurilor […], frumusețea şi noblețea cuvintelor, prin ele […] se plămădesc uşor sufletele copiilor […]. O astfel de educație pretinde Aristotel când recomandă ca tinerii să fie instruiți prin armonia cântecelor, deoarece ele […] stimulează mintea copiilor" (444). În privința educației engleze a vremii, Erasmus însuşi o admiră atât de mult, încât prin Colet, Grocyn, Linacre şi Thomas Morus i se ostoieşte dorul de Italia. Juan Luis

Vives, umanistul spaniol care îl consideră pe Erasm părinte al său, exprimă la modul petronian carențele învățământului contemporan: teologia, care ar trebui, după opinia sa, să fie "partidul tuturor şi secta nimănui" (445) este la fel de coruptă ca toate celelalte discipline care profită de neştiința părinților, de nepriceperea dascălilor, de frăgezimea minții şi cruditatea discipolilor, promovând cu senină fermitate, dogme peste dogme în cel mai pur stil scolastic. Iar Comenius, pledând, ca şi Montaigne, pentru o educație care să nu aibă nimic de a face cu constrângerea, arată că formarea omului trebuie să aibă în vedere percepția, observația, experimentul şi rațiunea, pentru ca mintea să poată explica raportul cauză-efect (446). O înaltă ținută morală are tratatul parenetic de factură bizantină, cunoscut sub numele de *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*; acesta, ca un florilegiu, stă în directă legătură cu literatura sapiențială a Renaşterii (447), cu operele lui Machiavelli şi Erasmus, care crede că "*homines non nascitur, sed finguntur*" (448).

În versurile lui Olahus, prin îndrumări de proporții mult mai reduse (cât să încapă pe o piatră funerară), mama episcopului de Jaurinum desăvârşeşte, de dincolo de moarte, educația fiului ei. Preceptele sale nu pierd din vedere virtuțile, evlavia, spiritul de dreptate, abstinența:

"Te virtutis amor rapiat, mentisque pudicae
Officiisque precor sis memor usque tui.
Iustitiamque colas, sancta pietate refertam,
Et te mundani non trahat aura soli.
Qua Deus aeternus voluit venerariter: hic sit
Maxima cura tibi relligionis amor
Viribus hanc autem placidae consistere mentis
Corporis haut habita splendidiora puta. […]
Hic pastus fuerit, verbo divinitus orto,
Exemplo vitae corporeisque cibis
Singula quae dixi memori tu mente reconde,
Immemor haud charae sic genitricis eris
Et te promeritum caelestia dona manebunt
Iungerisque piis caetibus atque mihi." (449)

Într-un scurt pasaj autobiografic al *Hungariei*, Olahus evocă figura lui Bornemisza János, pe care îl consideră un al doilea părinte al său şi care i-a fost preceptor şi regelui Ludovic II.: "*Mea aetate […] aedificatae fuerunt, per Joannem Bornemiszam, eius loci comitem, Secundi Ludovici regis nutricium, virum non minus strenuum, fortisque et magni animi, quam ingenio, consilio, fide et religione praestantem, mihi certe veluti alterum parentem*" (450).

Amintind grandioasele edificii ctitorite de episcopul orădean Thurzó Zsigmond, Olahus nu uită să menționeze faptul că şi acesta i-a fost educator.

Admirația pe care o exprimă poetul față de dascălul trimontan care educă tinerele vlăstare este asemănătoare cu cea manifestată pentru cartea prietenului Danus, pe care Olahus o prefațează; amintind calitățile instructive ale acesteia, datorate îmbinării utilului cu plăcutul, umanistul remarcă marele ei avantaj de a fi concepută în mai multe limbi:

„Plurima sunt etenim iucunda negotia rerum
Scripta tuis chartis, quae didicisse iuvant

Et variis etiam linguis conscriptus, id omnes
Laetitia magna laetificare potest." (451)

Alteori, poetul însuşi devine educator, formator în domeniul versificației, ca în cazul unui oarecare G.E.:

"Sunt tibi quae rythmis constant non omnia carmen.
Id numerus certos continet atque pedes.
Legitimis carmen pedibus numerare necesse est
Atque suos verbis iungere rite modos." (452)

Critica aceasta este o dovadă a faptului că elogiile literare pe care şi le adresează umaniştii nu sunt întotdeauna de complezență şi că, dacă este cazul, se procedează la corecturile de rigoare.

Suprema educație, însă, omul o primeşte de la Dumnezeu. I se răsplăteşte astfel bunătatea şi i se pedepsesc păcatele, aşa cum reiese din *Imnul de mulțumire pentru pace*, unde, asemeni fiilor omului, fiii Domnului cunosc, din cauza greşelilor lor, nuiaua aspră a supremului Părinte, dar şi meritatele zile însorite:

"Promeritus nobis referunt mala crimina poena
Nostra tuaeque ferunt iusta flagella manus
Ceu duro gravium plectuntur verbere patrum
Pro vitiis nati criminibusque suis.
Corda premis multis vitiis sic nostra referta
Iam dedimus poenas, te flagitante graves.
Tristia post laetos tribuisti tempora soles
Et claros iterum nube cadente, dies.
Sic variare suas divina potentia cursus
Clementemque solet sic aperire sinum." (453)

La rândul său, Attila, văzând că tinerii gladiatori ambulanți pe care îi întâlneşte în drumul său către Concordia duc o viață de nimic, poruncind

să fie supuşi abstinenţei şi instruiţi în ale armelor, îi face îndemânatici şi utili, susţinând că cei mai buni dascăli în toate lucrurile sunt cumpătarea şi exerciţiul. Şi, după cum regimul său cazon formează militari de nădejde, educaţia în spiritul literelor poate crea personalităţi *erudite* [31*].

Este o trăsătură, în general, improprie umanismului de început, deoarece solicită nu doar pasiune, ci şi experienţă şi o viziune elevată asupra capacităţilor umane. Totuşi, la Petrarca se disting calităţile eruditului, fapt pentru care este recunoscut şi elogiat de Salutati şi Bruni. De altfel, şi Eugenio Garin îl numeşte "nobilă figură de sacerdot erudit" (454). În viziune umanistă, eruditul este în contact direct cu toate timpurile şi le aparţine, prin aceasta, deopotrivă, spre deosebire de omul de rând. Eruditul întreţine dialogul spiritual atemporal. Simbolic, Rabelais îşi înzestrează telemiţii nu numai cu frumuseţe trupească, ci şi cu erudiţie. Deviza acestora, inscripţionată pe templul Sfintei Butelci, este demnă de atenţie: "*Trinch*"; ea semnifică neostoita sete de cunoaştere a Renaşterii (455). Iar Pantagruel primeşte astfel de îndemnuri de la părintele său: "Lumea e plină de cărturari şi de dascăli învăţaţi […]. Nici nu se cuvine de acum înainte să cauţi o altă tovărăşie decât aceea a bărbaţilor care se împărtăşesc din darurile Minervei" (456).

Sursele de documentare ale lui Olahus sunt antice sau aparţin chiar perioadei umaniste. În proza sa, se inspiră, numindu-i, din Pompeius Trogus, Plinius, Cassius Dio, Ptolemaios, Sabellicus, Sigibertus, Eusebius, Iornandes, Aenea Silvio Piccolomini, Callimachus (pseudonimul umanistului toscan Bonaccorsi), din *Cronica Maghiară* şi din cea daneză. Iar versurile sale îi elogiază pe Vergilius, Cato, Sallustius, Livius, Ptolemaios, Caesar, Augustus, Lucullus; se pleacă, pătruns de venerație, în faţa lui Janus Pannonius şi a lui Erasm.

Format în spirit umanist, Olahus este un erudit autodidact. Galeria cărturarilor cunoscuţi de el în peregrinările sale cuprinde, practic, toate somităţile spirituale ale vremii. În opera sa beletristică însă, locul de căpătâi îi este destinat, desigur, lui Erasm, ale cărui virtuţi nu pot fi niciodată suficient elogiate:

"Ipsa licet docti virtus iam vivat Erasmi
Perenniter, nec sustinent foedam libri
Perniciem mortisque vivam penetrare caducam
Nam tanta erat virtus viri haec ut tuta sint." (457)

Erasm este unic, piscul spiritual cel mai semeţ al întregii omeniri, inegalabil şi incomparabil, însufleţit, în tot ce a creat, de har divin:

"Non fuit insignis praestantior alter Erasmo
Hoc Desiderio sole sub aethereo;

Sive quis ingenii parum perpendat acumen,
Numinis afflatu quo decoratus erat
Seu quis iudicium cordato in pectore rectum
Iustitiamque viri et cum pietate fidem?
Omnibus is toto fulsit virtutibus orbe
Vivere dum parcae sustinuere deae.
Virtutis tantae sunt docta volumina testes,
Quae scripsit summi non sine voce Dei." (458)

Elegia închinată de Olahus prietenului său devine un elogiu adresat din inimă celui care deja din fragedă tinerețe făcuse dovada spiritului său nepereche; Olahus îl consideră geniu şi reliefează atributele care îl disting de ceilalți literați: vârsta înaintată, care altora "le împuținează puterile minții", lui i le-a făcut mai rodnice, încât i-a eclipsat pe tovarăşii săi de breaslă "precum soarele obişnuieşte să întreacă stelele cerului":

"Ingenii specimen magnum puerilibus annis
Praebuerat cunctis non sine laude viris;
Florida quum membris teneris adoleverat aetas
Tunc animi vires exervere caput.
Crebris huius erat studiis operosa iuventus,
Dedita dum volvit Bilbia sacra manu.
Ut sapienti animo crevit mentemque virilem
Induit, hoc primum sidus in orbe fuit.
At pede cum tremulo subiit veneranda senectus
Perspicuum mundus non capit ingenium.
Quae minuit vires mentis provectior aetas
Omnia in hoc uno fertiliora dedit.
Cur animi referam claras ex ordine dotes?
Nullius has certe lingua referre potest.
Sic celsa virtute viros praecelluit omnes
Sidera ceu coeli sol superare solet.
Omnia sic pure transegit tempora vitae […]
Plurima sunt horum monimenta fidelia testes,
Pectore quae sancto scripsit et ingenio […]
Haec rectum monstrant ad summa cacumina cursum
Astriferi coeli regna parata bonis." (459)

Un epitaf scris de Olahus în elină, pe lângă alte două concepute latineşte, pune în antiteză jalea muritorilor pentru pierderea cărturarului şi bucuria pioasă a cerurilor care îl întâmpină (originalul nu s-a păstrat; folosim traducerea latină a umanistului Craneveld):

"*Funus et hoc merito totus lachrimabitur orbis,*
At pia caelestis gaudia coetus agit." (460)

De o mare admirație se bucură, în paginile lui Olahus, şi poliglotul Felix Ragusinus, sub îndrumarea căruia copiştii de la curtea regelui Matei Corvinul scot vestite codice miniate, spre bucuria sufletului şi încântarea ochilor celor care le citesc: *"Praefectus his [amanuensibus], Felix Ragusinus Dalmata, et ipse iam senex, mihi cognitus, qui non modo Graecae et Latinae, sed Chaldaice et Arabice doctus, praeterea in ipsa quoque pictura exercitatus, sedulo advertebat, ne quis error in describendis libris committeretur"* (461).

Dintre figurile autohtone, într-un alt scurt pasaj autobiografic, Olahus îl evocă pe Szathmári György, arhiepiscop de Strigonium, care ridicase frumoase edificii la Quinque Ecclesiae (Pécs), pe vremea când era episcop acolo. Umanistul laudă erudiția, pioşenia şi spiritul său de dreptate: "*Haec [civitas] templo cathedrali D. Petri, tum aedificii, per Georgium Zathmarum, eius loci tunc episcopum, qui postea Strigoniensis archi-episcopus fuit, summae pietatis et iustitiae, rectique consilii, atque non parvae eruditionis virum magno arci decore extructis, inclyta est*" (462).

Parafrazând, parcă, pe Seneca, pentru care filosoful stoic pretutindeni în lume se află acasă, umanismul renascentist acreditează ideea că "omul învățat, singur între toți, nu este străin pe pământ străin […]. *Cultura* [32*], oriunde ne ducem, ne însoțește, ne conduce, ne readuce în port" (463). Adevărata cultură umanistă, în perspectiva lui Bruni, spre deosebire de viziunea lui Barbaro, îl integrează pe om în societate. Lorenzo Valla, la rândul său, consideră actul de cultură un bine obştesc. Alamanno Rinuccini explică izolarea culturală şi contemplativă a florentinilor prin refugiul din calea tiranului Lorenzo. În acest context, el caută o cale de mijloc între cultura în slujba umanității şi cea în sine, care, deşi realizează contactul atemporal şi aspațial cu toate spiritele elevate ale omenirii, nu poate sluji unei republici ideale (464). Fiind rezultatul gândirii şi activității umane, cultura nu poate să aibă un caracter finit, ci, asemenea oricărui rod al experienței general umane, ea leagă treptele dezvoltării societății. Cultura proprie epocii umaniste eliberează valorile prestabilite de Aristotel şi pune în locul certitudinilor creativitatea, frenezia căutărilor şi noile descoperiri. Superioritatea ei rezidă tocmai în libertatea spiritului care o creează ("*ubi spiritus ibi libertas*"), în extinderea interesului asupra tuturor sferelor vieții şi în îndrăznirea propriei ei contribuții la marele proces cultural al omenirii în veşnică devenire. Mai mult, profana cultură antică are în umanism, de pildă la Thomas Morus, puterea de a se opune teologiei scolastice, întemeind o teologie umană, în pofida caracterului ei laic (465).

La Olahus, actul de cultură începe cu cunoaşterea bunurilor spirituale ale omenirii, incluzând aici şi limbile clasice, pe care el însuşi le stăpâneşte. Admiră aceste deprinderi atât la curte cât şi la colegii de breaslă. I se cuvine, de aceea, o reverenţă şi soţiei contelui de Nassau, precum şi prietenului Danus sau lui Adamus Carolus, secretarul lui Ferdinand, rege care înfiinţează "măreţe lăcaşuri de cultură":

"Carole, praecipuos inter numerande sodales
Ingenium cuius Phoebus Apollo colit.
Te mihi conciliant charites doctaeque sorores
Et Latiae cultrix casta Minerva lyrae.
Principis et nostri sublimia tecta potentis
Ac socio semper munere culta fides.
Haec etenim claros titulos nomenque duobus
Illae animi nobis contribuere bona. (466)

Materializată, cultura înseamnă şi carte, dar şi *ctitorii* [33*]: biserici, biblioteci, şcoli – edificii renascentiste, în toată legea artei. Landino pledează pentru un "Dumnezeu pământesc"; în felul său, acest principe trebuia să fie un demiurg, un creator, un ctitor. La fel, Bruno arată că toate religiile converg în "necesitatea de a cunoaşte un suprem ctitor" (467). În această idee îşi găseşte justificarea, mai cu seamă în perioada Renaşterii, acea veritabilă "schimbare la faţă" a lumii, prin edificarea de către principi a unor inestimabile monumente, prin măiestria meşterilor care le asigură glorie eternă, deşi privilegiul ctitoritului nu aparţine doar principilor.

El însuşi ctitor şi sprijinitor al învăţământului, înalt prelat, Olahus aminteşte în opera sa, alături de scriitori, dascăli şi oameni de artă, nenumărate personalităţi care au presărat peisajul geografic şi cultural avut în vedere cu lăcaşe de cultură şi construcţii epocale. Dacă palatul cardinalului de Lüttich a fost conceput spre a-i reflecta, prin măreţie, virtuţile, Bibliotheca Corvina, „memorabilă şi demnă de admiraţie", este nu numai o bijuterie a curţii de la Buda, ci, alături de somptuosul palat închipuit de rege pe faţa pământului la Vişegrad, o remarcabilă mărturie a spiritului renascentist propriu regelui ctitor – ambele de talie europeană. La Vişegrad, într-o capelă mozaicată, o orgă de argint şi trei altare de alabastru aurit grăiesc despre cultura muzicală şi pietatea regelui: *„Introrsus ad latus areae, in radice montis, quae paulo elevatior est, extat sacellum amoenissimum operibus musaicis, ut aliam etiam pro maiori parte aedes, stratum, in quo instrumentum est musicum pretiosum, quod vulgus* organum *vocat, fistulis nonnullis argenteis ornatum. Praeterea reservaculum corporis Dominici et tria altaria, cum structuris et tabulis ex alabastro purissimo inaurato fabrefactis"* (468). Acestea continuă

cu minunatele săli regale: „*Hinc Orientem versus, palatia regis tabulatis inaurata, bifariam protenduntur, miro artificio fabricata"* (469).

Muzica vocală este la mare cinste şi conferă o atmosferă miraculoasă, profund creştină, catedralei episcopale de la Oradea, unde, la locul de veci al împăratului Sigismund, coriştii se succed zi şi noapte, fără încetare, cântând psalmii lui David: *„Civitas Varadinum, sedes episcopi, ecclesia cathedrali, sepultura Divi Ladislai regis miraculis clari, et Sigismundi imperatoris inclyta, in qua, die noctuque ex eiusdem Caesaris fundatione, Psalmi Davidici, ad eius tumbam, mutatis per vices personis, concinuntur"* (470). Fortăreaţa oraşului păstrează statuia ecvestră de bronz a sfântului rege şi este impunătoare prin grandioasele edificii ridicate aici de educatorul lui Olahus, episcopul Thurzó Zsigmond: *"Arx huius conspicua est, tum statua equestri, Divi Ladislai aerea, ingenti molis, tum aedium magnificentia, quas Sigismundus Turzo episcopus, meum olim nutricius, aedificaverat"* (471). Regele Vladislav ridicase şi el, lângă ocolul vânătoresc Nyék, un alt palat "cu săli grandioase". Iar locul de naştere şi de creştinare a lui Sf. Ştefan, Strigonium, dispune de o faimoasă cetate şi arhiepiscopie. Aparţinând catedralei cetăţii, capela cu hramul Sfintei Fecioare a cardinalului constantinopolitan Bakócz Tamás, construită cu imense cheltuieli, este un unicat, fiind "*ad summum usque intrinsecus ex rubro marmore […]. Hoc superne in orbem coarctatur, et cupro inaurato concameratur, opus sane magnificum et pretiosum*" (472). Umanistul mai aminteşte aici un edificiu cupolic decorat cu picturi şi adăpostind o bibliotecă "ticsită cu vechi codice" – ambele clădiri fiind remarcabile, alături de Capitoliul ruinat de turci.

Pe Muntele Sacru al Ungariei, în partea apuseană a pădurii Bakony, Sfântul rege Ştefan întemeiase abaţia Sf. Martin.: "*Ad latus huius occidentale, abbatia S. Martini, reditibus opulentissima, in monte que appellatur Sacer mons Pannonicae, editissimo amoenissimaque sita est, ad omnes plagas, oppida et latos campos prospieciente, per D. Stephanum regem exstructa*" (473).

În momentul promovării sale în funcţia de arhiepiscop de Strigoniu, Szathmári György lasă în urma sa, la Pécs, minunate ctitorii; acareturile regale de agrement construite de Bornemisza János pe lângă cetatea Deven, în apropiere de Posonium, oferă delectare prin comoditate şi datorită cadrului natural, iar Ştefan Báthori, scăpat cu viaţă din bătălia antiotomană desfăşurată pe Câmpia Pâinii, lângă Orăştie, ridică, în locul unde era să-şi afle sfârşitul, o memorabilă capelă: "*Stephanum Bathorium vaivodam equus ab hostibus vulneratus deiecerat, qui deciderat loco sacellum postea aedificavit, huius rei perpetuum monumentum*" (474). Şi ca o mărturie de piatră a istoriei antice, Olahus menţionează grandiosul pod peste Dunăre al lui Traian, conceput de Apolodor din Damasc; cu îndreptăţită mândrie, scriitorul consemnează aici

fragmentul din cronica lui Cassius Dio, referitor la strădalnica muncă de ridicare a podului în vâltoarea Istrului.

Cât despre Attila, dincolo de oraşele ctitorite în amintirea numelui şi faptelor sale – Buda şi Utinum [Udine] – deşi prima a ajuns, spre supărarea regelui, să poarte numele fratelui ucis (acesta uzurpându-l, astfel, pe vecie), cea de-a doua fiind ridicată "*ut memoriam sui nominis […] apud posteros relinqueret*" (475), cea mai remarcabilă şi mai progresistă idee pare să o fi avut întemeind serviciul poştelor. Cele patru staţii de la Colonia, Jadera, Lituania şi de pe Don au fost menite să-l ţină la curent, în Sicambria, cu toate evenimentele, pentru a nu fi surprins de eventualele întreprinderi armate organizate împotriva sa şi, prin agilitatea aceloraşi crainici, să-i ofere lui însuşi posibilitatea de a-şi informa comandanţii asupra propriilor intenţii: "*Ipse vero Atila, ut rerum quae in omnibus orbis regionibus agerentur esset conscius, quatuor veredariorum constituit stationes: primam in Colonia Agrippina, alteram in Jadera, civitate Dalmatiae, tertiam in Lithuania, quartam ad fluvium Tanaim. Ex his locis singula totius fere orbis acta, permutatos in locis suis nuntios, Sicambriam ad eum deferebantur. Contra, ipse quoque illorum quoslibet voluntatis suae certiores faciebat. His ita compositis, tum opportunitatem rei contra hostes a se bene gerendae observabat, tum quid illi adversum se agerendi vellent, satis exploratum in tempore habebat*" (476).

Caracteristică omului de cultură renascentist, iubirea de *logos*, ca forţă motrice a umanismului, însufleţeşte epoca, însoţind orice preocupare a spiritului uman. *Filologia* [34*], în grija ei pentru rigoarea şi precizia expresiei, impune respectarea adevărului istoric, prin *exigenţa* ei *critică* [35*]. Sondarea semantică a putut duce la profunzimi lingvistice care să redea fidel mesajul Scripturii, tălmăcind întocmai cuvântul Domnului. Preocuparea pentru literă apropie omul de *studia divinitatis*, căci litera are conţinut spiritual. De asemenea, la Valla, care întemeiază critica filologică a textelor biblice, şi Poliziano, exeget al operelor antice, filologia este îngemănată cu cugetarea. Bruni ia atitudine împotriva mentalităţii "oficiale" care separă *res* de *litterae,* iar Barbaro pledează pentru literele prin care omul se distinge de animal. Dragostea de litere, lectura perseverentă, este însă, în viziunea lui Mario Nizolio, şi adevărată filosofie, dând sens umanităţii prin limbă şi creaţie. Însuşi Erasmus elogiază lectura eliberată de tendenţiozitate dogmatică şi pătrunsă de criticism, dar şi de toleranţă (477). Apreciind importanţa filologiei, Ernest Renan observă că "spiritul modern […] a fost întemeiat în aceeaşi zi cu filologia" (478). Acelaşi exeget remarcă, în *L'avenir de la science*: "Critica nu cunoaşte respectul", "e o forţă ireverenţioasă", "vinovată de lezmajestate" (479). Filologia presupune, deci, spirit critic, autenticitate

şi emancipare de sub tutela teologiei, cunoaştere de limbi, lectură asiduă, contact cu spiritul uman, dincolo de orice graniţe, înţelepciune.

Compararea critică a izvoarelor, însăşi recurgerea la ele, documentarea cu discernământ, argumentarea propriei opinii, străduania de a nu face omisiuni nepermise, elucidarea fără concesii a adevărului, recurgerea la mărturii directe, uneori proprii, relevarea cauzalităţii şi a efectului, înlănţuirea logică a evenimentelor, preocuparea pentru detaliu, atenţia distributivă pentru multiplele aspecte demne de a fi urmărite, remarcile înţelepte, ca într-un florilegiu al timpului, armonioasa împletire a stilurilor de expunere, calitatea discursului, acurateţea limbii, arta expresiei – toate vădesc în Nicolaus Olahus un filolog autentic şi exigent.

Confruntându-se cu terminologia şi toponimia, umanistul valah întâmpină în redactarea prozei sale greutăţi datorate bilingvismului. Îşi justifică opţiunile în *Ad lectorem*:

"Nomina sed prodat calamus quod barbara noster
Scilicet haec Scythica voce referre iuvat.
Si dedero nostris Romana vocabula rebus
Non bene convenient nomina cuique loco.
Sic sua dum multi conducunt monimenta Latini
Non nisi barbaricae barbara verba sonant." (480)

Un alt aspect filologic la Olahus este interesul pentru etimologia unor termeni, cărora le oferă uneori variantele din mai multe limbi. Discutând originea numelui Ungariei, scriitorul menţionează mai multe posibilităţi: "*Hungaria sive ab Hunor et Magog […] sive ab Hunnis et Garis, ut plerisque videtur, populis qui una olim militarunt, sive ab Avaris, quos Caelius Hunnos fuisse tradit, nomen sortita sit, aliorum esto iudicium*" (481). Locului pe unde hunii au trecut Dunărea pe burdufuri i se spune *Kelenfölde* (*pământ al trecerii*) în limba maghiară; *Keazo* provine din ungurescul "*Keve háza*" (*casa lui Keve*), aici fiind înmormântată prima căpetenie hună căzută, şi, după ea, toate celelalte, inclusiv Attila. Cetatea Argentinei, cu toate fortificaţiile şi zidurile dărâmate de Attila, a rămas în istorie sub numele german de *Strassburg* (*cetate a drumului*), iar Buda ctitorită de Attila sună, în germană, *Etzelburg* (*oraşul lui Ethele,* adică al lui Attila) – dovadă că nemţilor li s-a impus mai mult, prin autoritatea sa, decât uzurpatorul Buda, iubit, însă, de ai săi. În această etimologie meticuloasă se strecoară şi erori, unele denumiri având explicaţii speculative proprii, alte interpretări greşite fiind preluate de la alţi umanişti. De pildă, *synphonia* – armonia sonoră dintre cuvinte – îl determină pe Olahus să considere că "Dacia maghiară" a fost locuită înaintea hunilor de cei care au întemeiat apoi, fugind în nord de frica acelora, Dania.

Se bazează aici pe *Cronica Maghiară*, cunoscând-o şi pe cea daneză, care vorbeşte despre originea gotică a danezilor şi despre Dan, primul lor rege. De asemenea, *Transalpina* (*Muntenia*) s-ar fi numit cândva *Flaccia* (*Valachia*) de la comandantul Flaccus al coloniei romane dintre Carpaţi şi Marea Neagră. (În altă parte, Olahus îl menționează pe Enea Silvio Piccolomini; eroarea îi aparține acestuia şi lui Flavio Biondo, pe care Olahus îl urmează în metoda sa.) Cuvântul *boier* este derivat de la *baron*, "adăugând două litere", iar "ca să se deosebească de alţii care au scris despre originea lor", Olahus opinează că *hispanii* şi-ar fi consemnat prin nume descendența lor din işpanii (*prefecții*, în ungureşte) treimii armatei hune care, din îngăduința lui Attila, a pustiit o vreme Iberia.

Ca filolog, între primii umanişti europeni, Nicolaus Olahus este preocupat şi de originea latină a limbii române, precum şi de condescendența etnică şi lingvistică a muntenilor, moldovenilor şi transilvănenilor: "*Lingua, ritu, religione eadem Moldavii utuntur, qua Transalpini […]. Sermo eorum et aliorum Valachorum fuit olim Romanus, ut qui sint coloniae Romanorum*" (482). Olahus e interesat şi de compoziția etno-lingvistică a diferitelor zone geografice. Descrie Transilvania cu cele patru neamuri ale sale – valahi, maghiari, secui şi saşi –, făcând referiri la idiomurile lor: "*Hungari et Siculi eadem lingua utuntur, nisi quod Siculi quaedam peculiaria gentis suae habeant vocabula […]. Saxones dicuntur Saxonum Germaniae esse coloniae, per Carolum Magnum eo traductae, quod verum esse arguit linguae utriusque populi consonantia. Valachi Romanorum coloniae esse traduntur. Eius rei argumentum est, quod multa habebant communia cum idiomate Romano*" (483). De asemenea, scriitorul observă cum cosmopolitismul dintre hotarele regatului maghiar, convieţuirea atâtor neamuri (maghiari, germani, cehi, slavi, croaţi, secui, valahi, sârbi, cumani, iazigi, ruteni şi turci) influențează şi evoluția lingvistică: *"Quae omnes [nationes] differenti inter se utuntur lingua, nisi quod aliqua vocabula, propter diuturnam consuetudinem atque multuum commercium, aliquam habere videantur similitudinem et symphoniam"* (484). În fostele colonii ale eburilor, liegenii îşi păstrează limba franceză: "*In valle Agriensi, aliquot pagi incoluntur, habiti pro coloniis Eburorum, qui nunc Leodienses dicuntur, olim eo traductis. Horum incolae, in hodiernum die Gallicam sonant linguam*" (485). La Cassovia, unde pe vremuri se adunau târgoveţi într-un peisaj pestriț, se vorbeşte "*pene Saxonice*" – aproape săseşte. În finele *Hungariei*, se arată că o automutilată comunitate de cerşetori foloseşte înadins o limbă neînțeleasă de alții – "limba orbilor": "*Hi, ab initio, ut quemadmodum corporis habitu, ita etiam idiomate, ab aliis different, propriam sibi linguam, quam inter se loquerentur, a nemine externo, nisi suo cive intelligibilem, quam nostri* caecorum linguam *vocant, confinxerunt*" (486).

Olahus este un cercetător şi un cronicar meticulos şi riguros; mărturisind neajunsurile scrierii sale geografice, promite reluarea relatării în vremuri mai prielnice adevărului ştiinţific:

"Si quidni est mendae topicis ignosce precamur
Nam procul a Gethico littore cymba mea est.
Quum dulces repetam portus patriosque penates
Singula tum referam candidiore fide." (487)

În *Alfabetul de curte*, poetul îi atacă pe curtenii care ignoră adevărul, temându-se de el:

"*Horrent vera loqui cupiunt qui nescire in aula*." (488)

În schimb, se bucură de admiraţia lui Olahus, autorul *Istoriei bisericeşti* care, din câte ştie umanistul, este singurul care consemnează că Papa Cyriacus a însoţit până la Colonia pelerinele conduse de fecioara Ursula, găsindu-şi sfârşitul de martir, împreună cu ele, sub sabia lui Gyula, comandantul lui Attila. (Deşi finalitatea scrierii olahiene este zugrăvirea elogioasă a marelui rege hun, impunător strămoş al maghiarilor, aici, ca şi în alte rânduri, umanistul nu pregetă să înfiereze cumplitele crime de care se fac vinovaţi hunii şi solicită ca ele să nu fie trecute sub tăcere: "*Quae […] Basilea revertitur, Cyriaco Papa, cuius alii (praeter scriptorem Historiae Ecclesiaticae, quod sciam) authores nullam faciunt mentionem, eam summo ubique honore prosequente. Conscensa igitur ad Basileam, navi, secundo Rheni flumine Coloniam devehitur […]; mox ab Hunnis undique invaditur, atque cum omni societatis suae turma crudelissime trucidatur. Ita sanctissima virgo, suo Aetherei sponsi […] atque Cyriaci Pontificis ac caeterarum virginum sanguine, pudicitiam suam Christo Domini […] consecravit*" (489).) Totuşi, din aceeaşi grijă pentru adevăr, scriitorul precizează, căutând justeţea în dezacordul cronicilor, că nu se cunoaşte cu precizie momentul acestui masacru, dar, conform *Cronicii Maghiare*, Attila trebuie să fi fost în Galia în acel moment, sugerând că vinovat de martiriul amintit este doar Gyula: "*Inter scriptores non satis convenit de huius necis tempore. Verum quoniam Chronica nostra hoc tempus virginum trucidataraum tradunt, creditu non absurdum est, per id tempus quo Atila erat in Gallia, Ursulam cum suis virginibus fuisse ab Hunnis necatam*" (490).

Această meticuloasă cercetare pentru respectarea adevărului istoric creează deschidere pentru ediţii şi traduceri exacte, critice; părerile avizate se bucură de credit, erudiţii acordă "consultanţă", fiind cunoscători în domeniul de apartenenţă al textului. Se recurge la izvoare autentice, iar manuscrisele şi codicele conţinând scrieri antice sint căutate cu ardoare. Explorarea lor decurge dintr-o nouă conştiinţă umană, pe care o şi generează, la rându-i,

cu atât mai mult cu cât uneori se constată coruperea interesată şi dirijată, a scrierilor originale. Când Bruni reproşează spiritului critic şapte secole de estompare, Valla devine primul mare umanist critic, pornind de la cercetarea textelor biblice greşit traduse în *Vulgata* şi de la stabilirea argumentată a caracterului apocrif al actului de donație constantiniană, prin care papalitatea îşi susține proprietatea asupra vestului imperiului lui Constantin, de când acesta a fost creştinat de Papa Silvestru (491). Tot spiritului critic i se datoreşte şi relevarea, prin Montaigne, a valorilor umane perene. Renan apreciază că atitudinea critică a filologiei delimitează umanismul de Evul Mediu; acesta, fără *homo criticus* cel "ireverențios" şi "vinovat de lezmajestate", rămâne copilăria intelectului (492).

Uneori, în disputa dintre izvoare, Olahus preferă să se mențină neutru, atâta vreme cât nu dispune de date în baza cărora să fie posibilă argumentarea într-un sens sau altul. Astfel, lasă neelucidat dacă Attila a fost înfrânt sau nu vreodată de Theodosius al Bizanțului, păstrând contradicția dintre *Sabellicus* şi *Cronica Maghiară*: *"Sabellicus tradit, Hunnos a Theodosii ducibus uno praelio superatos; at vetus nostrorum Chronicon, nulla accepta aut clade aut damno, victores laetosque magna praeda cum Atila Sicambriam revertisse reffert"* (493). De obicei, însă, scriitorul este înclinat să dea crezare mai curând cronicii maghiarilor; aceasta, consemnând fapte autohtone, are mai multe şanse de a fi mai aproape de adevăr. Este de bănuit că probitatea ei este cel mai puțin pusă la îndoială sau contrazisă de alte documente. În legătură cu expediția galică a lui Attila, Olahus, pornind de la amintita cronică, revine asupra afirmației aceluiaşi Sabellicus că Attila a ajuns la Rhemi după înfrângerea catalaunică. Acest fapt ar "justifica" oarecum cumplitul măcel săvârşit de huni în oraşul galic; fragila "circumstanță atenuantă" este explicitată de umanist abia cu zeci de pagini mai departe: "*Autor est Sabellicus, eum in Gallia Rhemenses primo adortum esse et Nicasium, eius urbis episcopum […] virum moribus, vita et sanctitate illustrem, ibi iugulatum. Verum satis constat ex historia nostrorum, Rhemensium expugnationem et Nicasii mortem post pugnam Catalaunicam esse factam*" (494); "*Paulo post Atila Rhemenses obsidet, concepta iam dudum in eos ira, quod dum at Campum Catalaunicum […] properaret, magna calamitate, multisque malis milites affecerant. Horum igitur memor, vastata igne ac ferro universa Rhemensibus adiacente regione, civitatemque eorum dura cingens obsidione, machinis bellicis moenia eius quati, diruere, demoliri, ita ut tum ob telorum densitatem, tormentorumque frequenter iaculationes, tum ob instantis multitudinis crebram oppugnationem, nemo mortalium ad moenia defendenda accedere auderet*" (495).

Pe episcopul Iornandes, pe care Olahus îl certase că îi descinde pe

strămoşii hunilor din *alirumne* şi din tot soiuri de duhuri, îl pune la îndoială pe baza mai multor izvoare documentare, în privinţa înfrângerii lui Attila de către Trasimundus, a cărui atenţie ar fi încercat s-o abată prin răspândirea zvonului intenţiei sale de a ataca Bizanţul: "*Tradit Iornandes, Atilam per id tempus misisse legatos ad Martianum Orientis imperatorem, qui dicerent, ni Theodosii praecessoris promissa sibi servaret, se illius imperium vastaturum. Hoc autem Atilam eo animo fecisse dicit, ne Trasimundus Wisigothorum rex conatus ipsius praescire posset. Nam paulo post Alanos populos quos trans Ligerim flumen sub Wisegothorum imperio habitasse testatur, Atila subito invasisset; quem Trasimundus nihilo saecius praeveniens, iusto praelio devictum coegisset, in Pannoniam turpiter refugere. Regem Atilam in Galliam secundo revertisse et cladem a Trasimundo accepisse non satis memini apud alios comperisse; revera neque* Chronico*, neque aliis autoribus, alloqui reticentibus tam longam eius profectionem et dedecus acceptum si quid certi de eo constitisse*" (496).

Prezentând uciderea lui Buda după întoarcerea hunilor în Sicambria, când se consumase episodul catalaunic al istoriei lor, scriitorul precizează că unii autori cred, spre deosebire de *Cronica Maghiară,* că fratricidul a fost săvârşit înainte de amintita bătălie. Deşi nota este făcută în fuga condeiului şi Olahus nu insistă prea mult asupra acestui fapt, este evident că, fiind "adept" al versiunii autohtone, conferă, din nou, întrucâtva, o explicaţie a oribilei crime, pentru că, prelungind mai mult perioada de uzurpare a tronului de către Buda, sporind, deci, şi numărul faptelor comise de el împotriva lui Attila, presupune că, Buda îi dă regelui mereu mai multe motive să fie înlăturat. Or, dacă omorul s-a petrecut în timpul primei reveniri a lui Attila în Sicambria, nerăbdarea cu care regele vrea să se vadă singur la putere îl incriminează odată mai mult.

În puternicul său resentiment faţă de turci, scriitorului îi dă satisfacţie ridiculizarea lor, deşi "sub acoperire", atunci când descrie foarte ciudata fântână din zona Severinului (pierdut de şaispreze ani, din neglijenţa creştinilor), care îi ţine la respect pe cuceritori: "*Non procul a Severino, fons dicitur scaturiens, quem accolae* Sanctae Crucis *nominant, cuius aquam multis accepi conferre corporis languoribus, nihil immundi intra se continere, mortuorum animalium cadavera, experiendi gratia eo proiecta, paulo post eiecisse; faces, nescio quas, ardentes, noctu isthic videri. Has ob res etiam Turcis fontem esse in magna veneratione*" (497). Scriitorul declină răspunderea pentru ce a aflat de la alţii, iar sintagma "nu ştiu ce torţe" spune mult despre părerea lui în acest sens (în contrast cu imaginea similară a sfintelor torţe arzând peste oraşul martir Rhemi). Căci, chiar şi în paginile miracolelor panonice, o asemenea fântână trece limita fabulosului; cititorul nu-şi poate reţine zâmbetul, imaginându-şi chipurile prelungi de stupoare ale turcilor ce văd,

de pildă, un cal mort țâșnind din sfânta fântână. Cronicar metodic, Olahus indică şi aici numaidecât sursa informației sale: nişte servitori din partea locului (!). Şi adaugă, într-o doară: "Aşa să fie!": "*Haec ego olim audivi, a servis Barnabae Belay, bani eius loci, penes quos fides rerum habebatur*" (498).

În fine, prins într-o lungă, alambicată şi plină de surprize disertație despre vârsta lui Attila în momentul morții sale, Olahus îi confruntă pe Sabellicus, Eusebius şi Sigibertus cu *Cronica Maghiară,* condimentând totul cu calcule şi speculații, ca apoi, cu o generoasă toleranță, să aprecieze această vârstă între şaptezeci şi patru şi o sută douăzeci şi patru de ani (!), în funcție de "lungimea" anilor – spune el, invocând şi alți Mathusalemi – şi de buna condiție fizică a regelui: *"Quod autem tot annos exegisse traditum sit, id nihil mirum videri potest. Nam inter multos, quos nunc consulto praetereo, etiam Emericus, Visigothorum rex, de quo in initio operis mentionem feci, tantundem fere annorum transegit. Praeterea parcius mirabimur annorum vitae Atilae multitudinem si in animum induxerimus, Hunnos quoque anni tempus potuisse breviori spatio computare, sicuti Arcades trium, Cares et Acarnanes sex, Aegyptii in initio quatuor mensium habuerunt annum. Aut, quod Atila ob naturae fortitudinem, bonamque corporis temperaturam, tantum annorum solarium, ut alii, facile conficere potuerit"* (499).

Un caz în care scriitorul are suspiciuni privind date din *Cronica Maghiară* este refugierea regelui Miromannus din calea treimii armatei hune care pustia Hispania, tocmai în Africa, prin strâmtoarea Gaditanus [Gibraltar]: "*Refert Chronicon nostrum, hos Atilae milites, Hispaniae aliqua parte ferro igneque vastate, usque ad regulum Baeticae provinciae, cui nomen Miromanno fuisset, penetravisse, eumque terrore Hunnorum omnia caedibus longe lateque vastantium, vehementer perculsum, ex Hispali, ubi degebat, per fauces Gaditani freti in Africam elapsum fuisse. Id tamen pro comperto affirmare non ausim, quum et Galliam Aquitanicam et Hispaniam eo tempore Visigothos possedisse constet*" (500). De asemenea, în pofida aceleiaşi cronici, scriitorul îşi declină încrederea în afirmația că oraşul Tholosa s-ar fi supus de bună voie hunilor, de vreme ce era pe atunci reşedința lui Trasimundus: "*Chronicon Hungaricum tradit, eum hinc Tholosam urbem versus profectum, eamque in fidem et amicitiam eius deditam. Sed id vix verosimile esse videtur. Tholosa enim, per id tempus Trasimundi regia, non procul a radicibus Pyrenaei montis, ad ripam Garumnae fluvii sita est*" (501).

Litera dragă filologului Olahus este cea meşteşugită, muiată în "licoarea Castalidelor", aşa cum, la Cicero, măiestria expresiei este un aspect *sine qua non*, iar, la rândul său, cuvântul nu poate fi golit de înțeleapta sa încărcătură. Prin aceasta, marele orator antic îngemănează filologia cu *filosofia* [36*],

dragostea pentru cuvânt cu dragostea pentru înțelepciune. Îl urmează, printre mulți alții, Tomitano, pentru care oratorul ideal nu este de conceput fără harul filosofului, şi Speroni, care consideră că adevărul trebuie comunicat printr-o expresie elegantă, prin elocință şi poezie. Când însă constată degenerarea retoricii, transformarea sa într-o textură de forme fără fond, găunoasă şi facilă, formală şi searbădă, dând motiv şi sol fertil nominalismului lui Occam, Pico della Mirandola îi scrie lui Ermolao Barbaro un soi de manifest pentru autonomia gândirii față de cuvânt: "Nu există om rafinat care să nu se ocupe de forma literară; cine însă e lipsit de filosofie nu este om. Înțelepciunea mai puțin elocventă poate fi de folos; o elocvență prostească însă este precum sabia în mâna unui prost: nu poate decât să dăuneze" (502). Dar Garin observă că "divorțul fatal dintre lumea ideilor şi lumea *litterae*-lor […] făcea din filosof un visător şi din literat un cântăreț de curte" şi că litera pură cere un literat pur – o absurditate (503). Şi totuşi, tocmai filologia florentină platonicizantă scoate din letargie, la începuturile umanismului, filosofia padovană descinsă din Aristotel, pentru că umaniştii văd în meditația vremii zădărnicie şi scindare. Prin filologie, filosofia tradițională devine una renascentistă, utilă omului, eliberată de prejudecăți. Nepotul lui Pico della Mirandola, Gian Francesco Pico, îndrăzneşte chiar punerea în evidență a limitelor filosofiei antice, urmărind adevărurile imuabile, inerte. Mai suplă şi mai deschisă, poetică şi cvasimitologică, gândirea lui Platon devine, însă, suportul spiritual al umanismului. Platon îi situează pe filosofi în fruntea statului ideal, considerând că fericirea republicilor este simultană fie cu convertirea conducătorilor la filosofie, fie cu învestirea filosofilor cu funcția de conducător. Ancorând filosofia, asemeni lui Platon şi lui Pindar, în realitatea şi tumultul cetății, Paolo Paruta arată că "sarcina ei este să ne trezească spiritele […] pentru acțiunile civice […şi pentru] binele comun" (504). Iar papa Pius II îi apreciază pe florentinii care îi numesc pe umaniști în funcția de cancelari ai republicii.

Pentru Petrarca, filosofia reprezintă un "balsam al sufletului", iar *pia philosophia* nu are nimic în comun cu oficialele dispute scolastice sau naturaliste de la Padova, Bologna sau Paris (505). La fel, Salutati şi Poliziano văd în filosofie meditația asupra universului uman, asupra vieții, rostului, activității, destinului, a capacităților umane. Landino şi Ficino sunt adepții păcii filosofice, prin care se tinde către unitate spirituală şi cunoaşterea simultană a eului şi divinului; Ludovico Lazzarelli vedea în aceasta suprema fericire. *Pia philosophia* este accedere către adevăr. Prin Steuco, platonismul devine filosofie eternă, ca apoi să se stingă în snoabe disertații, în timp ce în locul cunoaşterii rațional-filosofice, Gian Francesco Pico pledează pentru cunoaşterea intuitivă, spulberând nu doar valoarea rigidă a cugetului antic,

ci şi perspectiva armonizării filosofiei şi creştinismului, deci însăşi esența pioasei filosofii, pe care o substituie cu religia (506). Oricum însă, platonismul şi neoplatonismul inițiat de Plethon la Mistra constituie "principala orientare filosofică a Renaşterii" (507), "cea mai frumoasă floare a spiritului antic" – după expresia lui Cosimo de Medici.

Dragostea de înțelepciune se manifestă la Nicolaus Olahus prin considerația pentru înțelepți, prin învestirea cu înțelepciune a propriilor personaje şi prin inserarea în paginile sale literare a numeroase cugetări axiomatice. Dacă lui Gerard Mühlerd îi compune un epitaf lăudându-i "veşnica înțelepciune", datorită căreia acesta a ajuns sfetnic al regelui Carol şi judecător, în epitaful conceput lui Erasmus Olahus se arată copleşit de înțelepciunea de inspirație dumnezeiască şi de ingenua judecată a marelui umanist, însuflețit de un desăvârşit spirit al dreptății. În numele aceloraşi însuşiri, în paginile *Hungariei*, Kadár este menit de huni „să-i conducă în ale legiuirii şi slujirii dreptății", judecând, potolind litigii şi desemnând pedepse după merit. Iar înțelepciunea divină a ascetului găsit de huni în munții dintre Aureliana şi Câmpiile Catalaunice îl tulbură până şi pe barbarul şi sălbaticul rege care, deşi primeşte de la el semne de rău augur, îi asigură cuviincioasă pază, iar apoi, libertatea: *„Atila, ubi eremitae verba accepit, admiratus homunculi huius tam sapientem eloquentiam, inopinato tamen perculsus nuntio, iubet eum amoveri et in custodia ob prudentiae reverentiam honesta servari"* (508).

Aëtius, în pledoaria sa pentru preîntâmpinarea unei noi victorii a lui Trasimundus asupra lui Attila şi, în consecință, a ruperii de către regele vizigot a alianței cu romanii, îl sfătuieşte pe tânăr să aibă în vedere cu înțelepciune că ar putea avea nevoie de armată pentru eventuala îndepărtare de la putere a fratelui, presupus uzurpator: „*Magnae semper virtutis et consilii fuit, res futuras praevidere, pericula quae evenire possunt, prudentia antevertere, consilium, ut res poscit, pro tempore mutare, atque, dum tempus adhuc est, possisque, omnia animo circumvolvere ne postea re deplorata, frustra sapere, consiliumve mutare velle videre*" (509). De remarcat în acest scurt fragment numeroşii termeni nominali şi verbali din sfera semantică a înțelepciunii: *virtus, consilium, animus, prudentia, praevodere, circumvolvere, sapere*.

Pontifilor a căror înțelepciune îl abate de la crimă pe Attila, Olahus le rezervă o considerație privilegiată. Preotul de la Trecae, Lupus, şi papa Leo obțin pe căi similare grațierea, cruțarea oraşului lor. Discursul celui din urmă este memorabil, atât prin solida argumentație, cât şi prin abila structurare în vederea efectelor psihice. Dimpotrivă, doar câteva cuvinte de absolută smerenie, de supunere aproape fanatică din partea lui Lupus, îl determină pe comandantul hun să lase Trecae, pur şi simplu, neatinsă. Peste ambele intervenții pluteşte, însă, forța creştinismului, de care Attila este pe nesimțite

pătruns şi atras, nu numai aici, ci şi cu ocazia întâlnirii ascetului sau, imediat după aceea, când preia apelativul de „bici al lui Dumnezeu". Atitudinea înțelept-creştină a ambilor sacerdoți, însoțită sau nu de puterea discursului sau a arătării supranaturale, îngheață în rege orice pornire ucigaşă, constituind, în acelaşi timp, o explicație şi pentru cinica şi diabolica sacrificare a episcopului Ravennei. Cât despre Nicasius, el a trebuit să piară cu toți ai săi, în parte, pentru că şi-a asumat sfidarea hunilor, neieşindu-le în întâmpinare, ci retrăgându-se pentru rugăciune în templu, şi, în parte, pentru că i-a întărâtat, admonestându-i şi oferindu-li-se pentru sacrificiu. Iubindu-şi şi iertându-şi asasinii, personalitatea sa este sublimată, devine angelică. El nu crede cu adevărat în salvarea cetății, fiind stăpânit mai mult de dorul de veşnicie divină (transmisă şi cetățenilor) şi cunoscând destinul hunilor de a spăla păcatele creştinătății. Realizând acestea, Nicasius este pătruns de o înțelepciune supraumană, spre deosebire de Lupus şi Leo, fiind mai aproape de ascetul gal, proroc ca şi acela, dar nedestăinuind reimsienilor pe de-a-ntregul cele viitoare. Este inițiat de un oracol şi recunoaşte că înțelepciunea sa este divină; îşi pregăteşte „oile" pentru asumarea destinului, arătând că veşnica răsplată cerească are un preț mic în chinul de o clipă al trupului: „*Nec est cur vos quod Dei donum est meis tribuatis viribus; Ille vim, potentiam bonitatumque suam in me exerit. Mihi Eius spitiui, afflatui et voluntati est parendum. Cuius si praeceptis observandis toto quo possum animo incubuerimus, promissaque vitae coelestis spe indubitata expectaverimus, nihil in rebus his mundanis tam grave nobis obvenerit, quod non in Illius fide constanter perferre possimus […]. Attila vobis obesse, vimque suam contra vos exercere non posset, ni nostris delictis Deum in nos concitassemus. Apud quem nunc statutum est, quod mihi Illius oraculo iam diu satis constat, urbem hanc in manus hostium postremo venturam, vosque meum una tyrannidi barbarorum destinatos, ut delicta carnis, quibus sumus obnoxii, momentaneis his nunc cruciatibus expiantes, ad visionem divinam, coelestemque vitam laeti advolemus, atque illius beatae simus particeps […]. Ut vos spiritu salvi sitis, me primum obiiciam periculis […]. Non igitur vos corporis terreat aut malum, aut cruciatus: qui initium est, si constantes in fide fueritis, vitae perpetuae*" (510).

Chiar şi Attila are, uneori virtuți de filosof. Când, de pildă, meditând asupra realelor şanse de a supune părți din imperiul roman, el le vorbeşte militarilor săi despre grandoarea de odinioară a aceleia, observă că tocmai în aceasta rezidă cauza dezmembrării ei, a firavei sale puteri de apărare în fața popoarelor migratoare: *„Id quo latius, illustrius et excellentius antea fuerat, eo maiori nunc obnoxium est praecipitio, ruinae, periculo"* (511). Tentat, înainte de aceasta, de bogățiile Galiei regele meditează: *„fortuna rerum omnium domina"* (512). Apoi, pregătind inimile pentru bătălia catalaunică, strâmtorat

de destin, le spune alor săi că „*necessitas durum mortalium telum*" (513) şi că *„satius semper habitum est et pulchrius cum dignitate gloriaque mori […], quam infamem et dedecore plenam agere vitam"* (514). Iar când din inerții şi neîndemânaticii actori ambulanți întâlniți în drumul spre Concordia are de gând să croiască, prin regim şi exercițiu, destoinici oşteni, regele formulează o nouă cugetare: „*Abstinentia et exercitatio optima rerum omnium magistra*" (515).

Alături de iubirea de cuvânt şi de înțelepciune, iubirea pentru rațiune şi cunoaştere, *ştiința* [37*] întregeşte, în Renaştere, preocupările umane. În opoziție, de multe ori, cu filologia, ştiința a beneficiat şi ea de reprezentanți de seamă, având în atenție natura şi legile sale şi, pe de altă parte, societatea umană, legile morale. Petrarca, adept al superiorității artelor liberare față de cele mecanice şi a ştiințelor sufletului față de cele ale trupului (516), deschide polemica împotriva cercetării naturii, a medicinei, occamismului, averroismului şi scolasticii. Văzând omul mai măreț decât muntele Ventoso, leagă contemplația de viața civică, de perfectibilitatea umană, şi-şi declină orice interes pentru observarea naturii, pe care, sceptic, o consideră inaccesibilă cunoaşterii şi apreciază drept nelegiuită cercetarea ei. Mai vehement decât magistrul său, Salutati afirmă primordialitatea legilor morale inalterabile, care duc la binele comun, față de cele naturale, care sunt inexpugnabile şi nu pot fi stăpânite; ele au în vedere cunoaşterea adevărului, mai puțin util decât binele prin care omul se divinizează. „Principiile medicinei […] sunt nesigure şi pot să înşele" – arată Salutati, constatând că sănătatea societății umane nu depinde de medicină, ci de armonia morală (517). Vernia, de partea spiritului padovan, contraargumentează că, dacă principiile sociale, morale şi politice mențin pe om în pace, în schimb, medicina îl menține în viață. Alessandro Piccolomini, adept al interdisciplinarității, vede, înainte de Galilei, rostul *logosului* în întrepătrunderea tuturor ştiințelor. Cunoaşterea e posibilă prin îndoială, analiză, sinteză şi prin metoda inventivă şi demonstrativă. Dacă Varchi apropie ştiința de artă tocmai datorită *logosului*, Zabarella vede, de asemenea, în logică nu o ştiință, ci o tehnică de cunoaştere. Pentru Ficino, realitatea este cognoscibilă datorită corespondenței pe care mintea umană o are cu ea. Leonardo şi Galilei situează caracterele matematice la temelia universului şi bazează ştiința pe experiență. La Girolamo Cardano, spiritul uman poate percepe natura nu fizic, ci doar matematic. E combătut de Bruno, care este încrezător în capacitatea cognitivă a omului (518). La rândul său, prin *Instauratio Magna, Noul Organon* şi *Noua Atlantidă,* Bacon face triumful ştiinței umane. Astfel, că, privind în diacronie momentele umanismului renascentist, Cornelia Comorovski observă evoluția istoriei spiritului uman de la „elanul filologilor" la „eroismul gânditorilor poeți şi al oamenilor de

ştiinţă" (519), remarcând condamnarea din cauza noii ştiinţe a lui Bruno, Campanella şi Galilei, care, perfecţionând telescopul, cercetează petele solare, sateliţii lui Jupiter şi munţii selenari.

Pentru o formaţie completă şi corespunzătoare vremii, simbolizând conştientizarea primenirii spirituale şi asumarea responsabilă a rostului individului în societate, lui Pantagruel i se pune în vedere iniţierea în ştiinţe. Dar Gargantua le triază în cel mai autentic spirit umanist. Matematicile şi astronomia, ştiinţele morale şi naturale, medicina şi anatomia sunt demne de preocuparea fiului său, în schimb, în astrologie şi citirea stelelor, Gargantua nu vede nici o noimă: „sunt lucruri nefolositoare şi zadarnice. Sileşte-te să ştii pe dinafară frumoasele reguli ale dreptului obştesc […]. Cât despre lucrurile care sunt ale firii, aş dori să le cercetezi cu luare aminte: să nu rămână nici o mare, nici un râu, nici un izvor cărora să nu le cunoşti ierburile şi peştii; să ştii toate tufele, toţi pomii şi copacii din pădure, toate păsările ce străbat văzduhul, toate florile pământului, toate metalele ascunse în adâncul genunilor, toate pietrele scumpe ale ţării de miazăzi şi răsărit, în aşa fel ca nimic să nu-ţi rămână necunoscut. Cu multă grijă să adânceşti cărţile medicilor greci, arabi şi latini […]; prin cunoaşterea diferitelor părţi ale trupului, învăţând ceea ce elineşte se cheamă anatomie, să-ţi însuşeşti ştiinţa deplină a lumii care sălăşluieşte în om" (520).

Conceput pe tărâmul ştiinţelor oculte practicat de prototipul doctorului Faust sau Paracelsus, tratatul de alchimie al lui Olahus – Melchior reprezintă o moştenire în spiritul epocii. Dar cea care îl consacră umanist este opera sa cu multiple valenţe ştiinţifice (geografie, istorie, etnografie, heraldică, lingvistică etc.), în orientare biondină; monografiile sale sunt elaborate conform cerinţelor noii perspective, după regula artei. De aceea, geografia Ungariei conţine paragrafe istorice, istoria lui Attila este înţesată cu oaze de geografie şi ambele scrieri, *Hungaria* şi *Atila*, îşi oferă prinosul ştiinţific, fie etnografic, botanic, zoologic, fie de analiză psihologică sau filosofie, surprinzând o fărâmă de univers uman pe toate coordonatele sale.

Cât despre poezia lui Olahus, neaplecând urechea la „certarea" medicinei ea o prinde în trama cotidianului, departe de orice teoretizare sau polemică, elogiind, de pildă, priceperea în vindecări a medicului reginei Maria:

„Angele, carminibus nostris celebrande canoris,
Cui medicinae artem magnus Apollo dedit,
Corporibusque aegris tristes depellere morbos,
Adsis ut celebrem facta decora tua.
Languida namque tuo medicamine membra levantur
Adflictisque piam suggeris artis opem.
Qua inter graviter dum pectora nostra iacerent

Succuris medica mox mihi prosper ope.
Corpora non aliter clarus Podalyrius aegra
Curabat Phoebi numine et arte potens
Quem mihi reddideras igitur dum vita manebit
Semper agam laudes, Angele docte, tuas." (521)

Vorbind în numele prietenului său Danus, Olahus îi înfierează pe dușmanii medicului, creând un nou context activității curative a aceluia, ceea ce duce la o ambiguitate favorabilă poeziei. Dacă „oile bolnave" sunt inamicii acestui atât de valoros medic, el, îndepărtându-le, nu vindecă doar boli ale trupului, ci şi ale societății, mai presus de aşteptările lui Salutati:

„*Has stabulis aegras pecudes tu longius arce,*
Ne vitient puram peste repente gregem." (522)

Un alt medic, nepriceput şi lipsit de maniere, vanitos şi laş, bun de nimic, este vehement atacat de poet, în stilul lui Martialis. Ridiculizarea celui care nu ştie să salute frizează licențiosul, pentru că şi profesional persoana este o nulitate:

„*Cur medicinae artem stupidus vecorsque fateris*
Cum non sis medicus, sed mage σκατόφαγος?" (523)

Ajuns pe câmpul de luptă, numai searbădul elan îl însoțește, deoarece, în fața turcilor, îi rămâne curaj doar cât unui țap, pe care îl întrece numai în privința lungimii bărbii:

„*Cumque olido incedas graviter barbatior turco*
Nec tamen exuperas corde nec arte caprum." (524)

Adevărata iubire de patrie, *patriotismul* [38*], îl face, însă, pe om plăcut în ochii lui Dumnezeu – spune Salutati: „Îngrijindu-te de […] patrie, care cuprinde tot, nu poți să nu-ți înalți inima către cer şi să nu-i placi Domnului" (525), deoarece, în concepție umanistă, aceasta este sfântă: „Prea sfânt şi prea dulce nume – patria!" (526). Dacă patriotismul din epoca umanismului are şi o caracteristică antiotomană (cu jertfe de sânge, ca în cazul marelui poet umanist maghiar, Balassi Bálint, căzut la Esztergom) în sud-estul Europei ea devine o dominantă. Precum Bracciolini, Enea Silvio Piccolomini sau Flavio Biondo, care, în calitate de secretar al curiei papale, adresează principilor italieni scrisori de îndemn la luptă împotriva turcilor, Nicolaus Olahus, de acelaşi sânge cu glorioşii principi implicați activ în problema antiotomană, Corvinus şi Iancu de Hunedoara, se adresează, în vederea unor ferme şi decisive demersuri împotriva turcilor, când principilor creştini, când împăraților habsburgi Carol şi Ferdinand, când papei Clement VII. Este

prezent la Mohács, alături de Ludovic II, şi, la bătrâneţe, în 1566, luptă împotriva turcilor la Óvár. Otrava care îi umple inima la dezastrul din 1526 şi la pierderea Budei, eşec catastrofal ce duce la transformarea Ungariei la paşalâc, îşi lasă amprenta şi în operele sale literare, scrise, în bună parte, pentru redeşteptarea speranţei celor acum înfrânţi.

În cuvântul adresat de mama episcopului de Iaurinum fiului ei, poetul surprinde printre urmările războiului pribegia. Bătrâna doamnă, ruptă de patrie, este alinată doar de fiul ei, găsindu-şi sfârşitul departe de locurile natale:

"Inclitus at postquam cecidit Ludovicus atroci
Thurcarum rabie cunctaque Marte ruunt,
Huc me longaevam pietas migrare coegit,
Summa mei nati et figere hac urbe pedem. […]
Et quamvis magnos fuerim perpessa dolores
Ac celebris fugiens undique pressa malis
Attamen omne malum, luctus pietate perenni
Solabar gnati, qui mihi vita fuit. […]
At quam longa dies gravidos confecerat artus,
Ipsa meum fatum deprecor esse brevem.
Audit omnipotens longo et defessa labore
Consopiit membra, ac iussit adesse sibi". (527)

În epicediul patriotului Paulus Bakyth, decapitat de turci, Domnul vesteşte prin îngerul Gabriel suprema răsplată pentru eroul său:

"Aspicitis mutilum quod enim sine vertice corpus
Avulsit caput hoc relligionis amor,
Quod pugnans fuerit Turca truncatus ab hoste
Christicolae hoc opus est conspicuique viri.
Degeneres animi pro me fera proelia nunquam
Nec pavida mentes Martis ad arma ruunt.
Paulus hic intrepide subiit cognonine Bakyth
Munia quaeque viri fortis et arma mea.
Qui qamvis summa cervice resectus
Iam tamen hunc capiti consociabo suo.
Tristia vos igitur sinui date funera terrae,
Occupat ast gremium spiritus ipse meum." (528)

Pătrunderea turcilor în spaţiul spiritualităţii creştine înseamnă nimicirea unor bunuri culturale incomensurabile. Dacă pieirea faimoasei biblioteci din Alexandria a frustrat omenirea de o moştenire spirituală inestimabilă şi irecu-

perabilă, devastarea bibliotecii Corvine înseamnă pentru Olahus profanarea patriei sale spirituale – o crimă de neiertat. În principatele române, vasalitatea costă vieți de domni, căci voievozii sunt numiți de Poartă şi ucişi tot de aceasta. A fi os domnesc presupune oricum o viață primejdioasă; tatăl umanistului a avut înțelepciunea să se retragă din timp între hotarele unui context civic mai blând, spre deosebire de unchiul care va plăti cu viața implicarea sa în problemele domniei. Însă turcii, lacomi de bani, dispun după bunul lor plac de tronurile principatelor, răzgândindu-se în fața unei pungi mai mari. Aşa piere şi Mihnea-vodă, despre care Olahus arată că îi este rudă de sânge, ca şi voievodul Mailat. Iar vărul bun al umanistului, Petru, fiul lui Stanciu, îi scrie că, ajuns pe tronul Munteniei prin Mahomed-paşa, a avut de suferit tăierea nasului de către boierii trădători care au preferat în locul său pe un alt platnic al Porții: "*Petrus ab Argyes, Stantzulis filius […] patruelis meus, scripsit ad me his diebus, ex Hungaria, se creatum fuisse in Transalpina Vayvodam, per Mahumetum imperatoris Turcarum bassam et quum regno praesset, missum esse, aliquo post tempore, a Turca alium, adversae factionis, cum exercitu, qui se expulso, regnum occuparet […] perfidia usi, victum liberasse et se cepisse, partique nasium truncata, expulisse*" (529).

Viteaza cetate a Timişului opreşte puhoiul otoman ce năvăleşte dinspre Samandria peste Dunăre, iar la Turnu-Roşu, transilvănenii zădărnicesc toate planurile duşmanilor, spre satisfacția scriitorului care, descriind calea de acces dinspre Muntenia în Transilvania, arată că datorită îngustimii şi povârnişurilor pasului, turcilor le-a putut veni de hac mica oaste transilvană: "*Turcae, qui hinc invaserunt Transylvaniam, magnam saepe a parva manu accepre cladem*" (530). Dacă de savuroasele vinuri maghiare se bucură mahomedanii, dacă cerbii Ungariei sunt decimați de ei, dacă atâtea cetăți maghiare au căzut pradă turcilor, scriitorului îi rămâne bucuria că regele parților (care au fost înfrânți de sciții din care se trag hunii !), Tamerlan, l-a închis pe Baiazid într-o cuşcă, purtându-l, ca pe o fiară, prin Asia întreagă, că transilvănenii cresc cai mai iuți decât au turcii, şi că Bali-beg a fost pus pe fugă pe Câmpia Păinii de Ştefan Báthori. Asemenea vremuri grele implică în luptă şi episcopi patrioți. Pierzând în amintita bătălie două sute de cavaleri înzăuați, episcopul Transilvaniei le caută trupurile pe câmpul de luptă şi le duce la Alba-Iulia, cinstind supremul lor patriotism.

Departe de casă, dorul de patrie îl sfâşie pe Olahus; el tânjeşte să-şi împrospăteze sufletul din văzduhul țării:

"Omnipotens superi quum me Regnator Olympi
Restituet stabili Pannonioque solo,
Spiritus ipse meus patria renovabitur aura
Grataque prosperitas supprimet omne malum." (531)

Îi scrie lui Erasm că nu poate înțelege ce fericire este aceea de care el se bucură departe de Olanda, de patria pe care a părăsit-o de bună voie. Îi amintește că patria trebuie onorată şi slujită cu credință (532). În cele din urmă, cedând sfaturilor şi rugăminților prietenului său valah, Erasmus, purtat, desigur, de aleanul de patrie, se hotărăşte să revină în locurile natale (deşi nu mai apucă):

"*Jamque parabat intersocios invisere charos*
Natalesque lares et sibi dulce solum." (533)

Totuşi, opera sa rămâne în viziunea lui Olahus suportul nemuririi patriei care l-a dăruit lumii:

"*Patria sed vivet carmine laeta suo*." (534)

În nenumărate rânduri poetul mărturiseşte că tragedia patriei îi seacă talentul în pribegie şi îi tulbură liniştea. Franciscus de Újlak, episcopul de Iaurinum, primeşte asemenea versuri de la el:

"Sunt mihi nunc rerum per magna pericula curae
Nec calamo desunt grandia scripta meo
Atque animus nullo viridi requiescit in agro
Sed vaga nunc turpi est mens habetata situ,
Nunc animo tristis patriae versatur imago
Nostrorum et clades et gravis ira Dei.
Tristia sollicitant duri nos somnia Martis
Intimaque assiduus concutit ossa tremor." (535)

În prefața la *Hungaria-Atila*, acelaşi gând dureros, revenit până la chin, este menit să explice posibilele neajunsuri ale scrierii, care urmează să fie primenită îndată ce poetul va reveni în patrie:

"Mens etenim duro patriae confecta periclo
Torpet, et est longo nunc habetata malo [...]
Quum dulces repetam portus patriosque penates
Singula tunc referam candidiore fide." (536)

Elogiindu-l într-un epitaf pe prietenul dispărut, pe Stephanus Brodericus, Olahus exclamă, legând fericirea omului de destinul patriei:

"*O, foelix claros patriae qui vidit honores,*
Illius ast cladem cernere non voluit" (537).

Aceeaşi idee prinde glas şi când, îndurerat de moartea lui Matheus, lui Nicolaus îi rămâne consolarea că, pierind, fratele său nu poate fi rănit de ticăloşia vremurilor:

"Partim dolor me retinet, partim quoque
Laetor quod evitaverit
Hoc perfido et nefario nunc saeculo
Mores suos corrumpere." (538)

Jelindu-şi fratele, găseşte că prin moartea aceluia soarta i-a sporit durerea de neîndurat a pierderii părinților şi a mutilării patriei:

"O durum nimium, nunquam et placabile fatum,
Cur vitae cumulas tempora dura meae?

Nonne satis fuerat socios jugulasse paternos
Atque inferre meis maxima ubique mala,
Et charam gravibus patriam vexare periclis
Hostilisque simul vertere cuncta manu?" (539)

Hendecasilabul de ziua morții lui Matheus, într-o rugă ce conține perla unei metafore, asociază din nou durerea pentru pierderea patriei cu doliul pentru frate:

"O, Lux maesta, mihi meis maligna
Rebus […]
Ut primum patrium solum focosque
Saevis adficeres malis dolosque […]
Heu (crudele nefas) agi rapique
Postremo misero meo sodali
Et fratri mihi maxime fideli
Vitam surriperi licet caducam? […]
O, Lux atra, mihi meis maligne
Rebus, iam precor abstine severis
Heu, a mortibus anxiisque damnis!" (540)

Cel care, ca un Mesia, este menit a aduce cu adevărat o lumină de speranță şi bucurie în grozava lume a morții este pruncul Gabriel, finul poetului. Ursita lui este de bun augur, căci, în afara belşugului şi fericirii, a cinstei şi înțelepciunii menite, soarta lui este de a repune pe fruntea patriei aura gloriei:

"*Et meritos patriae laudes ad sidera tolles*
Ac tua mortales fortia facta canent." (541)

Şi tot lui, atât Phoebus cât şi consolatul poet îi mai ursesc sfântă iubire pentru Dumnezeu, profundă *evlavie* [39*]:

"*Sit tibi praecipue curae virtusque fidesque*
Haereat atque animo relligionis amor […]

Chere puer claros supera pietate parentes
Et tua clarescat semper adaucta fides." (542)

Răsplata pietății este împărăția veşnică a Domnului, armonizarea cu divinitatea. De ea se bucură sufletul pioasei Clara (căreia poetul îi dedică un întreit epitaf şi o elegie):

"Hic tumulus dominae Clarae corpuscula condit
Quae fuerant fidei, cum pietate, domus.

Hac animam pariter puram pietasque fidesque
Transtulit ad sacri castra suprema poli." (543)

Aceeaşi evlavie i-a însufleţit şi pe eroul Bakyth, pe Gerardus Mühlerd şi pe episcopul Brodericus – toți bucurându-se după moarte de cerurile veşnice. Deprinderea tinerilor cu pioasele obiceiuri este datoria educatorilor; Olahus o solicită şi dascălului trimontan Gasparus Teslerus, asigurându-l că efortul său va da roade, spre bucuria tuturor:

"Pasce precor teneros iuvenes turbamque virentem
Ingenuis studiis moribus atque piis.
Sic erit exacti merces condigna laboris
Omnibus ex nobis donaque iusta feres." (544)

Ca şi în privința altor virtuți, poetul vede un model aproape intangibil, de sfântă iubire, în Erasmus, de care însuşi Dumnezeu lipseşte conciliul papal, pentru a-l avea cu sine în tării:

"*Concilio Pauli poterunt tua scripta probari;*
Vivere te mecum malo, ait ipse Deus." (545)

Evlavia este starea care apropie ființa umană de Dumnezeu; urmând concepția lui Platon despre lumina divină, Ficino arată că: "întrucât lumina lui Dumnezeu depăşeşte granițele înțeleptului, ea nu poate fi înțeleasă în nici un fel de către inteligența naturală a omului, ci mai degrabă este iubită; şi, astfel iubită, pare că pătrunde în noi cu grație" (546).

Nici cucernicul Lupus din Trecae nu cunoaşte lumina lui Dumnezeu. Dar evlavia lui îl determină să nu se opună lui Attila, despre care află că este "biciul lui Dumnezeu", ci să accepte voința divină care, orice le-ar aduce, este dreaptă: "*Quis […] mortalium flagello Dei mei resistet quo minus in omnes, quos volet, saeviat? Veni, igitur, ut dicis, Dei mei flagellum, quo libet proficiscare, omnia tibi, ut Deo ministro, me non repugnante, parebunt*" (547). Dar, cum Dumnezeu, încredințat de pioşenia celor încercați, a oprit şi altă dată, cum stă în Scriptură, iminenta jertfă, văzând deplina supunere şi

necondiționata credință a preotului, ca într-un miracol, lasă şi acum biciul din mână. Pe Nicasius şi Eutropia, aleşii săi din Rhemi, aceeaşi iubire divină îi cheamă la El, împreună cu locuitorii cetății. Pioşenia îi transsubstanțializează, trupul le devine rugă fierbinte: "*Toto hoc quo obsidebantur tempore, assiduis vocabant orationibus*" (548), iar poporul se roagă cu ei şi la îndemnul lor, pentru iertarea păcatelor lor şi ale vrăjmaşilor. Îşi petrec ultimele clipe de viață în sfântul lăcaş ridicat Domnului de către episcop: "*Nicasius et Eutropia virgo, tantae hostium truculentiae ducti admiratione, ad aedem Beatae Virginis, quam beatus hic episcopus extruxerat, hymnum canentes laeti profogiunt, eo consilio, ut ubi rebus prosperis preces fuderant, ibi in extremis quoque animam Deo redderent*" (549). În infailibila sa pietate, Nicasius îşi reia rugăciunile, după ce zadarnic încearcă să îmblânzească cruzimea hunilor, şi le înalță cu ardoare chiar şi de dincolo de moartea în care este urmat de pioasa sa soră. Acestor martiri li se alătură fecioara Ursula, împreună cu întregul ei alai al cărui pelerinaj duce în ceruri.

Dincolo de acest cadru aproape mistic şi uneori fabulos, paginile lui Olahus nemuresc şi alte figuri pioase, autohtone, într-un spațiu mai curând social şi istoric. De la episcopul de Pécs, Nicolae, care noaptea cară lemne pentru săraci, până la cel (nenumit) de Alba-Iulia, care cinsteşte trupurile eroilor, există galeria fără de sfârşit a cuvioşilor anonimi cărora scriitorul le evocă numai faptele. Cu această identitate doar vag conturată, până şi menționatul episcop de Alba rămâne în memoria posterității ca un duh pios, ca un arhetip întrupat la nesfârşit de-a lungul timpului, câtă vreme dăinuie *credința creştină* [40*].

Creştinismul nu este impietat prin cercetările renascentiste; acestea încearcă să elibereze ființa umană de sub povara copleşitoare a dogmelor, din strânsoarea anihilantă a prejudecăților şi a postulatelor teologice, ca omul, prin liber arbitru, să-şi poată înălța inima, pioasă ofrandă, către divinitate, încât nu teama, ci iubirea să-l călăuzească spre lumina din care şi el a primit o scânteie, fără a o împuțina. Pico şi Ficino contribuie la "mântuirea" teologiei însăşi, conferindu-i poeticitate, pe o coordonată platonică. Drumul către Dumnezeu este, în viziunea lui Salutati, solicitanta cale pe care purcede numai omul virtuos: "religia este calea grea a virtuții, frământatul drum al luptei către portul păcii, aspra cale care, între pericolele lumii, conduce spre dulcile linişti ale cerului" (550). După Bruno, realizarea contactului cu divinul, care nu se manifestă, ci se revelă omului, este, de-a dreptul, eroism. Dacă religia aparține omului, aşa cum observă Machiavelli, acesta, îndreptându-se către Dumnezeu, trebuie să fie integru. Se căleşte în încercările lumeşti, suferă, dar, în pragul veşniciei, este demn de armonia cu divinitatea, prin meritul său de a fi trăit armonios în propria-i cetate. Aceasta este, la Francesco Sansovino,

locul ideal unde oamenii se convertesc la unica credinţă (551), căci scindarea de orice natură înseamnă dizarmonie şi îndepărtează de ceruri. Faţă de o asemenea perspectivă, Savonarola greşeşte nu prin ardoare, ci prin fanatism. (În cazul Inchiziţiei, fanatismul este întunat în crimă.) Fără libertate, omul nu poate iubi. Iar protestantismul lui Luther şi Calvin, în exaltarea divinităţii, alege nefericita cale negativistă, nihilistă de a reduce omul la o creatură nemernică, ce nu are nimic din platonica frumuseţe şi nici din meritele pe care i le distinge, în Renaştere, de pildă, Steuco. Categoria umanistă a pioasei filosofii leagă înţelepciunea omului de pietate, oferind făpturii umane nu numai o nouă religie (*docta religio*), ci şi încrederea în perfectibilitatea sa şi, prin aceasta, speranţa convergenţei cu Dumnezeu, asemeni Fiului Său. Căci, în ultimă instanţă, creştinismul este iubire de Christos. Prelungind aspiraţiile clasice în creştinism, Erasmus, în *Manualul ostaşului creştin*, vede creştinismul ca pe o atitudine de moralitate, liber fiind de pasiune. La Rabelais, din îndemnul lui Gargantua, se distinge ideea coparticipării omului la lucrarea divină: "Să slujeşti lui Dumnezeu, […] să încredinţezi fiinţei lui toate gândurile şi toate nădejdile tale, ajutând lucrarea lui prin credinţa ta" (552). De la Plethon, creştinismul este revigorat prin împletirea elementelor de mitologie profană cu cele de inspiraţie creştină, aşa cum se întâmplă şi în opera lui Nicolaus Olahus. Tinzând să depăşească limitele Renaşterii, Campanella caută în creştinism religia naturală, expresia înţelepciunii divine (553).

Considerând creştinismul religie ideală, umanistul transilvănean nu înţelege cum este cu putinţă ca prin el popoarele să nu ajungă la aceea unitate care să poată înfrânge ciuma otomană. O mărturiseşte direct în scrisorile şi în cuvântările sale, dar şi prin mijloacele proprii literaturii. Este unul din reproşurile pe care le face "prezentului secol" – o critică al cărei pesimism se datoreşte mai ales neputinţei de a stăvili răul cu tentacule prelungi. La fel gândeşte, în paginile *Hungariei,* regele Corvin, dar şi scriitorul însuşi, când prevede că, Slavonia odată încăputâ pe mâna turcilor, Ungaria va fi prada uşoară a acestora. Într-un context similar, prăpădul războiului cu necreştinii, de astă dată huni, îi face pe asediaţi să se teamă, în păcătoşenia şi în slăbiciunea lor, că se vor dezice de credinţă: "*Esto, sint nostrum aliqui malorum cruciatusve patientes. At longe plures sunt, qui humana victi imbecilitate, horrore vique tormenti, Deum abnegent, fidem professam deserant, animae suae detrimentum faciant*" (554). (Poetul însuşi, deşi episcop, sfârşit de durerile acumulate de o viaţă, la moartea fratelui pare să nu mai vadă raţiunea *rugăciunilor* [41*]. Într-un târziu, îşi aminteşte că pietatea nu are, precum ruga, o finalitate telurică (cea mai cucernică fiind contactul cu divinitatea), ci este iubire necondiţionată :

"Tristia sed quoniam possunt non fata levari
Cur vana petimus numina dura prece? […]
Sed quia non possunt flecti mala fato precando
At maneant gemitus haec pia signa mei " (555).

Phoebus, într-un alt poem, îl dojeneşte că, deşi preot, se revoltă împotriva voinţei divine, în loc de a se încrede în dreptatea aceleia şi de a-şi găsi alinare în credinţă:

"Fata Deum quemcunque ferant adversa dolorem,
Hunc animo intrepido quemque subire decet.
Non caelestis homo temnas caelestia quaeque!
Non quae sunt animi singula firma putes

Dogmata quid sanctae prosunt Sophiae tibi, si non
Illius aetherio te regis imperio?" (556)

Episcopul din Rhemi pare întruparea însăşi a rugăciunii – fapt de care şi locuitorii cetăţii sunt conştienţi: "*Compertum nobis […est], vir optime, Deum optimum maximum id gratiae ac misericordiae tibi impertitum esse, ut tuae apud illum preces ob vitae integritatem sint gratissimae*" (557). Nicasius este cel care, spre a preîntâmpina slăbirea poporului său în ale credinţei, îi aminteşte că, fără ea, şi chinul îi va fi mai mare, şi porţile cerului îi vor sta ferecate: "*Nihil in rebus his mundanis tam grave nobis obvenerit, quod non in illius fide constanter perferre possimus […]. Non igitur vos corporis terreat aut malum, aut cruciatus; qui initium est, si constantes in fide fueritis, vitae perpetuae*" (561).

Deprinzându-şi concetăţenii cu ruga pentru vrăjmaşi – "*pro inimicis vestris […] mecum una iugiter deprecemini*" (558) –, Nicasius se retrage în templul pe care însuşi l-a ridicat, "cu gândul ca unde înălţaseră rugăciuni pe când soarta le surâdea, acolo să-şi şi redea sufletul, în ceasul din urmă, lui Dumnezeu" – "*eo consilio, ut ubi rebus prosperis preces fuderant, ibi in extremis quoque animam Deo redderent*" (559) – previziune care se va şi împlini, episcopul sfârşindu-şi viaţa pământeană şi începându-şi-o pe cea divină tot prin rugăciune: "*Divus Nicasius preces lachrymis plenas ad Deum, ut antea fundere coepit, atque ubi illud Davidicum carmen,* Anima mea adhaesit pavimento*, psalleret, mox a quodam satrapa gladio educto invasus, capite truncatur. Cuius caput a membro etiam avulsum divinum canticum non intermisit*" (560).)

Nu este lipsit de semnificaţie că păgânul Attila face cale întoarsă de la porţile Romei, ale creştinătăţii, în timp ce pe ereticul Ioannes nu îl va cruţa. Momentul întâlnirii dintre Attila şi ascetul creştin este considerat de scriitor

oportun pentru menţionarea (ca pentru regele neiniţiat) unor convingeri creştine: "*Regi respondet: se […] cultorem illius Dei [esse] quem christiani in persona trinum, in substantia tamen et divinitate unicum vere et sancte colerent* " (562). Attila este uimit să afle că, nebotezat, are o misiune majoră de îndeplinit pentru lumea creştină: "*Tu enim Dei es flagellum, ad vitia christiani populi corrigenda missus*" (563). Cu aceasta, Olahus acordă, oarecum, eroului său circumstanţe atenuante în comiterea faptelor sale. Ceea ce aparţine, însă, indubitabil regelui este tocmai forţa şi grandoarea, gloria şi continuitatea; acestea sunt întrupate prin strămoşul maghiarilor care aveau acum atâta nevoie de ele. Pedepsind creştinătatea din voia Domnului, Attila devine peste timp, datorită gloriei sale, armă împotriva flagelului otoman. La începutul *Hungariei*, un alt neam barbar – vizigoţii – promite comandantului roman Valens, fratele împăratului Valentinian, că, lăsat să se stabilească în Moesia inferioară, se va creştina. Adept al unităţii creştinilor, Olahus îl celebrează pe iniţiatorul creştinismului, pe primul ei propovăduitor, fie ducând mai departe învăţătura sa, atunci când îl îndeamnă pe Silesius Logus la iertare şi îi aminteşte că este o impietate a-i ponegri pe cei trecuţi în nefiinţă:

"Crudele est numeris sensu lacerare carentes […]
Non haec Christicolas docuit servator Jehsus,
Longe alia ast nobis dogmata sancta dedit:
Ut veniam lapsis placitam requiemque precemur
Aeternam […]" (564),

fie sărbătorind sfântul Paşte, momentul mântuirii neamului omenesc şi al împărtăşirii omului din veşnicia divină; cu ocazia sărbătorilor pascale poetul îşi înalţă imnul de slavă către cel înviat din morţi, văzând în Christos un păstor demn de urmat:

"Primiciae Christus nostrae surrexit Jehsus!
Tale trahet post se caetera membra caput." (565)

Dar, dincolo de mântuire, Paştele, creştinismul, înseamnă, în bună interpretare umanistă, în locul temniţei întunecate a necredinţei şi a temerii în faţa divinităţii, libertate şi lumină. O antiteză majoră marchează stilistic toate acestea:

"*Salve, sancta dies, nostrae spes firma salutis*
Quae reseras atri carceris alba fores." (566)

Şi dacă în fiecare iubire există o corelaţie între "obiect" şi sentiment (*alter* – altruism, *logos* – filologie, patrie – patriotism, Christos – creştinism), iubirea de Om se numeşte *umanism* [42*] Iar Omul nefiind o făptură statuară,

ci o ființă mereu în devenire – așa cum crede și Erasmus –, în fiecare epocă a existenței sale dobândește ceva: în Preistorie curajul, în Antichitate înțelepciunea, în Evul mediu teama, în Renaștere libertatea. Ca iubire de Om, umanismul se distinge de termenul propus de F. J. Niethammer, în 1808, pentru educația în spiritul studiilor clasice, apropiindu-se de cel de *filantropie*, propriu lui Coluccio Salutati – termen care implică la un loc, parafrazându-l pe Guazzo și pe Alessandro Piccolomini, comunicarea, comuniunea, convergența, coexistența tuturor oamenilor istoriei, în diacronie, ca părți ale mozaicului viu, perfectibil și atemporal, numit Om. Astfel, Omul devine un florilegiu mereu în zămislire, în care fiece făptură umană semnează și înseamnă măcar o literă. Conștientizarea acestui fapt începe cu Petrarca, în a cărui *De hominis dignitate* stă proclamarea libertății făpturii umane. Manetti și da Vinci îi exaltă, apoi, calitatea de *homo faber*, iar Pico, chipul și asemănarea cu Dumnezeu. Pentru Ficino, Omul există ca microcosmos – concepție preluată și de Cusanus, Paracelsus, Scève, Shakespeare și Bruno. După atentatul protestantismului la aura divină a Omului, Steuco i-o va reda, sprijinit, pe altă cale, și de Pomponazzi. Văzându-l astfel, Juan Luis Vives are revelația miracolului naturii, iar Komensky își concepe *Marea didactică* așezându-i în frontispiciu frânturi de psalmi, pentru a oglindi iubirea lui Dumnezeu pentru Om: "căci pe tine te-am ales eu ca tovarăș al eternității, spre folosul tău am pregătit eu cerul, pământul și ceea ce este într-însul, numai ție ți-am dăruit toate laolaltă […]. Pe tine te-am pus peste toate lucrurile mâinilor mele, toate le-am pus la picioarele tale […] – animale ale câmpului, păsările cerului și peștii mării și, în felul acesta te-am încununat cu glorie și cinste. […] Ca să nu-ți lipsească nimic, în cele din urmă m-am dat pe mine însumi ție […], unind natura mea cu a ta pe vecie, ceea ce nu s-a întâmplat nici uneia dintre făpturile văzute sau nevăzute […]. Tu ești culmea cea mai desăvârșită a operelor mele, o admirabilă chintesență a lor, locțiitorul lui Dumnezeu printre ele, coroana gloriei mele" (567).

Opunând unei asemenea mărețe viziuni asupra Omului, în care el însuși crede cu toată ardoarea umanistului, o comunitate de stranii oameni, condamnând automutilarea și izolarea lor spirituală în universul ticălos al cerșitului, Olahus își exprimă implicit iubirea față de admirabila făptură umană, frumoasă prin natura sa și dăruită cu har dumnezeiesc: "*Alius est etiam pagus, inter Maros et Album Keüres fluvios, extra Transylvaniam, cui ab huius nominis, et vicino ei oppido nomen est Simánd, qui accolas fere omnes habet claudos, caecos, homines, vel cruribus, vel brachiis contortis, vel alia corporis foeditate insignes. Eo sanum neminem admittunt, qua re, et quod sint corporis deformitate conspicui, maxime gloriari videntur. Non id quidem, ferente natura, sed quo fama est, infantes recenter natos, a parentibus, aut excaecari*

aut ipsorum ossa, compaginesque membrorum, quo sint ipsis, deformitate corporis, non inaequales, interverti. Hi ab initio, ut quemadmodum corporis habitu, ita etiam idiomate, ab aliis different, propriam sibi linguam, qua inter se loquerentur, a nemine externo, nisi suo cive intelligibilem, quam nostri caecorum linguam *vocant, confinxerunt. Hacque utuntur praerogativa, ut sint ab aliis oneribus caeterorum Hungarorum perferendis, liberi, atque per omnes regni partes, cancionibus mendicalibus, victum, quaestumque sibi, et suis faciant. Hominum genus, turpe, infame, et omnibus cruciatibus dignum, qui naturae humanae decorem, facto suo scelesto, dedecorant. A quo a principibus nostris, sive aliis, maioribus rebus deditis, sive in amplo regno, id non advertentibus, hactenus prohibiti non fuere; alioqui generi humano, non tantam infamiae, deformitatisque notam, inusturi*" (568).

II.

"passamo al tempio poi di Pudicizia
ch'accende in cor gentil oneste voglie,
non di gente plebeia, ma di patrizia."

(Petrarca – *Tryumphus Pudicitie*, v. 181-183)

Dacă viaţa omului înseamnă iubire, dacă iubirea îl leagă de semeni, de patrie, de carte, de Dumnezeu sau este bucuria de a trăi, chiar şi senzual, răstimpul care îi este dat pe pământ – la iubirea voluptoasă se renunţă, totuşi, uneori, prin ***castitate*** [43*], pentru o mai profundă preocupare privind celelalte manifestări ale iubirii. Exaltând omul şi universul teluric croit pe măsura sa, în general, umanismul nu apreciază atitudinile extreme, nefireşti, ale izolării individului şi ale refulării nevoilor sale. În sens larg, omul, creat de Dumnezeu, este considerat pur în esenţa sa, iar tentativa de suprasolicitare a naturii sale este una de zădărnicie şi de automutilare: "*quantum naufragium de genere humano!*" – exclamă Lorenzo Valla cu gândul că omenirii i s-ar putea impune, prin asceză, virginitatea (569). În sens absolut, la Alessandro Sardo castitatea este, însă, o condiţie de manifestare a graţiei şi a frumuseţii pure (570). Parafrazându-l pe Firenzuola, pentru care trupul este felinarul în care arde lumina sufletului, se susţine ideea că un trup cast dăruieşte mai multă lumină: "Ia două lumânări […] întru nimic […] diferite, pune-le în două felinare, unul mai transparent, altul mai puţin transparent, şi vei vedea că aceea care se află în cel mai transparent va răspândi o lumină mai clară decât celălalt" (571). Iubirea lui Petrarca pentru Laura, prin decizia ei

de castitate, se ridică deasupra condiției umane, lumești. Căci castitatea nu privește numai dragostea trupească, ci este o stare de puritate, de detașare față de orice entitate care ar putea tulbura atitudinea umană stoică prin care se tinde către absolut.

Aceeași legătură dintre trupul cast și sufletul virtuos o surprinde Olahus, când reproșează, în câteva versuri, pictorului și, prin el, oricărei arte plastice, că nu are putința reprezentării a ceea ce nu este material, fizic:

"*Si quisset pingi pia mens in corpore casto*
Comptior hac una nulla tabella foret." (572)

Uneori însă, castitatea slujește cursul firesc al vieții, impusă fiind de tradiție. Astfel, în prag de cununie, Danus se cuvine să se bucure: logodnica îi este neprihănită și sfioasă – fapt reliefat poetic de tăcerea, de brațele albe, de degetele delicate, precum și de grația Mărgărintei, fata cu nume ales. Ea nu este, totuși, angelică, vaporoasă ca Laura lui Petrarca, ci are atributele senzuale ale unei tinere pământene. Curată, ea nu vine singură, ci, în sfiala ei, este "adusă" în fața logodnicului:

"Nonne vides sponsam tacitam conducier ad te, […]
Candida quae valeat, circumdare brachia collo
Mollibus et digitis tangere terga tua […]
Margaris ecce tibi duceretur candida coniux
Nomine quae est pulchro pulchrior ipsa suo." (573)

Castitatea împodobește, în paginile lui Olahus, și viața unor bărbați aleși. Unul dintre ei, Erasmus, strălucește ca soarele peste stele, în neprihana sa:

"Sic celsa virtute viros praecelluit omnes
Sidera ceu coeli sol superare solet.
Omnia sic pure transegit tempora vitae." (574)

Altul, Nicasius, este alesul Domnului pe pământ, datorită virtuților, piosîeniei și inocenței sale. Povestea lui începe tocmai prin evocarea acestora: "*Erat ea tempestate eius urbis episcopus beatus Nicasius, vir iustitia morum integritate, sanctimonia insignis et, ob fidem vitaeque puritatem, Deo acceptus*" (575). Locuitorii cetății cunosc statutul său deosebit înaintea lui Dumnezeu și îl consultă ca pe un oracol, ca pe un mântuitor (făcând apel la starea lui de grație divină) asupra celor ce au de făcut sub asediul dușmanilor, căci Nicasius este sufletul cetății: "*Nisi compertum nobis esset, vir optime, Deum optimum maximum id gratiae ac misericordiae tibi impertitum esse, ut tuae apud illum preces ob vitae integritatem sint gratissimae […], non esset nobis integrum deliberatu, utrum ad te confugiendum, vel ex desperatione*

[...] aliter rebus nostris providendum nobis esset. Verum quum [...] te ex signis compluribus, pater optime, comprehenderimus illi esse acceptum, non dubitavimus ad te venire, cuius consilio patrociniove et vivere et mori iam dudum constituimus" (576).

Un statut aparte are sora episcopului, Eutropia. Ea este o *"virgo a teneris annis Deo dedicata"* (577), iar frumusețea spiritului îi transpare și în trup. Își urmează divinul frate în evlavie și curaj, în puritate și ca sprijin al poporului. Se roagă împreună, înfruntând primejdia morții, care pare, însă, că îi desparte, fizic și moral. Căci, dacă, murind, Nicasius are dumnezeiasca putere, conferită datorită neprihanei sale, de a psalmodia cu capul tăiat (ca semn că, pentru el, nu există moarte), în schimb, Eutropia, martoră răpusă de durere a teribilului sfârșit al fratelui și stârnind, totodată, fără voie, prin frumusețea sa, poftele trupești ale hunilor, părășește calea pietății și a neprihănirii, mânjindu-și mâinile cu sângele ucigașului lui Nicasius. Prin aceasta, spre deosebire de el, Eutropia riscă să intre în rândul celor lipsiți de semnul dumnezeiesc, deoarece iubirea pentru vrăjmași îi este mai mică decât cea pentru frate și pentru că refuză voia divină ca Attila să fie bici al lui Dumnezeu. Nicasius îi previne pe cetățeni să se roage pentru dușman; Eutropia îl orbește cu propriile mâini, primejduindu-și nemurirea.

Două personaje feminine, Ursula și Digna, îi sunt apropiate Eutropiei prin castitate și prin virtute. Dintre ele însă, cu toată admirația scriitorului pentru cealaltă, numai britanica Ursula urmează întru totul învățătura creștină; ca într-un basm, ea știe să-și aline părintele întristat că o pierde dacă i-o va da de soție chiar și sincer îndrăgostitului prinț englez, Aethereus: Ursula se logodește cu el, amânând, însă, nunta până după săvârșirea pelerinajului ei de trei ani la Roma – așa cum o sfătuiește oracolul, a cărui prezență în trama epică este, ca și în cazul lui Nicasius, un semn de grație divină. Însoțitoarele sale, unsprezece mii de fecioare, au comună cu ea pioșenia și castitatea. Ele sunt solicitate chiar de Ursula de la regele englez: "*Ipse et Aethereus procus curarent pari opera, decem spectatae pudicitiae virgines conquirere, harum singulis mille et sibi quoque totidem subdere, quarum spectata esset omnium probitas ac pudicitia*" (578). Bestial ucise de huni, ca și inocentul papă Cyriacus, fecioarele își închină neprihana Domnului Christos – "adevăratul logodnic al fecioriei" – împreună cu Ursula: "*pudicitiam suam Christo Domino virginitatis vero sponso, consecravit*" (579).

Digna, virtuoasa femeie din Aquilea, ca și Eutropia, poartă în frumusețea deosebită a trupului puritatea sufletului său: "*foemina non religione et pudicitia minus quam genere nobilis, forma vero tam insignis, ut omnes alias eius urbis foeminas facile praecelleret*" (580). Destinul o pune, ca și pe Eutropia din Rhemi, la grea încercare, aducând-o la cumpăna păstrării sau pierderii vieții

veşnice. Digna riscă să o piardă, asemeni Eutropiei, însă pe calea unei alte crime, sinuciderea: "*Haec quum adiret Hunnos in omnes ad mortem usque saevire, praeterquam faeminas pulchritudine praestantes, in superiorem aedium suarum partem confugit, statuens prius mori, si quis Hunnorum vim sibi intentare vellet, quam pudicitiam amittere. Igitur dum quispiam militum, decore ipsius captus, eamque insequutus, violare conaretur, Digna in fluvium Natisonem, sub aedes defluentem, se praecipitavit: ita pudicissima foemina, militis spurcissimi turpem libidinem morte sua evasit*" (581). (Scriitorul, deşi arhiepiscop, nu condamnă soluția extremă a nici uneia dintre eroinele sale, apreciind dramatismul situației limită, în care numai Dumnezeu este în măsură să judece.)

În felul lor, personajele caste ale lui Olahus trăiesc o viață semiascetică, frustrându-se, dacă nu de viața civică, în schimb, de bucuriile fireşti ale traiului uman. Cu toate acestea, devotați cetății şi dăruiți până la sacrificiu acesteia, ele par să urmeze preceptele lui Petrarca, Salutati şi Bruni de armonizare a ascezei cu viața politică. Petrarca, adept şi militant al vieții civice, proclamă solitudinea contemplativă înturnată în folos social, deoarece, într-o epocă ce pune tot mai mult preț pe "diferența specifică" a individului față de "genul proxim" al societății – pentru a vorbi în termeni logici – introvertirea augustiniană (căci Petrarca la ea îndeamnă), prin redescoperirea sinelui, face societatea umană mai bogată, o împlineşte, o desăvârşeşte. *Asceza* [44*], condamnată la începuturile umanismului, îşi găseşte apărătorii şi adepții odată cu impunerea tiraniei de către principii italieni, care atentează la libertatea spiritului uman. Totuşi, Barbaro stipulează, la un moment dat, că viața socială distrage pe literat de la dragostea pentru studiu şi pentru divinitate. Spre deosebire de el, în capodopera lui Iacopo Sannazaro, în romanul pastoral cu tentă autobiografică *Arcadia*, solitudinea pentru care optează eroul este determinată de dezamăgirea în dragoste (582).

Episcopul de Pécs, Nicolae, este zugrăvit de Olahus aproape în tonurile corespunzătoare unui ascet, el ducând o dublă viață, de preot şi de călugăr, purtând o sutană austeră, țesută din păr, şi prestând munci nocturne în folosul obştii. Față de el, călugărul din munții Galiei de care dau, trecând povârnişuri, soldații huni, este cu adevărat un sihastru. Retras într-o umilă colibă încropită în creierul munților, puțin la trup, pios şi înțelept ca un oracol, modest şi, deşi surprins în intimitatea singurătății sale, nedând dovadă de vreo teamă în fața teribililor invadatori, monahul caută în tihna surdă a tăcerii dintre stânci şi ceruri să priceapă mai bine cuvântul lui Dumnezeu şi să-i slujească statornic, cu toată credința şi puterea ființei sale, "departe de vacarmul lumesc" – după cum îi mărturiseşte regelui: "*Is post diuturnum silentium, veluti numine afflatus divino, regi respondet: […] illum unde abductus esset, elegisse*

habitationis suae locum, ut a terrenis tumultibus seiunctus Deo ipsi cuius nomen profiteretur, carne, ratione subacta, et vigiliis abstinentiave macerata, quietiori mente famulari, illiusque legem meditari et praecepta servare posset" (583). Eremitul este un inițiat, deținând explicația puterii prin care Attila bântuie prin lume, prăpădind pe creştini: "*Quod vero […], fortissime regum, me cogis ut Dei voluntatem tibi aperiam, […] ne arbitreris voluntatis Dei mei quem tu ignoras, cuius religionem, populos cultui eius deditos persequi in animum induxisti, ne quatenus eius sinit benignitas, ex omni parte esse ignarum, non sis nescius, Deum ipsum, ob flagitia sui populi irritatum, qui ut eos a iustitia et vera religione ad impietatem prolapsos […] ad […] verum sui cultum […] iustamque vitam te stimulante reducat, gladium suum in manus tuas nunc dedit. Tu enim Dei es flagellum, ad vitia christiani populi corrigenda missus. Hunc a te, reverso ad sanitatem suo populo, dum volet, rursus auferet et alteri pro suo arbitrio tradet. Te tantisper tua hac potentia terrena uti patietur, dum ei visum fuerit, qui ut certus sis, cogitatus, consilium et vires tuas, praeter Dei arbitrium nihil roboris habituras, omniaque non modo terrena, sed etiam coelestia in ipsius nutu esse posita*" (584).

Ascetul gal este un oracol viu, un *proroc* [45*] adevărat. El îi prevesteşte regelui înfrângerea catalaunică, dar şi faptul că prin aceasta, puterea sa nu se va clătina, căci Dumnezeu nu i-a împlinit încă menirea: "*Hoc praelio, quod contra Romanos facturus es, eris inferior; non tamen potentia et imperium tuum e manibus tuis mox elabetur; sed eo ad id temporis usurus es, quoad Deus, ut populus suus ad meliorem, te urgente, redeat frugem, tibi constituit*" (585). Attila confruntă aceste prevestiri cu prezicerile propriilor săi proroci şi profeți, aflați în număr mare în preajma sa. Ei îi citesc în măruntaiele animalelor, precum haruspicii din vechime, acelaşi destin, bucurându-l totodată, cu vestea pieirii comandantului inamic: "*Atila, ubi eremitae verba accepit, […] inopinato […] perculsus nuntio, iubet eum amoveri […] donec ab aruspicibus vatibusque suis, quorum magnus apud eum id temporis erat numerus, de rerum suarum eventu certiora intelligeret. Accersitis igitur illis, quid de praelio futuro sentiant, percontatur. Hi extis pecorum pro sua disciplina inspectis, vaticinia eremitae vera esse affirmant. Addunt ad haec, ducem hostium praelio casurum*" (586).

Înțeleptul Nicasius, nu are darul previziunii, dar, iubit de Dumnezeu pentru virtuțile sale creştineşti, este inițiat de un oracol în desfăşurarea viitoare a evenimentelor. Când le împărtăşeşte poporului, îşi declină orice merit, punându-l pe seama Domnului: "*Tametsi non multum, ut vos censetis, cives optimi inesse mihi video virtutis, quicquid tamen est Dei donorum in me collocatum, id omne acceptum refero illius in me chariti et misericordiae beneficio, qui non meis meritis, sed propria sua benignitate, me suae gratiae,*

suorum inaestimabilium bonorum participem esse voluit, cui quidquid in me est, totum adscribo. Nec est cur vos, quod Dei donum est, meis tributatis viribus; ille vim, potentiam bonitatemque suam in me exerit […]. Apud quem nunc statutum est, quod mihi illius oraculo iam diu satis constat" (587).

Din această perspectivă, Nicasius se aseamănă cel mai mult, dintre personajele olahiene, cu prințesa Ursula, având aceleaşi însuşiri şi acelaşi destin curat, împărtăşit fiind din aceleaşi daruri divine, luminat de oracol ca şi aceea. Scriitorul lasă, însă, incertă limita până unde fecioara îşi cunoaşte destinul; totuşi, din răspunsul pe care îşi roagă tatăl să-l dea prințului pețitor, din felul în care îi risipeşte părintelui ei neliniştea legată de pierderea, prin căsătorie, a fiicei iubite, pare că Ursula este conştientă, pe de o parte, că numai moartea ar putea-o despărți de tatăl ei şi, pe de alta, că în cele ce vor veni, de vreme ce împotrivirea omenească este în van, perseverența creştinească este singura cale de urmat. Ca şi inițiatul Nicasius, Ursula este neabătută în drumul ei şi, de asemenea, împăcată: *"[Patrem], quum sollicitus esset, quid responsi daret legatis, Ursula anxium moestumque admonet, ut deposita animi sollicitudine, Aethereo eam despondeat. Oraculo enim se accepisse, ne id detractura esset ea lege matrimonium, ut triennium illi consummando concederetur, quo peregrinationem a se votam interea exequi posset*" (588). S-ar explica astfel, de ce nu este cazul ca Aethereus să fie refuzat şi de ce se amână, totuşi, căsătoria, prin pelerinaj, cu trei ani. Cu toate acestea, o frază lasă neelucidată problema conştienței Ursulei asupra întregului său destin sau, cel puțin, asupra momentului morții: "*Quae egressa in continentem, nihilque hostile, sed omnia […] tuta esse arbitrata, ubi urbi appropinquare coepit, mox ab Hunnis undique invaditur, atque cum omni societatis suae turma crudelissime trucidatur*" (589).

În Europa umanistă, în afara profilului profetic al lui Savonarola, se remarcă preocupările clarvizioniste ale lui Gian Francesco Pico; acesta, alături de Pico de la Mirandola, unchiul său, se ridică împotriva falşilor profeți, a astrologilor, pe care îi combate şi Rabelais, a magilor, a tuturor celor care pretind că desluşesc viitorul altfel decât consideră Francesco Pico, în lucrările sale, că ar fi posibil: anume, prin lumina divină a sufletului omenesc. Cercetarea prin rațiune a viitorului este sortită eşecului; numai intuiția sublimă, în armonie cu sensibilitatea, poate duce la miracolul anticipării. Până atunci, solitarului îi rămâne *contemplația* [46*], mai abisală, pentru Petrarca, decât muntele Ventoso. O "practică", însă, în folosul aproapelui. Pentru ea optează şi elevul lui Guarino, Bartolomeo Fazio, rugat de regele Alfonso de Aragon să exalte ființa umană (590). Matteo Palmieri, cu toată pledoaria sa pentru viața civilă, sfârşeşte, în *La città di vita*, prin a admira rolul contemplației pure în soarta umană. Tema discordiei dintre Coluccio Salutati şi Galateo este,

de asemenea, contemplaţia pură, a cărei eradicare o doreşte cel dintâi şi prin care, la cel de-al doilea, înţelepţii se detaşează de vulg (591). Orientarea spre refugiul solitar, contemplativ, este definitorie în Quattrocento, reluându-se, prin Rinuccini, tema morţii, închisă de Salutati în urma lui Petrarca.

Deşi, nu înţelege prin meditaţie o exilare din destinul civic, Cristoforo Landino, apărând-o în faţa lui Salutati, care cere fapte, susţine că baza înfăptuirii este însăşi contemplaţia. Pico, pledează pentru concilierea dintre Platon şi Aristotel, afirmând că făptura umană, dobândind virtuţile civice proclamate de Aristotel, se ridică, prin contemplaţie platonică, spre tării (592). Această tendinţă se desăvârşeşte în *Cinquecento*, printre alţii, prin Tasso, mai ales ca atribut angelic; la Giordano Bruno, ea devine eliberare a spiritului, abandon în speranţa, în fericirea absolută.

Discutând *Învăţăturile lui Neagoe…* din perspectiva motivelor *memento mori* şi *fortuna labilis*, Cornelia Comorovski observă că în această operă "de sinteză medievală", "cu germeni de idei renascentiste", Neagoe reface în sens invers drumul lui Hamlet şi Lear, deoarece, pornind de la limitele condiţiei umane, "ajunge la contemplaţia senină" (593).

În *Imnul de mulţumire pentru pace*, Olahus contemplă universul creat prin putere divină şi supus aceleia, împreună cu destinul uman:

"Sancte Deus, pelagi, terrae coelique creator,
Ignea qui nutu sydera firma tenes,
Cui ad arbitrium magno sol candidus orbe
Praelustrisque citis Luna monetur equis,
Dulcia frugiferae nutris qui semina terrae
Mortalesque tua qui pietate forves […]
Quo referam dignos merito tibi munere grates?" (594)

Ca într-un alt *Spaccio* brunian, însetat de armonia alinătoare a naturii, sau cum însuşi o face în *Hungaria*, evocând cu uimire miraculosul colţ de univers, poetul Olahus se lasă pătruns, meditând asupra morţii şi contemplând natura pastelată cu ochi înlăcrimaţi de doliu, de frumuseţea eternă a micului paradis terestru încăput de umbra unui copac. Efectul este magic, o stare de graţie produce osmoza dintre real şi oniric, convertind durerea în împăcare sau topind-o în neant, în ritmul fluid al cântecului naturii şi al muzelor. Puritate, asceză şi contemplaţie, printr-o alchimie divină, îşi ţes firul în vălul diafan al consolării:

"Forte gemens nuper viridi consederam in umbra
Cum fratris lachrimans funera maesto cani
Murmure ubi grato vitreus perlabitur amnis
Exhilarans dulci tristia corda sono.

Incipit hic veteres cantu philomela querelas
Fronde sub umbrosa promere maesta suas.
Hanc aliae streperam volucres ganitibus altis
Argutae passim vincere qaeque studet.
Luctibus immodicis fessos tunc deprimit artus
Occupat atque oculos lumina chara sopor.
Iam strepitus curam fluvii vocesque canora
Depulerant avium et repserat alta quies,
Musarum placidus cantus quum venit ad aures,
Promittens lepido nuncia laeta sono." (595)

Prin cuvintele lui Phoebus se explicitează integrarea destinului uman în cursul imuabil al naturii. Această revelație este rodul contemplației, iar glasul lui Phoebus este glasul conştiinței purtând către suflet adevărul, la care, legănându-l în somn, natura îl trezește, de fapt, pe poet, purificându-l de durere:

"Aspice ut immensum claro circumvehar orbem
Lumine, praeproperis frugifer actus equis,
Adventuque meo producant semina tellus
Lata, nec arboribus spes sua deficiat.
Ut pariter fructus pereant et mitia poma,
Frigore concreto, quae viruere solo.
Omnia sic stabili ducuntur numine divum
Nec pilus iustam decidit ante diem." (596)

De remarcat că dacă, la început, Phoebus, purtându-şi lira şi însoțit de muze, de grații şi de nimfe, se arată poetului ca patron al artei, în cele din urmă, dominând ciclul naturii, îşi manifestă cealaltă identitate, de zeu al soarelui. Prin aceasta, universul şi poezia îşi relevă, îngemănat, puterea de *catharsis.*

Invitația la contemplare este întărnată în *meditație* [47*] asupra condiției umane:

"*In genibus divum mortis vitaeque potestas*
Est sita, quos contra dicere nemo potest." (597)

Dacă, prin contemplație, spiritul uman încearcă să se lase pătruns de nimbul de lumină al entității către care se îndreaptă cu admirație şi să stabilească astfel comuniunea sa cu divinul, meditația este proprie cugetului, pentru care această entitate devine temă. Petrarca, preocupat, ca mai târziu Rinuccini, de problema morții, atenționează: "Ai grijă să nu trăieşti nici o zi, nici o noapte care să nu-ți amintească de ultima clipă" (598). Salutati me-

ditează la rostul civic al omului. Condiția umană focalizează atenția lui Ficino şi a lui Pico, pentru ca Figliucci să cugete de-a dreptul asupra meditației, concluzionând, ca şi Salutati, că tărâmul omului este cel al faptelor şi virtuților, cugetarea meditativă fiind mai potrivită pentru îngeri. Înger va fi fost Erasmus lucrând la *Adagiile* sale, sau doar scânteia divină (existentă în om, potrivit convingerilor umaniste, din generozitatea Creatorului şi pentru ca omul să năzuiască mereu spre absolut) a luminat mai frumos prin curatul său spirit?

Prietenul său valah, din torța aceleiaşi lumini împarte cugetări ce scapără în paginile sale. Judecând slăbiciunea omului de a-şi împlini aspirațiile tinzând mereu către schimbătorul orizont, Olahus cugetă: "*Ita spes hominem trahit, rerumque humanarum conditiones mutari consuevere*" (599). Iar, despre puterea de ispită a celor interzise, scriitorul remarcă: "*Varia sunt hominum ingentia, ad prohibitas res magis tendentium*" (600).

Şi personajele lui Olahus au adesea înclinații sapiențiale. Retras în inima munților, trăind într-o abstinență monahală, sihastrul gal caută, prin meditație, să desăvârşească slujirea divinității: "*[...] respondet [...] illum [...] elegisse habitationis suae locum, ut a terrenis tumultibus seiunctus, Deo ipsi [...] quietiori mente famulari,illiusque legem meditari, et praecepta servare posset*" (601). Aspirația sa, prin casta meditație, este una profund creştină.

Departe de condiția unui ascet creştin, Attila, surprins în intimitatea îngrijorării sale de a fi nimicit în tabără de Trasimundus, după pierderea, în ajun, a bătăliei din Câmpia Catalaunică şi după ce, în cuvântul său către militari, reuşeşte să-i îmbărbăteze, se purifică într-un cerc restrâns de prieteni de încredere, mărturisind adevărul şi cugetând asupra cauzei hune, a propriei sorți şi a dezonoarei iminente. Meditația lui nu este contemplativă, ci, mai degrabă, morală, o disperată, dar demnă deliberare asupra morții, preferate în locul ruşinii. El nu caută înțelesuri profunde, nu tânjeşte după divin. Totuşi, asumarea adevărului şi totala sinceritate în fața celor devotați îi conferă, pentru o singură noapte, un soi de puritate; cugetă: *"fortuna belli gloriam eventumque in sua habet manu"; "fortuna [...] varia atque dubia est ac non melioribus semper favere solet"; "[docet] se malle suorum manu interire quam in hostium devenire potestatem*" (602). Îşi răscumpără, însă, eul în noua conjunctură a zilei imediat următoare, care dă trufiei sale aripi sardonice. Preocupat în permanență de viața militară, regele are, totuşi, calități de cugetător şi când cumpăneşte rostul legilor în stat ("*leges regno firmando non minus necessariae sunt, quam arma*" (603)), şi când apreciază că rolul vitejie nu se limitează numai la dobândirea stăpânirii ("*satius semper habitum est et pulchrius cum dignitate gloriaque mori [...], quam [...] infamem et dedecore plenam agere vitam*" (604)). Portretul său se împlineşte şi prin irizări de

austeritate [48*], nu fiindcă în corturile sale fastuoase, aurite şi împodobite cu perle şi briliante ar purta vreo sutană țesută din păr, ca episcopul Nicolaus, ci pentru că, aşa cum i se cuvine unui războinic pur-sânge, pentru idealul său diabolic rabdă foame, răni şi alte intemperii, călindu-se în rând cu soldații, pe care îi supune, la nevoie, unui regim de abstinență forțată dusă la extrem, deprinzându-i nu doar cu îndemânarea în ale armelor, ci şi cu rezistența fizică şi morală a celor decişi să nu moară ieftin. Anii nenorociți de foamete şi boli datorate hranei "neobişnuite" petrecuți în asediul fanatic al Aquileiei şi exigențele sale permanente sunt o dovadă în acest sens. Greu şi-ar recunoaşte aici Castiglione preceptele legate de cumpătare, de armonioasă măsură deprinsă prin "obişnuință artificială"!

Deşi asceza monahală apare ca o exacerbare a pietății şi castității, puține personaje olahiene însuflețite de asemenea virtuți au atribute de sihaştri, fiind mai ales *preoți* [49*] purtând în suflet grija poporului credincios şi caritatea pentru semeni. Aceasta reiterează realitatea europeană contemporană, dovedind că asceza constituie, de fapt, o reminescență cvasimedievală. Rabelais părăseşte zidurile mănăstirii şi Erasmus însuşi, monah fără chemare, dar doctor în teologie, refuză să devină cardinal, făcând demersuri laborioase pentru ca pontiful să-i accepte renunțarea la însemnele ecleziastice. Reformatul Luther, călugăr augustin (!), la început, şi teolog, protestează împotriva celibatului, iar eruditul Thomas Müntzer sprijină şi el Reforma, pe cale anabaptistă, în timp ce în Franța tot un teolog pune bazele calvinismului. Englezul Marlow este un teolog acuzat de ateism; călugărului augustin spaniol Luis de Léon i se intentează proces inchizitorial pentru o anumită detaşare de preceptele dogmatice; monahul Tirso de Molina riscă să fie excomunicat datorită scrierilor sale profane şi chiar Lope de Vega ezită între plenitudinea vieții de mirean şi asceză, între statutul de sacerdot cercetat de Inchiziție şi cel de colaborator al ei. Dacă François de Sales, Teresa de Ávila sau concitadinul ei, carmelit ca şi ea, Juan de Cruz, se dedică vieții monahale, primii fiind chiar canonizați, iar franciscanul Thomas Murner culege laurii poeziei sale, în timp ce laicul Guevara devine mai întâi călugăr franciscan, apoi inchizitor şi episcop, nume ca John Colet, William Grocyn sau Komensky fac cinste sfintei tagme preoțeşti. La italieni, Petrarca, Manetti sau Pico della Mirandola sunt corifeii sacerdoți ai umanismului care, prin condamnarea lui Savonarola, Bruno şi Campanella, amenința să se surpe, ca bântuită de o cruciadă medievală.

Considerând preotul slujitor şi reprezentant al divinității în spațiu uman, credincioşii îi întâmpină venirea în mijlocul lor, aclamând, copleşiți, virtuțile sale cereşti; pentru harul său divin, episcopul de Brixia se bucură, în versurile lui Olahus, de sincera şi pioasa dragoste a enoriaşilor:

"Gratulantur reditum juvenum laetissima corda
Felicem praesul cunctaque turba senum.
In te multorum clarissima lumina vertis
Primatum et monstras numen inesse tibi.
Conspicuos mores vultumque et mitia verba
Miratur gravium quilibet ordo virum.
Aethereis tantus vigor est virtutibus, ut sic
Mortales rapiant ad sua vota viros." (605)

Stephanus Brodericus, făcând parte din rândul celor legați de episcopul Olahus nu doar prin cordială prietenie, ci şi prin evlavie şi chemare, pare că stă sub directa oblăduire a divinității, care îl unge episcop de Vác:

"Sunt etiam veteres alii doctique sodales
Coniunxit dulcis quos tibi amicitia,
Et verae studium sophiae moresque benigni
Syncerusque mei cultus et acris amor.
Quos inter Brodericus erit praesul mea cura
Doctrina praestans, moribus, ingenio." (606)

La trecerea în neființă a îndrăgitului prieten şi coleg întru sacerdoție, Olahus îi dedică un elogios epitaf, ca unuia care a vegheat cu lumina sa pioasă măririle patriei şi care, la ruinarea ei, s-a întunecat în moarte pe pământ, dăinuind, însă, în eternele ceruri:

"Phoebus in athereo donec clarescet Olympo
Dum tenebras densa Cynthia clara fugat,
Semper erit Stephani virtus doctrina perennis,
Sancta fides, probitas et pietatis amor.
Pontificis sacro vixit decoratus honore
Cuius in officio sedulus usque fuit.
O, foelix claros patriae qui vidit honores,
Illius ast cladem cernere non voluit!
Dum nullam potuit nostris adhibere medellam
Hisce malis, subito migrat ad astra poli." (607)

Suferințele patriei îl vor fi chinuit şi pe pribeagul episcop de Iaurinum (Györ), a cărui milostivă mamă îl sfătuieşte să lase deoparte zbuciumul lumesc, preocupându-se de grijile cereşti care i-au fost încredințate. Prin aceasta, mama se supune harului divin al fiului, urmându-l în pribegie şi hrănindu-i spiritul cu creştinească învățătură:

„Et te mundani non trahat aura soli […]
Caelitus est cuius tradita cura tibi." (608)

La rândul ei, mama are ca unic sens al vieții și unic dătător de putere de supraviețuire un fiu purtând mitră de episcop:

„Et quamvis magnos fuerim perpessa dolores
Ac celebris fugiens undique pressa malis,
Attamen omne malum, luctus, pietate perenni
Solabar gnati qui mihi vita fuit.
Id quoque laetitiae fuerat pars maxima nostrae
Quod licuit matrem praesulis esse viri." (609)

Parafrazând alte versuri olahiene, se susține ideea că virtutea tuturor acestor pioase figuri este cât un palat grandios (610).

Devenit propriul său personaj, Olahus, nemulțumit că nu-și găsește drumul între celesta detașare de cele pământești, potrivită unui episcop, și cumplita durere resimțită la frângerea vieții fratelui, îndreaptă împotriva propriei slăbiciuni omenești conștiința sinelui, întrupată în zeul Phoebus.

„Non calestis homo temnas caelestia quaeque […]
Dogmata quid sanctae prosunt sophiae tibi, si non
Illius aetherio te regis imperio." (611)

În afara figurilor de episcopi autohtoni, memorabile personaje sacerdotale (Eutropia, Lupus, Nicasius, papii Cyriacus și Leo) adâncesc în legendă tulburătoare secvențe ale realității istorice. Mâna sfântă a lui Lupus pusă, prin prosternarea înaintea lui Dumnezeu, pe căpăstrul calului lui Attila, pentru a-și conduce călăul la împlinirea destinului voit de divinitate, mântuiește de dezastru nu doar zidurile și populația orașului gal , ci și istoria omenirii. Dezastrul se întâmplă, însă, la Rhemi și la Colonia. Dar, potrivit sugestiei lui Olahus, care le deplânge cu sufletul îngrozit, rămânând, totuși, la mijloacele expresive de care dispune ca scriitor, dragostea lui Dumnezeu este cel puțin tot atât de mare față de neprihăniții Nicasius și Cyriacus, pe care îi ia la el în ceruri, cât pentru Lupus și Leo, cărora le mai lasă un răgaz pe pământ, ca răsplată a aceleiași pietăți. Că pe Nicasius moartea nu îl amuțește, că templul martiriului lui și al alor săi prinde a trosni din temelii, în timp ce peste culmi cete cerești luptă printre torțe arzând zile în șir, că orașul sacrificării celor unsprezece mii de fecioare rămâne sfânt prin moaștele martirilor săi – toate dovedesc că părintele ceresc își iubește fiii deopotrivă, ca pe Isus. De altfel, Nicasius își vestise poporul că răsplata divină, inaccesibilă simțurilor omenești, va fi veșnica fericire: *„Illa coelestia […] praemia, ut sensibus incomprehensibilia sunt humanis, ita felicia, immortalia"* (612).

Vestea, de neînțeles, că Attila nu s-a atins, decât simbolic, de Ravenna, le dă locuitorilor Romei speranța că ar putea salva capitala creștinătății,

dacă papa Leo l-ar întâmpina cu înțelepciunea sa pe regele hun. În retorta discursului său, papa topește la un loc moștenirea lui Cicero şi a lui Seneca, limbă şi filosofie, întreaga tradiție militară romană – exemplu de clemență oferit cuceritorilor, tot patriotismul cu care l-au deprins strămoşii, răspunderea civilă a poporului şi a senatului roman, ruga de pace a creştinătății sfârtecate, responsabilitatea păstorului față de turma sa, dragostea dumnezeiască, forța persuasivă, speranța şi curajul – fantasticul curaj al inimii sale de muritor. Întors din Apulia şi Calabria, unde devastase totul în cale-i, Zowar, căpetenia lui Attila tocmai se alătura grosului oştirii. De ce s-ar fi abținut Attila de la a face Roma una cu pământul, când vanitatea lui era ca nu cumva să i se poată reproşa că i-a rămas ceva întreg în urmă? De aceea a insistat ani grei la porțile Aquileiei, deşi însăşi armata sa prinsese deja a fremăta împotriva deciziei regelui. Ce şanse putea să aibă papa în fața acestor evidențe? În paginile lui Olahus, salvarea Romei apare ca o dumnezeiască răsplată pentru tot ce este bun şi merituos, curat şi sfânt în starea creştinătății, reprezentată de neprihănita făptură a Papei. Candida siluetă ce i se arată lui Attila cu sabia dreptății în mână este o dovadă în acest sens. Cum doar pentru ochii lui stăruie, luminoasă, îndărătul papei, Attila înțelege că sabia lui Dumnezeu este mai presus de biciul lui Dumnezeu şi nu se încumetă să-i încerce tăişul. Astfel, motivând un miracol, papa Leo devine un pontif fabulos în opera lui Olahus, prin care se încearcă acoperirea unei pete albe pe harta istorică a Europei: de ce a renunțat Attila, aflat la porțile Romei, la cucerirea râvnitului oraş?

Înțeleptul Leo îl poartă pe rege printr-un hățiş de provocări: ca, învingător al altora, să se biruie acum pe sine, domolindu-şi mânia, să nu-şi dezmintă renumele de îngăduitor cu smeriții, să nu fie, prin decizia sa, mai prejos de glorioşii romani, să nu subaprecieze că prin ei i se supun cuceritorii de odinioară ai lumii, să-şi pună la încercare virtutea de a stăpâni, în locul armelor, prin legi. Şi, cu geniul cunoscătorului sufletului uman, precum şi cu dibăcia unui mare orator, lasă la sfârşit, pentru ca ecoul să dăinuie prelung în mintea regelui împătimit de glorie, răsplata – nimic mai puțin decât divina nemurire: „*Nulla re propius immortalitati accedere potes, Deoque esse simillimus, quam parcere humilibus et misericordiam petentibus impatir*i" (613).

Deoarece slujitorii lui Dumnezeu trăiesc pe pământ, între semenii lor, virtuțile care îi împodobesc, puse la temelia vieții obşteşti, devin valori *morale* [50*]. Prin ele, preoții se integrează în universul uman, păstrând prin ființa lor legătura aceluia cu divinitatea. Pico îi recunoaşte lui Aristotel primatul asupra virtuților civice pentru ale sale cărți morale către Nicomah. Iar Bruni, traducând *Politica* sa, consideră că valoarea învățămintelor morale stă în urmărirea fericirii comune; pe aceasta o propovăduieşte şi Valla, însă pe cale epicureistă. Moralitatea este comună tuturor membrilor societății,

constând, cum arată Giovanni della Casa, în acele deprinderi ale firii umane care fac posibilă orice activitate civică „valabilă": bunăcuviință, maniere alese, cuvinte de bun simț. Ceea ce distinge moralitatea de virtute este caracterul ei „aplicat", angajat în tumultul cetății. După della Casa, virtutea este față de moralitate ca o zi de sărbătoare raportată la cotidian (614). În *Curteanul*, Castiglione solicită un educator care să scoată la suprafață, sub forma deprinderilor morale, virtuțile imanente omului. Comentând *Etica Nicomahică*, Figliucci susține că faptele morale aparțin oamenilor, în timp ce virtuțile contemplative sunt angelice. Alessandro Piccolomini duce mai departe această idee, observând că nu contemplația, ci moralitatea pământească îi face pe oameni demni de eternele ceruri (615). Ca şi della Casa, Francesco Piccolomini distinge virtuți morale, necesare pentru împlinirea menirii umane şi pentru realizarea binelui comun, şi virtuți eroice, proprii omului – erou. Manualul de bune maniere ale lui Stefano Guazzo asociază morala şi limbajul în vederea formării omului sociabil. Toate aceste preocupări, îmbinate cu analiza moravurilor timpurilor, cum cere Giannotti, duc, prin triere şi prin eliminarea deprinderilor necorespunzătoare, la statutul uman etic. Militând, în *Spaccio*, pentru o activitate morală, Bruno cere renunțarea la pasivitatea „recipientului" de divinitate, care este omul (616). Devine prin aceasta un reformator moral. Chintesență a învățăturilor morale este, însă, *Manualul ostaşului creştin* al lui Erasmus, prin care creştinismul se transformă din religie în morală. Pe Erasmus îl întâmpină la Strassburg Sebastian Brant, care, în *Corabia nebunilor,* precum umanistul olandez în *Elogiul nebuniei*, face o inspirată şi motivată critică a moravurilor epocii. Preocupările morale ale lui de Sales, Bacon, Cervantes sau ale Margaretei de Navarra duc mai departe observațiile şi preceptele morale din „prima carte a conştiinței de sine laice" (617) – *Eseurile* lui Montaigne.

Bunele moravuri, în sens etimologic (*mos maiorum*), ca respectare a datinilor străbune, îl preocupă pe Nicolaus Olahus pe tot parcursul istoriografiei şi geografiei sale umane, legându-se şi de aspectul etnografic. Din perspectivă socială, îngrijindu-se de ținuta morală, scriitorul formulează într-o frumoasă epigramă de întinderea unui unic distih întreaga învățătură etică a timpului său, punând cenzor comportamentului şi deprinderilor sociale un Cato divin: conştiința umană:

„Non tibi sit curae quid de te quisque loquatur
Sed sceleris ne quid dicere iure queat." (618)

Într-o scrisoare în versuri adresată lui Hubertus de Lüttich, Olahus îşi declină cu modestie orice merit pentru virtuțile cuprinse în laudele care i se fac, spunând că ele există "de la sine". Or, tocmai manifestarea lor denotă o

înaltă ţinută etică, izvorâtă din discernământul natural între bine şi rău, mai valoros decât cel indus:

"Dulce decus charitum non sunt Huberte mearum
Quae laudas in me carmine digna tuo.
Pectoris ille pius candor virtusque probata
Se profert rupto carcere sponte foras.
Et tamen hic animus gratus semperque suavis
Ingens quae nobis gloria mente datur.
Odi animi fuco tectum mentemque trilinguem
Candidus ast animus gratior esse solet." (619)

De la marile probleme morale, poetul face trecerea la aspectul cotidian, unde, de multe ori, lipsa de cuviinţă manifestată, de pildă, prin neacordarea unui salut, poate fi nespus de supărătoare:

"Maiori primus tumidum depone galerum,
Sic tibi condignus restituetur honor.
Nonne tibi ingenui constant praecepta Catonis
Qui dare et optatum reddere salute iubet?" (620)

Moralitatea poate fi uneori mai puternică decât viciile; bunăoară, în proza lui Olahus, surprinzătoare este cedarea vanităţii lui Attila în faţa glasului bunului simţ, atunci când la Patvaium (Padova) pune să se ardă oda adresată lui de poetul Marullus Calaber, neacceptând elogiul că ar fi de spiţă zeiască: "*Marulli Calabri poëtae carmen de laudibus suis conscriptum in ignem coniici iussit, quia licentia poëtica originem [suam] ad Deos retulerat, arbitratus impudentem esse impudentiam, dum mortales homines se a Diis immortalibus traxisse originem confingerent*" (621). Prin gestul acesta, teribilul rege hun devine *model* [51*] de moralitate.

Pentru umanişti, anticii reprezintă modele de urmat. Giannotti, de pildă, vede în Antichitate nu doar o paradigmă, ci arhetipul imuabil al naturii umane. Anticii sunt idealul uman, modelul – nu fetişul – pe seama căruia Burckhardt pune, printre altele, folosirea limbii latine în literatură, considerând că "n-a existat niciodată o siluire mai mare în materie literară" (622). Dacă ar fi fost aşa nu s-ar fi dorit urmarea de bună-voie, pe o cale anume clasică, unică, elegantă şi elevată, a anticilor şi nu s-ar fi reuşit ca, de la exemplul lor pornind, să se dea umanităţii noi valori, ducându-le mai departe spiritualitatea; umanismul însuşi ar fi fost frate geamăn cu Evul mediu, nu un progres incomensurabil. La rândul lor, nici umaniştii nu ar fi devenit modele pentru posteritate, nu s-ar fi scris cărţi despre ei şi, chiar ei simţindu-se egalii monarhilor, precum Machiavelli, nu i-ar fi urmat monarhii înşişi. Or, Giosuè Carducci observă: "A

fost un veac ciudat acesta, un veac în care regii şi puternicii lumii făceau pe curtenii în jurul unor bieți grămătici" (623), pentru că ei, admirând şi iubind, au impus nu adorația, nu supunerea, ci libertatea şi progresul.

Câteva versuri ale lui Nicolaus Olahus surprind, prin elogiul adus poetului Craneveldius, atât calitatea cărților de a propovădui preceptele morale, cât şi faptul că Antichitatea, reprezentată de poetul Naso, este modelul istoric şi artistic al posterității:

"Praeterea numeras ut concilientur amici
Moribus et claris concilietur amor,

Quid placidam deceat pacem, per tempora cuncta,
Virtutesque omnes cum pietate doces.
Inseritur dulcis magnarum fabula rerum,
Quas lepide veris condis et historiis,
Sic resonant nitidi, ter maxima, musa Maronis;
Sic cecinit versu Naso poëta suo." (624)

Înaintea lui Erasmus par să pălească, însă, până şi anticii; el, soare între stele, „a întrecut prin mândra-i virtute pe toți bărbații", numele fiindu-i zeiesc, iar opera, călăuză:

„Ut reor audisti divinum nomen Erasmi,
Quo nihil hic noster notius orbis habet […].
Ingenii specimen magnum puerilibus annis
Praebuerat cunctis non sine laude viris. […]
Omnia sic pure transegit tempora vitae,
Exemplum felix praestat ut ipse tibi […]
Haec [opera illius] rectum monstrant ad summa cacumina cursum
Astriferi coeli, regna parata bonis." (625)

Pentru creştinătate, piosul model de urmat este însuşi Isus, a cărui înviere poetul o celebrează, în 1540, prin versuri pascale pline de frenezie:

„Slave sancta dies ! […]
[…] caeli per te ianua clausa patet.
Primiciae Christus nostrae surrexit Jehsus.
Tale trahet post se caetera membra caput." (626)

În proza umanistului, inimoşi episcopi luminează calea maselor; scriitorul vede în Nicolae de Pécs, pentru fraternitatea şi devotamentul său față de cei nevoiaşi, un "*exempli veri episcopi*" – "model al adevăratului episcop". La Rhemi, Nicasius se oferă concetățenilor săi model de urmat, peste pragul

morții, așa cum un personaj antic făcuse înaintea sa, vestind cu multă iubire: "*Non dolet, Paete!*" – "Nu doare, Paetus!" Cuvintele episcopului sunt, după propria-i mărturisire, ale fratelui, părintelui și păstorului; ele nu înseamnă dulce hipnoză, ci sfântă lumină călăuzitoare pentru un popor de magi care aduc lui Isus darul suprem – inima lor: "*Agite igitur, fratres charissimi, quicquid vos manebit calamitatis atque periculi constanti et forti perferte animo. Me sequamini, et pastorem et patrem vestrum, me oculis vestris proponite, ut vos spiritu salvi sitis, me primum obiiciam periculis*" (627).

În schimb, Attila, personaj titular, focalizează atenția concentrând mereu forțe întunecate și, model permanent – căci nu are stare nici cât sălbatica-i armată să-și tragă sufletul –, își hipnotizează agenții morții cu vorba și cu fapta. Nu i se poate reproșa că ar sta deoparte. Dimpotrivă bântuie stihinic, iar militarii umplu vidul în urma lui. Cu propria lor viață. Și nu-și dau seama. Ei cred că pe unde a trecut teafăr comandantul, sarcina le va fi ușoară. Numai că, peste creștetul lui Attila stăruie zodia unui destin încă neîmplinit, în timp ce, pentru alții, visul său ambițios este venin: adâncul șanț de apărare plin cu apă din jurul Vincenției îl lasă pe rege să ajungă nevătămat la ziduri; urmându-l, alții vor muri. Și se vor zbate pe întrecute ca să moară: "*Quum […] milites, propter obsessorum vim et aquae profunditatem, propius moenia accedere cunctarentur, ipse in fossam, qua urbs ambitur, praecipiti cursu desiliens, per aquam papillarum tenus altam ad murum evasit. Quo ipsius facto excitati milites, concitante eos verecundia, certatim murum superare contendunt, nonnullis eorum altitudine aquae submersis*" (628). Tot astfel, șaptesprezece mii din soldații săi cunosc flăcările iadului la asediul Concordiei, pe ale cărei ziduri l-au văzut pe rege cățărându-se primul: "*Dum Concordiam pervenit, eam cum internecione septem et decem milium Hunnorum, cuius moenia pimus ipse inscendit, expugnavit diripuitque*" (629). Alteori, exemplul îi este urmat prin poruncă explicită, cum se întâmplă când, în drum spre această cetate, după ce, în timpul "reprezentației" lor, regele rămâne rece la virtuozitățile de îndemânare, circarii gladiatori îl au neașteptat model: "*Iubet igitur eos armari, ac se quoque armis indutum equo insilientem imitari*" (630). Neputința lor de a-l imita le va schimba radical destinul, ei, instruiți la porunca regelui, jucându-și de acum înainte rolul pe scena vegheată de moarte a adevăratului câmp de luptă. Altădată, obsedat de cucerirea Italiei, regele se cere urmat, devenind el însuși destinul militarilor care îl sprijină în lucrul său de bici al lui Dumnezeu: "*Omnia vobiscum una subire, imo ante vos experiri volo; me modo, Fortunam […] sequamini*" (631).

Înainte de bătălia catalaunică, amintind în cuvântul către ai săi că s-a considerat mereu de același rang cu ei, punându-și viața în pericol ca un militar de rând, nu îndrumându-i doar de departe, cum era îndreptățit ca și căpetenie,

Attila dă dovadă de caritate față de bieții săi "lucrători"; dacă în discursurile rostite înaintea altor bătălii, călăuzit de patimă şi purtat parcă, el însuşi, de meşteşugita curgere a cuvintelor, pare să creadă şi el în binele pe care îl face, prin cuceriri, militarilor săi, aici, dincolo de subtilitatea îmbărbătării – necesară, date fiind condițiile şi perspectiva ştiută de el (aflase din proroci că îi aşteaptă un dezastru) –, inima lui este nu doar viteză, ca întotdeauna, ci sincer îngrijorată pentru ai săi. Acum, decis să le fie şi de această dată model (căci moartea glorioasă nu îl înspăimântă), are îndreptățire să-şi ia alături zeii nemuritori şi, dacă n-ar fi vorba de aprigul războinic, de mâniosul şi detemutul cuceritor, mai că s-ar putea crede că, rostind aceste altfel de cuvinte, pe obrazul său se rostogoleşte şi o lacrimă de om, în grabă ştearsă cu dosul pumnului strângând sabia: "*Deos inprimis immortales, quorum auspiciis in hunc locum salvi pervenistis, deinde me et ducem et commilitionem vestrum sequamini. Adiuvabunt Dii fortunam vestram, augebunt vires, gloriam et opes. Ego vero nusquam sum vobis defuturus, vobiscum omnia pericula, si sors ita ferat, constanti animo subiturus; vobiscum una et victurus et moriturus. Me igitur proponite vobis ob oculos: perficiam ut meum prius sanguine hostili tepefactum gladium, quam vestra arma cruore respersa, respicere possitis. Et vos mea facta imitemini, ac dum me strenue rem gerentem videritis, alacri intrepidoque animo hostem urgete, profligate, prosternite. Non magno periculo victoriam consequuturi sumus, si pari virtute unoque animo cum hostibus depugnaverimus*" (632).

Această sinceritate a inimii îngrijorate îi conferă lui Attila, acum şi aici, puritate. Îndeletnicirea lui este războiul; opus aceluia, năzuința castelor spirite umaniste este tihna prielnică nobilelor preocupări ale omului, clasicul *otium* [52*]. În acest răgaz – oază de intimitate cu sinele şi cu spiritul – scrie Petrarca lui Dionigi da Borgo că a avut revelația nobleții umane: "Am înțeles, reflectând în linişte, toată prostia omului care, neglijând ceea ce posedă mai nobil, se împrăştie în multe lucruri exterioare şi aproape se epuizează […], căutând în afară ceea ce înlăuntrul său posedă deja" (633).

După un asemenea pisc Ventoso, cât de mic pe lângă sufletul uman – dar cel puțin departe de vacarmul lumesc –, unde Cicero să poată fi răsfoit în tihnă, tânjeşte şi Nicolaus Olahus. Frustrarea de această linişte, de posibilitatea studiului, de răgazul necesar îndeletnicirii cu literele frumoase, o deplânge, în scrisori şi în versuri, referindu-se în dese rânduri fie la viața de la curte, fie la primejdiile războaielor, fie la pribegia sa. Simțind ca şi el, mai târziu, un alt umanist, moldovean, avea să se exprime astfel: "Ce sosiră asupra noastră cumplite acestea vremi de acum, de nu stăm de scrisori, ce de griji şi suspinuri"; "şi la acestu fel de scrisoare gându slobod şi fără valuri trebueşte. Iară noi prăvim cumplite vremi şi cumpănă mare pământului nostru şi noaă"

(634). Aceasta denotă că spriritul uman nu-şi alterează în timp năzuinţele; ele se manifestă oricând identic în situaţii identice.

Cu inima răscolită de evenimente, umanistul transilvănean mărturiseşte episcopului de Iaurinum, justificându-şi licenţele poetice:

"Sunt mihi nunc rerum per magna pericula curae […]
Nunc animo tristis patriae versatur imago,
Nostrorum et clades et gravis ira Dei.
Tristia sollicitant duri nos somnia Martis […]

Palladis innuptae charitum doctaeque Thaliae
Munera, quod bene scis otia tuta petunt.
Quae quia rabies rapuit solamina belli
Carmina nostra feras barbariora licet." (635)

În versurile dedicatorii din prefaţa monografiei sale umaniste, invocarea zbuciumului războinic al vremii, a lipsei de răgaz pentru studiu, are aceeaşi menire de a absolvi de "vină":

"Si nihil nostro est lepidi grative libello,
Anxia me gravius scribere cura vetat.
Mens etenim duro patriae confecta periclo
Torpet: et est longo nunc habetata malo.
Nec mea doctiloqui coluerunt arva Catones
Huic sterilem messen terra relicta tulit." (636)

Apreciază, de aceea, că este poetul

"[…] cui non studii requies, sed multa laborum
Sollicitique fuit temporis anxietas." (637)

Prins în ingrata viaţă de curtean, neputându-şi ostoi după voie setea cu nectarul de înţelepciune antică şi considerând că soarbe doar cu buzele întredeschise din licoarea Castalidelor, poetul solicită cu modestie înţelegere pentru inadvertenţele scrierii sale:

"*Haec mea quum cernes gracili contexta Minerva*
Splendidiora neges aulica pensa dare." (638)

O scrisoare în versuri răspunzând elogiilor lui Emericus de Calna, îi oferă larg spaţiu să mediteze, cu aceeaşi modestie, asupra "îndoielnicului" său talent, şi acela rămas firav fără studiu şi tulburat de urâtul război, căruia i-au căzut victimă patria şi prietenii săi. Iar tinereţea, pusă în slujba regilor, i-a risipit orice speranţă de a putea fi vreodată asemuit cu Janus Pannonius:

"Non mea Phoebeae cinxerunt tempora lauri
Nec mea Pegaseo est fonte levata sitis.
Nec memini dulcem quondam coepisse soporem
Est ubi Parnassus Pieridumque nemus
Non etiam gravium turbata negotia rerum
Unguibus a teneris otia laeta dabant,
Ut talis possum qualem cupis esse poëtam
Et dare concinno carmina compta stylo.
Si quae etiam celebris quondam virtutis imago
Haeserat ingenio non sine laude meo,
Temporibus duris et desuetudine longa
Excidit haec animo iam mihi tota diu.
Namque animum movit facies tristissima rerum
Et strages Patriae maxima facta meae
Nec choris sociis durus Mars ille pepercit
Sed valida stravit fortia corda manu. […]
Errat ut Borea rigido depulsa phasellus
Fluctibus in mediis, sic mente vagor.
Haec igitur turbet graviter quum Lerna malorum
Me docti quidquam scribere posse putas?
Adde quod ingenio si quid superesse videtur
Hoc quoque, quod reliquum est aulica cura premit.
(639)

În general, umanismul propovăduieşte ideea că o viață castă cumpătată, petrecută în tihna studiului, cu probitate morală, îl *mântuieşte* pe om [53*]. Totuşi, pentru corifeii protestantismului, Luther şi Calvin, calea izbăvirii nu este accesibilă doar prin evlavie, deşi aceasta îi este condiție *sine qua non.* Implicarea, aşa cum o concepe Reforma, a harului divin în mântuirea umană limitează libertatea omului, el nemaiputând aspira la absolut doar prin viața sa virtuoasă.

În scrierile lui Olahus, divinitatea este un neîndoielnic sprijin şi o călăuză în eliberarea de păcate a omului, văzut în dubla sa calitate de fiu al lui Dumnezeu şi de descendent al Omului. Isus uneşte universul uman cu cel divin căci, spălându-se păcatele omenirii prin suferința sa, ca şi prin euharistie, omul este mântuit. Sărbătorile pascale, pe care poetul le celebrează în himnice versuri, sunt manifestarea bucuriei umane şi a recunoştinței pentru viața veşnică:

"*Salve sancta dies nostrae spes firma salutis*
Quae reseras atri carceris alba fores

Tu nobis Christo stabilem surgente salutem
Promittis, solvens lucida claustra poli […]
Primiciae Christus nostrae surrexit Jesus!”. (640)

Poetul face referire la statutul de învățător al Mântuitorului. Condamnând profanarea memoriei, oricum grele, a lui Katzianer, Olahus sugerează că dacă ruga pentru iertarea celor dispăruți este un gest pios cerut de Christos, care îl apropie pe om de mântuire, în schimb, ponegrirea lor atrage pedepsirea vinovaților, în ziua judecății lor. Prin versurile sale, poetul devine un apostol mesianic, propovăduind învățătura izbăvitoare a lui Isus –

“Ut veniam lapsis placitam requiemque precemur
Aeternam cunctis quam dabit illa dies
[…] vitiis quum solvimur atris
Sontibus et poenas quum dabit illa graves.” (641)

Consolat în doliul său de zeul Phoebus, personajul care îl reprezintă pe poet în poemul dedicat finului său are puterea să-l primească pe pruncul cu cuvinte izvorâte din inimă, dorindu-i, după ce îşi va fi împlinit gloriosul destin, mântuire întru Domnul:

“Macte puer […]
Aetatesque tuas cumula virtutibus amplis
Omnipotensque Deus sit tibi certa salus.” (642)

În felul său şi prin menirea cu care îl investeşte divinitatea, şi “biciul lui Dumnezeu” contribuie la spălarea păcatelor creştinătății. Prin aceasta, Attila reprezintă opusul lui Isus, el mântuind creştinătatea prin persecuție, nu prin asumarea păcatelor şi arderea lor prin propria suferință. Attila este crucificatorul, Isus crucificatul. Dacă Isus se jertfeşte pentru creştinătate conştient de menirea sa, Attila află în plină invazie a sa în lumea creştină că nu din proprie putere o biruie. Cunoscând acestea, Nicasius prea puțin se împotriveşte asediatorilor, alegând mai degrabă rugăciunea sau, îndurerat de măcelărirea poporului său, oferindu-se jertfă unică în locul aceluia, asumând păcatele sale înaintea lui Dumnezeu. Căci, încercând prin propria sa moarte să îi salveze pe locuitorii cetății, el devine, de asemenea, un mântuitor. Îl mai apropie de Isus şi calitatea sa de învățător, de apostol, deoarece îşi luminează concetățenii pentru a primi izbăvirea, pregătiți fiind pentru veşnica fericire. Prin el, populația din Rhemi ia cunoştință de faptul că viața ei nu este expusă tiraniei barbarilor, ci este călăuzită, prin aceea, de Dumnezeu: “*Quae certe ipsa ex Dei procedit permissione. Attila vobis obesse vimque suam contra vos exercere non posset ni nostris delictis Deum in nos concitassemus. Apud quem nunc statutum est, quod mihi illius oraculo iam diu satis constat, urbem*

hanc in manus hostium postremo venturam, vosque meum una tyrannidi barbarorum destinatos, ut delicta carnis, quibus sumus obnoxii, momentaneis his nunc cruciatibus expiantes, ad visionem divinam coelestemque vitam laeti advolemus atque illius beatae simus particeps" (643).

III.

"O ciechi, è'l tanto affaticar che giova?
Tutti tornate a la gran madre antica
e'l vostro nome a pena si ritrova."

(Petrarca – *Tryumphus Mortis*, v. 88-90)

Problema ***morții*** [54*] îl preocupă pe Petrarca mai cu seamă în sensul strădaniei ca, mereu având-o în vedere, omul să-şi trăiască profund orice clipă de viață, să nu-şi irosească nimic din ce poate valorifica, prin introspecție şi contemplație, din caritate, în folosul semenilor, şi, din pietate, pentru propria sa desăvârşire: „Ai grijă să nu treacă nici o zi, nici o noapte, care să nu-ți amintească de ultima clipă" (644) – spune el, cu grija unei vieți merituoase. Motivul memento mori este, însă, o reminescență medievală; Salutati, Bruni şi Valla celebrează deja serenitatea vieții. Totuşi, întunecându-se scena politică, Rinuccini se întoarce la meditația pe tema morții. „Sărutarea" divină, moartea, în concepția lui Leon Evreul înseamnă renaştere întru Dumnezeu (645). Revenind mereu la citatul din Ecleziast – „nihil sub sole novum", Giordanno Bruno vede în moarte „divizare şi reunire", deoarece spiritul divin şi uman, ca şi substanța corpurilor, este etern (646). De aceea, teama de moarte nu se justifică. În contextul simțurilor care mediază cunoaşterea umană nu numai prin informare, ci şi prin contopire cu obiectul cunoaşterii, adică prin modificare, moartea devine la Campanella, ca şi în Sfânta Scriptură, o consecință a cunoaşterii: „A cunoaşte înseamnă a muri puțin" (647). Atitudinea umaniştilor europeni față de „marea trecere" este feluritǎ. Teresa de Ávila trăieşte, cum observă George Călinescu, bucuria senină a morții, extazul pieirii pentru a-l întâlni pe Domnul (648):

„Dulcei morți i-aştept venirea,
vină moarte-acum uşor,
şi-astfel mor fiindcă nu mor." (649)

Moartea fiicei Ursula face ca inima lui Kochanowski să plângă în versuri; personajele shakespeareiene Tamerlan, Northumberland şi Lear, pierzând pe

cei dragi, se revoltă împotriva universului, în schimb, Alexandro din *Tragedia spaniolă* se sfârşeşte mărturisind:

„Nu-mi pare rău că plec din lumea asta
În care numai răul e stăpân!" (650)

Prin Shakespeare şi Ben Jonson, momentul morţii nu mai deschide nici o poartă a nemuririi, după cum şi Salutati crede în pieirea definitivă. La Sannazaro, în romanul pastoral *Arcadia,* moartea iubitei stoarce din sufletul eroului stihuri adânc elegiace. Michelangelo declară în ultimul său sonet publicat că numai moartea îl va putea opri să creeze. Thomas Morus se teme mai mult de trădarea principiilor sale decât de moarte. De aceea, în pofida rugăminţii regelui, se urcă pe eşafod, glumind, ca şi Walter Raleigh – executat de Iacob I –, de la care a rămas posterităţii această imagine a morţii: „O, Moarte dreaptă, puternică şi plină de elocinţă! [pe] cel pe care nimeni nu l-a putut povăţui, tu l-ai făcut să te creadă; ceea ce nimeni nu a îndrăznit, tu ai săvârşit; şi [pe] cel pe care o lume întreagă l-a măgulit, numai tu l-ai zvârlit din lumea aceasta şi l-ai dispreţuit; tu ai strâns laolaltă toată lăbărţata mărire, toată a omului mândrie, cruzime şi ambiţie şi ai acoperit-o cu aceste două scurte cuvinte: *Hic iacet*!" (651)

Într-o epocă zguduită din toate articulaţiile sale de războaie, scrierile umanistului Nicolaus Olahus sunt pretutindeni impregnate de jalea morţii, în forma ei naturală sau provocată de intemperiile istoriei. Cele mai frecvente specii literare în versuri, legate de această temă, sunt elegia şi epitaful. (Acestora li se adaugă epicediul.) La moartea mamei prietenului său, Franciscus de Újlak, poetul îşi încearcă pana în ambele, făcând ca amintirea pioasei doamne să dăinuie în nu mai puţin de cinci poeme. Elegia închinată ei apare ca un epitaf autobiografic scris în numele aceleia; alte trei crochiuri literare surprind cea mai mare virtute a defunctei: evlavia. Unul din epitafuri, conceput în limba greacă, se constituie, alături de epicediul lui Paulus Bakyth, într-o *consolatio* propovăduind resurecţia:

"[…] *Tunc, pro meritis, pro condicione laboris*
Corporis et animae vita erit una simul." (652)

Epitafurile stau sub semnul menţionatului clasic "*hic iacet*", iar elegia are inserat motivul *memento mori*:

"Viator […],
Quum videas, igitur, nostri monimenta sepulchri
Te quoque mortalem fac meminisse velis." (653)

În lungul şir de inscripţii funerare semnate de Olahus, stă consemnat de

nenumărate ori că mormântul este lăcaş de veci doar al trupului, sufletul pios avându-şi sălaşul în cerurile veşnice:

"*Nam quae nunc tumulus condit mortalia certe*
Extiterant, pia mens regna beata petit." (654)

Piatra de marmură nu poate întemnița nici sufletul drept al lui Gerardus Mühlerd, glorios curtean:

„*Nunc premit exiguum marmor praecordia tantae*
Virtutis; pia mens regna suprema colit." (655)

Semnând epitafuri şi pentru episcopul Brodericus, jurisconsultul Alexander Brassicanus, cardinalul Erardius Marchus, comandantul lui Ferdinand – Katzianer – sau Erasmus, Nicolaus Olahus respectă obiceiul vremii de a-l cinsti astfel pe cel defunct şi de a alina durerea celor îndoliați. Poetul este inițiatorul volumului conținând asemenea versuri, ocazionate de săvârşirea din viață a marelui Erasmus – volum pe care îl tipăreşte pe propria sa cheltuială la Ruthger. Curând, colegii umanişti îl vor mângâia în doliul său pentru Matheus, scriind epitafuri pe care Nannius, prefațându-le, le publică într-un volum. Cele cinci poezii dedicate lui Erasmus (o elegie şi patru epitafuri, dintre care unul grecesc) sunt – după părerea unor exegeți – primele manifestări poetice ale lui Olahus după o lungă tăcere; ele dovedesc nu numai prietenia sa, durând peste hotarele vieții, cu marele umanist, ci şi impactul morții asupra umanistului transilvănean. Despre moartea fratelui, poetul aminteşte, în afară de un dialog poetic, bazat pe epitafurile lui Matheus, între el şi Franciscus de Burgundia, într-o elegie, conținând un alt epitaf, într-un hendecasilab (toate cuprinse în debutul volumului omagial tipărit de Nannius) şi în alte patru creații în versuri: două minute poetice trimise amicului Kálnay, o elegie ocazionată de naşterea finului său, precum şi o satiră împotriva tarelor secolului. Numărul mare de poezii create la moartea lui Erasmus şi Matheus arată că acestea i-au fost cele mai dragi ființe, fapt dovedit şi de îngemănarea durerii pentru cei doi, de considerarea în paralel a virtuților acelora, precum şi de rătăcirea de o clipă a evlaviei episcopului, care – aşa cum Isus, sfârşindu-se de durere pe cruce, şopteşte către Tatăl său omenescul "De ce m-ai părăsit?" – se îndoieşte preț de câteva versuri de rostul rugăciunilor sale:

"*Tristia sed quoniam possunt non fata levari*
Cur vana petimus numina dura prece?" (656)

Urmărind şi în mitologie destinul de neînduplecat, poetul constată cu inima frântă:

"*[...] Non possunt flecti mala fata precando*." (657)

De altfel, şi calitatea artistică a versurilor închinate fratelui certifică locul acestuia în inima poetului:

"O, Lux maesta, mihi meis maligna
Rebus, nonne pudet tuas patentes
Fauces, et lue pestilente rictus
In me vertere propriosque amicos? [...]
Heu (crudele nefas) agis rapisque,
Postremo, misero meo sodali,
Et fratre mihi maxime fideli
Vitam surriperi licet caducam?
Hinc duris cruciatibus meorum
Vexares animum et meam quietem
Turbares lachrymis perennibus, sed
O, Lux atra, mihi meis maligne
Rebus, iam precor abstine severis,
Heu, a mortibus anxiisque damnis." (658)

Doliul poetului capătă proporţii universale. Jalea sa se cuvine să o respecte, acoperite, muzele şi graţiile, precum şi zeii. Numai Elegia, cu părul despletit, îl însoţeşte în exprimarea suferinţei, o parte a sufletului poetului apunând odată cu fratele său, cealaltă zăcând frântă de durere:

"Tecta precor Musae et vatis miserescite vestri
Et Charites maestum concelebrate diem.
Tu quoque qui gaudes, laetis citharoedus Apollo
Carminibus, nostram parce sonare lyram.
Et quaecunque meis faustissima numina rebus
Favistis quondam, nunc procul esse precor.
At tu sola tuos tristeis Elegia capillos
Solve et me miseris coge subire modos.
Nam magno crucior pressus sine fine dolore
Et mea languescens pectora torpor habet.
Occidit o animae fato pars altera nostrae
Altera quae superest victa dolore iacet." (659)

În inima poetului, moartea este tăvălugul greu, irațional, care nivelează totul, viață – vârstă, putere, stare. Bocetul său este horațian:

"Omnibus est etenim miseris mortalibus aeque
Obvia mors atra et stat sua cuique dies,

Quam nec opes Croesi possunt superare superbae
Nec regum fortes Herculeaeque manus.
Haec rapit ad tumulos infantia corpora tristeis
Et matres querulas semper amara facit.
Surripit et pueros nequicquam aetate virentes,
Tartareosque atrox cogit adire Caecus.
Florida cum primum nobis advenerit aetas
Mox Stygiae Lethes imminet usque timor.
Despicit hanc etiam frustra generosa iuventus
Quum vitam sperat vivere Nestoream.
Tempora dum nostros subeunt complentia vires
Atropos abrumpit mox sua pensa colo.
Iam lentis graditur pedibus quum curva senectus
Morte quid innisa certius esse potest?" (660)

Aceeaşi idee a zădărniciei în fața morții stă la baza epitafului lui Erardius Marchus, cardinal de Lüttich:

"*Hi quamvis fuerit dives et corpore magnus*
Atamen hunc tantum nunc brevis urna tenet." (661)

Cruzimea morții care seceră nefiresc fragede vieți o deplânge poetul la căpătâiul micului său fin, a cărui naştere abia nu demult îl mângâiase în pierderea fratelui:

"Eheu quam subito, fili, vitalibus auris
Surriperis, nondum prima iuventa venit.
Quid fili nomen frustra Gabrielis habebas
Tam cito si coeli raptus ad astra fugis.
Deseris in luctu patrem matrisque relinquis
Perpetuas lacrimas, tristitiamque gravem
At quia stelliferi summus regnator Olympi
Sic voluit, vana est nostra querela nimis.
Salve perpetuumque, vale santoque fruare
Numine; te foveat vita beata precor." (662)

Şi, ca o maximă (cu două variante în ediție), un distih amar conchide:

"*Possibile est juvenum subito concedere fato,*
Vivere vix poterit tarda senecta diu." (662 b)

Din epitaful consacrat lui Katzianer, reiese că moartea poate fi considerată şi o pedeapsă meritată prin păcate (dincolo de conceperea ei ca atare, datorită păcatului originar):

"*Sic agit humanis divina potentia rebus*
Ut vitium poena penset ubique pari." (663)

(Totuşi, sufletul pios nu stăruie în această perspectivă, ci o întoarnă în milă creştinească, în caritate, certându-l şi pe baronul Logus pentru versurile sale crude împotriva aceluiaşi Katzianer, printre altele, punându-i în vedere un autentic *memento mori.*)

În virtutea preceptelor creştine, din unele versuri olahiene răsună vocea episcopului care condamnă moartea prin suicid, considerând-o nefirească şi violentă. Prietenului astfel stins din viaţă, lui Ursinus, i-l dă exemplu pe Socrate, opunând, totodată, vieţii cereşti, meritate prin îndelungată suferinţă, pe cea de pe tărâmul Styxului, care le revine celor ce-şi curmă viaţa dată de Dumnezeu:

"*Ducit ad astriferam tolerantia longa malorum,*
Ad Stygiam ducit mors violenta viam." (664)

În schimb, scriitorul pune personajul titular al prozei sale istorice să rostească, într-un moment extrem, o frază în care asumarea luptei, a morţii părând iminente (eşecul a fost prevestit!) în câmpiile catalaunice, s-ar putea considera că aduce, întrucâtva, cu un suicid: "*Satius semper habitum est, et pulchrius, cum dignitate gloriaque mori […], quam […] infamem et dedecore plenam agere vitam"* (665). În episoadele războinice care transformă moartea într-un personaj literar omniprezent, această atitudine nu este singulară, iar un atare sfârşit vitejesc este sinonim cu demnitatea. Însuşi regele, însoţit de gândul devastării taberei sale de către aliaţii victorioşi, dă poruncă să fie mai degrabă incinerat de ai săi pe un morman de şei decât să cadă pradă duşmanului: "*Aperit […] proinde monere eos […], ut ignem illi subiiciant; elegisse se suorum magis opera mori, quam per summam ignominiam, in hostium venire servitutem*" (666). În cele din urmă, Atila îşi află sfârşitul mult mai puţin glorios, însă, pentru cinstea dobândită în războaie, hunii îl jelesc ca pe cel mai bun din rândul lor, iar fastul înmormântării sale, în spirit scitic, precum şi doliul, abţinerea lor îndelungată de la orice manifestare de bucurie, dovedesc că pierderea regelui este din greu resimţită: "*Sicambria tota lamentis excitatur, quisque tanti regis mortem magno singultu deflentes*. *Fama de eius morte per totam Hungariam brevi divulgata, lugubrem quisque induit vestem moeroreque ita omnia complentur loca, ut diu ab omnibus laetitiae signis fuerit temperantum*" (667). Ceea ce rămâne lumii terestre în urma celui săvârşit poate fi gloria şi un mormânt marcat de un obelisc, ca în cazul lui Attila, o urmă funerară sau scrierile şi amintirile aceluia. Epitafurile lui Erasmus vorbesc despre acestea din urmă; la fel şi cel al lui Alexander Brassicanus:

"*Hoc igitur frigidum recubat sub marmore corpus,*
Vivit his animus quae monimenta dedit." (668)

În amintirea ființei dragi, cei îndoliați păstrează uneori mute efigii, zăloguri ale adevăratei iubiri, care nu se stinge prin moarte:

"Foemina, quo defers mutum sine nomine truncum?
Haec quando vixit cuius imago fuit?
Haec fuerat dulcis facies mihi grata mariti.
Aedes adporto pignora grata meas." (669)

Dacă menționatului personaj shakespeareian al *Tragediei spaniole* îi este indiferentă părăsirea acestei lumi "în care numai *răul* [55*] e stăpân" (670), poetul valah mărturiseşte că, prin moarte, fratele său a evitat pângărirea convingerilor sale, într-un secol într-atât încercat de vicisitudini:

"[...] Evitaverit
Hoc perfido et nefario nunc saeculo
Mores suos corrumpere. " (671)

Considerând panorama socială a timpului, însuşi Machiavelli îndeamnă la rău, apreciindu-l necesar într-o lume coruptă: "Dacă oamenii ar fi cu toții buni, preceptul meu n-ar fi bun, dar, întrucât sunt săi şi nu-şi țin cuvântul dat, nici tu ne trebuie să-l ții față de ei. […]. Un principe trebuie […] să nu se îndepărteze de ceea ce este bine, dacă poate, iar la nevoie să ştie să facă răul" (672). Iar Campanella, comentându-şi *Sonetele profetice*, găseşte izvorul relelor, ca şi în capodopera sa, în proprietatea privată: "toate relele vin de la *al meu* şi *al tău* "(673).

O tristă cugetare a lui Olahus deplânge prezența răului în viața umană:

"Dum vivimus subiecta fit vita omnibus
Periculis, afflictionibus, malis,
Sed morte solvuntur pericula omnia." (674)

Răul determină dispariția fizică; stoica lui suportare duce la viața veşnică a spiritului:

"*Ducit ad astriferam [viam] tolerantia longa malorum*." (675)

Însă nici chiar sufletul de episcop al lui Olahus nu reuşeşte întotdeauna acceptarea îndelungatelor încercări ale vieții, ci înalță către ceruri, în deznădejdea sa, ruga de a nu mai fi copleşit de rele:

"[...] Iam precor abstine severis
Heu a mortibus anxiisque damnis!" (676)

Dorința de o viață eliberată de suferință încolțește în inima celui care își amintește că nici chiar tinerețea nu i-a fost izbăvită de grave frustrări:

"*Non etiam gravium turbata negotia rerum*
Unguibus a teneris otia laeta dabant." (677)

Precum furtuna mână o barcă în rătăcire, "Lerna relelor" îl abate pe poet de la tânjitul paradis al literelor:

"Errat ut Borea rigido depulsa phasellus
Fluctibus in mediis, sic ego mente vagor.
Haec igitur turbet graviter quum Lerna malorum
Me docti quidam scribere posse putas?" (678)

Căutând cauza tuturor năpastelor care culminează cu oribile crime, umanistul o descoperă, asemeni lui Machiavelli, în răutatea oamenilor:

"[...] Homines [...] maligni
[...] sunt immensi fons et origo mali." (679)

Ei sunt, în persoana regelui dușman, purtătorii nesațului care îndeamnă la rele ("*malesuada regnandi libido*"):

"*O, crudelis amor lucri [...]*
Es quoque pestiferi causa futura mali." (680)

Încât, deși înverșunat apărător al păcii, poetul constată că, uneori, numai puterea lui Marte poate stăvili avalanșa răului abătut asupra lumii:

"Caesaris interea tantae tolerantia cladis
Exsuperat mentem, tempus in omne piam.
Cogitur hinc turmas equitum coflare sequentes
Sisteret ut fervens Marte potente malum." (681).

La fel, în *Atila*, și forța divină stăvilește răul prin rău. Pentru regele hun, reimsienii au de plătit necazurile pricinuite militarilor săi care zoreau spre câmpiile catalaunice. Nicasius și Eutropia știu, însă, că Dumnezeu a aruncat asupră-le prăpădul hun pentru păcatele săvârșite. De aceea, ei se roagă "*ut Dei iram, cuius gratia Atilam malis cives afficere arbitrabantur, placarent*" (682). Cetățenii au de îndurat toate soiurile relelor cu care războiul îi încearcă pe oameni: "*Quo factum est, ut cives non modo formidare, trepidare, sed omnia malorum genera, quae in obsessa solent esse civitate tolerare, pati: mulieres, pueri et puellae lacrymari, eiulare, voces ad coelum tolere, alii volventes animo victoris crudelitatem, [...] omnes vias et occasiones pertentare, ut periculum vitare possent*" (683). La rândul lor, cetățenii îl consultă pe

episcop, căutând salvarea din relele aducătoare de moarte în înțelepciunea sa plină de har: "*Quid remedii huic malo adhibendum, quid […] faciendum nobis sit, ut mortem immaturam vitemus? […] Si vi expugnati fuerimus, quae non malorum genera nos manebunt? […] Tuum igitur est, vir Dei, nobis his malis vehementer afflictis providere […] ne ab eo, quod honestum est et pium, malis coacti praesentibus, avoceremur atque a Dei optimi, maximi voluntate desciscamus*" (684).

Răul este invocat şi de Attila; considerând că "şansa este stăpâna tuturor lucrurilor" – "*fortuna rerum omnium domina*" (685) –, regele hun plănuieşte să invadeze Italia şi, pentru a-şi convinge armata de oportunitatea momentului, îi aminteşte de caznele care vor trebui asumate din nou, în cazul irosirii şansei oferite de slăbirea puterii romane din cauza a tot soiul de rele, printre care şi migrațiile: "*Si […] neglexerimus, quid non laboris, curae ac solicitudinis ante nobis subeundum erit quam ea se nobis rursus offerat? […] Si enim diligentius conditionem illorum consideraveritis, quid non detrimenti atque generis malorum, sive fato nostra hac tempestate passi sunt, sive viribus eorum iam consenescentibus ac debilitatis. Vandali, Visigothi, Britanni, Germani, Romanorum Imperium sua ex libidine invadentes, sunt nobis documento, quam sint illorum vires nunc tenues, attritae, exhaustae*" (686). În același discurs, pentru a preîntâmpina îngrijorarea militarilor legată de eşecul catalaunic, regele explică acest rău prin capriciul sorții şi solicită reabilitarea situației: "*Quicquid nobis illatum fuit malorum, id evenit Martis vario eventu ac fortunae, quem viros fortes et ignavos sine discrimine, detrimento plerumque afficere solet. Nunc igitur […] tempus est, ut hanc quoque olim acceptam cladem nova virtute vindicemus"* (687).

Cu aceasta, Attila aduce în discuție un motiv care, alături de conceptul de caducitate, apropie umanismul renascentist de baroc: *fortuna labilis*. Problema *destinului* [56*] preocupă umanismul dintru începuturile sale. Când atrage atenția asupra necesității elaborării unor ediții critice, Coluccio Salutati o face în paginile întrunite sub titlul *De fato, fortuna et casu*. (Autorul menționează chiar predecesori, în acest sens, însufleții de dragostea pentru clasicism: Albertino Mussato şi Geri d'Arezzo. (688)) Salutati şi Bruni înțeleg asumarea sorții prin *standum in acie,* prin acceptarea cu responsabilitate a evenimentelor şi trăirea lor în comunitate, prin virtute civică. Leon Battista Alberti, şi mai încrezător în puterea virtuții umane, are convingerea renascentistă că soarta poate fi biruită de aceasta; dialogurile sale despre *fatum, fortuna, familia* vădesc această concepție pragmatică şi optimistă, conform căreia soarta este "docilă şi favorabilă" celor virtuoşi în ale cetății, aşa cum şi istoria romanilor o demonstrează: "Cât timp în ei acele suflete elevate şi divine, acele sfaturi grave şi mature, acea credință arzătoare față de patrie înfloreau şi cât timp

încă în ei dragostea pentru lucrurile publice a fost mai puternică decât pentru cele particulare […], puterea, gloria şi chiar soarta au fost mereu de partea lor. Dar imediat ce setea de tiranie şi avantajele personale […] au prevalat în faţa legilor şi preasfintelor orânduieli tradiţionale, imediat imperiul latin a început să slăbească şi să sufere" (689). Labilitatea sorţii, ca la istoricul antic, este cauzată de viciul dezbinării. Obstacolele ridicate de destin pot fi depăşite de virtuţile deprinse prin educaţie. Mai mult, prin faptul că omul este dăruit, în viziunea lui Pico della Mirandola, cu liberul arbitru, el are posibilitatea de a-şi alege singur destinul. Cu Pomponazzi (*De fato, libero arbitrio, pradestinatione et providentia Dei*), libertatea omului se limitează doar la cea morală, întrucât soarta lui este considerată ca determinată, după cum Boccaccio o vede total iraţională: "Soarta […] pe cei nevrednici îi urcă adesea în slăvi, lăsând la fund, în schimb, pe unii dintre cei mai buni" (690). Cu adevărat precar se prezintă destinul în limitele umanismului englez, unde fluctuaţiile istorice marchează, mai cu seamă, paginile dramei.

Distincţia dintre *fatum* şi *fortuna* se poate urmări şi în scrierile lui Nicolaus Olahus, unde, pe de o parte, parcele torc firul ursitei ori voinţa lui Dumnezeu călăuzeşte traiul omului şi, pe de alta, creşteri şi descreşteri implacabile amăgesc şi încearcă din plin sufletul muritorilor. Dacă prin *fatum* fiinţei umane i s-a pus stigmatul morţii inevitabile, *fortuna* defineşte căile întortocheate ale vieţii, pline de neprevăzut pentru om. Din acest punct de vedere, datorită îngrădirii evidente a libertăţii umane, în hăţişul predestinat, faţă de relativa stăpânire a sorţii de către om – aşa cum apare ea în viziunea umanismului european – s-ar putea susţine ideea că opera lui Olahus se situează pe o coordonată antic-barocă, prin filieră medievală, deoarece, în problemele majore ale vieţii, liberul arbitru amuţeşte în făptura umană surprinsă de el, aceasta nemaifiind făuritoarea propriei sale sorţi şi neoptând între deschideri. Totuşi, şi aici, omul este receptiv la sprijinul forţelor supraumane, valorificând impulsurile benefice pe care le primeşte din exterior; în paginile avute în vedere, nu se teoretizează idealul umanist (în care va fi crezut şi Olahus), ci se prezintă istoria omului, ca individ sau comunitate, din punctul de vedere al celui în cauză. În ce-l priveşte pe scriitor, acesta, expus, de pildă, valului otoman căruia zadarnic i se împotriveşte pe orice cale, îşi pierde familia, prietenii, îşi ratează studiile, apoi se vede nevoit să se refugieze din patrie. Va privi, de aceea, destinul nu de pe poziţia celui însufleţit de înălţătorul crez umanist, ci cu ochii omului prins în vârtejul evenimentelor cu care nu poate negocia, cu tot statutul său de curtean, de regent sau de pontif. Atitudinea sa este cu atât mai de înţeles, cu cât ea nu poate fi pusă pe seama pesimismului sau a resemnării, ci doar a realităţii imediate, a concretului, în contextul căruia Olahus rămâne un luptător şi un înţelept.

Rolul parcelor în predestinare, al ursitei, poetul îl invocă la cea mai grea încercare, în frământările războiului şi în durerea pierderii celor dragi. Pământul zace în paragină, căci patriei i-a fost ursită ruinarea:

"*[...] Nostrae fuerat fato data causa ruinae*
Fertilis et late depopulatus ager." (691)

Cel mai drag prieten, Erasmus, străluceşte prin virtuți pe cerul lumii întregi, cât parcele îi hărăzesc zile:

"*Omnibus is toto fulsit virtutibus orbe*
Vivere dum parcae sustinuere deae." (692)

Dar, aşteptat cu dor fierbinte, el nu va veni niciodată, deoarece ursitoarele îi rup firul vieții:

"Iamque parabat iter socios invisere charos
Natalesque lares et sibi dulce solum,
Invida sed Lachesis fatalia stamina rupit,
Athropos et pressit fila resecta manu.
Quae non potuit conceptum absolvere votum
Sic voluente dea et sic statuente Deo." (693)

De aceea, făcând legătura între numele prietenului său şi destin, poetul îi concepe acest epitaf:

"*Non desiderio sed fato est functus Erasmus,*
Et tamen amborum nomine nunc gemimus." (694)

Săvârşirea din viață a unicului său frate, poetul o pune pe seama zeilor care, prielnici lui cândva, acum i-au întors spatele:

"Et quaecunque meis faustissima numina rebus
Favistis quondam, nunc procul esse precor [...]
Occidit o animae fato pars altera nostrae
Altera quae superest victa dolore iacet.
Sicne vos hominum iuvenilia corda sorores
Laniferae iustam scinditis ante diem?" (695)

În adânca sa jale, poetul interpelează implacabilul destin, într-un strigăt stins, rămas fără răspuns:

"*O, durum nimium, nunquam et placabile fatum,*
Cur vitate cumulas tempora dura meae?" (696)

"Trista Lumină" – îndoliatul *fatum*, lipsindu-l pe poet, "prin molima

aducătoare de pieire" ("*lues pestilens*") – războiul, şi de prieteni şi de vatră, zadarnic este rugat, printre lacrimi fierbinți, să oprească jalnica moarte:

"Hinc duris cruciatibus meorum
Vexares animum et meam quietem
Turbares lachrymis perennibus, sed
O, Lux atra, mihi meis maligna
Rebus, iam, precor, abstine severis
Heu, a mortibus anxiisque damnis." (697)

Arătându-i-se poetului îndoliat, Phoebus recunoaşte nedreptatea sorții, îl îndeamnă, însă, oferindu-i-se frate în locul fratelui şi consolându-l prin invocarea altor prieteni, la acceptarea celor predestinate, cu atât mai mult cu cât îl ştie slujitor al cerurilor:

"In genibus Divum mortis vitaeque potestas
Est sita; quos contra dicere nemo potest.
Si tuus hic frater fato concessit iniquo
Quid crucias luctu pectora maesta gravi?
Fata Deum quemcunque ferant adversa dolorem
Hunc animo intrepido quemque subire decet.
Non caelestis homo temnas caelestia quaeque […]
Ruperunt rigidae fratris si stamina Parcae
Frater ego tibi sum, tu mihi frater eris
Sunt etiam veteres alii doctique sodales." (698)

Cuvintele de binețe adresate de acelaşi pruncului Gabriel nu sunt simple urări de bine, ci, rostite de un zeu, au căderea ursitei sale, de bun augur:

"Salve, puer, salve, multos victure per annos
Atque olim proles o geniture bonos!
Tu patri matrique tu ac spes maxima surge
Augebisque tuam maximo honore domum.
Omnigenaque tuos vinces virtute parentes
Omnis posteritas teque tuoque colet.
Et meritos patriae laudes ad sidera tolles
Ac tua mortales fortia facta canent.
Tu nostros, fili, placidos imitabere mores
Praemia semper erit sic tibi vera salus,
Nosque pias verae Sophiae monstrabimus artes
Atque tuum semper vitae regemus iter." (699)

Față de puterea zămislitoare de rosturi umane a acestor cuvinte, urarea, la

fel de luminoasă, a poetului rămâne doar o omenească speranță. De aceea, el invocă în cuvântul său, într-un fel de rugă nerostită, sprijinul sorții:

"Prospera processus rerum fortuna secundos
Ac tibi laetitiam et commoda multa feret.
Denique fatales quando compleveris annos
Et vitam Lachesis scindit acerba tuam,
Sidero Divum clarus statueris Olympo." (700)

Altminteri, divinul nu este accesibil cunoaşterii umane. Numai profeții şi oracolele îi deţin taina. Attila îl consultă pe sihastrul gal asupra sorților bătăliei catalaunice – "*quem sibi Dii eventum belli promitterent?*" (701). Dincolo de faptul că i se tălmăcesc viitoarele evenimente, înfrângerea sa, (de la prorocii săi află şi de moartea comandantului inamic), regele este confruntat cu propria sa identitate şi cu atotputernicia lui Dumnezeu, scrisă şi în stele, după cum i se atrage atenția. Nici o împotrivire nu va fi schițată; Attila se lasă mânat de "norocul" său: "*Proinde licet Atila animo erat sollicitus de adverso futuri praelii eventu, maluit tamen fortunae se committere, et extrema omnia experiri, quam terga vertere ac virtutis suae gloriam foeda fuga dedecorare*" (702). Odată angajat într-o bătălie, regele îşi urmează destinul pe tot parcursul ei, iar atitudinea asumării chiar şi a eventualelor eşecuri îl caracterizează permanent şi pretutindeni. În îmbărbătarea militarilor săi, Attila nu uită să amintească renunțarea sa la privilegiile comandantului – fapt prin care împarte destinul cu ei: "*Non ut ducem et imperatorem iure optimo facere convenit, me vobis praetuli, sed in omni utriusque fortunae eventu aequa vobiscum sum usus conditione*" (703). În credința lui precreştină, consideră că cel care îi călăuzeşte în purtatul luptei este însuşi ocrotitorul neamului hun, zeul războiului, de care depind sorții de izbândă: "*Si forti animo constiterimus, hostibus obviam progredientes, sperandum est Martem, belli, peculiare gentis nostrae numen, nobis propitium futurum*" (704). S-ar părea că barbarul rege ocroteşte în suflet nădejdea că, prin puterea cumplitului Marte, va putea schimba cele predestinate de divinitatea căreia i se închină ascetul gal. Îşi asigură militarii că zeii veghează asupra destinului lor şi că, indiferent de soarta care îi aşteaptă, la rândul său, el le va fi alături, în orice destin: "*Adiuvabunt Dii fortunam vestram, augebunt vires, gloriam et opes. Ego vero nusquam sum vobis defuturus, vobiscum una omnia pericula, si sors ita ferat, constanti animo subiturus, vobiscum una et victurus et moriturus*" (705). Aceeaşi mărturisire despre asumarea sorții o face, dincolo de teama înfrângerii, şi prietenilor celor mai apropiați: "*Quum fortuna belli gloriam eventumque in sua habeat manu, se eam sequuturum, ac una cum eis omni cura labore, virtute enisurum, ne hostes victoria potiantu*r" (706). Nemaifiind aici vorba de *fatum* ci de *fortuna*,

Attila vede precaritatea şanselor sale în inconsecvenţa şi capriciile norocului: "*Si fortuna ita ferat (quae varia atque dubia est, ac non melioribus semper favere solet) ut castra sua ab hostibus expugnentur, se malle suorum manu interire, quam in hostium devenire potestatem*" (707). De astă-dată, norocul lui Attila este însuşi Aëtius, comandantul inamic care, nevăzând cu ochi buni o posibilă nouă victorie a aliatului său Trasimundus, prin care, datorită încrederii câştigate în forţele proprii, acela s-ar putea detaşa de romani sau chiar întoarce împotrivă-le, cu o bine ticluită cuvântare, îl abate de la intenţia sa pe tânărul rege got, mântuind tabăra hună. Prin aceasta, Aëtius devine instrumentul destinului lui Attila, după cum, prin acesta, divinitatea orânduie soarta creştinătăţii. Valentinianus, împăratul roman, va considera de neînţeles această hotărâre a lui Aëtius, pe care, în cele din urmă, îl va face să plătească cu viaţa scăparea din mâini a regelui hun. Attila, deşi devenit arogant şi trufaş după o asemenea întorsătură a lucrurilor, hotărăşte să nu-şi forţeze norocul – *varia fortuna*: părăseşte Galia, întorcându-se în Sicambria, reşedinţa sa. Va zăbovi, însă, puţin aici, deoarece vestea morţii lui Aëtius, dorinţa de răzbunare a înfrângerii catalaunice şi nesaţul puterii îi dau ghes. Încât, după uciderea fratelui uzurpator, croieşte un nou destin militarilor săi, inoculându-le visul Italiei cucerite; în faţa lor, se pretinde profet al facilei luări în stăpânire a celei mai bogate ţări, "prinţesa tuturor provinciilor": "*Animus meus, earum quae sequuturae sunt rerum vates, mihi praesagit, Italiam brevi non magno labore nostram futuram. […] Mecum una prosequimini fortunam […]. Omnia vobiscum una subire, imo ante vos experiri volo, me modo, Fortunam atque Occasionem, quae solae res in bello primae habentur, sequamini. Faciam, Diis volentibus, ut Italiae non minima pars vestro ante pareat imperio, quam Romanorum vires vobis occurant*" (708). Şansa oferită de soartă nu trebuie irosită, ea având mare consideraţie în rândul muritorilor: "*Occasio […] rerum omnium apud mortales prima habetur*" (709). Attila găseşte că oportunitatea invadării Italiei este datorată tocmai scăpătării puterii imperiului Roman, care, datorită aceleiaşi *fortuna labilis*, este nu doar expusă valului de popoare migratoare, ci, bătrână şi secătuită din punct de vedere militar, chiar pierduse deja numeroase provincii: "*Africam, Iberiam, Galliae non minimam partem, Britanniam, quae omnia Romano parebant imperio, nunc hostis habet. Pannonia, Mysia, Thracia, Macedonia, Illyria ac aliae Orientis regiones, virtute […] vestra Romanis ademptae, nostro parent imperio*" (710). Această stare de fapt o recunoaşte şi Papa Leo, care, dată fiind precara soartă, se vede nevoit, împreună cu consulii şi senatul roman, să ceară îndurarea lui Attila pentru smeriţii romani: "*Populus Romanus, olim totius mundi dominus, a quo multi ante populi ac reges iura legesque petabant, nunc tua ductus potentia, supplex ad te venit, pacem a te petiturus et omnes quas velis sponte subiturus*

pacis conditiones" (711). Crepusculul imperiului roman îi va fi adus aminte regelui, aflat acum în plină glorie, de cuvintele ascetului referitoare la durata propriei puteri, supuse voii Domnului: *"[Deus] gladium suum in manus tuas nunc dedit […]. Hunc a te, reverso ad sanitatem suo populo, dum volet, rursus auferet, et alteri pro suo arbitrio tradet. Te tantisper tua hac potentia terrena uti patietur, dum ei visum fuerit […]. Non potentia et imperium tuum e manibus tuis mox elabetur, sed eo ad id temporis usurus es, quoad Deus […] tibi constituit*" (712).

Altă față bisericească, Olahus, încredințat că întorsăturile destinului uman depind de voința divină, remarcă:

"*Nam […] summus superi Regnator Olympi […]*
Prospera nunc homini, nunc mala fata dedit." (713)

Piosul episcop este martor al alternării cereşti a zilelor însorite şi a celor înnourate:

"Tristia post laetos tribuisti tempora soles
Et claros iterum nube cadente dies.
Sic variare suos divina potentia cursus
Clementemque solet sic aperire senum." (714)

Poetul constată aceeaşi labilitate şi în propria sa viață, amintindu-şi, cu ocazia pierderii fratelui său, că, pe vremuri, a fost un răsfățat al divinității:

"*Et quaecunque meis faustissima numina rebus*
Favistis quondam, nunc procul esse precor." (715)

Trăindu-şi din greu zbuciumata viață, care, de la un moment dat, îi este înțesată parcă numai de nenorociri, umanistul cugetă neputincios asupra schimbătorului destin:

"*Nec ultra res quieta fit mortalium aut*
Firmis pedibus haerere perpetuum potest." (716)

Singura certitudine a sorții rămâne, în opinia poetului, moartea, care anihilează orice suferință:

"*Morte solvuntur pericula omnia.*" (717)

Prin ea, însă, omul păşeşte de pe tărâmul destinului său schimbător pe cel al trecerii, al *efemerității* [57*].

Când Poggio Bracciolini opunea eternitatea literaturii perisabilității dreptului, a legilor, nu avea în vedere legile morale imuabile la care făcuse referire Salutati, ci acelea care se raportează la situația concretă, schimbătoare,

a omului şi a popoarelor, multe apuse de-a lungul istoriei. "Atâtea mutări ale stărilor şi atâtea schimbări ale sorţii – spune şi Montaigne – ne povăţuiesc să nu punem mare preţ pe a noastră. […] Atâtea milioane de oameni îngropaţi înaintea noastră ne învrednicesc a nu ne teme să mergem să găsim atât de bună însoţire pe lumea cealaltă" (718). Această atitudine încrezătoare a omului renascentist va fi alterată de anxietatea în faţa morţii a omului baroc. Se impune o viziune care să ofere evadarea în necesara iluzie; aceasta va fi lumea ca teatru, în care actorii şi personajele sunt supuşi de regizor şi scenarist aceleiaşi îngrădiri la care divinitatea supune făptura umană. Viziunea este proprie, printre alţii, lui Erasmus, Ronsard şi Pierre Charron (pentru care moartea reprezintă "ultimul act al comediei vieţii" (719)), lui Shakespeare şi lui Guillaume du Vair (care scrie: "Venim în această lume ca într-o comedie unde nu avem a ne alege personajul pe care trebuie să-l jucăm, ci doar să-l jucăm bine pe acela care ne va fi dat" (720).).

Îndemnând la un trai onest, Gargantua motivează: "căci viaţa noastră este trecătoare, numai cuvântul lui Dumnezeu n-are moarte" (721). Iar Pietro Pomponazzi reuşeşte doar întrucâtva detaşarea de preceptele lui Alexandru din Aphrodisias, care apreciază că, trup şi suflet, omul este supus caducităţii. Pomponazzi, deşi îl consideră pe om divin prin intelect, atrage atenţia asupra efemerităţii religiilor, ca fenomene omeneşti. Ideea morţii presupune meditaţia asupra perisabilităţii umane şi la Vittoria Colonna, care se întoarnă către religie, spre deosebire de cei care, negăsind soluţii, optează pentru trăirea clipei, pentru intensitatea vieţii, pentru procreere şi pentru artă, după modelul shakespeareian, asumându-şi astfel mai uşor marea trecere, alunecarea pe firul timpului, considerat "mistuitor" şi de Leonardo da Vinci.

Asemeni lui Pomponazzi, Olahus apreciază că numai trupul este muritor şi nu uită, în epitafurile sale, să propovăduiască veşnicia sufletului. În numele mamei episcopului de Iaurinum, se adresează celui care trece prin faţa mormântului ei, amintind de fericirea eternă a spiritului:

" *[…] Quae nunc tumulus condit mortalia certe*
Extiterant, pia mens regna beata petit." (722)

Fatalitatea morţii îl prinde în vâltoarea dispariţiei lumeşti şi pe bogatul cardinal Erardius Marchus. Iar moartea fratelui îl surprinde nepregătit pe Olahus (survenind după numeroase nenorociri, după incredibila şi definitiva ratare a întâlnirii cu Erasmus), cu atât mai mult cu cât, pregătindu-se de întoarcerea acasă, umanistul nutrea speranţa apropiatei revederi a lui Matheus:

"Heu, (crudele nefas), agi rapique,
Postremo, misero meo sodali

Et fratri mihi maxime fideli
Vitam surriperi licet caducam!" (723)

Pierderea lui Matheus îl convinge pe poet că nimic nu este durabil în viața omului:

"*Nil igitur tutum est miseris aetatibus usquam*
Nec quicquam firmi vita caduca tenet." (724)

Până şi regele hun, atât de preocupat de nimbul său de veşnicie, hotărăşte armatei un răstimp de odihnă pentru îngrijirea fragilului şi trecătorului trup: *"[Dicit] nunc se in animum reduxisse, omnes mortales eo laborare, ut ultra perennem gloriam, quieti etiam corporis non diu spirantis, quantum liceret, post duros diuturnosque labores bene consultum esse velint"* (725). Însă, *vanitatea* [58*] sa de războinic îl va determina curând la alte gânduri.

Concept filosofic, vanitatea are o dublă semnificație: zădărnicia manifestărilor umane raportate la inevitabila trecere şi atributul omului setos de goală glorie, de a întreprinde acțiuni care nu lasă urme în timp – ambele fiind surprinse în scrierea lui Gian Francesco Pico – *Examen vanitatis doctrinae gentium et veritatis disciplinae Christianae* – în care se pledează pentru convertirea inutilității în creştinism, de vreme ce cuvântul lui Christos este peren. Cel mai aprig persecutor al zădărniciei este, însă, Savonarola, cu ale sale "ruguri ale deşertăciunilor" – "*bruciamenti delle vanità*", prin care, în fanatismul său, distruge opere de artă şi manuscrise. Exacerbarea celei de a doua accepții o întrupează cavalerul de la Mancha – un *hidalgo* ce-şi tăinuieşte eşecurile, pentru a-şi păstra gloria intactă.

Spre deosebire de el, Attila le răzbună. Dar, scopul său este, de asemenea, vanitos. Scriitorul precizează chiar în portretul său dorința lui de mărire: "*cupidus gloriae*". Pentru satisfacerea vanității sale, regele hun acționează pe mai multe planuri. Cu grija ca nu cumva să i se ciobească gloria, el face tot posibilul să nu rămână în urma sa nici un oraş necucerit. Astfel cade pradă ambiției sale Aquileia, deşi, spre disperarea hunilor, ea rezistă asediului vreme îndelungată: "*Ea licet difficilis esset expugnatu, […] tamen ne unica haec regis tam magnanimi potentiam viresque non persentisceret, voluit extrema quaeque sub ea experiri*" (726). Iar la Ravenna, cu toate că se lasă înduplecat de făgăduințele lui Ioannes, Attila ține să dărâme din acelaşi motiv porțile şi o parte din zidurile oraşului, trecându-le călare: "*Tamen, ne interea […] posteritas civium tuorum pacto potius quam vi urbem hanc a me devictam esse glorietur, omnes urbis portas mox detrahi volo, ac per certam moeniorum partem dirutam equorumque nostrorum ungulis attritam, cum universo exercitu nostro armatus civitatem ipsam victoris instar ingredi*" (727). De asemenea, Attila încearcă să-şi ostoiască vanitatea şi prin prietenia

cu alți regi și comandanți, pe care o cumpără prin daruri; în acest scop, și pentru extinderea măririi sale, în zăbava sa din Sicambria, pe curioșii care vin să-l vadă îi împărtășește din bogățiile anume etalate: "*Quos, ut externorum animos sibi conciliaret, benigne excipiens, liberalibus donis onerabat […]. Attila plurimis iam auctus victoriis, regumque ac multorum populorum elatus imperio, arbitrabatur non magni esse laboris totum Occidentem bello subiugare. Qui, ut partim opum suarum ostentatione, partem humanitate, beneficiis et munificentia eos, qui nondum in sui admirationem exciti erant, sibi conciliaret, diem statuit, quo non modo subditi, sed etiam alii externi, quorum esset id faciendi animus, praestita eis fide et securitate ad se venirent*" (728). Aceeași tactică a dărniciei puse în slujba măririi o adoptă și după pustiirea Galiei, când, la Isinaca (Eisenach), ține o adunare în care se proclamă cuceritor al Occidentului și face dovada mărinimiei sale: "*Plerique vicinorum regum ac populorum, partim metu, partim quoad eiusque apparatum videre optabant, eo confluxere. Quos Atila, magnis oneratos donis, liberos remittit*" (729). O altă cale de a-și potoli vanitatea Attila o află în întemeierea unor orașe care să-i nemurească numele și puterea. Din porunca sa, se întemeiază o cetate, în apropierea Sicambriei, care, din voia fratelui său – personificare a ironiei sorții – nu-i va purta numele, ci se va numi Buda. Eforturile vanitoase ale regelui de a-și impune, totuși, numele, nu vor avea nici ulterior succes, deși culminează cu un fratricid; edictul său nu va fi respectat decât de germani: "*Buda interfecto, iubet edicto, ut eam quisque arcem ex Atilae nomine appellet, Budae memoria abolita. […] Tamen […] Hungari eam arcem et urbem etiam in praesentia Budam, Teutones vero […] Etzelburg, id est arcem Atilae vocant*" (730). Un alt oraș ctitorit de el – Utinum, avea menirea să eclipseze pentru posteritate eventuala nereușită în cucerirea Aquileiei: "*Etiam Utinum per Atilam extructus est, ut memoriam sui nominis si Aquileia potiri non posset, apud posteros relinqueret*" (731). Tot în amintirea sa poruncise regele hun ca zidurile Argentinei cucerite să nu fie refăcute cât timp el va trăi – de unde și noul nume al cetății: Strassburg – cetate a drumurilor: "*Moenia illius in multis locis solo aequata sunt, uti in memoriam nominis Atilae cunctis mortalibus aditus liber pateret. Promulgatumque est ipsius iussu per praeconem, ne muros demolitos vivo se incolae reficere auderent*" (732).

Vanitatea de cuceritor a lui Attila nu va cunoaște niciodată margini. După obținerea armată a Panoniei și a Germaniei, atenția lui este acaparată de Galia cea bogată, către care își îndeamnă, împătimit, armata: "*Regnum Galliae imperio nostro Pannonico et Germanico, quae iugum nostrum iam subierunt, conjunctum, quantam adferet opibus nostris accessionem? Quantam vitae felicitatem*?" (733). În cucerirea Italiei, Attila vede nu doar o deosebită oportunitate de a-și extinde puterea și de a se înavuți și mai mult, ci și șansa

de a se reabilita în ochii posterității pentru pierderea bătăliei catalaunice: *"Statuit primo quoque tempore Italiam invadere, ut ea devicta pugnae ad Campum Calataunicum funestae memoriam, nova virtute, novaque belli gloria abtoleret"* (734). Iar de la ispita Orientului, numai moartea îl va abate pe nesățiosul cuceritor.

"Grațierea" Romei îi mângâie într-alt fel vanitatea. Dacă nu se va împlini predicția Papei de a se apropia, prin această clemență, de Dumnezeu (!), cel puțin are la picioarele sale, de bună-voie, cetatea care până nu demult stăpânise lumea. Militarilor le spune că "*satis esse, supplices ad se venisse, pedibus suis totius mundi dominos prostratos, Romam, quae universo orbi olim imperitabat, se victam fateri, suo nunc subditam imperio, tributum Romanos, imperaturum sponte suscepisse, omniaque iussa facturos*" (735).

Deşi miraculos scăpat de o nouă nenorocire pe Câmpia Catalaunică, Attila adaugă numelui său apelativul pe care i-l atribuie călugărul gal şi, în vanitatea şi aroganța sa fără margini, vede aievea stelele căzând la picioarele sale: *"Dixisse […] fertur: superbum illud dictum: «Stellas prae se cadere terram tremere, se malleum esse universi orbis.» Dein in id arrogantiae processit, ut iusserit, sicuti eremita dixerat, «flagellum Dei» adiici suo titulo, ac eo epitheto se et nominari et in litteras referri"* (736).

Ieşind dintre hotarele care îngemănează istoria şi fabulosul, poetul Olahus afirmă neputincios zădărnicia încercărilor umane de a contracara fatalitatea, de a se opune morții; pe unicul său fin nici numele de *Gabriel*, nici dragostea părintească nu l-au putut feri de pieire:

"Quid fili nomen frustra Gabrielis habebas
Tam cito si coeli raptus ad astra fugis?
[…] Vana est nostra querela […]" (737)

Cu atât mai inutile i se par îndeletnicirile de la curte, cu consistența lor de "nimicuri uşoare" şi "fumuri goale":

"Nugas aula leves et fumos vendit inanes." (738)

În ultimul vers al aceleiaşi poezii, la litera "Z" a *Alfabetului de curte*, poetul pecetluieşte cu însemnul *neghiobiei* [59*] forfota plină de vanitate a curtenilor:

"Zenones fatui sunt atque Trasones in aula." (739)

Aceştia sunt cei pe care Erasmus, în *Elogiul nebuniei sau cuvântare spre lauda prostiei*, îi zugrăveşte în tonalități (740) care sunt în măsură să ducă la ideea că, dacă guvernarea comunității umane o fac asemenea specimene, afirmația lui Landino despre proşti – care vor "s*uavius regi quam regere*"

(741) – nu mai are justificare, deoarece genul acesta al smintitului, fiind şi corupt, are în sine suficientă ticăloşie pentru a se folosi de alţii, ca el însuşi să o ducă bine. Erasmus constată omniprezenţa prostiei, pe care o îmbracă în togă, în virtutea ideii că prostie fără fudulie nu există: "Unde [natura] a împărţit cu economie darurile ei, acolo ea obişnuieşte să adauge ceva mai multişoară iubire de sine" (742). Pentru umanist, neghiobia este o formă de fatalitate, deoarece nu se poate autoconştientiza: "Precum un cal nu e nefericit pentru că e neştiutor de gramatică, aşijderea, omul prost nu e nefericit, pentru că prostia stă în firea" lui (743). Pentru că smintelii i se trece cu vederea rostirea adevărului, în spatele măştii ei se ascunde vehementa critică socială şi iluzia – motivul nebuniei fiind unul propriu Renaşterii. Cel care, în calitate de secretar al oraşului, îi face la Strassburg o călduroasă primire lui Erasmus, Sebastian Brant, scrie capodopera *Corabia nebunilor* – poem satiric asupra moravurilor; sub influenţa sa, călugărul franciscan Thomas Murner, poet laureat, critică societatea şi individul în poemele sale – *Descântarea nebunilor de către Doctorul Murner* şi *Despre marele nebun lutheran.* (Thomas Müntzer scrisese pamfletul *Pledoarie bine fundamentată împotriva cărnii ghiftuite şi lipsite de suflet de la Wittenberg*). Personajele lui Ben Jonson, bufonii – "profesionişti în simularea nebuniei" (744) – evoluează pe calea deschisă de Erasmus, aplanând prin râs asprimea criticii, dar păstrând acuitatea observaţiei asupra gravelor anomalii sociale. Shakespeare îşi ţese trama între simulanţi ai nebuniei şi nebuni autentici, iar personajul lui Cervantes este el însuşi şi nebun şi pretins ca atare, trăind între idealul iluziei şi realitatea înţelept judecată. La Ariosto, eroul din valorosul *Orlando furioso*, atinge profunzimi shakespeareiene.

În măsura în care *Alfabetul de curte* îi aparţine lui Olahus, el are asupra mediului palatin aceeaşi perspectivă ca şi Erasmus:

"*Languent virtutis, scelus omne at regnat in aula.*" (745)

Determinaţi "cu mintea pierdută" de patima înavuţirii, chiar şi regii, pierzând adevărata credinţă, se întorc unul împotriva celuilalt:

"O, crudelis amor lucri, […]
Nec sinis aethereum demens cognoscere patrem,
Iustitiam veram et cum pietate fidem […]
Extitit hinc summi nuper certamen [60] honoris."* (746)

Discordia, în viziunea utopienilor lui Thomas Morus, nu face decât să fărâmiţeze puterea celor nevoiţi să lupte împotriva adevăratului duşman. De aceea, se pledează pentru evitarea războaielor, pentru cultivarea toleranţei. Iar convingerea lui Campanella, exprimată în *Cetatea soarelui* şi în comentariile

Sonetelor profetice, că proprietatea privată învrăjbeşte oameni, prinde contur poetic în asemenea versuri:

> "De-ar dispărea *al meu, al tău* ce este,
> În cinste, în util şi în plăcere
> Ar fi un rai pământul! Scriu aceste." (747)

Satira *Împotriva prezentului secol* a lui Olahus prezintă în tonuri elegiace cum, printre alte regiuni europene, şi ținutul Panoniei cade pradă Semilunii, datorită discordiei dintre principii creştini:

> *"Hinc Italos heu obruit eques impius*
> *Fines, pias vastans domus,*
> *Hinc Thurcicae gentis ferox crudelitas*
> *Nos Pannones o dirutos*
> *Et viribus fractos nimis iam pristinis*
> *Exterminat propter ducum*
> *Et principum discordiam, Christi fidem*
> *Sanctissimam colentium."* (748)

Olahus revine în dese rânduri asupra discordiei principilor creştini, cauză a imposibilității realizării unui front antiotoman valid. În *Hungaria*, regele Corvin, disprețuind perplexitatea solului turc în fața fastului curții sale, face aceeaşi tristă remarcă a fărâmițării creştinătății amenințate de flagelul otoman: "*Videte […] quales belluae nostras et aliorum principum christianorum fines negligentia nostra publica incursent; verum, quantum in me erit, curabo froena his belluis imponere, ne tam licenter excurrant. Si alii etiam principes, socordia et internis dissensionibus depositis, hoc idem praestare curarint, agetur bene de rebus christianis*" (749). Pentru urmaşii Corvinului, pentru inimile celor acum aflați sub dominație otomană, aceste luări în derâdere ale turcilor presărate de Olahus în paginile sale vor fi avut efectul alinător şi înălțător al psalmilor lui Luther asupra austriecilor invadați de Semilună.

Arătând că gerurile grele îngheață râuri, Olahus aminteşte că un pod de gheață peste Sava putea constitui oricând pentru turci o cale de acces către Slavonia, primejduind şi Ungaria, căci nepăsarea şi fragmentarea intereselor creează divergența oportună pentru turci: "*Alia etiam Hungariae flumina, eadem ratione gelu consitunt; quo tempore maxime formidolosi antea nos-tris fuerunt Turcii, ne hac utentes occasione, pertransito Savo diriperent Slavoniam, quam anno praeterito, fere totam, tum propter christianorum principum internas dissensiones, ob quas Hungariae, immo suis periculis prospicere non curant, tum propter nostram negligentiam et factiones, quibus regna magna periclitari consuevere, inditionem suam redegerunt*" (750). Pedeapsa

discordiei creştine se va lăți peste Europa, cuprinzând, în cele din urmă, şi Panonia, spulberându-i armata:

"Tetra suam nuper rabiem Mahomaetica proles
Fudit in Austriacum Pannoniacumque solum.
Morte Ludovici haec capiunt incendia vires
Queis dedit accessus factio nostra truces." (751)

După ce militase ani la rând pentru convergența forțelor creştine împotriva invaziei otomane, Nicolaus Olahus urmăreşte cu sufletul îndurerat cum, în urma tragediei de la Mohács, Ferdinand şi Ioan Zápolya îşi dispută întâietatea asupra restului Ungariei. Separarea puterii, din cauza vrajbei, urma să aducă şi mai multe nenorociri maghiarilor (tratatul de pace de la Oradea (1538) nu va însemna linişte îndelungată, văduva lui Zápolya încălcându-l spre a asigura domnia în Transilvania a fiului lor, în locul anexării principatului la imperiul Habsburgic):

"Non nobis fuerabt cordi tua dicta superbis
Divinum imperium non ita stare diu.
Regibus hinc dedimus regni diadema duobus
Quam nihil hac (heu) re saevius esse potest.
Nam velut infaelix magnas discordia rumpit,
Sic vires minimas verus adauget amor." (752)

Cercul vicios al relelor înghite oameni şi popoare; dezbinarea naşte războaie, războaiele dezbină:

"Nostras […] respublicas
Heu, dissipant bellum, fames et odium.
Iam charitas refrixit et
Regnis in omnibus latens discordia
Adfert bonis periculum." (753)

Cei buni căzând victimă vrajbei, ceea ce rămâne în urma lor este o lume a *corupției* [61*], un secol al decăderii de la "sfânta linişte" la moravurile viciate, de care – se bucură poetul – fratele său nu mai are parte:

"Sanctam quietem surripit, tollit, necat
Hoc saeculum tam perditum.
Sed quo rapit me nunc animus Olympicus?
Cur me potius haud defleo?
Matthaeus unicus periit frater meus,
Aetate vivens florida.

Partim dolor me retinet, partim quoque
Laetor, quod evitaverit
Hoc perfido et nefario nunc saeculo
Mores suos corrumpere." (754)

Umanismul european îşi exprimă dezaprobarea, în primul rând, faţă de corupţia din sânul clerului, unde adevărata pietate ar fi trebuit să menţină bunele moravuri şi cele mai înalte virtuţi. Apreciat de Salutati şi Bruni, eruditul sacerdot Luigi Marsili demască venalitatea catolică de la Avignon. Teologii, care, pentru Erasmus, reprezintă nişte urâte "buruiene", "sprijiniţi ca de un zid de o puternică trupă de definiţii magistrale, de concluzii, de corolarii, de propoziţii explicite şi implicite, au la îndemână atâtea subterfugii, că nu pot fi prinşi nici de plasele lui Vulcan" (755). Juan Luis Vives remarcă trist: "Nu există disciplină atât de incoruptibilă, încât în sânul ei să nu-şi afle locul partide şi fracţiuni, nici chiar în teologie, care ar trebuie să fie partidul tuturor şi secta nimănui" (756). Protestantismul însuşi îşi are originile în desfrâul, luxul şi superficialitatea slujitorilor catolicismului. Rabelais, însă, deşi orientat către Reforma care preluase conceptul de corupţie din Evul mediu, observă carenţele ambelor confesiuni. Persiflării erasmice a curţii, Savonarola îi adaugă "invectiva împotriva tiraniei care corupe şi secătuieşte totul" (757).

Moralitatea propovăduită de Castiglione, Montaigne ori Bacon este întornată de curteni în decăderea deplânsă şi de Tasso în *Aminta* şi în *Ierusalimul liberat*. Cât despre om, în genere, el este supus desfrâului de îndată ce devine robul cărnii. De iubirea senzuală este tarată şi tagma curtenilor, pe care Erasmus îi vede terfelindu-şi cinstea în anturajul "fetelor vesele".

Secolul de decădere care alterează sub ochii lui Olahus bunele deprinderi şi virtuţile corupe şi mediul palatin, pe care poetul îl redă fără menajamente, surprinzând în propoziţii lapidare nesfârşitele sale carenţe: infidelitate, inconsecvenţă, incompetenţă, ipocrizie, necinste, intrigi, minciuni, invidie, ateism, vanitate, linguşire, aroganţă, prostie, corupţie, nestatornicie, avariţie, birocraţie… Tabloul grotesc din finalul *Alfabetului de curte* prezintă acest mediu ca pe o hidră care îşi împrăştie veninul prin numeroasele sale capete:

"*Ydra aula est capitum multorum horrenda venenis*." (758)

Corupţia din plan social are drept cauză lipsurile de ordin moral: *viciile* [62*]. Argumentând importanţa discursului colocvial în educaţie, Petrarca arată că "niciodată nu se va lupta îndestul împotriva viciului" (759). În *Enchiridion militis christiani*, Erasmus atrage atenţia că creştinul trebuie "să deteste viciul, nu pe om" (760). Iar Spencer, în poemul alegoric *Crăiasa zânelor*, personificând viciile, le echivalează cu monştri şi vrăjitori, în timp ce

cavalerii reprezintă întruparea virtuților. Eruditul Manetti exaltă posibilitatea ca ființa umană să devină asemănătoare lui Dumnezeu, "călcând în picioare şi supunând viciile" (761). Acestea, după Pomponazzi, iau naştere prin coruperea virtuților, datorită îndoielii omului asupra judecății de apoi, şi nu aparțin firii umane: "viciile sunt ale noastre şi nu ale naturii" (762).

Nicolaus Olahus preia această idee; deşi natura umană nu este viciată, în slăbiciunea sa, omul, ca individ, poate deveni decăzutul purtător al viciilor, împotriva cărora poetul se întoarce cu o netemperată vehemență, uitând, poate, uneori, învățătura lui Erasmus de a distinge între persoană şi viciu; unui detractor îi reproşează, în tonuri invective, bârfa, beția, desfrânarea, violența, trufia, necredința:

"Improbe quid garris totam cantante per urbem,
Heu facinus vitae iam patet omne tuae,
Quam nihil improbitate vitaque scelesta
Atque malo ingenio spurcius esse potest
Nam nullam pateris castam penetrare puellam
Ad foedas aedis hospitiumque tuum.
Quin spurco Veneris cogas servire furori
Turpiter et spolies virginitate sua.
Virgineamque pubem multo furibundus Iacho
Deturpas manibus dedecorasque tuis.
Inque lupanari multas versaris in horas
Atque meretricios quaeris habere iocos [...]
Nec mirum si arcana tuo concredita cordi
Expuis et soleas, heu, violare fidem
Obruta namque calent Bacchi tua membra liquore
Et ratione bona mens tua tuta caret.
Es magis Aeolio semper mutabilis Euro
Flatibus et Zephiri nimbiferique Noti." (763)

Anonimul duşman devine, într-o altă poezie un confident trădător, cu o identitate vag conturată prin inițialele P.S., a cărui pedeapsă nu va întârzia:

"Perfide mordacem linguam faucesque scelestas
Contine, et insontem rodere parce virum.
Prodideras olim Dominum fidumque propinquum
Prodere non meritum me quoque turpe paras
Tempora sed veniet nostris placitura diebus,
Quum sceleris poenam suppliciumque dabis." (764)

Infidelitatea în prietenie şi detractarea o înfierează Olahus, apărând nu

doar propria sa persoană, ci scriind şi în numele celor dragi, cum se întâmplă în cazul medicului reginei Maria, Angelus Candianus, bârfit de cei prieteni altădată:

"Moribus illorum foedis quid spurcius umquam?
Quid spurca vita turpius esse potest?
[...] Arrodunt alios ceu dente canino
Atque efflant omni turpia verba loco,
[...] Ante pios socios quam lacerare velint." (465)

Firea virtuoasă îl determină pe poet să nu accepte compromiterea cinstei şi a dreptății; împotriva celor atacați de morbul viciului, pana îi este cumplită armă:

"[...] Hos calamo post recitare volo." (766)

Trădătorii cu limbă ascuțită ai prieteniei sunt urmăriți în versuri purtând săgețile zeilor:

"Si non cessarint verbo irritare superbo
Turpibus et linguis rodere quemque suis,
Et mihi vim mentis rigidam iaculator Apollo
Armaque cum telis docta Minerva dedit,
Perficiam ut toto indecores celebrentur in orbe
Et populis cunctis fabula digna sient.
Sic paenas scelerum meritas Deus ipse rependet
Et vitio languae praemia digna dabit." (767)

Deşi îi impută lui Ioannes Katzianer cruzimea cu care sacrifica vieți nevinovate –

"*Sanguinis innocui fuerat [...] effusor acerbus*" (768) –

umanistul consideră că este o fărădelege demnă de pedepsele Tartarului ponegrirea de către Logus a aceluia, odată săvârşit din viață:

"Quid iuvat [...]
Vocibus [...] manes diris onerare sepultos
Tartareos petulans mox aditure locus.
Crudele est numeris sensu lacerare carentes
Vellere et extincti membra sepulta viri." (769).

Nici alt curtean de vază nu scapă atenției lui Olahus: pe prefăcutul, lacomul şi, în acelaşi timp, zgârcitul casier al reginei Maria îl surprinde în flagrant delict şi, sub portretul mai-mai grotesc al aceluia, semnează, într-o absolută incompatibilitate cu propria sa personalitate, un greu blestem, de nu ar scăpa printre rânduri o abia perceptibilă notă de umor:

"Claudicat infelix debet cum solvere nummos
Claudicat minime dum rapit hos aliis.

Quum tamen ad furti crimen turpisque rapinae
Esse gravi posset crure maloque pede.
Di faciant semper pedibus procedat aduncis
Praeter quam dabitur quum sibi poena crucis." (770)

Incredibile cuvinte, demne de Savonarola, împroaşcă pana poetului la adresa viitoarelor mame – mai josnice, în ochii lui, decât animalele – care sunt robite poftelor cărnii:

"Omnia concepto cessant animantia foetu
A coitu, sed equa et foemina sola coit." (771)

Forța invectivă a poetului poate concentra într-un singur distih ridiculizarea şi satirizarea fanfaronadei, a goalei solemnități a laşității şi neîndemânării, precum şi a vanității:

"Cumque olido incedas graviter barbatior turco
Nec tamen exuperas corde nec arte caprum." (772)

Personificând nesațul acaparator, Olahus arată, în *Imnul de mulțumire*, gravele consecințe ale acestei porniri vicioase a omului:

"O, crudelis amor lucri, mortalia corde
Quo rapis et vexas ambitione gravi?
Tu subvertis opes claras, ingentia regna,
Es quoque pestiferi causa futura mali.
Pullulat e gremio turpis contentio, bellum,
Odia, contemptu, iurgia faeda tuo. […]
Tu facis eximios armis concurrere reges
Mortalesque animos sub tua iura vocas." (773)

Cu tot spiritul lor războinic, scriitorul vede în huni un neam care se îngrijeşte ca nimic din tarele umane să nu dăuneze comunității lor; în afara celor şase căpetenii, hunii îl desemnează pe Kadár drept apărător al ordinii, judecător şi pedepsitor al celor porniți pe calea pierzaniei; dintre aceştia, pe hoți hunii îi urăsc de moarte: *"[ut] flagitiosos, sicarios, praedones, maxime vero fures, qui Hunnis aeque ut hostes sunt exosi mulctaret"* (774). Pedepsele aplicate pentru abaterile de la legile obştii sunt de o cruzime fără egal: "*Is, quem atrocius unire vellent, cultro medius discindi; is vero qui poenam morte leviorem esse putarent, in perpetuam servitutem redigi deberet*" (775). Descendenți direcți ai hunilor, secuii duc la extrem pedeapsa cuvenită

celui care, din laşitate, nu se ridică împotriva duşmanilor: "*direptis ipsius facultatibus ac rebus, domum funditus demoliuntur. Et si eius copiam habere possunt, occidunt*" (776).

Însuşi Attila, printr-un de două ori ironic destin, scăpând din vâltoarea şi primejdia războaielor, îşi va găsi sfârşitul în patima băuturii şi a amorului ("*vino et venere immodica etiam adolescentibus periculosis, nedum seni*" (777)) – aceasta, în pofida menirii sale de a spăla *păcatele* [63*] oamenilor.

Dacă viciul generează, în plan social, corupție, din perspectiva religiei, el este echivalentul păcatului, pe care omul îl poate preveni prin supunere la legile morale a căror elaborare – în opinia lui Salutati, îl face asemănător lui Dumnezeu, creatorul legilor naturale (778). Steuco şi Rabelais văd în păcatul originar însăşi înstrăinarea omului de divinitate (779), căci, aşa cum arată şi Doni, "păcătos după Adam, [omul este] condamnat la mizerie, zădărnicie, moarte" (780). Păcatul cărnii, care decurge – după Bruno – din condiția umană, poate fi convertit, prin căință, în "dragoste fierbinte de lucruri sublime" (781). (Petrarca văzuse păcatul până şi în casta lui iubire pentru Laura (782).)

Cunoscător al voinței divine, prorocul gal din opera lui Olahus amintește noianul de păcate pentru care Dumnezeu abate peste creştinătate cumplita urgie hună: "*Non sis nescius, Deum ipsum ob flagitia sui populi irritatum […] ut eos a iustitia et vera religione ad impietatem prolapsos, ambitione, superbia, iniusta imperandi libidine accensos, pauperum opressione plenos, nulli magis rei quam bello intestino deditos, voluptatem et corporis delitias ratione neglecta quaerentes, turpis lucri avidos, proborum virorum contemptores, adulatoribus pernitiosis tum principum tum regnorum procul dubio eversoribus, aliisque aurium oblectamentis plusquam veritate et honestis studiis gaudentes, aliis etiam facinorinus scelestis contaminatos et rebus omnibus impiis obnoxios ad […] verum sui cultum […] iustamque vitam te stimulante reducat, gladium suum in manus tuas nunc dedit. Tu enim Dei es flagellum, ad vitia christiani populi corrigenda missus*" (783). (Imaginea biciului divin stârnit de păcatul lumesc apare şi în versurile lui Olahus:

"Promeritus nobis referunt mala crimina proena
Nostra tuaeque ferunt iusta flagella manus.
Ceu duro gravium plectuntur verbere patrum
Pro vitiis nati criminibusque suis
Corda premis multis vitiis sic nostra referta.
Iam dedimus poenas, te flagitante graves." (784))

Cunoscând acest lucru, cetățenii din Rhemi speră ca, prin revenirea la o viață curată, prin răscumpărarea păcatelor, să fie salvați de la supliciul pricinuit de huni: "*Compertum nobis [est] […] hanc omnem calamitatem*

propter nostra scelera nobis […] immissam ac dum in meliorem vivendi ordinem nos converterimus hostes a cervicibus rursus nostris Deum aut depulsurum, aut placabiliores humanioresque rediturum" (785). Episcopul cetății le arată, însă, că, de astă-dată, păcatele doar prin moarte pot fi spălate: "*Vos mecum una tyrannidi barbarorum destinatos, ut delicta carnis, quibus sumus obnoxii momentaneis his nunc cruciatibus expiantes, ad visionem divinam coelestemque vitam laeti advolemus atque illius beatae simus particeps*" (786).

Această învățătură a pătruns în rândul oamenilor prin Christos, care a propovăduit iertarea păcatelor prin rugăciune şi care le-a spălat prin sângele său. Poetul devine, în versurile sale, un apostol al Mântuitorului:

"[…] Veniam lapsis placitam […] precemur
[…] quam dabit illa dies
[…] vitiis quum solvimur atris." (787)

După cum păcatul reprezintă o abatere de la cele sfinte, dezicerea de ele înseamnă *erezie* [64*]. În viziunea lui Ficino, orice pledoarie care contestă originea divină a lumii şi dependența sa de Creator este eretică. Totuşi, prin faptul că, tolerant, găseşte el însuşi în toate religiile recunoaşterea *logosului* ca origine şi rațiune a universului, prin abordarea critică şi detaşată de dogme a textelor biblice, inițiată de Valla, prin aspirația lui Campanella la o ideală reorganizare a vieții lumeşti, prin însăşi reformarea manifestărilor credinței, realizată de protestantism, creştinismul a fost destabilizat din interior, ca apoi chiar şi pioasa concepție a lui Bruno să fie văzută ca o blasfemie: "Toate religiile, dintre care unele se întemeiază pe revelație, precum a noastră, altele pe o anume rațiune, precum aceea a anticilor romani, greci şi egipteni, toate se întâlnesc în necesitatea de a cunoaşte un suprem ctitor" (788). Gândirea lui Erasmus, implicând perspectiva de eliberare a spiritului uman de sub povara dogmelor, vizează transformări în sânul bisericii catolice; ea atrage interesul lui Luther, de a cărui poziție umanistul nu se apropie însă, bănuind în ea primejdia unei şi mai grele îngrădiri spirituale. Cei dintâi îl acuză de erezie, Luther, de blasfemie, iar Erasmus, cum nici Galileo mai târziu, nu îşi asumă martiriul. Opera sa este, însă, pusă la index, iar traducătorul său în franceză Louis de Berquin este ars pe rug. Luther, la rândul său scapă de pedeapsa "cuvenită" ereticilor doar datorită conjuncturii politice belicoase dintre Carol Quintul şi Francisc I. Iar Calvin, care îl anatemizase pe Rabelais şi condamnase "libertinajul"umaniştilor, văzut el însuşi eretic de catolici, determină, la rândul său, arderea pe rug a lui Servet, denunțându-l Inchiziției că nu crede în sfânta treime. O relativitate lunecoasă îşi lasă amprenta peste epoca persecuțiilor, iar umaniştii sunt vizați de ambe părți, stârnind prin convingerile

lor mânii fatale. Sacrificarea pentru erezie a lui Savonarola, alături de cea a lui Bruno, aceeaşi erezie fiind imputată lui Campanella şi Galilei, dovedesc că epoca umanismului nu a fost tocmai umană, nici în privința ştiinței, nici în cea a religiei sau a moralei, fenomene opuse putându-i părea, deopotrivă şi paradoxal, erezii.

Arhiepiscopul Ioannes al Ravennei, singura figură eretică a operei lui Olahus, are, însă, cu adevărat atributele celui dezis de sfânta credință. Devotat arianismului, înfruntă papa şi, pentru a-l insulta, numeşte doisprezece episcopi propovăduitori ai cultului său anticreştin. Dispune de resursele necesare răspândirii lor în toată Italia, urmărind să se măsoare cu pontiful de la Roma: "*Praesul Ioannes, haereseos Arrianae defensor acerrimus […] opibus iam olim congestis praedives, non minus in aemulationem quam contumeliam Romani Pontificis duodecim crearat episcopos Arrianae haereseos professores, ut eorum opera et adminiculo haeresim suam latius in Italia diffunderet*" (789). Ioannes, prin planul pe care îl deliberează, urmăreşte un scop întreit. Mângâind vanitatea cuceritorului cu umilință şi promisiuni deşarte, ispitindu-l cu subjugarea Romei, Italiei şi a Africii, Ioannes pune la cale, pe lângă salvarea propriului său oraş, căderea catolicismului şi răspândirea, prin convertirea lui Attila, a propriei sale erezii: "*Hic […] eius indignationem supplex deprecatur, pollicitus se effecturum, ut si Atila ipsius professionem susciperet, eosque, qui Romanae Ecclesia dicto audientes sunt, persequeretur, brevi Roma urbe, totaque Italia, Africaque sine labore ac periculo potiri posset*" (790). Deşi Attila pare înclinat, la început, să ducă la bun sfârşit toate acestea, destinul său de bici al lui Dumnezeu îl împiedică să se întoarcă împotriva creştinismului, iar Roma va rămâne cetatea nevătămată a Domnului. În schimb, prin aceeaşi menire a sa, întors de la Roma, regele îi pedepseşte cu moartea pe ereticii de la Ravenna, cauza imediată fiind lăsată de autor în penumbră: "*Atila Ravennam reversus, Ioannem archipraesulum in vincula coniicit, acceptisque ab eo ac a civibus Ravennatibus sexaginta marcarum auri millibus, ipsum et eos qui Arriana infecti erant haeresi trucidari iubet: sine quod Leo pontifex id ab eo impetraverit, sine potius quod aliquid eo absente sinistri contra ipsum moliti fuerint*" (791).

În condițiile în care puțini îndrăznesc să spere la îndurare din partea lui Attila, oamenii, în grupuri răzlețe sau masiv, iau calea *pribegiei* [65*]. Veneții, stabiliți sub conducerea lui Antenor, după pierderea regelui lor, Pylemenes, într-un golf al Adriaticei, îngroşând rândurile cetățenilor fugari din Aquileia şi din alte oraşe învecinate, se mută de groaza hunilor, din insulă în insulă: "*Hi, cum plerisque Aquileiae civibus aliisque vicinarum urbium accolis, metu Atilae, sedibus suis relictis, primum in insulam quandam Aquileiae urbi vicinam, dein rati eo quoque Atiale vim penetraturam, in aliam insulam a*

maris aestibus tutiorem, cui Rivo Alto nomen est, migrarunt. Quo in loco hanc, quae nunc Venetiae dicitur, urbem aedificare coeperunt" (792).

Înainte, pe drumul dintre Trecae şi Rhemi, chiar Attila dăduse peste localnicii care tocmai se refugiau din calea sa, ascunzându-se prin păduri: "*[...] Pleros Trecae urbis accolas, metu perterritos, cum coniugibus et liberis ad sylvas vicinas salutis suae tuendae causa, profugientes, in itinere conspexisset*" (793).

Până şi răstimpul de odihnă a hunilor în Sicambria înseamnă pentru ţăranii din împrejurimi o asemenea nenorocire, încât se văd nevoiţi să se strămute în alte locuri, părăsindu-şi turmele şi cirezile: "*Milites [...], rapinis praedisve assueti, [...] urbes quoque ac populos Hungariae, Atilae subditos, damno afficere, vexare, adeo ut coloni plerique impatientes tantarum direptionum, derelictis pecoribus et armentis suis [...], alio migrare coacti fuerunt*" (794).

Cunoscând cel mai bine mânia comandantului, treimea armatei hune care a fost "învoită" să prade Hispania şi, întârziind, contribuise la înfrângerea catalaunică, renunţă definitiv la a mai da ochii cu Attila, preferând să se autoexileze în peninsulă: "*Veriti milites iram Atilae, quem supra quam dici potest timebant, nunquam ad eum in Pannoniam revertere, ne moram supplicio luerent*" (795). Asemenea lor, după moartea regelui, de astă-dată de teama lui Detricus, trei mii de huni se refugiază în Dacia, întemeind cele şapte scaune secuieşti în amintirea celor şapte căpetenii hune: "*Post pugnam in agro Sicambrio comissam [...], tria milia Hunnorum caedem elapsa, [...] metuentes Detrici et aliorum Germanorum potentiam, in eam Daciae partem, quae nostra hac tempestate [...] septem castra (a septem ducibus Hunnicis, qui in secundo ingressu Hunnorum in Pannoniam castra sua in eo loci fixerant denominatur, celeri itinere appulere*" (796). Cât despre bătălia din Câmpia Sicambriană, menită să decidă asupra întâietăţii puterii între succesorii lui Attila, aceasta se va solda cu pieirea lui Aladaricus, fiul lui Kreimheiltz (Krimhilda), şi cu pribegia lui Csaba, fiul Herrichei – fiică de împărat roman, în Grecia, la împăratul Honorius, unchiul său, apoi în Sciţia la bunicul dinspre tată, Bendeguz. Csaba cultivă în fiii săi dragostea pentru pământul ungar (unde – spune Olahus – după trei sute de ani de la săvârşirea lui Attila, hunii vor reveni în mare forţă); el este însoţit de şaizeci de fraţi şi douăzeci şi cinci de mii de huni: "*Chaba [...] cum sexaginta suis fratribus, nothis Atilae, ac viginti quinque millibus Hunnorum, qui ex clade adhuc supererant, in Graeciam ad Honorium imperatorem, avunculum suum confugit. Apud quem tredecim annos commoratus, derelicta eam regni parte, quae ex materna haereditate eum attingebat, in Scythiam itinere unius fere anni reversus est. Nondum Bendegitz avus ipsius paternus vita [...] defunctus erat. [...] [Chaba] memor fertilitatis regni Hungariae, saepe filios admonebat,*

ut dum per aetatem liceret, Hungariam repeterent. Cuius admonitionem posteri eorum postea observarunt, nam a morte Atilae post annum circiter trecentisimum, Hunni ex Scythia magno exercitu reversi, Hungariam secundo occupavere" (797).

O altă putere armată, la fel de terifiantă ca cea a hunilor, avea să-i mâne pe oameni, în disperare, pe vremea lui Olahus, departe de ținuturile dragi. În cuvântul adresat de mama episcopului de Iaurinum fiului ei, poetul surprinde, printre urmările războiului, şi pribegia. Bătrâna doamnă, ruptă de patrie, îşi va găsi sfârşitul departe de locurile natale. Salvată de fiu, precum Anchise de Eneas, viața ei se epuizează prin fuga din calea prăpădului otoman. În cele din urmă, ostenită şi tristă, se lasă cuprinsă de dorința de veşnică odihnă:

"Inclitus at postquam cecidit Ludovicus atroci,
Thurcarum rabie cunctaque Marte ruunt,
Huc me longaevam pietas migrare coegit
Summa mei nati […].
Et quamvis magnos fuerim perpessa dolores
Ac celebris fugiens undique pressa malis
Attamen omen malum, luctu pietate perenni
Solabar gnati, qui mihi vita fuit. […]
At quam longa dies gravidos confecerat artus,
Ipsa meum fatum deprecor esse brevem.
Audit omnipotens longo et defessa labore
Consopiit membra, ac iussit adesse sibi." (798)

Însuşi tatăl poetului, aflat în primejdie de moarte ca potențial rival al Drăculeştilor la tronul Munteniei, îşi caută refugiu, prin regele Corvin, în viața civilă a Transilvaniei – cum relatează umanistul într-un pasaj autobiografic al *Hungariei*: "*Stephanus, […] illius evadens tyrannidem, confugit ad Matthiam regem: […] maluit in Transylvania […] vitam […] agere privatam*" (799). Iar concepând epitaful fratelui său, scriitorul menționează, de asemenea, că prefectul Orăştiei fusese aici doar oaspete, provenind din strămoşescul pământ valah:

"*Maiorum genuit me Transalpinia tellus*
Stemmate praeclaro at hic velut hospes eram." (800)

Unul din marii pribegi ai epocii este însuşi Olahus, care, însoțind-o devotat pe regina Maria, se simte printre străini ca o luntre rătăcind în furtună, printre talazurile relelor vremii:

"*Errat ut Borea rigido depulsa phasellus*
Fluctibus in mediis, sic ego mente vagor." (801)

Aceaşi imagine o oferă şi prefaţa *Hungariei*, unde depărtarea de locurile natale estompează acuitatea amintirilor şi iscă doruri, nu înstrăinare:

"Si quidni est mendae topicis ignosce precamur
Nam procul a Gethico littore cymba mea est.
Quum dulces repetam portus patriosque penates
Singula tunc referam candidiore fide." (802)

Iar prietenul său Erasm nu va mai apuca să-şi revadă patria, autoexilat din calea fanatismului în diferite colţuri ale Europei şi stabilit, în cele din urmă, la Basel:

"Tunc Basilea pio sedem servabat Erasmo
Nomine quae regis sic vocitata fuit. [...]
Iamque parabat iter socios invisere charos
Natalesque lares et sibi dulce solum,
Invida sed Lachesis fatalia stamina rupit [...]
Quae non potuit conceptum absolvere votum." (803)

Pribegia lui Erasm este, însă, acoperită de glorie: Luther îi cere sprijinul Henric VIII şi Francisc I îi caută prietenia, trei papi corespondează cu el şi cinci universităţi îi pun la dispoziţie catedre. El însă, se teme să-l primească pe Ulrich von Hutten, fugarul a cărui luptă pentru o patrie germană unită fusese înfrântă.

Într-o lume a pribegiei, un alt mare alungat al Germaniei şi Elveţiei este Thomas Murner. În Franţa, Clément Marot este exilat până ce abjură calvinismul; portughezul Camoës este trimis ca soldat în Indii, prin uneltiri; în Spania, Garcilaso de la Vega e surghiunit pentru motive minore; exilat, Comenius al Poloniei rătăceşte în taină prin Boemia din pricina spaniolilor; ducând o viaţă incredibil de zbuciumată şi contradictorie, italianul Benvenuto Cellini este un "geniu incult" (804) exilat, dar ocrotit de doi papi şi un rege, iar prigonitului Campanella tot un papă, Urban VIII, îi este mântuirea.

Această epocă de încercări, în care relativitatea perspectivei poate anihila valori sau rătăciri printre patrii spirite strălucite seamănă multă *suferinţă* [66*] în făptura umană. Într-atât, încât se scriu tratate despre suferinţă şi durere. În *De dolore*, Porzio este preocupat de natura spirituală a durerii, care o secondează pe cea corporală; Giovan Battista Gelli vede noblеţea umană în suferinţă, ca şi Bruno, care consideră că suferinţa şi munca definesc demnitatea omului şi care distinge între pătimirea mărginită – sensibilă – şi cea în slujba divinităţii – eroică. Iar Boccaccio observă că, datorită suferinţei, lucrurile sunt preţuite mai mult.

Urmărind atitudinea lui Nicolaus Olahus faţă de marile încercări ale vieţii,

în necuprinsele suferințe care l-au urmărit în destinul său personal sau care s-au răsfrânt asupra lui prin istoria vremurilor, se poate constata o uimitoare putere de resurecție lumească, izvorâtă din înțelepciunea omului consacrat bisericii, din înțelegerea superioară a condiției umane. Nu resemnarea îi însoțește suferința, ci setea de a găsi limanul salvator, petecul de senin pe cerul mereu acoperit. Suferința îi copleșește sufletul, inima îi sângerează, degetele i se frâng frământate de chin, însă ochii înlăcrimați caută cu pioșenie zenitul. Nenorocirile sunt covârșitoare, dar crisparea se dizolvă pe nesimțite într-un fel sau altul, căci însăși neputința de a se împotrivi celor implacabile îl mână, îl poartă spre depășirea lor. Epitaful conceput doamnei Clara este un argument în acest sens:

"Et quamvis magnos fuerim perpessa dolores
Ac celebris fugiens undique pressa malis
Attamen omne mallum, luctus, pietate perenni
Solabar gnati, qui mihi vita fuit
Id quoque laetitiae fuerat pars maxima nostrae,
Quod licuit matrem praesulis esse viri." (805)

Moartea fratelui sfâșie inima poetului; dar atât de coruptele vremuri îl fac să se bucure că Matheus nu le-a apucat:

"Partim dolor me retinet, partim quoque
Laetor, quod evitaverit
Hoc perfido et nefario nunc saeculo
Mores corrumpere." (806)

Această dedublare înseamnă apusul parțial al înseși propriei sale ființe:

"[...] Magno crucior pressus sine fine dolore
Et mea languescens pectora torpor habet.
Occidit, o, animae fato pars altera nostrae
Altera quae superest victa dolore iacet." (807)

Dar nașterea finului său aduce în inima poetului lumina vieții, permutând, ca la Petrarca, suferința în bucurie. În această alchimie a trăirilor, călăuză îi este divinul Phoebus:

"Turbatum [...] animum curisque ingentibus aegrum
Fletibus immodicis parce onerare tuum.
Mens etenim duris labefacta doloribus aegra est
Intimaque assiduus conficit ossa dolor.
Quin posito luctu meliorem concipe mentem
Carminibusque novum concelebra puerum.

Prospera sollicito decantes omnia cantu
Augeat ut prolem tempus in omne suum […]
Tunc ego caelesti perflatus numine divum
Maerorem meritis tristiamque levo." (808)

Imprevizibila şi schimbătoarea soartă îl va răpune, însă, foarte curând pe acest mic copil, redeschizând adânca rană din inima lui Olahus şi zdrobind-o pe cea a părinților; zadarnicele lacrimi nu pot uşura durerea şi, cu atât mai puțin, abate cursul sorții:

"Deseris in lucru patrem matrisque relinquis
Perpetuas lachrymas tristiamque gravem
At quia stelliferi summus regnator Olympi
Sic voluit, vana est nostra querela nimis." (809)

Săvârşirea lui Erasmus îl îndurerase, abia nu demult, pe prietenul său cel mai bun; din nou neputincios, nu-l va putea cunoaşte vreodată pe cel a cărui revenire în patrie o pregătise cu atâta dăruire:

"Propterea vexor magnis cruciatibus et qui
Solabar maestis ipse ego tristis ago […]
Quid iuvat at lachrymis nostros augere dolores
Tundere immiti pectora nostra manu?" (810)

Mângâierea pentru ambele grele pierderi ale piosului episcop este Dumnezeu, care îi împărtăşeşte deopotrivă pe cei doi defuncți din gloria nemuririi:

"Cantator fueram nuper qui mortis Erasmi
Iam chari fratris funera maesta cano […].
Gloria nunc summi pascit utrosque Dei." (811)

Alternanța dintre suferință şi împăcare sufletească, împletirea răului şi a binelui în viața omului este surprinsă de poet în două secvențe artistice: prima explicitează succesiunea zilelor însorite şi a celor împovărate de nori, într-o imagine "analitică":

"*Tristia post laetos tribuisti tempora soles*
Et claros iterum, nube cadente, dies." (812)

Cea de-a doua o "sintetizează" într-un superb oximoron – "neagră lumină":

"Hinc, duris cruciatibus meorum
Vexares animum et meam quietem

Turbares lachrymis perennibus, sed
O, Lux atra, mihi meis maligna
Rebus iam precor abstine severis
Heu! a mortibus anxiisque damnis!" (813)

Cu toate acestea, nici chiar în aceste versuri nu există un echilibru între bine şi rău, fundalul rămânând întunecat, nota elegiacă fiind păstrată atât prin monotonia hendecasilabului, cât şi prin sumbra aliteraţie "*mihi meis maligna*…".

Sumbră este şi alinarea durerilor vieţii prin moarte, într-o triiambică olahiană cu reverberaţii sapienţiale:

"Dum vivimus, subiecta fit vita omnibus
Periculis, afflictionibus, malis,
Sed morte solvuntur pericula omnis." (814)

Consolarea nu stă, însă, în puterea morţii de a stinge suferinţa, ci în calea deschisă prin moarte către nemurire de virtutea supusei asumări îndelungate a răului:

"Ducit ad astriferam tolerantia longa malorum
[...] viam." (815)

Cetăţenii reimsieni tocmai această cale spre absolut nu o pot desluşi. Ei vin la episcopul lor înfricoşaţi că îndelungata suferinţă îi răpune cu zile: "*Quid longis iam laboribus, vigiliis, inedia defatigatis, faciendum nobis sit, ut mortem immaturam vitemus non plane constat*" (816). Nicasius îi îndeamnă, însă, la asumarea chinurilor, care vor fi scurte şi neînsemnate faţă de veşnica fericire dăruită de Dumnezeu celor cu credinţa nestrămutată: "*Agite […], fratres charissmimi, quicquid vos manebit calamitatis atque periculi constanti et forti perferte animo […]. Brevia erunt quae a barbaris patiemur tormenta. Illa coelestia, quae Deus nomen suum in fide et charitate professis ab initio constituit praemia […] felicia, immortalia ac nullis unquam seculis finienda*" (817). Fidel discipol al lui Christos, Nicasius abate de deasupra cetăţenilor, prin învăţătura sa, pedeapsa cuvenită celor ce nutresc *răzbunarea* [67*], îndemnându-i să-şi iubească persecutorii: "*Nec licet his, qui vos persequuntur malum precari, sed imitati Christi Jesu et doctrinam et factum, pro inimicis vestris ut ad veram Dei congnitionem rectamque vitam revertantur, mecum una iugiter deprecemini*" (818).

Spre deosebire de o atare atitudine, "începând cu *Arden din Feversham* [cu autor necunoscut], drama elisabetană este, în genere, o tragedie a răzbunării […]. [Iar prin Shakespeare] tragedia răzbunării devine drama dreptăţii […],

[întrucât] teatrul elisabetan îi acordă omului funcția justițiară a divinității" (819).

De personajele elisabetane se apropie sora lui Nicasius, fecioara Eutropia, care, martoră deznădăjduită a groaznicei morți a iubitului ei frate, şi, totodată, iminentă victimă a pornirilor bărbăteşti ale hunilor, îşi arogă rolul justițiar, orbind cu propriile-i mâini pe ucigaşul episcopului, devenind – din voia Domnului, crede ea – un alt bici al lui Dumnezeu: *"«Deus virtutis et pudicitiae vindex hoc tuum facinus temerarium impiumque, me ministra, inultum non patietur.» Hic dictis, Eutropia in capillos tyranni involat, arreptisque magna vi illius faucibus, oculos mox evellit*" (820).

Personajul olahian cel mai aprig mânat de patima răzbunării este, însă, regele hun; posedat de această oarbă călăuză, el determină la sângeroase meandre istoria lumii, scriitorul urmărind atent cauzalitatea evenimentelor. De îndată ce este ales rege, deşi hunii repurtaseră, în cele din urmă, asupra romanilor lui Maternus şi a germanilor lui Detricus, o răsunătoare victorie la Kesmaur, dobândind nestingherita stăpânire a Pannoniei, Attila hotărăşte să atace popoarele care îi sprijiniseră pe romani, după cum şi comandanții acelora răzbunaseră înfrângerea suferită la atacul nocturn al taberei lor de la Potentiana, când hunii i-au surprins nepregătiți, trecând Tisa şi, pe burdufuri, Dunărea. Şi astfel, toate evenimentele devin o înlănțuire vindicativă. Cum Maternus administrase, în afara Pannoniei şi Iliria, Moesia, Achaia, Macedonia şi Tracia, după uciderea lui pe câmpul de luptă, Attila porneşte răzbunător împotriva acestor provincii: "*Imperio accepto, agitabatur indies magis ac magis cupiditate regni sui proferendi et eos populos, quorum auxilio Maternus contra se ac suos bellum gesserat invadendi, iniuriaeque acceptae vindicandae. Statuit igitur Illyriam, Mysias, Achaiam, Macedoniam et Thraciam, qui Materno milites auxiliares antea miserant, primo quoque tempore adoriri. […] Memor igitur Atila […] horum ope magnam genti Hunnicae stragem illatam, eorum provincias summa invadens alacritate diripit, vastat ac late populatur*" (821).

Pentru huni, cea mai dureroasă filă a istoriei este scrisă pe câmpiile catalaunice. Pentru a spăla dezonoarea acelei înfrângeri şi pentru a răzbuna ştirbirea gloriei lor, Attila nu are linişte până nu găseşte momentul prielnic unei revanşe. Moartea lui Aëtius îl lasă fără egal în arta purtării războiului şi pune Italia sub semnul forței vindicative a necruțătorului rege hun: "*Memoria repetens stragem suorum Catalaunicam, ea volvere animo, meditari ad id totis viribus incumbere, omnes vias artesque quaerere, quibus iniuriam illius cladis vindicare posset. Inter haec, accepto de Aëtii morte nuntio, ratus […] neminem iam superstitem esse, qui suis viribus par esse posset, statuit primo quoque tempore Italiam invadere*". (822) Cu toate acestea, soldaților

săi le vorbeşte mai ales despre bogăția Italiei şi despre gloria cuceririi ei, ca abia într-un târziu să le amintească, într-o doară, eşecul catalaunic şi intenția sa de revanță: "*Pugna Catalaunica (ne nostram etiam cladem, dum mala commemoro aliena, silentio praeteream) licet aliquam sociorum et commilitorum nostrorum stragem […] intulerit, si tamen hostium caesorum numerum nostris amissis contuleritis, ludum iocumque, quae passi sumus, prae his iudicabitis […]. Nunc […] tempus est, ut hanc quoque olim acceptam cladem nova virtute vindicemus*" (823).

Aflat mereu în toiul luptei, Attila este rănit la porțile oraşului Brixia, fapt care este la un pas de a deveni mobilul incendierii, a distrugerii până în temelii a cetății şi a sacrificării locuitorilor săi, căci răzbunarea regelui abia poate fi stăvilită de sfetnici cu inimă mai milostivă: "*[…] Brixiam, ob vulnus in porta urbis, dum acrius illi expugnandae instaret, sibi inflictum, una cum civibus omnibus eo inclusis, incendio funditus delere decreverat, sed amicis ab eo quoque proposito fuit revocatus*". (824)

La rândul său, Trasimundus, deşi victorios asupra hunilor pe câmpiile catalaunice, nu se poate mângâia în pierderea tatălui său, vrând să-l răzbune prin sângele duşmanilor retraşi în tabăra întărită, de unde urmăresc funeraliile regale: "*Trasimundus, Theodorici patris interitum acerbissime ferens, postero die invento inter caesorum cadavera patris corpore, regali pompa, Hunnis id ex castris inspectantibus, iusta primum facit, tuum castra Atilae cum copiarum suarum reliquiis, dato tempore commodo, invadere statuit, mortumque patris Hunnorum sanguine vindicare*". (825) Cu o prudență care avea să-l coste viața, căci împăratul o interpretează greşit, Aëtius temperează pornirea vindicativă a tânărului rege, pentru ca aliatul romanilor să nu-şi poată depăşi condiția, printr-o nouă victorie. Aëtius laudă "răzbunarea cu sabia a jignirii suferite" – "*acceptam iniuriam ferro vindicare*", dar invocă precaritatea sorților *războiului* [68*]: *"Belli fortuna […] non valentioribus audentioribusve sed quibus ex libidine sua favet victoriam plerumque praestare solet"* (826).

Răzbunarea deposedării de tronul Munteniei a vărului lui Olahus, Petru de pe Argeş, deschide şi ea, în paginile *Hungariei*, perspectiva unui nou război. Uzurpatul speră: "*quod, expulso hoste, ignominiam acceptam armis vindicaturus, regno, virtute, potiatur*" (827). Problema războiului preocupă intens umanismul: atrocitățile sale îngrozesc înaltele spirite, iar corifeul lor, Erasmus, cugetă îndelung asupra nefastelor consecințe ale confruntărilor armate, atât în *Adagii*, unde se arată că "pentru cei care nu l-au încercat, războiul este plăcut" (828), cât şi în *Jeluirea păcii – Querela pacis,* în care umanistul deplânge situația omului de rând care, împreună cu rodul muncii sale, este victima opresorilor: "Gloata disprețuită şi obscură clădeşte oraşe

strălucite, pe cele clădite le administrează organizat şi […] le îmbogăţeşte. Asupra lor năvălesc însă satrapii" (829). Cuvintele lui Erasmus înfierează în veci războiul "decât care nu există nimic mai nelegiuit, mai dezastruos, mai plin de primejdii şi cu urmări mai durabile, mai monstruos şi mai total nedemn de om, ca să nu spun de creştin. Si totuşi, este surprinzător cât de fără rost, cât de nesăbuit şi din te miri ce pricină se porneşte astăzi, aproape pretutindeni, un război, dar mai ales cât de sălbatic şi de barbar este cel dus, nu numai de păgâni, ci şi de creştini, nu numai de profani, ci şi de preoţi şi episcopi, nu numai de tineri şi de oameni fără experienţă, ci şi de bătrâni mult încercaţi, nu numai de oameni de rând, schimbători din fire, dar mai ales de principi, a căror datorie este tocmai de a potoli cu înţelepciunea şi raţiunea lor pornirile nesăbuite ale mulţimii" (830). Aceeaşi nobilă gândire o are în această privinţă şi Thomas Morus, căruia Erasm îi dedică *Stultitiae Laus* : "Utopienii urăsc războiul cu toată tăria, ca pe o pornire de fiară […]. În Utopia nimic nu e socotit, pe drept cuvânt, mai nevrednic de slavă decât slava dobândită în război" (831). Totuşi, umanistul admite necesitatea luptei de apărare şi dezrobire, condamnând cruciadele care sleiesc puterile popoarelor împotriva adevăratului duşman – cum gândeşte şi un personaj al lui Rabelais: "N-aş dori […] să pornesc la război până nu voi încerca toate căile pentru a ajunge la înţelegere" (832).

Contemporan cu Olahus, în Transilvania, Johannes Sommer, în *Elegia IX*, redă în acest chip crima războiului:

"Qui primus belli sceleratas protulit artes,
vix, puto, mortali sanguine natus erat.
Crediderim nocuum tenebrosi daemonis astrum
tam varias mortis conciliasse vias". (833)

La Nicolaus Olahus, el însuşi luptător, de nevoie, cu arma în mână, aparent se poate vorbi de două atitudini faţă de tenebroasa realitate a războiului. Una dezaprobă sângeroasa încrucişare a armelor şi însoţeşte întregul fir al vieţii umanistului; cealaltă pare să izvorască din admiraţia fie faţă de bărbăţia şi vitejia strămoşilor huni, fie faţă de măreţia lui Carol Quintul înaintea rebelului rege Francisc I. Cu toate acestea, plăcerea războiului niciodată nu a fost compatibilă cu firea umanistului Olahus, care, dincolo de cultura sa, a moştenit chiar de la tatăl său – şi *Hungaria* stă mărturie – detaşarea de vâltoarea politică şi un total dezgust faţă de vărsarea de sânge. Urăşte, însă, pe cei care atentează la libertatea patriei, pe turcii opresori, şi-l condamnă pe regele Franţei care, profitând de răbdarea împăratului, ce "depăşeşte întru totul cuvioasa închipuire", târăşte în prăpăd şi pârjol ţarina şi paşnicele

neamuri. Poetul închină imnuri păcii, iar patriotismul şi simțul dreptății îl îndeamnă să prețuiască virtutea militară a Cezarului, care opreşte cu arma nenorocirea dezlănțuită, de vreme ce mijloacele civile şi diplomatice nu se dovedesc eficiente:

"Occupat at postquam cupidam malesuada libido
Regnandi mentem regis et imperii
Foedera complacitae pacis violata fuere,
Oritur hinc bellum perniciesque mala.
Itala nam tellus gelido concussa timore
Contremit et multo est sanguine sparsa virum.
Viribus his regis non moenia celsa resistunt
Non arces fortes, ullaque firma domus
Culmina praecipitem subeunt excelsa ruinam
Aequanturque humili tecta superba solo.
Non tua templa, Deus, multis venerata diebus
Tuta fuere quibus pacere mite fuit
Sed sacris passim magnae de sedibus urbis
Atque locis aliis diriptiuntur opes.
Nulla fuit ratio, nullum discrimen amici
Et fratris chari gratia nulla fuit […]
Caesaris interea tantae tolerantia cladis
Exsuperat mentem tempus in omne piam.
Cogitur hinc turmas equitum coflare sequentes
Sisteret ut fervens Marte potenter malum." (834)

Nu "sulițele însângerate ale atât de furiosului Marte" – "*rabidi Martis tela cruenta*", nu "urgia pârjolurilor" "*rabies […] incendiorum*" îl sfătuieşte Olahus pe Cornelius Graphaeus Scribonius să le nemurească în versuri, ci acele imperiale fapte de armă care, mărețe şi aducătoare de pace, ar fi trezit şi atenția, creatoare de epopee, a lui Vergilius. Ce-i drept, pe lângă strunitorul "galilor neînfrânați", Carol este, totuşi, un cuceritor. Iar poetul, devotat, se pleacă în fața glorioasei sale personalități, îndemnând la elogiul său:

"Plurima materies dabitur tibi magna canenti,
Non deerunt musae Caesaris acta tuae.
Nam domuit vastam Lybiam, Gallosque rebelles
Europae dominus, mox Asiam adiicet.
Laudando rabidi nobis fera proelia Martis
Vates priscorum et te superare potes." (835)

Pe Franciscus Craneveldius Olahus îl apreciază tocmai pentru calitatea

versurilor sale de a deprinde pe principe cu arta războiului şi de a păstra posterității faptele vitejeşti ale lui Carol. Adaugă însă numaidecât şi lauda pentru învățătura lui Craneveld că pacea trebuie să fie atotstăpânitoare:

"Adde quod ad eximium formas in principe vero
Ingenium, ut bellum tractat et arma gerat [...]
Quid placidam deceat pacem per tempora cuncta
[...] Cum pietate doces. [...]
Quando igitur justus Caroli cantaris honores
Natalesque lares magnaque facta simul
Desine cunctari et doctas prohibere camaenas." (836)

O privire fugară asupra unor anumite pasaje poate deruta; cele afirmate se susțin, însă, prin considerarea în ansamblu a operei lui Olahus, care chiar şi în epopeea hună, anume concepută să celebreze potențialul războinic din vâna străbună a maghiarilor frânți pe moment, se înfioară dezgustat de cruzime, de atrocități, de urgia hoardei hăcuind tot ce îi stă în cale. Scriitorul nu lasă loc îndoielii când mărturiseşte că simte războiul ca pe un terifiant coşmar şi tremură bolnav de grozăvia lui:

"*Tristia sollicitant duri nos somnia Martis*
Intimaque assiduus concutit ossa tremor." (837)

"Cumplita nenorocire întâmplată patriei" – "*durum patriae confectum periclum*" şi "spaima cea mare a evenimentelor de restriște" – "*multa laborum sollicitique temporis anxietas*" îi îngrădeşte cugetul şi arta – spune cel care văzuse în Cezar forța capabilă de a pune capăt războiului, impunătorul comandant „căruia Galia întreagă i-a dat oştirile amuțite" – "*cui dedit attonitas Gallia tota manus*" (838). Inima şi mintea poetului sunt copleşite de numeroasele chipuri ale flagelului secular, cotropitor şi ucigaş:

"Erinnys aut Megaera tam
Crudele bellum in intimis precordiis
Mortalium conseverit,
Quam tu scelestum saeculum atque perfidum
Et vocibus dignum malis?
Hinc Italos, heu, obruit eques impius
Fines pias vastans domus,
Hinc Thurcicae gentis ferox crudelitas
Nos Pannones o dirutos
Et viribus fractos nimis iam pristinis
Exterminat [...]

Hinc hostium clases utrorumque aeqora
Vexant maris praedonibus
Plenae medullis virus hinc haeret latens

[…] Respublicas
Heu dissipant bellum, fames et odium." (839)

Într-un capitol al *Hungariei* închinat în întregime războiului şi expansiunii sciților, ascendenți ai hunilor, umanistul, făcând cronica faptelor de arme majore, aminteşte de regele parților (proveniți din sciți), Tamerlan care l-a umilit pe cuceritorul Baiazid, purtându-l prin Asia Mică într-o cuşcă. Războinicul sultan rămâne pentru Olahus simbolul necuprinsei suferințe a creştinătății, al disprețului față de cultură, al *omorului* [69*] fără de frontiere. Evocând ținuturile dragi din preajma Orăştiei, unde părintele şi fratele i-au fost cârmuitori ai obştii, Olahus menționează Câmpia Pâinii, loc de tristă amintire pentru măcelul dintre turci şi maghiari: "*Matthiae regis tempestate, dum Stephanus Bathoreus Transylvaniae praeesset, Turci, duci Balibego, alpibus superatis, numero, ut traditur, sexaginta millium equitum, invasere Transylvaniam. His Stephanus, coactis subito omnibus, quae potuere, Transylvaniae copiis, accersito etiam in auxilium Paulo Kynisy, comite Temesiensi, praeter Turcarum spem, in eo campo occurrit, ubi tanta utrinque commissa est caedes, ut rivulum, qui in campi medio labitur, sanguine mixtum fuisse, ab his, qui praelio interfuerunt audiverim*" (840). De asemenea, imprevizibilele schimbări ale puterii şi trădarea boierilor pământeni conduc la noi omoruri: Mihnea vodă, rudă de sânge a scriitorului, este ucis sub ochii tatălui umanistului, în timp ce se bucură de protecția oficială a regelui Vladislav, la care se refugiase cu familia, ca apoi ucigaşul să fie împuşcat de mulțimea dezlănțuită: "*In qua […], dum quondam die ex templo, a patre meo et Ioanne Horváth a Wingarth, honoris causa ad hospitium deduceretur, quidam Demetrius Iaxith natione Rascianus, ex insidiis subito erumpens […] tribus aut quatuor vulneribus, inter fere manus deducentium […]. Hic quoque, perpetrato facinore, ad hospitium propinquum magno tumultu fugatus est et plebe, propter regiam et publicam fidem violatam, in furorem concitata, a quondam plebeo e multitudine, quae aedes oppugnabat, bombarda petitus, miserabiliter interiit*" (841).

Istoria hunilor în Panonia debutează cu surprinzătoarea trecere a Dunării şi cu atacarea inopinantă, nocturnă, al taberei romane. Măcelul produs îi extenuează într-atât pe huni, încât se văd nevoiți să-şi încropească şi ei o tabără spre a-şi trage sufletul: "*Maternum et Detricum in tentoriis ad urbem Potentianam tunc quietos, somnoque deditos, nocte intempesta subito invasere, qui insuetis Hunnorum, quos more Scythico edebant, clamoribus exciti,*

quid facerent, qua erumperent, qua hostibus resisterent, non satis sciebant. Milites quoque et socii eorum non minus quam duces, tam repentina hostium irruptione perculsi, arma et castra deserere: Hunni fugientes persequi, tota nocte caedere, trucidare et ferro omnia delere. Lucescente die insequenti, Hunni ut se et milites caede hostium nocturna iam fessos reficerent, in valle Thárnok, non longe a Potentiana urbe, castra metantur" (842). Venindu-şi în fire, romanii supraviețuitori organizează curând invadarea văii Tárnok; cronicarul apreciază la peste trei sute de mii numărul celor căzuți de ambe părți, în urma noului masacru, în care hunii se văd nevoiți să se retragă peste Dunăre: *"Contractis […] qui adhuc a clade supererant, […] antequam Hunni vires, recenti caede fatigatas, recuperare possent, eos in ipsa valle Thárnok invadunt […] Romani […] magnam nostrorum caedem stragemque edebant […]. Fit igitur atrox pugna, magna utrinque strages; campus utriusque partis cadaveribus consternitur. A prima luce caedes ad solis occasum protrahitur […]. Centum et viginti quinque millia Hunnorum in ea pugna desiderata esse traduntur […]. Hostium vero ducenta et decem millia dicuntur caesa, praeter eos qui in castris perire"* (843). "*Funesta sane pugna et memoratu digna*" (844) – adaugă consternat scriitorul. Pierzând în această sângeroasă bătălie pe căpetenia Keve, hunii, întremându-şi forțele şi ocupând noi teritorii, revin în mare năvală asupra romanilor la Kesmaur, unde, murind şi Béla, Keme şi Kadicsa, iar dintre inamici Maternus, fac dovada sălbaticei lor puteri militare, lăsând în urmă câmpul mustind de sânge şi obținând, astfel, Panonia: „*Hunni in quam partem incubuerant, omnia caedibus prosternere […]; quoscunque fugientes consequi poterant, passim omnes trucidant […]. Tantum sanguinis in loco pugnae fluxit, ut campus fere totus cruore maduerit. Nec Hunni laetam et incruentam victoriam sunt consequuti, nam quadraginta millia ex eis occisa esse dicuntur. […] Hostium maxima pars concidit, praeter paucos, qui elabi fuga potuere. Nihil post eam pugnam tentatum fuit contra nostros [...] ab [...] hostibus, ita duorum praeliorum strage ac calamitate vires eorum fuerunt debilitatae et concisae*" (845). De altfel, imaginea câmpului de luptă îmbibat cu sânge este dramatic prezentă şi în versurile umanistului, evocând nenorocitul război dintre Franța şi Imperiul habsburgic:

„*Caedibus intereunt saevis, non pauca virorum*
Corpora et effuso terra cruore madet." (846)

Momentul catalaunic este marcat de un nou masacru în epopeea hună. Scriitorul creează, trecând de la dinamica bătălie la fantasticul tablou acoperit de leşuri, peste care continuă însângerata căsăpeală, şi al apelor umflate de sângele oamenilor şi al cailor, purtând la vale cadavre, o cutremurătoare pagină de istorie, surprinzând moartea a o sută optzeci de mii de ființe umane

– un adevărat dezastru de proporţii universale: *„Posteaquam omnes utriusque partis vires, honorem, fortunam, vitam et salutem suam strenue defendentes, caedibus atque sanguine permistae fuissent, tanta utrinque infertur et accipitur strages, tam atrox et cruenta, ut vix ulla hominum memoria atrocioris unquam meminerit. Cadaveribus ita campus repletur, ut super occisorum cadavera postremo fuerit pugnatum. Tanta vis sanguinis et hominum et equorum effusa, ut rivulum, qui in campi medio labebatur, torrentis instar, sanguine subito auctum, interfectorum cadavera devexisse, authores tradiderint. Ad centum et octoginta millia hominum utrinque ea in pugna desiderata esse dicuntur. […] Satis certe constat, hanc pugnam extremo fere utriusque populi periculo, caede ac internecione comparatam*" (847).

Sprijinul indirect acordat de reimsieni vrăjmaşilor săi în această luptă, Attila avea să o răsplătească prin săvârşirea, în cetatea lor, a unui adevărat carnagiu, care chiar şi pe Nicasius, cel împăcat cu destinul său, îl determină să încerce schimbarea celor prorocite: "*Vos obvium quemque sicuti pecora trucidatis […]. Si nullum vestrae ferociae modum statuitis, sed […] crudelitate omnia implere vultis, in me qui illorum sum pastor vestram convertite […] rabiem. A pernicie strageque horum vestras continete manus*" (848). Dar sacrificiul episcopului nu ostoieşte setea de sânge a invadatorilor; ei pângăresc prin omor chiar şi templul cetăţii*: "Eutropiam virginem et alios qui in templo erant christianos furibundi invadunt et ad unum omnes trucidant […]; postea quam in omnes ubique tum in templo, tum in aliis urbis locis repertos, truculenter satis saevissent atque praedae ac direptioni urbis animum adiecissent, terrore coelesti subito [perculsi sunt]*" (849).

Aceeaşi soartă o au cetăţenii Aquileiei, unde numai depravarea depăşeşte cruzimea militarilor, ei semănând moartea fără altă îndurare decât cea pentru femeile frumoase: "*Milites summa vi moenibus annixi, trium horarum spatio urbem capiunt, diripiunt, iuvenes, viros, senes passim trucidant: non aetati, non sexui parcunt, paucis quibus decor ac pulchritudo inerat, foeminis exceptis […]. Ultra triginta septem milia hominum traduntur illic caesa*" (850).

De sabia hunilor cad şi ereticii de la Ravenna, împreună cu şiretul lor episcop: "*[Atila] ipsum et eos qui Ariana infecti erant haeresi trucidari iubet*" (851).

Pofta de stăpânire şi cruzimea are nefasta putere de a-i determina chiar şi pe fraţi să se ucidă între ei: Attila îl omoară pe ascuns pe Buda, care începuse să se bucure, uzurpându-l, de mărire: "*Quum Atila propter auctam ipsius potentiam manum ei palam iniicere non auderet, insidiis adortum capit, trucidatque ac cadaver Danubium […] detrudi iubet*" (852); iar fiii săi, Aladaricus şi Csaba, râvnind aceeaşi stăpânire, nu se dau nici ei în lături de la fratricid., adunând oştiri aliate unul împotriva celuilalt şi măcelărindu-se

cu ură: "*Hi duo regii iuvenes dominandi libidine perciti, quisque imperium Hunnicum pro se occupare studebat. Comparato igitur utrinque magno exercitu, in campum Sicambricum castra posuere. Ubi acie collata, tanta comissa est caedes, ut Danubii aqua, a Sicambria ad Potentianam usque urbem, mixta sanguine defluisse traditur*" (853).

Istoria Europei în epoca umanismului poartă şi ea adânca cicatrice a masacrelor. Mai ardent decât Luther, Thomas Müntzer devine ideologul marelui război țărănesc german, fapt care îl determină pe Luther să-l vadă în el pe Diavol, căci reformatorul de la Wittenberg, recunoscând chinurile poporului, consideră, totuşi, că Dumnezeu este cel care trebuie să facă dreptate. Pentru că țăranii se dezic de el, Luther, contradictoriu, cere deschis măcelărirea lor; astfel, în 1526 revolta este înecată în sânge, iar Müntzer ucis.

Mai târziu, în Franța, şubrezindu-se, prin numeroase mişcări anticlericale, puterea papală şi a monarhului, masacrul de la Vassy (1562) marchează începutul războaielor religioase, care ating apogeul în 1572 printr-un alt masacru, cel din noaptea Sfântului Bartolomeu (24 august), deşi aveau să mai dureze încă două decenii.

Martiriul [70*] apare ca o consecință a neacceptării dogmelor de către spiritul liber, coroborată cu obtuzitatea fanatismului. De la prigoană la moarte, martiriul însoțește istoria omenirii, vădind din Antichitate dramaticul şi incredibilul adevăr relevat de "*homo homini lupus*". Iar în blânda seninătate a iubirii umaniste de semeni, în suava lumină a renaşterii umane, îndoliata aripă a Inchiziției aruncă peste lume diabolice umbre, îngroşând cu noi martiri mulțimea de necuprins a neputincioşilor sacrificați ai războiului şi ai tiraniei. Prigoana lui Erasmus, arderea pe rug a traducătorului său, Louis de Berquin, decapitarea lui Thomas Morus şi a lui John Fischer, nesupuşii lui Henric VIII, victimele umane şi literare ale regelui reformator al bisericii anglicane înturnat împotriva protestantismului, decapitarea atâtor prizonieri ai Turnului Londrei, printre care poeții Henry Howard – acuzat de trădare – şi Walter Raleigh – îndrăgostit, complotant, explorator –, rugurile aprinse după noaptea pariziană a pancardelor, când Francisc I abia reuşeşte să-şi salveze sora, pe Margareta de Navarra, arderea pe rug a lui Servet, victimă a lui Calvin, spânzurarea lui Savonarola, hărțuirea lui Campanella şi Galilei, martiriul, la răscruce de veacuri a lui Giordano Bruno au sărăcit omenirea de cele mai înalte spirite ale sale şi, alături de execuții pierdute în anonimat, au întârziat, însă nu au putut zădărnici, visul de împlinire umană.

Din dezastrul acestor decimări, Nicolaus Olahus surprinde doar câteva momente, grave cât toată istoria. Căci însuşi Attila este pedeapsă a omenirii, iar prigoana săvârşită de el mână neprihana înspre jertfa de sânge. Dacă, temându-se mai mult de abjurarea propriilor sale convingeri decât de strânsoarea paralizantă a morții, Morus urcă pe eşafod zâmbind, aceeaşi cutremu-

rătoare măreție o are, confruntat cu sabia satrapului, şi Nicasius, care se stinge cântând psalmi: "*Quum Hunnorum ferocia […] in omnes, etiam in aedem sacram congregatos saeviret, divus Nicasius preces […] ad Deum, ut antea, fundere coepit, atque ubi illud Davidicum carmen* Anima mea adhaesit pavimento, *psalleret, mox a quondam satrapa gladio educto invasus, capite truncatur*" (854). Episcopul din Rhemi îşi oferise viața în schimbul mântuirii de la moarte a poporului său, însă, datorită cruzimii hunilor, reimsienii rămân cu toții, în urma acelora, martiri sfințind oraşul: "*Fuere scriptores, qui tradiderunt […] urbem […] diu vacuam stetisse, tot martyrum caede consecratam […], cives plerosque, qui metu tyrannorum aufugerant, […] cognita hostium abitione, ad urbem tandem revertisse et Nicasii ac Eutropiae caeterorumque martyrum corpora magnis lamentis atque lachrymis sepulturae tradidisse*" (855). La fel de feroce este moartea Ursulei şi a piosului ei alai, moaştele martirilor seceraţi în Colonia rămânând relicve sacre ale oraşului: *"Quae egressa in continentem […] ubi urbi appropinquare coepit, mox ab Hunnis undique invaditur atque cum omni societatis suae turma crudelissime trucidatur […]. Harum reliquiis illustris est Colonia*" (856). Dacă Ursula, "socotind că nimic nu-i este potrivnic, ci toate sunt sigure" – "*nihil hostile, sed omnia […] tuta esse arbitrata*" (857), luată prin surprindere, moare fără de veste, cetățenii din Rhemi, îndelung asediaţi şi cunoscând cruzimea lui Attila precum şi mobilul asedierii oraşului lor, trăiesc din plin teroarea războiului, iar, conştientizarea imanentelor *torturi* [71*] îi paralizează într-atât, încât mărturisesc episcopului lor că se tem să nu se dezică, din omenească slăbiciune, de credință: "*Quibus cruciatum generibus, quorum haec tua plebecula impatiens est, in nos miseros a barbaris saevitum non fuerit? Esto, sint nostrum aliqui malorum cruciatusve patientes. At longe plures sunt, qui humana victi imbecilitate, horrore vique tormenti, Deum abnegent*" (858). Pentru a preîntâmpina căderea în necredință a poporului său, Nicasius insistă asupra neînsemnătății clipelor de tortură față de veşnicia vieții celei fericite dobândite prin asumarea acelora: "*Delicta carnis quibus sumus obnoxii, momentaneis his nunc cruciatibus expiantes […] [coelestis vitae] beatae simus particeps. […] Brevia erunt quae a barbaris patiemus tormenta. Illa coelestia […] praemia […] immortalia […]. Non igitur vos corporis terreat aut malum, aut cruciatus*" (859). Pătrunşi de cuvintele episcopului, reimsienii reuşesc să moară cu demnitate. Aşa cum nici pe Savonarola sau pe Machiavelli nu l-a înduplecat schingiuirea, unul pierind pentru crezul său, celălalt fiind miraculos grațiat de conjunctura politică favorabilă Medicilor împotriva cărora se bănuia că se ridicase.

Tortura dusă până la mutilare îl întărâtă, paradoxal, pe vărul domnesc al umanistului, pe Petru de pe Argeş; tăindu-i-se nasul, acesta nutreşte speranța

pedepsirii trădătorilor şi a uzurpatorului: "*Scripsit ad me his diebus, ex Hungaria, se creatum fuisse in Transalpina Vayvodam […], barones Transalpinae se cepisse, parteque narium truncata, expulisse; sperare tamen se in Dei clementia, quod, expulso hoste, ignominiam acceptam armis vindicaturus, regno virtute potiatur*" (860).

Căzând pe gânduri la o asemenea atitudine de neînţeles pentru cineva care ar renunţa cu toată convingerea la viaţa de mare dregător al curţii, Olahus este, însă, profund contrariat de cea mai hidoasă şi mai oripilantă dintre torturi: automutilarea. Practicată în Şimandul Transilvaniei cu nemernice scopuri sociale, inducerea voluntară în sânul comunităţii a acelor mai diabolice diformităţi fizice reprezintă o oribilă plagă, un stigmat al ruşinii imprimat omenirii: "*Simánd […] accolas fere omnes habet claudos, caecos, homines vel cruribus, vel brachiis contortis, vel alia corporis foeditate insignes […]. Non id quidem ferente natura, sed quod fama est, infantes recenter natos a parentibus aut excaecari aut ipsorum ossa compaginesque membrorum […] interverti […]. Hacque utuntur praerogativa ut sint ab aliis oneribus caeterorum Hungarorum perferendis liberi atque cancionibus mendicalibus victum quaestumque sibi […] faciant*" (861). Revoltat şi dezgustat, umanistul consideră acest neam demn de orice persecuţie şi caznă: "*omnibus cruciatibus dignum*" (862). În schimb, trupul mutilat al lui Bakyth îi trezeşte admiraţia cuvenită sacrificiului suprem în lupta pentru libertate; eroului creştinătăţii îi închină un pios epicediu rostit de îngerul Gabriel, mesager al Domnului:

"Aspicitis mutilum quod […] sine vertice corpus
Avulsit caput hoc relligionis amor. […]
Paulus hic intrepide subiit cognomine Bakyth
Munia quaeque viri fortis et arma mea." (863)

IV.

"quando, mirando intorno su per l'erba,
vidi da l'alta parte giugner quella
che trae l'uom del sepolcro e'n vita il serba."

(Petrarca – *Tryumphus Fame*, v. 7-9)

Răsplătindu-i-se divin devotamentul, oşteanul creştin se va bucura, dincolo de mormânt, de viaţă şi ***glorie*** [72*]:

"Qui quamvis summa cervice resectus
Iam tamen hunc capiti consociabo suo.

Tristia vos igitur sinui date funera terrae,
Occupat ast gremium spiritus ipse meum." (864)

Moştenit din Antichitate, conceptul de glorie este exaltat în perioada umanismului, printre primii, chiar de Petrarca: în poemul epic *Africa*, prin personajul Ennius, el îşi prevesteşte proprii lauri pentru poezie şi scrie o *Epistula ad posteros*, pentru a se îngriji de perpetuarea renumelui său. La Bruni, gloria devine reflectarea socială a virtuților active, cele ascetice fiind lipsite de sens şi, prin urmare, şi de glorie. Matteo Palmieri, vede în urmărirea gloriei o atitudine umană ancestrală, "o dorință cvasianticipatoare a sufletelor noastre asupra secolelor viitoare" (865). Şi Leon Battista Alberti observă că romanilor, cât timp au fost virtuoşi în folosul obştii, gloria le-a surâs. La Pico, prin viața glorioasă, omul are posibilitatea de a-şi afirma libertatea. Dimpotrivă, meditând pentru iubirea aproapelui prin renunțarea la dragostea de sine, Calvin arată, în *Institution de la réligion chrestienne*, că aspirația la glorie zădărniceşte virtutea: "Pretutindeni unde nu domneşte renunțarea la iubirea de sine […], chiar dacă există vreo părelnică virtute, ea este concepută printr-o rea poftă de glorie" (866). Apărând gloria adevăratei nobleți, François de Salles arată, privitor la cea moştenită, că "faima nu sălăşluieşte în noi, ci sau în înaintaşi, sau în stima celorlalți" (867). Dar Morus distinge, ca şi Valla, între gloria benefică şi cea de origine războinică: "În Utopia nimic nu e socotit […] mai nevrednic de slavă decât slava dobândită prin război" (868). Iar Castiglione apreciază că "adevărata glorie e doar aceea care trăieşte prin comoara neprețuită a scrierilor" (869). Luis de Leon laudă, în schimb, detaşarea ascetului de faima lumească:

"Nu-i pasă de-i înnimbă
Cu slavă faima numele în zări." (870)

Aceeaşi atitudine o are Tasso în *Aminta* şi în *Ierusalimul liberat*, unde o nimfă îi previne pe tineri să nu se lase ispitiți, în defavoarea trăirii clipei, de "gloria ce mintea crudă pierde" (871).

La Olahus, apare firească îngemănarea în glorie a faptelor şi a redării lor în scrieri, ca la Sallustius, întrucât umanistul consideră că fără consemnarea evenimentelor, oricât de mare ar fi impactul lor asupra istoriei, ele s-ar pierde în negura timpului. Când îl sfătuieşte pe Franciscus de Burgundia să-şi asigure nemurirea glorificând virtuțile apusului Erasm, Olahus explicitează rolul lui Homer în salvarea pentru posteritate a faptelor lui Agamemnon şi Ahile:

"Ingens est pietascineres celebrare sepultos
Et quid pudoris est colas si maximos?
Hoc potuis semper claros ad sidera transfert

Caeli poëtas, dum student viros bonos,
Pro virtute sua, merito exornare decore.
Francisce, non verere, barbiton tuam
Ad laudes aptare pias et tangere Erasmi,
Hollandiae qui dulce decidit decus.
Insignes clari si non Agamemnonis artes
Homerus aut Achilles esset ordine
Complexus, minime possent praestantia facta
Reges ducesque horum sequi nunc sedulo. […]
[…] Ipse tuum cunctis memorabile reddes
Nomen, dum Erasmum garrula canes lyra." (872)

Olahus gândise la fel şi îndemnându-l pe Craneveldius la proslăvirea vitejiei lui Carol Quintul:

"*Nomine sic huius tu quoque clarus eris*." (873)

Umanistul îl invită şi pe Cornelius Graphaeus Scribonius să-şi încerce pana, cu iscusinţa dovedită în cântările bucolice, mai ales în glorificarea faptelor de armă ale regelui, ca, prin elogierea lui Carol, să-şi asigure şi propria nemurire:

"Suadet amor noster, Corneli, candidus in te
Quae fuerent laudi me tibi percipere. […]
Non deerunt musae Caesaris acta tuae
Nam domuit vastam Lybiam, Gallosque rebelles
Europae dominus, mox Asiam adiiciet.
Laudando rabidi nobis fera proelia Martis
Vates priscorum et te superare potes." (874)

Într-un mod asemănător, în alte versuri, devotamentul faţă de stăpân îl împărtăşeşte şi pe slujitor din renumele aceluia. Pentru a "înlesni" calea faimei, poetul se oferă elogiator al fidelităţii:

"Tempora quam longo domini bona fama vigebit
Et tua tantisper fama celebris erit
Quod ego conabor, si quid mea carmina possunt
Posteritasque omnis haec tua canet." (875)

Faima, victorioasă dincolo de mormânt, se înfiripă nu doar ca o consecinţă a scrisului, ci, în egală măsură şi ca urmare a oricărei alte activităţi benefice în slujba cetăţii: episcopul de Vác, Brodericus, "*cui decus et nomen pulchra corona dedit*" (876), fratele Matheus, prin onestitate şi ca prefect al Orăştiei, prietenul Erasmus ca ocrotitor şi sprijin al celor studioşi –

"*Ille potitus erat clarae praeconia famae*
Quod studii vindex praesidiumque fuit" (877)

despre care, de aceea, se consideră că

"[…] *nihil hic noster notius orbis habet*" (878) –

cu toții și-au dobândit un renume în rândul semenilor.

Fragedul vlăstar al Calninilor, împodobit de zeități cu laurul glorios, este menit și el să sporească faima neamului prin propriii săi fii – "*fama sydera celsa petat*" (879). Tot astfel, pioasa Clara își onorează numele, fapt ce nu scapă atenției poetului:

"Hoc recubat tumulo: tam re quam nomine Clara,
Viventem fuerat quam venerata fides." (880)

Conceptul dobândește rezonanțe istorice în proza olahiană, chiar din primele pagini: sciții, ascendenți ai hunilor, se acoperă de glorie pe câmpurile de luptă ale Asiei, în fața lui Darius, Cyrus, Zopyrion – căpetenie a lui Alexandru cel Mare – și Vexores al Egiptului*: "hinc magna gloria reversi, universam Asiam, armis, sibi tributum pendere coegerunt*" (881). Hunul Attila este marcat adânc de pofta de mărire, aceasta fiind surprinsă în portretul realizat de Olahus, care îl vede "*cupidus gloriae*". Întors în Sicambria, regele înțelege să-și întregească faima de războinic, elaborând legile stăpânirii sale și determinând, astfel, un aflux uman prețios care îi va răspândi renumele: "*Reges et populi complures, partim nominis, fortitudinis ac in rebus militaribus gloriae ipsius fama, quae totum fere iam penetraverat orbem, pellecti, partim existimantes […] eum iam ad mores civiliores conversum iri […] ex diversis orbis regionibus indies ad eum confluebant*" (882). Dărâmând zidurile Argentinei și poruncind ca ele să nu fie refăcute în timpul vieții sale, Attila urmărește aceeași consolidare a faimei sale, căci orașul, numindu-se de atunci Strassburg – Cetate a drumului –, va păstra amprenta trecerii sale pe acolo: "*Moenia illius […] solo aequata sunt, uti in memoriam nominis Atilae cunctis mortalibus aditus libere pateret*" (883). De laurii virtuții sale se îngrijește regele și când preîntâmpină ca armata să-i cedeze în fața inamicului (uneori evident copleșitor, precum află la porțile Catalauniei): "*Quid ea specie fugae, gloriae nostrae iam multis maximisque victoriis partae, esset indignius? […] Satius semper habitum est, et pulchrius, cum dignitate gloriaque mori […], quam infamem et dedecore plenam agere vitam*" (884).

Altădată, prin viclenie, gloria devine un pretext, moneda cu sclipirea căreia se cumpără încrederea sau prin care se vând sfaturi bine ticluite. Trasimundus i se închină credul când Aëtius o face să scapere în fața sa: "*Sicuti fortem decet virum, est animus, me omnibus periculis intrepidum obiicere, si*

quid gloriae ex temeritate comparari possit. Verum maiorem nos non modo utilitatem, sed etiam laudem consequuturos existimaverim, si hostibus iam fusis fugatisque […] militum nostrorum reliquias in futurum nostrum usum […] integras conservaverimus" (885).

Pe Attila, gloria îl obligă. Prins în cercul ei vicios, nu-şi îngăduie nici o ezitare. Asediază cu disperare Aquileia, pentru a nu lăsa în urmă vreun oraş nesupus, fapt care – îi pare – i-ar ştirbi faima de cuceritor: "*ne unicae huius urbis fortitudo gloriam suam multis rebus praeclare gestis, per totum orbem iam florentem, obfuscaret*" (886). Şi, aparent paradoxal, tot setea sa de glorie salvează Roma, căci, după cum observă pontiful Leo, poporul roman, cândva glorios, cerându-i îndurare, este pe cale, dacă i-o va acorda, să-i confere cea mai nepieritoare faimă: "*Magna olim, rex invictissime, Romanorum, potius orbis victorum, erat gloria […]. Quantum nobis detractum est, tantum tuae virtuti accrevit gloriae […]. Omnes fere orbis terrarum regiones virtutis ac fortitudinis tuae fama iam occupaverit, non tamen haec omnia maiorem laudem […] tribuere possunt, quam dies haec hodierna apud omnem posteritatem est tibi comparatura*" (887).

La un moment dat, regele pare saturat de glorie şi elaborează un discurs în spiritul retragerii, menţionând faima dobândită de armată, sub conducerea sa; ca întotdeauna cuvântul său devine modelatorul fără cusur, eficient, atotputernic, al voinţei militarilor, pe care îi întoarnă pe calea propriei sale vreri: "*Si nomen laudemque a se eis hactenus partam, satis sibi ducerent, se constituisse in Hungariam, destinatam suae et ipsorum quietis sedem […] reverti*" (888). Dar, războinic împătimit, niciodată cu adevărat îndestulat de mărire, simte numaidecât cum visul de cuceritor, de astă-dată al Asiei, îi dă ghes: "*Non contentus igitur parta tot iam rebus gestis gloriam […], cogitabat dies ac noctes, ut devicta iam Europa, vires suas in Asiam, Assyriam, Aegyptum, converteret, arbitratus parum laudis imperiique a se quaesitum, nisi illae quoque orbis regiones fortitudinem et arma eius, eique parerent*" (889). Prin aceasta, regele se dovedeşte prins în inerţia mişcării (cea a stării nu i-a fost proprie niciodată), văzând convingerea că gloria este diadema celor activi, a celor devotaţi perpetuei înfăptuiri, *acţiunii* [73*].

Ca replică la pledoaria lui Salutati pentru viaţa activă, Galateo precizează că şi albinele şi furnicile duc o viaţă civică, deci nu acţiunea sau politica, ci noblețea cunoaşterii îl distinge pe om de tagma altor viețuitoare (890). Prin aceasta, el susţine superioritatea ştiinţelor contemplative faţă de cele politice. Salutati proiectează contemplaţia în ceruri, văzând rostul omului pe pământ în viaţa activă. Ca şi el, Bruni, prin "*standum in acie"* defineşte întreaga putere şi măreţie a fiinţei umane. Pico della Mirandola este combătut de Campanella şi de Poggio, deoarece sacrifică "neliniştea laborioasă a lumii"

(891) pentru a se retrage în biblioteci. Bruno închină, prin *Spaccio*, un imn binecuvântatei munci. Alberti subliniase că: "omul s-a născut, desigur, pentru a înfăptui, nu pentru a rugini lenevind" (892); la fel gândeşte şi Palmieri, în timp ce Rinuccini caută o cale de armonizare a celor două aspecte ale vieţii umane, condamnând asceza, dar, în cele din urmă, optând pentru ea, datorită tarelor sociale din Quattrocento, mai ales a tiraniei. În acelaşi spirit, Landino găseşte că la baza faptelor se află meditaţia. Manetti vede în raţiune şi acţiune capacitatea omului de a fi asemănător cu Dumnezeu. Speroni şi Pomponazzi ajung, pe calea meditaţiei, la o viaţă "angajată". Savonarola, însă, plăteşte scump trecerea de la contemplaţie la angajarea în viaţa societăţii cu moravuri niciodată pe măsura exigenţelor sale. În Franţa, Pierre de Ronsard – strălucitul poet al Pleiadei –, în timp ce apără viaţa activă, nu uită să se întoarcă critic împotriva lipsurilor civile. *Curteanul* lui Castiglione şi, urmându-l pe acesta, cel al polonului Lukasz Gornicki, sunt manifeste ale angajării civice; în prefaţa operei polone stă o remarcă dezarmantă: "nu se cade nici înţeleptului nici celui prost să se culce printre cadavre" (893). Idealul omului activ este avut în vedere şi de Komensky, în opera sa didactică. Germenii gândirii renascentiste din *Învăţăturile lui Neagoe Basarab* se manifestă prin sfatul de a înfăptui, însă se ajunge la o stare meditativă determinată de motivul medieval *memento mori*.

Olahus este adeptul angajării civice chiar şi îndemnând la consemnarea istoriei în locul contemplării peisajului bucolic. Totuşi, în scrierile sale, faptele sunt dominante; Attila rămâne chintesenţa neodihnei, a permanentei făptuiri, în luptă şi, deopotrivă, în pretinsele momente de tihnă, când redactează legi ori dă ordin ca părţi ale armatei sale să facă incursiuni în noi teritorii. Astfel, încredinţându-i lui Zowar o parte a trupelor sale, are în vedere preîntâmpinarea deprinderii militarilor săi cu lâncezeala: "*Atila, ne laboribus ac rebus semper agendis assueti milites, otio et quiete torpescerent, quendam Zowar, exercitus sui ducem deligit, qui parte copiarum accepta Apuliam, Calabriam et ea Italiae loca, quae mari adiacent Adriatico, depopulatur*" (894). Această grijă o avusese mereu, chiar şi în pragul cuceririi Italiei, când, vorbindu-le militarilor săi, îşi construise frazele anume spre a şfichiui trândăvia: "*Nunc, igitur, socii et milites strenui, tempus est, ut hanc quoque olim acceptam cladem nova virtute vindicemus. Quod fiet, procul dubio, ni ignavia torpere […] malueretis*" (895). Inactivitatea îl scoate din răbdări şi la porţile Aquileiei: neputând-o cuceri timp de trei ani, regele se lasă ispitit de zidurile îndărătnice singur şi, surprins de inamic, decide să-şi vândă scump pielea: "*Neque suo ipsius periculo parcebat, obequitans frecventer urbis muros, ut, ubi illius expugnandae facilior esset insultus, experiretur. Itaque quum quadam die taciturnitas obsessorum, et muri solitudo invitasset eum propius moenia*

accedere, armati quidam hostium per cuniculos et cloacas subterranas, sub moenibus ad Hunnos fallendos productas, clancum erumpentes, subito eum invasere. Atila quum neque in fuga nec in alio suorum praesidio praeterquam sui ipsius robore et virtute, spes ulla salutis esset, ne inultus moreretur, intrepide eos aggreditur, duobusque interfectis, quum reliqui visa eius audacia non iam temere eum invaderent, salvus ad suos remeavit" (896). În drum spre Concordia, pătruns de aceleaşi convingeri, regele hun, disprețuind lenea şi îmbuibarea, nu numai că rămâne impasibil văzând îndemânarea tinerilor bine făcuți puşi pe farse, ci chiar, demonstrându-le adevărata pricepere militară, le schimbă trândăvia şi îndestularea în vitejie şi cumpătare: "*Atila turpe ducebat, tam valida corpora, militiae potius quam huiuscemodi quaestui circulatorio et rebus inaniter ludicris convenientia, otiosam, atque inutilem agere vitam […]. Corpora superfluo per otium pastu saginata […] tenui cibo extenuari mandat […] abstinentis et exercitatione […]. Quorum tandem opera et fortitudine in pluribus est usus rebus militaribus*" (897).

Interesul obştii, al comunității, al *cetății* [74*], este, prin urmare, mereu mai presus de orice avantaj personal. Chiar şi cea mai veche formă de organizare socială a hunilor întruneşte cele o sută optzeci de triburi, aşa cum reiese din *Hungaria*: "*Ex omni tribu, quas centum et octoginta habebant, sex duces delegere, viros, et animi corporisque virtute, et generis vetustate, inter suos insignes: Belam, Keme et Kadica, filios Chelae, ex tribu Zemen, ex tribu autem Kadár, Athilam, Keve et Budam, filios Bendegicz. Hi ex singulis tribubus, numero decem millium armatorum conscripto, decies centena et octoginta milia hominum facere exercitum. Ne autem […] absque legibus viverent […] quendam virum Kadárum nomine, caeteris prudentia, industriaque praestantem, crearunt, qui iuri dicendo et administrandae iustitiae praeesseret*" (898).

Aşa cum în paginile *Hungariei*, scriitorul este preocupat, la început, de zugrăvirea societății hune, în finalul scrierii *Atila*, ca într-un corolar, el face loc câtorva observații legate de organizarea socială a secuilor: "*Sunt divisi in comitatus, Czika, Gyrgyo, Kysdy, Orbay et alios aliquot, quos ipsi* regiones *vel potius* sedes *vocant. In quibus, ex his, qui sunt vetustioris familiae, ditiores ac potentiores, constituunt sibi capitaneos sive patronos, quos lingua sua* föföszekly [sic!] *vocant. Hos observant, verentur, atque colunt. Si quid contra eos excitatum fuerit hostile, horum signa sequuntur. Hi potestatem summam habent eos iudicandi, convocandi, et de summa totius rei cum eis una decernendi. Titulum nemini, nec regi, nec aliis pendunt*" (899).

Scriitorul urmăreşte forma de organizare socială şi în pasajele dedicate Munteniei şi Moldovei, insistând aici mai mult asupra resurselor militare ale acestor voievodate.

Pe plan european, interesul pentru cetate şi pentru traiul uman nu este, în această perioadă, doar o dominantă a preocupărilor literaților şi a oamenilor de ştiință, ci reprezintă treapta de viziune, gândire şi atitudine prin care Renaşterea se separă de Evul mediu introvertit în meditații sau exprimându-se, grav, dar searbăd, prin discursuri. Pledând pentru viața activă, Petrarca îl citează pe Cicero: "Nimic nu îi este mai pe plac acelui Dumnezeu ce guvernează întreaga lume decât oamenii uniți de legătura socială" (900). Conştiința apartenenței la acelaşi nucleu social înflăcărează inima unui personaj dintr-un dialog al medicului Giovanni d'Arezzo: "mare lucru este să aparții aceleiaşi cetăți, mai ales dacă cetatea este liberă. Cetățenii au multe lucruri comune: dreptul, legile, forul, senatul, magistraturile" (901). Pentru Salutati şi Bruni, chiar şi *humanitas* şi *litterae* reprezintă o formă de participare la viața socială şi de unificare a cetății terestre cu cea divină (902). (În Seicento se promovează, de asemenea, ideea republicii literelor.) Marsilio Ficino laudă republica numită de el "casnică", unde familia este sacra responsabilitate şi virtute a cetățeanului (903). Matteo Palmieri motivează aspirația la nemurire şi glorie a omului prin comunitatea intereselor sociale (904). La Alessandro Piccolomini, care vede în om un "animal social şi comunicativ", viața civică "îmbrățişează şi cuprinde toate celelalte legături, prietenii şi înrudiri"; în favoarea ei, "omul trebuie să-şi sacrifice […], dacă […] va fi nevoie, propriul sânge" (905). În cetatea liberă, el face loc tuturor ştiințelor şi artelor, în slujba vieții civice. Imaginea cetății ideale este, însă, înlocuită cu cea reală, întrucât istoria şi principiile morale au o mereu mai mare înrâurire asupra vieții civile decât perfecta şi imuabila republică platonică, proiectată în neant. Această atitudine se va fi trăgând de la cea "ireverențioasă", critică, a filologului Valla. Iar dacă *Utopia* lui Thomas Morus şi *Cetatea soarelui*, a lui Campanella, au ca temei aceleaşi nobile idealuri care l-au călăuzit şi pe Platon, în schimb, ca efect secundar al încăpățânării omului de a înfăptui cerescul pe pământ, lăstăresc din acelaşi trunchi şi ereticele "regate ale lui Christos", "republicile catolice" şi "reuniunile universale" (906). Totuşi, nici Salutati nu este străin de convingerea că potrivirea socială realizată prin comunicare şi toleranță poate duce la crearea societății ideale, aceasta stând sub semnul călăuzirii după divin, iar Bembo în *Asolani*, şi, mai departe, Castiglione, Giussepe Betussi, Varchi, Sansovino, Patrizi, Tasso şi atâția alții întemeiază societatea pe iubirea care îl apropie pe om de Dumnezeu. Imperfectă, dar perfectibilă, societatea suportă, apoi, aspre critici, mai cu seamă către sfârşitul perioadei umaniste, pretutindeni în Europa (907).

Cât despre locul *vulgului* [75*] în această citadelă pământeană, perspectivele par generoase, însă realitatea epocii nu favorizează categoria socială a celor mulți şi neinstruiți, câtă vreme cultura momentului nu este

una iluminatoare de mase. Orientarea este de descoperire a Omului, nu a oamenilor. Discutând rostul legilor, Bracciolini le consideră "ale plebei", situând personalitățile deasupra lor (908). La rândul său, Landino, pornind de la prezumția că poporul nu se supune educației, recomandă ca principele să contracareze prin înțelepciunea sa acest neajuns (909). Precum mai târziu Machiavelli, Erasmus este circumspect în privința omului de rând, dar deplânge ignoranța şi abrutizarea" (910) celor care nu au acces la educație. Îi consideră "schimbători din fire" şi avertizează asupra "pornirilor nesăbuite ale mulțimii celei proaste" (911). Cu toate acestea, apreciază sincer străduinica muncă a poporului anonim: "Gloata disprețuită şi obscură clădeşte oraşe strălucite, pe cele clădite le administrează organizat şi, administrându-le, le îmbogățeşte (912).

Raportată la această atitudine, în general defavorabilă, la nivel european, "profanului vulg" – aşa cum îl văzuse şi Horatius –, cea a umanistului Olahus, poate doar cu o singură excepție, este mult mai tolerantă. Doar în cuvântul doamnei Clara către fiul său episcop, şi numai din dorința de a situa pioşenia mai presus de tumultul celor lumeşti, interesul pentru cei mulți (*popellum* – popor de rând) rămâne în plan secund:

"*Nec te poeniteat miserum pavisse popellum,*
Caelitus est cuius tradita cura tibi." (913)

În epitaful lui Gerard Muhlerd, din respect pentru poporul obidit, celor nedreptățiți li se poate face dreptate numai de către cei care şi-au câştigat recunoaşterea cinstei:

" […] Toto pectore purus erat.
Consilio hinc meruit Caroli secreta monarchae
Tractare et querulae dicere iura plebi." (914)

Interesul pentru cei mulți este şi mai evident în paginile pitoreşti de proză olahiană unde, de la consemnarea obiectivă a observațiilor personale de natură lingvistică, se ajunge la transmiterea unor frumoase legende de etnogeneză şi la prețioase documente de factură etnografică. Admirând, la curtea Corvinului, renumitul instrument muzical alcătuit din tuburi de argint, scriitorul precizează: "*quod vulgus* organum *vocat*" (915).

Dacă sciții îşi trag stirpea din Hercule, căruia fiica lui Tellus, fecioara cu trupul terminat în coadă de şarpe, îi dăruieşte trei fii, printre care şi pe Scytha, în schimb, hunii şi maghiarii descind din Hunor şi Magog, fiii lui Nemroth, strănepotul lui Noe. Ca pe un bun spiritual etnic, scriitorul redă legenda etnogenezei, țesută în jurul motivului vânătorii, după cum cel al păstoritului stă la temelia originii legendare a sciților. De etnografie se leagă numeroase

aspecte surprinse artistic de pana scriitorului: purtatul de către secui, în semn de chemare la arme, a sabiei însângerate, îmbăiatul țăranilor viticultori în apele termale tămăduitoare de la Felhévíz, faimoasele dansuri ale celor din Miskolc, îngrijirea vestitelor herghelii şi turme de către cumani, portul popular diferențiat, structura etnico-lingvistică plină de culoare a regiunilor, munca împătimită a țăranilor, sărăcia grea a unor ținuturi unde focul este hrănit cu trestie şi paie ori seceta pârjoleşte fața pământului şi a oamenilor, patima vinului, vânatul şi pescuitul, viața târgurilor de vite, drumul sării, extragerea minereurilor, schilodirea copiilor în vederea cerşitului. Acestora li se adaugă datinile legate de naştere, botez, cununie, înmormântare şi aspecte surprinse din cotidianul popular. Dacă informațiile etnografice conținute de *Hungaria* sunt valoroase, decurgând din directa observație, cele din *Atila* au patina mitică a vremurilor imemoriale: în luptă, hunii strigă înfricoşător şi bat tobele, potrivit obiceiului scitic, îşi îngroapă morții, după ritul strămbunilor sciți, la drumul mare, însemnând locul cu columne de piatră, aducând jertfe şi celebrând jocuri de călărie ori elogiind în cântece, precum grecii, faptele defunctului. Înfățişarea hunilor aminteşte de aceeaşi stirpe scitică: "*Habitus corporis non adeo magnus, at vultu adspectuque horridus: barba promissa, crinibusque incomptis. Indumentum, pelles hirsutae, more Scythico. His ornamentis, populisomnibus terrori erant, quem hunni cultum usque ad tempora Geysae ducis […] in omnibus suis expeditionibus servarunt*" (916). Pe Marte, zeul războiului, îl consideră ocrotitorul neamului lor şi-i prezintă sacrificii: *"[Atila] profectus [est] […] ad locum pugnae, […] sacrificio Marti pro more gentis suae facto, votisque pluribus prosperis successibus rerum feliciter gerendarum solenniter nuncupatis*" (917). În finalul scrierii dedicate acestui neam războinic, Olahus realizează dintr-o întorsătură de condei continuitatea istorică, poposind preț de câteva pagini în lumea aparte, izolată şi arhaică a secuilor scoborâtori din huni, unde sorgintea este păstrată cu mândrie, ca şi scrierea specifică, prin încrustare de bețe: "*Gravatim patiuntur suam familiam domumque externae nationis misceri connubio: moribus, ritibus ac legibus aliorum Hungarorum sunt longe dissimiles. Ad explicandam animi sui sententiam, ac voluntatem quotidianam, praeter usum papyri et atramenti, aut characteris aliarum linguarum, notas quastdam bacillis ligneis incidunt, aliquid inter se significantes: quibus ita incisis, apud amicos ad vicinos vice nuntii epistolaeve utuntur*" (918).

Pentru a-i sprijini pe cei mulți şi neputincioşi, figuri luminoase, fețe bisericeşti, le îmbogățesc spiritul prin cuvântul Domnului, cară lemne în spinare pentru cei vlăguiți ori, în alt context, îşi asumă supremul sacrificiu, sperând că prin aceasta să-şi salveze poporul de la pieire. Pe episcopul Nicolae de Pécs, umanistul îl evocă prin asemenea cuvinte pioase: "*Hic*

dicitur, interdiu suam plebem verbo Dei pavisse, noctu vero, profectus ad silvam vicinam, humeris ligna detulisse et pauperes fovisse" (919). Iar papa Leo prin forța persuasivă a înțelepciunii sale, ca şi preotul de la Trecae, izbândeşte pentru ai săi mai mult decât reuşise martirul Nicasius, inoportun pentru capriciile hunilor. Acestuia, poporul, numit de scriitor, cu compasiune, *plebecula*, i se confesează, conştient de propria sa slăbiciune; caznele îi înfricoşează pe cei mulți, dar şi mai mult îi îngrozeşte faptul că prin ele, nevrednice şi fragile ființe, s-ar putea dezice de credință. Scriitorul surprinde cu tragic realism convulsiile interioare ale poporului, zadarnice în pragul iminentelor masacre: "*Quibus cruciatuum generibus, quorum haec tua plebecula inpatiens est, in nos miseros a barbaris saevitum non fuerit? Esto sint nostrum aliqui malorum cruciatusve patientes. At longe plures sunt, qui humana victi imbecilitate, horrore, vique tormenti, Deum abnegarent*" (920). Această tulburătoare autocaracterizare este urmată de solicitarea ajutorului de la cel care se bucură de deplina lor încredere, întruchipându-le speranțele.

Altminteri implacabil, Atila este impresionat episodic de disperarea şi mizeria omului de rând; iartă de la moarte, în câteva rânduri, pe îngroziții refugiați prin păduri, de teama lui, iar femeii cu zece fiice, de la Trecae, îi oferă daruri pentru a le putea creşte: "*Movit Atilam miserae mulieris ad pedes eius lacrymosa provolutio ac tot prolium infantium numerus, iussamque assurgere, manibus propriis erexit. Quam amplis deinde donis, ut filiolas nutriret […] donatam domum redire iubet*" (921).

Dimpotrivă, Aëtius nădăjduieşte să-l abată pe Trasimundus din drumul său ce se anunță glorios, punându-i în vedere tocmai lipsa de statornicie a poporului: "*Si […frater] popularium animos, ad omnem fortunae flatum proclives, benevolentia, munificentia aliisque illecebris sibi conciliaverit, quid tibi fortuna reliqui faciet?*" (922).

În paginile *Hungariei*, poporul transilvan apare strâns unit şi dârz: "*gens […] membris bene compacta, bellicosa, armata*" (923). Spiritul de dreptate, ca şi amenințarea din partea duşmanilor, face din oameni un personaj colectiv de nezdruncinat. La uciderea mişelească a lui Mihnea vodă, refugiat din Muntenia şi bucurându-se, în Sibiu, de protecție oficială, mulțimea răspunde cu moarte: "*Hic […] perpetrato facinore, ad hospitium propinquum magno tumultu fugatus est et plebe, propter regiam et publicam fidem violatam, in furorem concitata, a quondam plebeo e multitudine, quae aedes opugnabat, bombarda petitus miserabiliter interiit*" (924).

Dacă norodul se substituie, în răstimpuri, legiuirii, în schimb, mai des se consideră, în Europa umanistă, că *legea* [76*] este menită să-i orânduie tocmai pe cei mulți. De pildă, Bracciolini consideră că legile îi vizează cu adevărat doar pe cei de rând; pentru cei mari, sunt făcute spre a fi încălcate.

În dialogurile din 1450, el arată că "toate acțiunile însemnate s-au născut din injustiție şi violență", promovând ideea că faptele memorabile aparțin celor care au suficientă personalitate pentru a surmonta "legile vulgului" (925). Totuşi, în nesfârşita dispută dintre apărătorii legilor naturale şi, de cealaltă parte, a legilor social-morale, care ocrotesc binele obştesc şi îl apropie pe om de divinitate, până şi medicul Giovanni d'Arezzo, într-un dialog dedicat lui Lorenzo de Medici, îşi înzestrează un personaj potrivnic lui Bracciolini cu asemenea convingeri: "nu vor fi îndestul lăudate […] legile; ele, într-adevăr, orânduiesc nu numai pe neciopliți sau pe cetățenii de rând sau pe bogați, ci îngrădesc şi înfrânează pe pretori şi pe magistrați, conduc pe regi, […], asupra împăraților îşi exercită puterea, […], îi apără pe cei slabi de cei tari, mențin armonia între cei egali" (926). În *Stultitiae Laus,* Erasmus extinde şi el câmpul de acțiune al legilor peste capetele încoronate: "Cine a luat în mână cârma statului, nu trebuie să se abată nici cu o lățime de deget de la legile al căror autor şi împlinitor este" (927). Înaltele principii morale îi păruseră inalterabile lui Salutati, însă discipolul său, Bruni, le vede perisabile şi relative, determinate în timp şi spațiu, ca apoi, constatând caracterul lor coercitiv, să le opună literelor destinând legile celor răi, iar literele celor buni (928). Guicciardini consideră firesc şi benefic ca legile – produse umane pentru om – să nu fie "adevărate şi sigure în orice vreme", ci adaptabile la noile contexte, "variabile şi capabile să fie transformate" (929). Piatra de temelie a academiei lui Cosimo, Plethon, scriind platonicul tratat *Despre legi* în favoarea unei societăți ideale, având ca model nu creştinismul, care i se pare vlăguit, ci Antichitatea clasică, stârneşte indignarea primului patriarh constantinopolitan din timpul dominației otomane, Scolarios; el dă flăcărilor mistuitoare această scriere, din care se vor salva pentru posteritate abia câteva fragmente; ideologia lor, însă, a fost călăuză a Renaşterii.

În Transilvania, Honterus, apreciat de Melanchton, în prefața unei ediții Justinian (Basel – 1539), gândeşte în asemenea sentințe memorabile rostul legii: "Din obiceiuri rele s-au născut legi bune, şi anume pentru ca nimeni să nu pună mai presus de rațiune şi adevăr voia lui […] şi să nu poată lua drept pretext neştiința […]. Ignoranța nu scuză pe nimeni." Umanistul braşovean deplânge şi combate interpretabilitatea legilor, imposibilitatea ca ele să fie exhaustive: "Nu tot ce e îngăduit este onest; multe îngăduie legile şi totuşi nu le poți săvârşi fără a-ți călca pe conştiință." Conştiință şi spirit de dreptate i se cere şi judecătorului în aprecierea legii: "În judecăți, afectele sufleteşti trebuie domolite cu grijă"; "Mila adesea a înşelat, echitatea niciodată"; "Cel ce cruță pe cei răi e un trădător al celor buni"; "Cel ce îl dezvinovățeşte pe cel păcătos […] nu-şi pătează conştiința mai puțin decât acela care […] condamnă un inocent" (930).

Față de compatriotul său, umanistul Olahus, în locul demersurilor teoretice, consecvent cu sine însuşi, preferă "codul" artei. În opera sa, omul îi datorează lui Dumnezeu legislația supremă, acesta fiind unicul cârmuitor adevărat al muritorilor:

"[...] Statuit summus superi regnator Olympi
Cuique suas leges iuraque certa tulit." (931)

În cetatea pământeană, obştea îşi exercită spiritul de dreptate desemnând pe cel mai înțelept şi mai just din sânul său spre a priveghea la triumful adevărului şi al legii; hunii văd întruchiparea acestor virtuți în Kadár: "*Ne autem tanta multitudo, quae uxores, liberos, omnem familiam, gregem et armenta, quaerendi sibi regni gratia, secum ageret, absque legibus viveret et ne inter eos iuris et aequi praefectus deesset, quendam virum Kadárum nomine, caeteris prudentia industriaque praestantem, crearunt, qui iuri dicendo et administrandae iustitiae praeesset, motas lites aut componeret, aut decideret, flagitios, sicarios, praedones, maxime vero fures, qui Hunnis aeque ut hostes sunt exosi mulctaret*" (932). Pedepsele sunt crunte, dar, până să fie necesară aplicarea lor, toți sunt socotiți egali în fața legii: "*Quo factum est, ut quum antea omnes aequo nobilitatis iure censerentur, hi, qui edictum transgressi fuerant, in servitutem redigerentur, ut nobilitas a plebe secerneretur*" (933). Mai târziu, după moartea căpeteniilor şi alegerea regelui, hunii dobândesc prin Attila legi la fel de eficiente pentru stăpânire precum armele: "*Statuit regnum legibus stabilire, arbitratus leges regno firmando non minus necessarias esse, quam arma*" (934). Prin aceasta, regele hun înțelege să-şi îndeplinească *datoria* [77*] față de ai săi, sporindu-le prestigiul, precum şi pe al său personal, în fața numeroşilor curioşi atraşi la curtea sa de vestea că el stăpânește la fel de bine dreptatea ca armele.

Olahus găseşte că fericirea rezidă, pentru omul de biserică, în îndeplinirea cu grijă, deopotrivă, a îndatoririlor spirituale şi a celor civice. Este şi sfatul unei mame către fiul episcop:

" [...] Mentisque pudicae
Officiisque precor sis memor usque tui." (935)

Viața de mirean este deplină, în schimb, prin onorarea în egală măsură a datoriei de familist şi a celei revenite cetățeanului:

"*Felix, qui poterit talem traducere vitam*
Coniugis atque suae munera perficere." (936)

Aceeaşi cetate, în timpul vicisitudinilor războiului, poate reduce orice sacrificiu, inclusiv pe cel suprem, la calitatea de firească datorie. Paul Bakyth,

pierind în lupta cu turcii, îndeplineşte datoria unui bărbat distins şi creştin – "*Christicolae opus conspicuique viri*" (937).

Umanistul apreciază şi abnegația cu care, consilierul lui Carol se achită de orice sarcină primită:

"Munia, dura licet, quaevis legatus obibat
Integer […]." (938).

Cu aceasta, Olahus se află în spirtul lui Castiglione, care dedică, în scrierea sa de referință, o carte, din cele patru, datoriilor *curteanului* [78*]. Format, ca umanist, la Milano şi trăind pe la marile curți din Italia, ambasador şi nunțiu papal, Castiglione rămâne în istoria literaturii şi a culturii cu al său dialog *Il cortegiano* (1508-1518) – publicat la Veneția de Aldo Manuzio (1528). Discuțiile purtate la Urbino, la curtea protectorului său, ducele Guidobaldo della Rovere, dau chip curteanului ideal, deşi ceea ce îi apropie pe Castiglione şi pe Olahus este tocmai faptul că nici unul din ei nu agreează cu adevărat viața de la curte, care totuşi le-a fost hărăzită. Cele patru cărți, dezbătând pe îndelete meritele curteanului, modalitățile de evidențiere a acestora, calitățile doamnei de curte, şi în fine datoria de căpătâi a curteanului – îndrumarea principelui –, lasă să se întrevadă marea inadvertență dintre justele principii proprii curteanului de înaltă ținută morală şi devotamentul său față de seniorul cu carențe etice. Curteanul cu ştiință de carte, cult, bun mânuitor al armelor, plin de naturalețe şi bun simț, de spirit de sacrificiu şi fidelitate față de stăpân va şti să-l ocrotească "astfel încât prințul său să nu fie înşelat de nimeni, să nu-i asculte pe linguşitori, nici pe clevetitori, nici pe mincinoşi, ci să cunoască binele şi răul, îndrăgind pe cei dintâi şi urând pe cel de-al doilea" (939).

Şi Olahus apreciază că un bun slujitor este de neprețuit pentru stăpânul său, iar binele raportului social dintre ei este unul comun, ca al unei simbioze:

"Tu quoque Villega dominum virtutibus amplis,
Illustris observas, suspicis, atque colis.
Si non poeniteat te operis, non hunc quoque recti
Consilii admissi servitiique tui.
Felix sorte tua dominus, sed tu quoque felix,
Qui domini curam non sine laude gerat.
Tempora quam longo, domini bona fama vigebit
Et tua tantisper fama celebris erit." (940)

Aretino înfierase cumplit jalnica linguşire a curteanului meschin: "Ating pe unul dintre cei mari şi […] unul şi altul dintre curteni gâfâie şi, cu chinuitele lor stropiri, în felul lor mă botează, închipuindu-şi că obțin favoruri" (941).

Olahus, în *Alfabetul de curte*, face observații sentențioase care se cuvine să pună pe gânduri, ca şi cuvintele lui Aretino, orice principe:

"*Dissimulet regnare diu qui poscit in aula. […]*
Horrent vera loqui cupiunt qui nescire in aula." (942)

Nerozia, lenea, linguşirea şi decăderea demnitarilor o vizase şi Erasmus în *Stultitiae Laus*: "Cei mai mulți dintre ei sunt cât se poate de slugarnici, umili, nesărați şi josnici, totuşi, ei vor să treacă drept cei dintâi întru toate […]. Știu să-şi prefacă de minune chipul după împrejurări şi să linguşească cu dibăcie […]. Ei dorm până la amiază; atunci un diacon cu platâ, ce aşteaptă la căpătâiul patului, le slujeşte la iuțeală o liturghie, când nici nu sunt încă sculați de-a binelea. Iau numai gustarea de dimineață; abia dacă au isprăvit şi îşi aşteaptă prânzul. Apoi vine jocul cu zaruri, şahul, ghicitorii sorții, măscăricii, bufonii, fetele vesele, distracțiile şi glumele nesărate. Între timp, mai iau o gustare sau două. După aceea vine cina, urmată de beții prelungite. Astfel li se scurg, feriți de plictiseală, ceasurile, zilele, lunile, anii, veacurile" (943).

În acelaşi *Alfabet de curte*, umanistul transilvănean pare să marcheze sapiențial observațiile prietenului său olandez, deplângând, precum Tasso în *Aminta,* tarele constatate:

"Exulet integritas, probitas et candor ab aula. […]
Languent virtutes, scelus omne at regnat in aula. […]
Porta Herebi in terris aula. […]
Zenones fatui sunt atque Trasones in aula." (944)

O dominantă a umanismului european o constituie dubla calitate a omului de litere de a reprezenta, pe de o parte, orientarea culturală a timpului, iar, pe de alta, de a îndeplini îndatoririle unui demnitar. Salutati devine în 1375 cancelar al Florenței, iar Bracciolini îl urmează în 1453. Flavio Biondo activează ca secretar papal şi ca notar. Sannazarro este literat, diplomat şi om de arme pe lângă ducele de Calabria, Machiavelli reprezintă diplomația florentină, umanistul Francesco Guicciardini se împarte între funcția de ambasador în Spania, de guvernator şi de comandant de oaste. Clément Marot este secretarul Margaretei de Navarra şi al lui Francisc I, Jean Dorat, preceptorul pajilor aceluiaşi rege, Ronsard, curteanul lui Iacob Stuart, Étienne de la Boétie, consilierul parlamentului din Bordeaux, Étienne Jodelle, ca şi Ronsard, devine poet de curte. În Anglia, Thomas Morus funcționează ca preşedinte al Camerei Comunelor, vistiernic şi lord cancelar, Henry Howard este lordul războinic cu tragic sfârşit, Philip Sidney îmbină erudiția umanistului cu diplomația omului de stat, fiind, totodată, şi comandant, militar. Spania lasă să se întrevadă aceleaşi vremuri zbuciumate prin personalitatea lui Garcilaso de la Vega – poet umanist şi luptător antiotoman – a lui Antonio de Guevára, curteanul cronicar al lui Carol Quintul. Calderon de la Barca, dramaturgul palatului regal, cavaler, luptător, se retrage, rănit, din armată, intrând în servi-

ciul ducelui de Alba. Opera didactică de excepție *Curteanul polonez* este semnată de secretarul regelui Sigismund August, Lukasz Górnicki, prietenul lui Kochanowsky. Epigonul polon al lui Castiglione este de părere că omul trebuie să se lase antrenat în iureşul vieții (945).

Cel care are, însă, parte de acest trai tumultuos este lipsit aproape cu desăvârşire de răgazul atât de râvnit de jumătatea umanistă a personalității sale:

"*Otia quisquis honesta cupit descedat ab aula*." (946)

Cu atât mai mult cu cât vâltoarea evenimentelor şi responsabilitatea celui direct implicat în ea îşi cere tributul literar, în chip de concesii făcute calității scriiturii:

"*Haec mea quum cernes gracili contexta Minerva*
Splendidiora neges aulica pensa dare." (947)

Ideea din *Ad lectorem* este cunoscută şi din scrisoarea în versuri adresată lui Emeric de Calna:

"*Adde quod ingenio si quid superesse videtur*
Hoc quoque quod reliquum est aulica cura premit." (948)

De altfel, versurile şi scrisorile olahiene abundă în regretul de a fi constrâns la un trai paralel cu aspirațiile sale, impus de conjuncturi. (Umanistul exprimă explicit această frustrare unui prieten al său: "Doamne, câte griji au cei de la curte, câte chinuri şi câtă răbdare le trebuie ca să poată suporta toate necazurile. Dacă ai vrea să cercetezi cu băgare de seamă toată viața unui om care trăieşte la curte, cred că n-ai putea să găseşti o zi care să nu fie plină de mizerii. Când crezi că vei avea linişte şi vei putea să te apuci de studii bune sau de alte lucruri, atunci îți ies în cale tot felul de piedici care te abat de la buna ta intenție şi te împiedică în mod uimitor de la ceea ce ți-ai pus în gând. Nu pot tăgădui că un om poate dobândi la curte, de multe ori, lucruri mari, poate obține răsplată mare şi onoruri mari; totuşi, adevărata libertate, care este cel mai mare bun, lipseşte cu desăvârşire la curte. Trebuie să faci ce nu vrei, ce te îndepărtează cel mai mult de la adevăratele studii" (949).)

Cu toate acestea, mândria curteanului Olahus nu cunoaşte margini când, în paginile *Hungariei*, are prilejul să evoce fastul palatinilor, veşmintele foşnind a mătase şi strălucind de aur şi de pietre prețioase, precum şi armele şi podoabele care îl lasă pe solul turc, realmente, fără grai: "*Turcarum quidam legatus […] circumspiciens tantam loci illius amoenitatem splendoremque et aulicorum, tam in inferiore quam in superiore, ubi rex erat, area, infinitimam multitudinem, serico, argento auroque contextis indumentis, atque non ex*

minima sui parte baltheis (ut moris est nostrorum hominum) ensibusque argentatis, ac torquibus aureis ornatam, tanta subito admiratione stuporeque perculsus est, ut totius suae legationis oblivisceretur" (950).

Însă acest memorabil moment este justificat de scriitor prin prezența copleșitoare în peisajul cultural și istoric al vremii a figurii aureolate a lui Matei Corvinul – întruchipare a *principelui* [79*] ideal. E drept, căutătura lui vără spaima în solul turc: "*propter eius aspectum, qui ob magnos oculos cruore veluti perfusos, terrorem inspicientibus incutiebat*" (951). Căci, față de dușmani, prin vorbe, prin fapte și prin comportament, Corvinul se trans-substanțializează într-un alt Attila, care, și acela răspândea groaza prin ochii-i scăpărători: "*oculis nitentibus, ipso intuitu severitatem quandam prae se ferentibus*" (952). Întrupări, deopotrivă, ale trecutului glorios mai mult sau mai puțin îndepărtat, simboluri vii ale eternității și vitejiei neamului, siluetele celor doi se suprapun, caracterele lor se completează sau se contopesc în modelul absolut al principelui, așa cum îl concepe umanistul. Și cruntul Attila, atunci când consideră că este momentul, este însuflețit de clemență și de proverbialul spirit de dreptate al regelui maghiar. Își eliberează cu mărinimie robii, cruță cetăți și, precum Corvinul care îl copleșește pe solul turc cu daruri ("*pro regis dignitate magnifico [...] munere oneratus [fuit]*" (953)), și el își primește oaspeții cu nemaiauzită generozitate: "*Quibus Atila summa humanitate ac benevolentia appellati exceptisque magna munera largitus est*" (954). Ambii au gusturi rafinate și scriitorul insistă asupra somptuozității taberei/curții lor cu minuțiozitate renascentistă: "*[Tentorium] quo ipsemet utebatur ex serico, auro, gemmis intextum ornatumque erat, pretiosis interiectis lapidibus huius mali aurei, quorum commissiones atque iuncturas uniones splendidi ornabant. Aliud, in quo equi stabulabantur, sericeum totum. Lectus, quo cubabat, tum mensae et conviviorum, praeterea culinae instrumentum, ephippia, phalerae et alia equorum ornamenta auro gemmisque decora.*" (955) / Palatul de la Vișegrad, putând primi cu ospitalitate patru regi deodată, își are cele trei sute cinzeci de săli dispuse în jurul unei curți suspendate, bogate în flori de câmp și brăzdate de alei cu tei; fântâna de marmură roșie din incinta sa, sculptată și împodobită în cel mai autentic stil renascentist, oferă celor însetați apă montană sau, la porunca regelui, vinuri savuroase: "*Huius in meditullio, exurgit fons, miro artificio, ex rubro fabricatus marmore, cum sculptis musarum imaginibus. Ex cuius cacumine, effigies Cupidinis, utri marmoreo insidiens, aquam exprimit, quae non minus sapida quam frigida, ex vicini montis fonte, per canales eo ducta, cum iucundissimo strepitu, in lancem ex siphunculis desilit marmoream, hinc in labrum orbiculare. Hic fons, Matthiae illius Corvini regis iussu [...] nunc albo nunc rubro vino fluebat, superius in radice montis, arte canalibus immisso*" (956).

Chipul celor doi măreți principi domină veacurile şi, conform intenției lui Olahus, ar trebui să-i stârnească la fapte pe nevolnicii principi europeni care, inerți şi dezbinați, asistă neputincioşi la sfâşierea creştinătății de către puhoiul otoman ori, călăuziți de ieftine idealuri, sacrifică vieți pentru a se îmbogăți. În spiritul revoltei împotriva acestora, pe alocuri, şi silueta lui Carol se impune în opera olahiană cu atribute de principe ideal:

"Caesaris interea tantae tolerantia cladis
Exsuperat mentem, tempus in omne piam [...].
Tum Caesar populos armis belloque potentes
Convocat et Caesaris iungere castra iubet.
Militis impigri fortes nunc sustinet artes
Nunc clari peragit munia cuncta ducis." (957)

Se recunoaşte aici convingerea perenă, preluată din *Iliada* lui Homer, prezentă şi în portretul lui Attila, că adevăratul comandant trebuie să fie şi oştean desăvârşit, aşa cum credea şi Alexandru Macedon, după mărturisirea lui Plutarh: "*Utrumque rexque bonus fortisque pugnato*r" (958).

Republica lui Platon şi *Etica nicomachică* a lui Aristotel promovaseră modelul cârmuitorului ideal. Subtila analiză psihologică la care recurge Olahus atunci când eroii îi sunt confruntați cu situații extreme dezvăluie cu prisosință şi calitatea de filosof a conducătorului potrivit pentru statul ideal preconizat de Platon.

Preocupați de definirea cârmuitorului complet, umaniştii îi surprind necontenit în scris trăsăturile la care aspiră în privința acestuia. Erasmus insistă asupra spiritului de sacrificiu al principelui: "Cine a luat în mână cârma statului are să vadă de interesele obşteşti, nu de ale sale" (959). Asemeni lui Machiavelli, el aşteaptă de la principi supremă înțelepciune: "Datoria [le] este tocmai de a potoli cu înțelepciunea şi rațiunea lor pornirile nesăbuite ale mulțimii" (960). Thomas Morus vede în monarh apărătorul capabil al intereselor celor mulți. *Curteanul* lui Castiglione are şi el atributele unui parenetic. Cu toate că Machiavelli este sceptic în privința potrivirii principelui ideal (identificat în persoana lui Francesco Sforza – Papa Alessandro VI – sau în fiul său, Cesare Borgia) cu cadrul istoric real, el stipulează, totuşi, cinci însuşiri la care îşi raportează modelul: milostivenia, omenia, integritatea, pietatea şi respectarea cuvântului dat (deşi conjunctura politică îl poate determina să-şi justifice mijloacele prin scop): "Un principe nu trebuie […] să aibă toate însuşirile arătate mai sus, dar trebuie neapărat să pară că le are"; "Trebuie ca spiritul lui să fie oricând gata să se îndrepte după cum îi poruncesc vânturile sorții şi schimbările ei şi […] să nu se îndepărteze de ceea ce este bine, dacă poate, iar la nevoie să ştie să facă răul"; "Principele

care vrea să-şi păstreze puterea va trebui să învețe neapărat să poată să nu fie bun" (961). Şi pentru că epoca îşi pune imperios amprenta şi pe aceste dezbateri, regele Aragonului, Alfonso, consideră că "un rege neliterat este un măgar încoronat" (962). Cultura este, cu alte cuvinte, cea care îl distinge pe lider pe omul de rând, pe de o parte, şi, pe de alta, pe principele umanist de orice alt conducător.

Chiar şi *puterea* [80*] tiranică a familiei de Medici, din fața căreia s-a retras, printre alții, şi umanistul Rinuccini, se pleacă, prin bătrânul Cosimo, nu în fața fulminantelor amenințări ale lui Savonarola, ci înaintea culturii, a neoplatonismului bizantin adus la Florența de Plethon, reconciliatorul bisericilor.

Attila, cu puterea sporită prin numeroase victorii, stăpân peste regate şi popoare, devine generos cu cei supuşi, dar pe cei trufaşi continuă să-i treacă prin foc şi sabie, atent la prestigiul puterii sale: "*Erant plerique populi circa littora maris Britannici et Balthici sive Germanici degentes, quibus non adhuc magnae erat formidini Atilae potentia. Igitur […] delegit aliquot duces, qui […] omnia […] ferro igneque vastent*" (963). Țelul regelui este de a nu putea fi egalat în putere de nimeni; de aceea atacă Italia tocmai la primirea veştii despre moartea lui Aëtius şi este pe cale să devasteze Roma când episcopul arian Ioannes îi făgăduieşte întreaga peninsulă şi Africa: "*pollicitus se effecturum ut […] brevi Romana urbe totaque Italia Africaque sine labore potiri posset*" (964). Cu toate acestea, "*caput mundi*" nu se transformă în ruine din vrerea regelui hun, căci papa strecoară în inima acestuia, desfăşurat într-un memorabil discurs, un proverbial "*bis vincit qui se vincit*", determinându-l să se confrunte cu un rival pe măsură: cu sine însuşi. "*Age, igitur,* – îi spune – *rex potentissime, qui in hunc diem alios vincere solitus es, nunc tu te vince*" (965). Recunoscându-i puterea, punându-i la picioare toată supremația anterioară a Romei, ispitindu-l cu nemurirea şi cu asemănarea cu divinitatea, papa Leo mântuie creştinătatea. Dar, retras în Sicambria, Attila dospeşte în neliniştea inimii sale de războinic un nou nesaț; socoteşte că fără Asia, Asiria şi Egipt, puțină îi este puterea: "*cogitabat dies et noctes, ut devicta iam Europa, vires suas in Asiam, Assyriam, Aegyptum converteret, arbitratus parum laudis imperiique a se quaesitum, nisi illae quoque orbis regiones fortitudinem et arma eius experirentur*" (966). De astă-dată, nu credința unui pontif ci puterea supremă avea să izbăvească viețile popoarelor amenințate, luând-o pe a lui Attila. Apunea prin el un rău hărăzit eradicării răului, un rău care şi-a depăşit menirea, totuşi un mare om de arme şi un mare *strateg* [81*].

Cât timp conjunctura istorică a vremii impunea, cum observă Salutati, ca *modus vivendi*, permanentul "*standum in acie*", iar lupta era drumul unic către "portul păcii" (967), era firesc ca cetățeanul integru să fie situat la

răscrucea coordonatei civice cu cea a atributelor războinice. De aceea, Valla, remarcând în Socrate şi pe strategul de pe câmpul de luptă, îi recunoaşte statutul de cetățean ideal. Din atare motive, Rabelais îl face pe Gargantua, după ce îşi exprimă convingerea că "bătaia tunurilor o născocire a diavolului este", să-l îndemne pe Pantagruel ca, ajuns la vârsta bărbăției, să lase în urmă tihna studioasă: "va trebui să părăseşti […] răgazul învățăturii, deprinzând călăria şi mânuirea armelor" (969). Pentru Machiavelli, strategia luptei se prelungeşte într-un discernământ civic aureolat de circumstanțe atenuante: "Principii care au săvârşit lucruri mari au fost aceia care n-au ținut prea mult seama de cuvântul dat şi care au ştiut, cu viclenia lor, să amețească mintea oamenilor […]. Dacă oamenii ar fi cu toții buni, preceptul meu n-ar fi bun, dar, întrucât sunt răi […], un principe are întotdeauna […] motive […] care-i îngăduie să-şi încalce cuvântul" (969).

Acest spirit atemporal, căruia Machiavelli îi dă un remarcabil veşmânt literar, îl făcuse şi pe Attila – cel zugrăvit de Olahus – să-şi hărțuiască până la moarte foştii complici. La Ravenna, îi asigură pe ereticii care i s-au supus că îi va cruța: "*Atila humilibus quidem parcere se ait*" (970). Apoi, hotărăşte, totuşi, să distrugă, în semn de supremație, o parte din zidurile oraşului. Întors de la porțile Romei, îl aruncă în lanțuri pe arhiepiscopul Ioannes, şi, deşi le acceptă răscumpărarea de şaizeci de mii de mărci de aur, în cele din urmă, ucide toți arienii: "*Ioannem archipraesulem in vincula coniicit, acceptisque ab eo ac a civibus Ravennatibus sexaginta marcarum auri millibus, ipsum et eos qui Ariana infecti erant haeresi trucidari iubet*" (971).

Dincolo, însă, de aceste nehotărâri şi ticăloase viclenii, adevăratul strateg din Attila se evidențiază în fervoarea luptei. Încă din vremea când hunii, trecând Dunărea pe burdufuri, i-au atacat fără de veste pe Detricus şi Maternus, Attila deținea virtuțile unui mare comandant de oşti. Ales rege, încearcă să-l câştige de partea sa, împotriva lui Aëtius, pe regele vizigoților. Faptul că solia sa ajunge cu întârziere la Theodoricus şi neglijența de a-şi fi lăsat o treime din armată să prade Hispania avea să-l coste cea mai mare înfrângere a vieții sale. Pierderea bătăliei catalaunice îl maturizează, însă, transformându-l în cel mai detemut cotropitor. Balistele, maşinile de război, cele zece mii de care prevăzute cu coase, armele pe care le procură, sporesc cumplita sa faimă. De altfel, şi în câmpiile catalaunice gândise bine situația: pentru a evita posibila înfrângere, retras în tabăra bine fortificată, înfrângându-şi cu greu pornirea războinică, tergiversase declanşarea luptei, simulând un armistițiu, în aşteptarea militarilor din Hispania. Constrâns, în cele din urmă să dea semnalul de luptă, alege momentul înnoptării, aliniindu-şi armata după o ra-țiune ce-i permite maximă eficiență: „*Ostrogothos, cum parte sociorum in dextum cornu collocat, iubet eis Valamirum regem praesse. Sinistrum cornu*

ex Gepidis et parte relinqua sociorum efficit, quos Ardaricum regem curare iubet. In acie alios regulos cum armatis militibus locat. Ipse cum robore suorum propter signa consistit. Exercitus postremam partem delecto iuventutis robore ex ordine firmat, ne hostes multitudine freti, a tergo circumvenire suos possent" (972).

Bun strateg se dovedeşte a fi, însă, şi Aëtius, atent la potenţialul armatei sale, dar şi la posibilii trădători: „*Ex alia parte Aëtius cum Romanorum viribus sinistrum tenet cornu, Theodoricus cum Wissegothis, dextrum. Sangibanum regem Alanorum quoniam iam pridem in suspicionem venerat ad Atilam deficiendi et urbem Aurelianam, regiam suam, in potestatem illius dedendi, in medium agmen includunt*" (973).

Totuşi, Attila se află sub o zodie mai norocoasă. El este şi ca orator un "strateg" ieşit din comun. Pe de o parte, îşi îmbărbătează militarii prin discursuri pătimaşe, construite după legea artei, exploatând toate resursele cuvântului rostit, oferindu-le temeiul valid al încrederii. Pe de altă parte, disimulativ, doar celor intimi şi cu vitejia de nezdruncinat îşi arată pe faţă îngrijorarea. Şi, ca o capitală diversiune, în pragul presupusului său ultim ceas, pune ca sunetul surlelor să lase în faţa duşmanilor impresia demersului firesc al bătăliei.

Scăpat ca prin minune din strânsoarea ucigaşă a destinului, scuturându-se de coşmarul în care şi-a văzut moartea cu ochii, Attila îşi sporeşte puterea mereu mai mult. În dificilul asediu al Aquileiei, când hunii nu mai speră să o poată cuceri şi vor să se îndrepte către Roma, regele îşi uimeşte militarii cu o nouă strategie: porunceşte ca tot a patra şa să fie aruncată în şanţul de apărare al cetăţii, anume unde zidul pare mai slab. Dând foc şeilor şi pregătind balistele, hunii privesc cu stupoare cum ingeniozitatea comandantului lor îi scuteşte de continuarea asediului: "*nam mures ignis vehementia consumptus, sponte ruinam dedidisse traditur*" (974). Participând la asalt, Attila nu pierde, totuşi, din vedere răspunderea pe care o are, ca şi comandant, în asigurarea victoriei. Văzând înverşunarea localnicilor, îşi împrospătează atacanţii cu forţe noi, poruncind retragerea răniţilor şi a celor epuizaţi: "*Vulneribus confectos ad castra referri et fessis novos succedere iubet*" (975).

Fiul lui Bendeguz aduce curând ofrandă pe altarul propriei nemărginite perseverenţe războinice un nou mijloc de a-şi asigura expansiunea: instituţia poştei. Această strategie îi permite să-şi devanseze duşmanii, demersurile acelora nemailuându-l prin surprindere, iar el la rândul său putând vesti, din Sicambria, întregii sale armate deciziile pe care le ia. O atare măsură, mai mult decât înverşunarea sa de nestăvilit în iureşul luptei, mai mult decât stăruinţa nestrămutată prin care lasă în urmă un vast imperiu, îl definesc drept spirit de *geniu* [82*].

Deşi umanismul este preocupat nu atât de masele largi cât de individ, cu precădere de omul care, valorificându-şi spiritul cu care a fost dăruit, devine sclipitor şi demn de creatorul său, problematica geniului nu atinge în secolele sale cotele pe care le va avea în epoca romantică. Adesea, umanismul pare chiar să treacă mut pe lângă propriile spirite ieşite din comun ori şi le sacrifică, purtând hlamida conjuncturii. La cealaltă extremă, sub fragila poleială a complezenței, un nesfârşit orizont de lunecoase politețuri cinsteşte pseudoproducții cvasianonime.

Pe tărâmul gândirii morale şi al cuvântului scris, Europa şi Olahus se închină, însă, deopotrivă, înaintea celui care afirmase cu nedezmințită convingere "vreau să fiu cetățean al lumii" – Erasmus din Rotterdam. Regi şi umanişti, catolici şi reformați, laici şi papi – facțiuni ale unei omeniri scindate îl vor numai de partea lor; văzând, însă, pretutindeni muşcătura răului, Erasmus rămâne retras în propria-i lumină. Aşa îl ştie şi Nicolaus Olahus – prietenul său cu suflet îngemănat –, cel față de care crusta de neîncredere a lui Erasm face loc profundului ataşament şi sincerei admirații. În întreaga sa creație, Olahus numai pe el îl consideră geniu:

"Non fuit insignis praestantior alter Erasmo
Hoc Desiderio sole sub aethereo,
Sive quis ingenii rarum perpendat acumen
Numinis afflatu quo decoratus erat?" (976)

Ieşind din rândul omenescului, Erasmus este văzut ca astru a lumii purtând însemne divine:

"Ut reor audisti divinum nomen Erasmi
Quo nihil hic noster notius orbis habet […]
[…] Primum sidus in orbe fuit. […]
Perspicuum mundus non capit ingenium." (977)

De-ar fi fost înzestrată cu atribute exclusiv pământeşti, această figură sacră a sferelor cu care ființa umană are doar într-o pioasă şi transcendentală tangență, s-ar fi metamorfozat, neîndoielnic, într-un *erou* [83*].

Conceptul creează în epocă un adevărat mit cu ocazia disputei dintre prețuitorii libertății reprezentate de anticul republican Scipio şi apărătorii cezarismului, cu aluzie la clanul de Medici. Guarino glorifică în dictatorul roman însăşi chintesența eroismului. Parafrazând ideea din *Galateo* de Giovanni della Casa, se ajunge la perceperea virtuții eroice drept sărbătoare împodobind laboriosul cotidian, punere la încercare ieşită din comun a atributelor civice. În *Compendio della scienza civile*, Francesco Piccolomini face distincție şi el între virtutea civică, pusă în slujba realizării scopului omului pe

pământ, şi cea eroică, proprie numai spiritelor deosebite, aflate în conjuncturi care îl depăşesc pe omul obişnuit. La început, eroul corespunde aspiraţiei titanice a Renaşterii. De proporţii gigantice, precum la Rabelais, sau întrupat în gânditorul-poet, eroul renascentist are, faţă de cel medieval, statut de pacifist. Într-o accepţiune mai târzie, eroismul este echivalabil cu pătimirea pentru divinitate, deosebită de suferinţa vulgară ce decurge din mărginirea umană.

În versurile lui Olahus, Paulus Bakyth devine nume generic al tuturor eroilor creştinătăţii. Decapitat de turci, el este dăruit cu viaţă veşnică, iar îngerul Gabriel vesteşte iubirea Domnului pentru eroul său:

"Degeneres animi pro me fera proelia nunquam [gerunt] [...].
Paulus hic intrepride subiit cognomine Bakyth
Munia quaeque viri fortis et arma mea.
Qui quamvis summa cervice resectus
Iam tamen hunc capiti consociabo suo." (978)

Devotat crezului său că actul de eroism implică inocenţă, umanistul transilvănean distinge cu sensibilitate între vitejia agresivă a cuceritorilor şi cea eroică a celor asediaţi, chiar şi atunci când este cronicarul imberbului Attila, simbol al forţei străbune. După ce consemnează cu mândrie inepuizabila ingenuitate a comandantului hun în vederea luării în posesie a Aquileiei, zăboveşte, totuşi, cu admiraţie şi deplină compasiune, asupra disperatului eroism al localnicilor în încercarea lor de a-şi păstra cetatea, familia şi viaţa: "*Nihilo minore animo obsessi quoque stationem quisque suam, urbem, se, suamque, coniugum ac liberorum vitam defendere, non ignari nullam aliam superesse spem vitae, quam si hostem [...] repellere ac urbem vi virtutemque conservare possent*" (979).

În *Hungaria*, bătălia de pe Câmpia Pâinii, în urma căreia pârâul din apropiere se umflă de sânge, pune capăt şi vieţii a două sute de călăreţi înzăuaţi din serviciul episcopului Transilvaniei. Pentru eroismul lor, piosul prelat le caută el însuşi trupurile pe câmpul de luptă pentru a le aduce cu cuvenita cinste şi spre veşnică pomenire, pe un drum de trei mile, la Alba-Iulia. În finalul evocării acestui moment, scriitorul, printr-o remarcă ce-i exprimă profunda consideraţie faţă de cei căzuţi şi, deopotrivă, faţă de preţuitorul sacrificiului acelora, sugerează temeiul pentru care faptele lor şi gestul pios al episcopului sunt în egală măsură demne de memoria urmaşilor: *virtutea* [84*] le-a fost aceeaşi ("*Tanta fuit boni huius viri, erga suos, in defensione ab hostibus patriae, trucidatos pietas*"(980).).

Posteritatea a reţinut cuvintele lui Petrarca, prin care, la porţile umanismului, omenirii i se dădea de veste despre adâncile semnificaţii ale virtuţii: "Mileniile se scurg, secolele se adaugă unele altora; niciodată virtutea nu va

fi îndestul lăudată" (981). Fire contemplativă, laudă, totuşi, virtutea activă. Pentru Salutati, calea către virtute este religia, după cum, pentru Calvin religia înseamnă virtute; Ficino pune virtutea în slujba unei republici casnice; Bracciolini, în *Liber de virtute*, o consideră stearpă dacă nu este transpusă în glorie, prin care ea însăşi înnobilează. Valla, condamnând asceza, deduce virtutea din întregul fiinţei umane, corp şi suflet; filolog, meditează pe marginea originii comune a cuvintelor *virtute* şi *virilitate*; între timp, Maurice Scève vede în Delia fiinţa unor înalte virtuţi, iar *Heptameronul* Margaretei de Navarra consfinţeşte că "virtutea femeilor nu sălăşluieşte doar în inimile şi în capetele principeselor" (982). Ca motiv tipic renascentist, la Leon Battista Alberti virtutea învinge soarta, deoarece însumează valorile etice şi politice ale omului, în timp ce soarta înseamnă limitare. De aceea, soarta devine "docilă şi favorabilă" pentru cei virtuoşi – ceea ce explică şi decăderea imperiului roman din clipa în care virtutea nu a mai fost preţuită între hotarele sale. Cu toate accepţiile acestui concept (rigoare şi abnegaţie la Benvenuto Cellini, bunătate şi sete de cunoaştere la Castiglione, cultură la Margareta de Navarra, dragoste de dreptate şi adevăr la Leonardo da Vinci, noblețe şi tragism la Shakespeare), principala sa distincţie morală faţă de Evul mediu constă în convingerea că, prin ea, divinizarea umană se înfăptuieşte deja pe pământ, aşa cum propovăduieşte Castiglione şi Manetti. Personajul titular al lui Cervantes îşi instruieşte astfel scutierul: "Obârşia înaltă se moşteneşte, pe când virtutea se capătă şi virtutea are preţ în ea însăşi, pe când obârşia înaltă nu" (983). Iar Boccaccio conchide: "Numai virtuţile au fost acelea care i-au deosebit pe oameni […], căci de născut ei toţi […] s-au născut deopotrivă" (984). Aristotel pusese virtutea civică la temelia fericirii, însă Machiavelli constată că societatea umană nu lasă loc manifestării virtuţii, încât se ajunge – conform observaţiei lui Eugenio Garin (985) – la ambivalenţa *ticăloşie-virtute*. În urma acestei mutaţii, o trenă nostalgică şi, totodată, utopică de scrieri umaniste vine să ispitească omenirea cu feeria unor state ideale în care virtutea rămâne univocă.

Contribuţia privitoare la acest concept a umanistului Olahus nici de această dată nu este una teoretică, de problematizare. Rândurile sale se integrează, însă, cu desăvârşire mentalităţii epocii, chiar când se constituie în lapidare crochiuri. Cucernicelor figuri din proza sa istorică – femei şi bărbaţi transsubstanţializaţi, prin virtute, în divinităţi pământene – li se adaugă în versuri cunoscutul portret al lui Erasmus; acesta, prin virtutea sa, face să pălească orice om, precum soarele domină, prin lumina sa fără de seamăn, orice alt astru:

"*Sic celsa virtute viros praecelluit omnes*
Sidera ceu coeli sol superare solet." (986)

După moartea acestuia, umaniştii vremii se îndeamnă reciproc să conceapă elogii ale acestui astru apus. Ceea ce le frânge elanul este, însă, tocmai neputința de a exprima în cuvinte divina virtute a "cetățeanului lumii", care, oricum, cu greu a dus lipsă de considerație –

"*Laudibus illius virtus vix indiget ullis*" (987).

Lui Franciscus de Burgundia, Olahus îi adresează o îmbărbătare menită să-i risipească teama de stângăcie literară:

"*Francisce, non verere, barbiton tuam*
Ad laudes aptare pias et tangere Erasmi." (988)

În această scurtă scrisoare în versuri, generoasa ocurență a cuvântului *virtus* este dublată de lexeme din aceeaşi sferă semantică, poetul fiind vădit copleşit de măreția prietenului pierdut ("*[poëtae] student viros bonos pro virtute […] exornare*"; "*ipsa […] virtus iam vivat Erasmi perenniter*"; "*tanta erat virtus viri haec ut tuti sint [sui libri]*"; "*pietas*"; "*dulce decus*"; "*doctus Erasmus*" (989)).

Un scurt poem *ex-voto* conceput portretului contesei de Cavalis vine să contracareze prin cuvânt neajunsul tabloului, menționând ceea ce penelul nu a putut reda; astfel, poetul întregeşte frumusețea aceleia prin evocarea virtuților morale, punând, parcă, anume la îndoială amintita etimologie comparată a lui Valla (arătând că virtutea nu este un atribut exclusiv bărbătesc):

"*Corporis effigiem solam depinxit Apelles,*
Non animi pulchras fingere quivit opes." (990)

Iar epitaful Clarei de Újlak, cea care prin ultimele sale cuvinte îşi sfătuieşte fiul să aspire la virtute ("*Te virtutis amor rapiat*"), invocă această calitate morală în legătură cu pietatea (aşa cum o văzuse şi Salutati):

"*Cui dedit hoc virtus nomen et alma fides*." (991)

Simțind, ca şi Machiavelli, că numai bunurile lăuntrice constituie bogății ce nu se pot pierde, Olahus îşi sfătuieşte finul, pe cel născut întru virtute din părinți de renume ("*puer claris virtute parentibus [ortus]*"), să se îngrijească, înainte de toate, de perpetuarea acesteia:

"*Aetates tuas cumula virtutibus amplis […]*
Sit tibi praecipue curae virtus." (992)

Când fericitul proaspăt părinte îşi primeşte oaspeții, ridică înspre ei pocale cu care a fost dăruit pentru virtuțile sale de odinioară – "*praemia virtutis priscis donata diebus*" –, iar Lucina, protectoarea lehuzelor, îi întâm-

pină pe zei, invitându-i să-l dăruiască de îndată pe gingaşul nou-născut cu dragoste de virtute –

"*Vestri est officii hunc pulchrum sacra numina natum*
Virtutum studiis iam decorare piis" –,

ceea ce ei se şi grăbesc să facă:

"*Omnigenaque tuos vinces virtute parentes*" (993) –,

prorocindu-i un viitor chiar mai virtuos decât impecabila viață a aleşilor săi părinți.

Când, în proza lui Olahus, triburile hune îşi aleg cele şase căpetenii, ele par să cunoască preceptele lui Valla legate de integritatea virtuoasă a ființei umane întrunind trupul şi sufletul: "*sex duces delegere, viros […] animi corporisque virtute […] inter suos insignes*" (994). Iar ce înseamnă virtutea, plăcută în ochii Domnului, toate acele nestemate morale spre care este îmboldită creştinătatea prin Attila, regele hun avea să afle din cuvintele sihastrului găsit în Galia: "*[Deus] ut eos […] ad modestiam, humilitatem, temperantiam, iustitiam, charitatem pacemque mutuam, continentiam, liberalitatem in pauperes, ad aestimationem proborum, ad veritatem […] audiendam et studia recta aliasque virtutes et verum sui cultum […] iustamque vitam te stimulante reducat, gladium suum in manus tuas nunc dedit*" (995). Fie şi numai această frază constituie dovada certă a consensului dintre perspectiva Europei şi a scriitorului transilvănean asupra omului şi a aspirațiilor sale în această epocă. Olahus nu numai că are cunoştință de spiritul vremii, ci chiar îi este parte integrantă; în această singură frază a scrierii sale, înmănunchează tot atâta înțelepciune şi bun simț, oferă tot atâtea semnificații conceptuale câte a moştenit umanitatea de la atâția corifei ai ei laolaltă.

Dacă noțiunii de virtute i se pot atribui numeroase valențe, nu este mai puțin adevărat că, în textele antice cu precădere, dar şi în latina umanistă, adesea este dificil de distins între semnificația primordială a cuvântului şi accepția sa de *vitejie* [85*]. Cu atât mai mult cu cât, pentru unii umanişti, ca pentru alții virtutea, "vitejia este singura prin care ne asemănăm cu zeii nemuritori" (996). Această parțială sinonimie poate crea inconveniente şi în traducere; o asemenea situație generează, de pildă, un fragment din *Atila* lui Olahus: "*Licet Atila animo erat sollicitus de adverso futuri proelii eventu, maluit tamen fortunae se commitere et extrema omnia experiri, quam terga vertere ac* virtutis *suae gloriam foeda fuga dedecorare*" [s.n.] (997). Păstrând logica textului, ambivalența termenului subliniat poate fi rezolvată în favoarea înțelesului de *vitejie*; Attila – evident – este îngrijorat nu de ştirbirea *virtuții* sale (de care, oricum, nu auzise nimeni), ci de faptul că, dacă ar fi renunțat

la această riscantă bătălie, ar fi creat impresia că a dat bir cu fugiții şi, prin aceasta, gloria *vitejiei* sale (temute de toți) ar fi fost definitiv compromisă. De aceea, apreciem că interpretarea corectă a fragmentului este următoarea: "Attila, deşi era neliniştit în sinea lui pentru deznodământul potrivnic al viitoarei bătălii, a preferat, totuşi, să îşi încerce norocul şi, decât să se întoarcă din drum şi să pângărească printr-o fugă ruşinoasă laurii *vitejiei* sale, să încerce orice [soluție] extremă". Este indicat a se proceda similar şi în alte fraze, unde conceptul este asociat nu cu o atitudine, ci cu o acțiune concretă de luptă: "*Non magno periculo victoriam consequuturi sumus, si pari* virtute *unoque animo cum hostibus depugnaverimus*" [s.n.] (998). (A se compara cu: "*[…] Aetherus, Anglorum regis filius, pulchritudine,* virtute *ac moribus divae Ursulae, Britanniae regis filiae unigenitae ardentissime commotus [erat]*" [s.n.] (999).) Cum Olahus face istoriografie, întreaga sa scriere fiind un film al necurmatelor lupte, în iureşul faptelor de armă este firesc ca, de cele mai multe ori, calitatea prețuită de scriitor sau de personajele sale prin termenul de *virtute* să fie vitejia. Uneori, datorită situării acestui cuvânt între două vecinătăți contextuale care favorizează fiecare o altă accepție, interpretarea este îngreunată odată mai mult: "*Eo locci progressi sumus, commilitones* integerrimi*, ut non nisi* virtute *et* armis *hinc evadenti detur nobis potestas*" [s.n.] (1000). (Cinstea militarilor invocată de Attila înseamnă *virtute*, dar armele menționate şi situația belicoasă presupun *vitejia*.)

Lăsând în urmă aceste considerații filologice, se observă că impresionantă este la Olahus evocarea invincibilității străbune. Attila şi acel bine închegat personaj colectiv care este armata hună – simboluri ale perenității spiritului şi a ființei neamului – reprezintă întruparea însăşi a imbatabilei vitejii, sunt starea ei materializată, concretă, forma în care ea se arată pământenilor. Adresându-se militarilor săi, Attila surprinde nu doar desăvârşita comuniune volitivă şi de putere a comandantului şi armatei, ci şi forța motrice, primară, a vitejiei ale cărei tentacule devin cu toții. Şi, deşi vorbele regelui sunt adesea o stratagemă inteligent construită, faptul că mecanismul astfel stârnit funcționează impecabil vădeşte clar că, în pofida unor rare murmure de nemulțumire, a unor răzlețe nesupuneri, această maşină de război răspunde ireproşabil la comenzi, făcând istorie, deoarece acele comenzi nu sunt simple ordine de luptă rostite de un comandant, ci prin ele se fac auzite imboldurile lăuntrice comune, identificate în "starea" de vitejie, aceeaşi la toți: "*Quando virtutem vestram, animi ad res bellicas allacritatem, duces optimi, militesque strenui, mecum ipse considero, simulque quot populos, nationes, provincias, regna, virtute vestra, viribus, societate fretus, meo imperio subiecerim, quantum denique victoriae ubique terrarum pepererim, non videtur esse ope-*

rare pretium me vos multis ad ea, quae vestrapte natura, consilio ac virtute ducimini, aut hortari, aut excitare" (1001).

Aceştia sunt tovarăşii de armă ai lui Attila, pe care regele, întrucât înțelege că luptele purtate împreună reprezintă fireasca şi onorabila manifestare a impulsului de vitejie propriu fiecăruia, îi numeşte "*commilitiones integerrimi*" – "prea cinstiți camarazi". Pentru fiul lui Bendeguz şi pentru toți oştenii săi, eliberarea şi valorificarea acestei atavice chemări înseamnă, paradoxal pentru alții, naturalețe, onestitate, *cinste* [86*]. Astfel perceput, conceptul ar fi foarte apropiat de semnificațiile pe care i le conferă Leon Battista Alberti, care insistă asupra laturii sale active, angajate. Însă, potrivit aprecierii aceluiaşi umanist, "rațiunea ne distinge de animal şi arată ce e cinstea" (1002). Or, "rațiunea" care îi călăuzeşte pe militarii huni pare să fie, mai degrabă, un teribil instinct. Oricum, dacă, din această perspectivă, calitatea morală a hunilor greu ar avea tangență cu accepțiunea consacrată, clasică, a termenului, în schimb, este mai aproape de înțelesurile cavalereşti pe care le dobândeşte *cinstea* atât în dezbaterile consemnate de contele ferrarez Annibale Romei (1003), cât şi de atitudinea personajelor din teatrul elisabetan, unde, spre deosebire de cel spaniol, în care domină "convenția onoarei", acțiunile şi reacțiunile, duelurile şi răzbunările au o evidentă justificare lăuntrică (1004).

Olahus, însă, conştient de caducitatea unor legi în vogă, remarcă, sugerându-le pe cele imuabile, majore, legate de filosofia şi de etica binelui, că "nu tot ce este îngăduit este onest" (1005). Dacă vicisitudinile vremurilor au putut distorsiona viziunea umană asupra lumii, cu atât mai mare este meritul celor care şi-au păstrat discernământul între bine şi rău, mântuindu-şi cinstea. Adânca admirație a lui Olahus pentru fratele său şi pentru Erasmus de aici se înfiripă şi tot aici îşi are originea şi revolta stârnită de faptul că cinstea a fost exilată de la curte, împreună cu toate cele drepte – revoltă concis exprimată în *Alfabetul de curte*:

"*Exsulet integritas, probitas et candor ab aula*." (1006)

Pe când protipendada politică lâncezeşte în decădere, iar alterarea relațiilor externe iscă războaie, Matheus Olahus reuşeşte să-şi conserve rangul tocmai prin onestitate, aşa cum reiese din elogiul fratelui său –

"*Huic fortuna vices belli servabit honestas*" (1007) –,

iar marele umanist olandez nu abdică de la "dreapta judecată bărbătească" – "*rectum iudicium viri*" (1008).

Proza olahiană are, totuşi, multe afinități cu operele dramatice shakespeareiene; cinstea – ca imaculată corectitudine – şi onoarea – ca blazon al persoanei fizice sau colective – se află într-o permanentă întrepătrundere. Cin-

stiți cu sine, din perspectiva acordării frâului liber resortului intim care îi animă, în viziunea lui Olahus, hunii stau mereu drepți sub blazonul lor. În numele acestei verticalități, își riscă viața în situații evident dezavantajoase, ferindu-se, în schimb, cu groază, de ştirbirea onoarei. Este argumentul forte prin care oricând şi oriunde sunt gata să se confrunte cu moartea. În pragul bătăliei catalaunice, cu tot eşecul prorocit în mai multe rânduri, cuvintele lui Attila către militarii săi sunt ecoul conştiinței acelora şi, de aceea, au inflexiuni retorice: "*Si persuasum esset animo […] paulatim retrocedare, quid ea specie fugae […] esset […] inhonestius […], quid Scythico nomini, universo orbi formidabili minus conveniens, quid maiorum nostrorum virtutibus et fortitudini magis adversum?*" (1009). Iar în cazul unei răzbunări, repunerea în drepturi a însemnelor părinteşti, spălarea dezonoarei suferite, devine scop declarat, acțiunile vindicative fiind, uneori, reiterate. Dezastrul din Câmpia Catalaunică îi urmăreşte pe huni multă vreme, iar răscumpărarea cinstei se face pe îndelete şi prin mult sânge. Obsedat de această înfrângere, Attila este muncit şi în Sicambria de dorința impetuoasă de a-şi restabili onoarea: "*Memoria repetens stragem suorum Catalaunicam, ea volvere animo, meditari, ad id totis viribus incumbere, omnes vias artesque quaerere, quibus iniuriam illius cladis vindicare posset*" (1010).

Onoarea le este la fel de scumpă şi altor neamuri. Goții refuză alianța cu hunii împotriva romanilor, deoarece Aëtius îi aminteşte regelui lor jignirile şi suferințele îndurate de strămoşii lui, când armata lui Attila i-a izgonit, făcându-i fugari în Galia şi Hispania: "*Aëtius […] in […] belli […] communionem illum traxerat, […] gentem Gothicam magna olim ab Hunnis […] ignominia esse affectam dictitans*" (1011). De asemenea, deşi asedierea de către Attila a cetății Rhemi este terifiantă pentru localnici, trezeşte, totuşi, în ei certitudinea că onoarea trebuie apărată, pentru a salva prin ea toată avuția lor: "*Honestas quidem ipsa induceret, ut ad extremum spiritus halitum hosti tam crudeli resistens, a constantia, fortitudine, fide nostra, metu mortis non avocaremur, si quid spei esset conservandae urbis*" (1012). Şi numai când episcopul le mărturiseşte că este mai potrivit să se adâncească în rugăciune, pentru că Domnul are alte gânduri cu ei, reimsienii îi dau ascultare.

O fac în numele propriei lor *demnități* [87*], venindu-şi în fire şi conştientizând că aproape au decăzut de la ea, datorită suferințelor îndelungate, spaime, nesomnului, lipsurilor şi grijilor care i-au încolțit: *"Quid remedii [nobis quibus], longis iam laboribus, vigiliis, inedia defatigatis, […] iam praeter spiritum longa inquietudine haud bene spirantem et ossa cutemque diuturna fame corrugatam parum decoris […] humani superesse videtur"* (1013).

Conceptul de *dignitas* îi este drag lui Olahus şi personajele sale îl

îmbrățișează cu ardoare umanistă. În schimbătoarea soartă în care, precum în cazul nefericitului Acteon, vânătorul se poate transforma în vânat, Attila are prilejul să cugete cu o proverbială înțelepciune, ca bieții reimsieni altădată, la o moarte demnă, neacceptând cerşirea milei celui mai puternic: "*Satius semper habitum est et pulchrius cum dignitate […] mori […], quam […] infamem et dedecore plenam agere vitam*" (1014). Această atitudine în fața morții, în ton cu un întreg principiu de viață, marchează ferm şi drama shakespeareiană. Însă, pe plan european, primul umanist preocupat de fundamentarea problemei demnității este Gianozzo Manetti, care vede în Dante – precursor al teoretizării statutului omului în univers – demnitatea întrupată. De la Manetti, care îl parafrazează pe Antonius Pius în relatarea sa despre Marcus Antonius, provine şi ideea că "demnitatea imperială nu înlătură [citeşte: *exclude*] […] acțiunea sufletului" (1015) – ceea ce personajul titular al lui Olahus ilustrează pe deplin. În 1487, Pico della Mirandola, prin celebrul său tratat *De hominis dignitate*, îi acordă omului, marcat, spre deosebire de orice altă ființă, de demnitate, poziție centrală în natură. (În acelaşi cadru, *Spaccio* lui Bruno avea să adauge esenței demnității umane, reperate de Alberti în muncă, o nouă definire: durerea.) Pico apreciază că, neavând nici o condiționare naturală, ființa umană este singura care dispune de liberul arbitru şi deci, singura care este propriul său creator. În orația sa consacrată demnității, umanistul percepe astfel cuvântul Domnului către om: "Nu te-am făurit nici ființă divină, nici pământeană, nici muritoare, nici nemuritoare, pentru ca tu, propriul şi *nobilul* [88*] tău creator şi plăzmuitor să-ți modelezi chipul pe care îl preferi. Vei putea să degenerezi spre ființele inferioare, care sunt brute; vei putea să te înalți, după călăuza cugetului, spre cele superioare, care sunt divine" [s.n.] (1016).

Atât suferința de care vorbeşte Bruno, cât şi opțiunea care îi stă în putere, conduc făptura umană la adevărata noblețe cu care nimeni nu se naşte, dar pe care oricine o poate dobândi. O viziune în care cele două căi de accedere către noblețe se contopesc are Giovan Battista Gelli: "Măreția omului constă în suferința lui, care este libertatea sa" (1017). În ce rezidă noblețea umană pentru Galateo reiese din felul în care ierarhizează disciplinele; considerând că meditația este superioară politicii, el pune preț pe cunoaştere, contravenind lui Salutati, lui Bernardino da Siena şi tuturor celor care au derivat noblețea omului din fapte şi din implicarea sa civică. Deşi militant pentru viața angajată, Poggio Bracciolini admite o cale de mijloc între cele două puncte de vedere, atunci când, în *Liber de virtute*, recunoaşte că şi filosofii pot fi înnobilați de virtute câtă vreme scrierile lor au o valoare educativă, utilă cetății (1018). Cristoforo Landino, în *De vera nobilitate*, precum un apărător al lui Marius împotriva lui Sylla, condamnă goliciunea noblеții de sânge a napolitanilor şi

se închină în fața celei autentice, pe care venețienii o dobândesc prin fapte şi prin muncă (1019). Îndemnând la desăvârşire o doamnă din rândul nobilimii, François de Sales argumentează: "Noblețea familiei […] nu sălăşluieşte în noi, ci […] în înaintaşi (1020). Tot astfel gândesc Rabelais, Cervantes şi utopiştii. Povestea despre Griselda a lui Dioneo îmbogăţeşte *Decameronul* lui Boccaccio cu o foarte realistă remarcă: "Cerul rânduieşte ca şi în cocioabe să se nască […] suflete mari, aşa precum şi în palate se adăpostesc adeseori suflete mai vrednice […] să păzească porcii, decât să […] domnească peste oameni" (1021). Castiglione, de asemenea, constată că unii "născuți din sânge nobil au fost plini de vicii, pe câtă vreme alții, fiind, dimpotrivă, oameni din popor, şi-au fericit urmaşii dobândindu-le faimă veşnică" (1022). Şi mai aspru îi judecă pe nobilii vanitoşi Erasmus: "Un oarecare înfumurat ce se laudă cu blazoanele neamului său nu e decât un […] prost şi un bastard, fiindcă e departe ca cerul de pământ de virtute – singurul izvor al oricărei nobleți" (1023). Iar un plebeu din *Istoriile florentine* dedicate de Machiavelli papei Clement VII, sugerând un schimb de veşminte între săraci şi bogați, se adresează celor de-o seamă cu el: "Să nu vă sperie vechea lui noblețe de sânge […], căci […] natura i-a făcut pe toți într-un singur fel" (1024).

În creația lui Nicolaus Olahus, conceptul este tratat adesea într-un mod specific față de considerațiile vremii. Umanistul transilvănean îşi face o datorie de onoare din afirmarea ostentativă a viței nobile, deoarece împrejurările istorice, în care neamului maghiar i s-a impregnat pecetea scepticismului în privința vreunui reviriment, impun acest lucru. Noblețea vernaculară este argumentată nu doar prin obârşia hunică a maghiarilor, ci şi subliniindu-se că hunii, la rândul lor, descind din sciții de stirpe zeiască. Strigătele de luptă şi sunetul tobelor scite răzbat în asalturile războinice ale hunilor, vârând groaza în inamic.

Olahus este preocupat şi de noblețea de sânge; când hunii îşi desemnează căpeteniile, ei pun mare preț pe vița veche: *"Sex duces delegere, viros […] generis vetustate inter suos insignes*" (1025). Este de remarcat, însă, că la Olahus această noblețe este mereu dublată de fapte pe măsură, după cum şi lipsa unei ascendențe meritorii este exploatată doar când persoana în cauză comite acte reprobabile. Astfel, în epitaful lui Matheus Olahus stă consemnat:

"*Maiorum genuit me Transalpinia tellus,*
Stemmate praeclaro […]." (1026)

Or, din alte versuri, răzbătuse deja necuprinsa admirație a poetului pentru integritatea morală şi consecvența în bine a fratelui său. Pe de altă parte, când Olahus aduce în discuție sărăcia şi traiul mizer, alături de originea ignobilă, dubioasă, a unui concetățean, acela se dovedeşte a avea cinstea greu pătată

de propriile fapte ticăloase, de propriul desfrâu, încât toată comunitatea îl consideră decăzut de la noblețea umană, datorită violurilor, beţiilor şi altor josnicii pe care le comite şi în care se complace:

"Pauperior cum sis Iro tamen usque superbis
Ex misera patris futilis orte domo
Et cum sis solitus turpem producere vitam,
Proh! scelus erga omnes scommata sicne iacis?" (1027)

Dimpotrivă, epitafurile Clarei de Újlak asociază "sângelui ei nobil" pietatea şi virtuțile defunctei – toate fiind în deplin acord până şi cu numele ei:

"*Hic iacet insignis pietate et sanguine clara*
Cui dedit hoc virtus nomen et alma fides." (1028)

În elegia dedicată finului Gabriel, Apollo, îndemnându-l pe îndoliatul frate să încerce a suplini dureroasa lipsă a lui Matheus prin buni prieteni – figuri pitoreşti ale tinereții sale, inserează între cei dragi şi pe voievodul Mailat (cu care poetul se înrudeşte), pomenind de stirpea romană a amândurora:

"*Vaydaque Maylatus, referens ab origine gentis*
Romanae stirpem; hinc tu quoque nomen habes." (1029)

Dar nici în acest caz noblețea dovedită prin fapte a unui voievod nu mai necesită vreun alt argument.

În aceeaşi elegie, salutând venirea pe lume a lui Gabriel, poetul menționează în mai multe rânduri alesul renume al casei părinteşti. Este unica situație în care noblețea de sânge nu are acoperire în cea dobândită prin merite proprii, fiind vorba despre un prunc. Însă cele ursite de zeu şi de poet tind să contracareze acest neajuns:

"Macte puer, claris virtute parentibus orte
Stemmata quem decorant nobilitantque patrum [...]
Chere puer, claros supera pietate parentes
Et tua clarescat semper adaucta fides!" (1030)

O particularitate socială ce decurge din felul *sui generis* în care înțeleg hunii noțiunea de *noblețe*, este considerarea tuturor cu acest titlu, atâta vreme cât nu se încalcă edictul prin care sunt obligați ca la purtarea de către un crainic a unei săbii însângerate să se înfățişeze înaintea comunității, gata de luptă*: "Quum antea omnes aequo nobilitatis iure censerentur, hi, qui edictum transgressi fuerant, in servitutem redigerentur, ut nobilitas a plebe secerne-*

retur" (1031). Moştenind de la hunii din care se consideră direct scoborâtori, odată cu noblețea sângelui, şi pe cea a acestei tradiții de egală nobilitate, secuii nu cunosc trepte de libertate sau de prestigiu: "*Volunt se omnes se haberi ingenuos, utpote qui sint veterum Hunnorum reliquiae […]; neminem […] patiuntur inter se libertate esse superiorem. Minimus eorum eam habet inter eos immunitatem, quam maximus*" (1032). Conduşi, ca şi hunii, de căpetenii de spiță mai veche – "*vetustioris familiae*", ei sunt, totodată, păstrătorii dezideratului de egalitate şi unitate precum şi ai pedepsei capitale.

În această atmosferă ancestrală şi sălbatică destul, în care predomină noblețea ca "rang" (al tuturor), nu dobândită – e drept – dar păstrată doar condiționat, păleşte interesul pentru noblețea câştigată pe merit (cu toate că "judelui" Kadár i se apreciază virtuțile morale) numită, în sferele umaniste, *podoabă a sufletului (minții)* [89*], proprie spiritelor rafinate în universul livresc (aceasta întruneşte erudiția şi înțelepciunea, ştiința şi harul artistic). Tasso crede că un asemenea spirit este menit "să rânduiască la locul lor, într-o ordine limpede şi cu cuvinte frumoase […] toate acele bogății […] doar în scopul împodobirii minții oamenilor" (1033).

În prestigiosul său anturaj, Nicolaus Olahus străluceşte cu toată bogăția spiritului său, admirat şi recunoscut de cei mai de seamă umanişti, prețuit nespus de Erasmus. La rândul său, deşi corespondează cu numeroşi poeți şi alți oameni de litere (lui Adamus Carolus îi laudă "frumusețea sufletului şi a minții sfioase" – "*pectoris […] candor mentisque pudicae*" (1034)), Olahus rămâne fermecat de Erasm, pentru a cărui strălucire nu află asemănare, acesta fiind pentru omenire o "scumpă podoabă//[…]gloria ei". O fărâmă de timp îi răpeşte, însă, lumii acest scump dar, iar ziua infamă va sta sub semnul unei pietre negre:

"*Ergo erit ista dies atro signanda lapillo*
Quae tantum nostro dempsit ab orbe decus." (1035)

V.

"Un dubbio inverno, instabile sereno
è vostra fama, e poca nebbia il rompe,
e'l gran tempo a' gran nomi è gran veneno."

(Petrarca – *Tryumphus Temporis*, v. 109-111)

Ziua care a frustrat *pământul* de gloria sa, necuprinsa scurgere a *vremii* care acoperă cu un nor petecul de *senin* al faimei – două frânturi poetice, doi

poeți, doi umaniști, Olahus şi Petrarca, şi o majoră revelație: ființa umană, trezită la o nouă viață, în interesul ei pentru marile probleme ale nedescoperitei sale lumi, surprinde ***timpul*** *şi spațiul* [90*] îngemănate. Aceasta, pentru că valorile pe care le validează umanismul, cele pe care le prețuieşte şi pentru care militează nu sunt condiționate de spațiu şi timp, autenticitatea lor fiind general umană şi perenă. De aici rezultă şi considerarea literelor pe o treaptă superioară legilor, care, în opinia lui Bruni, sunt relative, variind în timp şi spațiu, ca şi experiența societății care le promulghează. Dimpotrivă, artele liberale, literele, mijlocesc comunicarea între înaltele spirite ale omenirii, fără limitare spațială sau temporală, ele reprezentând nealterata memorie a lumii în diacronie, valoarea absolută a gândirii şi a faptelor. Se numesc *litterae humanae* şi *artes liberales* pentru că împlinesc umanitatea şi o eliberează din corsetul coordonatelor spațio-temporale. Este şi opinia lui Pier Paolo Vergerio care, în *De ingenuis moribus*, evocă dialogul necondiționat al marilor spirite. Această osmoză spirituală este exaltată de numeroşi umaniști, printre care şi Gasparino Barzizza şi Guarino Guarini. Pentru a o sugera, personajele lui Rabelais sunt gigantice, iar spațiul şi timpul în care se mişcă sunt, implicit, pe măsură. Şi, dacă acest cadru de desfăşurare ar fi putut fi conceput în forme, proporțiile unor personaje s-ar fi extins până în limitele acelora; cum, însă, le stăpâneşte *ne*-mărginirea, proiecția lor se realizează în transcendent – după cum şi moartea lui Erasmus este jelită, la Olahus, doar de pământeni, cetele cereşti celebrându-i sosirea:

"[...] Deus omnipotens superas trasvexit ad auras,
Coetibus ut divum redderet aethereis." (1036)

Poetul, într-un imanent acord cu modul de percepere al acestui raport de către umaniştii vremii, concretizează momentul morții prietenului său – "când învățatul Erasmus tânjea să ia parte, din porunca Papei Paul, la sacrul conciliu" –

"*Jussu pontificis Pauli cum doctus Erasmus*
Concilio patrum gestit adesse sacro" (1037) –

ca apoi să-l proiecteze în atemporal, prin cuvintele Domnului: "*Vivere te mecum malo*" (1038).

Olahus înțelege, totuşi, altfel fidelitatea față de suflul vremii: în opera sa majoră, spațiul şi timpul se metamorfozează, ancorate în realitate, *geografie şi istorie* [91*], fiind complinite, însă, riguros noile orientări impuse de şcoala umanistă. *Hungaria* şi *Atila* reprezintă valoroasele concretizări ale noii metode şi, cu toate că prima se vrea o lucrare geografică, iar a doua, cronica istorică a celui mai mare rege hun, apartenența la specia monografiei

umaniste, precum şi personalitatea autorului, le face să se întrepătrundă, încât, în paginile *Hungariei* există numeroase digresiuni istoriografice, iar *Atila* abundă de remarci ținând de domeniul ştiinţelor naturii. De asemenea, ca o monografie elaborată după legile artei, *Hungaria* debutează cu trei capitole dedicate originii sciților şi a hunilor, în timp ce ultimul capitol al lucrării *Atila*, descriind viaţa şi obiceiurile secuilor din Transilvania, pare parte integrantă a *Hungariei*. Spaţiul geografic şi timpul istoric, devin cadrul în care scriitorul îşi desfăşoară personajele.

Descriind apele importante ale Ungariei, Dunărea, Tisa, Drava şi Sava, umanistul aminteşte că "acestea, împreună cu dubla cruce albă ridicându-se pe muntele cel verde, alcătuiesc blazonul Ungariei" – "*quae, cum duplicata cruce alba e monte viridi enata, insignia sunt Hungariae*" (1039). În contextul evocării curții regale de la Buda, scriitorul îşi aminteşte că l-a cunoscut pe Felix Ragusinus, meşterul copiştilor care lucrau în faimoasa Bibliotheca Corvina de pe lângă această curte şi a căror preţioasă operă a fost devastată de turcii care l-au înfrânt pe regele Ludovic la Mohács, în 1526; astfel, geografia se împleteşte, din nou, cu istoria. Mai încolo, vorbind de şesul de trei mile care se întinde către răsărit şi de Câmpia Rákos, Olahus relevă importanţa sa istorică în alegerea regilor şi palatinilor: "*Qui campus designatus est ex more veteri commitiis nostratium et electioni regum Hungariae et palatinorum. Uterque enim, more nostro, hic eligitur, in quo etiam alii conventus nostri publici aguntur*" (1040). Scriitorul este dator să-şi conceapă astfel lucrarea, deoarece locurile despre care relatează au o imanentă semnificaţie istorică şi o tradiţie în timp: la opt mile de Buda, Alba Regalis păstrează cu veneraţie moaştele Sfinţilor Ştefan şi Emeric, precum şi ale altor regi, iar în biserica sa sunt unşi regii şi reginele: "*In huius Ecclesia […] reges et reginae per archi-episcopum Strigoniensem inungia ac diademate insigniri debent, alioqui non habentur legitimi*" (1041). Descrierea palatului de la Vişegrad îi prilejuieşte umanistului, pe lângă inserarea unei întâmplări anecdotice, menţionarea ritualului păzirii de către pârcălabi a coroanei regale zidite în fortăreaţa de pe piscul muntelui învecinat cu palatul: "*Huic praeficiuntur more maiorum duo ex regni proceribus, non solitus regis arbitrio, sed totius regni electione. […] Duo hi proceres firmissimo adiguntur iuramento ne, perfractis parietibus, diadema regium ex ea arce aliter educant, quam ad totius regni et regis unanimem deliberationem, quae non aliis temporibus fieri consuevit, quam in coronatione regis et reginae. Per hos proceres substituuntur alii duo arcis praefecti, quorum alter per totum semestris temporis spatium diademati regio custodiendo incubat, nec toto hoc tempore, sub vitae periculo, pedem effere audet, donec collega in eius succedat locum*" (1042).

Capitolele XII-XIV ale cărții întâi tratează deopotrivă din punct de

vedere geografic şi istoric Muntenia, Moldova şi Transilvania. Dacia şi stăpânirea romană sunt înturnate pe nesimțite în contemporaneitate, voievozii se perindă în fața lectorului, veacurile fiind răsfoite peste pământurile natale, iar figuri dragi de părinți, frați, prieteni sau mentori îşi trec molcoma sau viforoasa vârstă din amintirea scriitorului în sufletele aplecate peste rânduri. În următoarele trei capitole care limpezesc relieful geografic al Transilvaniei, revin notele istorice, mai sporadice, pentru a umaniza peisajul. Nu departe de Sibiu, Turnu-Roşu veghează semeț imbatabilitatea pământenilor în fața cotropitorilor: "*Hac Turcae per ardua alpium itinera saepe invasere Transylvaniam, cum maxima sui clade*" (1043). Aceiaşi turci, conduşi peste munți de Bali-beg, simt din nou gustul amar al înfrângerii din partea oştenilor lui Ştefan Báthori, căruia comitele Timişului îi vine în ajutor; Câmpia Pâinii nu va fi uitat acest sângeros moment, grav cât o eternitate de durere. Iar hotarele Banatului tânjesc de şaisprezece ani întoarcerea acasă. Tot pământul este semănat cu istorie.

În schimb, în toiul evocării manevrelor militare din cartea a doua a scrierii, în *Atila,* Olahus găseşte de cuviință să definească reperele geografice la care se raportează istoria. Detricus şi Maternus îşi aşază tabăra la Potentiana – "*urbs […] inter campum memoratum et oppidum Thethem, ad eiusdem fluminis ripam sita, loco aliisque commoditatibus memorabilis*" (1044). Migala de geograf a umanistului nu se dezminte nici aici. Deşi i se arată numeroase semne nefaste, Attila porneşte în marş forțat către locul unde regi şi popoare potrivnice lui s-au adunat sub comanda lui Aëtius. Fiind vorba despre o bătălie memorabilă, scriitorul consemnează câteva date despre Câmpia Catalaunică: "*In campum igitur Catalaunicum sive Mauriacum, quem haud procul a Tholosa in longitudinem ducentis, in latitudinem vero septuaginta protendi leucis Sabellicus tradit, magna tendit festinatione*" (1045). La rândul ei, despre Toulouse sunt oferite informații cuprinse într-un medalion monografic, toate aceste fragmente, considerate separat părând a fi desprinse nu dintr-o cronică, ci dintr-un veritabil tratat geografic: "*Tholosa […] per id tempus Trasimundi regia, ad fines Galliae Narbonensis, non procul a radicibus Pyrenaei montis, ad ripam Garumnae fluvis sita est; civitas adhuc opulenta populo, Archiepiscopo, Academia ac negotiatorum commerciis inclyta*" (1046). Prin asemenea secvențe, scriitorul se dovedeşte bun cunoscător şi minuțios consemnator nu numai al geografiei patriei sale, în sens restrâns, ci şi al celei mari, europene, al cărei cetățean este, alături de toți umaniştii vremii. Neinițiații află de la el că oraşul Buda sau Etzelburg mai poartă şi numele nemțesc de Offen (de la cuptoarele de ardere a varului aflate, cândva, aici – "*a furnis calcis, quae olim ex lapidibus illic coquebatur*" (1047)) sau că la Rivo Alto, unde se retrăsese Antenor din calea lui Attila,

acum se ridică un oraş numit Veneţia. Şi toate acestea îmbogăţesc firul epic al faptelor regelui hun, făcând istoriografia umanistă mai frumoasă.

Acesteia, Coluccio Salutati îi spune *filantropie*, apreciind-o ca dominantă până şi în Sfânta Scriptură, fiind mai presus de toate ştiinţele (1048). Discipolul său, Leonardo Bruni, devenea în curând primul istoric autentic al epocii, nu doar prin subtilitatea cu care percepea cauzalitatea, ci şi pentru convingerea sa că realitatea nu este rigidă, ca în postulatele aristotelice, ci constă din libera decizie a oamenilor, concretizată în fapte. Conştiinţa critică umanizează istoriografia. Valla este în deplin acord cu exaltarea istoriei, aceasta – compendiu al omenirii – fiind şi compendiu al tuturor ştiinţelor (retorică, morală, politică, fizică etc.). El crede, ca şi Salutati, că "Moise şi Evangheliştii […] pot fi consideraţi […] istorici" (1049). Garin observă, însă, că umanismul nu receptează istoria doar drept *magistra vitae*, ci o vede şi sub aspectul ei de "vieţuire concretă a spiritului în toată bogăţia sa, dilatare a sa în toată amploarea dimensiunilor […] ideale" (1050). Alessandro Piccolomini defineşte, de pildă, istoria ca "oglindă a vieţii" (1051), sprijinind prin aceasta teoria lui Valla.

La Nicolaus Olahus, "oglinda" însăşi devine o piesă de artă personală, printre altele, datorită inserţiilor autobiografice; acestea contribuie, în mare măsură, tocmai la calitatea de "vieţuire concretă", la care trimitea Garin. Efectul umanizant al cotidianului este mai mare decât cel al momentelor care implică personalităţi istorice; de aceea, chiar şi în secvenţele autobiografice, faţă de valorosul document constituit de relatarea cursei pentru supremaţie a Dăneştilor şi Drăculeştilor, momentele civice din viaţa "aşezată" a lui Stoian sau a lui Matei Olahul (mai legate de "vieţuire", de "trai") sunt urmărite mai "de aproape" decât cele care au avut cu adevărat consecinţe mari, croind drumul istoriei. Când secuii nu-şi lasă vitele marcate cu fierul înroşit pentru a fi date ca "dar" cu ocazia naşterii unui prunc regal, se resimt de pe urma îndărătniciei lor sute de oşteni, alţii chiar murind în această încăierare, cum se întâmplă cu trei călăreţi din cei şaptesprezece trimişi de tatăl scriitorului în sprijinul lui Paulus Thomoreus, care primise însărcinarea regală; prin menţionarea acestui incident, calitatea umană (şi artistică) a textului se intensifică. Se iese din clişeul faptelor majore, atestate şi pecetluite, ale "personalităţilor", pătrunzându-se în acareturile anonime ale istoriei, în care, însă, oamenii arată şi mor la fel ca cei de la casele cele mari. În retorta istoriei, ei există. Iar istoria se deapănă pretutindeni, pe tot cuprinsul hărţii geografice a operei olahiene. Peisajele îşi au, fiecare, povestea. Şi numai când intenţia scriitorului este de a exalta mirificul cadru, sobra realitate istorică se închină în faţa minunatei *naturi* [92*].

Finalul descrierii Ungariei, capitolele XVIII-XIX, reprezintă lauda in-

trinsecă a necuprinselor frumuseți şi bogății ale acestui colț de pământ, o celebrare a naturii transformate în corn al abundenței, o odă în veşmântul de lucru al umanistului, pe mânecile căruia după ce s-a atins de stele, au rămas dâre de poleială. *Artistul* nu se poare "dezvinovăți", nici chiar înfăşurat în mantia roasă cu care a mers o viață întreagă să studieze în biblioteci. Aceste pagini nu sunt ale unui sârguincios studios, ci aparțin unui zămislitor de artă. Din cărți, studiosul putea afla că omul, cunoscând şi stăpânind mai bine legile societății decât pe cele ale naturii, i-a întors spatele acesteia din urmă. (O face şi umanistul Salutati, copleşit de inaccesibilitatea legilor universului; o făcuse şi Petrarca, acesta, dimpotrivă copleşit de măreția omului față de piscurile semețe. Giannozzo Manetti, Marsilio Ficino şi Pico della Mirandola văd intersectate în om toate frumusețile şi forțele naturii. Iar Pomponazzi, în *De fato*, considerând că înțeleptul este o divinitate telurică, îl situează pe om chiar mai presus de natură (1052).) Studiosul nu ar fi găsit în cărți formula meşteşugirii unor superbe pagini, nici chiar când Leonardo da Vinci sau Giordano Bruno inițiază reconsiderarea naturii – ambii fiind, în acelaşi timp, şi mari artişti –, deoarece o asemenea formulă nu există; ca orice artă, arta lui Olahus este unică. Umanistului transilvănean Bernardino Telesio i-ar putea reproşa, într-un nou *De rerum natura iuxta propria principia*, că a "recreat natura, rivalizând cu Dumnezeu" (1053). Dar, Tommaso Campanella i-ar răspunde aceluia că "natura e cartea sacră a lui Dumnezeu; *Scriptura* e cartea sacră a omului, insuflată de divin"; "lumea e carte şi templu al Domnului" (1054) (a se citi *artă* şi *natură*). Iar deosebirea dintre artist şi Dumnezeu este cea dintre ficțiune şi creație.

Solul negru al Ungariei "dă roade îmbelşugate fără un mare efort din partea cultivatorilor", chiar dacă "nu se folosesc îngrăşăminte" – "*non magno cultorum labore uberes producat fructus; […] nullus admodum est usus*" (1055), transformând de la sine grâuşorul sălbatic în grâu cu bob ales. Bogăția soiurilor şi marea cantitate a vinului fac ca butoaiele şi oalele goale să se cumpere cu cele pline – "*pro vase vacuo alterum vas, vino repletum, rependere*" (1056). Din vița sălbatică se obține un vin savuros ca la belgienilor: "*neque quod ex iis vinum exprimitur, minus sapidum est, quam quod apud Belgarum quosdam, nativo in solo productum habitumque ab incolis, pretio expositum vidi atque expertus sum*" (1057). Pepenii sunt dulci ca cele mediteraneene; puzderia de păsări sălbatice – fazani, potârnichi, sturzi, cocoşi de munte – face ca stârcii şi becaținele – apreciate delicatese ale străinilor – să nu aibă căutare în spațiul autohton. Păşunile îşi oferă întinderea îndestulătoare miilor de animale domestice, iar fânul prisoseşte într-atât, încât i se dă foc. Întinse păduri oferă tuturor, fără plată suficiente lemne de foc. Mierea abundă, iar cirezile şi vânatul hrănesc şi teritoriile învecinate. Apele

retrase în urma revărsării râurilor lasă pe maluri atât amar de peşte de tot soiul, încât după inundaţii bântuie molimele. Ţăranii vând străinilor racii cu carele, iar sturionii prinşi în Dunăre într-o singură captură, fără a socoti ceilalţi peşti din năvod, sunt în număr de mai bine de o mie şi au dimensiuni apreciabile: "*Ex quibus reperiuntur nonnulli duodecim et ultra pedum longi*" (1058). Apele termale, deosebit de tămăduitoare, îşi au utilitatea şi în morărit: "*Thermae […] sunt tanta vehementia alicubi erumpentes, ut molas circumagant frumentarias*" (1059). Resursele de minereuri, marmura roşie şi albă, alabastrul reprezintă inepuizabile bogăţii. Aurul Arieşului concurează cu comorile Padului; din cele trei forme în care aurul este oferit de natură, cu totul uluitoare sunt, însă, bucăţile masive, în stare pură, cu mărimi care taie respiraţia: "*Scripsit ad me Nicolaus Gherendinus, episcopus Transylvanus, colonum quendam circa Abrugh-Banya […] nuper reperisse aurum huius generis, in magnitudine panis rusticani, ponderis supra mille sexingentorum ducatorum*" (1060). Un anumit sol vâscos este folosit în chip de ceară, din el făcându-se lumânări. Sarea se taie cu târnăcopul şi este transportată cu navele pe Mureş, Someş şi Tisa, ori în care trase de câte şaisprezece boi. Pentru condimentarea mâncărurilor, natura i-a dăruit pe ţărani şi cu apa sărată a unor pâraie montane (1060 b).

Zugrăvind acest mirific colţ de univers, Nicolaus Olahus pare a fi destinatarul învăţăturilor lui Gargantua: "Cât despre lucrurile care sunt ale firii [citeşte: *ale naturii*], aş dori să le cercetezi cu luare aminte: să nu rămână nici o mare, nici un râu, nici un izvor cărora să nu le cunoşti ierburile şi peştii; să ştii toate tufele, toţi pomii şi copacii din pădure, toate păsările ce străbat văzduhul, toate florile pământului, toate metalele ascunse în adâncul genunilor, toate pietrele scumpe ale ţării de miazăzi şi răsărit, în aşa fel încât nimic să nu-ţi rămână necunoscut" (1061). De cunoscut, Olahus a cunoscut ca un inimos ascultător al sfatului lui Rabelais; de scris, a scris ca el însuşi, urmându-şi chemarea. Chemând, la rândul său într-o uimitoare, nesfârşită *călătorie* [93*]. Căci el însuşi este un călător, asemeni lui Flavio Biondo. Şi acela se arătase interesat de istorie, de geografie şi de natură în peregrinările sale. Acestora, spre deosebire de Blondus, Olahus le adaugă *visarea* [94*] din care îşi împărtăşeşte toţi semenii frânţi de realitate.

Procedase la fel umanistul Hans Sachs în *Fântâna tinereţii*, unde apa minunată a fântânii de marmură îi vindecă pe oameni de boli şi de bătrâneţe; tabloul aduce mult cu imaginea termelor creată de Olahus: "*Sunt […] sub dio ibidem in tribus aut quatuor locis thermae, omnes mirum in modum salubres […], in queis rustici vinearumque cultores, lavari consuevere, capite et humeris tenus extantes. Quod intuentibus speciem quodammodo praebet picturae resurrectionis generalis in parietibus aedium sacrarum pictae*" (1062).

Pentru Calderon de la Barca, *Viața e vis*. Doar că cel trezit la realitate aduce de "dincolo" un semn. Prin aceasta, în baroc, lumile intră în osmoză, hotarele se estompează şi orice paradox dobândeşte atributele firescului. Omul renascentist îşi completează, astfel, destinul, dacă lumea i se pare potrivnică aspirațiilor sale, creându-şi alt decor, o altă scenă a vieții. În acest teatru, prin vis îşi asumă şi idealizarea personajelor, care, pentru Erasmus, sunt măşti (1063). Bruno, Campanella, Ronsard (cu *Sfârşitul unei comedii*), Pierre Charon (*Despre înțelepciune*), Guillaume du Vair (*Despre filosofia morală a stoicilor*), Shakespeare (*Cum vă place, Tragedia spaniolă, Furtuna, Henric IV, Regele Lear*) au deopotrivă această viziune a lumii. Dar, în timp ce unii (Charon, du Vair) meditează asupra limitelor actorului impuse de marele regizor, alții contracarează mărginirea libertății, devenind ei înşişi regizori sau scenarişti.

La Olahus, visul nu reprezintă valorificarea posibilității de a evada din real, ci împlinirea, din resurse lăuntrice profunde, a unei nevoi de alinare, în momentele disperate ale vieții. Lumile sale sunt delimitate, dar nu este mai puțin adevărat că visul are asupra realului aceea înrâurire benefică ce face necesară însăşi înfiripparea sa. Durerea de nestăpânit provocată de pierderea fratelui face imposibilă pătrunderea în inima sa a bucuriei naşterii unui prunc. Subconştientul, revoltat de o asemenea impietate, creează remuşcări neştiute, care, însă, devin biruitoare în vis. Ochii se închid, iar în noul cadru în care se pătrunde pe porțile mărinimoasei naturi fără a pângări sufletul îndoliat, îşi face loc, cu o blândețe onirică, abia încolțita bucurie a unei noi vieți; la ea îndeamnă, ca pentru a uşura conştiința poetului, divinitatea însăşi:

"*Forte gemens nuper viridi consederam in umbra*
Cum fratris lachrimas funera maesta cano.
Murmure ubi grato vitreus perlabitur amnis
Exhilarans dulci tristia corda sono.
Incipit hic veteres cantu philomela querelas
Fronde sub umbrosa promere maesta suas.
Hanc aliae streperam volucres ganitibus altis
Argutae passim vincere quaeque studet.
Luctibus inmodicis fessos tunc deprimit artus
Occupat atque oculos lumina chara sopor. […]
Visus adesse mihi trepido crinibus Apollo,
Dextra manus cytheram, tela sinistra gerit.
Huic comites fuerant dryades doctaeque sorores
Et laetus charitum (numina grata) chorus […]
«Quid crudeli, inquit, gemitu tua corda fatigas

Et vitam luctu transigis hancce tuam? […]
Quin positu luctu meliorem concipe mentem
Carminibusque novum concelebra puerum.»” (1064)

Din porunca lui Jupiter, Apollo pleacă în ținutul Rendva spre a-i ursi noului vlăstar al neamului de Calna o viață prosperă. Asemeni mirificelor peisaje din Hungaria, care oferă bunăstare localnicilor, lumea de vis domeniului Rendva, scăldată de Nittria, de Vag şi Dunăre înseamnă belşug şi armonie deplină:

“Cernitur hos inter rapidus cursus fluviorum
Emerici nostri Rendve vocata domus.
Hanc etiam glebae centrum renovantur aratris
Innumerisque boant pasqua laeta bobus
Et crebris ovium foetus balatibus adsunt
Cornibus et caprae proelia iuncta ciunt.” (1065)

O mai idilică viziune asupra naturii stăpânite de om nu s-ar putea găsi nici la Vergilius. Iar cel născut în mijlocul acestei lumi îmbelşugate, în care frumusețea şi pacea îşi țin isonul, este legănat de visul vieții împlinite aduse la căpătâiul său prin prielnice ursite.

Dacă visul *poetului* irumpe din arzătoarea sa sete de mângâiere, în *proză* capătă reflexe premonitorii sau, cel puțin, aşa impune regele hun să fie considerat visul său în care este înarmat de zeul Marte, deoarece a doua zi un soldat de-al său avea să găsească pe câmp o sabie, pe care Attila şi-o însuşeşte ca pe una trimisă din cer: “*Gladio utebatur, ut ipse putabat, divinitus ei misso. Namque dum quadam nocte per quietem vidisset se a Marte armari, postero die quidam ex gregariis militibus detulit ad eum ensem, in campo patienti, dum vestigium cuiusdam vitulae saucitae insequeretur forte fortuna repertum. Quae res fidem praecedentis sui somnii non modice confirmavit*” (1066). Attila este un superstițios şi un vanitos. Intervenția autorului prin sintagma ”*ut ipse putabat*” pune oarecum într-o altă lumină această întâmplare care a urmat visului său, părând să îndemne la prudență în aprecierea ca semn ceresc a găsirii sabiei după visul avut; oricum, *speranța* [95*] regelui de a fi învestit ca atare de divinitate există. Scriitorul nu decide, însă, în această apreciere; de aceea, visul pare să rămână un fapt, iar speranța care leagă de el realitatea ce îi succede nu se transformă neapărat într-o iluzie.

În cadru larg, european, conceptul, moştenit, ca atitudine, din latinescul *dum spiro spero,* şi mai de demult, se întoarnă spre semnificațiile aspirației. Iar aceasta, de la du Bellay la Giordano Bruno, este legată de năzuința ființei umane de a întâlni divinul, la acesta din urmă, prin “eroicele avânturi”. În sens restrâns, speranța este aşteptarea unei “stări mai bune” (1067).

În versurile lui Olahus, speranța în mai bine este legată de Mesia. Sfânta zi a Paştelui exaltă încrederea în mântuirea umanității şi aduce în inimi o debordantă bucurie:

"Salve sancta dies nostrae spes firma salutis
Quae reseras atri carceris alba fores.
Tu nobis Christo stabilem surgente salutem
Promittis […]" (1068).

Ca reprezentant al Domnului pe pământ, preotul este chemat şi el să îndreptățească speranțele de mai bine ale oamenilor, fie ei tineri sau vârstnici:

"Gratulor adventum faustum, clarissime princeps,
Quod remeas ad nos prosper et incolumnis,
Gratulantur reditum juvenum laetissima corda
Felicem praesul cunctaque turba senum. […]
Fac igitur vincas, praesul ter maxime nostram
Spem de te castis moribus, hisce tuis." (1069)

Cu semnificații adânci, speranța întrupată a umanismului este, pentru Olahus, prietenul său nepereche, cu nume predestinat: Desiderius Erasmus. Însăşi regina Maria nădăjduieşte să-l cunoască, dar speranța ei, ca şi a lui Olahus, rămâne neîmplinită, datorită "pizmaşei Lachesis":

"*Haec ferventi animo magnum cupiebat Erasmum*
Cernere sed Lachesis fatalia stamina rupit." (1070)

Cuprins de deznădejdea atâtor pierderi iremediabile, poetul îşi îndreaptă ultima speranță către o viață abia înfiripată; părinte prin botez al pruncului Gabriel, Olahus îi încredințează acestuia toată nădejdea de prosperare a neamului:

"*Tu patri matrique tu ac spes maxima surge,*
Augebisque tuam maximo honore domum." (1071)

Însă această speranță părintească va rămâne neîmplinită; vitejeştile fapte de arme nu vor avea loc, iar cursul istoriei nu are a se supune acestei vieți stinse prea curând.

Mult mai multe meandre îl poartă îndelung pe vărul Petru al umanistului, voievod al Munteniei, care suferind măriri şi umilințe după bunul plac al Porții, îşi pune speranța în Dumnezeu: "*Scripsit […] sperare tamen se in Dei clementia, quod, expulso hoste, ignominiam acceptam armis vindicaturus, regno virtute potiatur*" (1072). Prin aceasta, umanistul conferă conceptului mai mult valoarea pe care o avea la grecii antici decât la romani (în Elada

speranța era privită ca o amăgire). Citind rândurile vărului de pe Argeş, scriitorul cugetă cu mult scepticism la idealul în care Petru îşi investeşte speranța; el explică: "*Ita spes hominem trahit, rerumque humanarum conditiones mutari consuevere. Sed vix alicubi tuta esse potest regni societas multo minus in Transalpina, nostra aetate, iam pro maiore parte Turcarum tyrannidi subiecta*" (1073).

În paginile cărții a doua şi Attila are o aspirație: ca bogățiile şi stăpânirea întregii lumi să-i aparțină ("*Totius orbis opes et imperium nobis sint*" (1074).) Dramatismul acestei scrieri rezidă în punerea în opoziție a acestui ideal al său şi a speranței de supraviețuire a celor pe care îi invadează: "*Ad hunc [Nicasium], quum Atila obsidioni urbis vehementius intenderet, nullaque spes esset reliquia salutis, cives pars alta ex pectore trahentes suspiria, pars lacrymabundi, humiles confugiunt*" (1075). Inițiatul Domnului este pentru reimsieni singura călăuză de la care nădăjduiesc salvarea: "*Alterum horum [malorum] perpetiendum erit, ni aut divinitus adiuti, aut tuis, pater optime, consiliis spes aliqua propulsandi a nobis periculi, ob oculos proposita fuerit*" (1076). Clarvăzătorul episcop le vorbeşte, însă, despre o altfel de speranță, cea în viața de apoi: "*Cuius si praeceptis observandis toto quo possumus animo incubuerimus, promissaque vitae coelestis spe indubitata expectaverimus, nihil in rebus his mundanis tam grave nobis obvenerit quod non in Illius fide constanter perferre possimus*" (1077). Nicasius oferă reimsienilor, ca speranță de mântuire, rugăciunea; la Aquileia, în lipsa unui preot dăruit cu harul prorocirii, localnicii socotesc că speranța libertății lor stă în eroism: "*Non ignari, nullam aliam superesse spem vitae quam si hostem […] repellere, ac urbem vi virtuteque conservare possent*" (1078). Soarta lor nu va fi, însă, mai blândă decât a cetățenilor din Rhemi, iar speranța nutrită se va transforma în disperare.

Paleta de semnificații a conceptului *speranță* este bogată al Olahus: de la încredere la aspirație, de la ideal la iluzie şi *utopie* [96*], eroii săi sunt însuflețiți de sentimente nuanțate în funcție de conjunctură sau de propria lor complexitate sufletească.

Cât despre sufletul umanistului Olahus, într-un univers mult prea strâmt pentru aspirațiile ființei umane libere, acesta se vede nevoit să călătorească între alte hotare, mai generoase. Dar utopice, în măsura în care peisajele reale sunt fie "filtrate" prin sufletul său de artist, fie poartă amprenta legendarelor obârşii. Acestea se insinuează chiar din debutul *Hungariei*, unde preocuparea este de a stabili reperele spațiale ale istoriei ce urmează a fi evocată: "*Scythiam veteres duplicem prodidere: unam in Europa, alteram in Asia sitam, Tanai flumine utramque dirimente. Quae ultra Tanaim est, Asiatica dicitur, atque a Riphaeis et Hyperboreis a Septemtrione montibus incipiens, Orientem versus,*

citra et ultra Imaum montem contenta, […] per litus tandem Hircani maris, in Occidentem recurrens, ad paludem Maeotides et Pontum Euxinum, circa Caucasum montem terminatur. Altera vero, citra Tanaim est, quam Europaeam dicunt. Haec, a locis Septentrionicis fere incognitis initium sumens, per iuga Riphaea et Hyperborea, meridiem versus ad Thraciam finitur, […]. Sive ergo ex Asiatica […], sive ex Europaea Scythia Hungari originem ducant, haud multum interesse crediderim. Satis certe constat, eos ex Scythia ortos" (1079). Învăluirea în incertitudine se desfăşoară pe trei planuri, într-un cadru riguros ştiinţific la suprafaţă. La prima vedere, exigenţele ştiinţifice sunt satisfăcute prin localizare, clasificare, descriere, termeni geografici. Însă toponimele cu adevărat referenţiale (hotarul dintre cele două sciţii, "coloana vertebrală" a regiunii) nu au acoperire în realitate: munţii Riphaeici şi cei Hyperboreici sunt legendari. În al doilea rând, nici limita ţinutului nu este precizată, scriitorul menţionând vag că Sciţia începe "din locuri nordice aproape necunoscute" ("*a locis Septentrionis fere incognitis*" (1079 b)). Al treilea argument este însăşi necunoaşterea arealului de geneză: Europa sau Asia? Acestor elemente ce ţin de lipsa unei metode de cercetare cu adevărat ştiinţifică li se alătură, când se iese dintre hotarele unor vremuri ancestrale, viziunea particularizantă a artistului, precum şi faptul, mărturisit în *Ad lectorem*, că descrierile se bazează în mare parte pe amintirile scriitorului. Cu toate acestea, nu imprecizia ştiinţifică este cea care atrage atenţia, ci, în locul unor asemenea "lipsuri", un "plus": cel al încărcăturii artistice a scriiturii.

În spaţiul cu coordonate distorsionate, toponimele par să nu-şi aibă rostul. În locul lor rămân ape termale miraculos de tămăduitoare – "*thermae […] mirum in modum salubres*" (1080), abaţii renumite pentru sacramentul lor miraculos – "*sacramento miraculoso celebris*" (1081), vii pentru vinuri exotice, cu gust dulce, care parcă sunt cretane – "*vina exotica […] atque perinde ac Cretica sunt, dulci sapore praestantia*" (1082), catedrale adăpostind sfinte morminte făcătoare de minuni – "*ecclesia cathedrali sepultura divi Ladislai miraculis clari*" (1083), insule plutitoare năpădite de trestii – "*insulae […] arundinibus […] frequentes […] natare videntur*" (1084), plante sălbatice, mai roditoare decât cele cultivate în alte părţi "*si sementem farris feceris, […] ob terrae suculentam bonitatem vertatur in electi tritici granum*" (1085); "*vites silvestres maiores et botros et acinos […] producunt, quam […] domesticae cultaeve*" (1086), pâraie care preschimbă fierul în cupru – "*fluviolum, qui ferrum […] cupri transmutat*" (1087) – toate minuni ale naturii. Vinul, sălbăticiunile, peştele, cirezile, până şi fânul, prisosesc, bulgării de aur, sarea şi celelalte bogăţii ale pământului fac din ţinutul descris de scriitor nu doar o lume nepereche a belşugului, ci un univers ieşit din marginile firescului, unde natura şi divinitatea îşi revarsă darurile, răsplătind

înmiit sârguința oamenilor. De aceea, acest spațiu binecuvântat nu are nimic în comun cu vreun *Schlaraffenland*. Insula lui Thomas Morus sau a predecesorului său, Francesco Sansovino, reprezintă locul absolut care "nu există nicăieri". Spațiul idealizat al lui Olahus are, totuși, temeiuri geografice, fiind o ipostază a sa meșteșugită, un altoi nobil răsădit în sărmana inimă a oropsiților istoriei. Mesaj de mândrie către largile orizonturi europene și de optimism către proprii pământeni, scrierea umanistului transilvănean rămâne o odă a bucuriei celebrând măreția naturii, veșnica ei prospețime și generozitate, precum și munca omului, dincolo de revelație. Căci, spre deosebire de *Noua Atlantidă* a lui Francis Bacon sau de *Cetatea soarelui* a lui Campanella, unde, în utopica republică, omul slujește fie știința, fie *logosul*, omul lui Olahus este harnicul fiu al naturii. Țara sa nu seamănă nici cu universul teatrului shakespeareian, unde scena este o "altă" lume, paralelă cu realitatea, nici cu atâtea Arcadii aflate la modă (Sannazaro, Philip Sidney) – acestea fiind, alături de drama pastorală *Aminta* a lui Tasso, de *Diana* lui Montemayor, de *Galateea* lui Cervantes, de alte scrieri ale lui Spencer, Guarini și alții, universuri pastorale. Ce-i drept, în mijlocul multora, ca într-un anumit celebru tablou, există sâmburele tristeții: "*Et in Arcadia ego*" – "Iar în Arcadia, eu". Acest memento înscris pe un mormânt al tabloului, limitează, totuși, fericirea și frumusețea vieții. Și la Olahus răzbate regretul și revolta pentru profanarea (de către turci) a minunatei naturi, precum și a celor făptuite pe fața pământului de brațe creștine. Numai că, în *Hungaria*, răul nu este menit a face lumina să pălească, ci să îmboldească la revendicarea binelui la care îndreptățește istoria. Iar binele este patria, sfântul pământ al strămoșilor. Fiii ei mai puțin vrednici, cei care se "dezaburesc" pe malul Dunării de vinul băut cu necumpătare, nu cunosc filosofica deviză a templului Sfintei Butelci și nu vor fi având setea de cultură a telemiților lui Rabelais. Dar istoria croită și prin vitejia și sacrificiile lor este una reală și tulburătoare, capabilă să eclipseze artificiala armonie din Telem.

Totodată, în paginile lui Olahus, natura sprijină istoria și patriotismul localnicilor; fântâna Sfintei Cruci, cea cu apa pură și tămăduitoare, îi ține la distanță pe cuceritorii turci prin fantastice torțe arzând peste noapte. Dacă pentru Pietro Pomponazzi, după cum reiese din a sa *Carte despre cauzele minunilor aflate în natură*, aceste miracole sunt contestabile, decurgând din necunoașterea naturii de către om, viziunea lui Olahus nu integrează doar omul în cosmos, ci și umanizează cadrul natural care, apoi, inclusiv prin elementul suprauman, este implicat în viața și starea sufletească a pământenilor, preluându-le bucuriile și suferințele.

Girolamo Cardano, în *De rerum varietate*, și Giordano Bruno, cu al său *De furtivis litterarum notis*, deși opozanți, sunt deopotrivă preocupați de

miraculosul din natură (1088). Olahus nu îl caută înadins, nu îl cercetează, ci consemnează uneori, nu fără sinceră satisfacție, ceea ce mărturisește că *a aflat* (de pildă, despre o fântână care expulzează leșurile aruncate în ea) – "*Haec ego olim audivi a servis […] bani eius loci*" (1089). Diferența majoră dintre perspectiva lui Olahus și cea a altor umaniști este că, în timp ce la aceștia din urmă omul devine un inițiat al naturii, la Olahus natura pare să participe la activitatea și trăirile umane. Este o lume "răsturnată" care, în paginile *Hungariei*, câștigă laurii artei, situând omul, discret, dar semnificativ, în centrul universului. Totuși, neputându-i domina stihiile, ființa umană îi consultă semnele, înconjurându-se de *superstiții* [97*].

Pentru Marsilio Ficino, acestea constituie abateri de la *docta religio*: "unele preocupări ale ignoranților se cuvine să le numim mai degrabă superstiție decât religie" (1090). Iar Bruno, în *Spaccio della bestia trionfante*, condamnă superstițiile populare, considerându-le dovada încătușării libertății umane.

Olahus nu se ferește să-l prezinte pe om în intimitatea fragilității sale față de forțele destinului. În scrierile sale, părinții se îngrijesc să dea copiilor nume menite să-i ocrotească. În cazul finului său Gabriel, destinul nu s-a lăsat, însă, înduplecat:

"*Quid, fili, nomen frustra Gabrielis habebas*
Tam cito si coeli raptus ad astra fugis?" (1091)

Înainte de bătălii, comandanții consultă prorocii sau urmăresc semnele prevestitoare ale sorților de izbândă. Carol Quintul nu pornește împotriva răzvrătitului Francisc I fără a se asigura că semnele îi sunt favorabile:

"*Auspiciisque bonis, Caroli pia signa sequuti*
Unanimes cuncti cognita castra petunt." (1092)

Puternicul rege Attila este purtat și el de superstiții; amână incursiunea în Germania; considerând că prăbușirea din senin a corturilor sale prevestește un eșec militar: "*Atila […] tentorii sui, sereno coelo subito prolapsi portento perculsus, dimisso exercitu […] ipse, ne id quoque temporis quod a bello supererat gerendo inutiliter […] absumeret, statuit regnum legibus stabilire*" (1093).

Înainte de bătălia catalaunică regele este înștiințat atât de ascetul gal, cât și de prorocii săi că va suferi o mare înfrângere. Speranța, însă, că, Aëtius va pieri pe câmpul de luptă, îl determină pe Attila să își încerce norocul, în pofida eclipselor Lunii, a ivirii unei comete cu coada îndreptată către apus, a cerurilor sfâșiate ori a cutremurelor: "*Exercitus etiam sui quovis discrimine, belli subire fortunam constituit, modo Aëtius, ut ipse sperabat, interfectum*

conspiceret. Multa prodigia huius praelii atrocitatem pronunciarunt. Lunam binam eo anno passa est eclipsim; plurimae urbes repentino terrae motu corruerunt; coelum cruento hiatu apertum, mutuis hastis ignitis id oblique scindentibus; visus praeterea cometes aliquot noctibus radios suos Occidentem versus porrigens. Quibus ostentis multi mortales terrebantur" (1094).

Attila se ştie sprijinit de divinitate şi pentru sabia găsită pe câmp, după ce tocmai visase că îl înarmează zeul războiului: "*Gladio utebatur, ut ipse putabat, divinitus ei misso. Namque dum quadam nocte per quietem vidisset se a Marte armari, postero die quidam ex gregariis militibus detulit ad eum ensem, in campo patienti […] forte fortuna repertum*" (1095). Regele hun interpretează uneori singur şi în favoarea sa întâmplări care altora nu le-ar atrage atenția. Gata să purceadă la drum în campania din Italia, Attila găseşte de bun augur faptul că un corb, zburând dinspre răsărit, se aşază pe umărul său drept, ca apoi să se piardă în tării: "*Quum itineri accinctus, equum conscenderet, dicitur corvus ab oriente advolans, humero eius dextro insedisse, ac deinde tantisper in sublime volasse, dum visum omnium effugeret. Hoc auspicio laetus, Atila mox iter capit*" (1096). Tot astfel, stăruind până la disperare în asediul Aquileiei, în timp ce armata începe a-şi arăta pe față nemulțumirea pentru zadarnica insistență a regelui, Attila, după ce, în neliniştea sa de leu înlănțuit, riscă extremele cercetând de unul singur zidurile cetății şi ucide pe doi dintre inamicii care îl surprind, observă că o barză îşi mută puii dintr-un turn într-un loc mai ferit. Regele deduce de aici că instinctul păsării prevesteşte apropiata ruinare a cetății: "*Altero dein die, dum multis frustra tentatis opugnationibus Atila anxius et curarum plenus, more suo, moenia urbis circumequitaret, vidit circoniam* [sic] *avem in summo cuiusdam turris culmine nidum habere, ex quo avis ipsa pullos adhuc implumes, unum post alium, in arundinetum urbi vicinum rostro deferret. Cuius rei spectaculo quum Atila diutius cogitabundus constitisset, tandem ad suos dixisse fertur, avem ruinae civitatis iam iam imminentis praesciam, pullis suis praeparare securitatem. Nam quod in arundinetum cum pullis migraret, portendere urbem propediem in manus suas deventuram, velleque ciconiam* [sic!] *mali futuri praesciam, pullos suos me simul cum urbe incendio aut ruina paulo post absumerentur, liberos esse. Hoc igitur augurio admonitus, Atila urbis ipsius oppugnationi eo ipso die vehementius instare coepit*" (1097). Şi nici de această dată regele nu se înşeală.

În pragul cuceririi Romei, însă, Attila devine dintr-odată prudent. Auspiciile care l-au călăuzit spre glorie, acum se întunecă. Oraşul este sfânt. Cine se încumetă să se atingă de cetatea Domnului, va pieri. Regelui îi este greu să-şi lămurească militarii în privința arătării venerabile – "*homo habitu augustiore veneranda canitie, stricto ense*" (1098) – care îl vesteşte că biciul

lui Dumnezeu va cădea sub sabia Lui, de nu va cruța Roma. Cum i se cuvine unui adevărat comandant, Attila nu dă socoteală oştenilor, ci doar răspunde scurt la nedumerirea lor: "*ita factum et convenisse et oportuisse*" (1099). Cu atât mai mult cu cât aflase mai devreme că Alaric, regele ostrogoților, a plătit cu viața încercarea sa de odinioară de a pângări Roma: *"[Atila] casu Alarici regis Gothorum permotus [erat], quem ea urbe ante se expugnata atque direpta, inopinato fato defunctum fuisse acceperat*" (1100).

Totuşi, zilele lui Attila sunt de acum numărate. Prorocirea pustnicului gal, conform căreia, după ce creştinătatea va fi fost îndeajuns pedepsită prin el, Dumnezeu îl va opri de la a mai pricinui prăpăd şi suferință fiilor Săi, se apropie de împlinire. Noul împărat al Constantinopolelui, Marcianus, este vestit în somn că Imperiul de Răsărit este mântuit de huni: "*Nocte illa qua Atila extinctus fuerat, Martianus imperator Constantinopolitanus vidisse, dicitur, in somnis arcum Atilae fractum esse*" (1101). În afara acestui semn, superstiția oamenilor deduce şi din alte întâmplări apropiata moarte a regelui: "*Plurima mortem eius prodigia praesignavere. Nuptiali eius die, equus, quo in proeliis et optimo et sibi fidissimo utebatur, nullo signo praecedentis morbi apparente, subito est mortuus. Mycoltha etiam sponsa ingressura cubiculum, tam fortiter pedem dextrum limini impegit ut ex dolore nimio aliquamdiu desidere fuerit coacta. Cometes ante eius mortem viginti circiter noctibus ad ortum solis vernium visus. Ad hoc, traditur quaedam mulier fanatica, equo invecta, Atilae redeunti ex Italia in Pannoniam, sub traiectum Lyci amnis, inter Rhetos et Vindelicos defluentis, ter frementi voce acclamavisse: «Retro Atila»*" (1102).

Aceste semne marchează ultima expediție a regelui hun, drumul său în neant incursiunea sa, prin moarte, în ***eternitate*** [98*].

VI.

"non avrà loco «fu», «sarà» né «era»,
ma «è» solo in presente, ed «ora» ed «oggi»
e sola eternità raccolta e'ntera;"

(Petrarca – *Tryumphus Eternitatis*, v. 67-69)

Muritor prin trup, pentru Ficino şi Pietro Pomponazzi, remarcabil succesor al lui Vernia pe tărâmul aristotelismului, omul dăinuie veşnic prin sufletul său. Totuşi, lucrarea lui Pomponazzi *De immortalitate animae*, declanşează în epocă o aprinsă polemică, deoarece autorul pune la îndoială

în ea autonomia spiritului față de trup și, pe această cale tomistă, lasă loc echivocului. Crisostomo Javelli, Gaspare Contarini, Pier Niccolò Castellani, pledând, dimpotrivă, pentru separatism, apără nemurirea necondiționată a omului. Prins între averroiști și platonicieni, Jacopo Zabarella observă în *De rebus naturalibus* că nu există o contradicție propriu-zisă între aceste puncte de vedere, de vreme ce separarea poate fi judecată ca *distincție*, nu ca *detaşare*. O viziune plină de cutezanță are Giordano Bruno, care susține că substanța corpurilor este nemuritoare, "moartea nefiind altceva decât diviziune și reunire" (1103), conform principiului că nimic nu se creează, nimic nu se distruge, ci totul se transformă. Surmontând, însă, această dispută, umaniștii se situează în deplin consens în aprecierea că omul de artă se bucură de nemurire în calitatea sa de creator. De la umanismul italian și până la teatrul elisabetan, numai astfel poate fi concepută replica la bine înrădăcinatul motiv *memento mori*, din care decurge firesc un altul: *carpe diem*.

Fidel acestei convingeri, Olahus o întregește răsfrângând eternitatea și asupra eroului proslăvit prin artă. Astfel, dacă în scrisoarea în versuri adresată lui Franciscus de Burgundia, el îl îndeamnă pe destinatarul rândurilor sale să elogieze personalitatea lui Erasmus și pentru propriul său renume (deoarece cărțile lăsate omenirii de marele umanist olandez oricum i-au dăruit deja nemurirea – "*nec sustinent foedam libri perniciem*" (1104)):

"*Attamen ipse tuum cunctis memorabile reddes*
Nomen dum Erasmum garrula canes lyra" (1105) –

tot acolo se recunoaște și meritul lui Homer în asigurarea gloriei eterne a lui Ahile și Agamemnon:

"Insignes clari si non Agamemnonis artes
Homerus aut Achille esset ordine
Complexus, minime possent praestantia facta
Reges ducesque horum sequi nunc sedulo." (1106)

Ideea aceleiași îngemănate nemuriri răzbate și din elogiul adresat lui Franciscus Craneveldius, care cântă vitejia lui Carol, precum Ovidius faptele lui Octavian:

"Inclita si Caroli super aethera fama manebit
Et tua, crede mihi, musa perennis erit." (1107)

Prietenului Jacobus Danus Olahus îi prevestește, datorită volumului scris de acela, veșnicia poetului Maro. Adresându-se noii cărți, îi cere să nu dezamăgească destinul nepieritor al autorului său:

"*Aeternamque tuo nomen conquire poëtae,*
Fac Dani vigeat nomen ubique tui." (1108)

Veşnicia cucerită prin talent a istoricului Ursinus Velius dobândeşte în versurile lui Olahus nemărginiri poetice:

"Sublimis magno semper celebrabitur orbe
Ister dum celeres in mare fundit aquas
Sydera dum coeli tenebras splendore fugabunt
Atque vehent solem dum Phaetonis equi." (1109)

Similare nemargini are şi virtutea episcopului de Vác, Brodericus, pioşenia, cinstea şi înțelepciunea sa dăinuind "cât Phoebus va străluci în Olimpul ceresc, cât Cynthia cea luminoasă alungă desele umbre" –

"*Phoebus in aethereo donec clarescet Olympo*
Dum tenebras densas Cynthia clara fugat." (1110)

În proza lui Olahus, Detricus, rănit în frunte de o săgeată a hunilor, scăpând totuşi de la moarte, va fi pomenit în cântecele populare drept "*Detricus Immortalis*". Însuşi regele râvneşte nemurirea şi pune la inimă sfatul pontifului de la Roma de a lăsa neatins Oraşul în schimbul propriei veşnicii: "*Nulla res propius immortaliti accedere potes* […] – îl asigură papa pe Attila, amintindu-i de veşnicia şi clemența lui *Dumnezeu* [99*] – *Deoque esse simillimus, quam parcere humilibus et misericordiam petentibus impartiri* " (1111).

Aristotelic prin formație, Marsilio Ficino traducând, sub înrâurirea lui Gemistos şi Plethon, precum şi la îndemnul lui Cosimo de Medici, pe Platon şi pe neoplatonici, formulează în prefața la Plotin, conceptul *docta religio*, prin care ființa umană se leagă de divinitate. În *Sopra l'Amore*, Ficino arată că Dumnezeu este atemporarul izvor a toate: "Dumnezeu este deasupra eternității; îngerul este cu totul în eternitate, deoarece esența şi acțiunea sa sunt stabile […]; sufletul se află în parte în eternitate şi în parte în timp, pentru că substanța sa este întotdeauna aceeaşi […], pe când acțiunea sa […] parcurge intervale de timp; corpul este supus în întregime timpului, pentru că substanța sa se schimbă şi orice acțiune a sa cere spațiu temporal" (1112). Ca şi Petrarca, Ficino consideră că esența divină nu poate fi cunoscută de mintea finită a omului, ci se cuvine adorată: "Întrucât lumina lui Dumnezeu depăşeşte granițele înțelesului, ea nu poate fi în nici un fel înțeleasă de inteligența naturală a omului, ci mai degrabă este subtilă şi, astfel iubită, pare că pătrunde în noi cu grație" (1113). Şi pentru Diacceto iubirea este calea unică de a accede la Dumnezeu, despre care afirmă că "este început, mijloc şi sfârşit. Deoarece prin început înțelegem că lucrurile pornesc de la el, prin mijloc înțelegem

că lucrurile se transformă în el, prin sfârşit, că el le atribuie cea mai înaltă perfecţiune: a sa" (1114). Diacceto reia aici ideea divinităţii unitare, totale şi perfecte, aşa cum o formulează Dionisie Areopagitul: "Domnul este strălucire pentru luminaţi, perfecţiune pentru cei perfecţi, divinitate pentru cei zeificaţi, simplitate pentru cei simpli, […] viaţă pentru cei vii" (1115). Torquato Tasso, în dialogul *Minturno*, mai aproape de Ficino, rămâne adeptul nedefinirii lui Dumnezeu: "Domnul nu este nici frumos, nici perfect, deoarece nu este creat" (1116). Formele de manifestare a divinităţii sunt inepuizabile – arată Bruno. În *De l'infinito* şi în *De immenso*, aceasta justifică şi infinitul naturii prin care se arată Dumnezeu: "în chip de urmă, cum spun platonicii, de efect îndepărtat, cum spun peripateticii, de îmbrăcăminte, cum spun cabaliştii, de spate […], cum spun talmudiştii, de oglindă, umbră şi enigmă, cum spun apocalipticii" (1117). Ca urmare, în viziunea lui Bruno, sufletul nu aparţine doar omului, sau vieţuitoarelor, ci, deoarece Dumnezeu se dezvăluie percepţiei prin orice, prin tot, totul este însufleţit, chiar corpurile şi obiectele şi, de aceea, nimic nu moare, ci totul se supune transformării. Dacă, deci, umanismul promovează ideea antropocentrismului, Nicolaus Cusanus duce mai departe acest crez, către un univers omnicentric, argumentându-şi teoria tocmai prin universalitatea divină. Această generoasă concepţie va naufragia în faza finală, sceptică a umanismului, în policentrismul amar al lui Montaigne, care detronează biata făptură umană de la privilegii, într-un univers al relativului. Până atunci, însă, ca atâţia alţii, eruditul umanist Manetti, prin *De dignitate et excellentia hominis*, îi cheamă pe oameni la cultivarea virtuţi pentru a fi asemeni lui Dumnezeu: "O, oameni, sau, mai degrabă, o, fiinţe minunate, […] după ce aţi fost […] ridicaţi la un rang şi o noblеţe atât de mare încât să nu vă îndoiţi întru nimic că tot ce se întâmplă în lume […] ascultă de […] puterea voastră […], preocuparea voastră să fie virtutea […], pentru ca prin neîntrerupta […] ei practicare, să deveniţi aproape asemănători cu nemuritorul Dumnezeu, căci datoria de a raţiona şi de a acţiona […] sunt într-adevăr comune cu Dumnezeu cel atotputernic" (1118).

În străfundurile cugetului său această virtute o întrezărise şi Attila, renunţând la cucerirea Romei, când papa, aşa cum îşi imaginează Olahus, tocmai invocând nemurirea şi asemănarea cu Dumnezeu, îi implorase clemenţa. Însă regele nu-l cunoaşte pe Dumnezeu şi cere lămuriri de la schivnicul adus la el din râpele Galiei. Află de la acesta, că "zeul pe care îl venerează sincer şi cu sfinţenie creştinii", în întreita sa persoană, în, totuşi, unica sa substanţă şi divinitate – "[*Deus] quem christiani in persona trinum, in substantia tamen et divinitate unicum vere et sancte colunt*" (1119) – are putere absolută: "*res mortalium omnes manu sua continet, […] ut non sit possibile quempiam illius immensa consilia comprehendere*" (1120). Forţa dumnezeiască orânduie şi

viața celor care nu-i mărturisesc credința, iar Attila avea să afle de la ascetul clarvăzător cât de supusă Domnului este propria sa măreție: "*Te tantisper hac potentia terrena uti patietur, dum ei visum fuerit, ut certus sis, cogitatus, consilium et vires tuas, praeter Dei arbitrium nihil roboris habituras, non modo terrena, sed etiam coelestia in ipsius nutu esse posita*" (1121).

În opera lui Olahus, preoți, călugări şi mireni se închină deopotrivă Atotputernicului. Cetățenii din Rhemi, conştienți că soarta lor este în mâna Domnului mărturisesc episcopului că nu cunosc nimic mai presus de Dumnezeu: "*Dei clementiam praeter omnes res mortalium omni tempore aestimaverimus*" (1122). Ei au certitudinea că nenorocirea abătută asupra lor este pedeapsa păcatelor săvârşite – "*hac omnis calamitas propter nostra scelera nobis ab eo immisa [est]*" (1123) – şi speră ca revenirea lor la adevărata credință să atragă îndurarea lui Dumnezeu: "*dum in meliorem vivendi ordinem nos converterimus, hostes a cervicibus rursus nostris Deum aut depulsurum aut placabiliores humanioresque redditurum*" (1124). Nicasius, împărtăşindu-le viitorul, le aminteşte că Dumnezeu deține, dintru începuturi, şi răsplata suferințelor lor, dacă nu se dezic de El: "*Illa coelestia, quae Deus nomen suum in fide et charitate professis ab initio constituit praemia, ut sensibus incomprehensibilia sunt humanis, ita felicia, immortabilia*" (1125). Prin aprecierea lui Nicasius asupra acestor răsplăți, precum şi prin cuvintele pustnicului, Olahus este în asentimentul unanim al umaniştilor că ființa lui Dumnezeu nu este accesibilă cunoaşterii altfel decât prin voia Sa; ascetul îşi declină meritul de a şti câte ceva despre destinul lui Attila – "*quatenus eius sinit benignitas*" (1126) –, iar Nicasius arată, de asemenea, că darul său este semnul generozității divine şi nu îl crede meritat: "*Quicquid tamen est Dei donorum in me collocatum, id omne acceptum refero illius in me charitati e misericordiae beneficio […], non meis meritis, sed propria sua benignitate […]. Nec est cur vos quod Dei donum est meis tribuatis viribus*" (1128). Iar trufaşilor cuceritori episcopul le atrage atenția că şi-au dobândit stăpânirea "nu atât prin puterile […lor], cât prin îngăduința lui Dumnezeu" – "*non viribus magis […suis], quam Dei permissione*" (1128). La rândul ei, Eutropia, jelindu-şi fratele şi apărându-şi castitatea, îl defineşte pe Dumnezeu drept "ocrotitor al virtuții şi al pudorii" – "*virtutis et puditiae vindex*" (1129) – şi revendică pedepsirea agresorilor.

O face şi Olahus, când hoarda otomană pângăreşte numele Domnului şi, dacă suspinele sale răbufnesc, în *Hungaria*, din profunzimile disperării, de finul său se leagă speranța unui viitor mântuit de flagelul otoman. Căci, dacă Gabriel, căruia i se urseşte ca "atotputernicul Dumnezeu să-i fie sigură pavăză" ("*Omnipotensque Deus sit tibi certa salus*" (1130)), şi în eternitate îi va sluji întreitei ființe a Aceluia ("*Dei numina trina coles*" (1131)); în schimb,

menirea lui pe pământ trebuie să fie vitejeasca biruință întru *libertatea* [100*] patriei:

"Salve, puer, salve multos victure per annos […]
Et meritos patriae laudes ad sidera tolles
Ac tua mortales fortia facta canent." (1132)

Umaniștii caută asemănarea ființei umane cu cea divină şi în spiritul de libertate al omului, proclamând descătuşat: "*ubi spiritus ibi libertas*". Perceperea libertății este însă multiplă: Ermolao Barbaro consideră că "cel ce îl contemplă pe Domnul, stelele şi natura trebuie să fie liber şi dezlegat de […] lanțul matrimoniului" (1133). Leon Battista Alberti recomandă libertatea datorată bunăstării lipsite de lăcomie: "în mijlocul belşugului şi abundenței vom trăi […] liberi şi mulțumiți" (1134); Leonardo Bruni vede emanciparea omului prin artele liberale, deoarece acestea, după cum le este şi numele, "*liberos homines faciunt*" (1135). Mai târziu, când tirania unor principi italieni îngrădeşte libertatea, numeroşi literați îi consacră dialoguri, evocând *romana libertas* şi simbolica personalitate a lui Brutus. De aici descinde Salutati conceptul "*florentina libertas*". Pe ea o deplânge Filelfo şi Rinuccini, acuzându-l, unul pe Cosimo de Medici, celălalt pe Lorenzo. Dar, în timp ce Rinuccini, fără a fi adeptul ascezei, se vede nevoit să se dedice meditației, Savonarola se întoarce deschis şi intolerant împotriva oprimanților, de la Florența, deşi de Sanctis îl consideră, însă, un medieval tocmai pentru rigiditatea sa care îl determină să ardă pânzele cu trupuri diafane semnate de Botticelli (1136). În *De hominis dignitate*, Pico della Mirandola îl arată pe om dezlegat de orice condiționare, deplin liber şi beneficiar al liberului arbitru, despre care scrie şi Matteo Palmieri în *La città di vita.* În opinia lui Pomponazzi (*De fato*), doar înțeleptul se bucură de libertate deplină. În schimb, prin *Naugerius*, Girolamo Fracastoro demonstrează că libertatea înseamnă poezie, nu doar pentru că arta asigură libertatea expresiei, ci datorită capacității sale de a deveni alt univers. În fabula *Circe*, Giovan Battista Gelli, remarcând dureroasa condiție umană, ajunge la concluzia că suferința este concretizarea libertății omeneşti. Bruno reproşează calvinismului frustrarea ființei umane de natura sa liberă (1137), după cum Erasmus combate demersurile reformatoare ale lui Luther din acelaşi motiv. La optsprezece ani, Étienne de la Boétie, prietenul lui Montaigne, scrie împotriva tiraniei şi în numele libertății *Despre servitutea consimțită*. Când lui Thomas Morus, căruia Erasm îi dedică *Elogiul nebuniei*, i se oferă prilejul de a deveni lord cancelar cu toată originea sa ignobilă, reticența, prin care se apropie şi mai mult de prietenul său olandez, poate fi risipită doar făgăduindu-i-se de către rege libertatea conştiinței (1138). Deviza rabelaisiană "*fay ce que vouldras*"

face carieră în epocă. Însăşi atitudinea critică a umaniştilor este semnul conştientizării propriei libertăți. Giosuè Carducci apreciază că din cugetul lor "avea să iasă foarte curând cuvântul şi libertatea şi că ele aveau să prăvălească turnurile şi să sfărâme lanțurile" (1139). Iar Cornelia Comorovski opune "stabilității plătite cu lipsă de libertate" a Evului mediu "neliniştea Renaşterii care plăteşte cu conştiința ignoranței libertatea de a gândi", precizând statutul acesteia de *docta ignorantia* – "ignoranța care nu se ignoră pe sine" (1140).

Într-o scrisoare adresată unui prieten, Olahus este preocupat de libertatea persoanei, de care se simte frustrat în viața sa de curtean şi care nu poate fi înlocuită prin nici un alt avantaj propriu marilor dregători: "Nu pot tăgădui că un om poate dobândi la curte, de multe ori, […] răsplată mare şi onoruri mari, totuşi, adevărata libertate, care este cel mai mare bun, lipseşte cu desăvârşire la curte" (1141).

În proza sa, un loc aparte ocupă neamul secuilor a căror libertate comunitară, păstrată cu orice preț, a fost din toate timpurile mai presus de orice avuție. În spiritul acestui fapt, oricine atentează la ea este pasibil de pedeapsa cu moartea: "*Quum quempiam eorum […] contra libertatem, quam ultra res omnes mortalium merito aestimant, clam moliri senserint […], direptis ipsius facultatibus ac rebus, domum funditus demoliuntur. Et si eius copiam habere possunt, occidunt*" (1142). Preț de un singur cuvânt – "*merito*", scriitorul intervine în text, dând glas nestrămutatei sale convingeri legate de primatul libertății. La secui, acesta este dreptul în numele căruia membrii comunității sunt egali, fiind, pe de-o parte, cu toții liberi, şi considerând, pe de alta, că nimeni nu poate fi deasupra libertății: "*Nec uti curant libertatis praerogativa; neminem enim patiuntur inter se libertate esse superiorem*" (1143). Dincolo de acest plan social, deşi îndatoririle lor sunt minimale față de rege sau de voievod – singurii de care trebuie să asculte, iscă totuşi chiar şi ciocniri armate prin nesupunerea lor: "*Tributum nemini, nec regi, nec aliis pendunt […]. Parent, post regem, nemini quam vaywodae Transylvano […]. Verum, huic quoque sunt inobedientes*" (1144). Dacă oamenii liberi din localitatea Oroszi se achită cu cinste şi devotament de singura lor datorie de a asigura uşierii regelui şi ai reginei – "*oppidum Oroszy […] incolunt omnes liberi. Hi gremio nihil aliud subeunt oneris, quam quod tenentur e suo gremio regi et reginae ianitores dare. Populus fidus, nulla proditio eorum ministeriis facta fuisse unquam cognita est, quamvis libere ingrediantur regis et reginae cubiculum*" (1145) –, în schimb, Olahus relatează incidente create de răzvrătirea secuilor, la înfrânarea cărora au participat şi oamenii tatălui său şi chiar Ioan Zápolya, mai întâi principe al Transilvaniei, apoi rege. Căci secuii au bine înrădăcinat crezul de libertate moştenit de la sciți: "*Ita hac quoque tempestate Siculi veterum […] libertatum Scythicarum necdum sunt obliti*" (1146).

Această moştenire s-a făcut, însă, prin filieră hunică, ceea ce, în partea a doua a scrierii lui Olahus, justifică atitudinea lui Attila din pragul bătăliei catalaunice de a-şi ține în loc armata, invocând, ca alternativă a luptei, robia, mai cruntă decât moartea: "*Hodierno die vel victoria, diis bene iuvantibus, praeclara nobis aquirenda est, ni in servitutem morte acerbiorem devenire malimus, vel omnibus ad unum usque moriendum*" (1147). Încercând să amâne declanşarea bătăliei în speranța întremării forțelor sale prin revenirea militarilor din Hispania, Attila, de teama eşecului, trimite la Aëtius soli care să ceară armistițiu, "cu pretextul tratativelor reciproce de pace" – "*praetexto pacis mutuo tractandae legatos ad Aëtium inducias petitum mittit*" (1148) –, căci prețul libertății este imens pentru Attila, însă războinicul rege reduce la un simplu pretext celălalt sfânt deziderat al omenirii: *pacea* [101*].

În accepție filosofică, pacea reprezintă pentru Coluccio Salutati "portul" spre care tinde ființa umană (1149); în cea politică, Nicoletto Vernia vede în pace acea stare de echilibru care poate fi menținută doar prin virtuți civice (1150). Francesco Filelfo vorbeşte despre αλυπια în care frământările sufleteşti se sting în acalmie şi stabilă siguranță (1151). Landino şi Ficino cred că pacea filosofică uneşte toate spiritele pe calea pietății (1152). Pico della Mirandola concepe celebrul său *Carmen de pace* (*Oratio*) pentru colocviul public pe care îl organizează la Roma (1487), evocând armonia gândirii celui ce se află în centrul universului. Pacea filosofică, corespunzând păcii lumeşti universale, reduce la concordie toate antitezele (1153). Pico alternează valențele civice ale păcii cu *pax unifica*, întâlnindu-se în acest din urmă înțeles cu Poliziano şi cu apologeții. La unitatea întru pace ajunge şi Bruno, prin abandon – un soi de αταραξια, de *nil admirari* (1154). În *Adagii* – probabil primele eseuri ale omenirii, Erasmus este intens preocupat de rolul păcii în istorie, ca apoi să semneze, în 1517, *Querela Pacis*, în care prețuieşte activitatea şi atitudinea constructivă a maselor, în antiteză cu cruzimea "satrapilor" în care se află răsădit germenele distrugător. Acelaşi crez pacifist îl face să prețuiască scrierea lui Valla *Despre eleganța limbii latine* – lucrare în care binele general al omenirii este creat prin cultură. Cu Luther, *Apelul la pace* îşi dobândeşte dominanta socială, vizând direct mişcarea inițiată de Müntzer, deşi autorul este în principial acord cu revendicările țăranilor (renegat, însă, de aceştia, reformatorul va contribui la sângeroasa reprimare a războiului lor).

Vis din totdeauna al omenirii, pacea este des invocată în literatura renascentistă la porțile căreia, în finalul celebrei cançone *Italia mia,* prețuită de Machiavelli, Petrarca, oripilat de necurmatele războaie civile, se întoarce spre orizonturi ca o vie chemare:

"Cine m-ajută?
Eu strig în lume: Pace, pace, pace!" (1155)

…Începea epoca eroilor pacifişti ai Renaşterii.

Într-o frumoasă imagine poetică, Nicolaus Olahus, şi el cu sufletul chinuit de ororile războiului, tânjeşte după binefacerile simple ale păcii, după "odihna la câmpul verde" –

"*Atque animus nullo viridi requiescit in agro*" (1156).

Numai tovărăşia muzelor i-ar putea împăca sufletul, ca în visul său în care i se revelă Phoebus şi divinele inspiratoare. În aşteptarea acestui *othium* în care "*alta quies" (*1157*)* îl va putea lua în stăpânire, *pax* devine suportul teluric al armoniei.

Distihul menit să împodobească portretul lui Augustus – părintele de secole al doritei *pax Romana,* se află în vădită opoziție cu inscripția concepută pentru portretul lui Caesar; acesta personifică gloria războinică, cel dintâi, pe cea a "blândei păci":

"*Caesaris Augusti vivam tueare figuram*
Maxima cui placidae gloria pacis erat." (1158)

Pacea uneşte, în viziunea lui Olahus spiritualitatea eruditului şi sensibilitatea omului cetății; Erasmus şi Matheus Olahus aveau comun acest ideal, trăind, departe de arme, o viață fericită:

"*Par […] ambobus gloria pacis erat*
Qui quoniam vitam placidi duxere beatam." (1159)

Virtutea lor de a se ține departe de crimele războiului este cu atât mai demnă de admirație, cu cât veacul însuşi este letal pentru sfânta pace, fapt susținut în textura poetică de o suită de verbe "agresive":

"*Sanctam quietem surripit, tollit, necat*
Hoc saeculum tam perditum". (1160)

Imnul de mulțumire adresat lui Dumnezeu pentru pace celebrează bucuria "zilelor însorite şi luminoase", ivite după "risipirea norului" războiului:

" *[…] Tribuisti tempora soles*
Et claros iterum, nube cadente, dies." (1161)

Ele înseamnă bună înțelegere între oameni, prietenie – "*bona amicitia*" (1162). Poemul, neterminat, lasă deschisă definirii poetice aura păcii străjuind peste lume.

În paradoxala viață a eroilor prozei lui Olahus funcționează principiul "*si*

vis pacem, para bellum". Supuşi terorii, cetăţenii din Rhemi stau în cumpănă: "Nu ar lega pact de umilitoare pace cu asediatorii, ci şi-ar asuma rezistenţa armată, năzuind astfel la obţinerea merituoasă a adevăratei păci de care să se bucure cu familiile lor: "*Neque etiam ignati sumus, fore nobis utilius haec obsidionis mala ad breve aliquod tempus perferre, devorareque, ut pace postea et libertatem cum coniugibus et liberis fruemur optata, quam, per socordiam et ignaviam, hostibus non repugnando, in foedam nos coniicere eamque perpetuam servitutem*" (1163). Nehotărârea lor este, însă, justificată de episcopul cetăţii care le validează presimţirile: pacea de care se vor bucura în urma acestui asediu va fi una eternă.

Aflate prin destin în inferioritate faţă de Attila, oraşele Europei i se supun unele după altele, ruga lor de pace fiind cu ardoare purtată de înalţii prelaţi care le reprezintă. Apogeul gloriei lui Attila este momentul în care, prin pontiful ei, îngrozită, dar cu demnitate, Roma îi cere pace, acceptându-i condiţiile: "*Populus Romanus […] supplex ad te venit pacem a te petiturus et omnes quas velis sponte subiturus pacis conditiones*" (1164). Prin aceasta, *caput mundi* îşi asigură veşnicia, rămânând centrul spiritualităţii creştine, precum şi un centru cultural de referinţă unde, ca pretutindeni în lume, deoarece "*inter arma silent musae*", pacea devine solul prielnic înfloririi *artei* [102*].

În universul zăvorât cunoaşterii umane Petrarca priveşte cu scepticism către ştiinţele naturii, îndemnând la îmbrăţişarea artelor liberale, ca şi Salutati sau Leonardo Bruni. Pentru Pico della Mirandola şi Giordano Bruno, omul este o divinitate pământească şi datorită calităţii sale demiurgice. Dumnezeu creează natura şi Scriptura, lucrul şi cuvântul; omul meşteşugeşte o lume fictivă, de lucruri şi cuvinte. Şi Manetti îl defineşte pe om drept creator al lumii artei. Dar după Ficino, imaginea artistică este una fictivă, faţă de cea creată de Logos (1165). În *Spaccio*, Bruno consideră munca un act divin care transformă fiinţa bestială şi o elevează pe fondul unor necesităţi umane care stimulează creativitatea în sens larg: "Devin mai profunde talentele, sunt inventate industriile, descoperite artele şi mereu, […] din adâncul intelectului uman, ţâşnesc noi şi minunate invenţii" (1166). La fel gândeşte şi Alberti, afirmând că "omul s-a născut, desigur, pentru a înfăptui" (1167). În ce priveşte cetatea pământeană, el crede în primatul artei asupra naturii. În *Il Cortegiano*, Castiglione susţine că "este adevărată acea artă care nu pare artă", deoarece prin perfecţiunea artei umane poate fi egalată cea divină (1168). Arta este o imitaţie verosimilă a naturii, implicând, potrivit convingerii lui Girolamo Fracastrolo, sensibilitate, bunătate şi, ca impuls divin, iubire (1169). Deşi consideră că raţiunea umană nu este creatoare precum cea divină, Leonardo da Vinci recunoaşte puterea de zămislire a artistului, apropiind, din această perspectivă, asemeni lui Varchi şi Bruno, arta de ştiinţă (1170). Pentru Erasmus,

elanul creator este aparent irațional, deoarece contravine perisabilității logice, precum şi principiului efortului minim în vederea conservării (1171); el corespunde, însă, instinctului perpetuării spirituale, după cum nebunia [a se citi *paradoxul*] este "izvoditoarea tuturor artelor" (1172). Eternității artei – unanim recunoscute – Boccaccio îi adaugă dimensiunea estetică, în consens cu implicațiile acesteia asupra afectului uman (care o şi generează) (1173).

Admirator al artei renascentiste, Nicolaus Olahus dedică ample pagini elogioase intervenției artificiale a omului în peisajul natural. Arhitectura şi ornamentația superbelor palate de la Vişegrad şi Buda îşi află asemănare doar în capitala parisiilor: "*Haec aula […] tam praetiosis aedificiis ornata est ut […] in ipsa sola Lutetia, Parisiorum urbe […] unicam vidi cameram in similitudinem harum et Budensium aedium, tignis tabulisque inauratis fabrefactum*" (1174). Bibliotheca Corvina de la Buda, cu volumele sale ordonate după limbă, domeniu, mărime şi vechime, reprezintă nu numai o avuție spirituală inestimabilă, ci şi un tezaur de artă plastică, datorită minierii cărților şi legării lor în aur, argint şi mătase: "*Maxima voluminum pars constabat membranis, colligata serico, umbilicis, fibulisque argenteis, auro lucidis […]. Patefactus […] ["servorum amanuensium pingendi peritorum"], Felix Ragusinus Dalmata […] in ipsa quoque pictura exercitatus [erat]*" (1175). Capele şi altare fără seamăn înfrumusețează pământul, marmura şi alabastrul, se supun mâinilor dibace sub patronatul unor generoşi mecenați. Cardinalul Bakócz Tamás, patriarh constantinopolitan, ridică pe lângă biserica mitropolitană celebra capelă de marmură roşie; episcopul Thurzó Zsigmond, educator al scriitorului, pune bazele unei grandioase construcții orădene, iar statuia ecvestră din bronz, de "proporții copleşitoare" – "*ingentis molis*"- a Sfântului Ladislau veghează locul de veci al aceluiaşi rege (1176). În catedrală, din dorința împăratului Sigismund, coriştii fac ca psalmodierea să nu contenească nici zi, nici noapte, "schimbându-se pe rând" – "*mutatis per vices personis*" (1177). Arta muzicală se află la ea acasă şi în capela decorată cu mozaic de la Vişegrad, unde străjuie o minunată orgă cu tuburi de argint – "*pretiosum instrumentum musicum*" (1178).

Rafinamentul artistic şi pasiunea de colecționar de obiecte de artă a lui Olahus erau cunoscute în epocă. Acestea răzbat şi în versurile sale, în care Emericus de Calna, asemeni curtenilor de la Vişegrad care îl lasă, prin fastul lor, fără grai pe solul turc, se arată oaspeților în toată splendoarea veşmintelor sale, ridicând către ei două pocale lucrate cu deosebită măiestrie:

"Adstat Calninus gemmis insignis et ostro
Et pateras manibus servat utrisque duas,
Praemia virtutis priscis donata diebus
Mentorea affabre pocula facta manu." (1179)

Jupiter îndeamnă alaiul artiştilor divini, pe Apollo însoţit de graţii şi muze, să ofere darul lor de artă nepreţuită nou-născutului – „*doctam infanti porrigite artis opem*" (1180). Primitoarea locuinţă a proaspeţilor părinţi şi mulţimea oaspeţilor mărturisesc deopotrivă gustul pentru frumos. Vestimentaţia, ornamentele, dansul, muzica, poezia, pictura, parfumul răspândit de florile alese cu grijă şi de alte mirodenii exotice creează o atmosferă în care simţul estetic se converteşte în artă:

„Ingredimurque piam limina nota domum.
Vestibulum ante ipsum, quem maxima turba virorum
Constiterat, dominum quisque manendo suum.
Sericiis fulgens lanisque rapacis Iberi,
Gallia quas dives, Anglia quasque dedit.
Concertant cyathis et grato munere Bacchi
Pulsantes pedibus terque quaterque solum.
Ingeminant famuli plausum famulaeque sequuntur
Et totum complent cantibus ultro diem,
At domus interior pictis constrata tapetis
Herbis et violis, floribus atque rosis
Spirabat gratum casiique et divite nardo
Ac thuris lacrimis et bene olente croco […]
Primates dominae mixtum pulchraeque puellae
Adstabant celebres virginesque chorus. […]
Tendimus hinc castum dominae stratumque cubile
Candidulis violis purpureisque rosis
Ornabant thalamum cultu preciosa supelles
Subtilique olim vela parata manu.
Fulgebat rutilis gemmis viridique smaragdo
Tota domus vinctis adplicitisque thoro. […]
Mox ubi conspexit nostros vel limina gressus
Haec Lucina pia carmina voce dedit." (1181)

În altă parte, câteva versuri caută desăvârşirea artistică, reproşând, totuşi cu curtoazie, picturii că îi scapă virtuţile sufleteşti, deşi portretul fizic este ireproşabil (1182). Aceeaşi idee este urmărită şi în cele două inscripţii poetice ale lui Olahus menite să împodobească portretul lui Caesar şi al lui Octavianus: versurile vin să întregească noblețea chipului, lăudând, la unul invincibilitatea ("*Cui dedit attonitas Gallia tota munus*"(1183)), la celălalt firea cea paşnică ("*Maxima cui placidae gloria pacis erat*"(1184)). Prin aceasta, Nicolaus Olahus rămâne devotat aceleia dintre arte care vădeşte o generoasă expresivitate, fiind mai aproape de sufletul său: *poezia* [103*].

Aceasta cunoaşte un impresionat reviriment odată cu impunerea literelor umaniste. Concurată de ştiinţele naturii şi de istorie, îşi relevă capacitatea de a antrena spiritul liber al omului, emoţionându-l. În *Actius*, Pontano, observând că istoria şi poezia au acelaşi conţinut, remarcă, totuşi, că poezia nu este încorsetată în cronologie şi cumpătare, ci că "a împins la perfecţiune acea liberă elocvenţă primitivă". Pontano consideră chiar că "orice formă a vorbirii derivă din poezie" şi salută creaţia poeţilor – "primii înţelepţi" care "au spus totul în cântece şi ritmuri": "Slavă ţie […], o, Poezie, mamă fertilă a oricărei învăţături! Slavă ţie, iarăşi! Tu ai venit cu adevărat în ajutorul umanităţii condamnate să moară, cu nemurirea scriitorilor tăi. Tu ai scos omenirea afară din caverne şi din păduri. Prin tine cunoaştem, prin tine avem înaintea ochilor lucrurile trecute, prin tine îl înţelegem pe Dumnezeu, prin tine avem religia şi cultul" (1185). Legătura omului, prin puterea nemuritoarei poezii, cu Dumnezeu este şi în atenţia lui Ficino, care vede în expresia poetică reprezentarea învăluită în mister a adevărului divin, ea fiind, însă, un simbol mai puţin criptic decât cel matematic (1186). Teologia poetică se apleacă asupra poemului divin, universul întreg fiind poezia lui Dumnezeu. Aici, Ficino şi discipolul său Steuco se întâlnesc cu Pico; şi acesta îl venerează în demiurg pe poetul lumii înconjurătoare. Speroni este, însă, cel care pune poezia într-o nouă lumină, cu implicaţii umane majore; pentru el, rostul poeziei este iniţierea sufletului sensibil nu în descifrarea adevărului frumos învăluit, ci în noile adevăruri pe care ea însăşi le creează (1187). Comentatorii *Poeticii* lui Aristotel, Vincenzo Maggi şi Bartolomeo Lombardi, situează poezia în umbra eticii; dimpotrivă, platonicii Patrizi, Gian Francesco Piccolomini şi Jacopo Mazzoni o consideră o disciplină civică, iar *Poetica,* o continuare a *Politicii*. (Varchi o echivalase cu dialectica şi logica, învestind-o cu o funcţie educativă, morală, practică.) Giorgio Valla, prin traducerea *Poeticii* în latină, iniţiază o nouă abordare a acesteia. Se relevă capacitatea poeziei de a crea desfătare şi i se recunoaşte, prin Julio Caesare Scaligero, virtutea de a plăsmui o nouă realitate, pentru că "poezia […] nu numai că redă […] faptele care au fost, dar chiar şi pe cele care n-au fost le reprezintă ca şi cum ar fi existat şi în ce fel ar fi putut sau ar fi trebuit să fie" (1188). Chiar şi când imită natura, poezia are un mod de a zugrăvi particular. Bernardo Tasso conchide: "Scopul poeziei nu este altul decât ca, imitând acţiunile omeneşti prin povestiri plăcute, prin suavitatea cuvintelor împreunate într-o prea frumoasă ordine, prin armonia versului, să împodobească sufletele omeneşti cu obiceiuri bune şi distinse şi cu felurite virtuţi" (1189). De la acest didacticism, Torquato Tasso se detaşează prin platonismul dialogului său *Minturno*, potrivit căruia poezia "este considerarea lucrurilor aşa cum nu au fost, însă […] ar fi trebuit să fie, acordând mai ales atenţie verosimilului" (1190). Iar Girolamo Fracastoro

identifică în poet nu pe imitatorul lucrului, ci pe cel al ideii, tinzând către perfecțiune (1191). Cântul şi imitația s-au născut odată cu omul, dar ele nu înseamnă simulare sau falsificare, ci sunt "expresia ideii prin frumusețea ei vizibilă" (1192) sau, pentru Tommaso Campanella, "ficțiune" (1193). Primul poet laureat german, Konrad Celtis, apreciază că în versuri "sălăşluieşte sublima încântare a lucrurilor, […] frumusețea şi noblețea cuvintelor" (1194). Ca profesiune de credință, poezia *Pleiadei* are semnificațiile unei revoluții literare. Sub îndrumarea eruditului Dorat şi prin contribuția filosofului Pontus de Tyard, Ronsard, de Baïf, Jodelle, Belleau, du Bellay îl au ca model declarat pe Petrarca. Cei şapte – precum poeții alexandrini – elaborează un valoros program pentru o poezie sensibilă, sclipitoare, eternă, departe de cea a curtenilor ignoranți; creația lor se deosebeşte şi de cea latină a erudiților. Permanenta grijă pentru prozodie decurge din acea năzuință spre armonie care îl va determina pe de Baïf să îngemăneze muzica şi poezia în academia sa prețuită de regi. Analog, "manifestul estetic al Renaşterii engleze" (1195) este considerată scrierea lui Sidney *Întru apărarea poeziei* (1580-1582). Prietenul său, Edmund Spenser, prin *Epithalamion* realizează "momentul culminant al liricii renascentiste engleze" (1196). Întreaga nouă orientare atribuie poetului puteri magice şi demiurgice şi se detaşează de concepția proprie Evului mediu, când "omul sălăşluia cu spiritul în viața cealaltă, şi culmea perfecțiunii era socotită a fi în extaz, în rugăciune şi în contemplație" (1997). Raportate la lirica medievală, şi versurile lui Petrarca înseamnă un alt început, fiind superioare, estetic şi emotiv, tradiției danteşti dolcestilnuoviste, în pofida manierismului lor, depăşit mai târziu prin profunzimile sincerității. Faptul că ancorarea în realitate viciază echilibrul vital asigurat anterior de crezul în ideal este contracarat prin descoperirea elementului fictiv – cheia de boltă a noului edificiu poetic. Poemul cavaleresc şi idila delimitează cele două epoci literare fiind marcate de accentele când ale uneia, când ale alteia, după cum şi apartenența poeților de inspirație laică, a lui Petrarca şi Boccaccio sau a lui Salutati la literatura renascentistă cunoaşte polemica argumentelor şi după cum, tot atunci, poetul suveran pe trăirile şi cântecul său semnează adesea compromisul cu poezia de curte. Revirimentul epicureismului şi al filonului popular (1198) nu poate fi, însă, contestat; or, acestea nu au nimic în comun cu apanajul creației medievale. Expresie artistică absolută, poezia renascentistă reprezintă spiritul artistului absolut care transsubstanţializează, sublimează, de multe ori, deopotrivă, cuvântul, culoarea şi piatra, precum Leonardo da Vinci ori Michelangelo. Iar pe urmele admiratului Dorat, *Arta poetică* a fiului lui Bernardo Tasso – poet de curte al prințului de Salerno – crezul de libertate artistică a lui Torquato (în pofida împărțirii sale – ironice! – între familiile d'Este şi de Medici, între dezavuarea şi placul Inchiziției, între noblețea de

sânge şi sărăcie, între conştienţă şi nebunie, între realitate şi ficţiune) este confirmat prin recurgerea, în cele din urmă, la versul liber. Este libertatea supremă – cea a artistului – care nu se lasă încătuşată şi care, între zăbrelele închisorii din Neapole, izvodeşte decenii de versuri din spiritul înturnat *Către poeţi* al lui Campanella, acesta susţinând că:

"E mare poezia ce încearcă
Să înarmeze contra stricăciunii." (1199)

Totodată, redactează în penitenţă, împotriva aceleiaşi "stricăciuni" şi elogiind neîngrădirea convingerilor, *Apologia lui Galilei* – un alt liber cugetător.

Şi în opera lui Olahus poezia are semnificaţia libertăţii spirituale pe care nici moartea nu o poate îngrădi. Dacă în catedrala orădeană Psalmii lui David se cântă necurmat la locul de veci al lui Sigismund, capul retezat al episcopului de la Rhemi dă glas aceloraşi psalmi convertind temporalitatea în eternitate: "*Cuius caput a membro etiam avulsum, divinum canticum non intermisit, sed illud protulit psalmistae [Davidi]:* Vivifica me, Domine, secundum verbum tuum" (1200). În aceeaşi operă olahiană, poetul Marullus Calaber îi închină regelui hun o odă. Reacţia acestuia este, însă, neaşteptată: deşi dornic de mărire, refuză elogiul întemeiat pe ascendenţa sa presupus divină şi mistuie în flăcări poemul; prin aceasta, deşi erou al unei scrieri umaniste, Attila se dezice de orice legătură cu divinitatea şi, totodată de căutarea scânteii divine, atât de frenetică în timpul lui Olahus.

Legat de acest concept, poetica lui Olahus reiese, mai cu seamă, din dialogul său versificat cu poeţii umanişti ai epocii. Cu toate că semnează numeroase poezii ocazionale, confesiunea de poet a lui Olahus este una în care harul se îngemănează cu erudiţia. În acest sens, profilul poetului conceput de umanist este apropiat celui promovat de Pleiadă, iar prin poezie, din perspectiva raportului adevăr / ficţiune, Olahus pare să fie în asentimentul lui Tasso. Conştientizându-şi cu modestie talentul, nu se sfieşte să jinduiască învăţătura care i-ar fi putut modela personalitatea artistică. Aceasta, alături de celălalt fruct oprit – tihna prielnică creaţiei (căci:

"*Palladis innuptae, charitum, doctaeque Thaliae*
Munera, quod bene scis, otia tuta petunt" (1201),

dar:

"*[...] animus nullo viridi requiescit in agro*" (1202),

iar autorului :

"*[...] non studiis requies, sed multa laborum*
Sollicitque fuit temporis anxietas" (1203))

îl determină să se situeze umil în umbra celor pe care îi consideră cu adevărat mari artişti ai cuvântului:

"Non mea Phoebeae cinxerunt tempora lauri
Nec mea Pegaseo est fonte levata sitis.
Nec memini dulcem quondam coepisse soporem
Et ubi Parnassus Pieridumque nemus
Non etiam gravium turbata negotia rerum
Unguibus a teneris otia laeta dabant,
Ut talis possum qualem cupis esse poëtam
Et dare concinno carmina compta stylo.
Si quae etiam celebris quondam virtutis imago
Haeserat ingenio non sine laude meo,
Temporibus duris et desutudine longa
Excidit haec animo iam mihi tota diu. […]
Adde quod ingenio si quid superesse videtur,
Hoc quoque, quod reliquum est aulica cura premit.
Imbuit ingenium nostrum non Itala tellus,
Graecia nec cultas praebuit illa scholas.
Non nostros etiam mores Germania finxit,
Non urbs, quae Gracchi nomine dicta fuit.
Terra brabanta dedit nullos mihi docta magistros
Gallia nec charites ingeniosa suas.
Si quid inest nobis quod multum exile fatemur,
Hoc furtim taciti me docuere libri." (1204)

Numeroasele frustrări enumerate prietenului Calninus vin să pecetluiască, potrivit mărturisirii, faptul că asemuirea sa cu Janus Pannonius cel cu "graiul fermecat" nu îşi are suportul:

"*Nulla igitur causa est, cur Jano conferar abs te*
Pannonio, est cuius multus in ore lepor." (1205)

În *Ad lectorem carmen*, lui Olahus, care se simte lipsit de ocrotirea Thaliei celei învățate şi de tihna studiului, i se pare că doar cu buzele abia întredeschise îi este dat să soarbă licoarea Castalidelor:

"[Sonat] qui Castalium parco bibit ore liquorem
Et quem non gremio docta Thalia fovet,
Et cui non studii requies [fuit]." (1206)

Totuşi, ca un alt Horatius, el mai tânjeşte după sprijinul zeului poeziei, dorind ca lira să-i fie atinsă de muzele inspiratoare:

"[...] Mihi gratentur Phoebus doctaque sorores
Et reduci data plectra movere manu." (1207)

Pentru prieteni, poezia este cu adevărat o bucurie şi, după moda vremii, aceştia se îndeamnă reciproc la o corespondenţă în versuri. Astfel se statorniceşte şi amiciția dintre Olahus şi Hubertus din Liège:

"Me tibi devincis tali pro munere, frater,
Perpetuum feriens foedus amicitiae. [...]
Atque deae iam nunc ingrata silentia rumpant
Et tua concrepitet barbitos illa iacens. [...]
Comprecor, ut daret musis et Apolline digna
Et tua iam resonet perpetuaque lyra." (1208)

În răspunsul la versurile trimise de dascălul Gasparus Theslerus, Olahus mărturiseşte că nici un alt dar nu i-ar fi fost mai pe plac:

"Illa Caballinos prompsisti fonte liquorum
Carmina quo doctus spargere compta soles.
Non mihi, si pulchram Phialam viridemque smaragdum
Mittas quam carmen gratius esse potest.
Est igitur dignas cupiam cur reddere grates
Pro numeris ipsis dulcis, amici, tibi." (1209)

Secretarul regelui Ferdinand, Adamus Carolus, se numără şi el printre prietenii corespondenți în versuri ai lui Olahus. Talentul său provenind din acelaşi izvor din Pierida stârneşte în Olahus spiritul emulației:

"Carole, praecipuos inter numerande sodales,
Ingenium cuius Phoebus Apollo colit, [...]
Munera Pierio mittis quae sparsa liquore
Grata tuere mihi foedus amicitiae [...]
Officiis igitur paribus certemus uterque
Atque animus pariter, Carole docte, piis
Continuis caeptum scriptis renovemus amorem
Et charitum faustum perficiamus iter.
Hoc erit, ipsa tuis manibus dum scripta feretur
Littera, grata mihi dum mea saepe tibi." (1210)

Fraternitatea "propagată" prin poezie este liantul unei comunități a poeților de la curte care aduce cu o "breaslă" spirituală:

"Et vates aulae doctissima pectora nostra
Quos verus nobis conciliavit amor

Nomine fraterno multa impertire salute
Ne nostri semper non meminisse velint." (1211)

În momentele de cumpănă ale vieții, poezia devine semnul unității şi al într-ajutorării membrilor acestei comunități. Stingerea din viață a lui Erasmus stoarce din inimile apropiaților săi, printre care se numără şi poetul valah, amarnice versuri. Olahus, preocupat să adune într-un volum omagial aceste poeme, i se adresează umanistului Franciscus de Burgundia pentru comemorarea poetică a sfârşitului inegalabilului confrate:

"Te Francisce petit felix Hollandia Erasmi
Extremam scriptis concelebrare diem;
Laudibus ilius, virtus vix indiget ullis,
Sed patria vivet carmine laeta suo." (1212)

Urmându-i sfatul, Franciscus de Burgundia realizează elogiul lui Erasmus în versuri pe care Olahus nu uită să le aprecieze, ele slăvind cenuşa şi virtuțile marelui umanist şi încununând, totodată şi tâmplele autorului lor:

"Hoc potius semper claros ad sidera transfert
Caeli poëtas, dum student viros bonos
Pro virtute sua, merito exornare decore. […]
Attamen ipse tuum cunctis memorabile reddes
Nomen, dum Erasmum garrula canes lyra." (1213)

De eternitatea muzei sale îl încredințează Olahus şi pe cântărețul vitejiei lui Carol, pe poetul Franciscus Craneveldius

("*Inclita si Caroli super aethera fama manebit*
Et tua, crede mihi, perennis erit" (1213)),

precum şi pe Graphaeus Scribonius, dacă îi va asculta îndemnul de a proslăvi campaniile militare ale regelui:

"Suadet amor noster, Corneli, candidus in te
Quae fuerint laudi me tibi percipere. […]
Non deerunt musae Caesaris acta tuae." (1214)

Şi moartea lui Matheus Olahus adună în jurul sufletului îndoliat al fratelui său aura de elegii a tuturor prietenilor umanişti. Olahus însuşi dă glas durerii în versuri care îndeamnă chiar şi divinitățile la pioasă tăcere:

"Tecta precor musae et vatis miserescite vestri
Et charites maestum concelebrate diem.
Tu quoque qui gaudes laetis, citharoedus Apollo,
Carminibus nostram parce sonare lyram." (1215)

Lipsit prin destin de râvnitele avantaje ale studiului, autodidact, Nicolaus Olahus devine, totuşi, sfetnicul şi oblăduitorul poeților. Neiniţiatului amic G.E. îi oferă o disertaţie versificată despre ritmuri şi picioare metrice:

"Sunt tibi quae rythmis constant non omnia, carmen
Id numeros certos continet atque pedes
Legitimis carmen pedibus numerare necesse est
Atque suos verbis iungere rite modos.
Non bene concinnat cytharam cytharedus aduncam
Qui cytharis nervos iungere non sapiat." (1216)

Cunoscător al însemnătății artei lui Homer, Vergilius sau Ovidius, pe care îi menționează în versurile sale, convins că fără poeți descendenții "prea puțin ar putea […] să urmeze cu sârguință memorabilele fapte" – "*minime possent praestantia facta//[...] horum sequi [...] sedulo* " (1217) –, Olahus pune printre rânduri, dincolo de preceptele pe care le transmite, condiția valorii: *harul* [104*], care nu se poate deprinde.

Îl recunoaşte, cu toată modestia, şi în propriul său talent, foarte "plăpând" ("*ingenium nostrum [...] multum exile*" (1218)) şi îl laudă şi la prietenii în care află chemare pentru poezie. Pe Graphaeus Scribonius îl va admira ca pe un talentat poet, recomandat, probabil, de secretarul ei, chiar şi regina Maria:

"Quae hi stridenti cantasti carmina plectro
Ingenio Mariae singula quaeque placent.
Miratur Latias vatem superare Camoenas
Quem regina suum suscipit atque colit." (1219)

Versul izvodit ca "bun sufletesc" – "*bonum animi*" – este o statornică punte de legătură între poeți, căci licoarea pieridă le întăreşte legământul, cum mărturiseşte Olahus lui Adamus Carolus:

"*Munera Pierio mittis, quae sparsa liquore*
Grata tuere mihi foedus amicitiae." (1220)

Asemeni tuturor celor care descind geniul poetic dintr-un potențial divin (Boccaccio fiind printre primii care crede în inspirația laică (1221), Olahus îl consideră scânteie dumnezeiască, stare de grație în care intră sorbind cu buze abia întredeschise – "*parco ore*" (1222) – fluidul fermecat de care alții se bucură pe-ndelete. Îl numeşte "licoarea pieridă" – "*liquor Pierius*" (1223), "izvorul lui Pegasus" – "*fons Pegasseus*" (1224), "apa Castalidelor" – "*liquor Castalium*" (1225). Inspirația dulce a muzelor stăruie în lumina difuză a lui Phoebus, ai cărui lauri împodobesc în dumbrava parnasiană – "*nemus Parnasus*" (1226) – doar tâmplele celor mai buni discipoli ai săi, în timp

ce cei cu sufletul zbuciumat ("*ego mente vagor*"; "*me turbet graviter Lerna malorum*" (1227)) pare că o râvnesc zadarnic:

"*Non mea Phoebeae cinxerunt tempora lauri*." (1228)

În pofida mărturisirii că nu a avut ocazia să fie legănat şi îmbiat la visare de farmecul dumbrăvii din Parnas –

"*Nec memini dulcem quondam coepisse soporem*
Et ubi Parnassus Pieridumque nemus" (1229) –,

într-un alt poem, în mijlocul unui colţ de natură căruia nu-i lipseşte nimic din vraja paradisiacă, murmurul nelipsitelor ape îl cufundă în reveria în care i se arată patronul artelor şi divinităţile poeziei:

"Incipit hic veteres cantu philomela querelas
Fronde sub umbrosa promere maesta suas.
Hanc aliae streperam volucres ganitibus altis
Argutae passim vincere quaeque studet
Luctibus in modicis fessos tunc deprimit artus
Occupat atque oculos lumina chara sopor.
Iam strepitus curam fluvii vocesque canora
Depulerant avium et repserat alta quies,
Musarum placidus cantus quum venit ad aures
Promittens lepido nuncia laeta sono. […]
Visus adesse mihi trepido crinibus Apollo,
Dextra manus cytheram, tela sinistra gerit.
Huic comites fuerant Dryades doctaequere sorores
Et laetus charitum (numina grata) chorus." (1230)

Zeul citared strecoară prin viersul său încredere şi har în inima răvăşită a muritorului. Din plectrul său de aur unduie o irezistibilă chemare, iar în sufletul amorţit de jale se înfiripă, în cele din urmă, Poezia:

"Arrisit querulo blandum mihi Phoebus Apollo,
Contractans digitis aurea plectra suis […]
Sic fatus stimulum menti crinibus Apollo
Adiicit et vatem me iubet esse pium.
Tunc ego, caelesti perflatus numine divum
Maerorem meritis tristiamque levo.
[…] Luctum pellunt verba relata meum.
Sicque […]
Meque dare hac laetum carmina pauca iuvant." (1231)

În calitate de patron al artei medicale, acelaşi Apollo îl dăruieşte pe medicul reginei Maria, Angelus Candianus, cu harul vindecării; poetul Olahus, călăuzit de acelaşi inspirator, îi laudă priceperea:

"Angele carminibus nostris celebrande canoris
Cui medicinae artem magnus Apollo dedit,
Corporibusque aegris tristes depellere morbos,
Adsis ut celebrem facta decora tua!" (1232)

Dar, dintre făpturile lumii pământeşti, cel care nici în această privinţă nu are asemănare, Erasmus, rămâne pentru Olahus retorta pururi vie în care harul dumnezeiesc luminează în chip de spirit de geniu:

" *[...] Quis ingenii rarum perpendat acumen*
Numinis afflatu quo decuratus erat?" (1233)

Iar între cer şi pământ, precum nişte sfinte punţi întrupate, păstorii Domnului poartă grija făpturii încredinţate spre îndrumare şi ocrotire. Ei sunt vindecători de suflete, proroci, asceţi sau preoţi în care dumnezeirea se prelungeşte către oameni, căci ei sunt aleşii Lui. Mai măreţi decât tinerii, mai înţelepţi decât sfatul bătrânilor, curaţi şi integri, ei întrunesc veneraţia tuturor. În rândul lor, episcopul de Brixia se bucură, în versurile lui Olahus, din partea mulţimii, de o primire demnă de harul său de prinţ al bisericii:

"Gratulantur reditum juvenum laetissima corda
Felicem praesul cunctaque turba senum.
In te multorum clarissima lumina vertis
Primatum et monstras numen inesse tibi." (1234)

Între pioasele personaje ale prozei olahiene, Nicasius stăruie sfânt, purtând peste veacuri harul pe care poporul i-l recunoaşte cu prosternare: "*Compertum nobis [est], vir optime, Deum optimum maximum id gratiae ac misericordiae tibi impertitum esse, ut tuae apud illum preces ob vitae integritatem sint gratissimae*" (1235). Nicasius îşi mărturiseşte harul de a pătrunde viitorul nu ca pe o virtute, ci ca pe un dar ceresc nemeritat, izvorât din pura bunătate dumnezeiască: "*Cives optimi [...] quicquid est Dei donorum in me collocatum, id omne acceptum refero illius in me charitati et misericordiae, beneficio non meritis, sed propria sua benignitate, me suae gratiae suorum inaestimabilium bonorum participem esse voluit*." (1236) Sfârşitul său pare "sărutarea divină" de care vorbeşte Leon Evreul, căci moartea sa ca om înseamnă dăinuire întru Dumnezeu (1237).

Undeva, printre stâncile prăpăstioase ale Galiei, un sihastru "ca inspirat de puterea divină" – "*veluti numine afflatus divino*" (1238), îl iniţiază pe regele

hun în tainele aceluiaşi viitor. Attila, el însuşi hărăzit să bântuie creştinătatea pentru abaterile aceleia de la voia Domnului, rămâne "uluit de atât de alesul dar al cuvântului acestui omuleț" – "*admiratus homunculi huius tam sapientem eloquentiam*" (1239), de înțeleapta sa elocință şi de clarviziunea certificată de cititorii săi în semne, de tagma numeroasă a prorocilor săi. Pustnicul, cu desăvârşită smerenie față de Dumnezeu, atribuie Aceluia înțelepciunea sa: "*ne arbitreris voluntatis Dei mei […] me, quatenus eius sinit benignitas ex omni parte esse ignarum*" (1240).

Ambii eroi, propovăduind adevărul religiei, pot fi priviți prin prisma crezului umanistului Gian Francesco, potrivit căruia adevărul şi pacea omul le află prin har divin, pe calea "abandonării de sine Domnului" (1241). Mântuirea căutată de reimsieni în Nicasius până şi de inițiatorii Reformei ar fi fost recunoscută, ea fiind posibilă, în opinia lui Calvin, doar prin harul divin care însoțeşte credința (1242). Iar în cuvintele pustnicului şi, în egală măsură, ale lui Nicasius, răzbate cugetul erasmic din *Enchiridion*: "[Creştinul] orice are sau orice ar fi, acestea să nu le pună pe seama lui, ci să le considere ca primite de la atotcreatorul Dumnezeu şi să socotească [cum] că toate bunurile sale sunt bunuri ale tuturor "(1243). Căci darurile Domnului nu sunt doar pentru preoți sau poeți; Pantagruel citeşte în scrisoarea tatălui său: "nu lua în deşert harurile cu care Dumnezeu te-a înzestrat" (1244).

Cotidianul zugrăvit de Olahus este, de aceea, înțesat cu acest dat supranatural generând la tot pasul *miracole* [105*]. Deoarece cunoaşterea umană este limitată, ceea ce scapă înțelegerii omului, profilându-se inexplicabil la orizonturile percepției sale, reprezintă miraculosul. Cardano şi della Porta sunt preocupați de el, deoarece normalul le apare fragmentat şi lipsit de măreție (1245). Pomponazzi face însă ca farmecul inexorabil al miracolelor să pălească, punându-le pe seama mărginirii umane (1246). La Tasso, dimpotrivă, şi omul are puteri magice care fac cu putință apropierea lui afectivă de ființele supranaturale (1247). Elementul fantastic, aflat adesea în adiacență cu realul, îşi găseşte loc mai cu seamă în literatura umanistă romanică. *Lusiadele* lui Camoës, romanul sui-generis al lui Ribeiro, *Regretele*, sau opera lui Rabelais şi Cervantes vin în sprijinul aceste afirmații.

De la Emenricus la Attila, personajele lui Olahus care îşi caută atestatele istorice ale propriei lor legende şi a căror istorie croieşte destinul popoarelor ating vârste mathusalemice (1248) în care raționamentul se poticneşte.

Apa reprezintă fluidul de propagare a minunilor; cele termale, din *Hungaria*, sunt "toate miraculos de tămăduitoare" – "*omnes mirum in modul salubres*" (1249); la Strigonium, ele se împletesc (uimitor !) cu undele reci ca gheața ale Dunării: "*Auditu res admiranda, eodem tractu fere contiguo, iisdemque venis aquam gelidam Danubii decurrere et thermas erumpere*"

(1250); Izvorul de la Quinque Ecclesiae, într-o zonă secetoasă (!), pune în mişcare pe rând patruzeci de mori (!) – "*fluor quadraginta circiter molas, ex ordine, circumagit*" (1251); fântâna arteziană a Sfintei Cruci este fermecată; ea vindecă, purifică, expulzează leşuri, iar noaptea e străjuită de torțe arzând: "*cuius aquam, multis accepi, conferre corporis languoribus, nihil immundi intra se continere, mortuorum animalium cadavera, experiendi gratia eo proiecta, paulo post eiecisse; faces nescio quas ardentes nocte isthic videri*" (1252). Unele pâraie poartă sare; țăranii folosesc apele acestora pentru condimentarea mâncărurilor – "*aqua [rivulorum salsorum] utuntur rustici in condimento ciborum*" (1253) –, altele rostogolesc aur nisipos "*aurum arenosum*" (1254). Unele par întunecate din cauza puzderiei de peşte (!) – "*prae multitudinem piscium veluti nigricantia*" (1255) – , altele umectează un sol ciudat, "vâscos, precum ceara; din el se fac lumânări, torțe şi opaițe" – "*["est terra viscosa"] in modum cerae, ex qua luminaria fascesque et lucernae fiant*" (1256). În alchimia naturii, pârâul de la Scepusium, prin vitriolul infiltrat, "preschimbă fierul aruncat în el în cupru, ca aspect şi ca substanță" (!) – "*ferrum iniectum in speciem et materiam cupri transmutat*" (1257). Pământul gras, fertilizat de apă, face ca grâuşorul şi vița sălbatică să întreacă plantele de cultură: "*si sementem farris feceris, ad tertium dein annum, ob terrae suculentae bonitatem vertatur in electi tritici granum*" (1258); "*vites silvestres maiores et botros et acinos […] producunt, quam non paucis in locis domesticae*" (1259). Dacă minunile naturii culminează, apoi, prin bulgării de aur pur de mărimea unei pâini țărăneşti – "*in magnitudine panis rusticani*" (1260) –, locurile sfinte au şi ele înrâuriri miraculoase, cunoscute şi respectate de credincioşi: "abația localității Bátha este renumită pentru sacramentul ei miraculos" – "*abatia [Batthae] est […] sacramento miraculoso celebris*" (1261); catedrala de la Oradea este faimoasă datorită "locului de veci al Sfântului rege Ladislau, cunoscut pentru miracolele sale" – "*Sepultura Divi Ladislai regis miraculosis clari*" (1262). În cartea a doua, templul din Rhemi al Fericitei Fecioare, după ce a fost martorul cântării psalmodice a capului retezat al episcopului, precum şi al martiriului cetățenilor săi, îi îngrozeşte pe ucigaşi prin semnele mâniei cereşti. Imagini şi sunete terifiante îi urmăresc pe huni până dincolo de ziduri, iar, după alungarea lor, cântări dumnezeieşti şi miraculoase torțe arzând deasupra culmilor sfințesc oraşul, chemând pe supraviețuitori la cinstirea celor săvârşiți în cumplitul masacru: "*Fuere scriptores, qui tradiderunt, Hunnos […] terrore coelesti subito fuisse perculsos. Vidisse in aëre coelestes acies dimicare, audisse sonum fragoremque terribilem templum edere. Quibus signis exanimatos, a praeda abstinuisse, et ad diversa quemque loca extra urbem tremebundos fugisse. […] Faces ardentes supra civitatis verticem saepe ac diu visas,*

cantus coelestes auditos" (1263). Şi la Aquileia hunii simt că acerba rezistenţă a adversarilor lor este peste puterile umane: "*Passim murmur et fremitus in exercitu audiebatur militum indignantium, se non cum hominibus, iusto Marte, sed lapidibus et munimentis vix expugnabilibus rem habere*" (1264). Cum însă regele, ales de ai săi anume pentru calităţile sale ieşite din comun ("*et animis et corporis viribus praestans*" (1265)) îndeplineşte marea misiune punitivă din voia divină, puterile sale depăşesc şi ele firescul. Ucigând pe unii din atacatorii care îl iau prin surprindere în preajma zidurilor pe care se încumetase să le cerceteze de unul singur, prin privirea-i furibundă (ca, mai târziu, a Corvinului), trezeşte fiorii morţii în cei care reuşesc să-i scape: "*Dicunt milites hos urbanos retulisse tandem suis, ex huius […] militis oculis scintillas veluti igneas, quum eos fremebundus circumspiceret emicuisse*" (1266). Căci Attila nu are a se teme de nimeni, decât de cel care l-a învestit cu această putere; la Roma înţelege mesajul divin prohibitiv, după cum a ştiut interpreta, în atâtea rânduri, semnele cereşti. Dar misiunea odată îndeplinită, zilele îi sunt numărate. Stingându-se la vârsta mirabilă de o sută douăzeci şi patru de ani, îl lasă în urmă pe Bendeguz, tatăl (!) său, care îl va îndruma pe Csaba, fiul legitim al regelui, în cârmuirea hunilor care i s-au supus.

În proza olahiană, oracole vii prorocesc evenimente, muritori citesc în semne vrerea divină sau îşi depăşesc condiţia pe câmpul de luptă. Detricus Veronezul, mai întâi duşman de moarte al lui Attila, apoi ginere al surorii aceluia, este numit *Nemuritorul* în cântecele populare, deoarece scapă viu din bătălia de la Kesmaur, deşi o săgeată i se înfige în frunte*: "Teli huius, quo fronte ictus erat, partem, ut plagae acceptae cicatrice et teli fragmento fidem imperatori faceret […] Romam tulit* " (1267).

Deşi relatează întâmplări miraculoase, Olahus nu lasă loc dubiilor. Dimpotrivă, paginile sale sunt izvorâte din convingere şi sinceritate, iar peste nefiresc se pune pecetea argumentului, uneori naiv, altădată artistic, fiind însă mereu dublat de credinţă. În temeiul ei, fie că roadele pământului sunt de proporţii gigantice, ori că din buruieni se altoiesc de la sine plante nobile, fie că eroii muşcaţi de colţii morţii sunt înturnaţi spre a mai dăinui, printr-un destin pe care mintea nu îl poate pătrunde, fie că cei trecuţi Dincolo îşi continuă cântarea pământească, arhiepiscopul descins de pe Argeş rămâne impasibil la semnele de întrebare ale ştiinţei, fiind în schimb adânc impresionat că, pretutindeni în jurul său, în mii de feluri, Dumnezeu înseamnă miracolul *vieţii* [106*].

La fel gândeşte şi Giordano Bruno, pentru care spiritul divin, fiind nemuritor, este viaţa însăşi (1268).

O superbă pledoarie face în acest sens, în poemul lui Olahus, Phoebus, semănător al vieţii pe pământ şi ispititor la bucuriile ei, în ce-l priveşte pe poetul

cu sufletul frânt de jale. Ciclul vital evocat de zeul luminii îşi are începuturile în miraculoasa sămânță:

"Quid […]
[…] Vitam luctu transigis hancce tuam? […]
Aspice ut immensum claro circumvehar orbem
Lumine, praeproperis frugifer actus equis
Adventuque meo producat semina tellus
Lata, nec arboribus spes sua deficiat." (1269)

Seninătatea acestor versuri rezidă, între altele, şi în minuțios şi subtil organizata frază; prin topica lor, prin succesiunea premeditată, cuvintele poartă o încărcătură de speranță, vestind că, dacă zeii dețin rostuirea destinului, supremația între moarte şi viață o deține aceasta din urmă (în secvențe, cuvintele de bun augur devin replica finală a celor care au o încărcătură semantică negativă):

"*In genibus divum mortis vitaeque potestas*
Est sita […]." (1270)

În temeiul acestora, durerii morții lui Matheus i se impune, biruitoare, viața pruncului Gabriel, anume botezat astfel, ca predestinare:

"Si tuus hic frater fato concesit iniquo […]
[Calnini] coniux clara de stirpe creata
Enixa est puerum gaudia mira patris,
Cui nomen Gabriel sacro de fonte tributum
Fortiter ut tempus transigat omne suum." (1271)

La 7 martie 1541, poetul îşi ia, însă, pentru totdeauna bun rămas de la fiul său de suflet, "frustrat prea curând de anii vieții":

"Eheu, quam subito, fili, vitalibus annis
Surriperis […]
Quid, fili, nomen frustra Gabrielis habebas
Tam cito si coeli raptus ad astra fugis." (1272)

Dar, ca un alt Bruno ce nu crede în moarte, Olahus, aşa cum o face în toate epicediile şi epitafurile sale, vesteşte viață veşnică celui ce părăseşte această lume:

"*Salve perpetuumque vale sanctoque fruare*
Numine; te foveat vita beata precor." (1273)

Şi în *Atila*, "viața divină şi cerească" – "*divina, coelesta vita*" (1274)

– pe care o anunță Nicasius face parte din "răsplățile cereşti care nu se vor sfârşi niciodată, în nici un veac" – "*coelestia […] praemia, quae […] nullis unquam seculis finienda*" (1254).

Într-unul din epitafurile închinate lui Erasmus, însuşi Domnul îşi cheamă prețuitul slujitor la o astfel de viață:

"*Vivere te mecum malo, ait ipse Deus*." (1276)

Prin aceasta, poetul exprimă din nou, desluşit, convingerea sa că viața lumii stă în dumnezeiasca *voință* [107*].

Înfiripată, la nivel pământean, şi în făptura umană, voința este, potrivit lui Coluccio Salutati superioară rațiunii (1277), ea deținând primatul în înfăptuirile omeneşti. Pe urmele magistrului său indirect, Bernardino da Siena conchide că „bunăvoința este stăpânitoarea întregului univers" (1278). Ficino îi alătură, în schimb, şi intelectul, pentru a plămădi *pia philosophia* prin prisma căreia omul contemplă şi cunoaşte universul (1279). Pietro Pomponazzi condiționează şi el existența liberului arbitru de intelect şi de voință: „Este sigur că o calitate atât de mare nu poate fi atribuită decât unei creaturi care posedă intelect […]. Dar intelectul este ca şi slujitorul voinței, voința fiind […] stăpână". Invers, „ar însemna că voința nu ar fi liberă, deci nu ar exista liberul arbitru" (1280).

Olahus este mai puțin preocupat de voință, ca atribut uman. În opera sa, acest concept este privit prin prisma raportului om-Dumnezeu (chiar şi în cazul lui Attila), cu ochii înaltului slujitor al bisericii, fapt care explică prevalarea vrerii divine asupra destinului uman:

"*Illius arbitrio patulo moderamur in orbe,*
Vivimus et nutu cuncti potente Dei." (1281)

Cu toate acestea, personajul titular al epopeii hune, are în mai multe rânduri libertatea de a accepta sau nu provocarea destinului. Îşi asumă eşecul prevestit al bătăliei catalaunice pentru a nu da bir cu fugiții în fața istoriei şi pentru că speră ca inamicul să-şi piardă comandantul în luptă. La Roma însă, regele alege calea întoarsă, deoarece voința divină potrivnică se anunță a fi una *nec plus ultra* şi fiindcă alternativa paşnică avea să-i desăvârşească gloria. În ambele situații, adevăratul dialog se insinuează între eroul central şi divinitate. Mesagerii inițiați în tainele viitorului propovăduiesc atotputernicia lui Dumnezeu şi voința Sa, altminteri inaccesibilă omului. Ca mai târziu Nicasius, apreciat de cetățenii reimsieni drept „întrucâtva inițiat în voința lui Dumnezeu" – „*Dei voluntatis omnino expertus*" (1282), pustnicul gal, deşi susține că „nu este posibil a pătrunde ceva din nemărginitul Lui cuget" – „*non [est] possibile quempiam illius immensa consilia comprehendere*"

(1283), mărturiseşte că, tot prin voia lui Dumnezeu, i s-a relevat, parțial, intenția cerească privitoare la deznodământul bătăliei şi la rostul regelui în destinul creştinătății: „*Ne arbitreris voluntatis Dei mei […] me, quatenus eius sinit benignitas, ex omni parte esse ignarum*" (1284). Attila află că, „fără voința lui Dumnezeu […] nici o putere nu [va avea]" – „*Vires [suas] praeter Dei arbitrium, nihil roboris [habiturat]*" (1285), deoarece „toate, nu doar cele lumeşti, ci chiar şi cele cereşti depind de un semn al Lui Însuşi" – „*Omnia, non modo terrena, sed etiam coelestia in ipsius nutu posita*" (1286). Înfrângerea temporară („*Hoc praelio, quod contra Romanos facturus es, eris inferior*" (1287)) şi gloria îndelungată („*non tamen potentia et imperium tuum e manibus tuis mox elabetur*" (1288)), dar măsurată cu etalonul divin („*ad id temporis usurus es, quoad Deus […] tibi constituit*" (1289) – toate stau sub semnul voinței supreme. În privința poporului creştin, aceasta este ca acela „să se întoarne, prin [Attila], la o chibzuință mai bună" – „*ut […] ad meliorem, [Atila] urgente, redeat frugem*"(1290). La Rhemi, această vrere devine dramatic de concretă, aşa cum o vesteşte episcopul cetății: „*Quae certe ipsa ex Dei procedit permissione.[…] Apud quem nunc statutum est […] urbem hanc in manus hostium postremo venturam, vosque mecum una tyrannidi barbarorum destinatos*" (1291). La Roma, gândul lui Dumnezeu a fost altul; Attila mărturiseşte că arătarea venerabilă ivită îndărătul papei, al reprezentantului Domnului pe pământ, „l-a amenințat cu moartea, dacă nu se supunea voinței aceluia" – „*Sibi, ni illius votis pareret, mortem minitans*" (1292).

Pentru a se putea, însă, raporta prin propria sa voință, prin liber arbitru, la vrerea dumnezeiască, a fost necesar ca Attila să aibă acces la ea. Aceasta se împlineşte nu doar întâmplător, prin ascetul peste care dau militarii săi în munți, ci şi voit, prin consultarea aceluia şi a propriilor săi proroci. Regele îşi ostoieşte, astfel, înadins, setea de *cunoaştere* [108*].

Piatra de temelie a Academiei întemeiate de Cosimo de Medici la Florența, Georgios Gemistos Plethon, mentorul de mai târziu al şcolii de la Mistra, unde aveau să studieze Bessarion şi Arghiropulos, este apărătorul înflăcărat al dreptului omului la cunoaştere. O consideră legitimă şi nelimitabilă (1293). Lui Pico della Mirandola i se datorează "istoricizarea pătrunzătoare a cunoaşterii umane" (1294), pe care Bruni o ridică la rang de nivel al conştiinței istorice, a cărei decădere de şapte secole o deplânsese, punând-o pe seama lipsei criticismului (1295). Apanaj *sine qua non* al filologilor, acesta reprezintă pentru Salutati însuşi temeiul cunoaşterii. *Studia humanitatis* asigură înțelegerea profundă a *Scripturii* şi a naturii (1296). Adâncind mai mult semnificațiile cunoaşterii contemplative, în care vede întreaga noblețe umană, Galateo polemizează cu Salutati, adept al vieții active. Marsilio

Ficino, reconsiderându-şi aristotelismul în cercul lui Cosimo, Gemistos, Landino şi Pico, promovează ideea acelei teologii platonice prin care cunoaşterea lui Dumnezeu să ducă la cunoaşterea de sine şi invers, deoarece omul este un "nod a toate" (1297). Gian Francesco Pico, împreună cu unchiul său de la Mirandola, îi demască pe falşii profeţi, pe adepţii ocultismului, însă apoi, apreciind rolul intuiţiei şi al fanteziei în adevărata cunoaştere profetică, o situează pe aceasta deasupra celei filosofice, datorită insuficienţei cercetării omeneşti (1298). Dacă Pico della Mirandola şi Ermolao Barbaro constataseră criza morală pe care o puneau pe seama decăderii retoricii şi a prevalenţei ştiinţelor *nominum* asupra ştiinţelor *rerum,* la Gian Francesco îndoiala se infiltrează în toate domeniile: al cunoaşterii, al raţiunii, al spaţiului spiritual uman, considerat "falimentar" (1299). Nifo, contestat de Pomponazzi, avansează ideea cunoaşterii pur intelectuale. Stefano Guazzo, prin "cunoaşterea fertilă" solicită convertibilitatea ei în social (1300). Pentru el, capacitatea omului de a comunica devine mijlocul de cunoaştere şi de însuşire a experienţei de peste veacuri. Girolamo Cardano, apărător şi el al cercetării şi experienţei, susţine că prin cunoaştere omul se eliberează de apăsarea morţii. Totuşi, consideră că, datorită fragmentării experienţei, pătrunderea deplină a universului nu este accesibilă omului: "*Si scirem, Deus essem*" (1301).

În exegezele sale, Garin apreciază că meritul filologilor umanişti este de a fi determinat, prin spiritul lor critic, pasiunea pentru cercetare, neacceptând ca imuabil aristotelismul scolastic. Explorarea istoriei omenirii generează o nouă viziune asupra lumii şi o nouă conştiinţă umană (1302). Metoda de cercetare corespunzătoare acestora încolţeşte în *miscellaneele* lui Poliziano, devenind valabilă şi pentru alte domenii ale cunoaşterii umane. Francesco Guicciardini preţuieşte mai cu seamă cunoaşterea directă, experimentală, cea a filosofilor, bazată pe studiul cărţilor, având, în opinia sa, o însemnătate mai modestă în arena vieţii civice (1303)

Însufleţit de aceleaşi convingeri, în *Descrierea celebrului râu Irtici*, spătarul Milescu îi critică pe pretinşii geografi care "au spus câte ceva […] după cum le-au auzit şi ei de la alţii, dar nici unul n-a mers până acolo [la râu], ca să facă experienţă" (1304).

Om fără studii, Leonardo da Vinci pare să vină genial în sprijinul acestui punct de vedere, prin cercetările sale asupra naturii. Ficinian, "fiu al umaniştilor", da Vinci "înţelegea umanismul, «citind» opera nu a anticilor ci a lui Dumnezeu" (1305). Făcând apel la experienţă pentru susţinerea tezelor sale, ca şi Cardano, da Vinci afirmă, totuşi, că "nici o cercetare omenească nu se poate pretinde ştiinţă […] dacă nu poate fi demonstrată matematic" (1306), iar experienţa este "mama tuturor certitudinilor" (1307). Tommaso Campanella, întrucâtva înrudit prin empirism cu Bacon, ajunge la

concluzia că prin cunoaştere omul nu doar se informează asupra universului, ci îl transformă contopindu-se cu el. Cum însă şi moartea este o schimbare, "a cunoaşte înseamnă a muri puțin" (1308). Aceeaşi aspirație spre absolut, însoțită de tragismul cunoaşterii, îl călăuzeşte şi pe contemplativul Michelangelo: "Cel care ar vrea să ştie, ar trebui întâi să moară" (1309). El are, însă, în vedere inaccesibilitatea rațiunii la absolut. Pentru Comenius, autor al lucrării *Unica necesitate – a şti ce îți este ție necesar*, plăcerea iscodirii este piatra filosofală care preschimbă metalele ignobile în aur şi dă nemurire; este elixirul magic din care izvorăşte Universul. Cunoaşterea este, însă, concurată de amăgire în drumul alegoric către castelul înțelepciunii. Realitatea distorsionată de ochelarii amăgitori este totuşi observată sub ramele acestora (1310). Ignoranța, personificată de Erasmus în *Stultitiae laus*, situează cunoaşterea față-n față cu iluzia, pe calea relativității (1311). Prin aceasta, umanistul olandez creează precedentul scepticismului lui Montaigne din celebrele *Eseuri* şi al aceleiaşi neîncrederi în sine ori în natura umană vădită în *De vita propria liber* a lui Cardano. Şi Machiavelli este observatorul renascentist al realității pe care preferă să o cunoască şi să şi-o asume: "Mi s-a părut că este mai potrivit să urmăresc adevărul concret al faptelor decât simpla închipuire" (1312).

Pentru personajele lui Olahus, cunoaşterea are ca termeni referențiali cuvinte precum *edocere, comprehendere, scire, ignorare, afflare, impertire, voluntas, oraculum, expertus*. Considerată în accepția ei filosofică majoră, cunoaşterea este accesibilă numai celor inițiați, devotaților Domnului, pe care divinitatea îi dăruieşte cu harul pătrunderii propriei sale voințe. De aceea, ascetul gal atrage atenția lui Attila că este un „cunoscător": „*ne arbitreris voluntatis Dei mei […] me […] ex omni parte esse ignarum*" (1313). La rândul său, Nicasius, împărtăşit din harul dumnezeiesc, ca şi Ursula, consultă oracolul divin care îi revelă adevăruri, altminteri de nepătruns: *„quod mihi illius oraculo iam diu satis constat*" (1314). Poporul, cuprins de îndoială, şi însuflețit de slabă credință, rătăceşte în ignoranță. Episcopul, „inițiat de oracol" – „*oraculo eductus*" (1315), îi păstoreşte pe cei decăzuți din dreptul cunoaşterii („*Quid remedii huic malo adhibendum, non plane constat*" (1316)). În schimb, cuvintele pustnicului doar ostoiesc setea de cunoaştere a lui Attila, deoarece regele nu cunoaşte credința creştină şi este un persecutor: „*[Tu] ignoras Deum meum […]. [Huius] religionem populos cultui eius deditos persequi in animum induxisti*" (1317). Pustnicul, asemeni umaniştilor sceptici ai timpului, este încredințat că voința divină este, totuşi, de nepătruns pentru muritori: „*Non [est] possibile quempiam illius immensa consilia comprehendere*" (1318). Iar Nicasius îl previne pe concetățenii săi că „răsplățile [Domnului] sunt inaccesibile simțurilor omeneşti" – „*praemia*

[Dei] sensibus incomprehensibilia sunt humanis" (1319). Numai prin starea lor de grație câștigată de la Dumnezeu pentru statornica lor credință reușesc acești sfinți să întrevadă viitorul, înțelegând, totodată, și *cauzele* [109*] evenimentelor – cauze care, pentru situația creștinătății, sunt păcatele sale.

Ceea ce dă eficiență cunoașterii este, potrivit opiniei lui Plethon, explicarea rațională a cauzelor (1320). Și Comenius pledează pentru cercetarea cauzelor în *Ieşirea din labirintul scolasticii* (1321). După Leonardo Bruni, deprins în cancelarii cu urmărirea cauzalității evenimentelor, Savonarola, combătând determinismul și, prin astrologie, imixtiunea aurei corpurilor cerești asupra naturalului și umanului, crede și el în cauzalitatea universală (1322).

Măreția temporară a lui Attila și cumplitele cazne ale lumii creștine au o motivație comună. Sihastrul o dezvăluie regelui: „*Non sis nescius Deum ipsum ob flagitia sui populi irritatum […] eos ad iustitia et vera religione ad impietatem prolapsos […], ad verum sui cultum […] iustamque vitam te stimulante reducat, gladium suum in manus tuas nunc dedit*" (1323). Despre aceleași păcate care stau la originea suferințelor poporului vorbește și episcopul de la Rhemi: „*Atila vobis obesse, vimque suam contra vos exercere non posset, ni nostri delictis Deum in nos concitassemus*" (1324).

Istoric umanist deprins de Tacitus nu doar să consemneze evenimentele, ci să le înlănțuie logic în temeiul cauzalității lor, Nicolaus Olahus își elaborează opera urmărind din aproape în aproape faptele în determinarea lor firească. Motivează, pentru început, expansiunea hunilor prin sporirea neamului lor aceasta, făcând neîncăpătoare și sărăcind de roade teritoriile ocupate în Sciția: „*Auctis locupletatisque in Scythia Hunnis, quum eorum multitudinem, ea, quae tunc incolabant loca, vix caperent, decrevere, eos, qui ad occidentem degunt, populos invadere*" (1325). În 373, ieșind pentru prima oară din Sciția, hunii obțin victorii însemnate asupra locuitorilor țărmurilor Mării Azov și asupra goților, pe care îi constrâng la plata tributului. Acest succes militar le dă încredere pentru noi incursiuni, care le deschid drum, peste Dacia, până la nord de Tisa: „*Qua elati victoria […], subactis prius barbaris populis, per Bessos, Cumanos Albos, Susdalos, Ruthenos, ferro sibi viam aperientes, in Cumaniam Nigram, quae nunc Moldavia dicitur, pervenere, unde per eam Hungariae partem, quae olim Dacia pars orientalis vocabatur, progressi, ad aquilonarem ripam Tibisci amnis, castra sunt metati*" (1326). Maternus, desemnat de împăratul roman să apere hotarele de năvălirile popoarelor migratoare, "deoarece se temea să se expună unei asemenea mulțimi a barbarilor" – "*quod se obiicere tantae barbarorum multitudini vereretur*" (1327), îl ia aliat pe Detericus, care conduce o parte însemnată a Germaniei. Olahus explică înfrângerea unei asemenea puternice armate aliate prin iscusința hunilor de a-i fi luat noaptea prin surprindere, trecând Tisa și apoi Dunărea: "*utribus,*

quorum magnum numerum ad usum castrorum habebant, Danubium, praeter spem, infra Budam civitatem traiecere" (1328). Retraşi, apoi, în Valea Tárnok, hunii au de înfruntat răzbunătoarea armată a romanilor şi a aliaților săi, iar cauza declinului de ambe părți a puterii, scriitorul o evidențiază numaidecât, dezvoltând din ea efectul: retragerea ambelor armate ("*Declinante iam sole, res Hunnica sit inferior, ob praeteritae noctis vigilas, inquetem et labores. Dant igitur nostri terga. Quos, quia iam pugnando defessi erant, Detricus et Maternus persequi non poterunt. […] Cum militum igitur suorum reliquis, Tulnam oppidum versus […] celeri itinere sese recipiunt*" (1329)). Dar fuga duşmanilor îi întărâtă pe hunii cărora, după ce îşi aduc pe Dunăre familiile şi îşi primenesc armata din rândurile plebei, o a treia bătălie le aduce victoria. Când, în anul 401, Attila este ales rege, răzbunarea este mobilul invadării neamurilor care i-au acordat lui Maternus sprijin în reprimarea hunilor: "*Memor igitur Atila, Illyricos, Mysos, Achivos, Macedones et Thraces, adversum se suosque, Materno non minimo antea fuisse auxilio, horumque ope magnam genti Hunnicae stragem illatam, eorum provincias summa invadens alacritate diripit, vastat ac late populatur*" (1330). Iar, îngrijorat de siguranța celor de acasă, Attila încredințează soarta lor fratelui său Buda, ei fiind singurii supraviețuitori ai căpeteniilor hune: "*Ne domi imperio suo aliquid se absente decederet, et ut esset, qui suo nomine regno praesset, Budam fratrem toti illi regioni […] praeficiit*" (1331). Faptul că Buda îi înşeală încrederea va atrage, însă, din partea regelui pedeapsa cu moartea: "*Buda frater, sive quod de victoria vitaque Atilae dubius erat, sive potius quod regnum duos vix admittere soleat, Imperium Hungaricum, excluso fratre, occupare in anumim induxit, quod hac ex re e libidine sua domi administrare coepit. […] Atila […] insidiis adortum capit trucidatque ac cadaver in Danubium […] detrudi iubet*" (1332). Viclenia lui Attila este şi ea explicată de scriitor: "*Atila, propter auctam ipsius potentiam, manum ei palam iniicere non auderet*" (1333).

A doua ieşire a lui Attila din Sicambria se soldează cu ştergerea de pe fața pământului a numeroase localități, Olahus notând aspectele care, în ochii regelui hun, devin mobilul nimicirii lor: "*propter rebellionem in quod commeatu prohibebatur, viarumque angustiis ubique intercludebatur*" (1334).

Cauza înfrângeri lui Attila în Câmpia Catalaunică este neglijența sa de a fi îngăduit unei treimi a armatei sale să plece în Hispania, spre a o devasta, câtă vreme despre intențiile lui Aëtius nu aflase nimic îngrijorător: "*Rem suam semnau solito agere, multitudini suae plus iusto fidere. Hac ex re, quoniam nondum de Aëtii copiis adversum se iam conscriptis certi quicquam acceperat, minore exercitu satis se munitum esse rebatur ad ea, quae animo conceperat, perficienda. Tertiam igitur copiarum suarum partem ad fines Hispanicos diripiendos depopulandosque mittit*" (1335). Dezinformării regelui, i

se adaugă şi întârzierea cu care, spre a câştiga timp, încearcă să şi-l alăture pe regele ostrogoţilor, care trecuse deja de partea romanilor: *"[Aureliae] opugnationi quum totis intenderet viribus, tum primum certior est factus, Aëtium sollicitare reges et populos, uti magna vi contra se tenderent. Ea res Atilae praeter expectationem accidit. Quare […] statuit animum Theodorici, Hispaniarum et Galliae Aquitanicae tenentis imperium, an ad seppellicere poset, sollicitare […]. [Sed] iam antea Aëtius […] ipse prior in amicitiam suam bellique communionem illum traxerat*" (1336). (Iscusit orator, Aëtius nu pierduse ocazia să amintească regelui ostrogot cauza care justifica pe deplin asocierea sa cu romanii – faptul că "neamul goţilor a suferit cândva, din partea hunilor, o mare jignire şi, totodată, dezonoare" – "*gens Gothica magna olim ab Hunnis contumelia simulque ignominia afflicta est*" (1337).) Gradaţia motivelor de răzbunare este menită să determine, pe calea presiunii psihice, acordul lui Theodoricus: *"[Aëtius dictitat] maiores ipsius a suis sedibus illorum rabie expulsos, Hunnos fecisse, ut extorres Gothi patria virtute novas sibi sedes in Gallia Hispaniisque quaererent, iam instare iterum, ut his quoque, quas olim virtute pararant, sedibus eos deturbarent. Venisse nunc Atilam eo consilio in Galliam, ut et Gothorum et Romanorum imperium per summum eorum dedecus, ni rebus suis una prospiciant, simul armis occuperet*" (1338). Moartea pe câmpul de luptă a lui Theodoricus stârneşte în inima fiului său o cumplită sete de a-i pedepsi pe huni. Paradoxal în aparenţă, cuvântarea lui Aëtius, care se teme de un eşec militar dacă Trasimundus, înfrângându-i pe huni, ar încălca alianţa, devine vicleana cauză pentru care proaspătul rege ostrogot renunţă cu naivitate la şansa de a-l anihila pe Attila: "*Hac Aëtii simulata benevolentia orationeque Trasimundus facile persuasus, dimisso consilio opugnationis castrorum Atilae, convocatis suis, qui patrem sequuti in eam venerant belli societatem, Tholosam revertitur*" (1339). La Roma, Aëtius va plăti cu viaţa irosirea acestei ocazii. Attila, în schimb, mai întâi uluit de o asemenea întorsătură favorabilă a lucrurilor, devine, apoi, trufaşul care îşi arogă, pe lângă titlul de "bici al lui Dumnezeu", pe cel de "mai al lumii întregi" – "*malleus universi orbis*" (1340), uitând de groaza de care fuseseră cuprinşi hunii, deja decimaţi, la gândul unei noi bătălii; atitudinea sa este de injustă asumare a fericitului deznodământ, pentru care nu are nici o explicaţie şi nu deţine nici un *argument* [110*].

Arta argumentării îşi găseşte loc în umanismul renascentist mai cu seamă în specia literară predilectă a timpului, în dialoguri. Castiglione, Morus, Bruno, Galilei sau Campanella s-au dovedit maeştrii în practicarea ei. După părerea lui Castiglione, curteanul ideal trebuie să stăpânească, pe baza unor "observaţii psihologice subtile", "tehnica discuţiei" şi dispună de "rafinata pricepere a argumentării" (1341).

Deşi rar se implică Olahus în redarea dialogurilor personajelor sale, ocaziile sunt fructificate – ca de altfel şi în cazul numeroaselor şi, din punct de vedere oratoric, excepțional construitelor monologuri – prin argumentări în care elementul rațional deține deplină forță persuasivă. Când este inserată în text după o afirmație a scriitorului, aceasta îl are în vedere pe cititor. Buda este înlăturat de fratele său în urma uzurpării puterii aceluia; Olahus vine în sprijinul faptului susținut cu o dovadă evidentă: "*Cuius rei indicium erat, quod et arcem illam, quam Atilam prope Sicambriam urbem aedificari a se coeptam, iusserat* Atilam *nominari, ipse, spreta fratris voluntate, e suo nomine vocavit* Budam*"* (1342).

Aflat înaintea militarilor săi, regele devine un virtuoz al argumentului. Reuşind în cele mai strâmtorate situații să-şi îmbărbăteze armata, făcând-o să creadă cu orice preț în victorie, cu atât mai convingător este în pragul invadării Italiei, când miza este "*nestemata tuturor teritoriilor*" – "*omnium regionum […] principem.*" (1343). Attila susține printr-un şir de argumente robuste slăbirea puterii romane şi transformarea ei într-o pradă uşoară pentru huni: "*Id quo latius, illustrius et excellentius antea fuerat, eo maiori nunc obnoxium est praecipitio, ruinae, periculo. Si enim diligentius conditionem illorum consideraveritis, quid non detrimenti atque generis mallorum, sive fato nostra tempestate passi sunt, sive viribus eorum iam consenescentibus ac debilitatis. Vandali, Visigothi, Britanni, Germani, Romanorum imperium sua ex libidine invadentes, sunt nobis documento, quam sint illorum vires nunc tenues, attritae, exhaustae. Africam, Iberiam, Galliae non minimam partem, Britanniam, quae omnia Romano parebant imperio, nunc hostis habet. Pannonia, Mysia, Thracia, Macedonia, Illyria ac aliae Orientis regiones, virtute, milites, vestra Romanis ademptae, nostro parent imperio. Quod igitur iam aliud restat, quam ut Italiam, omnium regionum quas dixi principem invadentes, nostrae subiiciamus ditioni?*" (1344).

Cuceritorul Europei înflăcărează într-atât inima umanistului, încât măreției sale istorice, gloriei sale militare, îi desăvârşeşte imaginea, prin favoarea vârstei fabuloase. Chibzuind mereu cu mult discernământ şi spirit critic asupra informațiilor pe care le deține, de astă-dată, Olahus face concesie, pare-se din convingere, incredibilului, apelând la nesfârşite argumente, exagerate şi speculative: "*Vixit […] centum et viginti quattuor annos. […] Satis constat, Atilam inter alios Hunnorum duces unum fuisse ea tempestate, qua Hunni expulerunt Gothos e sedibus suis et postea ingressi sunt Hungariam. Non absurdum autem est creditu, eum id quoque temporis aetatem egisse virilem, qui scilicet e tot militibus hominum a gentibus ad bellum natis, ob animi consilium, rei bellicae peritiam et corporis vigorem, in numerum aliorum ducum fuerit delectus. Ingressi autem fuerunt Hungari Pannoniam […] anno*

a nato Christo trecentesimo septuagesimo tertio, post quem annum electus fuit in regem Atilam, vigesimo octavio anno, qui erat annus Domini quadragentesimus primus, a quo regnavit quadraginta quattuor annos. Si Attila, secundum Sabellicum, anno aetatis suae quinquagesimo sexto mortem obiisset, quum electus fuit in regem, agebat annum duodecimum, quod vix est rationi consonum. Nam non facile a populo bellicoso, ac multis rebus gestis tunc quoque claro, rex impubis et non modo rerum publicarum, sed ne suarum quoque privatarum administrandarum peritus, maxime, in initio regni armis acquirendi, et strepitu bellorum fuisset admissus. […] Quae omnium si in numerum redigas, Atilam vixisse comperies centum et viginti quattuor annos" (1345).

Deşi, scriitorul pare să dea îndărăt după această perorație, prin menționarea că la unele popoare durata anului este de trei, patru sau şase luni, intenția sa de a crea un personaj titanic triumfă, în ultimele rânduri ale acestui pasaj, prin care *scopul* [111*] este atins: "*Aut […] Atila ob naturae fortitudinem, bonamque corporis temperaturam, tantum annorum solarium, […], facile conficere potuerit*" (1346).

Cât despre rostul către care Creatorul (începutul şi sfârşitul, "cauza şi efectul" care îl preocupă pe Comenius sau, cum îl numeşte Cardano, "originea şi scopul tuturor lucrurilor" (1347)) îl îndreaptă pe om, acesta este, pe pământ, potrivit lui Plethon, fericirea dobândită într-o societate ideală (1348), iar după Alberti, utilitatea omului pentru semeni şi pentru cetate (1349). Numai într-o societate în care "oamenii sunt răi" (1350), cum spune cu amărăciune Machiavelli, "scopul scuză mijloacele".

Dumnezeu însuşi, mâniat de păcatele care au încolțit, datorită necredinței, în creştini, îi pedepseşte, în scrierile lui Nicolaus Olahus, prin flagelul războiului aducător de groaznice suferințe. Dar, aşa cum mărturiseşte inițiatul pustnic, scopul Domnului este nobil şi generos: "*ut eos a […] vera religione ad impietatem prolapsos […] ad modestiam, humilitatem, temperantiam, iustitiam, charitatem pacemque, continentiam liberalitatem in pauperes, ad aestimationem, proborum, ad veritatem […] audiendam et studia recta aliasque virtutes et verum sui cultum […] iustamque vitam […] reducat […], ut populus suus ad meliorem […] redeat frugem*" (1351). Credincioşilor care, din pricina a numeroase păcate, numai prin sacrificiul suprem se pot mântui, episcopul de la Rhemi le dezvăluie cum sensul unei clipe de suferință devine neîngrădita fericire eternă: "*Apud [Deum] […] statutum est […] ut delicta, quibus sumus obnoxii, momentaneis his nunc cruciatibus expiantes, ad visionem divinam coelestumque vitam laeti advolemus atque illius beatae simus particeps. […] Illa coelestia […] premia […] felicia, immortalia ac nullis unquam seculis finienda. Non igitur vos corporis terreat aut malum,*

aut cruciatus: qui initium est, si constantes in fide fueritis, vitae perpetuae" (1352). Astfel, drumul pământesc al ființei umane duce la ceruri, unde *sufletul* [112*] său nemuritor revine la entitatea divină.

Întrerupând meditația lui Petrarca asupra morții, Salutati se îndoiește că "dincolo", ființa umană se bucură de dăinuire; totuși exclamă cu ardoare: "Să supraviețuiască măcar sufletul nemuritor" (1353). Pe urmele lui Petrarca, propovăduitor al nobleții sufletului, şi pe ale lui Salutati, Bernardino da Siena afirmă: "Sufletul […] se află deasupra tuturor lucrurilor corporale şi este mai nobil decât orice lucru corporal. […] Sufletul este superior […] întregului pământ, apei, focului, aerului, […] tuturor semnelor ce le reprezintă; el este deasupra celor şaptezeci şi două de constelații (1354). Iar Bracciolini şi Filelfo, contemplând frumusețea trupească, îşi argumentează admirația pe convingerea că "omul este spirit încarnat" (1355). Alberti consideră sufletul "scânteie a focului divin" (1356), în timp ce Matteo Palmieri, în *La città di vita* vede dramatismul destinului uman în statutul critic al sufletului, în situarea sa (independentă față de trup) la interferența dintre chemarea divină şi condamnarea luciferică, sufletul purtând chip uman şi jucând ultimul act pe scena lumii (1357). Pentru Ficino, dacă Dumnezeu este deasupra eternității, acesta fiind un atribut al esenței şi "acțiunii" angelice, sufletul uman este etern doar prin esența sa deoarece acțiunile specifice îl ancorează în temporal. Combătând posibilitatea separării dintre trup şi suflet, Pomponazzi devine ambiguu în finalul lucrării sale *De immortalitate animae*, scrierea fiind incinerată public la Veneția, iar autorul acuzat de eretism (1358). O poziție specifică în această polemică a independenței spirituale are Iacopo Zabarella, arătând că separarea invocată de Aristotel nu înseamnă detaşare, ci recunoaşterea capacității sufletului de a cârmui părțile corpului, asigurând unitatea şi armonia organismului uman (1359). În concepția panteistă a lui Giordano Bruno, cum spiritul înseamnă viață eternă, neavând nici început, nici sfârşit, metempsihoza devine o consecință firească a existenței spiritului care există în *orice* corp [s.n.]. Astfel, corpurile reprezintă infinite forme de revelare a spiritului divin infinit (1360).

Ca înalt prelat, Nicolaus Olahus se îngrijeşte de cele sufleteşti ca de cele ce asigură, după săvârşirea din viața pământească, întoarcerea ființei umane la matca eternă a divinității. În piosul său testament, umanistul se adresează astfel, într-o ultimă rugăciune, Atotputernicului: "*Quum itaque ita sim a Te ex nihilo creatus, ut per mortem corporalem in pulverem rursus redigar, et postea in ope aeternae beatitudinis consequendae in die novissima, secundum Tuam et Filii Tui unigeniti voluntatem, resusciter, […] animam meam in manus Tuas, Deus Pater omnipotens, humiliter commendo, […] corpus vero meum hoc caducum commendo terrae matri meae, ex qua formatus sum […]*" (1361).

Purtate de acelaşi ideal creştin, personajele umanistului trăiesc, în pragul confruntării cu moartea certitudinea întoarcerii la ceruri a sufletului lor: "*Nicasius et Eutropia virgo […] ad aedem Beatae Virginis, quam Beatus hic episcopus extruxerat, hymnum canentes laeti profugiunt, eo consilio, ut ubi rebus prosperis preces fuderant, ibi in extremis quoque animam Deo redderent*" (1362).

Epitafurile şi epicediile lui Olahus dau glas aceluiaşi crez unanim al sufletului nemuritor revenit, peste hotarele vieţii pământeşti, la sânul divin. Această scânteie dumnezeiască însufleţeşte deopotrivă toţi muritorii. O are Erasmus ("*mentem […] tenet ipse polus"* (1363); "*spiritus […] laeta vescitur ambrosia*" (1364)), dar şi admiraţii prieteni trecuţi în nefiinţă: Brodericus ("plecat la stelele cerului" – "*migrat ad astra poli*" (1365)), Brassicanus ("*vivit […] animus, quae monimenta dedit*" (1366)), Gerard Mühlerd, cel cu sufletul pios ocrotit de "împărăţia supremă" ("*pia mens regna suprema colit*" (1367)). Doamna Clara este dusă de Mercur, solul ceresc, "în lăcaşurile din văzduhuri, pline de fericire" – "*in aethera […] limina plena bonis*" (1368), unde "se bucură de o viaţă mai bună" – "*vita […] meliora fruit*" (1369) şi unde, prin judecata de apoi, i se va hărăzi resurecţia, sufletul reunindu-i-se din nou cu trupul: "*Corporis et animae vita erit una simul*" (1370). În testamentul ei închipuit de poet, lasă fiului său povaţa de a se îngriji de cele sufleteşti ("*mentis […] pudicae […] precor sis memor*" (1371), considerând că pietatea este proprie doar sufletelor împăcate: "*viribus hanc autem placidae consistere mentis […] puta*" (1372). (Cât de departe de împăcare şi, deci, de evlavie, este sufletul lui Attila: "*Animus Atilae […] inter spem et metum varie agitabatur*" (1373) !) Virtuţile sufleteşti sunt mai puţin vădite decât cele ale trupului (Apelles "nu a putut reda frumoasele virtuţi ale sufletului" – "*non animi pulchras fingere quivit opes*" (1374)), însă Clara mărturiseşte originea divină a spiritului ("*caelitus este cuius tradita cura tibi*" (1375)), aşa cum o face şi arhiepiscopul Olahus ("*quo rapit me nunc animus Olympicus*?" (1376)), care remarcă tendinţa sufletului de a se întoarce la ceruri: "*spiritus coelum petit*" (1377). Pioasa Clara îşi îndeamnă fiul să-şi întărească sufletul cu hrană divină, încredinţându-l de sacralitatea *cuvântului* [113*]:

"*Hic pastus fuerit, verbo divinitus orto*
Exemplo vitae corporeisque cibis." (1378)

Cuvântul dumnezeiesc stă la originea lumii, căci lumea este carte şi templu al Domnului, Scriptură şi natură, creaţie, în timp ce cuvântul omului este doar ficţiune – arată Tommaso Campanella (1379) – sau, după Valla, un mijloc de comunicare umană (1380). Într-o perioadă de decădere a retoricii, Salutati, în spiritul de iniţiativă al filologilor, atrage atenţia că în spatele cu-

vântului există obiectul real, cu care s-a născut deodată: "De aceea, disciplina gramaticală este antecamera oricărei pătrunderi spirituale" (1381) fără de care cunoaşterea lumii şi a cuvântului divin nu este posibilă. Dragostea pentru cuvânt este deschizătoare epocii umaniste. Cuvântul divin sinonim cu viața, de vreme ce "odată dispărut zgomotul cuvintelor, nici un ecou […] rațional nu mai rămâne" (1382). Dacă Poliziano este preocupat de "valoarea precisă a vocabulei" (1383), Barbaro cade, în schimb, în păcatul exornării, cu toate că porneşte de la considerentul că elocința presupune înțelepciune (1384) şi de la mărturisirea venerării cuvântului: "*Duos cognosco dominos: Christum et litteras*" (1385). Pentru Ficino, cuvântul este supremul artist, zămislind adevărul, realul, dincolo de limitele timpului (1386), iar Stefano Guazzo reliefează caracterul social al vocabulei dăruite omului: "Nu poți fi om fără conversație" (1387). Alături de el, Alessandro Piccolomini, discutând substratul rațional al verbului, îl defineşte ca mijloc cognitiv şi educativ (1388). În opera lui Rabelais, Gargantua sesizează devenirea istorică a limbajului uman, care rămâne, totuşi, sub înrâurirea imuabilului cuvânt divin: "Cuvintele frumoase şi potrivite, pe care le folosim astăzi, s-au desăvârşit în anii vieții mele cu har de la Dumnezeu" (1389).

Grija pentru expresie este evidentă la Olahus. Traducerile sale din literatura greacă, apreciate de contemporani uneori drept mai reuşite decât ale lui Erasmus (1390), se alătură, ca argument al conştiinței artistice, numeroaselor scrisori şi versuri în care umanistul din Transilvania îşi impune exigența artei sau deplânge condițiile sociale şi istorice care îl frustrează de posibilitatea de a deveni un scriitor pe măsura imperativelor pe care singur şi le stabileşte. În *Ad lectorem*, până când, revenit în patrie, să poată "relata cu o precizie mai curată" – "*referam candidiore fide*" (1391), invită pe alții să-i împlinească "savant" şi "măiastru" visul de artist:

"*Materiam tribui tantum, qui docta requiris*
Scribere, me multo cultius ipse potes." (1392)

Poetul cochetează uneori şi cu etimologii, mergând pe firul semantic al cuvintelor:

"*Non Desiderio, sed fato est functus Erasmus,*
Et tamen amborum nomine nunc gemimus." (1393)

Cât despre prețuirea limbilor clasice, versurile umanistului stau mărturie că, în sufletul său mereu întunat către antici, cei care le-au deprins şi le cultivă devin nişte virtuoşi demni de admirație. Prietenii lui Danus laudă volumul, "scris în diferite limbi" – "*variis […] linguis conscriptus*" (1394), al acestuia, iar el, cunoscător de ebraică, elină şi latină, rămâne în inima lui

Olahus, chiar şi luat, în răstimpuri, de valul epicureic al vieţii – fapt ce nu-i scapă episcopului:

"Ipse ego qui fueram multis edoctus ab annis
Hebraeis, Graecis, Ausoniisque notis […]
Saepe vocor mensis gratus conviva patentum
Ut Bacchi celebrem condecoremque diem.
Dulcibus et viduis charus tenerisque puellis
Assideo, ut moveat languida membra calor." (1395)

Cu atât mai mult apreciază poetul dragostea pentru cuvântul clasic şi cultura tinerei marchize, soţia contelui de Nassau:

"*Laude viros, princeps, superas doctosque senesque*
Quod juvenis linguam foemina utramque colas." (1396)

În scrierile lui Olahus, puterea divină o singură dată se adresează nemijlocit omului. Iar fiinţa umană pe care poetul o aşază, astfel, faţă în faţă cu divinitatea este, desigur, Erasmus, ale cărui virtuţi depăşesc expresivitatea oricărui idiom uman:

"*Nullius has certe lingua referre potest*." (1397)

Pe el, Domnul îl cheamă prin viu grai şi în mod direct să-i stea alături în ceruri:

"*Concilio Pauli poterunt tua scripta probari;*
Vivere te mecum malo, ait ipse Deus." (1398)

(Identitatea luminoasei arătări care îl îndepărtează pe Attila de cetatea creştinătăţii, mântuindu-i pe credincioşi, scriitorul nu o dezvăluie.)

Altminteri, cuvântul Atotputernicului este transmis muritorilor prin mesageri divini: Jupiter îşi face cunoscută voia prin Mercur; prin zeul înaripat îl îndrumă pe Apollo să-i ureze bun venit fiului lui Emericus de Calna:

"*Plumea Mercurius pedibus talaria nexis*
Adstitit et perfert verba verenda Iovis." (1399)

Tot prin el, cei ce o jelesc pe pioasa Clara află de fericita ei viaţă veşnică în ceruri. În schimb, alaiului îndoliat al lui Bakyth i se arată îngerul Domnului, arhanghelul Gabriel:

"*Angelus aetherea Gabriel demissus ab arce*
Eximii profert verba verenda Dei." (1400)

Oracole şi proroci împlinesc, în proza istorică al lui Olahus, menirea

de a face cunoscut muritorilor cuvântul divin. Pustnicul găsit de huni devine un oracol viu, inițiat fiind nu numai în tainele viitorului, ci şi în rostuirea evenimentelor. Attila este uimit de alesul dar al cuvântului pe care îl constată la eremit ("*Atila […] admiratus [est] homunculi huius tam sapientem eloquentiam*" (1401)). Totodată, până la consultarea propriilor săi proroci, "porunceşte ca el să fie luat şi, din respect pentru înțelepciunea lui, ținut sub pază cuvioasă" – "*iubet eum amoveri et in custodia ob prudentiae reverentiam honesta servar*i" (1402). Însă cugetul sihastrului este supus legilor divine, iar veghea şi abstinența pios asumate sunt menite să-i călească trupul în slujba *logosului*, a *rațiunii* [114*] universale, pe care încearcă să o perceapă cu "*mintea mai limpede", departe de "vacarmul lumesc": "Is […] veluti numine afflatus divinum […] regi respondet se […] illum, unde abductus esset, elegisse habitationis suae locum, ut a terrenis tumultibus seiunctus, Deo […] carne ratione subacta et vigiliis abstinentiave macerata, quietiori mente famulari illiusque legem meditari et praecepta fervare posset*" (1403).

Semănată şi în om, rațiunea îl distinge pe acesta, în concepția lui Alberti, de celelalte viețuitoare şi îl călăuzeşte către cinste (1404). Ficino, devenit adept al platonismului, îşi însuşeşte preceptul magistrului său, potrivit căruia "inteligența naturală a omului" rămâne, totuşi, insuficientă pătrunderii rațiunii divine (1405). Nutrind acelaşi scepticism, Gian Francesco Pico opune crizei rațiunii umane – rațiune văzută ca vanitate – cuvântul lui Christos, echivalat cu *logosul* (1406). Dacă spiritul umanist premerge raționalismul secolelor următoare, deschizător de drum sunt considerați Pomponazzi şi Erasm, cel care nu poate fi convertit de Luther, care concepe rațiunea ca "*fons fontium omnium malorum*" (1407). Însă, în planul secund al umanismului raționalist, Contrareforma şi Inchiziția decimează încrederea în rațiunea umană tinzând să-i strâmteze orizonturile. Dar spiritul cutezător şi conştiința superiorității omului față de celelalte făpturi triumfă în scrieri precum *De dignitate et excellentia hominis* (1451-1452) a lui Giannozzo Manetti, în care ființa umană şi cea divină se înrudesc prin rațiune şi acțiune: "Datoria de a raționa şi de a acționa sunt socotite a fi şi sunt într-adevăr comune cu Dumnezeu cel atotputernic" (1408). Pomponazzi, neliniştind spiritele creştine, afirmă că liberul arbitru îi este propriu şi omului, nu numai divinității. De asemenea, analizând capacitatea rațională a ființei umane, el distinge între intelect şi voință: "În partea […] rațională [a spiritului], există două potențialități, dintre care una este cognitivă şi se numeşte intelect, iar cealaltă este necognitivă, dar apetitivă, şi se numeşte voință" (1409). O celebră scrisoare a lui Pico della Mirandola către Ermolao Barbaro (1410) păstrează pledoaria semnatarului ei pentru gândirea "pură", care nu poate fi exclusă din nici o activitate umană; fără ea chiar şi elocința s-ar reduce la formă fără fond, golită fiind de

înțelesuri. În *De hominis dignitate*, acelaşi umanist arată că *logosul* divin se manifestă prin gândire umană unitară reconciliantă, datorită existenței unui unic adevăr (1411) apropiindu-se astfel de divinitate, pe pământ omul deține, cu îndreptățire poziție centrală. Mai temerar, Varchi susține chiar că artele şi ştiințele preexistă în spiritul uman, ca şi întreaga realitate (1412). Pentru Leonardo da Vinci, rațiunea imanentă care domină universul este diferită de cea umană, datorită caracterului său creator, de care, dintre oameni, numai artiştii se apropie. Ceilalți recurg la experiență şi convertesc argumentele în matematică, deoarece numai astfel tradus se lasă *logosul* surprins (1413).

Între păcatele pe care ascetul din proza lui Olahus le înşiră drept cauze pentru care Dumnezeu trimite prăpădul hun peste creştinătate se află şi sfidarea rațiunii – "*ratio neglecta*" (1414). Deoarece aceasta înseamnă decădere de la calea cea *dreaptă* [115*], ruptura divină îşi vesteşte prin prorocul său voința de a-i readuce pe creştini pe calea cea dreaptă: "*Non sis nescius, Deum […] ut […] a iustitia […] prolapsos […], ad […] iustitiam […] reducat, gladium suum in manus tuas nunc dedit*" (1415). Dacă Attila devine astfel, în mod evident, instrumentul făptuirii dreptății divine, neamul său caută legiferarea dreptății sociale prin Kadár – un bărbat de distinsă înțelepciune: "*Ne inter eos iuris […] praefectus deesset, quendam virum Kadarum nomine, caeteris prudentia […] praestantem crearunt, qui iure dicendo et administrandae iustitiae praesset*" (1416). Şi pentru ca nici o greşeală să nu se poată strecura în slujirea dreptății nepărtinitoare, hunii hotărăsc ca legile care se dovedesc necorespunzătoare să poată fi îndreptate sau abrogate, iar căpeteniile compromise, destituite: "*Praeterea, ut duces, ad ea, quae belli sunt munia, […] cautiores facerent, atque ipsum etiam Kadarum ad ferenda in plebe iura, […] iustitiam absque odio et favore administrandam incorruptiorem et attentiorem redderent, publico decreto sanxerunt, ut tam ius, a Kadaro male administratum, aut corrigere, aut abrogare, quam duces, legitima ex causa magistratu privare possent*" (1417). Secuii păstrează spiritul de dreptate moştenit de la huni, croind viața obştească pe măsura aceluia. Însă pedeapsa capitală aplicată, în răstimpuri, trădătorilor şi de membrii comunității ("*si eius copiam habere possunt, [traditorem] occidunt*" (1418)) este hotărâtă, în vremea scriitorului, de fapt, de rege sau prin decret nobiliar: "*Et nunc in manibus situm est regis, qua sive sua, sive ex decreto nobilium, mulcta, rebelles adficiat*" (1419).

Cotidianul surprins în versurile lui Nicolaus Olahus tânjeşte după dreptate, atât în momentele sale ludice, cât şi în cele majore. Poetul, în postură de nepărtinitor judecător în cearta cireşelor, acordă palmierul cuvenit învingătorului nu lui Nicolaus Prossemkius, ci prietenului Kálnay, ale cărui cireşe zemoase le întrec chiar şi pe cele din grădina lui Alcinous:

"Dulcia quum Alcinous consevit in arbore poma
Sed meliora tuus fertilis hortus habet.
Quare Nicoleum pomis me iudice vincis
Palma triumphalis nunc tibi jure datur." (1420)

Iar venerabila doamna Clara, între ultimele povețe date fiului ei, inserează şi pioasa respectare a dreptății, ca o înțeleaptă ce ştie că aceasta vine de la puterea divină:

"*Iustitiamque colas, sancta pietate refertam*." (1421)

Literatura umanistă are, pretutindeni în Europa, meritul de a impune motivul dreptății. Dacă de la Neagoe Basarab fiul Teodosie primeşte sfatul judecății cele drepte ("Să-ți strângi mintea cea bărbătească în cap, să nu ți se clătească mintea ca trestia când o bate vântul" (1422)), teatrul shakespeareian apare ca spațiu de trecere din planul afectiv irațional în cel al eticului sau în care, după cum observă Cornelia Comorovski, "tragedia răzbunării devine drama dreptății" (1423). Iar cel pe care Attilio Momigliano îl consideră "cel mai mare prozator din Quattrocento" (1424), Leonardo da Vinci, în *Il Zibaldone* – faimoasele sale note scrise cu stânga şi aşternute de la dreapta –, mărturiseşte că, pentru el, virtutea umană îngemănează dragostea pentru dreptate şi cea pentru *adevăr* [116*].

Față de acestea, nu poate fi decât un viciu a apleca urechea la linguşiri; de aceea, ascetul gal evocat de Olahus vesteşte că Domnul îi va pedepsi, spre a-i readuce pe calea adevărului, pe cei care se lasă încântați de laude deşarte, în loc să prețuiască adevărul: "*ut [...] adulatoribus [...] aliisque aurium oblectamentis plusquam veritate [...] gaudentes [...] ad veritatem [...] reducat*" (1424). Iar cei căzuți în necredință, vor fi aduşi la crezul cel adevărat – "*vera religione*" (1425).

Unul din primii slujitori ai adevărului, aflat la porțile umanismului, dar deschizând astfel perspectiva cugetătorilor secolului al XVIII-lea, este Petrarca. Pentru umaniştii platonicieni, nimeni, nici chiar Aristotel, nu poate fi considerat întrupare a adevărului, deoarece acesta, în atemporalitatea şi unicitatea sa, nu poate aparține unei perisabile ființe umane. După părerea lui Steuco, păcatul primordial a determinat închiderea pentru om a adevărului, care, de atunci, i se arată voalat şi fragmentat (1426). Gian Francesco Pico crede că totala abandonare de sine în profunzimile religiei este calea de reîntâlnire, prin har divin, a adevărului înstrăinat (1427). Ca metodă logică de cercetare a adevărului, Alessandro Piccolomini propune, alături de analiză, îndoiala (1428), iar Speroni atribuie retoricii şi poeziei puterea de a trezi adevărul latent din sufletul omului (1429). Dacă TorquatoTasso, *poet*, se închină în scrierile sale (1430) mai degrabă înaintea verosimilului "universal",

decât a adevărului "particular", în schimb, Machiavelli afirmă, cu spirit *istoric şi politic*: "Mi s-a părut că este mai potrivit să urmăresc adevărul concret al faptelor decât simpla închipuire" (1431). Apreciind că "adevărul este acea entitate ce nu este inferioară nici unui alt lucru" (1432), Bruno pare să aplaneze polemica legată de acest concept, recunoscând, în *Spaccio*, felurite perspective de abordare a sa. El distinge cauza, ca adevăr aflat deasupra lucrurilor, lucrul, ca adevăr concret, şi cunoaşterea, ca adevăr derivat din lucruri. Le numeşte "adevăr ideal, natural şi noţional", adică "metafizic, fizic şi logic" (1433). Cât de însufleţite de spiritul adevărului sunt complexele personalităţi ale umanismului european se poate înţelege, însă, cel mai bine din tulburătorul murmur al lui Galilei, aflat în faţa inchizitorilor: "*Eppur si muove!*", căci adevărul numai în mărginita societate umană este relativ şi, în rând cu el, în sfera conceptului καλλοκαγαθια, alături de frumos, şi *binele* [117*], fapt ce-l determină pe Ronsard să scrie: "Ce-i bine într-o parte e crimă într-alt loc" (1434).

Cearta filosofilor pare a fi un argument al acestei constatări: în timp ce Epicur numeşte binele suprem *plăcere*, adică bucurie de a trăi (1435), Platon şi Aristotel ajung, paradoxal, pe cale raţională la binele făgăduit de divinitate (1436), acesta fiind văzut drept scop al omenirii.

La Olahus, sinonimia dintre bine şi binele obştesc este evidentă în traiul de zi cu zi al comunităţilor (1437) şi în strădania aleşilor (Attila elaborează legi "*bono publico*" (1438)).

În acest sens, Lorenzo Valla observă că binele stoic, nefiind natural, este unul zadarnic (1439), Niccolò Machiavelli, sfătuind principele ca, "la nevoie, să ştie să facă răul", atrage atenţia: "Nu binele particular, ci binele general este cel care asigură puterea cetăţilor […] şi dacă se întoarce vreodată […] în dauna vreunui individ […], sunt, în schimb atâţia cei pentru care măsura este bună." (1440). De asemenea, ideea călăuzitoare a revoluţiei franceze ("*L'homme est bon par nature […]*") apare explicit în maximele din *Amintirile politice şi civile* ale aceluiaşi Machiavelli: "Prin fire, toţi oamenii sunt înclinaţi mai mult spre bine decât spre rău" (1441). Preocupat de formele de manifestare ale binelui, Torquato Tasso, în dialogul său cu iz ficinian, *Minturno*, găseşte că "înfăţişarea sau imaginea binelui" este *frumuseţea* [118*], ea fiind "victoria repurtată de formă asupra materiei" (1442) şi purtând atributele inexorabile ale creaţiei: "Domnul […] nu este […] frumos […], deoarece nu este creat" (1443). În opinia lui Tasso, frumuseţea "nu suportă să fie descrisă sau delimitată de loc, timp, materie sau de către cuvinte" (1444). La Ficino, "ochiul singur se bucură de frumuseţea trupească […], astfel încât plăcerea atingerii nu este parte a iubirii […], ci este o desfrânare şi o tulburare a omului rob" (1445), iar la frumuseţea spirituală se poate ajunge

doar prin contemplație, ea nefiind accesibilă simțurilor. Ca ficinienii, care consideră că frumusețea este "ieşirea la iveală a bunătății" (1446), Giulio Castellani şi Girolamo Fracastoro apreciază că prin frumusețe se vizualizează bunătatea – atribut divin al ființei umane" (1447) (a se vedea că şi Diacceto explică vizualizarea frumuseții tocmai prin faptul că "grația este o strălucire" înspre exterior a ceea ce este bun în lăuntrul făpturii umane (1448)). Pentru platonicieni, frumusețea înseamnă "o ridicare la Dumnezeu" (1449). În sfera umană a frumuseții, grația devine pentru Romei mişcare dezinvoltă, "agilitate cu care corpul răspunde sufletului" (1450). Eleganța frumuseții în mişcare conferă distincție la Alessandro Sardo şi înseamnă "castitate, gravitate, modestie, politețe" (1451), pentru ca la Firenzuola dominanta preocupărilor să fie aspectul particular al frumuseții feminine, cu implicațiile sale văzute la modul naturalist (1452).

Şi la personajele feminine ale lui Nicolaus Olahus se constată armonioasa îngemănare dintre frumusețea sufletească şi cea a trupului. Astfel, scriitorul consemnează că, în finalul legendarei vânătorii legate de etnogeneza maghiarilor, dintre femeile care, puternice şi înzestrate cu destule virtuți pentru a-şi putea duce traiul singure, care tocmai celebrau o sărbătoare în pustiurile Azovului, Hunor şi Magog şi le-au ales pe cele care erau "*forma, decore et corporis habitu […] praestantes*" (1453). Iar figurile de martire, purtând *ipso facto* însemnele castității, ale ascezei şi evlaviei, sunt parcă blestemate să trezească instinctul viril al cuceritorilor prin oglindirea în exterior a frumuseții lor morale. Cum nici simpla cetățeană Digna, nici prințesa Ursula şi nici preoteasa Eutropia nu îşi pot asuma consecințele frumuseții chipului şi trupului lor, moartea timpurie rămâne unica lor salvare. Umanistul insistă, realizându-le portretul, asupra complementarității frumuseții firii şi a aspectului: Eutropia este "*non minus pulchritudine corporis, quam omnibus animi dotibus insignis*" (1454), iar Digna apare ca o femeie "*non religione et pudicitia minus quam genere nobilis, forma vero tam insignis, ut omnes alias eius urbis faeminas facile praecelleret*" (1455). Cât despre Mycoltha cea nuntită de regele hun, cronicarul, amintind că de dragul ei Attila uită că o ceruse în căsătorie pe imperiala Honoria, precizează că ea, fiică de rege, aleasă fecioară, este şi de o frumusețe de neîntrecut: "*omnibus corporis dotibus illustris cunctisque aliis foeminis pulchrior*" (1456).

În versuri, Olahus rămâne fidel crezului său, fie că-i reproşează pictorului contesei de Cavalis că, pe lângă frumusețea chipului, nu a putut-o reda şi pe cea lăuntrică

("*Corporis effigiem sola depinxit Apelles*
Non animi pulchras fingere quivit opes" (1457)),

fie că laudă castitatea Mărgărintei – logodnica lui Danus – virtute ce-şi găseşte expresia în frumuseţea ei pe măsură

("*Margaris ecce tibi ducetur candida coniux*
Nomine quae est pulchro pulchrior ipsa suo" (1458)).

În cearta formelor frumoase, poetul îşi sfătuieşte amicul să fie mai înţelept decât "corupătorul de pe Ida" – "*Idaeus adultor*" – pentru ca desfătarea să nu fie lipsită de virtute şi inocenţă:

"*Sic tibi deliciae crescent, et candida virtus.*" (1459)

Pe această cale a armonizării frumuseţii firii şi a celei ce bucură privirea, finalitatea este visul de aur al tuturor timpurilor: *fericirea* [119*] fiinţei umane:

"*Felix qui potuit talem traducere vitam*
Coniugis atque suae munera perficere!" (1460)

Într-o împrejurare asemănătoare, poetul îi adresează unui alt prieten al său, lui Emeric de Calna, urări de trai prosper, în care fericirea implică binecuvântare divină ("*Deus producat […]*") pentru bunăstare ("*cum dote puella*"), pentru fidelitate ("*consors fida*"), în "plăcutul jug al căsniciei" ("*dulce connubii jugum*"), pentru "dragostea fără de prihană" ("*purus amor*"), pentru sporirea familiei "precum înrămureşte mălinul înflorit"

("*Ac veluti turgent frutices florentis olivae,*
Sic mensam soboles cingat amica tuam" (1461)),

şi pentru păstrarea tradiţiilor:

"*Foelix qui poterit talem producere vitam*
Et grates meritas reddere rite Deo." (1462)

Mai târziu, fericita ursită a celui mai fraged vlăstar al Calninilor stă sub aceleaşi semne luminoase, pietatea şi respectarea datinilor străbune făcându-l pe om părtaş la binele ceresc şi lumesc. Acesta din urmă, pentru înaltul prelat Olahus, are alte accepţii decât cele hărăzite mirenilor. Scăldându-şi, însă, sufletul în lumina blândă a umanismului, el tânjeşte cu ardoare să-l cunoască pe Erasm, cel mai nobil, mai demn şi mai virtuos fiu al cetăţii umane, pe care îl consideră "fericit exemplu" – "*exemplum felix*" (1463). Visul neîmplinit îi rămâne în urmă, ideal. Dar pala dulce a transformării în realitate, chiar prin propriile sale strădanii, i-a mângâiat, pentru o clipă trecătoare, pioasa-i inimă:

"*O nimium felix essem, si fata dedissent*
Cernere viventis lumina chara viri!" (1464)

Frustrat şi de această fericire, lasă înțelesurile ei la voia sorții fiecăruia. Lui Villega, funcționar (al fericitului episcop de Brixia – "*felix praesul*" (1465)), îi recomandă să-şi găsească fericirea în slujirea cui devotament a stăpânului, făcându-l, totodată, şi pe acela fericit:

"*Felix sorte tua dominus, sed tu quoque felix,*
Qui domini curam non sine laude gerat." (1466)

Pe bunul prieten Brodericus îl consideră fericit deoarece nu a apucat să vadă ruinarea patriei, ci doar mărirea ei:

"*O, felix claros patriae qui vidit honores,*
Illius ast cladem cernere non voluit!" (1467)

Tot astfel, durerea pierderii lui Matheus este îmblânzită, în parte, de consolarea că cel care, ca şi de curând pierdutul Erasm, a dus o viață fericită – "*betata vita*" (1468) – nu-şi va vedea convingerile întinate în nelegiuitul secol:

"Laetor quod evitaverit
Hoc perfido et nefario nunc saeculo
Mores suos corrumpere." (1469)

Pentru toți cei buni, atunci când lumea devastată de rele devine vrăjmaşă şi neîncăpătoare, împărăția cerească înseamnă eterna fericire – "*limina plena bonis*" (1470) – pe care o mărturiseşte umanistul şi în testamentul său şi la care aspiră şi sufletele chinuite din paginile sale de proză istorică. Dacă viețile şi bunurile lor fac fericirea hunilor pe pământ ("*regnum Galiae imperio nostro […] coniunctum quantam adferet […] vitae felicitatem!*" (1471)), pe ei îi aşteaptă, după cum le făgăduieşte cucernicul Nicasius, împărtăşirea din beatitudinea eternă a cerurilor: "*Ad coelestem […] vitam laeti advolemus atque illius beatae simus particeps […]. Illa coelestia […] praemia […] felicia [sunt] […] ac nullis unquam seculis finienda*" (1472).

Prăpastia dintre viața reală şi învățăturile umaniste este vădită de caracterul rămas utopic al principiilor morale formulate, între alții, de Leonardo Bruni: "Printre învățămintele morale […], locul cel mai înalt îl dețin acelea care privesc statele şi guvernarea lor, fiindcă această disciplină tinde să găsească fericirea tuturor" (1473). Că soarta reală violentează fericirea a observat-o deja şi Machiavelli, precum şi Pontano (1474). Chiar pentru Salutati, pe pământ omul are menirea de a făptui, iar viziunea fericirii este proiectată în lumea de dincolo (1475). Cum fericirea este conceptuală pentru Ludovico Lazarelli, ca scop suprem al vieții ea înseamnă cunoaştere şi împăcare (1476) renunțând la pasiune şi teamă, la "grija prostească de a râvni

dreptatea", eliberat, numai contemplatorul ajunge – după cum crede Bruno – la "adevărata fericire […] a ființei prezente" (1477). Cealaltă, pasională, este obiectul autopersiflării lui Petrarca, în momentul în care, în dialogul său imaginar cu Sf. Augustin – *Secretum* –, îşi pune interlocutorul să îi reproşeze căutarea fericirii prin dragostea pentru Laura (1478). Fidel realizării binelui personal prin cel civic, Marco Antonio Mureto, lăudând filosofia morală, readuce în prim plan crezul din *Republica*, conform căruia fericirea statului este condiționată de calitatea de filosof a conducătorului. Căci umanismul, cum observă Cornelia Comorovski, găseşte în Antichitate nu doar erudiție, ci şi modele. În virtutea lor, fericirea pe pământ devine "eficiența efortului omenesc de a îmbunătăți viața" (1479) şi de a apropia omeneasca făptură de *perfecțiune* [120*].

Ideea de perfectibilitate care stăruie peste întregul umanism converteşte toate activitățile umane în înfăptuiri înlănțuite către absolut, în căutări încrezătoare, dându-le un sens sublim. Formarea ființei umane este nemărginită pentru Salutati, Valla, Pico della Mirandola, Manetti, Erasm, de Sales şi are ca model nemărginirea divină. Natura umană brută se modelează la nesfârşit, urmându-şi sinele tangent cu divinitatea. Cetatea pământească îşi caută reperele cereşti. Bruni crede că "deoarece omul e o ființă slabă […], obține prin societatea omenească o importanță şi o perfecțiune pe care nu le are prin el însuşi" (1480). Este punctul în care umanismul se întâlneşte cu Antichitatea şi creştinismul. (În *Politica* lui Aristotel, omul apare ca un "animal slab, insuficient sieşi", care "ajunge la perfecțiune doar în viața socială"(1481).) În sânul societății umaniste, omul literat devine "cetățean desăvârşit". Palmieri îl identifică în persoana lui Dante (1482). Însă omul poate năzui doar la *atributul* de perfecțiune; ca şi entitate conceptuală, ea este sinonimă doar cu divinitatea, văzută ca atare de Diaccetto: "Dumnezeu este început, mijloc şi sfârşit. […] Prin început înțelegem că lucrurile pornesc de la el, prin mijloc înțelegem că lucrurile se transformă în el, prin sfârşit, că el le *atribuie* [s.n.] […] *perfecțiunea* sa" (1483). În *Academicae contemplationes*, lui Francesco Piccolomini i se pare că, în periplul filosofic al omului, "Aristotel nu este decât punctul de plecare pentru a ajunge la seninele şi desăvârşitele lăcaşe platonice" (1484). Cu toate acestea, tărâmul unde omul îşi poate împlini visul de desăvârşire, fără a trece de hotarele propriei sale lumi, este cel al artei. Creația artistică devine receptaculul perfecțiunilor părților – căci numai acestea pot fi desăvârşite în realitate. Zeuxis – se spune – a reuşit să creeze imaginea unei superbe tinere redând detaliile perfecte ale mai multor modele. "Cel care [realizează] o ființă perfectă – crede Giulio Cammillo – imită perfecțiunea a o mie de ființe reunite într-una singură (1485). Prin artă, omul devine perfect demiurgic şi în viziunea lui Baldasar Castiglione (1486). În

acest sens, precum mai târziu Tasso, Giovanni della Casa afirmă despre artă că "pare natură prin însăşi perfecțiunea sa" (1487).

În ce-l priveşte pe Olahus, conceptul de perfecțiune nu are ocurență în paginile sale, decât "atributiv", acestea surprinzând modele înzestrate absolut, personaje dăruite cu har divin, virtuți întrupate, femei caste, eruditi geniali sau principi ideali. Scrierile olahiene numesc perfecțiunea puritate când o împodobeşte pe Ursula, sfințenie dacă este reverberația făpturii lui Nicassius, geniu dacă este "podoaba spiritului" lui Erasm. Pe scriitor nu-l preocupă abstracțiunile, conceptele nu-l ispitesc. Dar freamătă copleşit de măreția naturii perfecte, de nimbul de virtute al omului perfect, de Dumnezeu în toate revelațiile sale. Dacă anticul Jupiter străjuie cerul şi pământul cu mănunchiul de fulgere în mână, divinitatea creştină se manifestă, la limita imaterialului, într-o formă totuşi accesibilă simțurilor umane, adesea prin plasmatica *lumină* [121*].

Dionisie Areopagitul propovăduieşte că "Domnul este strălucire pentru luminați, perfecțiune pentru cei perfecți, divinitate pentru cei zeificați, simplitate pentru cei simpli, […] viață pentru cei vii" (1488). Steuco aminteşte că lumina eternă dăruită de Dumnezeu, înainte de păcat, lui Adam, doar treptat îl mai poate ajuta pe om în căutarea adevărului şi a rostului său pe pământ. Păcatul trupului opacizează fereastra spiritului; de aceea, precum în cazul felinarelor cu transparență diferită, despre care Firenzuola observă că răspândesc felurit lumina identicelor lumânări (1489), oamenii diferit pătrunşi de lumina divină o transmit fiecare în felul său. Ficino consideră că "lumina lui Dumnezeu depăşeşte granițele înțelesului" de aceea, ea poate fi doar iubită şi, "astfel iubită, pare că pătrunde în noi cu grație" (1490). Începând cu Telesio, abordarea luminii este metafizică, aparținând deopotrivă lumii celeste şi telurice, deşi corp lipsit de corporalitate, deşi formă şi materie în acelaşi timp, lumina devine percepția umană asupra realului, asupra sinelui şi asupra… imperceptibilului. În procesul cunoaşterii, metoda intuitivă a lui Bacon şi raționamentele cognitive ale lui Tommaso Campanella pornesc de la ea.

O lecție de cunoaştere oferă îndoliatului poet Olahus Phoebus, zeul luminii, atunci când, arătând că viața şi moartea, lumina şi întunericul sunt vrere divină şi că înțelepciunea "omului cerurilor" este de a nu se lăsa pradă disperării, îi aminteşte că speranța şi viața sunt răspândite în nemărginitul univers odată cu lumina ce îl inundă când caii cei iuți poartă soarele în tării:

"Aspice ut immensum claro circumvehar orbem
Lumine, praeproperis frugifer actus equis,
Adventuque meo producat semina tellus
Lata, nec arboribus spes sua deficiat." (1491)

Invocarea lui Apollo are aici o dublă semnificație; protector al artelor,

el are puterea de a însenina şi pe această cale sufletul cuprins de jale. De aceea, reproşul pe care îl face zeul celui căzut în deznădejdea omului neiniţiat este legat de abandonarea de către acela a ambelor sale meniri, de preot şi de artist, precum şi de refuzarea, deopotrivă, a luminii cereşti şi a celei artistice:

"*Non ideo in nostrum nomen sacra verba dedisti,*
Caetibus et nostris adnumeratus eras!" (1492)

Această îndoită calitate a zeului este lăudată şi de Jupiter:

"*O, Tymbraee pater claro qui lumine terram*
Lustras, et vatum pectora sacra regis!" (1493),

lumina, ca revelaţie şi reverberaţie a supranaturalului, devine în proza olahiană un personaj cu statut aparte. Astfel, după cum mărturiseşte Attila, nu vorbele principelui bisericii l-au înduplecat cu adevărat să cruţe Roma, nestemata râvnită cu ardoare de el şi de întreaga sa armată, pentru care, jertfind atâtea suflete, a ieşit din nou la pradă din Sicambria, ci faptul că ele au fost confirmate de "augusta" şi "venerabila" arătare ("*habitu augustiore*", "*veneranda canitie*" (1494)), conturată numai pentru ochii lui îndărătul papei. Iar soarta regelui hun este pecetluită când "spre răsăritul soarelui de primăvară" (!) – "*ad ortum solis vernis*" – o cometă va apune după ce douăzeci de nopţi a brăzdat cerul: "*Cometes ante eius mortem viginti circiter noctibus […] visus*" (1495).

Când lumina stăruie în noapte în chip de miraculoase torţe peste fântâna arteziană a Sfintei Cruci, ea îngrozeşte turcimea cotropitoare a Severinului: "*Dicitur […] faces […] ardentes noctu isthic videri. Has ob res etiam Turcis fontem in magna esse veneratione*" (1496). La fel, când se arată drept "făclii arzând îndelung deasupra culmilor oraşului" Rhemi – "*faces ardentes supra civitatis verticem saepe ac diu visas*" (1497) –, ai cărui cetăţeni au fost masacraţi în templu împreună cu episcopul lor, înfricoşează şi pun pe fugă nebună nelegiuiţii cuceritori, în timp ce, pentru creştinii risipiţi prin împrejurimi, înseamnă divina chemare acasă şi sfântul semn că Dumnezeu nu i-a părăsit: *"[Dicitur] cives plerosque qui metu tyrannorum aufugerant, visis tot signis divinisque prodigiis […], ad urbem tandem revertisse"* (1498). Căci cei legaţi prin pietate de Dumnezeu sunt însufleţiţi de ceea ce Ficino numeşte "conştiinţa solidarităţii totului cu Dumnezeu, într-un circuit de iubire, care este o răspândire şi o reflectare de lumină" (1499).

Prin aceasta, practic, se închide cercul spectrelor care alcătuiesc universul. Înturnând *lumina* [121*], viaţa materială şi spirituală din eternitatea spaţiului nemărginit, către veriga dintâi a *iubirii* [1*] în care se converteşte de la sine, *finele* periplului existenţial devine *originar*, amintind de crezul lui Giordano

Bruno că, față de iubirile vulgare, care îl robesc pe om, prin Iubire, omul se divinizează (1500) şi cată către eternitate.

Triumfurile lui Petrarca, pe care ni le-am propus călăuză – spre a nu rătăci în labirintul conceptelor – în studiul la care ne-am angajat, dobândesc semnificații profunde: frământarea poetului surprinde marile schimbări cosmice ori tocmai imuabilitatea, lipsită de atribute, a lumii, de vreme ce, pe de o parte, sfârşitul înseamnă început, iar, pe de alta, istoria fiecărei ființe umane reprezintă ontologic şi artistic răsfrângerea esențială a aceleiaşi energii care s-ar putea numi *primordială,* dacă i s-ar putea opune o alta.

Din această perspectivă, a căuta să integrezi un artist în cursul de sensibilitate şi făptuire meşteşugită cărui îi aparține fatal este fie un nonsens, fie o cerință imperioasă de îndreptare a consecințelor unui *lapsus memoriae*. Nicolaus Olahus îşi are locul de drept în umanismul european, aşa cum dovedeşte sincronizarea preocupărilor sale cu cele proprii epocii, precum şi convingerile – profund umaniste – care răzbat din opera sa. Fiind european, Nicolaus Olahus este, parafrazând un mare istoric literar, *ipso facto*, un scriitor al neamului său.

IV. ARTA CUVÂNTULUI ÎN SCRIERILE UMANISTE ALE LUI NICOLAUS OLAHUS

Motivația scrisului, dibăcia structurării, grija pentru expresie, harul şi, nu în ultimul rând, patriotismul, cu atât mai arzător cu cât încercările istoriei deveneau tot mai grave până la tragism – toate conferă o tonalitate specifică prozei artistice a lui Olahus, o culoare aparte, o marcă de stil inconfundabilă. Pagini narative pline de dinamism, digresiuni anecdotice memorabile, fabuloase descrieri de natură, portrete hiperbolice, pasaje de veritabilă analiză psihologică, discursuri de o elocință sclipitoare, personaje colective remarcabil închegate, elegante figuri de stil, o prozodie şi o versificație îngrijită, precum şi o limbă latină impecabilă, fluentă, fac din umanistul Nicolaus Olahus, adesea, un virtuoz.

1. NARAȚIUNEA

Epopeea hună este grandioasă. Evocarea trecutului legendar impresionează în aceeaşi măsură în care episoadele de acerbă luptă antrenează imaginația prin forța narativă a scriitorului. Relatarea este captivantă şi plină de detalii în dinamică succesiune, astfel încât, din vâltoarea scriiturii, răzbate cu adevărat vuietul bătăliei. Atacul nocturn al hunilor asupra taberei lui Maternus şi Detricus, precedat de trecerea Tisei şi, pe burdufuri, a Dunării, îi surprinde pe aliați. (Evenimentul istoric presară întotdeauna cu nume spațiul.) Dar victoria nu este una finală. Luminându-se de ziuă, "*antequam vires, recenti caede fatigatas, recuperare possent*" (1501), replica armată a

romanilor îi extenuează pe invadatori, silindu-i să se retragă. La Kesmaur însă, hunii îi provoacă din nou pe inamici şi, ropotul de luptă, înțesat de strigătele înspăimântătoare şi de sunetul tobelor ancestrale, vuieşte iarăşi între coperțile cărții. Prim-planul aparține când unei armate, când celeilalte, forțele par echilibrate, însă acest echilibru nu este unul armonios ci, tocmai el, determină prăpădul extins, parcă, spre nemargini cosmice, moartea fiind semănată pretutindeni pe un câmp de luptă universal, iar timpul marcat, din nou, cu mărturii transmise posterității: "*Primi igitur aciem instruentes, in terrorem hostium clamorem terrificum edere, tympana more patrio pulsare, iaculis ac telis hostem eminus ferire, ordines turbare coeperunt; ubi turbata omnia vident, impressione facta cominus pugnare. Nec Detricus cum suis rem segniter gerebat. Qua impetus et vis maior ingruerat, ea nostris resistere et se suosque strenue defendere. At Hunni in quam partem incubuerant, omnia caedibus prosternere. A primo diluculo ad horam diei nonam accerrime pugnatum est. Ad extremum, hostes multis acceptis vulneribus terga vertunt. Hunni quoscunque fugientes consequi poterant passim omnes trucidant. Maternus ea pugna obtrucatus est; Detricus in fronte sagita graviter vulneratus, vix evasit, ex quo vulnere aegre tandem convaluit. Ob quod vulnus acceptum, cognomen* Detrico *ab Hunnis inditum* immortalis […]. *Tantum sanguinis in loco pugnae fluxit, ut campus fere totus cruore maduerit. Nec Hunni laetam et incruentam victoriam sunt consequuti, nam quadraginta millia ex eis occisa esse dicuntur, inter quos Bela, Keme et Kaydicha duces occubuere […]. Hostium maxima pars concidit, praeter paucos, qui elabi fuga potuere*" (1502).

Este o bătălie arhetipală, un edificiu cu corp de uragan, care, sfidând nume şi alte detalii particularizante, se iscă din sine la infinit, fiind ea însăşi mereu drojdia unui viitor prăpăd. Întotdeauna există un motiv sau un pretext ori însăşi neostoita fire războinică dospeşte măcelul. Acesta este latent şi în înşelătoarele răstimpuri de acalmie; nu se stinge nici prin moarte, deoarece trupul personajului colectiv este un miriapod, o arătare ale cărei capete şi tentacule nu pot fi retezate deodată şi, retezate, regenerează. Blestemul morții care nu moare transformă, cinic, războiul în mândrie şi, câtă vreme există mari victorii, mari comandanți, fără a insista prea mult asupra perisabilității acestora, umanistul care urăşte din suflet războiul devine scriitorul plin de har care, în momentul de răscruce istorică a alor săi, tratează veninul cu venin, printr-o dramatică homeopatie. Această putere o are doar artistul capabil să dubleze realitatea cu verosimilul şi să lumineze prezentul tenebros prin recrearea vârstei de aur. În trama epică, tabloul bătăliei arde viu. Efectul de dinamism este obținut prin alternarea sacadată a prim-planurilor, prin construcții participiale sau gerunzii şi substantivizări care concentrează acțiunea, prin

utilizarea comparativului adverbial, precum şi prin corelarea unor adverbe şi conjuncţii antrenate de o suită de verbe gradat dispuse în enumeraţii, în cele din urmă aflate la timpul prezent – fapt ce face apogeul efectului dinamic: "*Duces, partitis inter se exercitus ordinibus, quisque nunc monendo, hortando, nunc hostium impotentiam et paucitatem elevando, ut milites acrius fortiusve hostibus insisterent, summam operam navare; nunc ubi hostes vehementius urgerent, etiam ipsi concurrere, strenue se gerere, pugnare, et virtutis suae facinora edere. Contra Romani quoque haud segniter Hunnorum impetum propulsabant, se vitamque tutabantur, magnam nostrorum caedem stragemque edebant […]. Fit igitur atrox pugna, magna utrinque strages; campus utriusque partis cadaveribus consternitur*" (1503). Verbe active şi participii iau locul substantivelor şi adjectivelor. Acestea, când se recurge la ele, datorită sferei semantice şi "gravităţii" lor, contribuie la gradarea dramatismului. Olahus optează pentru infinitivul narativ cu valoare imperfectivă, fidel modelelor clasice, dând fluenţă evenimentelor. Acestea se rostogolesc în chip de tăvălug, iar avalanşa lor nu se poticneşte în necesarele perfecte verbale, care ţintuiesc imaginea etern pe pereţii istoriei, într-o colorată frescă, într-un monumental basorelief. Cartea lui Olahus ar fi un muzeu istoric, dacă fervoarea nu i-ar conferi mai degrabă statut de rampă ale cărei lumini, cu măiestrie dispuse şi coordonate, adâncesc atmosfera spectacolului viu.

Personajele episodice ale următoarei scene sunt Aëtius şi Theodoricus, strategia lor grăieşte, însă, despre acelaşi regizor. Armatele se organizează, momentul semnalului de luptă este ales astfel încât umbrele serii să slujească scopului extrem. Şirurile se urnesc de ambe părţi, înaintând unele către altele şi înspre maximă încordare. Aproape că devine o uşurare aruncarea primelor sulițe, atunci când apropierea este favorabilă declanşării atacului propriu-zis. Energia eliberată seceră oameni şi cai. Cei care luptă cu sabia trebuie să se apropie şi mai mult. Corp la corp, se moare mai bărbăteşte. Flancurile sunt asumate de aliaţi; cei suspectaţi de trădare sunt închişi între formaţii robuste şi siliţi la eficienţă. Steaguri şi arme, comandanţi şi regi, mii de anonimi huni, gepizi, alani, vizigoţi, romani şi ostrogoţi îngroaşă pământul mustind de sângele care umflă ape purtătoare de leşuri. Proporţiile dezastrului sunt covârşitoare: "*tanta […] strages, tam atrox et cruenta, ut vix ulla hominum memoria atrocioris unquam meminerit*" (1504). Numai cele ale următorului masacru le pot depăşi.

Şi, într-adevăr, episodul cuceririi cetăţii Rhemi poartă dramatismul către cote paroxistice. Sub ploaia de săgeţi, dintre zidurile izbite cu berbece şi mutilate de proiectile catapultate, vaierul femeilor şi copiilor este singurul semn de viaţă al populaţiei paralizate de groaza unei cumplite morţi, căci

"*nemo mortalium ad moenia defendenda accedere auderet*" (1505). Minunea care i-ar putea salva este sperată de la sacerdotul cetății, dar acesta, în locul robiei de o viață le deschide perspectiva veşniciei lor fericiri, nu înainte de a încerca să-i salveze prin propriul său sacrificiu. Templul adăpostind cetățenii adunați într-o supremă rugă în jurul cucernicului lor devine starea materială a pietății şi nici o creație artistică nu poate fi vreodată mai cutremurătoare şi aureolată de o mai tulburătoare sfințenie decât aceste pagini ale lui Nicolaus Olahus. Uciderea tuturor, a copiilor şi a celor vârstnici, a bărbaților şi femeilor ("*Hi obvios trucidare, puberes et impuberes necare, non aetati non sexui parcer*e" (1506)), a celor ce se roagă în templu, are loc pe piosul fond sonor al psalmilor, al sacrelor imnuri intonate cu o suprafirească şi teribilă bucurie, cărora capul retezat al episcopului nu încetează a le da glas. Cerurile, sfâşiate de durere, lasă să se vadă cete de îngeri luptând, de parcă grozăvia de pe pământ ar fi fost proiectată în tării, iar trosnetele templului, înfricoşătoarele sunete şi făcliile arzând de la sine peste "oraşul sfințit prin moartea atâtor martiri" – "*tot martyrum caede consecrat*" (1507) – sunt semnul că divinitatea a devenit, în aceste pagini, personaj literar!

După acest episod, redat cu o artă incompatibilă cu vreun atribut, oricât de generos ar fi acela, fanaticul asediu, durând ani, al Aquieleiei, eroica rezistență a vitejilor ei cetățeni, diabolica insistență şi geniul malefic al regelui hun, devastarea, în cele din urmă, şi înecarea în sânge a oraşului din calea către Roma nu au cum să răzbată mai cutremurător din scrierea lui Olahus, chiar dacă dramatismul lor este acelaşi, chiar dacă războiul şi masacrul este pretutindeni la fel de hidos, iar moartea la fel de tragică. Cronicarul care aspiră la onestitate față de toate evenimentele şi în acelaşi timp la desăvârşirea artistică a fiecărei relatări riscă să-şi vicieze opera. (Oricum, într-o asemenea scriere, nu se poate vorbi de un singur punct culminant.) Pentru e evita "redundanțele artistice", nu-i rămâne decât să selecteze, în situații similare, mereu alte puncte de reper, să îşi concentreze efortul creator asupra altor aspecte, să ofere alte detalii. Olahus are de ales între a lăsa posterității căderea Aquileiei, datorită fatalității de a se fi întâmplat *după* episodul Rhemi, ca pe o clonă literară a aceleia (ceea ce pare, la un moment dat, că se conturează: *"milites […] urbem capiunt, diripiunt; iuvenes, viros, senes,* passim *[s.n.] trucidant, non aetati, non sexui parcunt*" (1508)) şi a găsi, în trista monotonie a genului proxim – moartea – diferența specifică. Deoarece cruzimea invadatorilor este *passim* neostoită, mereu aceeaşi, scriitorul marchează sfârşitul Aquileiei prin *altceva*: sinuciderea frumoasei şi virtuoasei Digna. Aruncarea ei de la ultimul etaj al locuinței sale în râul Natiso îi mântuie castitatea şi, totodată, valoarea artistică a operei.

Olahus nu este, însă, un narator tenebros. Când are ocazia, inserează în

textura narativă digresiuni anecdotice care destind tensiunea prin umor. Attila şi Corvinus, personaje centrale aflate în antiteză istorică, întrupând, însă, numeroase calităţi comune – compatibilitate prin care slujesc în egală măsură motivaţia operei – disprețuiesc deopotrivă inerţia trupească şi dobitocia minţii, iar felul în care înțeleg să le ridiculizeze şi să le contracareze însenineză relatarea artistică, fie când regele hun îi supune la regim alimentar pe membrii corpolenţi ai trupei ambulante de pe drumul Concordiei, fie când solul Înaltei Porţi, stupefiat până la schizofrenie de grandoarea curţii de la Vişegrad, este însărcinat de Corvin să solicite sultanului, în propriul său loc (!), un mesager mai capabil.

Deşi, lucrarea *Atila* este, prin specificul ei, cea care pune în valoare în cea mai mare măsură harul de narator al lui Olahus, atât în *Hungaria*, cât şi în poemele sale epice, relatarea respectă legile artei. Primele trei capitole ale operei de geografie umanistă, numeroasele sale pasaje autobiografice, digresiunile istorice care, urmând metoda biondină, întregesc monografic descrierea, se alătură istorisirilor descinse când din real (*Atila*), când din oniric (poemele epice). Acestea invită, parcă, sufletul să se cuibărească mai confortabil în trupul ostenit şi să asculte ceea ce a fost odată, ca niciodată:

“Tempus erat vernum; silvis frondentibus aptum
Gutture quo patulo dulce queruntur aves,
Floribus et viridis campi renovantur amoenis
Quo violis fragrat per iuga dulcis odor.” (1509)

...Şi povestea începe. Dacă este adevărată, grăieşte, fatal, tot despre război:

“*Tuum Caesar populos armis belloque potentes*
Convocat ...” (1510)

Dar uneori, ca în *Bucolicele* lui Vergilius, susurul apelor şi trilul din verzile dumbrăvi face ca povestea să se depene, departe de real şi de prezent, despre zei cu plete de aur, despre nimfe plutind uşor în hore sau despre joviali prieteni de demult:

“Murmure ubi grato vitreus perlabitur amnis
Exhilarans dulci tristia corda sono.
Incipit hic veteres cantu philomela querelas
Fronde sub umbrosa promere maesta suas.
Hanc aliae streperam volucres ganitibus altis
Argutae passim vincere quaeque studet
Luctibus inmodicis fessos tunc deprimit artus
Occupat atque oculos lumina chara sopor [...]

(Nam sanctum visum est agmen adesse mihi.) […]
Visus adesse mihi trepido crinibus Apollo." (1511)

2. DESCRIEREA

Este acum rândul poveştii să fie întreruptă de *tablouri*, căci divinităţile îl poartă pe poet spre o incredibilă oază pământeană de linişte, unde viaţa este nefiresc de firească, iar oamenii au, prin hărnicie, un trai îmbelşugat şi fericit:

"Est locus Hungariae, Cereris sacratus alumnae
Matthaeo veteres hoc tribuere solum
Nittria cum Vago celeri quem proluit unda
Intrantes Histrum quisque fluore suo.
Cernitur hos inter rapidus cursus fluviorum
Emrici nostri Renduve vocata domus.
Hanc etiam glebae centum renovantur aratris
Innumerisque boant pasqua laeta bobus
Et crebris ovium foetus balatibus adsunt
Cornibus et caprae proelia iuncta ciunt." (1512)

Cu nimic mai prejos această imagine de pasajele descriptive ale *Hungariei*, semnate de un virtuoz în domeniu, căci Nicolaus Olahus este nu doar un povestitor irezistibil, ci şi un desăvârşit pictor literar, capabil să creeze mirifice peisaje, portrete în stil clasic, pline de viaţă, precum şi luxuriante cadre interioare. Imaginea casei Calninilor devine sub penelul său un preţios *tablou* renascentist, un soi de Vişegrad, căci numai atmosfera şi curtenii palatului lui Corvinus pot egala prospeţimea înmiresmată, arta obiectelor lucrate cu mâna şi bunul gust, de epocă, al Rendvei şi al oaspeţilor acestui domeniu:

"Ingrediemurque piam limina nota domum
Vestibulum ante ipsum quem maxima turba virorum
Constiterat, dominum quisque manendo suum,
Sericiis fulgens lanisque rapacis Iberi,
Gallia quas dives, Anglia quasque dedit.
Concertant cyathis et grato munere Bacchi
Pulsantes pedibus terque quaterque solum
Ingeminant famuli plausum famulaeque sequuntur
Et totum complent cantibus ultro diem,

At domus interior pictis constrata tapetis
Herbis et violis, floribus atque rosis
Spirabat gratum casiique et divite nardo,
Ac thuris lacrimis et bene olente croco. […]
Primates dominae mixtim pulchraeque puellae
Adstabant celebres virgineusque chorus.
Aedibus in mediis mensae sternuntur onustae
Bissenae dapibus somniferoque mero.
Accumbunt juvenes pariter dominae proceresque
Ut Baccho decorent laeticiaque diem.
Adstat Calninus gemmis insignis et ostro
Et pateras manibus servat utrisque duas
Praemia virtutis priscis donata diebus
Mentorea affabre pocula facta manu […]
Tendimus hinc castum dominae stratumque cubile
Candidulis violis purpureisque rosis
Ornabant thalamum cultu preciosa supellex
Subtilique olim vela parata manu.
Fulgebat rutilis gemmis viridique smaragdo
Tota domus vinctis adplicitisque thoro." (1513)

Curtea princiară de la Vişegrad are, deşi departe în timp, o nebănuită rivală în uluitoarea tabără a lui Attila, aşa cum o înfăţişează Olahus ("*tentoria mira arte contexta", "id, quo ipsemet utebatur ex serico, auro, gemmis intextum ornatumque erat, pretiosis interiectis lapidibus huius mali aurei, quorum commissiones atque iuncturas uniones splendidi ornabant", "aliud in quo equi stabulabantur, sericeum totum", "lectus, […], mensae et conviviorum, praeterea culinae instrumentum, ephippia, phalerae, et alia equorum ornamenta, auro gemmisque decora*" (1514)), căci, deşi operă narativă, *Atila* excelează în artistice descrieri, ca şi *Hungaria* în inserţii epice. Aceasta din urmă este expresia cu adevărat himnică a grandorii naturii şi a măiestriei umane constructive. Splendori naturale şi arhitectonice depăşesc orice închipuire şi, de n-ar fi răul pe pământ, de n-ar fi tulburată omenirea de războaie, paradisului natural şi artistic numai veşnicia celui celest i-ar lipsi. Miraculoase ape termale, tivite cu vii şi străjuite de xenodochii, tămăduiesc sub cerul liber trupuri bolnave, oferind "perspectiva unui tablou al învierii universale" – "*specimen […] picturae resurrectionis generalis*" (1515). Privind cu acelaşi ochi de artist câmpia Rákos din vecinătatea Pestei, Olahus oferă un alt tablou, intersectând, de astă-dată, realismul cu grotescul: „*Conspiceres in praedicto Danubii campo multos homines iacentes interdiu*

qui Bacchum Pesthi dulcissimum praeter rationem exhaustum decoquant et in longas horas despumat destertantque" (1516).

Călătoria literară creează perspective care se vor pe măsura ştiinţei vremii, asupra reliefului brăzdat de ape şi asupra cetăților umane; dar munții prăpăstioşi şi împăduriți adăpostesc fabuloase ocoluri vânătoreşti care fac ca nici chiar nevoiaşii să nu se atingă de ceea ce Apusul apreciază drept delicatese, iar apele colcăind de peşte poartă sare, aur şi insule plutitoare, ori făptuiesc alchimice transformări. Cât despre cetăți, acestea, cu catedralele lor adăpostind sfinte moaşte, cu orgi de argint şi coroane zidite spre pază, cu biblioteci păstrând cu sfințenie inefabilele comori ale minții şi mâinilor, cu palate în care apeductele varsă vinuri în fântâni, cu galerii subterane în care dulcea licoare nu-şi află butelci goale, – toate se oglindesc în irisul de artist şi singura ştiință cu care mai au ceva în comun rămâne nobila electroliză prin care s-au primenit pe veci cu poleiala acelei demiurgice lumini.

Ca *portretist*, Olahus, dincolo de însuşirea, chiar prea temeinică uneori, a meşteşugului antic de redare a chipului fizic şi moral, dă viață personajelor sale formându-le treptat, modelându-le caracterul pe parcursul întregii lor evoluții, lăsându-le să se prezinte, să se „mărturisească" singure prin tot ce întreprind. Sallustian în portretizări şi suetonian în biografii, Olahus este al timpului său, părăsindu-şi pe alocuri personajele, spre a le întrezări în reacțiile altora la faptele lor. O atare caracterizare indirectă, alături de continua devenire a eroilor, determină complexitatea şi viabilitatea lor. Chiar şi inconsecvențele lor (sau tocmai acestea) le conferă verosimilitate, le umanizează prin imperfecțiune.

Astfel, lui Aëtius, personaj episodic, scriitorul îi consacră o scurtă dar bine documentată biografie, din care reiese că patricianul pe care hunii l-au găzduit pe când era prigonit de împăratul Honorius devine pentru ei, sub Valentinianus, un şarpe încălzit la sân, încălcându-şi promisiunile şi întorcând arma împotriva lor, folosindu-se de informațiile pe care le avea despre ei din vremea apusei prietenii. Pe Theodoricus, regele vizigoților, Aëtius îl atrage de partea sa printr-o iscusită cuvântare, prezentată de scriitor în stil indirect. Refuzând armistițiul solicitat de huni, deoarece îşi dă seama că aceştia aşteaptă revenirea din Hispania a tovarăşilor de arme, Aëtius devine, în discursul lui Attila, când bătălia catalaunică este iminentă, obiectul disprețului şi mobilul mâniei hune. Deşi, cum arată Olahus, Aëtius avea indubitabile merite militare evidențiate deja înainte de refugierea sa la huni ("*is, initio ob virtutem et rei bellicae artes, ab Honorio imperatore […] copiis suis praefectus, multa praeclara […] virtutis suae ediderat facinora*" (1517)), regele hun îl prezintă armatei în culori ironice: "*Nulla unquam maiore quam unus ex vobis minimus ediderit virtutis facinora. Imo si quid unquam fecit, id revera praestitit*

vestra confisus, munitus et animatus, socii, societate. Esto, sit in eo aliqua rei militaris scientia; eam certe vestra doctrina didicit" (1518). Dacă acest discurs grăieşte mai mult despre caracterul lui Attila decât despre cel al lui Aëtius, acesta din urmă îşi va demonstra, totuşi, lipsa de verticalitate prin viclene cuvinte adresate, după moartea lui Theodoricus, fiului aceluia. În momentul atât de prielnic nimicirii lui Attila, după înfrângerea sa catalaunică, de teama evidentei victorii a lui Trasimundus asupra hunilor, care i-ar fi putut da tânărului rege gândul ieşirii din alianţa romană, Aëtius îl convinge să nu rişte un nou atac împotriva vrăjmaşilor. Eficienţa forţei sale persuasive determină incredibile schimbări în destinele personajelor şi în cursul istoriei. Aëtius este ucis din poruncă imperială, căci Valentinianus nu îi poate ierta scăparea din mână a lui Attila. Portretul lui Aëtius se desăvârşeşte, indirect, abia prin efectul pe care gestul său îl are asupra lui Attila, care, dincolo de meritele sale, după această uluitoare întorsătură a lucrurilor, după ce-şi văzuse moartea cu ochii (ce-i drept, fără măcar să clipească), devine incredibil de trufaş, crezându-se "maiul lumii întregi" – "*malleus universi orbis*" (1519).

Marele merit al portretistului Olahus este că nu se lasă antrenat de subiectivitate; personajele sale nu sunt abordate simplist, nu suferă de platitudine, ci au caracterul bine reliefat. Ele sunt vii pentru că virtuţile lor nu exclud tare (sfinţii, evident, îşi depăşesc prin har divin condiţia umană) şi pentru că, pe de altă parte, scriitorul găseşte că şi în destinul celor mai întunecate făpturi umane există momente în care frumuseţea firii triumfă, conferind tragism sfârşitului oricărui personaj. Valorile sunt relativ percepute de societatea umană; se poate întâmpla, într-un moment de răscruce istorică, să fie necesară hrănirea posterităţii cu amarnica glorie a războiului…

Viguros construitul personaj titular are un caracter complex. Deşi impresionează uneori prin clemenţă sau generozitate, altădată prin spirit de sacrificiu ori sensibilitate, ceea ce îl umanizează prin excelenţă trebuie căutat "etiologic". Se ajunge la dedublări specifice fiecărei situaţii în parte, însă această cercetare nu ar fi cu putinţă fără marcarea lor de către scriitor. Prin aceasta, deşi timpuriu în literatură, dar cu un interes pentru uman şi cu o înţelepciune demult pârguite, Olahus ajunge la personaje deplin veridice şi datorită abordării lor *psihologice*. Dacă Eutropia, în fiinţa căreia ardoarea evlaviei este vitală, devine capabilă de crimă, Attila iniţiază în cursul masacrelor *intermezzo*-uri care, în mod cert, irump dintr-un soi de iubire. Cu toate acestea, el nu poate fi considerat, ca personaj, opusul Eutropiei, deoarece, pe de o parte, în opera lui Olahus nu există, în afara unor rarissime excepţii (una ar fi ponegritorul căruia i se adresează în *Carmen 29*, eventual numitul P.S. din *Carmen 61*, căci pe Katzianer ajunge, în cele din urmă, să-l apere de Logus), personaje (umane, nu divine) cu desăvârşire negative

sau pozitive şi pentru că, pe de altă parte, Eutropia, ca personaj episodic, şi titularul Attila nu comportă decât câteva criterii de comparație.

Elementul psihic intervine frecvent în proza lui Olahus. Aliații se zăpăcesc surprinşi de atacul nocturn al hunilor; vânarea gloriei, păstrarea neştirbită a onoarei şi răzbunarea eşecului constituie adevărate obsesii pe tot parcursul lucrării; exploatarea, prin discursuri ingenioase sau daruri, a naivității sau exercitarea unei presiuni psihice eficiente, determinante a unei anume "hotărâri" din partea destinatarului nu constituie cazuri singulare. În urma cuvintelor rostite de rege înainte de bătălia catalaunică, militarii, înainte nehotărâți, ajung să nu mai poată fi înfrânați în zelul lor de a deschide atacul, iar visul cuceririi Italiei este abil răsădit în sufletele tuturor aliaților cărora, înainte de moartea lui Aëtius, li se făgăduise odihnă. Chiar faptele lui Attila au, pe alocuri, efect hipnotic asupra militarilor; ei se îneacă în neştire în şanțul cu apă al Vincenției, urmându-şi regele, mai puternic.

În privința analizei psihologice, Attila rămâne, însă, singurul personaj bine conturat de Olahus, urmărit îndeaproape, în toate tribulațiile sale sufleteşti, în forța sa disimulativă, în marea sa singurătate, de fapt. Astfel privit, Attila are, în felul său soarta tragică a eroilor greci mânați de destin.

Pierzând în fața lui Aëtius şi Theodoricus, regele este surprins de scriitor în toată nuditatea deznădejdii sale. Despre sorții nefavorabili ai bătăliei avusese ştire; sperase însă ca măcar duşmanul său de moarte, pe care îl considera trădător, să piară în luptă, dar Câmpia Catalaunică primise doar trupul regelui vizigot, acoperindu-se, în schimb, de grosul armatei hune. Iar fiul regelui, la un pas de tabăra lor, nutrea acum cumplită răzbunare. Cuvântul lui Attila către militari, redat în stil indirect, dovedeşte nu doar extraordinara stăpânire de sine a celui conştient de iminența dezastrului, ci şi felul în care marele comandant, depăşind orice atribut uman şi înfrângând propria sa luciditate, transformă încleştarea morții în visul impecabil argumentat al victoriei: "*Hostium vires pristinas esse fractas, unicam noctem non multum roboris atque animi addere illis potuisse; cum his certamen eis fore, quos hesterna die magna ex parte debilitarint, fugarint et pecudum instar prostraverint. Sibi ultra animum invictum vires quoque, ad exrema omnia fortiter perpentienda, magno iam rerum militarium usu corroboratas; rem eo tutiorem esse, quod castris, rebus omnibus belli abeunde munitis, veluti fortissimo muro circumvallati essent. Itaque nihil formidinis adesse, fortunam eis futuram propitiam; se ducem […]"* (1520). Îndărătul acestei himere, Attila se ştie neputincios: "*nihilo secius fluctuans animo, victoriam […] desperare, omnia timere, suis rebus, si quid adversi contigat, providere*" (1521). Celor de încredere le dezvăluie, însă, adevărata stare a lucrurilor şi îngrijorarea sa. Dar şi acum, numai celor mai apropiați prieteni le mărturiseşte în ce scop dăduse poruncă să se adune

în grămadă şei şi alte piese de harnaşament: "*clam aperit se, si hostes castris expugnatis superiores futuri sint, supra congestum ephippiorum cumulum ascensurum. Proinde monere eos, hortari, orare, ut ignem illi subiiciant; elegisse se, suorum magis opera mori, quam per summam ignominiam in hostium venire servitutem*" (1522). Din mândrie şi pentru a induce în eroare inamicul, porunceşte să sune surlele, ca de chemare la luptă. De fapt, este cuprins de teamă şi îşi petrece noaptea fără să doarmă: "*Tubicinibus tuba canere iussis, ne aliquam timoris a se concepti speciem hostibus praeberet, sed potius quo attentus esse et pugnam iterum reposcere velle videretur, hostium irruptionem, insomnem ducens noctem, praestolatur*" (1523). Dacă salvarea din această situaţie în care regele nu mai poate face nimic pentru resturile armatei sale expuse răzbunării numerosului inamic vine nesperat chiar de la acesta din urmă, la Aquileia, Attila, simţind că stăruinţa sa acerbă în asedierea cetăţii nu va fi zadarnică, este confruntat cu dezacordul din ce în ce mai puţin voalat al propriilor săi militari. Scriitorul urmăreşte cu sensibilitatea unui veritabil psihanalist însingurarea regelui care, purtat de aspiraţii pe care timpul investit le intensifică şi le motivează odată mai mult, este mai degrabă dispus să accepte umilitoarele reproşuri ale soldaţilor săi decât irosirea celor trei ani şi gândul că lasă în urma sa un oraş care i-a putut rezista. Deoarece frământările sale nu sunt împărtăşite, de astă-dată, nici măcar celor apropiaţi, sarcina de a le surprinde solicită din plin subtilitatea scriitorului: "*Has militum vociferationes promiscuas, tametsi Atila iniquo ferret animo, ne tamen unicae huius urbis fortitudo gloriam suam, multis rebus praeclare gestis, per totum orbem iam florentem, obfuscaret, […] statuit […] in obsidione perseverare*" (1524). Tensiunea psihică generată de fermitatea voinţei regelui şi de umilinţa suportării de nevoie a criticilor militarilor nemulţumiţi, care văd în insistenţa comandantului lor un capriciu ce poate fi satisfăcut şi mai bine şi prin asedierea Romei, care măcar le-ar aduce prăzi însemnate şi glorie, este consumată fizic prin acte individuale a căror temeritate îl confruntă pe Attila cu moartea. Incursiunile sale personale de explorare călare a zidurilor vrăjmaşe se soldează fie cu scene de luptă corp la corp, regele doborându-şi sau îngrozindu-şi neaşteptaţii atacatori prin inumane urlete şi prin focul scăpărând în priviri, al mâniei acumulate în cei trei ani de asediu şi umilinţă (pe care nu a avut ocazia să o convertească în îndemânare militară), fie printr-o suprafirească şi disperată comunicare cu natura, în fenomenele căreia îi pare că-şi află semnele biruinţei. Viziunea propusă de scriitor asupra eroului său, pe care nu îl scapă din priviri, neslăbita introspecţie surprinzând detalii de profunzime fac, în cele din urmă, din Attila un personaj titanic, capabil prin stăruinţa sa să determine, parcă, natura şi destinul să-i respecte

nestrămutata vrere. Astfel obținută, Aquileia devine o cucerire într-un fel mai prețioasă decât ar fi fost Roma, a cărei invadare regele începe să o gândească mai circumspect. Fără voința de multe carate din episodul Aquileiei cucerirea Romei, este de la bun început, incertă. Printre rândurile explicite conținând cumpănirea atacării Romei, se citește subconștienta satisfacție a mai măreței victorii anterioare, cu atât mai mult cu cât, înainte de înverșunatul asediu al Aquileiei, încă în Sicambria, însuși regele își ispitise armata cu visul cuceririi cetăților Italiei, între care considerase că Roma este cea mai de seamă. După încheierea trocului cu soarta, Aquileia fiind rasă de pe fața lumii, în timp ce alte cetăți se grăbesc să se supună de bună voie hunilor, Attila, pe de o parte, mai moderat în tratamentul aplicat orașelor din calea sa, dintre care pe unele se mulțumește să le cucerească fără a le distruge, pentru întâia oară sensibil la frumusețile arhitecturale ("*quibus […] propter magnificentiam aedificiorum […] pepercit, ne igne absumerentur*" (1525)) și, pe de altă parte, este mai dispus să caute motive superstițioase de a renunța la Roma, chiar și după ce episcopul arian al Ravennei îi promite, în schimbul căderii aceleia, sprijinirea cuceririi Africii: *"deliberare secum coepit, an exercitum suum Romam duceret, casu Alarici regis Gothorum permotus, quem ea urbe ante se expugnata atque direpta inopinato fato defunctum fuisse acceperat* " (1526). Această dilemă, din nou tăinuită în fața alor săi, trebuie că are amintitele resorturi psihice, deoarece teama de moarte niciodată nu i-a fost proprie celui care, luptând mereu în primele rânduri, chiar și când a aflat că va pierde o bătălie, și-a asumat-o și care, la Aquileia, voia să se măsoare de unul singur cu apărătorii zidurilor.

Roma nu a fost cucerită. Dar eul războinic neînfrânat tulbură zilele și nopțile regelui retras din nou în Sicambria; înfruntând sinele, veteranul ce tânjise după odihna și binefacerile vieții matrimoniale, își îndreaptă privirile și inima către Asiria și Egipt: "*Contra id quod prius […] decreverat, cogitabat dies ac noctes, ut devicta iam Europa, vires suas in Asiam, Assyriam, Aegyptum converteret*" (1527). Gândul acesta i-l știe, însă, numai părintele său literar, căci Attila, îndrăgostit și băut, moare în 445, lăsând neatinse celelalte continente. Dar profunzimile sale sufletești, frământările sale din tainicul spațiu lăuntric – atât de important pentru Petrarca – îi dau viață artistică eternă, umanizându-l atemporal, prin meritul lui Olahus de a fi înțeles că "muntele Ventoso nu măsoară nici un deget în comparație cu adâncimea abisală a […frământării] umane" (1528).

3. MONOLOGUL

Dacă scriitorul se dovedeşte, sub aspectul narativ al operei sale, un mare arhitect dispunând de temeinicie în documentare, de spirit critic, de recunoaşterea resorturilor cauzalităţii istorice şi de imparţialitate, arta sa fiind rodul atât al harului cât şi al sensibilităţii, şi dacă prin latura descriptivă a scrierilor sale devine un pictor de o mare forţă expresivă, capabilă să transmită generos imaginea trecută prin ochii şi sufletul său de artist, generând o viziune unică şi, implicit, emoţie totuşi, nicăieri nu este atât de evidentă calitatea sa de maestru al frazei ca în al treilea mod de expunere al său, *monologul*.

Cunoscător al oratorilor şi retorilor clasici şi integrându-se spiritului umanist al vremii, ceea ce creează sub acest aspect este un *discurs* persuasiv în care prezentarea situaţiei, argumentarea, preîntâmpinarea contraargumentelor, cunoaşterea valenţelor psihice, stăpânirea turnurilor sintactice şi învestitura de sugestie a cuvântului, alături de o poeticitate aparte, nu au cum să dea greş. Lui Petrarca îi aparţine observaţia potrivit căreia "discursul nu poate avea demnitate dacă sufletul nu o posedă" (1529). Cuvintele părintelui studiilor umaniste, apreciat de Leonardo Bruni drept "cel dintâi care a fost dăruit cu atâta talent, încât a recunoscut şi readus la lumină antica eleganţă a stilului pierdut" (1530) certifică faptul că şi în cazul lui Olahus noblețea cuvântului vădeşte un spirit emancipat. Înainte de a cădea în patima preţiozităţii expresiei rafinate, şi Ermolao Barbaro are convingerea că elocinţa este inseparabilă de înţelepciune (1531). Pico della Mirandola consideră că "nu există om rafinat care să nu se ocupe de forma literară; cine însă e lipsit de filosofie nu este om" (1532). Statutul de instrument de comunicare civică al limbii de care vorbeşte Stefano Guazzo (1533) este convertit de Speroni şi de Tomitano, datorită scopului întotdeauna avut în vedere, în artă a convingerii, în care importanţa calităţii de filosof a oratorului este indubitabilă (1534). Poliziano, neobositul căutător al "vocabulei precise", arată că cea mai umanistă dintre ştiinţe este cea a elaborării unui discurs (1535). Dacă ar fi posibilă găsirea vocabulei ideale, dacă însăşi existenţa ei nu ar fi condiţionată de potrivirea la conjuncturile care, oricât de asemănătoare să fie, nu se repetă niciodată, cuvântările unor personaje olahiene, ale lui Nicasius, al lui Lupus sau al papei Leo, în faţa invadatorilor ar fi identice între ele precum şi cu discursul celebru al ţăranului german de la Dunăre (din *Ceasornicul domnitorilor*, prin care Garcilaso de la Vega prelucrează *Orologiul* lui Guevarà), rostit în tradiţie antică, dar, de astă-dată, împotriva romanilor care ameninţau dreptul natural al omului. Or, unicitatea şi valoarea operelor literare stau tocmai în arta cuvântului, în faptul că el trebuie căutat şi potrivit în mozaicul scriiturii, după

priceperea meşteşugită şi sensibilitatea fiecărui scriitor. Dacă efectul asupra lumii este fiorul emoției artistice, scopul a fost atins.

În cazul discursului literar, întâiul destinatar, personajul auditor, este altfel solicitat decât lectorul operei. De pildă, înainte de bătălia catalaunică, militarii lui Attila nu sunt "afectați" artistic de îndemnurile comandantului lor; regele caută să le transmită prin ele forța motrice şi motivația sacrificiului lor suprem. Deja din acest punct de vedere, Olahus este un orator de excepție. Personajul său colectiv, într-un unic elan, devine de nestăvilit în urma raționamentului desfăşurat înaintea sa, cu toată strategia oratorică, de comandant. Militarii sunt gata să preia inițiativa atacului ("*tantum animorum milites sumpserunt, tantus ardor pugnam poscentium est excitatus, tanta undique omnium acclamatio facta, ut sua sponte hostem primi invadere optaverint*" (1536)) şi pentru că ceea ce le oferă regele este mai mult decât o înlănțuire de fraze: este un spectacol filosofic în care oratorul ştie să evidențieze părțile favorabile ale adevărului, atunci când *summa summarum* ar avea valență negativă, sau să prezinte realitatea în linii mari, dacă detaliile contravin scopului urmărit. Şi, deoarece tot ce afirmă este, astfel, absolut adevărat şi nimănui nu-i trece prin gând să exploreze nu cele afirmate, ci cele omise înadins, discursul său nu are cum să fie sortit eşecului. Toate acestea, pentru militarii suspicioşi şi deosebit de inteligenți, ar putea părea, la limitele absurdului, o incredibilă cacealma. Însă, pe de o parte, ei sunt un singur aparat de război şi, "înghițind" răzlețele cârteli ale unora, ca unul aşteaptă să li se spună că singura opțiune demnă şi în spiritul tradiției străbune este mersul înainte, cu orice preț, şi că moartea este mai dulce decât robia. Pe de altă parte, niciodată comandantul nu s-a sustras aceleiaşi sorți, iar conştiința acestui fapt face parte din spectacol, ca element forte. Când îl prinde în trema discursului, regele nu face decât să amintească un lucru ştiut. Este obiceiul lui de a invoca lucruri ştiute, pentru care înşişi militarii săi pot fi luați martori: capacitatea războinică a hunilor, ticăloşia trădătorului Aëtius, vitejia comandantului, forța unității, speranța în zeii ocrotitori. Regele nu le ascunde nici gravele dezavantaje: puterea şi numărul inamicului, faptul că se află pe un pământ străin, potrivnic, că sunt înconjurați din toate părțile, că reprezintă o pradă ispititoare, că felul lor de a lupta îi este bine cunoscut lui Aëtius. Apoi, rând pe rând le contracarează, arătând că duşmanii şi-au pierdut deja grosul oştirii, că hunii mereu au avut de purtat războaie pe pământ străin şi totuşi nu au cunoscut înfrângerea, că retragerea treptată între parapete ar fi alegerea cea mai ruşinoasă, că, dacă vor avea puterea să-i transforme pe prădători în pradă, nici o bogăție nu ar putea-o întrece vreodată pe a lor, deveniți stăpânii lumii întregi, că Aëtius a deprins arta mânuirii armelor de la ei, dar s-a dovedit mai nepriceput decât orice militar de rând de-al lor şi că ei îi cunosc această slăbiciune. Toate

acestea fiind evidente, ultima frază – "Vom obține victoria fără prețul unei mari primejdii" ("*Non magno periculo victoriam consequuturi sumus*" (1537)) – se cuvine a fi considerată, ca valoare de adevăr, în rând cu celelalte. În cele din urmă, o singură nedumerire pare să tulbure inimile: cea legată de îndoielile de la început, de inițiala neîncredere în victorie. Purtați în luptă de ecoul unor asemenea cuvinte şi cu şansa de partea lor, hunii, ca prin minune, se transformă, într-adevăr, deşi înfrânți, în nişte favorizați ai sorții. Iar Attila exultă.

În ce priveşte a doua destinație a discursului, cea artistică, oratorul devine unul clasic, căci urmărirea îndeaproape a textului literar pune în evidență un stil artistic mai presus de ştiința strict oratorică. Attila îşi începe cuvântarea prin zugrăvirea situației prezente. Verbele şi expresiile verbale aflate la timpul corespunzător, unele comportând nume predicative multiple ("*tam ardua est et necessaria*") aşază sub tensiune acea serie de substantive, dispuse în enumerație gradată, care reprezintă bunurile periclitate ale hunilor ("*opes*", "*facultates et regnum*", "*salus et vita nostra*", "*fortuna, vires, gloria et opes*"). Epitete constând din şiruri de adjective, comparative sau superlative cel mai des, accentuează gravitatea situației ("*res tam ardua et necessaria*", "*apertum discrimen*", "*summa cura*", "*negotium acrius, urgentius et periculosius*"). O serie amplă de întrebări retorice, înțesate cu epitete gradate şi de enumerații, convertesc pe nesimțite timpul verbal prezent în trecut, astfel ca regele să poată elogia, îmbărbătând inimile, faptele *săvârşite* de cei cărora le vorbeşte: "*Nam quod omnibus aetatis nostrae temporibus acrius urgenitus et periculosius propositum fuit nobis negotium, quam nunc, ubi de regno, salute et vita nostra agitur? […] Pretermisssis omnibus aliis vestris facinoribus superioribus annis magna fortitudine editis, quid rerum et arduarum et difficilium per Germaniam universam atque alias hostiles terras […], non forti animo superavistis? […] Quid […] unquam curarum, quid laboris, quid periculi […] non pari animo vobiscum una subierim? quae res me unquam prospera elatiorem fecerit?*" (1538). Repetarea insistentă a pronumelor interogative îi supune pe militari unui tir irezistibil de argumente, iar menționarea doar în treacăt a faptelor de vitejie de la începuturi, trecerea peste detaliile legate de ele, este menită să banalizeze acele vremuri în comparație cu faptele mai recente, din Germania, pentru a sugera, printr-un artistic *feed-back*, forța abia acum ajunsă la apogeu a hunilor şi, ca urmare, şansa unei mari victorii. Întremând, astfel, sufletele, Attila îşi readuce militarii la prezent, dar pe un sol acum mai rezistent, din punct de vedere psihic. Acum îi poate expune, fără riscuri, detaliilor dezavantajoase ale noilor condiții de luptă. Ba, se foloseşte de acestea pentru a trezi în inimi mai multă bărbăție chiar decât în gloriosul lor trecut, deoarece, cum remarcă într-o frază demnă de *Adagiile* lui Erasmus,

"*necessitas, durum mortalium telum*" (1539). Vorbitorul repetă emfatic, până la redundanță, avantajul inamicului de a lupta acasă – "*intra regnum suum, in patri, in domesticis sedibus*" – descriind vrăjmaşul aproape hiperbolic: "*Quam potens hostis […] qua multitudine, quibus apparatibus, considerate*" (1540). Folosirea acestui imperativ – mod verbal pe care oratorul nu îl va mai întrebuința decât în finalul discursului său – aruncă militarii, ca pe nişte gladiatori în arena realității. Biciul iminentei primejdii, țepuşa adevărului, îi conştientizează şi face ca, dacă regele a dovedit mereu că se implică în iureşul luptei precum un oştean de rând (calitate evidențiată şi în portretul său de la începutul operei), ei, la rândul lor, să fie determinați la vitejie nu prin îndemnul comandantului, ci prin firea lucrurilor – "*natura*". O antiteză cu grave implicații este țintuită deasupra capetelor hunilor: "*victoria praeclara*" / "*servitus morte acerbior*". Dar, secondată de o majoră disjuncție ("*vel victoria […] nobis acquirenda est, […] vel omnibus ad unum usque moriendum*" (1541)), ea nu mai apre ca o sabie a lui Damocles, ci este transformată în libera opțiune a militarilor, reliefată fiind şi printr-o nouă, multiplă, întrebare retorică, precum şi de o altă maximă. În acestea, conjunctivul verbal cu valoare de condițional optativ şi epitetele augmentate antitetic, însoțind "taberele" opuse ale substantivelor şi sintagmelor nominale ("*gloria*", "*victoria*", "*Scythicum nomen*", "*virtus maiorum*", "*manes maiorum*", "*fortitudo*" / "*fuga*", "*mos imbellium atque socordium*", "*dedecus*") aduc înainte ochilor minții potențialele variante ale propriului lor viitor: "*Si persuassum esset animo […] paulatim retrocedere, quid ea specie fugae, gloriae nostrae, iam multis maximisque vixtoriis partae, esset indignius? quid inhonestius? quid nobis turpius, quid Scythico nomini, universo orbi formidabili, munus conveniens? quid maiorum nostrorum virtutibus et fortitudini magis adversum? Satius semper habitum est et pulchrius, cum dignitate gloriaque mori et maiorum nostrorum manes invisere, quam, imbellium atque socordium more, hostes nostros turpi fuga devitantes, infamem et dedecore plenam agere vitam*" (1542). O altă antiteză, cea dintre glorioşii huni, temuți în întreaga lume, şi duşmanii lor, considerați "gingaşi la eforturi" ("*laboris inpatientes*"), "deprinşi mai mult cu odihna decât cu războiul" ("*quieti potius quam bello dediti*"), "spălături" şi "resturi" ("*colluvies*", "*reliquae*") ale unor strămoşi demult izgoniți de hunii de atunci este menită să-i facă pe militari a nu ceda. Alternativa de asumare cu vitejie a situației deschide pentru huni, în viziunea comandantului, o perspectivă de invidiat. Prinse între verbe, acum aflate la timpul viitor, substantive sugerând o zodie mai bună ispitesc armata la fapte mari: *victoria, utilitas, spolia, regnum, gloria, Europa, opes, imperium, orbis, accesio, felicitas*. Această perspectivă întruneşte toate aspirațiile neamului lui Attila: "*Quid a diis immortalibus commodius, fortunatius et felicius nobis hoc*

dari potest?" (1543). Dacă idealul nu cunoaşte limite, în schimb, închipuirea atinge prin cele evocate pragul său extrem, pentru care orice efort reprezintă un preţ mic, Attila insistând asupra acestui fapt în mai multe rânduri ("*Regnum amplissimum nobilissimumque hodierno die imperio nostro non difficulter adiungi possit*" (1544)). Între trecut şi viitor – ambele magnifice – , prezentul reprezintă o datorie de împlinit. Ea este marcată prin ocurenţa verbelor şi expresiilor verbale impersonale din aria semantică a necesităţii, precum şi de diateza perifrastică passivă: "*ardua est*", "*oportet*", "*victoria acquirenda est*", "*moriendum est*", "*depugnandum est*", "*congrediendum est*". Pe parcursul cuvântării sale, Attila îşi poartă repetat auditoriul între coordonatele calde ale unor adverbe şi ablative temporale definind trecutul ("*omnibus temporibus aetatis nostrae*", "*annis superioribus*", "*iam*", "*iam dudum*", "*iam pridem*") sau viitorul ("*dein*", "*postermo*") şi cele impregnate cu fiorul morţii (ale căror piroane gramaticale sunt "*nunc*" şi "*hodierno die*"), călind inimile militarilor săi.

Textul rostit prea puţin este compatibil cu alte figuri de stil decât cele amintite. Însă calitatea artistică a discursului nu este condiţionată de ele. În afara unei metafore depersonificatoare, referitoare la gali – "*colluvies*" – şi a stereotipicului "*iugum*" – însemn al oprimării – , o singură sinecdocă – "*arma*" – concentrează, la fel de obişnuit, faptele de vitejie. În schimb, chiar din momentul în care Attila arată că se încrede în conştiinţa oamenilor săi, care nu trebuie îmboldiţi la luptă de comandantul lor, undeva în atmosfera dramatică a episodului catalaunic pluteşte, parcă, prin ceea ce realizează Olahus, ecoul bătăliei de la Trasimenus, unde, potrivit relatării lui Titus Livius, fiecare militar s-a văzut nevoit să devină propriul său comandant, vâltoarea luptei, ceaţa şi vacarmul asurzitor fragmentând şirurile şi lipsind armata de comandă. Attila, în mesajul final al discursului său, stăruie tocmai asupra ideii de unitate a armatei, condiţionând prin ea soarta bătăliei, şi le porunceşte militarilor săi să nu-l piardă din ochi, urmându-i exemplul şi încrezându-se în zei: "*Deos imprimis immortales […], deinde me, et ducem et commilitionem vestrum, sequamini. Adjuvabant Dii fortunam vestram, augebunt vires, gloriam et opes. Ego vero nusquam sum vobis defuturus […]. Me igitur proponite vobis ob oculos […], mea facta imitemini, ac dum me strenue rem gerentem videritis, alacri intrepridoque animo hostem urgete, profligate, prosternite. Non magno periculo victoriam consequuturi sumus,* si *pari virtute* unoque animo *cum hostibus depugnaverimus*" [s.n.] (1545).

Elocinţa proprie discursului rostit de Attila înainte de bătălia catalaunică nu se dezminte nici în cuvântările sale ulterioare, adresate militarilor după această luptă şi înainte de invadarea Italiei. Memorabile sunt şi secvenţele oratorice ale lui Aëtius sau ale profetului gal, ale personajului colectiv al disperaţilor cetăţeni din Rhemi ori ale piosului Nicasius sau ale papei Leo.

Unele, ca discursul călugărului gal, nu caută să fie persuasive, altele nu reuşesc acest lucru – deşi îl caută – , datorită înverşunării hunilor. Nimic nu face, însă, ca măiestria lor să scapete, iar parcurgerea lor oferă întotdeauna satisfacție spirituală, toate fiind, considerate în parte, piese literare integre, finisate artistic.

În schimb, *Hungaria* conține doar pasaje de stil indirect sau citate indirecte din alte cronici (cu excepția fragmentului din Cassius Dio referitor la podul traian al lui Apolodor din Damasc), iar în întinsul monolog al lui Apollo, aparținând poemului dedicat naşterii lui Gabriel de Calna, o orație a zeului face armonioasă pereche cu urările de bine ale poetului, adresate finului său. Alte versuri nonnarative şi nondescriptive au ca motivație a stilului direct doar calitatea lor de epistolă.

Deşi *figurile de stil* fac parte, mai ales în poezii şi în pasajele de proză descriptivă (1546), din recuzita artistică a scriitorului, adevărata măiestrie a operelor lui Olahus rezidă în *atmosfera* (1547) lor conferită de o viziune aparte şi de o structură gândită cu sufletul şi simțită cu mintea, în spiritul umanist la vremii.

4. LIMBA LATINĂ

Un aport important are, în consacrarea artistică a operei lui Olahus, şi eterna *limbă latină,* care le conferă, şi ea, clasicitate. Acuratețea latinei umanistului transilvănean a fost remarcată şi apreciată deja de contemporani. Această limbă erudită devenise pentru Olahus o a doua limbă maternă – fapt dovedit de folosirea ei exclusivă până şi în redactarea scrisorilor adresate familiarilor săi. Recunoscând în ea starea literară a umanismului, Olahus, mereu nemulțumit de sine, tânjeşte în *Ad lectorem* după "graiul meşteşugit al Catonilor", după "bagheta îngrijitului Ptolemaeus", după "vestita elocință a plăcutului Crispus", după "foarte iscusita vorbă a lui Trogus", după "strălucitorul talent al lui Livius" ("*doctiloqui Catones*", "*radius tersi Ptolemaei*", "*celebris facundia lepidi Crispi*", "*Trogus maximus*", "*Livius ingenio splendidus*"). Umanistul consideră că însăşi "Minerva cea castă [este] ocrotitoarea lirei latine" – "*Latiae cultrix casta Minerva lyrae*" (1548). Din scrisoarea datând din 22 decembrie 1537, semnată de Petrus Nannius, profesor la Universitatea celor trei limbi de la Louvain şi mare umanist belgian, care consideră că prietenul său valah, plin de modestie, suferă de lipsa proprie ochilor de a vedea totul în jur fără a se putea vedea pe sine, reiese că

Olahus stăpâneşte această limbă, şi din perspectivă artistică, într-un mod care stârneşte invidia şi îndreptăţeşte considerarea lui drept corifeu al umanismului european. Ataşamentul lui Nicolaus Olahus pentru limba latină reiese şi din mândria cu care consemnează latinitatea limbii şi originii moldovenilor, muntenilor şi transilvănenilor, motiv pentru care desăvârşita ei însuşire nu reprezintă pentru el doar un gest de adâncă prețuire a clasicismului, ci întruchipează dorul său de obârşii.

Remarcând dicotomia limbă-gândire, Speroni susținea că umanismul a însemnat regăsirea, prin cuvânt, a gândirii, iar prin greacă şi latină, a celei mai elevate gândiri (1549). Aceluiaşi crez i se datorează tratatul, apreciat de Erasmus, *Despre eleganța limbii latine* semnat de Lorenzo Valla, care consideră latina o limbă sacră: "*Magnum […] Latini sermonis sacramentum est*" (1550).

Când mari oameni de cultură precum Burckhardt sau Iorga condamnă şi deplâng expresia latină a umanismului drept "cea mai mare siluire în materie literară" (1551) sau drept "osândă a îmbrăcării spiritului în haina fosilă, în mumia unei limbi moarte" (1552), ei par să nu cunoască argumentele pline de emoție ale umaniştilor înşişi, nici faptul că, în această frenetică dragoste, nu fetişizantă, ci creativă, cele mai mari şi mai libere spirite ale timpului (în care aceşti critici nu par să se încreadă) au fost unite, prin "frățietatea de studii umaniste pe care o înfăptuiau prin folosirea limbii latine, […]" împotriva barbariei şi a tiraniei spirituale (1553). Această unitate a celor atât de puțini printre "barbari" a fost, însă, esențială, devenind, într-o etapă ulterioară, după coexistența (artistică) a latinei cu limbile vernaculare, imboldul, într-un fel sau altul, al detaşării fireşti a acelora, când istoria nu consacrase încă termenul de *națiune*.

V. RECEPTARE ŞI APRECIERI CRITICE

Atrăgând atenția celor mai luminate spirite umaniste ale Europei vremii, (care se bucură de sprijinul său sau de care este el însuşi îndrumat), Nicolaus Olahus este prețuit de marii săi contemporani, care îl înconjoară cu admirație, considerându-l prieten apropiat. Petrus Nannius vede în el "*optimus et eruditissimus omnium doctorum patronus*" (1554) – "cel mai bun şi mai erudit protector al tuturor învățaților" –, Erasmus îl numeşte "*patronus unicus*" (1555) – "protector nepereche" –, iar pentru Hannocus este "*Maecenas eruditissimus*" (1556).

Referindu-se la versurile sale, cunoscând destinul său zbuciumat, Nannius, care-l îndeamnă mereu să scrie istoria neamului său, asistat în lectura scrierilor olahiene de marele prieten al lui Erasmus, Conradus Goclenius – o altă somitate de la universitatea din Louvain – îi scrie pe 1 aprilie 1538: "După cum lebăda cântă mai frumos înainte de a muri, tot aşa şi tu ai compus cele mai suave şi cele mai elegante poezii la cea mai grea pierdere (1557). Însă Nannius recunoaşte în Olahus nu doar un scriitor de talent, ci un spirit umanist total: "Poate că alții vor admira [alte] calități la tine […]. Unul îți apreciază sfatul înțelept şi grija prevăzătoare în toate lucrurile, altul fermitatea şi statornicia caracterului […]. Unii te admiră pentru că, din ruina patriei tale şi din pierderea avuțiilor regeşti n-ai păstrat o inimă întristată […], ci una de mult timp resemnată şi ieşită deasupra cruzimii destinului; alții prețuiesc la tine sfânta credință a prieteniei, care tu socoteşti că trebuie cultivată nu numai între granițele vieții, ci chiar după moartea celor dragi […]; eşti departe de patrie, departe de interesele şi nevoile tale […], ca să veghezi mai atent asupra intereselor reginei […], iar în povățuirile reginei, din cucernicie aduci credință, din experiență dai orientare exactă în fiecare situație, din vasta ta cultură aduci ştiință, din înțelepciune prudență. Unii îți vor admira apoi talentul multilateral, care nu se dezvoltă printr-o sforțare îndelungată, nici

prin acumulări, ci se ridică deodată, ca o flacără, la o deplină strălucire. În sfârşit, alţii te admiră pentru că, într-o situaţie atât de strălucită, păstrezi un suflet complet străin de fast şi atât de modest, că oricine te-ar vedea nu-şi poate da seama, din purtarea ta, cât de mare eşti. Eu nu admir separat aceste calităţi, ci pe toate laolaltă. Te rog să-mi dai voie să vorbesc deschis şi să nu porunceşti să-mi încorsetez cuvântarea între limitele modestiei tale, căci sfiala mea a micşorat şi aşa destul de mult aceste limite […]" (1558).

Iar Erasmus de Rotterdam, chintesenţă a spiritului umanist, îi scrie: "Nu pot să-ţi cer altceva decât să continui a fi Olahus" (1559).

În lucrarea sa *De morum in omni republica*, publicată la Anvers, în 1571, Joannes Cynglus i se adresează astfel umanistului transilvănean: "Pe tine nu încetează a te lăuda şi alte ţări […] şi […] nu există nici în Germania, nici în Belgia, nici la elveţienii noştri, nici chiar în Italia şi Franţa om, cu oricâtă brumă de învăţătură, care să nu fi auzit de virtuţile tale, de erudiţia ta" (1560).

Cel mai vechi portret – amintit deja – al lui Olahus, alături de versurile votive consemnate, este însoţit de alte trei poezii-inscripţie, semnate de Bona György, nepotul său, Liszti Sebestyén, o altă rudă a sa, notar la cancelaria de curte, şi de renumitul istoric Istvánffy Miklós. Aceste versuri ocazionale, mediocre, grăiesc totuşi despre prestigiul celui căruia i-au fost dedicate:

"Si quis es Olahi, qui iam praeconia famae
Audieris, tamen hunc ipse videre cupis.
Aspice, quam docta cernis pictam arte tabellam,
Praesulis illius talis imago fuit." (1561)

"Internam veluti spetiem demonstrat imago,
Virtutum est famam tollit ad astra piam.
Si quoque nativo facies expressa colore,
Pictoris digitis conspicienda datur;
Scilicet externae facies subiecta figurae,
Praeceptis animae debeat esse suae." (1562)

"Hos oculos, haec ora, comas, talemque figuram,
Praesul Olahus habet, talis imago sua est.
Dii, facite, ut tali terras sub imagine multum
Incolat, et sero sydera summa petat." (1563)

Kemény József, într-un articol al său (1564), enumeră mai multe volume dedicate lui Nicolaus Olahus, precum şi contemporani care i-au fost recunoscători pentru sprijinul acordat. Între ei, Ramus János, ajutat de Olahus să-şi facă studiile, îi adresează fierbinţi versuri himnice, cuvenite zeului artei, fără a uita să pună pronumelor destinatarului iniţială majusculă:

"In Te musarum turba geniosa quiescit,
Tuque Helicon, Tuque es quiquid Apollo fuit.
Ergo sibi musas quisquis velit esse faventis,
Et felix studiis numen adesse suis,
Pectoribus ille Tui precibus penetrate fatiget,
Expergnetque animi limen Olahe Tui,
In quo, quicquid habent vatum monumenta, reclusum est,
Heu, quando Deus hic flumine abundat!" (1565)

Prin alte stângace rânduri, Janus Lucius Brassicanus îşi dedică versurile tot lui Nicolaus Olahus:

"Cuinam debeo dedicare carmen
Ab iucunde recens meo patrono?
Profecto Tibi, Nicolae, soli
Qui mi continue facis benigne." (1565 b)

Ceea ce au, însă, comun toate aceste rânduri modeste este că se constituie, peste timp, într-o mărturie a recunoaşterii umanistului, care devenise pentru oamenii de cultură ai vremii, de orice talie, un mentor, o figură legendară vie. Şi, cu toată, uneori, penibila lor înfăţişare, aceste poezioare reprezintă, printr-o dureroasă ironie, mai mult decât i-a oferit aceluiaşi Nicolaus Olahus posteritatea, acasă.

În acest sens, cercetătorul şi traducătorul Tóth István remarcă faptul că studiile de specialitate, privitoare şi la Olahus, sunt puţine şi date uitării, şi că, oricum, ele nu pot suplini traducerile: „*De egy-egy tanulmány megírásával még nam tulajdonítottak kellő fontosságot […]Nicolaus Olahus költészetének, mert az édeskevés egy költőnek, ha nem fordítanak műveiből az olvasó számára*" (1565 c). Şi, mai departe, observând că mulţi din cei omişi din exegeze, datorită netraducerii lor, sunt poeţi „pur-sânge", solicită monografii bazate pe traduceri şi pentru acest secol umanist, al XVI-lea. Îl numeşte pe Nicolaus Olahus „cel mai mare scriitor istoric al umanismului de după Mohács" (1565 d) şi spune despre el că „prin opera vieţii sale, a pus temelia tradiţiei comune în literatura română şi maghiară şi a făcut toate acestea la un nivel european" (1565 e).

În exegeza românească, Gabriel Ţepelea este de părere că "talentul său [al lui Nicolaus Olahus] nu este atât de *firav* cum se lamentează el şi dacă sarcinile importante i-ar fi acordat mai mult răgaz, ar fi lăsat o operă poetică la înălţimea celei istorice" (1566). Cercetătorul pledează pentru apărarea şi studierea operelor literare umaniste de expresie latină, pe care le numeşte "o altă ipostază a literaturii şi culturii noastre" (1567).

Sprijinim această opinie, considerând că, prin dezvoltarea spiritualității, fie şi în cercuri restrânse, scrierile literare de expresie latină, valoroasele creații din epoca umanistă, omogenizând cultura europeană, au avut fireşti înrâuriri asupra limbilor literare vernaculare, dezvoltându-le mediat, prin însăşi calitatea expresiei, a raportului limbă gândire, şi prin simboluri, fapt şi mai evident dacă se are în vedere bilingvismul umaniştilor

Un citat din studiile istoricului literaturii maghiare Gerézd Rabán, reunite sub titlul *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok*, referitor la marele poet umanist maghiar, se cuvine să pună pe gânduri exegeza românească: "[*Janus Pannonius] humanista literaturánk legnagyobb alakja, az első nagy magyar lirikus, a hazai latin poézis megteremtője. Noha egy kósza magyar verssor sem maradt utána, csak latinul énekelt, mégis méltán tartjuk Balassi, Csokonay, Petőfi, Ady és József Attila elődjeként számon. Költészetünk csonka lenne életműve nélkül […]. Közel négy századon át – Petőfi-ig – az egyetlen magyar költő akit ismert és elismert Európa*" (1568).

Deşi Nicolaus Olahus nu străluceşte atât de luminos pe cerul poeziei, al literaturii, precum Janus Pannonius, cu care, modest, el însuşi nu permitea să fie comparat, suficiente sunt argumentele în numele cărora cei doi corifei pot fi apropiați: le descoperim chiar în acest citat, propus spre meditație. Şi nu putem ignora o ultimă întrebare:

Care este urmaşul lui Nicolaus Olahus în literatura română pe care Europa l-a cunoscut şi recunoscut, asemeni lui?

O punem cu gândul reconsiderării eminentei personalități a umanistului Nicolaus Olahus.

VI. RESTITUTIO. CONSIDERAȚII FINALE

Quod talis vocabulae egregius artifex sua litteratura expellitur, non ei, sed posteritati nocet, nec pretium in dubium ponit suum, quia ille insigne habet locum intra humanarum litterarum patriae sempiternos fines, verum qui maiores obliviscitur suos, is se ipsum renegat.

Note

1. V. *Istoria literaturii române*, vol. I, Ed. Acad. R.P.R., Buc., 1964, *apud* Gabriel Ţepelea, *Opţiuni şi retrospective*, Ed. Eminescu, Buc., 1983, p. 93.

2. V. bibliografia, în special, I.S. Firu, Corneliu Albu, *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493-1568)*, Ed. Ştiinţifică, Buc., 1968. În continuare, "Firu-Albu, *Umanistul*".

3. V. Firu-Albu, *Umanistul***.**

4. V. Daniil Panonianul, *Predoslovia* la *Indreptarea legii*, Ed. Acad. R.P.R., p. 34.

5. V. *Ibidem*, p. 573.

6. V. Nicolae Milescu Spătarul, *Descrierea Chinei*, Buc., 1959, pp. 48-49.

7. *Apud*, Firu-Albu, *Umanistul***,** p. 44.

8. Andrea fusese aici episcop, iar Filippo, ajuns comite de Timişoara (Pippo Spano), îşi organizează reşedinţa în cel mai autentic stil renascentist; biblioteca va fi distrusă, probabil, de turci, în asediul de care vorbeşte Nicolaus Olahus în *Efemeridele* sale.

9. Pentru datele umanismului din Transilvania, v. Bitay Ileana, *Antichitatea greco-romană în cultura umanistă din Transilvania – Teză de doctorat*, Facultatea de Istorie – Filosofie, Cluj-Napoca, 1978.

10. V. *Ibidem***,** p. 14.

11. Apud, Ileana Bitay, *Op.cit*., p. 19.

12. *Ibididem.*

13. Pentru editarea anticilor, v. *Cohortatio Philippi Melanchtonis ad legendas tragoedias et comoedias*, care însoţeşte ediţia din 1545 de la Leipzig a comediilor lui Terentius şi care este preluată de braşoveni.

14. V. Firu-Albu, *Umanistul*, pp. 45-46.

15. V. Virgil Cândea, *Raţiunea dominantă. Contribuţii la studiul umanismului românesc*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979.

16. V. Zoe Dumitrescu-Buşulenga, *Valori şi echivalenţe umaniste*, Ed. Eminescu, Buc., 1973, p. 15.

17. V. Virgil Cândea, *Op.cit*., p. 12.

18. V. Nicolae Cartojan, *Istoria literaturii române vechi,* Ed. Minerva, Buc.1980, p. 25.

19. V. George Ivaşcu, *Istoria literaturii române*, vol.I., Ed. Ştiinţifică, Buc., 1969, p. 8.

20. Firu-Albu, *Umanistul*.

21. V. *Ibidem*, p. 237.

22. V. *Ibidem*, p. 51.

23. V. *Carmen 22* a ediției *Carmina Nicolai Olahi, arhiepiscopi Strigoniensis […]*, în "*Analecta recentiora ad historiam Renascentium in Hungaria literarum spectantia, jussu Academiae Scientiarum Hungaricae ex variis fontibus hausta cum commentariis edidit Stephanus Hegedüs, Budapestini, Typis Victoris Hornyansky, 1906*", pp. 368-429. Citatul se află la p. 387.

24. V. legenda Anexei I.

25. V. Nicolaus Olahus – *Corespondența cu umaniști batavi și flamanzi*, ed. îngrijită de Corneliu Albu, cu traduceri realizate de Maria Capoianu, Ed. Minerva, Buc., 1974., p. XVI. Mai departe, *Olahus - Corespondența*.

26. *Ibididem.*

27. Publicat de Merényi Lajos în *Oláh Miklós végrendelete*, în "*Történelmi tár*", Budapesta, 1896, pp. 136-160.

28. *Efemeridele* au fost publicate în "*Scriptores rerum Hungaricarum minores*", Budapesta, 1798. V. Anexa I.

29. *Ibididem*.

30. *Ibidem*, p. 94: "Majestatea sa regina a stat de vorbă cu mine în particular, în această zi, la Graz, despre arhiepiscopatul de la Strigoniu, la orele şapte ale după-amiezii. A spus că în acea zi a împlinit cinzeci şi unu de ani" (t.n.).

31. *Ibididem*.

32. V. Tonk Alexandru, *Diplomele de înnobilare ale lui Nicolaus Olahus. Unele probleme privind genealogia familiei Olahus*, în "Revista Arhivelor", 1/1969, pp. 13-33 şi *Cariera unui intelectual în secolul al XVI-lea. Drumul lui Nicolaus Olahus spre scaunul episcopal*, în vol. **** De la umanism la iluminism*, Târgu Mureş, 1994, pp. 7-13. Mai departe, "Al. Tonk, *Diplomele*", respectiv "*Cariera"*.

33. V. Al. Tonk *Diplomele*, pp. 15-22.

34. *Ibididem*.

35. V. Nicolaus Olahus, *Ungaria. Atila* – ediție bilingvă, traducere în limba română de Antal Gyöngyvér, ed. Institutul European, Iaşi, 1999, p. 86: "Mânzilă de pe Argeş avea, între alții, doi fii cu soția sa Marina, sora […] voievodului Iancu: numele unuia a fost Stanciu; acesta a avut ca fii pe Dan şi pe Petru; al celuilalt, Stoian, adică Ştefan. El ne-a dat viață mie şi lui Matei, fiii săi, precum şi Ursulei şi Ilenei, fiicele sale" (t.n.).

36. V. Al. Tonk, *Cariera*. Cercetătorul menționează acordul în această privință a exegeților I.Lupaş, Şt. Bezdechi, Karácsonyi János, Hunfalvi Pál, Elekes Lajos.

37. *Ibididem*.

38. *Ibidem*, p. 11.

39. Despre centrul catolic Louvain şi înființarea universității şi a tipografiei de aici, v. *Olahus-Corespondența*, pp. VII-VIII.

40. V. Scrisoarea către Ursinus Velius, *apud Ibidem,* p. XIV.

41. V. Al. Tonk, *Cariera*, p. 11.

42. V. *Ibidem*, p. 13.

43. *Apud Olahus-Coprespondența*, pp. 193-194, scrisoarea lui Petrus Nannius, din 20 oct.1537.

44. V. scrisoarea din 3 mart.1533, *apud* Firu-Albu, *Umanistul*, p. 52.

45. V. Ipolyi Arnold, *Oláh Miklós…levelezése*, în "*Monumenta Hungariae Historica*", t. I, v. 25, Budapesta, 1875, scrisoarea din 30 ian.1530.

46. *Apud*, Firu-Albu, Umanistul, p. 57.

47. V. în Ipolyi Arnold, *Op.cit*., scrisoarea din 10 mart.1532. Istoricul Stephanus Brodaricus, aflat printre puținii care au supraviețuit măcelului, în *De conflictu Hungariae cum Solymano Turcorum imperatore ad Mohács historia verissima* (1527), descrie sobru şi îndurerat cum s-a hotărât soarta Ungariei într-un răstimp de o oră şi jumătate, precum şi grozăviile turcilor.

48. *Apud Olahus-Corespondența*, p. XII.

49. *Apud* Firu-Albu, *Umanistu*l, p. 60

50. *Ibidem*, p. 59.

51. *Apud*, *Olahus-Corespondența*, pp. 62-63.

52. V. Ipolyi Arnold, *Op.cit*., pp. 75-79. Îi îndeamnă la cruciadă, arătând că turcii sunt slăbiți din cauza iernii şi a pierderilor suferite şi că amânarea ar fi periculoasă.

53. V. *Ibidem*, scrisoarea din 4 febr.1530 de la Linz (pp. 33-34), cea din 29 apr. 1530, Linz (pp. 64-65), scrisoarea de la Bruxelles, din 11 iul. 1531 (pp. 136-139).

54. V. Ipolyi Arnold, *Op.cit*., printre altele, scrisoarea de la Linz, din 28 ian. 1530, care premerge Dieta imperială.

55. *Apud* Firu-Albu, *Op.cit*., p. 203, scrisoarea către Clement VII, din 15 febr.1530.

56. *Ibidem*, p. 203.

57. *Ibidem*, pp. 116-117.

58. *Ibidem*, scrisorile din 2 febr.1531 şi 5 febr. 1531. În legătură cu interesul lui Olahus pentru desfăşurarea evenimentelor antiotomane, v. şi Mihail P. Dan*, Nicolaus Olahus şi cruciada contra turcilor*, în "Transilvania", anul 74/1943, Sibiu, pp. 701-714.

59. *Apud* Firu-Albu, *Op.cit*., p. 210.

60. *Ibidem*, p. 58.

61. *Ibididem*.

62. În Ipolyi Arnold, *Op.cit*., pp. 309-310: "În privința valahilor şi a moldovenilor, precum şi a recurgerii la alianța cu polonezii noştri, nu am încredere, căci tu nu ştii ce nesigură este situația valahilor" (t.n.).

63. *Cf*. Firu-Albu – *Op.cit.*

64. V. Klaniczay Tibor, *La naissance et la developpement de la litterature baroque en Hongrie*, în "*Acta litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*", t. III, Budapestini, 1960.

65. V. testamentul lui Nicolaus Olahus: "Murind, este îngropat în acest mormânt Nicolaus Olahus, care pe când trăia, era arhiepiscop de Strigoniu" (t.n.).

66. V. *Ibididem*: "Aşadar, pentru că astfel am fost creat din nimic de Tine, încât prin moartea trupului să mă întorc din nou în pulbere şi apoi, în puterea veşnicei fericiri, care va urma în cea din urmă zi, după voia Ta şi a unicului Tău Fiu, să înviez, […], invocând harul Tău, al Fiului tău şi al Sfântului Duh, îmi redactez testamentul. Mai întâi, îmi încredințez umil sufletul în mâinile Tale, Părinte atotputernic, […], iar acest trup al meu trecător îl încredințez țărânei – mamei mele – din care am fost făcut" (t.n.).

67. *Apud* Mihail P. Dan, *Op.cit*., p. 713.

68. *Apud* Şt. Bezdechi, *Nicolaus Olahus – primul umanist de origine română*, Ed. Ram, Aninoasa, Gorj, 1939, p. 30: "Ştim noi să aranjăm lucrurile cum trebuie […], n-o să-i meargă valahului mereu cum vrea el".

69. V. Ipolyi Arnold, *Op.cit*., apud *Olahus – Corespondența*, p. 103: "Aici am scăpat de o mare teamă după moartea preoților Zwingli şi Oecolampadius; sfârşitul lor a produs o schimbare de necrezut în inimile celor mai mulți".

70. *Ibidem*, p. 140.

71. *Cf*. Firu-Albu, *Op.cit*., p. 65.

72. V. mai jos şi în cazul lui Janus Ramus, care îi va dedica o epigramă (v. în Kemény József, *Oláh Miklós emlékezete*, în "*Új Magyar Muzeum*", I., Budapesta, 1858, pp. 227-233), precum şi al lui Sebastian Liszt, Nicolaus Woll, Christoforus Armbruster (cf. Al. Tonk, *Cariera*, p. 13) şi al lui Istvánffy Miklós sau Sambucus. Despre acesta din urmă, cel mai mare filolog maghiar al timpului, preceptor al nepotului lui Olahus şi al poetului Istvánffy, editor al operei lui Olahus, v. *** *A magyar irodalom története*, I., (până la 1600), Akadémiai Könyvkiadó, Budapesta, 1964.

73. V. I. Lupaş, *Doi umanişti români din secolul al XVI-lea*, Ed. Cultura Națională, 1928.

74. După cum rezultă din documentele din 2 ian. 1551 şi 1 dec. 1554, Nicolaus Olahus insistase ca saşii să-şi păstreze, respectiv, să revină la vechea lor credință;

înaltul prelat catolic le-a promis că va cere regelui ca ei să fie scutiți de impozitul abuziv plătit acestei biserici. V. în Firu-Albu, *Op.cit*., p. 65.

75. *Ibididem.*

76. V. Jakó Zsigmond, *Nicolaus Olahus emlékére*. *A művészetpártoló*, în "Korunk", nr.2, 1968, pp. 200-204.

77. V. *Ibidem*, *passim*.

78. V. traducerea.

79. V. A.R. von Perger, *Das Bildnis des Erzbischofs Olahus*, *gestochen von Hans Sebald Lautensack*, în "*Neumann's Archiv für die zeichnenden Künste*", IV/1858, pp. 433-436, *cf*. Rózsa György, *Oláh Miklós legrégibb arcképe*, în "Magyar Könyvszemle", LXXVI/1960, pp. 433-438.

80. Apud Rózsa György, *Op.cit*.: "Oricine a pictat portretul arhiepiscopului Olahus a întrecut, strădalnic, talentul lui Apelles" (t.n.).

81. V. Jakó Zsigmond, *Op.cit*..

82. Pentru simbolurile heraldice, v. Kovács Andrei, *Diplomele de înnobilare şi iconografia lui Nicolaus Olahus*, în "Revista Muzeelor" nr. 2/1969, pp. 101-111.

83. V. Anexa I.

84. V. Firu-Albu, *Op.cit*., p. 88.

85. V. *Ibidem*.

86. V. Anexa I.

87. *Carmen 43*, în ediția Hegedüs, p. 404.

88. V. Firu-Albu, *Op.cit*., p. 89.

89. V. *D. Erasmi Roterodami epitaphia per clarissimos aliquod viros conscripta*, Louvain, 1537. Pentru împrejurările şi datele publicării poeziilor lui Olahus, v. Firu-Albu, *Op.cit*., p. 89.

90. V. *ed.cit*., p. 371.

91. V. *Ibidem*, p. X.: "Din ea [din corespondența lui Olahus] aflăm cum un bărbat al patriei noastre, format acasă, devine, pentru ani de zile, centrul unui întreg cerc de bărbați învățați ai străinătății culte […]; avem în fața noastră întregul univers, necunoscut până acum, al şcolii umaniste – literare şi de ştiință – pe care Nicolaus Olahus a întemeiat-o şi modelat-o în patria noastră şi în străinătate" (t.n.).

92. V. *Nicolaus Olahus – Ungaria. Atila*, Ed. Institutul European, Iaşi, 1999, şi versiunea românească a versurilor – t. n..

93. *Apud Olahus–Corespondența*, pp. 178-180.

94. *Apud Ibididem*.

95. V. traducerea latină a lui Olahus în *ed.cit*., p. 400.

96. (Această poezie apare în traducerea latină a lui Olahus în *ed.cit*., p. 400, cu nr.

34.) V. *** *Antologia palatină*, cu traduceri de Viorica Golinescu, Ed. Univers, Buc., 1988, p. 139.

97. V. *Ibidem*, p. 140.

98. V. nota 2 din *ed.cit*., p. 400.

99. *Apud Olahus – Corespondența*, p. 79.

100. *Ibididem*.

101. V. nota 89 a prezentei lucrări.

102. V. *ed.cit*., *Carmen 69*, p. 423: "Trupul înțeleptului Erasmus este îngropat în acest mormânt, dar sufletul i-l păstrează cerul eteric. Această moarte pe drept va fi jelită, însă întreaga lume cerească ține adunări de pioasă bucurie" (t.n.).

103. V. nota editorului, *ed.cit*., p. 423.

104. V. *Carmen 22, ed.cit*., pp. 385 *sqq*. În notele ce urmează, ca şi până aici, referirile la poeziile lui Olahus se vor face pe baza ediției menționate, iar poeziile vor fi semnalate prin prescurtarea *C* urmată de numărul de ordine şi, după bară, de numărul paginii din ediție.

105. V. *C9/376, C 62/411, C 38/403.*

106. V. *** *Antologia Palatină*, p. 5.

107. *Ibidem*, p. 6.

108. *C29/398*: "Ce tot flecăreşti, nemernicule bârfit în tot oraşul? Ehei! de-acum nici o nelegiuire nu este străină de viața ta, față de care nu e ticăloşie sau trai desfrânat ori fire depravată care să poată fi mai spurcată. Căci nu eşti dispus ca vreo copilă castă să-ți calce pragul murdar şi casa de oaspeți, decât ca să o sileşti a se supune ruşinos josnicei porniri a Venerei şi să o lipseşti de fecioria sa. Şi, prea înfierbântat de Bacchus, pângăreşti cu ale tale mâini şi le siluieşti pe tinerele virgine. Şi petreci ore multe în bordel şi cauți să întreții jocuri cu târfe. De aceea, o boală mistuitoare îți zace în mădular, iar trupul îți duhneşte, atacat de perfidul rău. […] Cu toate că eşti mai sărăntoc decât Irus, te fuduleşti, totuşi, neîncetat; deşi de origine umilă, din casa unui tată fără căpătâi, şi deşi eşti obişnuit să duci un trai mizer, ah! oare chiar şi aşa arunci cu batjocura în toți? Dacă există dreptate în zeii cei de sus, îți primeşti tu răsplata meritată, aşa cum se cuvine, ticălosule, pentru păcatele tale!" (t.n.).

109. *C66/419*: "Dar, dacă tristele sorți nu pot fi îmblânzite, de ce ne închinăm prin searbădă rugăciune nemiloaselor zeități? Dacă rugile ar avea [vreo] putere, lăcaşul lui Priam n-ar fi fost năruit, ci ar dăinui mărețul palat al bătrânului; şi nici zeiasca Thetis nu l-ar plânge nimfelor sale pe Ahile cel ucis de mâna lui Paris" (t.n.).

110. *C38/403*: "Odată conceput fătul, toate vietățile se abțin de la împerechere, numai iapa şi femeia se împerechează" (t.n.).

111. *C40/403*: "De ce practici, neghiob şi smintit, arta medicinei, când nu eşti medic, ci mai degrabă un scatofag? […] Şi cu toate că te îndrepți solem către turcul puturos, totuşi, nu întreci, nici în curaj, nici ca pricepere, un țap, deşi eşti mai bărbos" (t.n.).

112. *C9/376-377*: “Şchioapătă, nenorocitul, când trebuie să plătească parale; nu şchioapătă mai deloc când îi stoarce de la alţii. […] Zeii să-l facă să meargă cu picioarele strâmbe mereu, în afară de când i se dă pedeapsa răstignirii!” (t.n.).

113. *C16/380*: „Ce-ţi trece prin tristul gând, preabunule Dane, în timp ce şezi tăcut, ce-ţi trece, Dane? Nu vezi, oare, că ţi se aduce logodnica cea tăcută, care să poată fi strânsă în braţe şi de trei şi de patru ori, care să-ţi poată cuprinde cu braţe albe grumazul şi atinge cu degete moi spatele-ţi; care să-ţi dea săruturi apăsate cu gemene buze, să te dezmierde, dulce prietenă, la sânu-i drag? Să alungi nevolnicele griji prin a ei îmbrăţişare şi să dorească a sa coapsă lipită să fie de coapsa ta. Îţi va fi adusă, iată, Mărgărinta, neprihănită soaţă, care ea însăşi e mai frumoasă decât frumosu-i nume. Când ţi-a fost dat să te culci în poala ei cea caldă, ce soartă îţi poate fi mai plăcută?” (t.n.). Precizăm că şi în cele ce urmează toate traducerile citatelor din opera lui Nicolaus Olahus ne aparţin.

114. *C24/394*: “O, precum cresc pe viţă strugurii cei dulci, aşa să se împlinească sânii hrănitori ai nevestei tale!”

115. *C11/377*: “Să te stăpânească dorinţa de virtute şi mă rog să fii cel care-şi aminteşte şi de sufletul sfios şi de îndatoririle sale, neîncetat. Să slujeşti dreptatea însufleţită de sfânta pietate şi să nu te ademenească lumina soarelui lumesc. Cum a vrut cu ardoare veşnicul Dumnezeu, această evlavie să-ţi fie cea mai mare grijă. Fii convins, de altfel, că ea stă în puterile sufletului împăcat, nu în înfăţăşările mai strălucitoare ale trupului.”

116. V. *Olahus – Corespondenţa*, p. 315.

117. V. *ed.cit. C55/408*.

118. Din această poezie, C57/409, Olahus îşi exprimă indignarea faţă de versurile lui Silesius Logus – *C56/408*: “Nu la acestea i-a îndemnat Mântuitorul Isus pe creştini, ci le-a dat cu totul alte sfinte învăţături.”

119. *C60/410*: “Te salut sfântă zi! Întăreşte speranţa mântuirii noastre! […] Isus Christos al primenirii noastre a înviat!”

120. *C19/382*: “După cum e cu putinţă ca tânărul să se săvârşească prin moarte, tot astfel [şi] viaţa tremurătorului bătrân poate fi scurtă”.

121. *C42/404*: “Voluptatea cea scurtă pricinuieşte îndelungată tristeţe, iar bucuria zămisleşte valuri de durere. […] Cât trăim, viaţa ne este supusă tuturor primejdiilor, suferinţelor, relelor, dar toate durerile se sting, în moarte. În timp ce sufletul tânjeşte după cer, trupul, după pământ.”

122. La pagina 404 a *ed.cit*., nota 3 semnalează nonsensul acestui distih din cauza cuvântului *uire* (citeşte: *vire*), în locul căruia se propune: *scire*. Credem, fără a fi văzut manuscrisul lui Olahus, că poetul nu a scris *uire*, ci *iure* (eventual, punctul de pe “i” a fost trecut în fuga condeiului, deplasat). Considerăm că lecţiunea propusă de noi este în măsură să confere versurilor un profund înţeles etic, fiind totodată corectă.

123. *C44/404*: “Să nu ai grija a ce spune cineva despre tine, ci de a nu spune pe drept ceva defăimător.

124. *C41/403*: "Toate aceste străzi vuiesc de ropote puternice şi răsună dulcele tău cânt, Bacchus. Frenetica petrecere e-n toi acum, alergaţi cetăţeni care doriţi din inimă să vă bucuraţi de ziua cea veselă! Tinerii, dansând în lanţ, bat pământul cu piciorul, iar corul de fecioare înalţă plăcute cântece. Veniţi, copii, trăiţi euforica noapte, stelele scapără deja cu dese făclii."

125. *C20/384*: "Atunci îmi vor fi ţinute, între veseli comeseni, chiar şi plăcute ospeţe, pline de un farmec aparte. Veţi servi cupe din perle şi aur strălucitor, precum şi darul lui Bacchus, vinul cel curat, împodobit cu ghirlande. […] Mii de bucurii de vor da traiul uşor al prietenilor şi discuţiile savante sau amicale. Şi, veseli, în toiul ospeţelor vom cânta imnuri de bucurie, bătând pământul cu picioarele, în [ritm] de trei-patru. Ne vor stoarce senine râsete şi glume ale bătrânului nostru Sibricius şăgalnice vorbe."

126. V. *C68/421*

127. V. *C65/413*

128. *C67/421*: "O, tristă Lumină, […] îndată ce pedepseşti pământul şi căminele patriei prin sălbatice nenorociri şi urzeşti ticluite vicleşuguri şi capcane şi îi sileşti când pe unii, când pe alţii din apropiaţii mei la un cumplit sfârşit, […] îmi zdrobeşti, […] sufletul prin chinurile de nesuportat ale alor mei şi-mi tulburi liniştea prin nesecate lacrimi, dar, rogu-te, o, neagră Lumină, prin relele mele mie vrăjmaşă, de-acum abţine-te, vai! de la jalnicele morţi şi de la pierderile de neîndurat!"

129. V. **** Erdély öröksége. Erdélyi emlékírók Erdélyről*, vol.I, - *Tündérország*, Budapesta, p. XIX. Mai departe: "*Erdély öröksége*".

130. *Ibidem*, p. XX: "Este lucru omenesc că omul percepe mai bine personalitatea decât adevărul impersonal" (t.n.).

131. De pildă, despre autobiografia lui Bethlem Miklos, v. *Ibidem*, p. XXIII.

132. Vezi *Ibidem*, p.XXXI.

133. V. Antonius Verantius, *De situ Transilvaniae, Moldaviae et Transalpinae*, parţial în *Erdély öröksége*, pp. 8-15.

134. V. *Erdély öröksége*, p. 33.

135. *Apud Olahus-Corespondenţa*, pp. 201-202.

136. *Apud Ibidem*, p. 186.

137. *Apud Ibidem*, pp. 196-198.

138. V. *Ibidem* şi traducerea lui Szepessy Tibor în *Janus Pannonius*. *Magyarországi humanisták*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapesta, 1992, pp. 763-770.

139. *C35/401-402*: "Dacă nu este nimic plăcut sau de preţ în cărticica noastră, [este pentru că] o preocupare chinuitoare mă împiedică să scriu mai îngrijit. Căci cugetul încremeneşte la cumplita nenoricire întâmplată patriei şi este stăpânit acum de un rău de durată. […] Dacă există cumva erori geografice, ne rugăm să le treci cu vederea, căci luntrea mea este departe de ţărmul getic. Când voi reveni la dulcile porturi şi la penaţii patriei, atunci voi relata cu o precizie mai curată, desăvârşit."

140. *Ibididem*: „Până atunci, înduplecat de rugămințile unui mare prieten, ți le-am dăruit acum pe acestea, oricum ar fi. Căci s-a cuvenit să ne supunem îndreptățitelor păreri ale celor puternici, care erau pentru noi prețioase, atârnând greu."

141. V. Firu-Albu, *Umanistul*, p. 75.

142. *Apud Ibidem*, p. 74.

143. V. *Ibidem*, p.82.

144. V. *Ibidem*.

145. V. în Nicolaus-Olahus, *Ungaria. Atila*, p. 130: "Acestea fiind prezentate de noi, mai pe scurt şi mai modest de cât de roditoare este Ungaria, să trecem de-acum la subiectul propus." (Mai departe: *NOHA*. Numărul paginii va fi semnalat prin cirfra postpusă unei bare.)

146. *NOHA*/44: "Se disting ruinele, păstrate până astăzi, ale oraşului Sicambria, despre care vom vorbi mai jos."

147. *Apud* Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Ed. Acad. R.S.R., Buc., 1972, p. 74. Citatele din această lucrare păstrează grafia originală.

148. V. *Ibidem*, p. 74: "Spun că ei sunt la origine oşteni ai romanilor, trimişi pentru apărarea Panoniei de sciți. De unde şi faptul că, pe drept, au o limbă romanică, în mare parte, însă rit ortodox" (t.n.).

149. V. *Ibidem*, p. 98: "Nu trebuie să trec sub tăcere nici faptul că există un popor deosebit de noi în limbă şi obiceiuri, în religie, pe care îl numim *valah*; aceştia [valahii] deşi îl recunosc pe Christos, n-au fost, totuşi, niciodată supuşi bisericii romane; în ceremonii nu sunt defel cu noi. Ei citesc scrisorile Sfântului Pavel şi Evanghelia într-o limbă străină, pe care n-o înțeleg nici neinstruiții lor" (t.n.).

150. V. *Ibidem*, p. 118: "Acest popor, deşi este de rit grecesc, face parte, totuşi, din lumea romanică, atât prin limba coruptă din latină, cât şi prin părerea pe care o are de a se trage din romani; ei [românii] se numesc între ei romani" (t.n.). Descrierea anonimă, probabil a unui iezuit, pentru papa Sixtus V, datează din 1587.

151. V. *Ibidem*, p. 124: "Din limba latină au rezultat limbile care acum se folosesc în Italia, Spania, Franța şi Valahia" (t.n.).

152. V. *Ibidem*, p. 135: "Dar astăzi această țară a Daciei cuprinde Transilvania, Valahia şi Moldova şi chiar o parte a Ungariei. Valahia sau Valachia a fost denumită, după unii, *Flachia*, apoi, prin stâlcire, *Valahia*, de când Traian l-a trimis pe Flaccus, cu o colonie de 30 de mii de oameni, pentru a lucra aici" (t.n.).

153. V. *Ibidem*, p. 83.

154. V. *Nicolai Olahi Hungariae liber I*, ed. Adamus Franciscus Kollarius, Vindobonnae, MDCCLXIII, pp. 26-28 (mai departe: *OH*, urmat după bară de numărul paginii):"datorită ochilor săi mari, însângerați parcă".

155. V. *Nicolai Olahi Hungariae liber II. Atila*, ed. Adamus Franciscus Kollarius, Vindobonnae, MDCCLXIII, p. 172 (mai departe: *OA*, urmat după bară de numărul paginii): "[Unii] spun că aceşti oşteni din oraş au relatat pe urmă alor lor că din ochii

acelui militar – oricine să fi fost el – (căci nu ştiau că este Attila) au scăpărat scântei ca de foc, când, urlând, îi cuprinse cu privirea." (V. şi porterul lui Attila din *Ibidem*, p. 105.)

156. V. *NOHA*/42: "Acest câmp a fost desemnat pentru adunările de veche tradiție ale alor noştri şi pentru alegerea regilor Ungariei, precum şi a palatinilor. Căci, potrivit obiceiului nostru, ei deopotrivă sunt aleşi aici, unde ai noştri țin şi alte întruniri publice."

157. V. *Ibidem*, p. 46: "În biserica sa colegiată, consacrată Sfintei Fecioare, […] trebuie unşi şi încoronați regii şi reginele de arhiepiscopul de la Strigonium, altminteri nu sunt considerați legitimi."

158. V. *Ibidem*, p. 52.

159. V. *Ibidem*, p. 100: "Pe aici năvăleau adesea turcii în Transilvania, pe abrupte cărări de munte, spre cea mai mare nenorocire a lor."

160. V. *Ibidem*, p. 127.

161. V. *Ibidem*, p. 121: "atât nobilimea, cât şi cei de rând vânează deopotrivă fiarele, […], fiecare ba pentru nevoia, ba pentru plăcerea sa."

162. V. *NH*, p. 51: "La jumătate de milă de aici este localitatea Miskolc (faimoasă deja şi pe vremuri pentru dansurile purtate cândva de locuitorii săi), subordonată cetății."

163. *NOHA*/146: "armele erau aduse din Sciția: scutul rotund, din fier şlefuit, acoperit cu piele, arcul cu săgeți, lăncile cu vârf ascuțit şi sabia prinsă pe coapsă. [Hunii aveau] o statură nu prea înaltă, dar chipul şi privirea [le erau] înspăimântătoare, barba lungă şi părul neîngrijit. Îmbrăcămintea [o aveau] din blănuri lățoase, după obiceiul scitic."

164. *Ibidem*, p. 174.

165. *Ibidem*, p. 140.

166. -

167. *Ibidem*, p. 108.

168. *Ibidem*, p. 76: "[Sunt] un popor devotat, nu se cunoaşte să se fi săvârşit vreodată vreo trădare de vreun slujitor [din rândul] lor, oricât de nestingherit intră în dormitorul regelui şi reginei."

169. *Ibidem*, p. 104: "Această cetate este parcă un mic ducat. Căci i se supun boierii valahi, care îl slujesc pe mai marele cetății ca pe un principe."

170. *OA*/196-197: "Însă cei mai mulți fac şi aceasta [donarea vitelor] foarte anevoie, ceea ce pe vremea mea s-a lăsat cu necazuri pentru tatăl meu. Bunăoară, după ce Paulus Thomoreus a fost trimis cu un anumit număr de oşteni, din porunca regelui Vladislav, în momentul naşterii fiului său Ludovic, pentru a însemna cu fierul aceste vite ale secuilor (căci vitele dăruite regelui se marchează cu fierul înroşit) şi tatăl meu, Ştefan Olahul, i-a trimis în ajutor şaisprezece călăreți, Paulus însuşi, cerând vitele ce reveneau regelui după obiceiul neamului, cum ei se codeau în privința acestui lucru şi

se luau de el, a fost nevoit să se lupte cu ei. Înfrânt şi redus la tăcere cu trupele sale – în care avea un număr de mai bine de cinci sute de călăreţi – de secuii mai puternici datorită mulţimii lor, el a fost rănit (dacă bine-mi amintesc) în douăzeci de locuri. În această ciocnire, mulţi din militarii săi au fost omorâţi; partea cea mai mare, jecmănită de lucruri, s-a întors, cu chiu-cu vai, acasă; între ei au căzut şi trei călăreţi de-ai tatălui meu, ceilalţi întorcându-se pe jumătate sfâşiaţi."

171. V. în *Erdély öröksége*.

172. *OH*/16-17: "Este extrem de bogată în potârnichi, sturzi, cocoşi de munte şi în alte variate soiuri de păsărele, în cerbi, cerbi lopătari mistreţi, iepuri. Pe deasupra, este atât de însemnată datorită pădurilor, crângurilor, viilor, păşunilor, grânelor şi diferitelor legume necesare traiului omenesc, încât nu pare să-i lipsească nimic din cele ce ţin fie de hrană, fie de desfătare. Aceasta a oferit, singură, deplină şi dulce încântare regelui Ludovic II şi reginei Maria, principii mei, care îşi bucurau inima atât prin vânarea sălbăticiunilor şi a păsărilor, cât şi prin alte lucruri, când eliberaţi uneori de îndeletniciri mai grele, şi-au primenit astfel sufletele."

173. *Ibidem*, p. 20: "După moartea, pe câmpul de la Mohács, a regelui Ludovic – care a survenit în anul 1526, la 29 august – Buda fiind apoi ocupată pe 8 septembrie [a anului] următor, turcul în parte a rupt, în parte, după smulgerea argintului pentru alte scopuri, a împrăştiat toate aceste volume."

174. *Ibidem*, p. 22: "Tot aici, în trei sau patru locuri, mai sunt ape termale şi sub cerul liber, toate miraculos de tămăduitoare. Unele din acestea se află la nici zece paşi de malul Dunării, sub cerul liber: în acestea obişnuiau să se spele ţăranii, cultivatorii de viţă-de-vie, rămânându-le afară doar capul şi umerii. Aceasta oferă privitorilor oarecum perspectiva unui tablou al învierii universale, pictat pe pereţii unui lăcaş sfânt."

175. *Ibidem*, p. 29: "Acest palat, dincolo de frumuseţea aşezării, este într-atât împodobit cu construcţii scumpe, încât pare să întreacă, fără discuţii, clădirile celor mai multe stăpâniri şi, câte ţări am străbătut până astăzi, nicăieri nu am văzut săli decorate cu un asemenea fast. Numai chiar în Luteţia, în capitala parisiilor, în locul pe care poporul îl numeşte Palatul Parlamentului, unde se alcătuiesc legi şi se desfăşoară activitatea regelui, am văzut o singură încăpere asemănătoare acestora şi sălilor de la Buda, măiestrită, cu grinzile şi tavanul aurite."

176. –

177. *Ibidem*, p. 33: "Apele termale năvălesc în acesta cu o asemenea putere, încât pun în mişcare o moară. Este un lucru de mirare a auzi că apa rece ca gheaţa a Dunării şi termele irump în acelaşi loc, aproape atingându-se, şi-n aceleaşi vâne."

178. *Ibidem*, p. 44: "Pe amintita câmpie a Dunării, poţi vedea mulţi oameni zăcând în plină zi, care mistuie vinul grozav de dulce, dat pe gâtlej fără măsură la Pesta şi, de-a lungul a [multe] ore, se dezaburesc şi se limpezesc de el."

179. *Ibidem*, p. 52: "Mi s-a povestit de oameni demni de încredere că, pentru un ducat, s-au cumpărat aici şi în alte locuri învecinate în jur de o mie de peşti-lup sau

ştiuci, amestecați cu crapi, a căror lungime era de o jumătate de cot, iar lățimea nu scădea sub o palmă."

180. *Ibidem*, p. 75: "A spus că a revenit prin acest ținut al Timişului, pustiit şi devastat acum de turci, dar bogat în peşte. Că a văzut apa Timişului parcă întunecată din cauza puzderiei peştilor. Că un oarecare morar chiar şi-a cufundat năvodul în râu şi a scos, ca dintr-un iaz, aşa o grămadă de peşte, încât plasa abia a putut să îi țină. Acela, din toată mulțimea lor, a ales nu mai mult de un singur peşte, mai mare decât ceilalți, resul i-a aruncat pe uscat, fapt pentru care el s-a mâniat nespus pe morar, pentru prăpădirea atâtor peşti grozavi."

181. V. Ileana Bitay, *Op. cit*., p. 25.

182. *OA*/100: "Din acest lucru poți aprecia destul vitejia ambelor popoare, cât valorează şi poate fiecare, ca oaste şi ca forță."

183. *Ibidem*, p. 102: "Ai noştri hotărăsc să moară mai degrabă decât să evite lupta, să renunțe la teritoriu şi să întineze gloria vechii lor virtuți, câştigată deja cu atâtea eforturi şi primejdii."

184. *Ibidem*, p. 103: "Pe acesta [Detricus] maghiarii îl numesc şi astăzi *Detricus Nemuritorul* în cântecele lor, în care îşi povestesc, după obicei grecesc, istoria."

185. V. v. 179 a *Iliadei*, preferat de Alexandru Macedon, conform mărturisirii lui Plutah ("Ambele, şi bun rege şi puternic luptător", *cf*. variantei latine propuse de ed. Kollarius la p. 105).

186. *OA*/106-107: "Avea diferite corturi, țesute cu un uimitor meşteşug, după obiceiul stăpânirilor pe care le supusese înainte. Cel pe care însuşi îl folosea era din mătase, împodobit cu aur şi cu perle întrețesute, cu pietre prețioase interpuse; stâlpii săi [erau] din aur; legăturile şi încheieturile de îmbinare ale acelora le decorau briliante. Celălalt, în care erau ținuți caii, [era] pe de-a-ntregul din mătase. Patul în care dormea, apoi obiectele de [servit] masa şi [cele] pentru ospețe şi de bucătărie, şeile, podoabele şi restul harnaşamentului cailor [erau] ornate cu aur şi perle."

187. V. Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, trad. David Popescu, Ed. Ştiințifică şi Enciclopedică, Buc., 1982, cap.XXXI, pp. 559-561.

188. V. Nicolaus Olahus, *Genesis filiorum serenissimi Regis Ferdinandi Roman. Hungariae et Bohemiae et Domini mei clementissimi ex serenissima Anna regina natorum*, Praga, 1549, în Martinus Georgius Kováchich, *Scriptores rerum Hungaricarum minores inediti*, vol. I, cap. IX, p. 41 *sqq*., Budapesta, 1798 şi Nicolaus Olahus, *Brevis descriptio cursus vitae Benedicti Zercheky secretarii cancelariae regiae sub Ferdinando I*, (1568?), în Martinus Georgius Kováchich, *Op.cit*., I, cap. XXV, pp. 154-155.

189. *OA*/108: "Fiul lui Bendeguz, nepotul marelui Nemroth, crescut în Engadi, prin voia lui Dumnezeu rege al hunilor, mezilor, goților, danezilor, spaima lumii."

190. *NOHA*/196: "A spus că […] stelele cad înaintea lui, că pământul tremură, că el este maiul lumii întregi."

191. *Ibidem*, p. 152: "Şi nici nu este îngăduit să-i blestemaţi pe cei pe care vă persecută, ci, urmând atât învăţăturile cât şi faptele lui Isus Christos, să vă rugaţi neîncetat, împreună cu mine, pentru vrăjmaşii voştri, ca să se întoarcă la adevărata cunoaştere a lui Dumnezeu şi la viaţa cea dreaptă."

192. *Ibidem*, p. 181-182: "Cu toate că ai înfrânt multe oraşe, popoare şi regate [şi] ai închinat triumfuri strălucite faptelor săvârşite de tine, deşi faima virtuţii şi vitejiei tale a pătruns deja mai toate colţurile lumii, totuşi, de cântăreşti mai bine lucrurile în sufletul [tău], acestea toate nu pot să-ţi ofere o mai mare glorie în faţa întregii posterităţi, decât este pe cale să-ţi dăruiască această zi de azi. Poporul roman, stăpân al lumii întregi, de la care, înainte, multe noroade şi regi cereau drepturi şi legi, acum, impresionat de puterea ta, vine smerit la tine, să-ţi ceară pace şi să se supună de bună voie tuturor condiţiilor de pace pe care le voieşti […]. Nu este nevoie să-ţi revendici prin arme oraşul Roma, nici pe acelea care i se subordonează. Roma îţi aparţine din propria-i vrere. […] Haide, preaputernice rege, care te-ai obişnuit până astăzi să-i biruieşti pe alţii, învinge-te acum pe tine [însuţi] […]. Prin nimic altceva nu poţi ajunge mai aproape de nemurire şi nu poţi fi mai asemănător lui Dumnezeu, decât ca prin cruţarea celor smeriţi şi prin împărtăşirea din blândeţea [ta] a celor rugători."

193. *Ibidem*, p. 130: "Fie, există în el o brumă de pricepere în ale milităriei; pe aceea, [însă], a deprins-o, desigur, prin învăţătura voastră."

194. *Ibididem*: "În sfârşit, luaţi aminte la soldaţii pe care îi conduce: gali, evident, nu atât de buni la [mânuirea] armelor, cât la odihnă, – cei drept – bine legaţi trupeşte, dar gingaşi la eforturi, având obiceiul să obosească îndată după prima ciocnire armată."

195. *Ibidem*, pp. 130-131: "Să-i urmaţi mai întâi pe zeii nemuritori, prin al căror sprijin aţi ajuns nevătămaţi în acest loc, apoi pe mine, atât comandantul cât şi tovarăşul vostru de luptă. Zeii vor ocroti destinul vostru, [vă] vor spori puterile, gloria şi stăpânirea iar eu nu vă voi părăsi nicăieri, voi întâmpina cu sufletul neînfricat, împreună cu voi, toate primejdiile – dacă soarta – astfel va voi; voi fi împreună cu voi, fie la victorie, fie la moarte. Fiţi, deci, cu ochii pe mine: voi face să puteţi vedea că îmi încălzesc sabia în sângele vrăjmaş înainte ca arma voastră să fie stropită de sânge. Iar voi să urmaţi faptele mele şi, până mă veţi vedea purtându-mă bărbăteşte, nu-l slăbiţi pe inamic din înverşunarea voastră zeloasă şi neabătură, zdrobiţi-l, nimiciţi-l!"

196. *Ibididem*, pp. 132-133: "Rândurile înaintează din ambele părţi, puţin câte puţin. Când se ajunge la o zvârlitură de suliţă, hunii îşi aruncă lăncile – la care sunt foarte pricepuţi – de la distanţă asupra duşmanilor: rănesc în tot locul cai şi oameni. Dimpotrivă, inamicii se apropie, pentru ca, evitând rănile [provocate] de aruncătorii de suliţe şi de arcaşi, să poarte bătălia de aproape, cu sabia în mână, încrezându-se cel mai mult în aceasta. În aripa dreaptă, Valamirus îl presează mai înverşunat cu ostrogoţii pe Aëtius şi oştirea romană. Nici asaltul lui Ardaricus, regele gepizilor, asupra lui Theodoricus şi a vizigoţilor nu este mai prejos. După ce toţi bărbaţii, de ambele părţi, apărându-şi cu străşnicie cinstea, soarta, viaţa şi integritatea, s-au învălmăşit în omor şi sânge, aşa măcel pricinuiesc şi suferă şi unii şi alţii, atât de sălbatic şi de crunt, încât cu greu dăinuie în amintirea omenirii vreunul mai necruţător vreodată. Câmpul

într-atât se acoperă de morți, încât, în cele din urmă, a fost de luptat deasupra leşurilor celor uciși. Atât amar de sânge, al oamenilor şi al cailor, a fost vărsat, încât istoricii au relatat că pârâul care curgea în mijlocul câmpiei, umflat deodată de sânge, a luat cu sine, asemeni unui torent, trupurile morților."

197. *NOHA*/182: "Scriitorii relatează deosebit dacă au fost superiori hunii sau romanii. Sunt care au scris că ai lui Aëtius, aflând de moartea lui Theodoricus, au luat-o cei dintâi la fugă. Câțiva, dimpotrivă, că s-a luptat îndelung între cele două tabere, cu şanse egale, şi că, în cele din urmă, Attila, înfrânt în luptă, s-a retras în fortul carelor cu coase."

198. *Ibidem*, p. 258: "o fecioară, strălucitoare între toate prin darurile [sale] trupeşti şi mai frumoasă decât toate celelalte femei."

199. *OA*/178: "Căci, în timp ce oştenii ezitau să se apropie mai mult de ziduri, datorită puterii asediaților şi adâncimii apei, aruncându-se el însuşi prin goană nestăvilită în şanțul cu care era înconjurat oraşul, a ieşit la zid prin apa adâncă ajungându-i până la piept. Militarii, venindu-şi în fire datorită acestui gest al său, ruşinea dându-le ghes, se zbat pe întrecute să treacă zidul, câțiva din ei înecându-se în apa cea adâncă."

200. *Ibidem*, p. 123: "Cu toate că sufletul lui Attila se zbătea în fel şi chip între speranță şi teamă, tot frământând în sinea lui puținătatea alor săi față de mulțimea dușmanilor […], totuşi, se mângâia cu pieirea comandantului vrăjmaşilor […] şi inima i se consola cu o oarecare speranță […]."

201. *Ibidem*, p. 125-126: "Nu mă îndoiesc de vitejia voastră în purtatul luptei, destoinici oşteni şi preadevotați aliați, [nici] de statornicia sufletului vostru sau de incredibila voastră rezistență în toate încercările. Căci abia dacă se cuvine să nu dau crezare celor ce am văzut cu ochii mei în numeroase situații de cumpănă şi primejdie […]". Dar, cu toate că ați făcut-o prin însăşi virtutea voastră, totuşi, chiar şi prezența mea şi faptul că v-am fost părtaş în toate greutățile pe care a trebuit să le-nduraţi v-au adăugat un imbold de a da dovadă de vitejie […]. Din cauza acestor lucruri, nu cred că este necesar, şi nici timpul nu îngăduie, să vă îndemn pe îndelete la cele la care trebuie să vă determine, chiar prin firea lucrurilor, nevoia însăşi – bici neîndurător pentru muritori."

202. *Ibidem*, p. 167: "Cu toate că războiul catalaunic (ca să nu trec sub tăcere nici înfrângerea noastră, câtă vreme aduc vorba de eşecurile altora) a pricinuit cândva ceva pierderi aliaților şi confraților noştri de arme, datorită meritelor lui Aëtius, totuşi, dacă veți compara numărul morților dușmanilor cu cei căzuți dintre ai noştri, vi se vor părea o glumă şi un joc cele ce am suferit, față de aceia. Şi nici chiar pierderea acestei bătălii din trecut, dacă ați îndura-o, nu trebuie să o pun pe seama nevolniciei şi laşității voastre […]. De fapt, orice rău ne-a fost scris, acela s-a întâmplat prin voia schimbătoare a lui Marte şi a sorții […]".

203. *Ibidem,* p. 146: "A fost adusă la el de soldați, de pe malul râului în care, moartă de frică, voia să se arunce, o oarecare femeie; aceasta, având o micuță copilă

legată de gâtul [ei] cu nişte fâşii, ca pieptul şi braţele să-i fie mai puţin împovărate, şi două mai mici, puse pe vita pe care o mâna, era apoi înconjurată, în ordinea vârstei lor de încă şapte fiice, mai măricele. Pe Attila l-a impresionat că sărmana femeie s-a aruncat plângând la picioarele sale, precum şi numărul atâtor copii mici şi, poruncindu-i să se ridice, a ajutat-o cu propriile sale mâini. Pe urmă, oferindu-i multe daruri, ca să-şi crească fetiţele şi să le mărite, îi porunceşte să se întoarcă acasă."

204. V. Eugenio Garin, *Umanismul italian*, Ed. Univers, Buc., 1982, în "Cuvânt înainte", pp. 9-10. Mai departe, *EGU,* cu numărul paginii postpus unei bare.

205. Cf. *EGU*/13.

206. V. Ernest Renan, *Oeuvres completes*, Paris, 1949, *apud* Cornelia Comorovski, *Literatura Umanismului şi Renaşterii*, Ed. Albatros, Buc., 1972, vol. I, p. 298. Mai departe, *CCL*, cu numărul volumului şi al paginii postpus unei bare.

207. V. fragmentul tradus de Marta Guţu, *apud CCL*/I/8.

208. V. Francesco de Sanctis, *Istoria literaturii italiene*, trad. Nina Façon, Ed. Pentru Literatură Universală, 1965. O atitudine nihilistă pentru zorii Renaşterii are şi L. Thorndike în *Renaissance or Prenaissance*, v. în "*Jurnal of the History of Ideas*", IV, 1943, pp. 65-74.

209. V. R. Weiss, *The Dawn of Humanism in Italy*, Londra, 1947 şi *Il primo secolo dell'umanesimo*, Roma, 1949, *apud EGU*/22.

210. V. *EGU*/27.

211. *Cf. EGU*/57.

212. *Apud EGU*/23: "Mare este într-adevăr caracterul sacru al limbii latine, mare, negreşit, grandoarea ei."

213. *Apud Ibidem*, p. 154.

214. *Apud Ibidem*, p. 33.

215. *Apud Ibidem*, p. 112.

216. *Apud Ibidem*, p. 39.

217. *Apud CCL*/I/LXXXI.

218. *Cf. EGU*/53.

219. *Apud Ibidem*, p. 200.

220. V. Aristotel, *Politica*, *apud CCL*/I/175.

221. *Cf. Ibidem*, I, LI.

222. *Apud EGU*/46.

223. *Cf. Ibidem*, p. 117.

224. *Cf. Ibidem*, p. 189.

225. *Apud CCL*/I/68-69.

226. *C16*/380: " Nu vezi, oare, că ţi se aduce logodnica cea tăcută, care să poată fi strânsă în braţe şi de trei şi de patru ori, care să-ţi poată cuprinde cu braţe albe

grumazul şi atinge cu degete moi spatele-ți; care să-ți dea săruturi apăsate cu gemene buze, să te dezmierde, dulce prietenă, la sânu-i drag? Să alungi nevolnicele griji prin a ei îmbrățișare şi să dorească a sa coapsă lipită să fie de coapsa ta. […] Când ți-a fost dat să te culci în poala ei cea caldă, ce soartă îți poate fi mai plăcută?"

227. V. *C28*/396.

228. *C24*/394: "…Şi s-a iscat renumita ceartă a formelor frumoase între grațioasele zeițe care locuiesc în cer. […] Dar corupătorul de pe Ida o preferă pe Venus în locul celorlalte şi o dobândeşte pe Helena sa, scumpă răsplată. Şi tu, Danus, dacă îți sunt prezentate trei surori, alege pe cea care socotești că o întrece pe Venera. Astfel, desfătarea şi inocenta virtute vor spori pentru tine […] o! Precum cresc pe viță strugurii cei dulci, aşa să se împlinească sânii hrănitori ai nevestei tale!"

229. *NOHA*/258: "O ia de soție pe fiica regelui bactrianilor, numită Mycoltha, o fecioară strălucitoare între toate prin darurile sale trupeşti, şi mai frumoasă decât toate celelalte femei."

230. *Ibididem*: "Fiindcă la această nuntă, celebrată cu fast regal, a băut mai mult vin decât de obicei, în noaptea următoare, îmbrățișând-o pe aceea, o iubeşte cu o patimă mai mare decât ar fi fost potrivit, acestea amândouă, vinul, adică, şi dragostea necumpătată, fiind primejdioase chiar şi pentru tineri, necum pentru un bătrân."

231. *C42*/404: "Voluptatea cea scurtă pricinuieşte îndelungată tristețe, iar bucuria zămisleşte valuri de durere."

232. V., de exemplu, Boccaccio, *Despre femei ilustre*.

233. F. de Sanctis, *Op.cit*.

234. *Apud EGU*/135.

235. *Cf. Ibidem*, p. 117.

236. *C38*/403: "Odată conceput fătul, toate vietățile se abțin de la împerechere, numai iapa şi femeia se împerechează."

237. *C47*/405: "Nu îți era îngăduit, bietul de tine, să te omori înecându-te, chiar dacă aveai o soție prefăcută şi haină. Cicălitoarea nevastă a marelui Socrate, Xantippa, i-o porunceşte, acela ignoră totuşi ambele rele. La ce să mai pomenesc vorbele atât de neruşinate ale răcnitoarei neveste a tatălui Jupiter? El le-a răbdat totuşi."

238. *C51*/407: "– Ce porți, femeie?// – Portretele scumpului meu soț. // – Ce vrei cu ele? // – Vor deveni zălogul iubirii."

239. *C30*/399: "[Dar tu,] principesă, întreci în merit şi pe bărbații învățați şi pe cei bătrâni, căci, femeie [şi] tânără, cultivi ambele limbi."

240. *C31*/400: "Înapoiază-mi versurile, slăvită principesă, dacă nu vrei să-mi trimiți răsplata cuvenită talentului meu…"

241. V. *C23*/394

242. *NOHA*/18: „[Acesta] ar fi trebuit să ştie că duhul nu are carne, nici oase, nici altceva cu care să poată zămisli un om prin împerechere firească."

243. V. *C11*/377.

244. V. *C60*/411.

245. *NOHA*/200: "A fost adusă la el de soldați, de pe malul râului în care, moartă de frică, voia să se arunce, o oarecare femeie; aceasta, având o micuță copilă legată de gâtul [ei] cu nişte fâşii, ca pieptul şi brațele să-i fie mai puțin împovărate, şi două mai mici, puse pe vita pe care o mâna, era apoi înconjurată, în ordinea vârstei lor de încă şapte fiice, mai măricele. Pe Attila l-a impresionat că sărmana femeie s-a aruncat plângând la picioarele sale […]."

246. V. *C22*/385.

247. *Apud EGU*/45.

248. *Apud Ibidem*, p. 46.

249. V. Leonardo Bruni, *Vita di Dante*, apud EGU/45.

250. *Apud EGU*/45.

251. *Apud CCL*/145-146.

252. *C20*/384-385: „Dacă ți-ai găsit o fidelă tovarăşă de viață – mândria ta –, cu o frumoasă zestre de fată, mă bucur şi-mi alung din inimă trista durere iar numeroasele semne ale bucuriei mele dăinuie. Acel Dumnezeu de necuprins care cârmuieşte cetatea din tării să călăuzească viața ta şi a soției tale. Şi, frumoasă, să te facă binecuvântatul părinte al unor odrasle dragi, care, crescând, să-şi întreacă tatăl prin darurile minții […]. Astfel, supune-ți umerii cei puternici şi învață să porți plăcutul jug al căsniciei. Şi te îngrijeşte statornic de dragostea fără de prihană a doamnei, pentru ca, drept zălog, nedezmințita familie prin mulți să sporească."

253. *Ibididem*: „Şi cum înrămureşte mălinul înflorit, aşa să-ți stea prietenoşii copii în jurul mesei. // Fericit cine va fi putut duce un asemenea trai şi aduce, după datină, îndreptățită mulțumiri lui Dumnezeu!"

254. *C22*/392: „Noi, efebii, înaintând să o adorăm pe mamă, adresăm şi blajinului copil aceste binevoitoare cuvinte: «Bun venit, copile, bun venit, o, tu, cel care fi-vei biruitor întru mulți ani şi vei da naştere, cândva, unor vrednici urmaşi! Tu îndreptățeşte cea mai mare speranță a tatălui şi a mamei [tale] şi neamul ți-l vei înălța la suprema onoare. Îi vei întrece în virtute pe ambii tăi părinți şi întreaga posteritate te va cinsti pe tine şi pe ai tăi. Şi vei purta până la stele cuvenitele elogii ale patriei, iar oamenii vor cânta faptele tale de vitejie. Tu, fiule, vei urma paşnicele noastre datini; astfel, adevărata fericire îți va fi mereu răsplată."

255. *C22*/393: „Neprihănita soață alături îți va fi în aceste daruri, ca să-ți consolideze căsnicia prin cea mai aleasă cinste şi să-ți crească vrednic fiu şi dulci nepoți, iar faima ta să tindă către îndepărtatele stele. Prin acestea, casa Calninilor va înflori întru mulți ani. […]".

256. V. *Ibididem*.

257. V. *C60*/411.

258. V. *C65*/413.

259. V. *NOHA*/216-218.

260. V. *Ibidem*, p. 26: „Ca o asemenea mulțime care ducea cu sine soții, copii, pe toți ai casei, turme și cirezi, pentru a-și căuta un teritoriu, să nu trăiască fără legi."

261. *Ibidem*, p. 30: „să asigure stăpânirea strămoșească în fața atacului vrăjmaș."

262. *Ibidem*, p. 268: „Cu greu rabdă ca familia și casa lor să se amestece prin căsătorie cu neamuri străine; sunt de departe diferiți în obiceiuri, rituri și legi de ceilalți maghiari."

263. *Ibidem*, p.200: „Așa s-a întâmplat că cetățenii nu numai că erau îngroziți și tremurau, dar suportau [și] pătimeau toate soiurile de rele care se întâmplă de obicei la asedierea unei cetăți; femeile, copii și copilele plângeau, se văitau, își înălțau jalea spre cer."

264. *Ibidem*, 240: „Asediații apărau fiecare, cu un curaj cu nimic mai prejos, posturile lor, orașul, pe sine, viața lor, precum și a soțiilor și a copiilor lor."

265. *Apud EGU*/45-46.

266. *Apud Ibidem*, p. 35.

267. *Apud Ibidem*, p. 59.

268. *NOHA*/208: „Și nu este îngăduit să blestemați pe cei care vă persecută, ci, urmând atât învățăturile cât și faptele lui Isus Christos, să vă rugați neîncetat, împreună cu mine, pentru vrăjmașii voștri, ca să se întoarcă la adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu și la viața cea dreaptă."

269. *Apud CCL*/8.

270. V. François Rabelais, *Gargantua și Pantagruel*, cu traducerea lui Al. Hodoș, Ed. Pentru Literatură Universală, București, 1967.

271. V. Guarino Veronese, *Epistolario*, ed. Sabbadini, vol.I, Veneția, 1915, *apud EGU*/60.

272. *Apud EGU*/163.

273. *Apud Ibidem*, p. 161.

274. *Cf. Ibidem*, p. 162.

275. *NOHA*/212: „Îndreptați-vă, militari, mânia împotriva mea, care sunt păstorul lor! Abțineți-vă mâinile de la vătămarea și masacrarea lor […]. Pe mine, episcopul lor, care v-am întârziat până acum izbânda, pe mine – zic – să dați năvală, luați-mă, omorâți-mă, mie răpiți-mi viața, de vreme ce așa e vrerea lui Dumnezeu; acestor oi ale mele, care nu merită nici o pedeapsă, dăruiți-le viața!"

276. *Ibidem*, p. 64: „Se spune că ziua el își hrănea poporul cu cuvântul Domnului, iar noaptea, mergând în pădurea vecină, căra pe umeri lemne și îi ajuta pe cei săraci și le slujea, ca să-i sprijine pe nevoiași nu numai cu veniturile episcopiei, ci și prin munca mâinilor sale."

277. *Apud CCL*/53.

278. *Apud EGU*/47.

279. *Apud Ibididem*.

280. *Apud Ibidem*, p. 170.

281. V. *EGU*/196.

282. V. *CCL*.

283. *NOHA*/142-144: „Şi astfel se frământă la început între ei, cine oare ar fi cel mai potrivit pentru o asemenea sarcină şi să conducă spre bunăstare comună [un popor] atât de numeros, călăuzit de acum, mai mult decât înainte, de sorți prielnici. Până la urmă, prin hotărârea tuturor, în anul 401de la încarnarea Domnului, este numit rege Attila."

284. *Ibidem*, p.150: „El însuşi, pentru a nu petrece fără rost şi dincolo de interesele alor săi nici acest răstimp care rămânea de la bătălia purtată, a hotărât să consolideze regatul prin legi, gândind că legile nu sunt mai puțin necesare întăririi stăpânirii decât armele. Aşadar, în timp ce redacta lucrarea, elaborând legi pentru dreptate şi înspre binele obştesc, determinându-şi supuşii la o ordine în care să trăiască, zi de zi veneau la el, din diferite părți ale lumii, mai mulți regi şi popoare […]".

285. *Ibidem*, p.272: „ Când constată că cineva de-al lor a comis ceva potrivnic obştii şi binelui comun sau că unelteşte împotriva libertății […], lipsindu-l pe acesta de posibilități şi de avut, îi dărâmă casa până la temelii. Şi, dacă pot avea prilejul, îl ucid."

286. *Cf. EGU*/196.

287. *NOHA*/188-190: „A-i ataca pe duşmani, a le cuceri tabăra, a [o] distruge, a-i hărțui până la masacru sunt semne ale unei mari vitejii şi ale unui suflet generos. Nici pe unul, nici pe celălalt nu-l poate cultiva, determina şi evidența altceva, decât răzbunarea cu sabia a jignirii suferite."

288. *Ibidem*, p.150: „Primindu-i cu bunăvoință, pentru a câştiga de partea sa inimile celor din afară, îi încărca pe aceştia cu daruri alese."

289. *Ibidem*, p.220: „Pe aceştia Attila îi trimite înapoi liberi, încărcați cu multe daruri."

290. *Ibidem*, p.200: „Pe Attila l-a impresionat că sărmana femeie s-a aruncat plângând la picoarele sale, precum şi numărul atâtor copii mici şi, poruncindu-i să se ridice, a ajutat-o cu propriile sale mâini. Pe urmă, oferindu-i multe daruri, ca să-şi crească fetițele şi să le mărite, îi porunceşte să se întoarcă acasă."

291. *Apud EGU*/35-36.

292. *C22*/387-388: „Phoebus Apollo mi-a surâs blajin mie, tânguitorului, luând între degetele sale plectrul de aur. «Ce-ți chinuieşti inima – zise – cu plânsul nemilos şi-ți petreci astă viață jelind? Nu de aceea ai depus sfânt jurământ întru numele nostru şi fuseseşi primit în rândurile noastre, ca ursita fratelui trecut acum în încremenita neființă să o înduri cu un suflet deja robit, ci cu unul mai împăcat. Priveşte cum eu, dătător de roade, înconjor nemărginitul univers cu lumina-mi limpede, purtat de caii cei repezi, ca, la sosirea mea, întinsul pământ să dea semințe, iar pomilor să nu le lipsească speranța. Ca fructele şi poamele pârguite, care au crescut pe pământ, deopo-

trivă să piară de încremenirea frigului. Toate sunt, astfel, conduse de neclintita vrere a zeilor şi nici un fir de păr nu cade înainte de menita-i clipă. Puterea morţii şi a vieţii se află în sânul zeilor, împotriva cărora nimănui nu-i stă în putinţă a glăsui. Dacă fratele tău s-a stins acum prin nedreaptă ursită, ce-ţi chinuieşti inima cu tristul, jalnicul plâns? Se cuvine ca oricine să suporte cele potrivnic ursite de zei şi fiecare să îndure cu suflet dârz această suferinţă. Om al cerurilor, să nu disprețuieşti cele cereşti! Nu sunt singurele puteri ale sufletului cele pe care le ştii. La ce-ţi folosesc învăţăturile sfintei înţelepciuni, dacă nu te conduci după porunca cerească a aceleia? Ia seama, de aceea, încetează a-ţi mai împovăra cu lacrimi ochii tineri şi a-ţi scălda [în ele] tristele gene. Dacă neînduplecatele parce au rupt firul [vieţii] fratelui [tău], îţi sunt eu frate, [iar] tu frate îmi vei fi. // Există şi alţi vechi şi de nădejde tovarăşi, pe care îi leagă de tine dulcea preocupare pentru adevărata înţelepciune, precum şi bunele obiceiuri şi sincera mea cinstire şi ardoarea evlaviei.»”

293. *Ibidem* p. 389-393: „«Când ai asemenea fraţi şi prieteni destoinci, poţi, oare, să suferi astfel pentru moartea unuia singur?» […] Eu, atunci, însufleţit de duhul ceresc al zeilor, mă eliberez, pe bună dreptate, de jale şi tristeţe. Mângâietorul zefir îndepărtează norii tot astfel cum vorbele rostite îmi alungă durerea.”

294. *Ibidem*, p. 392: “Pune capăt plânsului tău, neprihănite slujitor al muzelor, al graţiilor şi al nostru, şi stăpâneşte-ţi suferinţa. Abţine-te să împovărezi zbuciumatul, nefericitul tău suflet cu necuprinse griji şi cu lacrimi fără de măsură. Într-adevăr, chinuitul cuget este copleşit de grele dureri, iar suferinţa stăruitoare zdruncină cele mai ascunse oase. Tu chiar zămisleşte un gând mai bun decât infiripata jale şi slăveşte nou-născutul prin cântări. Prin viers pătrunzător mereu să lauzi toate cele de bine, ca timpul să-l împlinească în toate pe al său odor. Şi bucuria prietenului de nădejde dragă să-ţi fie; dă glas iscusitelor mărturii ale veseliei tale.”

295. *C17*/381: “Îngerul Gabriel, trimis din cetatea cerească, vesteşte cuvintele, care trebuie respectate, ale atotputernicului Dumnezeu: «N-aveţi de ce să vă împovăraţi cu lacrimi scumpii ochi şi să vă loviţi piepturile cu pumnul greu. Căci corpul mutilat pe care-l priviţi este fără cap fiindcă evlavia a retezat acest cap; el [acest om] a fost trunchiat în timp ce lupta cu duşmanul turc; aceasta este datoria unui bărbat distins şi care îl slujeşte pe Domnul. Niciodată sufletele stricate nu [poartă] sălbatice războaie pentru mine, nici nu năvălesc la armele lui Marte inimile fricoase. Acest Paulus, zis Bakyth, şi-a asumat, nestrămutat, orice îndatorire de bărbat viteaz şi armele mele. Deşi i s-a tăiat deja capul, eu îl voi uni totuşi cu capul său. Daţi, deci, tristele rămăşiţe adâncului pământului, dar sufletul său însuşi este ocrotit la sânul meu» – a zis Gabriel şi s-a retras în Olympul ceresc, terminându-şi solemn misiunea.

296. *C15*/380: “Mercurius Cyllenianul, sol din ceruri, purtând sceptrul aurit, stând lângă cripta cea largă, îi adresează fiului trist şi lăcrimând al Clarei, când nemiloasa moarte a răpit-o, asemenea cuvinte: «Vai, sărmane, de ce plângi ca şi cum ar fi moartă, de vreme ce nu există vreo îndoială că ea se bucură acum de o viaţă mai bună? Pe ea, veselă, eu am dus-o, astfel, la porunca cerescului Jupiter, în lăcaşurile din văzduhuri, pline de fericire. Prin mine, acest suflet se va uni din nou cu trupul, când va fi sosit

acea din urmă zi a judecății. Atunci, pentru merite, ca răsplată a strădaniei, viața trupului şi a sufletului una singură va fi.»"

297. *NOHA*/210: "La aceste îndemnuri ale sfinților, cetățenii, lăsând pentru o vreme frica la o parte, aşteptau acum cu inima mai dârză orice durere pe care o aveau de suportat."

298. V. *EGU*/59.

299. *Apud Ibidem*, p. 29.

300. *NOHA*/210-212: „Eu văd, preaputernici militari, că ați decăzut mult de la vâna oşteanului adevărat şi virtuos şi că ați uitat cu totul de blândețea care se află, de obicei, chiar şi în firea celor mai multe fiare însuflețite. Dacă ați avea-o într-o cât de mică măsură, desigur, nu v-ați îngâmfa de victoria care adesea obişnuieşte să-i cruțe pe cei învinşi şi să fie sălbatică doar împotriva celor trufaşi şi nu ați recurge la acea cruzime de a le distruge pe toate cu sabia – în loc să preferați să se păstreze în folosul vostru –, de parcă ar fi în avutul altuia, nu într-al vostru deja, pe care l-ați dobândit acum, nu atât prin puterile voastre cât prin îngăduința lui Dumnezeu. Datorită furiei celei iuți, nu observați nici că poporul întreg a căzut în robia voastră, nici că averile, precum şi toate celelalte ale noastre v-[au intrat] în stăpânire, prin cucerirea oraşului. Poporul creştin vă cade rugător la picioare, cerându-vă îndurare. În schimb, voi măcelăriți ca pe nişte vite pe oricine în drumul vostru, împotriva oricărei atitudini de blândețe omenească. "

301. *Ibidem*, p.202: „Ca să îmblânzească mânia lui Dumnezeu […] şi să dobândească clemența sa, acordată tuturor celor care o imploră."

302. *Ibidem*, p. 248-250: „Invincibile rege, mare era pe vremuri gloria romanilor, cuceritorii întregii lumi. Romanii erau îngăduitori cu cei înfrânți, îi dăruiau pe cei rugători cu ocrotirea şi prietenia lor, obişnuiau să uşureze înfrângerea prin clemență. Prin aceste lucruri îşi sporeau stăpânirea şi bogățiile, făceau faima şi gloria numelui lor cu adevărat nepieritoare. […] Dar, invers situația, soarta îți dă acum ție, rege Attila, ceea ce a răpit de la noi […]. Poporul roman, cândva stăpân al lumii întregi, de la care, înainte, multe noroade şi regi cereau drepturi şi legi, acum, impresionat de puterea ta, vine smerit la tine, să-ți ceară pace şi să se supună de bună-voie tuturor condițiilor de pace pe care le voieşti, numai consideră-ne demni de mila, încrederea, prietenia ta. […] Roma îți aparține din propria-i vrere, suntem ai tăi, ale tale sunt toate ale noastre. […] Haide, aşadar, preaputernice rege, care te-ai obişnuit până astăzi să-i biruieşti pe alții, învinge-te acum pe tine [însuți] […]. Prin nimic [altceva] nu poți ajunge mai aproape de nemurire şi nu poți fi mai asemănător lui Dumnezeu, decât prin cruțarea celor smeriți şi prin împărtăşirea din blândețea [ta] a celor rugători."

303. *C65*/415-416: „Acestor forțe ale regelui nu le rezistă înaltele ziduri, nici puternicele cetăți, nici vreo clădire fortificată. Piscurile semețe se năruie în jalnice ruine, iar mândrele case sunt făcute una cu josul pământ. Doamne, templele tale, cinstite nenumărate zile în care a fost să fie cruțate cu blândețe, nu au rămas în siguranță, ci bogățiile din toate sfintele lăcaşe ale oraşului şi din celelalte locuri au fost

pretutindeni prădate. Nu a existat nici o socotință, nici o îndurare pentru prieten nu a fost, nici o îngăduință pentru fratele drag. Nu puține trupuri de bărbați pier în crunte masacre, iar pământul musteşte de sângele vărsat."

304. *C67*/421: „O, tristă Lumină, prin relele mele mie vrăjmaşe, oare nu se ruşinează gâtlejurile tale căscate şi gura-ți să îndepărteze de la mine pe proprii mei prieteni prin molima aducătoare de pieire?"

305. *NOHA*/144: „Față de cei trufaşi [era] crud, în schimb, cu cei umili, blând şi milostiv."

306. V. *Olahus-Corespondența*, p. 315.

307. V. în *ed.cit*., *C55*/408.

308. *C57*/409: „La ce foloseşte, oh, să-l ponegreşti cu numele nemilos de *Viclean* pe cel deja săvârşit prin atât de cumplite porturi, să împovărezi cu vorbe sinistre sufletele înmormântate, nelegiuitule, care vei merge şi tu, curând, în locurile Tartarului? // […] Nu la acestea i-a îndemnat mântuitorul Isus pe creştini, ci ne-a dat cu totul alte sfinte învățături: să cerem pentru păcătoşi blândă iertare şi veşnica odihnă pe care ne-o va da tuturor aceea zi, […] când suntem izbăviți de negrele păcate şi când se vor da aspre pedepse celor vinovați. // […] Astfel, adu-ți aminte, oh, de propria-ți moarte şi de viața de apoi şi să spui: mă rog ca osemintele de aici să odihnească în pace."

309. *Apud CCL*/I/250.

310. *Apud Ibidem*, vol. I, p. LXXV.

311. *Apud Ibidem*, vol. I, p. 35.

312. *Apud Ibidem*, vol. I, p. LV.

313. *Apud Ibidem*, vol. I, pp. 284-285.

314. V. *Ibidem*, vol. I, p. XVIII.

315. *NOHA*/172: „Căci ce griji, ce cazne, ce primejdii, pe care soarta ni le-a adus în cale nouă tuturor, nu am întâmpinat vreodată în rând cu voi, cu aceiaşi dârzenie? Ce succes m-a făcut vreodată mai trufaş? Nu v-am privit de sus cum se cuvine să o facă, cu totul îndreptățit, o căpetenie şi un comandant, ci în întreaga împlinire a destinului – cum va fi fost – m-am considerat de acelaşi rang cu voi."

316. *Ibidem*, p. 270.: „Cu toții vor să fie considerați nobili, ca unii care sunt urmaşi ai vechilor huni […]. Cel mai mic de-al lor are acelaşi prestigiu între ei ca cel mai mare."

317. *C66*/419: „Tenebroasa moarte le stă în cale cu adevărat deopotrivă tuturor sărmanilor muritori şi pentru fiecare [vine] ziua pe care nici minunatele comori ale lui Croesus n-o pot înduplеca şi nici puternicele brațe herculeene ale regilor."

318. *C70*/426: „Dar la ce ajută prin lacrimi să sporim ale noastre suferințe, să ne lovim pieptul cu nemiloasă mână, de vreme ce tristele surate torc şi rup firul în acelaşi chip la cei neştiuți şi la bărbații însemnați? Şi nimănui nu îi este dat să treacă pragurile nedreptei ursite, căci fiecăruia dintre oameni îi stă [sorocită] o zi a sa."

319. *NOHA*/44: „Însuşi oraşul Buda este vestit frecventat fiind de negustori italieni, germani, polonezi şi, în zilele noastre, chiar şi turci, adunându-se aici ca la piața de mărfuri a Ungariei întregi."

320. *Ibidem*, p. 68: „Oraşul Pesta […] [este] bine populat, în parte de maghiari, în parte de germani."

321. *Ibidem*, p. 76: „Acest oraş este, pe cât de întărit, pe atât de frumos, vestit pentru amabilitatea şi bunătatea locuitorilor, odinioară căutată piață de desfacere, unde se adunau nu numai maghiari, ci chiar şi polonezi şi multe alte neamuri din nord."

322. *Ibidem*, p. 74: „Acesta este locuit de maghiari, germani, cehi."

323. V. *Ibidem*, p.76.

324. *Ibidem*, p. 92: „Aici trăiesc patru neamuri de obârşie diferită: maghiarii, secuii, saşii, valahii."

325. *Ibidem*, p. 102: „Totuşi, de multe ori li se cere mai mult decât este drept."

326. *Ibidem*, p. 128: „Regatul maghiar, în întregul său, cuprinde acum, în zilele noastre, diferite neamuri: maghiari, germani, cehi, slavi, croați, saşi, secui, valahi, sârbi, cumani, iazigi, ruteni şi, în fine, deja şi turci."

327. V. Jakob Burckhardt, *Cultura Renaşterii în Italia*, Buc., 1969, vol. I, pp. 166-167 şi *cf. CCL*/I/XXXIII.

328. V. *CCL*/I/CXXVIII.

329. *C20*/383: „Fericita armonie şi plăcuta legătură a cuvioasei prietenii înseninează sufletul nostru."

330. *C20*/383-384: „De veți goli pentru mine prieteneşti pocale de-ale lui Bacchus, însumi la fel [voi face], adesea, la rândul meu. Calninus şi alde Forgács mereu îmi revin [în minte] şi Sibricius stăruie neîncetat în inima mea. Iar episcopul Brodericus (deşi s-a depărtat, fără voie, de țărmul nostru) va fi pentru totdeauna pe buzele mele. Mă rog, ca a lui Nádasdi familie astfel să se consolideze, sporită prin pioase vlăstare, precum s-a ridicat prin vestita [sa] cinste. Fericita armonie şi plăcuta legătură a cuvioasei prietenii înseninează sufletul nostru. // Şi când atotputernicul Cârmuitor al înaltului Olimp mă va readuce pe pământul sigur al Pannoniei, însuşi sufletul meu îmi va fi împrospătat de văzduhul patriei şi dulcea bunăstare va birui tot răul. […] Atunci îmi vor fi ținute, între veseli comeseni, chiar şi plăcute ospețe, pline de un farmec aparte. […] Ne va face plăcere să depănăm cum şi noi am depăşit demult cele triste; vom încredința atunci toate necazurile apelor Lethei. […] Ne vor stoarce senine râsete şi glume ale bătrânului nostru Sibricius şăgalnice vorbe."

331. V. *CCL*/197.

332. *C35*/401: "Până atunci, înduplecat de rugămințile unui mare prieten, ți le-am dăruit acum pe acestea, oricum ar fi. Căci s-a cuvenit să ne supunem îndreptățitelor păreri ale celor puternici, care erau pentru noi prețioase, atârnând greu."

333. *C48*/406: „Îmi trimiți daruri care, scăldate în scumpa licoare pieridă, întăresc legământul prieteniei. Această frumusețe a sufletului tău şi a minții sfioase va rămâne

în inima mea pentru toate timpurile. Să ne întrecem, aşadar, amândoi în sarcini asemănătoare şi, înțelepte Carole, în pioşenia sufletelor, totodată. […] Şi, în numele fraternității, transmite poeților de la curte – celor mai luminate spirite ale noastre, pe care iubirea adevărată ni i-a apropiat - multă sănătate; să nu vrea să ne uite niciodată."

334. *C64*/413: „Mă înlănțui de tine, frate, printr-un asemenea dar, punând la cale întru veşnicie legătura prieteniei. De aceea, pe mine, cel revenit, să mă salute Phoebus şi înțeleptele surori să-mi atingă cu mâna plectrele date. Iar zeițele să pună de acum capăt [şi] liniştii [tale] nedorite, ca şi acea amuțită liră a ta să prindă glas."

335. *C54*/408: "Să vii să-ți vizitezi prietenul drag şi îndoliat şi, frate, citeşte, te rog, poeziile noastre."

336. *C66*/420: "Plângeți, aşadar, prieteni, şi mângâiați-vă îndureratul tovarăş, stropiți cu pioase lacrimi rugurile deja pregătite. Acoperiți mormântul fratelui [meu] cu chiparosul funebru."

337. *C20*/382: „Marte cel nemilos nu i-a cruțat nici pe scumpii [mei] prieteni, ci a răpus cu mâna-i preaputernică vitezele inimi. […] Şi nu mai puțin de cum deplânse Andromaca, soția, pe Hector, în timp ce era târât în goană de caii tesalieni au deplâns ochii mei pe tovarăşii cei dragi."

338. *C20*/384: „Iar voi, oh, vechi prieteni şi tovarăşi fideli, întindeți-mi atunci în ajutor mâinile voastre, ca, prin strădanii, pierderile mele să fie socotite ale trecutului şi, cu ajutorul vostru, să fie şterse mai curând. […] Mii de bucurii ne vor da traiul uşor al prietenilor şi discuțiile savante sau amicale."

339. *C22*/388: „Există şi alți vechi şi de nădejde tovarăşi, pe care îi leagă de tine dulcea preocupare pentru adevărata înțelepciune, precum şi bunele obiceiuri şi sincera mea cinstire şi ardoarea evlaviei. Dintre ei, Brodericus va fi episcop prin grija mea, slujind doctrina prin datini şi cu talent. [Între ei se află] şi voievodul Mailat, avându-şi originea în stirpea [*sic*!] neamului roman, de aici trăgându-ți şi tu numele. Îi urmează Thomas Nadasdius al nostru, cel căruia îi aparțin săgețile lui Marte şi a mea liră. Între ei [este] şi acel talentat episcop, Nicolaus Gherendius, pe care Erato doreşte să şi-l revendice. Acela – zic – cu care ți-ai petrecut anii tineri şi care ți-a fost pretutindeni fidel părtaş la studiu. Şi Újlaki al tău, răsfățatul copil al grațiilor, neasemuitul şi piosul episcop de Jaurinum. Ce să mai amintesc nedezmințita dragoste a marelui Thúrzó, care îți este mentor în religie, în credință! [Şi] Albertus Peregius, înfloritoarea mândrie a muzelor, căruia îi vei face mai curat curatu-i suflet. Şi nu te ocolesc nici pe tine, fericite Emericus, încununatul Calninilor tăi, speranța şi gloria familiei. Acesta din copilărie a fost legat de tine printr-o puternică afecțiune şi frate drag ți-a fost în situațiile de cumpănă. Căci şi pioşenia şi devotamentul v-au făcut părtaşi şi o singură casă regală v-a ocrotit pe amândoi. Când ai asemenea frați şi prieteni destoinci, poți, oare, să suferi astfel pentru moartea unuia singur?"

340. *Ibidem*, p. 392: „Tu chiar zămisleşte un gând mai bun decât infiripata jale şi slăveşte nou-născutul prin cântări. Prin viers pătrunzător mereu să lauzi toate cele de bine, ca timpul să-l împlinească în toate pe al său odor. Şi bucuria prietenului de nădejde dragă să-ți fie; dă glas iscusitelor mărturii ale veseliei tale."

341. V. *NOHA*/110.

342. *C70*/425-426: „Şi virtutea şi credinţa ne îngemănau inimile şi ne îndemnau să trăim şi să murim împreună. La scrisori de aici a venit în casa noastră depsre felurite lucruri răspuns, pe care trebuie să-l tăinuiesc acum. […] Aşadar, scrisoarea mea îl şi îndeamnă, îl şi cheamă prin calde rugăminţi pe cel atât de dorit, când iată, în mai multe răvaşe ale sale, el însuşi promisese că reîntoarcerea sa va avea loc curând-curând şi chiar a notat cu propria-i mână preocupări ale curatului [său] suflet, pe care trebuie să le păstrez în tăcere. Şi se pregătea deja de drum pentru a-şi vedea prietenii dragi, precum şi căminul natal şi dulcele său pământ, însă pizmaşa Lachesis [i-]a rupt urzeala sorţii, iar Atropos a strâns în mână firele tăiate. […] Oh, aş fi atât de fericit dacă soarta mi-ar fi îngăduit să văd ochii cei dragi ai prietenului în viaţă."

343. *NOHA*/186-188: „După ce militarii şi-au venit întrucâtva în fire de pe urma acestei cuvântări, el însuşi, cu sufletul la fel de zbuciumat, nu credea în victorie, dacă dădeau năvală vrăjmaşii, se temea de toate, se îngrijea de treburile sale, în caz că s-ar întâmpla ceva nedorit. Chemând laolaltă pe câţiva, în care se încredea mai mult, le mărturiseşte cum cauza hunilor stă pe muchie de cuţit, că îl îngrijorează mulţimea duşmanilor, ca nu cumva, dacă [aceia] stăruie cu mai mare putere şi hotărâre, să le spulbere forţele, zdruncinate în ziua precedentă. Dar cum soarta are gloria şi desfăşurarea luptei în mâna sa, el i se va supune, se va strădui împreună cu ei în toată grija, truda [şi] vitejia, ca victoria să nu o obţină duşmanii. Iar dacă norocul […] astfel le va fi, încât tabăra lor să fie cucerită de vrăjmaşi, el preferă să piară de mâna alor săi, decât să ajungă în stăpânirea duşmanilor. […] Porunceşte, deci, ca, îngrămădindu-se la un loc şeile cailor şi celelalte [piese] de harnaşament, care le erau atunci la îndemână, să fie pregătit un morman. Prietenilor, cărora le remarcase mai mult devotamentul, le dezvăluie în taină, luându-i deoparte de ceilalţi, intenţia sa, [anume] că, dacă, pătrunzând în tabără, inamicii le vor fi superiori, el se va urca pe grămada formată din şeile adunate. Că, de aceea, îi îndeamnă, îi încurajează, îi roagă să-i dea foc, că a ales să moară mai bine prin gestul alor săi, decât să ajungă, printr-o nespusă ruşine, în robie la duşmani. Poruncind ca astfel să se întâmple, ba chiar să cânte din surle trâmbiţaşii, ca să nu ofere duşmanilor vreun semn al fricii care l-a cuprins din cauza lor, ci, mai degrabă, să pară prin aceasta că este pregătit şi că vrea să [îi] cheme din nou la luptă, aşteaptă năvala vrăjmaşilor, petrecând noaptea fără să doarmă."

344. *Ibidem*, p. 160: „Prin urmare, trimite la el soli, care să-i spună că el a venit în Galia ca să caute mai degrabă prietenia regilor şi a popoarelor decât duşmănii. Că nimic nu i se pare nici mai măreţ, nici mai sigur pentru păstrarea îndelungată a impreiului, decât să obţină, acolo unde există posibilitatea, prin binefaceri şi bunăvoinţă, o atitudine favorabilă pentru el din partea regilor. Că doreşte, aşadar, să lege în primul rând cu el prietenie şi alianţă, că orice pornire războinică este departe de el, că are motiv de luptă numai cu romanii, care de la început au fost mereu potrivnici hunilor."

345. *Ibidem*, pp. 188-192: „Legătura de prietenie […] mă îndeamnă, rege Trasimundus, să-ţi atrag atenţia asupra a ceea ce tu cu greu poţi să observi acum […] datorită

vârstei fragede. A-i ataca pe duşmani, a le cuceri tabăra […] sunt semne ale unei mari vitejii […]. Însă, dacă vei cântări în minte din nou, mai atent, puterile noastre, secătuite de nenoricirea cea mare a precedentei bătălii […], este greu a aprecia ce este mai bine şi mai folositor de făcut […]. Am de gând, oricum, să rămân statornic în alianța, prietenia [şi] buna înțelegere cu tine […]. Aş considera, însă, că vom dobândi nu doar un mai mare folos, ci chiar o glorie mai mare dacă, ne vom păstra ca atare rămăşițele trupelor pentru țelul nostru viitor şi pentru apărarea imperiului nostru."

346. *Apud CCL*/I/190.

347. *C27/*396: „Există altceva prin care poți fi poreclit tu, a cărui virtute curată este, iar devotamentul şi mai curat."

348. *C2*/372-373: „Cât timp credinciosul Achate îl urmează pe viteazul Aeneas, el depăşeşte pe loc, neînfricat, orice primejdii. Divinul Ahile a fost puternic cât s-a bucurat de sfatul fidel al marelui Phoenix. Înțeleapta elocință a lui Nestor îl împodobeşte pe zeiescul Agamemnon şi năruie mândrul Pergam al bătrânului. Această trudnică îndeletnicire nu a fost nedemnă nici pentru stăpân nici pentru slujitor, ci a dat toată frumusețea. // Şi tu, Villega, îl îmbogățeşti prin virtuți pe stăpân, îl slujeşti pe cel ilustru, îl sprijini şi îl respecți. […] Stăpânul este fericit prin soarta ta, dar fericit eşti şi tu, care îi porți de grijă, nu fără laudă, stăpânului. Cu cât bunul renume al stăpânului va dăinui mai mult, şi faima ta va creşte."

349. *C76*/428: „Acelaşi este, în general, devotamentul curții cu cel al schimbătoarei adieri."

350. *Apud EGU*/69.

351. *C11*/378: „Să te stăpânească dorința de virtute şi mă rog să fii cel care-şi aminteşte şi de sufletul sfios şi de îndatoririle sale, neîncetat. Să slujeşti dreptatea însuflețită de sfânta pietate şi să nu te ademenească lumina soarelui lumesc. Cum a vrut cu ardoare veşnicul Dumnezeu, această evlavie să-ți fie cea mai mare grijă. Fii convins, de altfel, că ea stă în puterile sufletului împăcat, nu în înfățişările mai strălucitoare ale trupului […]. Ceresc este cel a cărui grijă ți-a fost încredințată."

352. *Apud EGU*/63.

353. *Apud Ibidem*, p. 48.

354. *Apud Ibidem*, p. 49.

355. *Apud Ibidem*, pp. 34-35.

356. *Apud Ibidem*, pp. 68-69.

357. *Apud Ibidem*, p. 167.

358. *Apud CCL*/II/8.

359. *Apud Ibidem*, p. 129.

360. *C24*/395: „Şi tu, Danus, dacă îți sunt prezentate trei surori, alege pe cea care socoteşti că o întrece pe Venera. Astfel, desfătarea şi inocenta virtute vor spori pentru tine, iar Dilfus (13) îți va îmbogăți casa din belşug."

361. *C22*/391: „Zorim bucuroşi către primitoarea locuinţă şi păşim peste vestitele praguri în casa cea cuvioasă, pe care, chiar înaintea intrării, o luase cu asalt, strălucind în mătăsuri şi veşminte de la Ebrul cel lacom sau pe care le-a dat Franţa bogată [şi] Anglia, o nesfârşită mulţime de oameni, fiecare aşteptându-şi gazda. […]. Servitorii întețesc aplauzele, iar slujnicele îi urmează. Şi, pe deasupra, ziua întreagă o împlinesc prin cântece; iar casa, acoperită în interior cu tapete pictate, cu verdeaţă şi, dintre flori, cu viorele şi trandafiri răspândea plăcut parfum de scorţişoară şi de nard scump şi de boabe de tămâie şi de şofran înmiresmat. […] // În mijlocul sălii, sunt aşternute mese de douăsprezece persoane, împovărate cu bucate şi cu vin ameţitor. Cei tineri, ca şi alesele doamne, se aşază la masă, pentru a cinsti ziua cu vin şi veselie. Calninus stă acolo, acoperit cu pietre preţioase şi cu purpură, şi ţine în ambele mâini câte o cupă – dăruitele răsplăţi ale vitejiei din zilele de odinioară – pocalele mentoree măiastru lucrate cu mâna. […] // Apoi, ne îndreptăm către castul pat al doamnei, acoperit cu neprihănite viorele şi trandafiri de purpură. Un aşternut îngrijit ales şi un văl lucrat fin cândva cu mâna împodobeau patul conjugal. Întreaga odaie scăpăra de ornamente aurii şi de verzi smaralde înşirate şi prinse de pat.”

362. *Ibidem*, p. 380: ” Între aceste repezi căi de apă se zăreşte domeniul numit Rendva, al lui Emericus al nostru. Chiar aici, sute de brazde sunt trase cu plugurile, iar bogatele păşuni răsună de mugetul vitelor fără de număr şi sunt aici miei behăind neîncetat, iar caprele încing lupte, încrucişându-şi coarnele.”

363. *C20*/384: „Veţi servi cupe din perle şi aur strălucitor, precum şi darul lui Bacchus, vinul cel curat, împodobit cu ghirlande.”

364. *C52*/407: „De ce te miri de mine, străine, cu ochi măriţi? Sunt însăşi mândria marelui meu prelat. Întrec toate palatele Europei, după cum cere înalta virtute a principelui meu.

365. V. *NOHA, passim*.

366. *Ibidem*, p. 46: „şi frumos ca aşezare, şi copleşitor ca măreţie, şi grandios, datorită sălilor şi altor construcţii – cu adevărat regeşti –, mai mult decât se poate spune, deoarece singur oferă comodă ospitalitate la patru regi deodată, împreună cu escorta […] lor. Căci se zice că dispune de mai bine de trei sute cincizeci de încăperi.”

367. *Ibidem*, p. 40: „Pe calea pe unde se ajunge, de la latura bisericii interioare, la cabinetul străpuns spre sanctuarul Sfântului Ioan, de unde regele obişnuia să asculte slujba, se află două săli boltite: una fusese plină de volume greceşti, adunate aici de rege, cu o grijă pe măsura strădaniei, în parte, din inima Greciei, în parte, din alte ţinuturi răsăritene; cealaltă, interioară, păstra toate codicele de limbă latină – de la cele dintâi, rudimentare, până la culmile tuturor ştiinţelor – în casete şi stative, diferenţiate toate după ordinea lor. Fiecare din acestea era acoperit cu o învelitoare de mătase ornată cu culori şi aur, cu indicele disciplinei şi domeniului căruia îi aparţineau cărţile. Cea mai mare parte a volumelor era alcătuită din [foi de] pergament, legate în mătase, cu cotorul şi închizătoarea ferecate în argint, în aur strălucitor.”

368. *Ibidem*, p.76: “bogate în mine de aur şi argint, precum şi de alte metale […].

Deja din vechime, din timpul strămoşilor noştri, acestea sunt ale reginelor Ungariei, cu titlu de donație de nuntă din partea regilor."

369. *Ibidem*, p. 126: "unele [saline], care sunt în Transilvania, aparțin fiscului regal, altele, din Maramureş, sunt ale reginei Ungariei, prin donații de nuntă. Fără acordul şi hotărârea regelui, ceilalți munți de sare, care sunt cei mai numeroşi, sunt interzişi în exploatare, prin grea pedeapsă, pentru ca profitul regelui şi reginei să crească pe seama celor amintiți. La fel se întâmplă şi cu munții care dau aur, argint şi minereuri; aceştia sunt mai numeroşi decât cei menționați."

370. *Ibidem*, p. 104: "Acestea, împreună cu cetatea Huszt, aşezată pe un munte înalt, mai sus de malul Tisei, apoi cu Visk şi cu alte localități, subordonate, aparțin reginelor Ungariei, cu titlu juridic de donație de nuntă."

371. *Ibidem*, p. 80.: "Iar către Răsărit, la picioarele muntelui împădurit din care izvorăşte Latorca, se găseşte fortăreața reginei, Munkács, însemnată pentru producția de vinuri şi porci, precum şi pentru frumusețea ținutului."

372. *Ibidem*, p. 126: "Mi-a scris […] că un țăran a găsit nu demult în preajma Abrudului […] o asemenea [bucată] de aur, de mărimea unei pâini țărăneşti, cu greutatea mai mare decât cea a o mie şase sute de ducați."

373. *Ibidem*, p. 116: "Aşadar, este destul de limpede că Ungaria în sine dispune de resurse bogate ale tuturor lucrurilor care se consideră a fi necesare atât pentru nevoile muritorilor cât şi pentru a strânge avere."

374. *Ibidem*, p.174: "În primul rând, ni se vor oferi, nouă învingătorilor, prăzile vrăjmaşilor; apoi, va reveni imperiului nostru regatul nespus de bogat şi de roditor al Galiei […]. În afară de acestea, după nimicirea acestora, în toată Europa nu ne va sta în drum nici un alt inamic care să ne împiedice ca bogățiile şi stăpânirea întregii lumi să fie ale noastre. Cât spor va aduce avuției noastre şi câtă fericire în viață regatul Galiei odată adăugat stăpânirii noastre panonice şi celei germanice, care au intrat deja sub jugul nostru! Ce ne poate fi dăruit de zeii nemuritori mai plăcut, mai de preț şi mai îmbelşugat decât acesta?"

375. *Ibidem*, p. 192: "Ce soartă te va aştepta, dacă el îşi va îndrepta gândul spre noile posibilități şi, pătruns de dorința de a cârmui, îşi va revendica imperiul părintesc, înlăturându-te pe tine, dacă va pune mâna pe averile casei."

376. *Ibidem*, p. 154: "Attila, sporindu-şi de acum puterea şi bogăția pe zi ce trece, împrejmuieşte în asediu Argentina, aşezată, de asemenea, pe Rin. Se spune că acest oraş nu a fost până atunci ocupat cu forța de nici un comandant de oşti. Cucerit după puține zile de asediu, este dat ostaşilor, ca pradă şi pentru jefuire, toate clădirile sale, care fuseseră ridicate aici în chip de fortificații, fiind distruse şi dărâmate. Zidurile sale au fost făcute în multe locuri una cu pământul, ca, în amintirea numelui lui Attila, să se deschidă cale de acces tuturor muritorilor. Şi s-a dat de ştire prin crainici, din porunca lui însuşi, ca locuitorii să nu îndrăznească a reface zidurile demolate, cât timp el va trăi. Se zice că, din acest motiv, orașului i s-a pus în limba germană numele de *Strassburg*, care înseamnă *Cetatea drumului*."

377. *Ibidem*, pp. 228-230: "Panonia, Moesia, Tracia, Macedonia, Iliria şi alte teritorii ale Răsăritului, luate, prin meritul vostru, militari, de la romani, acum ascultă de porunca noastră. Ce altceva [ne] mai rămâne, prin urmare, decât ca, invadând Italia, nestemată între toate teritoriile despre care v-am vorbit, să o trecem în stăpânirea noastră?"

378. *Ibidem*, p. 232: "Eu nu mă voi lăsa abătut nici de trudă, nici datorită primejdiei, nici de alte najunsuri care se întâmplă, de obicei, în război, de la sporirea avutului vostru."

379. *Ibidem*, p. 236: "[Gândesc] ar fi mai folositor pentru ei să plece numaidecât la Roma, capitala Italiei […]; cucerind-o pe aceasta, ar urma cu mai multă uşurinţă predarea celorlalte oraşe şi bogăţiile Italiei întregi ar reveni hunilor."

380. *Ibidem*, p. 242: "Toate câte erau în oraş sunt date pradă militarilor."

381. *Ibidem*, p. 224: "Militarii […] provocau daune, prădau într-atât, încât cei mai mulţi ţărani, nemaisuportând atâtea distrugeri, părăsindu-şi turmele şi cirezile, au fost nevoiţi să se mute în alt loc, fiecare unde a preferat."

382. *Ibidem*, p. 228: "Vă este de mai demult suficient de cunoscut că puterea şi stăpânirea romanilor a fost mare, întinsă, grandioasă şi remarcabilă, îmbrăţişând necuprinsul pământului. Cu cât a fost mai răspândită, mai strălucită şi mai distinsă înainte, cu atât este ea mai expusă acum unei decăderi, ruinări, primejdii mai mari."

383. *Ibidem*, p. 256: "Şi astfel, trimiţând sol la Valentinianus, o cere pentru sine, pe sora [aceluia], Honoria, împreună cu partea ei de stăpânire; îl ameninţă că, dacă nu va face întocmai, el are de gând să se întoarcă de îndată în Italia şi să-l lipsească de întregul său imperiu, iar pe sora lui să o ia cu forţa."

384. *Ibidem*, p. 254: "Au dobândit deja o bogăţie îndestulătoare, […] destulă demnitate în [ochii] tuturor popoarelor."

385. *Ibidem*, p. 58: "prindeau adesea, cu o singură strângere [a năvodului], douăzeci de care de diferite specii de peşte."

386. *Ibidem*, p. 122: "Se prind [raci] în cantităţi atât de mari, încât ţăranii obişnuiesc să-i ducă, spre vânzare, cu care multe la Viena, oraşul din apropierea lor."

387. *Ibidem*, p. 82: "Cresc turme de oi şi herghelii de cai, de unde se aleg cu frumoase venituri."

388. *Apud CCL*/I/CI.

389. *Apud Ibidem*, p. 81. V. opinia autoarei.

390. *C4*/373-374: "Regina şi-a îndreptat deja paşii către păşunile şi câmpiile sale verzi şi dragi. Goneşte iepuri sperioşi şi sprinteni cerbi şi rar susţine că ziua e goală. Prin Diana cea mândră, sulițele înspăimântă adesea sălbăticiunile, dar mult mai des doboară fiare aceasta. Aşadar, nu-i nici o teamă s-o punem pe Maria înaintea aceleia: astfel îi stă înainte, precum aceea răpune sălbăticiunile."

391. *NOHA*/36: „A oferit deplină şi dulce încântare principilor mei, care îşi bucurau inima atât prin vânarea sălbăticiunilor şi a păsărilor, cât şi prin alte lucruri, când, eliberaţi uneori de îndeletniciri mai grele, şi-au primenit astfel sufletul."

392. *Ibidem*, p. 42: "La Miazănoapte se găseşte ocolul vânătoresc regal, al cărui nume este Nyék, cuprinzând între şanțurile întărite nu numai muntele împădurit, ci şi o nesfârşită pajişte, într-un perimetru de trei mile maghiare, bogat în felurite sălbăticii."

393. *Ibidem*, p. 120: "Aproape în fiecare loc al Ungariei este o asemenea bogăție de animale sălbatice de tot soiul, şi mai mari şi mai mici, încât atât nobilimea cât şi cei de rând deopotrivă vânează pretutindeni fiarele, după cum capturează şi orice pasăre, fiecare ba pentru nevoia, ba pentru plăcerea sa."

394. *Ibidem*, p. 112: "În această vastă câmpie, întinsă pe o lungime de mai bine de douăsprezece mile maghiare, de la cetatea Timişului până la malul Dunării, pe teritoriul căreia este situată, spre Miazăzi, Samandria, cetatea turcilor, se spune că s-au văzut în dese rânduri turme de trei-patru şi mai multe mii de cerbi, ciute şi cerbi-lopătari. Vânarea acestora este primejdioasă şi pentru ai noştri, din cauza turcilor, şi pentru aceia, din cauza alor noştri, dacă nu se porneşte în grup de cel puțin trei sute de călăreți."

395. *Ibidem*, p. 118: "Există aşa o puzderie de fazani, potârnichi de pădure şi de câmp, cocoşi de munte, sturzi şi de alte felurite păsări alese, încât pare că, în această privință, Ungariei cu adevărat nu-i lipseşte nimic. Unele păsări, care în Belgia , Franța şi în alte țări sunt considerate de mare preț, ca stârcii şi becaținele, pe care francezii le numesc *becasses*, iar germanii *Schnäpper*, precum şi altele de genul acesta, în Ungaria nu au nici o căutare şi nu sunt consumate deloc, atât de mare este numărul altora, mai bune la gust."

396. *Ibidem*, pp. 122-124: " Prinderea peştilor antacei, pe care i-am amintit mai sus, are loc, de obicei, în acest fel: între Taurunum şi Posonium există mai multe locuri în albia Dunării, unde apa este şi mai adâncă şi mai plină de vâltori. Aici îşi au sturionii un fel de patrie adoptivă. În luna noiembrie, înainte să apară gheața, întreaga lățime a Dunării este înțesată cu bârne egal distanțate, tocmai în mijlocul albiei rămânând liber un loc, care se împrejmuieşte cu vârşa sau cu năvodul, anume pregătit. Sub bârne, pescarii îşi întind, din bărci, plasele. Între timp, pe malurile Dunării, se produc cu tunurile un fel de tunete, de care speriindu-se astfel sturionii în ascunzişurile lor şi fiind cumva izgoniți cu putere, înoată roată prin Dunăre; apoi pescarii, după ce aceştia au intrat în plasă, îi trag la mal atât de uşor, de simt că nu au nici o greutate. Nu o dată, într-un singur loc şi într-o singură captură, sunt prinşi, neconsiderându-se ceilalți peşti mai mici, sturioni în număr de mai bine de o mie. Între aceştia se află unii lungi de peste douăsprezece picioare."

397. *Ibidem*, p. 42: "La poalele acesteia, la o depărtare de vreo douăzeci de paşi de malul Dunării, țîşnesc ape termale deosebit de tămăduitoare pentru trupurile bolnave, mai cu seamă pentru suferinzii de infecții cu bube şi puroi. Între acestea sunt şi altele, numite regale, din pricina băii regale care se află aici; în acestea poți să şi înoți."

398. *Ibidem*, p.72: "Această [cetate] […], în partea care priveşte spre oraş şi Dunăre, [are] alei cu căsuțe comode şi plăcute, ridicate din loc în loc, către care se deschide cale de acces din dormitoarele regale."

399. *Ibidem*, p. 80: "Cântul privighetorilor şi al altor păsărele, care, în timpul primăverii, se întrec pe ramurile copacilor din apropiere, mângâie uimitor auzul celor care locuiesc în încăperile cetăţii."

400. *Ibididem*: "Localitatea Miskólc (faimoasă deja şi pe vremuri pentru dansurile purtate cândva de locuitorii săi), subordonată cetăţii [Diósgyör], [este] bogată în cele mai bune vinuri şi în tot felul de provizii."

401. *Ibidem*, pp. 68-70: "Oraşul Pesta […] este vestit pentru vinurile sale exotice, nu numai pentru cele mai bune din Sirimium, distingându-se prin gustul lor dulce şi care parcă sunt cretane, ci chiar şi pentru soiurile din Baronia [Baranya], Somodium [Somogy] şi din alte regiuni […]. În acest [oraş] cumpără vin polonii, silezienii şi multe alte neamuri din afară.!

402. *Ibidem*, p. 116: "Băutul berii,datorită bogăţiei de vinuri, o practică doar o foarte mică parte a ţării. În câmpiile cumane, în afara vinurilor aduse, cumanii folosesc un fel de băutură din mei - presat după ştiinţa lor – şi apă, pe care o numesc *boza*."

403. *C20*/384: "Iar voi, oh, vechi prieteni şi tovarăşi fideli, întindeţi-mi atunci în ajutor mâinile voastre, ca, prin strădanii, pierderile mele să fie socotite ale trecutului şi, cu ajutorul vostru, să fie şterse mai curând. Atunci îmi vor fi ţinute, între veseli comeseni, chiar şi plăcute ospeţe, pline de un farmec aparte. Veţi servi cupe din perle şi aur strălucitor, precum şi darul lui Bacchus, vinul cel curat, împodobit cu ghirlande. Ne va face plăcere să depănăm cum şi noi am depăşit demult cele triste; vom încredinţa atunci toate necazurile apelor Lethei. […] Şi, veseli, în toiul ospeţelor vom cânta imnuri de bucurie, bătând pământul cu picioarele, în [ritm] de trei-patru."

404. *C22*/390: "Şi cionesc cupe cu darul scump al lui Bacchus, bătând pământul cu picioarele în [ritm] de trei-patru. […] Şi, pe deasupra, ziua întreagă o împlinesc prin cântece."

405. *C43*/404: "Sunt chermat adesea oaspete binevenit la masa celor puternici, ca să sărbătoresc şi să cinstesc ziua lui Bacchus. Şed cu drag lângă văduve drăguţe şi lângă tinere copile, căldura să-mi trezească membrele. De aceea, sunt numit slujitor al Venerei idalice şi al lui Phoebus, precum şi vesel comesean; beau neprihănit, împreună cu ele. Şi, datorită mie, care îi întrec şi pe beţivii tineri şi pe cei bătrâni, oricine ar vrea să [mă] învingă, pleacă învins."

406. *C62*/411: „Deşi puteai să-l întreci pe Lucullus prin cireşele trimise, de ce nu-l poţi convinge pe drept pe Nicolaus [Prossemkius]? Chiar dacă Alcinous a încărcat pomul cu fructe dulci, totuşi, livada ta roditoare are [altele] mai bune. // Fiindcă, după judecata mea, îl învingi prin poame pe Nicolaus, palmierul triumfal ţi se dă acum, pe drept, ţie."

407. *C41*/403-404: „Toate aceste străzi vuiesc acum de ropote puternice şi răsună dulcele tău cânt, Bacchus. Frenetica petrecere e-n toi acum, alergaţi cetăţeni care doriţi din inimă să vă bucuraţi de ziua cea veselă! Tinerii, dansând în lanţ, bat pământul cu piciorul, iar corul de fecioare înalţă plăcute cântece. Veniţi, copii, trăiţi euforica noapte, stelele scapără deja cu dese făclii!"

408. *NOHA*/244: „Dă poruncă, deci, ca ei să fie înarmați şi, după ce, punându-şi şi el armura, sare pe cal, să îl imite. Cum, datorită nepriceperii, nu pot face față acestor lucruri şi nu ştiu nici să întindă arcul, nici să aşeze o săgeată pe coardă, porunceşte ca, mai întâi, trupurile revărsate din cauza mâncărurilor îmbelşugate din timpul trândăviei să fie slăbite printr-o hrană săracă până când, după aceea, vor îndeplini cu uşurință, instruiți fiind prin cumpătare şi exerciții – cei mai buni dascăli în toate lucrurile –, ambele sarcini. Serviciile şi vitejia acestora le-a folosit pe urmă în nenumărate acțiuni militare."

409. *Ibidem*, p. 258: „Fiindcă la această nuntă, celebrată cu fast regal, a băut mai mult vin decât de obicei, în noaptea următoare îmbrățişând-o pe aceea [Mycoltha], o iubeşte cu o patimă mai mare decât ar fi fost potrivit."

410. *C42*/404: „Voluptatea cea scurtă pricinuieşte îndelungată tristețe, iar bucuria zămisleşte valuri de durere."

411. *NOHA*/212: „Cum […] sălbăticia hunilor nu se potolea deloc, ci se revărsa necruțător asupra tuturor, chiar şi asupra celor adunați în biserică, divinul Nicasius începe să înalțe […] rugăciuni pline de lacrimi către Dumnezeu; şi, pe când cânta acel psalm al lui David, Sufletul meu cade la pământ, fiind de îndată atacat de un oarecare satrap care îşi scosese sabia, este decapitat."

412. V. *EGU*/25.

413. V. Giosuè Carducci *apud CCL*/I/293.

414. V. *Ibididem*.

415. V. Baldesar Castiglione, *Curteanul*, trad. Eta Boeriu, *apud Ibidem*, pp. 184-185.

416. V. pentru această problemă *Ibidem*, pp. XXVII-XXVIII.

417. *Apud Ibidem*/II/146.

418. *Apud EGU*/106.

419. *Apud Ibidem*, p. 202.

420. *C26*/395: „Du-te, carte, şi zbori cu aripi repezi peste văzduhuri şi te îndreaptă în drumul tău grăbit spre astrele înălțimilor! Când vei fi bucurat sfintele zări ale zeilor de sus, vei fi emoționat întregul cer printr-o nouă delectare."

421. *Ibidem*, pp. 395-396: „Întoarnă-ți apoi calea şi luminează făpturile muritoare şi mai roditoarele locuri ale întregului pământ. Şi să fii răsfoită în mâini şi, cărticică dragă şi scumpă, să zbori iar şi iar, pe buzele a mii de oameni. Să nu te displacă, agreabilă, nici tinerii, nici cei în vârstă, nici tânguitoarele mame sau tagma fecioarelor. Într-adevăr, în paginile tale sunt scrise nenumărate lucruri de plăcută preocupare, care ajută la învățătură. […] Poeții să-ți tânjească nemuritorul nume. Fă ca numele lui Danus al tău să dăinuie mereu!"

422. *C8*/376: „Adaugă că formezi un principe, într-adevăr, un spirit deosebit, încât să poarte război, să mânuiască arme, apoi contribui ca prietenii să fie uniți prin alese

deprinderi şi dragostea să fie strânsă. Ne înveți toate virtuțile şi că, în toate timpurile, se cuvine liniştea păcii şi pietatea."

423. *C7*/375: „Dacă Homer nu ar fi îmbrățișat în vers măiestria vestitului Agamemnon sau Ahile, regii şi conducătorii prea puțin ar putea acum să urmeze cu sârguință memorabilele lor fapte."

424. *C8*/376: „Astfel va fi fost celebrat şi marele Octavian prin versurile aceluia, [iar] acesta, al nostru, aici, prin ale tale. Când, aşadar, vei proslăvi pe drept vitejiile lui Carol şi larii natali şi, totodată, faptele cele mari, încetează a şovăi şi a înfrâna iscusitele muze. De ce să nu zboare de aici în depărtări, pe buzele a mulți bărbați, ca laudele îndreptățite ale Cezarului să înfrumusețeze poemele tale? Astfel, prin renumele său şi tu vei fi vestit. Dacă măreața faimă a lui Carol va dăinui peste văzduhuri, crede-mă, şi muza ta va fi nepieritoare."

425. *C1*/372: „De aceea, tu, care singur întreci spiritele cele mai învățate ale poeților, întrece-te pe tine şi lira-ți suav grăitoare! Aceasta se va întâmpla când, părăsind plectrele rustice, vei cânta faptele de vitejie ale marilor regi. […] Ți se vor oferi nenumărate subiecte mari, spre a le slăvi. Nu vor lipsi muzei tale faptele regelui. Căci stăpânul Europei a supus Libia cea întinsă şi pe neînfrânații gali; în curând, va anexa Asia. Evocându-ne sălbaticele lupte ale furibundului Marte, îi poți întrece pe poeții anticilor şi pe tine."

426. *C70*/424: „Harnica tinerețe îi fusese închinată studiului stăruitor, ori de câte ori răsfoia cu sfânta sa mână *Biblia*."

427. *NOHA*/56: „În această [clădire] se află o bibliotecă ticsită cu vechi codice, din toate domeniile."

428. *Apud EGU*/78: „Ca pe oameni, deşi tineri, înțelepciunea şi cunoaşterea unor fapte nenumărate să îi facă bătrâni."

429. *Apud Ibidem*, p. 77.

430. *Apud CCL*/II/135-136.

431. *Apud EGU*/44: „Se numesc studii umaniste, pentru că formează omul complet."

432. *Ibidem*, p.76: „De aceea sunt liberale, pentru că îi eliberează pe oameni" (t.n.).

433. *Apud CCL*/II/147.

434. *C20*/383: „Priceperea noastră nu a îndrumat-o pământul italic şi nici Grecia cea vestită nu ne-a oferit culte şcoli. Nici chiar Germania sau oraşul care a fost denumit după numele lui Gracchus nu ne-a modelat deprinderile. Nici învățatul ținut al Brabantului nu mi-a dăruit dascăli, nici Franța spirituală ale sale grații."

435. *C35*/401: „Nici nu mi-au cultivat ogoarele Catoni cu glas meşteşugit; pământul părăginit îşi poartă searbăda recoltă."

436. *C63*/412: „Gaspare, aleasă glorie a zeițelor siciliene, speranță şi mândrie a nobilei tinerimi, […] deprinde-i, te rog, pe fragezii tineri şi mulțimea celor în floarea

vârstei cu studii alese şi cu pioase obiceiuri. Astfel, răsplata va fi corespunzătoare efortului depus şi vei aduce fiecăruia din noi darurile cuvenite.

437. *C65b*/417: „Acela [Erasmus] s-a bucurat de recunoaşterea unei vestite faime, pentru că a fost ocrotitorul şi sprijinitorul studiului.

438. *C43*/404: „Eu, care însumi fusesem educat de mulți ani în clasicele [limbi] ebraică, greacă şi latină […] nu am neglijat studiul neîntrerupt şi sârguința, căci Minerva cea învățată mi-a sporit talentul."

439. *Apud EGU*/47.

440. *Apud Ibidem*, p. 58.

441. *Apud Ibidem*, p.74.

442. *Apud Ibidem*, p. 176: „un fel de transă divină, ca o uitare de sine".

443. *Ibidem*, *passim*.

444. *Apud CCL*/II/39-40.

445. *Ibidem*, p. 21.

446. V. *Ibidem*, *passim*.

447. V. *Ibidem*, vol. III, p. 227.

448. *Apud CCL*/I/XXXV.

449. *C11*/378-378: "Să te stăpânească dorința de virtute şi mă rog să fii cel care-şi aminteşte şi de sufletul sfios şi de îndatoririle sale, neîncetat. Să slujeşti dreptatea însuflețită de sfânta pietate şi să nu te ademenească lumina soarelui lumesc. Cum a vrut cu ardoare veşnicul Dumnezeu, această evlavie să-ți fie cea mai mare grijă. Fii convins, de altfel, că ea stă în puterile sufletului împăcat, nu în înfățăşările mai strălucitoare ale trupului. […] Fiind zămislit cuvântul prin voință divină, această hrană cerească să-ți fie de exemplu vieții şi aliment trupesc. // Ce ți-am spus, tu până la una reține în cugetul tău aminte aducător; astfel nu o vei uita pe scumpa ta mamă, şi, după merit, îți vor rămâne darurile cereşti şi vei fi legat de cetele pioase şi de mine."

450. NOHA/72-74: „[Acestea] au fost construite pe vremea mea […] de Bornemisza János, comitele acestui loc, preceptorul regelui Ludovic II, bărbat nu mai puțin sârguincios, viteaz şi mărinimos, decât distins prin talent, judecată, devotament şi evlavie, fiind pentru mine, fără îndoială, ca un al doilea părinte."

451. *C26*/396: „Într-adevăr, în paginile tale sunt scrise nenumărate lucruri de plăcută preocupare, care ajută la învățătură. Că eşti scrisă chiar în diferite limbi, aceasta poate să facă şi mai dulce marea bucurie."

452. *C37*/403: „Nu-ți sunt toate clare în privința ritmului. Această poezie are cantități şi picioare precise şi este necesar ca versul să ritmeze prin picioare potrivite şi să-şi înlănțuie corect măsurile."

453. *C65*/414: „Pedepse grele ne aduc, pe măsură, ale noastre păcate, iar mâinile tale ridică al dreptății bici. După cum fiii [sunt pedepsiti] pentru greşelile şi fărădelegile lor cu nuiaua cea aspră a severilor părinți, aşa ne oropseşti inimile pline de numeroase

păcate. Tu biciuindu-ne, am ispăşit deja pedepse grele. Ne-ai dat vremuri de restrişte după bucurii [şi] după risipirea norului, din nou, zile însorite şi luminoase. Astfel obişnuieşte puterea divină să-şi schimbe cursul şi să-şi deschidă îndurătorul sân."

454. V. *EGU*/33.

455. V. *CCL*/II/144.

456. V. *Ibidem*, p.146.

457. *C7*/375: „Chiar dacă însăşi virtutea învăţatului Erasmus trăieşte de acum de-a pururi şi chiar dacă [ale sale] cărţi nu cad pradă pieirii celei umilitoare şi nu purced pe drumul de caducitate al morţii – căci atât de mare fu această virtute a bărbatului, încât ele sunt în siguranţă."

458. *C71*/426: „N-a existat cerescul soare alt [om] însemnat, mai presus de acest Desiderius Erasmus. Cine să măsoare rara acuitate a geniului cu care era dăruit prin har divin sau dreapta judecată a spiritului înţelept, onestitatea şi credinţa pioasă a [acestui] bărbat? El a strălucit prin toate virtuţiile în lumea întreagă, cât divinele parce i-au îngăduit să trăiască. Stau mărturie unei asemenea virtuţi doctele volume pe care le-a scris, nu fără glasul supremului Dumnezeu."

459. *C70*/424-425: „Din anii fragezi oferise necuprinsa dovadă a talentului [său] tuturor oamenilor, lăudat fiind. Atunci când, cu trupul tânăr, trecuse în vârsta înfloritoare, puterile i-au dezvăluit acuitatea minţii. Harnica-i tinereţe îi fusese închinată studiului stăruitor, de câte ori răsfoia cu sfânta sa mână *Biblia*. Când s-a împlinit în înţelepciunea spiritului şi a dobândit cugetul matur, a fost cel dintâi astru al acestui univers. Iar când venerabila bătrâneţe i-a ieşit în cale cu pas tremurat, lumea nu i-a [mai] încăput văditul geniu. Vârsta mai înaintată, care împuţinează capacităţile minţii, numai lui pe toate i le-a făcut mai rodnice. Cum să enumăr alesele daruri ale sufletului său? Pe acestea, cu siguranţă, vorba nimănui nu le poate înşira. Aşa i-a întrecut prin mândra-i virtute pe toţi bărbaţii, precum soarele obişnuieşte să întreacă stelele cerului. Astfel a trecut fără prihană prin toate momentele vieţii […]. Sunt mărturii ale acestora numeroasele opere de încredere pe care le-a scris din sfânta-i inimă şi cu talent. […] Ele arată drumul drept către piscurile cele mai semeţe ale cerului înstelat, către împărăţia sortită celor buni."

460. *C69*/423: „Trupul înţeleptului Erasmus este îngropat în acest mormânt, dar sufletul i-l păstrează cerul eteric, iar această moarte pe drept va fi jelită, însă întreaga lume cerească ţine adunări de pioasă bucurie."

461. *NOHA*/40: „Conducătorul lor, Felix Ragusiunus Dalmaţianul – cunoscut de mine şi el însuşi – deja bătrân, care era ştiutor nu numai al limbii grece şi latine, ci şi al caldeenei şi arabei, dincolo de acestea, priceput chiar şi în ale picturii, urmărea conştiincios ca nu cumva să se strecoare vreo greşeală în copierea cărţilor."

462. *Ibidem,* p. 62: „Acest [oraş] este vestit pentru catedrala Sf. Petru, precum şi pentru clădirile ridicate, spre marea frumuseţe a cetăţii, de Szatmári György – episcop, pe vremuri, al acestui loc – care a devenit apoi arhiepiscop de Strigonium, un bărbat foarte pios şi drept, cu judecata nepărtinitoare şi de o mare erudiţie."

463. *Apud EGU*/53.

464. *Cf. Ibidem*, pp. 81-82.

465. V. *CCL*/II/286.

466. *C48*/406: „Carole, care eşti vrednic de a fi socotit printre tovarăşii de seamă, talentul tău îl sprijină Phoebus Apollo. Mi te îngemănează graţiile, şi iscusitele surori, şi Minerva cea castă – ocrotitoarea lirei latine, şi măreţele edificii ale puternicului nostru principe, şi devotamentul cultivat întotdeauna cu darul prietenesc. Într-adevăr, acestea reunesc în noi doi bunurile sufletului, înaltele titluri şi renumele."

467. *Apud EGU*/188.

468. *NOHA/*52*:* „Pe latura interioară a curţii, care este ceva mai înaltă, la poalele muntelui, stă o extrem de încăpătoare capelă, acoperită cu decoraţiuni de mozaic – de fapt, ca şi celelalte săli, în marea lor parte –, în care se află un valoros instrument muzical – căruia poporul îi zice orgă – împodobit cu câteva tuburi de argint; de asemenea, racla moaştelor lui Dominicus şi trei altare, având structura şi tablourile meşteşugite în cel mai curat alabastru aurit."

469. *Ibididem:* „De aici se întind în două direcţii către Răsărit sălile regelui, cu bolţi aurite lucrate cu o admirabilă artă."

470. *Ibidem,* p.106: „Oraşul Oradea, sediu episcopal, cu catedrala [sa] renumită pentru locul de veci al regelui Sf. Ladislau, vestit pentru miracolele sale, şi cel al împăratului Sigismund; aici, potrivit dorinţei aceluiaşi împărat, la mormântul său se cântă zi şi noapte Psalmii lui David, coriştii schimbându-se pe rând."

471. *Ibididem*: „Fortăreaţa sa este impunătoare, atât datorită statuii ecvestre din bronz – copleşitoare ca mărime – a Sf. Ladislau, cât şi prin grandoarea construcţiilor pe care le-a ridicat Thurzó Zsigmond, fostul meu educator."

472. *Ibidem*, p. 56: "până în vârf numai şi numai din marmură roşie […]. Ea se restrânge deasupra circular şi este acoperită cu cupru aurit – o operă cu adevărat măreaţă şi scumpă."

473. *Ibidem,* p. 58: "Pe coasta apuseană a acesteia [a pădurii Bakony] se află, cu o situare foarte înaltă şi extrem de plăcută, abaţia Sf. Martin, cu venituri considerabile, ridicată de regele Sf. Ştefan pe muntele care se numeşte Muntele Sacru al Ungariei, privind în toate direcţiile către localităţi şi largi câmpii.

474. *Ibidem,* p. 102: "Pe voievodul Ştefan Báthori calul, rănit de duşmani, îl trântise [la pământ]; totuşi, ajutat de ai săi, el a scăpat nevătămat; în locul unde căzuse, a ridicat mai târziu o capelă, în veşnica amintire a acelei întâmplări."

475. *NOHA*/242: „ca să rămână urmaşilor amintirea numelui său."

476. *Ibidem*, p. 224: „Cât despre Attila însuşi, ca să fie la curent cu faptele care se petreceau în toate ţinuturile lumii, întemeiază patru staţii de poştă: prima în Colonia Agrippina, alta în Jadera, oraş al Dalmaţiei, o a treia în Lituania, a patra pe fluviul Tanais [Don]. Evenimentele din mai toată lumea ajungeau până la unul la el în Sicambria prin crainicii mutaţi din aceste locuri în locurile sale. Invers, el însuşi de

asemenea îl vestea pe oricare din ei în legătură cu voința sa. Astfel rânduite acestea, pe de o parte pândea momentul prielnic înfăptuirii de el a planului împotriva dușmanilor, pe de altă parte era din timp suficient de informat de asupra celor ce voiau aceia să întreprindă împotriva sa."

477. Despre filologia umanistă v. *EGU*, *passim*.

478. *Apud*, *CCL*/I/299.

479. *Apud Ibidem* p.XXXVII.

480. *C35*/402: „Iar pana noastră aşterne denumiri barbare, pentru că acestea contribuie, desigur, la a relata în grai scitic. Dacă voi fi dat lucrurilor noastre nume romane, nu se vor potrivi denumirile cu fiecare loc. Astfel, mulți latini, în timp ce îşi scriu operele, nu consemnează cuvintele străine decât în grai barbar."

481. *NOHA*/32: „Să decidă alții dacă numele de Ungaria a fost dobândit de Hunor şi Magog […] sau, cum consideră cei mai mulți, de la huni şi gari, popoare care s-au războit cândva unul cu altul, ori de la avari, despre care Caelius susține că au fost huni."

482. *Ibidem,* p. 90: „Moldovenii au aceeaşi limbă, rit [şi] religie ca muntenii […]. Graiul lor şi al celorlalți valahi a fost cândva latin, ca al unora ce se află într-o colonie a romanilor."

483. *Ibidem*, pp. 92-94: „Maghiarii şi secuii vorbesc aceeaşi limbă, numai că secuii au unele cuvinte specifice neamului lor […]. Se spune că saşii provin dintr-o colonie de saşi din Germania, adusă aici de Carol cel Mare; asemănarea limbilor celor două popoare dovedeşte că acesta este adevărul. Valahii se susține că provin dintr-o colonie a romanilor. Mărturia acestui fapt este că au multe în comun cu limba latină."

484. *Ibidem,* p.128: „Aceste [neamuri] toate vorbesc limbi diferite între ele, doar că unele cuvinte par să aibă o oarecare asemănare şi sună apropiat, din cauza obişnuinței îndelungate şi a legăturilor reciproce."

485. *Ibididem*: „În valea Agriei, câteva sate considerate colonii ale eburilor sunt locuite [de cei] care astăzi se numesc *liegeni*, strămutați acolo demult. Locuitorii acestora vorbesc până astăzi limba franceză."

486. *Ibidem,* p. 130: „Pentru ca, precum ca prin aspectul trupului, aşa să se deosebească şi prin limbă de alții, ei şi-au plăsmuit de la bun început o limbă proprie, pe care să o vorbească între ei, de nimeni din afară înțeleasă, ci numai de cetățenii lor, pe care ai noştri o numesc *limba orbilor*."

487. *C35/*402: „Dacă există cumva erori geografice, ne rugăm să le treci cu vederea, căci luntrea mea este departe de țărmul getic. Când voi reveni la dulcile porturi şi la penații patriei, atunci voi relata cu o precizie mai curată, desăvârşit."

488. *C76*/428: „Hulesc rostirea adevărului aceia de la curte care doresc să nu-l ştie."

489. *NOHA*/218: „Aceasta [Ursula] se întoarce la Basilea, Papa Cyriacus – de care (în afară de autorul Istoriei bisericeşti, din câte ştiu) nu aminteşte nici un scriitor

– însoțind-o pretutindeni cu cea mai mare cinste. Îmbarcându-se, deci, la Basilea, urmând cursul Rinului, călătoreşte la Colonia […]; ea este de îndată atacată, din toate părțile, de huni şi, împreună cu tot alaiul însoțitorilor săi, masacrată fără milă. Astfel, preasfânta fecioară, prin sângele ei, al logodnicului său, Aethereus […], al Papei Cyriacus şi al celorlalte fecioare, şi-a închinat neprihana Domnului Christos […]."

490. *Ibididem*: „Între scriitori nu există un acord precis în legătură cu momentul acestui omor. Însă, pentru că în cronica noastră se menționează acest timp al uciderii fecioarelor, nu este lipsit de sens a crede că Ursula, cu fecioarele sale, fusese omorâtă de huni în acea perioadă cânt Attila era în Galia."

491. V. *CCL*/I/XXVII, *sqq*.

492. V. *Ibidem*, pp. 295 şi XXXVII.

493. *NOHA*/148: „Sabellicus relatează că hunii au fost învinşi într-o bătălie de comandanții lui Theodoricus, dar vechea cronică a alor noştri arată că, neavând parte de nici o înfrângere şi de nici o pierdere s-au întors cu Attila în Sicambria, victorioşi şi bine dispuşi, cu o mare pradă de război."

494. *Ibidem*, pp. 154-156: „Sabellicus scrie că în Galia el i-a atacat mai întâi pe reimsieni şi că aici a fost ucis episcopul acelui oraş, Nicasius, […] un bărbat strălucit prin obiceiurile, viața şi sfințenia [sa]. Însă, din istoria alor noştri, reiese îndeajuns că asediul reimsian şi moartea lui Nicasius s-a întâmplat după bătălia catalaunică."

495. *Ibidem*, p. 200: „Puțin după aceea, Attila îi asediază pe reimsieni, prinzând mai demult deja mânie pe ei, pentru că, pe când zorea spre câmpiile catalaunice […] pricinuiseră mari pierderi şi multe necazuri militarilor săi. Aducându-şi, deci, aminte de acestea, trecând prin foc şi sabie tot ținutul învecinat cu reimsienii şi încercuindu-le oraşul într-un nemilos asediu, zidurile îi erau izbite, zdruncinate şi dărâmate cu maşini de război, astfel încât, atât datorită desişului de săgeți şi necurmatei aruncări de proiectile, cât şi atacului continuu din partea temutei mulțimi, nimeni dintre muritori nu îndrăznea să purceadă la apărarea zidurilor."

496. *Ibidem*, p. 258: „Iornandes arată că Attila a trimis în acea vreme soli la Marcianus, împăratul Orientului, care să-i spună că, dacă nu respectă cele promise lui de Theodoricus, predecesorul său, el îi va devasta imperiul. Spune, însă, că Attila ar fi făcut aceasta cu gândul ca Trasimundus, regele vizigoților, să nu îi poată ghici intenția. Căci, puțin după aceea, ar fi atacat pe neaşteptate popoarele alane, despre care este dovedit că locuiau dincolo de râul Ligeris, sub stăpânirea vizigoților; Trasimundus, deşi luat prin surprindere, l-ar fi silit, învingându-l în luptă dreaptă, să se refugieze ruşinos în Panonia. Nu îmi amintesc prea bine să fi aflat la alții că regele Attila s-ar fi întors a doua oară în Galia şi că ar fi suferit vreo înfrângere din partea lui Trasimundus; de fapt, dacă s-ar şti ceva sigur despre aceasta, nu s-ar trece sub tăcere nici de cronică, nici de alți autori, o atât de îndepărtată incursiune a sa şi ruşinea suferită."

497. *Ibidem,* p. 112: „Nu departe de Severin se spune că se află o fântână arteziană pe care cei din partea locului o numesc a Sfintei Cruci: am aflat că apa ei vindecă trupuri cuprinse de multe [feluri] de fierbințeli, că nu conține nic o impuritate, că a

expulzat în scurtă vreme leşurile de animale aruncate în ea de dragul încercării, că, peste noapte, se arată aici nu ştiu ce torțe arzând. Că, din acest motiv, fântâna este la mare cinste chiar şi la turci."

498. *Ibididem*: „Acestea le-am auzit demult de la servitorii lui Bélay Barnabás, ban al acestui ținut; de partea lor să fie adevărul!"

499. *Ibidem*, p.262-264: „Iar dacă s-a impus tradiției că a dus-o atâția ani, acest fapt nu poate părea deloc surpinzător. Căci între mulți [alții], pe care dinadins îi omis acum, şi Emericus, regele vizigoților, de care am amintit la începutul lucrării, a trăit aproape tot atâția ani. În afară de aceasta, ne vom mira mai puțin de mulțimea anilor lui Attila, dacă vom fi avut în vedere că şi hunii au putut socoti perioada anului cu o durată mai scurtă, după cum arcadienii aveau anul de trei luni, carii şi acarnanii de şase, [iar] egiptenii, la început, de patru. Sau că Attila, datorită puterii firii şi a bunei condiții fizice, va fi putut cu uşurință împlini, ca şi alții, atâția ani solari."

500. *Ibidem*, p. 156: „Cronica noastră relatează că aceşti militari ai lui Attila, după ce au trecut prin sabie şi foc o parte a Hispaniei, au înaintat până la micul rege al provinciei Baetica, al cărui nume era Miromanus, şi că el, adânc pătruns de groaza hunilor care pustiau totul în lung şi în lat, s-a refugiat din Hispalis, unde zăbovea, în Africa, pe calea apei, prin strâmtoarea Gaditanus [Gibraltar]. Totuşi, nu aş îndrăzni să susțin drept sigur faptul acesta, deoarece se ştie că şi Galia Aquitană şi Hispania erau pe vremea aceea stăoânite de vizigoți."

501. *Ibidem,*p. 198: „Cronica maghiară arată că de aici el [Attila] a pornit înspre oraşul Tholosa şi că acesta a fost oferit încrederii şi prieteniei sale. Dar aceasta greu pare a fi posibil. Căci Tholosa, situată la hotarele Galiei Narbonese, nu departe de poalele munților Pirinei, pe malul râului Garumna [Garônne], [era] în acea vreme reşedință a lui Trasimundus."

502. *Apud EGU*/103.

503. V. *Ibidem*, p. 104.

504. *Apud Ibidem*, p. 170.

505. *Apud Ibidem*, p.30.

506. V. *Ibidem*, pp. 129-130.

507. V. *CCL*/I/LVII.

508. *NOHA*/166: „Attila, cum pricepe vorbele călugărului, uimit de atât de alesul dar al cuvântului la acest omuleț, însă totuşi tulburat de neaşteptata veste, porunceşte ca el să fie luat şi, din respect pentru înțelepciunea lui, ținut sub pază cuviincioasă."

509. *Ibidem*, pp.190-192: „Întotdeauna a fost un mare merit şi o mare înțelepciune a prevedea evenimentele viitoare, a evita prin prudență primejdiile care pot surveni, a schimba pentru o vreme intenția, după cum o cere situația şi până este timp şi o poți face, a cântări toate în gând, a nu cugeta zadarnic mai târziu, deplângând fapta, a nu părea [atunci] că vrei să te răzgândeşti."

510. *Ibidem*, pp. 206-208: „Nu aveți de ce să atribuiți puterilor mele ceea ce este darul lui Dumnezeu: El a picurat în mine puterea, înțelepciunea şi mărinimia Sa. Eu

trebuie să mă supun spiritului, suflului şi voinţei Sale. Dacă, urmându-I învăţăturile, Îl vom sprijini cât putem, din toată inima, şi dacă vom năzui cu sinceră speranţă la viaţa cerească promisă, nu ni se va întâmpla nimic atât de greu în acest trai lumesc, încât să nu putem suporta prin nestrămutata credinţă în El […]. Attila nu v-ar putea ataca şi nu şi-ar putea încerca forţa împotriva voastră, dacă, prin păcatele noastre, nu L-am fi stârnit pe Dumnezeu împotrivă-ne. El a hotărât acum ceea ce, prin oracolul său, îmi este deja demult cunoscut: că acest oraş va încăpea, în cele din urmă, pe mâna duşmanilor şi că voi, împreună cu mine, sunteţi sortiţi tiraniei barbarilor, ca, ispăşind acum, prin aceste chinuri de-o clipă, păcatele cărnii de care suntem robiţi, să zburăm bucuroşi spre a vedea viaţa divină şi cerească şi să fim părtaşi la acea fericire […]. Ca să fiţi puternici în suflet, mă voi arunca primul în calea primejdiilor […]. Aşadar, nici suferinţa, nici chinul trupului să nu vă înspăimânte: acesta, dacă veţi fi fost statornici în credinţă, este începutul vieţii eterne."

511. *Ibidem,* p. 228: „Cu cât a fost mai răspândită, mai strălucită şi mai distinsă înainte, cu atât este ea mai expusă acum unei decăderi, ruinări, primejdii mai mari."

512. *Ibidem,* p. 156: „Soarta [avuţia] este stăpâna tuturor lucrurilor."

513. *Ibidem,* p. 172: „Nevoia [este] bici neândurător pentru muritori."

514. *Ibidem*, p. 174: „Întotdeauna este mai bine şi mai frumos a muri cu demnitate şi glorie […] decât […] a duce o viaţă netrebnică şi plină de umilinţă."

515. *Ibidem*, p. 244: „Cumpătarea şi exerciţiul [sunt] cei mai buni dascăli în toate lucrurile."

516. V. *EGU*/31 sqq.

517. *Apud Ibidem*, pp. 38-39.

518. Pentru ştiinţele renascentiste, v. *Ibidem*, *passim*.

519. V. *CCL*/I/6.

520. *Apud Ibidem*, pp. 148-149.

521. *C28*/396-397: „Angele, demn de a fi slăvit în cânturile noastre răsunătoare, tu, cel căruia marele Apollo i-a dat arta medicinei ca să îndepărteze tristele boli din trupurile suferinde, vino să preamăresc frumoasele tale fapte! Căci, prin tratamentul tău, mădularele înfierbântate sunt alinate şi oferi pioasă îngrijire membrelor zdrobite. Când pieptul îmi era grav bolnav, mi te-ai grăbit îndată, grijuliu, cu puterea tămăduitoare. Tot astfel îngrijea vestitul Podalyrius (14) trupurile suferinde, înzestrat cu harul şi arta lui Phoebus. Aşadar, cât îmi va rămâne viaţa pe care mi-ai redat-o, neîncetat îţi voi aduce laude, înţeleptule Angele."

522. *Ibididem*: „Tu alungă departe de staule aceste oi bolnave, să nu molipsească deodată de ciumă turma cea curată."

523. *C40*/403: „De ce practici, neghiob şi smintit, arta medicinei, când nu eşti medic, ci mai degrabă un scatofag?"

524. *Ibididem*: „Şi cu toate că te îndrepţi solem către turcul puturos, totuşi, nu întreci, nici în curaj, nici ca pricepere, un ţap, deşi eşti mai bărbos."

525. *Apud EGU*/35.

526. V. dialogul medicului Giovanni d'Arezzo dedicat lui Lorenzo de Medici *apud Ibidem*, p. 41.

527. *C11*/378: „Dar, după ce vestitul Ludovic a pierit în cumplitul prăpăd al turcilor şi toate s-au năruit sub Marte, nețărmurita dragoste a fiului [meu] m-a determinat, deşi bătrână, să pribegesc şi să-mi pun piciorul în acest oraş. […] Şi, deşi am îndurat mari suferințe, deşi, încolțită de rele, fugeam copleşită de peste tot, totuşi, în tot răul şi jalea, eram mângâiată de veşnica dragoste a fiului [meu], care mi-a fost [însăşi] viața. […] Dar, cum anii târzii îmi făcuseră membrele grele, însămi mă rog ca viața să-mi fie scurtă. Atotputernicul a auzit şi a adormit mădularele ostenite de efortul de durată şi a poruncit să-i fiu alături."

528. *C17*/381: „Căci corpul mutilat pe care-l priviți este fără cap fiindcă evlavia a retezat acest cap; el [acest om] a fost trunchiat în timp ce lupta cu duşmanul turc; aceasta este datoria unui bărbat distins şi care îl slujeşte pe Domnul. Niciodată sufletele stricate nu [poartă] sălbatice războaie pentru mine, nici nu năvălesc la armele lui Marte inimile fricoase. Acest Paulus, zis Bakyth, şi-a asumat, nestrămutat, orice îndatorire de bărbat viteaz şi armele mele. Deşi i s-a tăiat deja capul, eu îl voi uni totuşi cu capul său. Dați, deci, tristele rămăşițe adâncului pământului, dar sufletul său însuşi este ocrotit la sânul meu."

529. *NOHA*/88: „Petru de pe Argeş, fiul lui Stanciu, vărul meu după tată, mi-a scris zilele acestea din Ungaria că fusese făcut voievod al Munteniei, prin Mahomed, paşă al împăratului turcilor şi că, după o vreme, pe când era la domnie, a fost trimis de turc un altul, din tabăra vrăjmaşă, cu armată, ca, înlăturându-l, să preia puterea; că el, în schimb, între două armate, s-a măsurat singur în luptă cu duşmanul şi că acela, rănit de el, a căzut de pe cal, [dar], când ar fi vrut să-l răpună [boierii] munteni […], recurgând la vicleşug, l-au eliberat pe cel învins şi l-au prins pe el, l-au alungat, tăindu-i o parte din nas."

530. *Ibidem*, p. 92: „Turcii care au invadat pe aici Transilvania s-au ales în dese rânduri cu o mare înfrângere."

531. *C20*/384: „Şi când atotputernicul Cârmuitor al înaltului Olimp mă va readuce pe pământul sigur al Pannoniei, însuşi sufletul meu îmi va fi împrospătat de văzduhul patriei şi dulcea bunăstare va birui tot răul."

532. V. mai sus în prezenta lucrare.

533. *C70*/425: „ Şi se pregătea deja de drum pentru a-şi vedea prietenii dragi, precum şi căminul natal şi dulcele său pământ."

534. *C5*/375: „Iar patria va dăinui înfloritoare prin versul său."

535. *C10*/377: „Port acum, prin mari primejdii, grija evenimentelor şi condeiului meu nu-i lipsesc marile scrieri. Dar sufletul nu mi se odihneşte la vreun câmp verde, iar gândul rătăcitor este stăpânit de o ruşinoasă amorțeală. Chipul trist al patriei mi se chinuie acum în minte şi nenoricirile alor noştri şi cumplita mânie a Domnului. Mă

tulbură tristele coşmaruri ale nemilosului Marte şi un tremur neîncetat îmi scutură cele mai ascunse oase.

536. *C35*/401: „Căci cugetul încremeneşte la cumplita nenoricire întâmplată patriei şi este stăpânit acum de un rău de durată. [...] Când voi reveni la dulcile porturi şi la penaţii patriei, atunci voi relata cu o precizie mai curată, desăvârşit."

537. *C58*/410: „Oh, fericit cine a văzut alesele cinstiri ale patriei, dar nu a vrut să vadă ruinarea aceleia!"

538. C68/422: „În parte, mă cuprinde durerea, în parte, mă bucur, de-a dreptul, că a evitat ca în acest secol perfid şi nelegiuit de acum să-i fie batjocorite moravurile."

539. *C66*/420: „O! soartă prea nemiloasă, niciodată de înduplecat, de ce sporeşti asprele răstimpuri ale vieţii mele? N-a fost oare destul că mi-ai ucis iubiţii părinţi şi că peste tot ai adus alor mei cele mai mari suferinţe şi că mi-ai târât patria cea dragă prin cele mai crunte primejdii şi că, în acelaşi timp, pe toate le-ai răscolit cu mâna-ţi vrăjmaşă?"

540. *C67*/421: „O, tristă Lumină, prin relele mele mie vrăjmaşă, […], îndată ce pedepseşti pământul şi căminele patriei prin sălbatice nenorociri […] vai! cruntă nelegiuire, este îngăduit în cele din urmă să fie împresurată şi smulsă, răpită, viaţa trecătoare de la bietul meu tovarăş şi cel mai de nădejde frate. […]. Rogu-te, o, neagră Lumină, prin relele mele mie vrăjmaşă, de-acum abţine-te, vai! de la jalnicele morţi şi de la pierderile de neîndurat!"

541. *C22*/392: „Şi vei purta până la stele cuvenitele elogii ale patriei, iar oamenii vor cânta faptele tale de vitejie."

542. *Ibididem*: „Şi să te îngrijeşti, mai cu seamă, de virtute, iar în suflet să-ţi dăinuie credinţa şi bucuria evlaviei. […] Copile drag, întrece-i prin pietate pe vestiţii tăi părinţi, iar evlavia ta plină de ardoare veşnic să lumineze!"

543. *C12*/379: „Acest mormânt păstrează rămăşiţele [pământeşti] ale doamnei Clara; acestea au fost, cu evlavie, sălaş al credinţei. Prin aceasta, pietatea şi, deopotrivă, crezul au dus sufletul cel pur în suprema fortăreaţă a sfântului cer."

544. *C63*/412: „Deprinde-i, te rog, pe fragezii tineri şi mulţimea celor în floarea vârstei cu studii alese şi cu pioase obiceiuri. Astfel, răsplata va fi corespunzătoare efortului depus şi vei aduce fiecăruia din noi darurile cuvenite."

545. *C72*/427: „Scrierile tale vor putea fi recunoscute de conciliul lui Paul; prefer – spuse însuşi Domnul – să trăieşti la mine."

546. *Apud EGU*/99.

547. *NOHA*/198: "Cine […] dintre muritori se va opune biciului Dumnezeului meu, ca să pustiască mai puţin împotriva tuturor cărora va vrea? Vino, deci, bici al Dumnezeului meu – precum spui –, oriunde să mergi, toate ţi se vor supune, ca slujitorului lui Dumnezeu, fără ca eu să mă împotrivesc."

548. *Ibidem*, p. 202: "Şi-au petrecut tot acest răstimp în care erau asediaţi în rugăciuni stăruitoare."

549. *Ibidem*, p. 210: "Nicasius şi fecioara Eutropia, uluiți de o asemenea cruzime a dulmanilor, aleargă bucuroşi, cântând imnuri, la templul Fericitei Fecioare – pe care îl ridicase acest fericit episcop – cu gândul ca unde înălțaseră rugăciuni pe când soarta le surâdea, acolo să-şi şi redea sufletul, în ceasul din urmă, lui Dumnezeu."

550. *Cf. EGU*/35.

551. *Cf. Ibidem*, p. 107.

552. *Apud CCL*/II/148.

553. V. *EGU*/207.

554. *NOHA*/206: "Fie, sunt între noi câțiva răbdători la necazuri şi la torturi. Dar sunt mult mai mulți cei care, înfrânți de slăbiciunea omenească, chinuiți de groază şi de violență, să-l renege pe Dumnezeu, să se dezică de credința mărturisită [şi] să-şi pângărească sufletul."

555. *C66/*420: "Dar, dacă tristele sorți nu pot fi îmblânzite, de ce ne închinăm prin searbădă rugăciune nemiloaselor zeități? […] Dar, pentru că hainele sorți nu pot fi înduplecate prin rugăciuni, rămână aceste jelanii ale mele semne de pietate."

556. *C22*/387: "Se cuvine ca oricine să suporte cele potrivnic ursite de zei şi fiecare să îndure cu suflet dârz această suferință. Om al cerurilor, să nu disprețuieşti cele cereşti! Nu sunt singurele puteri ale sufletului cele pe care le ştii. La ce-ți folosesc învățăturile sfintei înțelepciuni, dacă nu te conduci după porunca cerească a aceleia?"

557. *NOHA*/202: "Ne [este] limpede, destoinice bărbat, că preabunul şi atotputernicul Dumnezeu te-a împărtăşit din acel har şi din acea clemență ca, datorită vieții tale fără de prihană, rugăciunile tale către El să-I fie foarte plăcute."

558. *NOHA*/208: "[…] să vă rugați neîncetat, împreună cu mine, pentru vrăjmaşii noştri."

559. *Ibidem,* p. 210.

560. *Ibidem*, p. 212: "Divinul Nicasius începe să înalțe, ca înainte, rugăciuni pline de lacrimi către Dumnezeu; şi, pe când cânta acel Psalm al lui David, Sufletul meu cade la pământ, fiind de îndată atacat de un oarecare satrap care îşi scosese sabia, este decapitat. Capul său, chiar despărțit de trunchi, nu a întrerupt sfânta cântare."

561. *NOHA*/208: "Nu ni se va întâmpla nimic atât de grav în acest trai lumesc, încât să nu putem suporta prin nestrămutata credință în El […]. Aşadar, nici suferința, nici chinul trupului să nu vă înspăimânte: acesta, dacă veți fi fost statornici în credință, este începutul vieții eterne."

562. *Ibidem*, p. 164: "Răspunde regelui […] că […] îl cinsteşte pe acel zeu pe care îl venerează, sincer şi cu sfințenie, creştinii, în întreita sa persoană, în totuşi unica sa substanță, şi divinitate."

563. *Ibidem*, p.166: "Căci tu eşti biciul lui Dumnezeu, trimis întru spălarea păcatelor neamului creştin."

564. *C57*/409: "Este crud a dori sfâşierea, prin versuri a celor lipsiți de viață […] Nu răsplăteşti fapta ca atare, ci eşti condus de o falsă închipuire şi, nemilosule, insişti

întruna asupra vinii omului. Nu la acestea i-a îndemnat mântuitorul Isus pe creştini, ci ne-a dat cu totul alte sfinte învăţături: să cerem pentru păcătoşi blândă iertare şi veşnica odihnă."

565. *C60*/410: "Isus Christos a primenirii noastre a înviat! Un astfel de conducător face să-l urmeze şi ceilalţi."

566. *Ibididem*: "Te salut, sfântă zi! Întăreşte speranţa mântuirii noastre, [tu], care descătuşezi luminoasă uşile întunecatei temniţe!"

567. *Apud EGU*/211-212.

568. *NOHA*/128-130: "Mai este şi un alt sat între râurile Mureş şi Crişul Alb, în afara Transilvaniei, care se numeşte Simánd – de la oraşul cu acelaşi nume şi vecin cu el –, care are mai toţi locuitorii şciopi, orbi, oameni fie cu picioarele, fie cu braţele răsucite, fie însemnaţi cu vreo altă meteahnă a trupului. Aici nu primesc nici un om sănătos, din care pricină şi deşi sunt priviţi pentru diformitatea trupului, par a se mândri nespus. De fapt, nu prin voia naturii sunt mutilaţi astfel, ci, după cum se zvoneşte, copiii abia născuţi sunt fie orbiţi de părinţi, fie li se răsucesc oasele şi ligamentele membrelor, ca, prin schilodirea corpului, să [le] fie asemănători. Pentru ca, precum ca prin aspectul trupului, aşa să se deosebească şi prin limbă de alţii, ei şi-au plăsmuit de la bun început o limbă proprie, pe care să o vorbească între ei, de nimeni din afară înţeleasă, ci numai de cetăţenii lor, pe care ai noştri o numesc *limba orbilor*. Şi se folosesc de acest însemn ca să fie scutiţi de alte poveri pe care trebuie să le suporte ceilalţi maghiari, şi ca în toate ţinuturile regatului să-şi facă traiul şi câştigul pentru ei şi ai lor prin cântece de cerşetori. [Este] un neam de oameni dezgustător, nemernic şi demn de orice pedeapsă, care siluieşte frumuseţea naturii umane, prin fapta sa ticăloasă. Nu au fost până acum opriţi de la aceasta de principii noştri, fie pentru că [ei] au fost preocupaţi de alte lucruri mai importante, fie pentru că, în întinsul regat, nu a observat aceasta; altminteri, neamului omenesc nu i s-ar fi imprimat stigmatul unei asemenea ruşini şi diformităţi."

569. *Apud EGU*/54: "Ce eşec al neamului omenesc!"

570. V. *Ibidem*, p. 161.

571. *Apud* ***Ibidem***, p. 117.

572. *C23*/394: "Dacă ar fi încercat să picteze duhul pios în trupul cast, nici un tablou nu ar fi fost mai de preţ decât acesta unicul."

573. *C16*/380: "Nu vezi, oare, că ţi se aduce logodnica cea tăcută, care să poată fi strânsă în braţe şi de trei şi de patru ori, care să-ţi poată cuprinde cu braţe albe grumazul şi atinge cu degete moi spatele-ţi? […] Îţi va fi adusă, iată, Mărgărinta, neprihănită soaţă care ea însăşi e mai frumoasă decât frumosu-i nume."

574. *C70*/424: "Aşa i-a întrecut prin mândra-i virtute pe toţi bărbaţii, precum soarele obişnuieşte să întreacă stelele cerului. Astfel a trecut fără prihană prin toate momentele vieţii."

575. *NOHA*/202: "Pe vremea aceea, episcopul acestui oraş era fericitul Nicasius,

un bărbat însemnat ca dreptate, puritate a deprinderilor, pioşenie şi, datorită credinţei şi vieţii sale neprihănite, ales al lui Dumnezeu."

576. *Ibididem*: "Dacă nu ne-ar fi limpede, destoinice bărbat, că preabunul şi atotputernicul Dumnezeu te-a înpărtăşit din acel har şi din acea clemenţă ca, datorită vieţii tale fără de prihană, rugăciunile tale către El să-I fie foarte plăcute şi că toată această nenorocire ne-a fost trimisă de El din cauza păcatelor noastre şi că, dacă ne vom întoarce la un trai mai curat, Dumnezeu ori îi va îndepărta din nou pe duşmani de pe umerii noştri, ori îi va face mai îndurători şi mai omenoşi, [atunci] nu ne-ar fi cu putinţă a alege între cele două: ar trebui să fugim la tine sau, din deznădejde (în care ne zbatem din plin], chinuiţi deja cumplit de atâtea necazuri), să ne îngrijim altfel de soarta noastră? Însă, pentru că am şi preţuit blândeţea lui Dumnezeu mai presus de toate lucrurile muritorilor, din toate timpurile, [şi] am şi înţeles, din nenumărate semne, că tu, preabunule părinte, eşti alesul Său, nu am pregetat a veni la tine, prin al cărui sfat sau oblăduire suntem gata, în sfârşit, şi să trăim, şi să murim."

577. *Ibididem:* "fecioară închinată din fragedă vârstă lui Dumnezeu."

578. *Ibidem*, p. 216: "El însuşi şi peţitorul Aethereus să se îngrijească, într-un efort comun, să găsească zece fecioare cu pudicitatea dovedită; fiecăreia din acestea să i se dea [câte] o mie, şi ei, de asemenea, tot atâtea, a căror cinste şi curăţenie, ale fiecăreia, să fie încercate."

579. *Ibidem*, p. 218.

580. *Ibidem,* p. 242: "o femeie la fel de distinsă ca credinţă şi sfiiciune ca şi ca neam, însă de o frumuseţe atât de ieşită din comun, încât întrecea uşor orice altă femeie a acelui oraş."

581. *Ibididem:* "Aceasta, când a auzit că hunii [îi] trimit su sălbăticie la moarte pe toţi, în afară de femeile remarcabile prin frumuseţe, s-a refugiat la ultimul nivel al locuinţei sale, hotărând să moară mai degrabă, dacă vreunul din huni ar vrea să o posede cu forţa, decât să-şi piardă puritatea. Când, aşadar, unul din soldaţi, răpit de frumuseţea ei, urmărind-o, a încercat să o siluiască, Digna s-a aruncat în râul Natiso, care curgea sub odăi: astfel a scăpat, prin moartea sa, deosebit de pudica femeie de pornirea cea ticăloasă a josnicului militar."

582. Pentru problema ascezei, v. *EGU* şi *CCL*, *passim*.

583. *NOHA*/164: "Acela, după o îndelungată tăcere, răspunde regelui, ca inspirat de puterea divină, că […] şi-a ales drept sălaş acel loc de unde l-au adus, ca, despărţit de zarva lumească, să poată sluji cu mintea mai liniştită, cu trupul supus raţiunii şi călit în veghe şi abstinenţă, însuşi zeului al cărui nume îl mărturiseşte, [să poată] cugeta la legea aceluia şi respecta poruncile sale."

584. *Ibidem*, pp. 164-166: "Iar pentru că îmi ceri […], preaputernice între regi, să-ţi dezvălui voinţa lui Dumnezeu […], ca să nu crezi că eu, cât îngăduie bunătatea Sa, nu sunt în nici o măsură cunoscător al voinţei Dumnezeului meu, pe care tu Îl ignori, a cărui religie [şi] popoarele pătrunse de credinţa Sa tu ţi-ai pus în gând să le persecuţi, află că însuşi Dumnezeu, mâniat pentru păcatele poporului Său, ca pentru

cei decăzuți de la dreptate şi de la crezul cel adevărat în necredință […] să-i readucă, prin tine îmboldiți, […] la credința cea adevărată, […] şi la o viață dreaptă, a pus acum sabia Sa în mâinile tale. Căci tu eşti biciul lui Dumnezeu, trimis întru spălarea păcatelor neamului creştin. Ți-o va lua din nou, dacă va vrea, după revenirea poporului Său la calea cea dreaptă, şi o va da, după placul Său altcuiva. Atât îți va îngădui să te foloseşti de această putere pământească a ta, cât Îi va fi în voie, ca să fi convins că, fără voința lui Dumnezeu, nici cuget, nici înțelepciune, nici forțe, nici putere nu vei avea şi că toate, nu doar cele lumeşti, ci chiar şi cele cereşti, depind de un semn al Lui Însuşi."

585. *Ibididem*: "În acest război, care ai de gând să îl porneşti împotriva romanilor, vei fi întrecut; totuşi, puterea şi imperiul tău nu-ți vor scăpa din mâini curând, ci vei dispune de ele, până când Dumnezeu ți le-a hărăzit, ca poporul Său să se întoarne, de tine constrâns, la o chibzuință mai bună."

586. *Ibidem*, pp. 166-168: "Attila, cum pricepe vorbele călugărului, […] tulburat de neaşteptata veste, porunceşte ca el să fie luat […] până când află ceva mai sigur despre desfăşurarea lucrurilor sale de la prorocii şi profeții săi, al căror număr era mare în acea vreme în preajma sa. Chemându-i, deci, pe aceştia, îi întreabă ce presimt despre războiul ce urmează să aibă loc. Ei, cercetând după ştiința lor măruntaiele animalelor, spun că prorocirile călugărului sunt adevărate, adaugă la acestea că, în luptă, comandantul duşmanilor va pieri."

587. *Ibidem,* p.206: "Deşi nu văd să existe în mine atâta virtute cum socotiți voi, destoinici cetățeni, se află totuşi răsădit în mine ceva din darurile lui Dumnezeu; aceasta mărturisesc că am primit-o, în întregime, ca pe o binefacere, din generozitatea şi blândețea Lui față de mine; el a vrut să fiu împărtăşit din harul Său, din neprețuitele Sale bunuri, nu datorită meritelor mele, ci prin propria Sa bunătate; orice este în mine, Lui Îi datorez totul şi nu aveți de ce să atribuiți puterilor mele ceea ce este darul lui Dumnezeu; El a picurat în mine puterea, înțelepciunea şi mărinimia Sa […]. El a hotărât acum ceea ce, prin oracolul Său, îmi este deja demult cunoscut."

588. *Ibidem,* p.216: "[Pe tatăl ei], în timp ce se frământă, neliniştit şi trist, ce răspuns să dea trimişilor, Ursula îl sfătuieşte ca, lăsând la o parte zbuciumul sufletesc, să o logodească cu Aethereus, căci fusese îndrumată prin oracol să nu refuze această căsătorie, cu condiția să se îngăduie trei ani până la încheierea aceleia, ca să poată săvârşi între timp pelerinajul făgăduit de ea."

589. *Ibidem,* p. 218: "Coborând pe uscat şi socotind că nimic nu-i este potrivnic, ci toate sunt sigure […], când dă să se apropie de oraş, ea este îndată atacată din toate părțile de huni şi, împreună cu tot alaiul însoțitorilor săi, masacrată fără milă."

590. V. *EGU*/61.

591. V *Ibidem*, p. 73.

592. V. *Ibidem*, p. 113.

593. *CCL*/I/LXI.

594. *C65*/413-414: "Sfinte Dumnezeu, creator al mării, al pământului şi al

cerului, cel care cu un semn susţii nepieritorii aştri de foc şi după a cărui vrere se mişcă pe o mare orbită, [tras] de caii cei iuţi, aprinsul soare şi strălucitoarea lună, [tu], care hrăneşti dulcile seminţe ale pământului mănos şi care-i ocroteşti prin dragostea ta pe muritori, […] prin ce dar să-ţi aduc, după merit, dreaptă mulţumire."

595. *C22*/386-386: "Întâmplător, [deunăzi] mă aşezasem suspinând la umbră verde, deplângând tristele, cernitele funeralii ale fratelui meu. Pe aici curge, cu un plăcut clipocit, un râu cristalin, alinându-mi durerile inimii cu dulcele [său] susur. Aici, sub frunzişul umbros, începe privighetoarea să dea glas vechilor, întristătoarelor sale tânguiri. Pretutindeni, alte gureşe păsări se străduiesc, care mai de care, să întreacă această cântăreaţă printr-un pătrunzător ciripit. // Atunci, trupul se cufundă într-o nemărginită jale, iar în blânda lumină somnul biruie ochii. Murmurul râului şi trilurile melodioase ale păsărilor rispiseră deja grijile şi mă luase în stăpânire o adâncă pace, când mi-a ajuns la ureche cântul duios al muzelor, aducând, pe un vesel ton, veşti plăcute."

596. *Ibidem,* p. 387: "Priveşte cum eu, dătător de roade, înconjor nemărginitul univers cu lumina-mi limpede, purtat de caii cei repezi, ca, la sosirea mea, întinsul pământ să dea seminţe, iar pomilor să nu le lipsească speranţa. Ca fructele şi poamele pârguite, care au crescut pe pământ, deopotrivă să piară de încremenirea frigului. Toate sunt, astfel, conduse de neclintita vrere a zeilor şi nici un fir de păr nu cade înainte de menita-i clipă."

597. *Ibididem*: "Puterea morţii şi a vieţii se află în sânul zeilor, împotriva cărora nimănui nu-i stă în putinţă a glăsui."

598. *Apud EGU/30*.

599. *NOHA*/90: "Astfel îl poartă pe om speranţa şi obişnuiesc să se schimbe împrejurările vieţii omeneşti."

600. *Ibidem,* p. 222: "Firea oamenilor ispitiţi mai mult de lucruri interzise este schimbătoare."

601. *Ibidem,* p. 164: "Răspunde […] că şi-a ales drept sălaş acel loc […] ca, despărţit de zarva lumească, să poată sluji cu mintea mai liniştită […] însuşi lui Dumnezeu, […] să poată cugeta la legea aceluia şi respecta poruncile sale."

602. *Ibidem,* p. 186: "soarta are gloria şi desfăşurarea luptei în mâna sa"; "norocul […] este schimbător şi îndoielnic şi nu obişnuieşte întotdeauna să ţină partea celor mai buni"; "[mărturiseşte că] preferă să piară de mâna alor săi decât să ajungă în stăpânirea duşmanilor."

603. *Ibidem*, p. 150: "legile nu sunt mai puţin necesare întăririi stăpânirii decât armele."

604. *Ibidem*, p. 174: "întotdeauna este mai bine şi mai frumos a muri cu demnitate şi glorie […] decât […] a duce o viaţă netrebnică şi plină de umilinţă."

605. *C3*/373: "Inimile nespus de vesele ale tinerilor şi întreaga mulţime a bătrânilor îl aclamă pe fericitul episcop revenit. Atragi înspre tine, alesul, privirile prealimpezi

ale celor mulți și arăți că există în tine har divin. Şi fiecare şir al puternicilor bărbați admiră alesele deprinderi, chipul şi vorbele blajine; atât de mare este puterea datorată virtuților cereşti, încât îi copleşeşte astfel, după bunu-i plac, pe bărbații muritori."

606. *C22/*388: "Există şi alți vechi şi de nădejde tovarăşi, pe care îi leagă de tine dulcea preocupare pentru adevărata înțelepciune, precum şi bunele obiceiuri şi sincera mea cinstire şi ardoarea evlaviei. Dintre ei, Brodericus va fi episcop prin grija mea, slujind doctrina prin datini şi cu talent."

607. *C58/*409-410: "[…] Cât Phoebus va străluci în Olimpul ceresc, cât Cynthia cea luminoasă alungă densele umbre, va dăinui a lui Stephanus virtute, veşnica-i învățătură, sfânta-i credință cinstea şi evlavia sa. // A trăit împodobit cu sacra onoare a pontifului, în a cărei slujbă a fost mereu neobosit. // Oh, fericit cine a văzut alesele cinstiri ale patriei, dar nu a vrut să vadă ruinarea aceleia! Când nici un remediu nu a putut folosi alor noştri în aceste rele, deodată pleacă la stelele cerului."

608. *C11*/378: „şi să nu te ademenească lumina soarelui lumesc. […] ceresc este cel a cărui grijă ți-a fost încredințată."

609. *C11*/378: „Şi, deşi am îndurat mari suferințe, deşi, încolțită de rele, fugeam copleşită de peste tot, totuşi, în tot răul şi jalea, eram mângâiată de veşnica dragoste a fiului [meu], care mi-a fost [însăşi] viața. Iar faptul că mi-a fost îngăduit să fiu mama unui episcop a fost cea mai mare parte a consolării mele."

610. V. în *C52*/407 palatul cardinalului de Lüttich.

611. *C22*/387: "Om al cerurilor, să nu disprețuieşti cele cereşti! […] La ce-ți folosesc învățăturile sfintei înțelepciuni, dacă nu te conduci după porunca cerească a aceleia?"

612. *NOHA*/208: "Acele răsplăți cereşti […] sunt, pe cât de inaccesibile simțurilor omeneşti, pe atât de fericite [şi] nepieritoare."

613. *Ibidem,* p. 250: "Prin nimic [altceva] nu poți ajunge mai aproape de nemurire şi nu poți fi mai asemănător lui Dumnezeu, decât prin cruțarea celor smeriți, şi prin împărtăşirea din blândețea [ta] a celor rugători."

614. V. *EGU*/160.

615. V. *Ibidem*, p. 163.

616. *Cf*. *Ibidem*, p. 198.

617. V *CCL*/I/CV.

618. *C44*/404: „Să nu ai grija a ce spune cineva despre tine, ci de a nu spune pe drept ceva defăimător."

619. *C64/*412-413: „Huberte, dulce fală a grațiilor, nu sunt ale mele cele pe care le lauzi în mândra ta poezie despre mine. Acea pioasă blândețe a inimii şi prețuita virtute se răspândesc de la sine în afară, rupând zăbrelele. Totuşi, acest suflet recunoscător şi mereu suav, această glorie copleşitoare prin minte ni se dă. Urăsc sufletul învăluit în prefăcătorie şi cugetul cu trei limbi, iar spiritul curat obişnuieşte să-mi fie mai drag."

620. *C40*/403: „Tu primul scoate-ți cuşma țuguiată înaintea celui mai mare!

Astfel ți se redă cuvenita cinste. Oare nu-ți sunt limpezi învățăturile distinsului Cato, care porunceşte ca prin salut să se acorde şi să se întoarcă binețea."

621. *NOHA*/244: „A poruncit să fie aruncată în flăcări oda poetului Marullus Calaber, scrisă întru elogiul său, pentru că, prin licență poetică, [i]-a condus originile înapoi la zei, [însuşi] considerând că este cea mai mare neruşinare ca oamenii muritori să plăsmuiască a-şi fi tras originea de la zeii nemuritori."

622. V. J. Burckhardt, *Op.cit*., I, p. 300.

623. V. Giosuè Carduccci, *Scrieri alese*, Ed. Pentru Literatură Universală, Buc., 1964, pp. 246 sqq.

624. *C8*/376: „Apoi contribui ca prietenii să fie uniți prin alese deprinderi şi dragostea să fie strânsă. Ne înveți toate virtuțile şi că, în toate timpurile, se cuvine liniştea păcii şi pietatea. Este inserată povestea marilor fapte pe care le alternezi plăcut cu istorisiri adevărate, ca astfel să prindă glas muza întreit măreață a strălucitului Maro; astfel a cântat poetul Naso în versul său."

625. *C70*/424-425: „Precum socot, ai auzit de al lui Erasmus zeiesc nume, decât care această lume nu are nimic mai vestit. El zace în mormântul acesta, frânt fiindu-i trupul, însă spiritul [său] cu dulce ambră se hrăneşte. // Din anii fragezi oferise necuprinsa dovadă a talentului [său] tuturor oamenilor, lăudat fiind. […] Astfel a trecut fără prihană prin toate momentele vieții, încât îți oferă chiar şi ție fericit exemplu. […] Ele [operele lui] arată drumul drept către piscurile cele mai semețe ale cerului înstelat, către împărăția sortită celor buni."

626. *C60*/410: Te salut, sfântă zi! […] Poarta ferecată a cerului prin tine se deschide. // Isus Christos al primenirii noastre a înviat! Un astfel de conducător face să-l urmeze şi ceilalți."

627. *NOHA*/208: „Deci, haideți, prea iubiții [mei] frați, îndurați orice suferință şi primejdie ce vă mai rămâne cu inima fermă şi dârză! Urmați-mă pe mine, şi păstor şi părinte al vostru şi să mă aveți sub ochii voştri; ca să fiți puternici în suflet, mă voi arunca primul în calea primejdiilor."

628. *Ibidem*, p. 246: "[…] În timp ce oştenii ezitau să se apropie mai mult de ziduri din cauza puterii asediaților şi adâncimii apei, aruncându-se el însuşi prin goană nestăvilită în şanțul cu care era înconjurat oraşul, a ieşit la zid prin apa adâncă ajungându-i până la piept. Militarii, venindu-şi în fire datorită acestui gest al său, ruşinea dându-le ghes, se zbat pe întrecute să treacă zidul, câțiva din ei înecându-se în apa cea adâncă.

629. *Ibidem*, p. 244: „Când a sosit la Concordia, a cucerit-o prin sacrificiul a optsprezecemii de huni, el însuşi cățărându-se primul pe zidurile sale, şi a jefuit-o."

630. *Ibididem:* „Dă poruncă, deci, ca ei să fie înarmați şi – după ce, punându-şi şi el armura sare pe cal – să îl imite."

631. *Ibidem*, p. 232: „Voiesc să mă angajez la toate împreună cu voi, ba chiar să le încerc înaintea voastră, [voi] numai urmați-mă pe mine, [precum şi] destinul."

632. *Ibidem*, p. 178: „Să-i urmați, mai întâi, pe zeii nemuritori, prin al căror sprijin ați ajuns nevătămați în acest loc, apoi pe mine, atât comandantul cât şi tovarăşul vostru de luptă. Zeii vor ocroti destinul vostru, [vă] vor spori puterile, gloria şi stăpânirea. Iar eu nu vă voi părăsi nicăieri, voi întâmpina cu sufletul neînfricat, împreună cu voi, toate primejdiile – dacă soarta astfel va voi; voi fi împreună cu voi, fie la victorie, fie la moarte. Fiți, deci, cu ochii pe mine: voi face să puteți vedea că-mi încălzesc sabia în sângele vrăjmaş înainte ca armele voastre să fie stropite de sânge. Iar voi să urmați faptele mele şi, până mă veți vedea purtându-mă bărbăteşte, nu-l slăbiți pe inamic din înverşunarea voastră zeloasă şi neabătură, zdorbiți-l, nimiciți-l! Vom obține victoria fără prețul unei mari primejdii, dacă vom lupta împotriva duşmanilor cu aceeaşi vitejie şi uniți în suflet."

633. *Apud CCL*/I/39-30.

634. V. Miron Costin, *apud Ibidem*, III, p. 217.

635. *C10*/377: „Port acum, prin mari primejdii, grija evenimentelor […]. Chipul trist al patriei mi se chinuie acum în minte şi nenoricirile alor noştri şi cumplita mânie a Domnului. Mă tulbură tristele coşmaruri ale nemilosului Marte […]. Darurile fecioarei Pallas, ale grațiilor şi ale Thaliei celei învățate, cum bine ştii, cer tihnă deplină. Fiindcă al războiului prăpăd [mi-]a răpit deja aceste mângâieri, este îngăduit să accepți poeziile mele, chiar dacă mai neîngrijite."

636. *C35*/410: „Dacă nu este nimic plăcut sau de preț în cărticica noastră, [este pentru că] o preocupare chinuitoare mă împiedică să scriu mai îngrijit. Căci cugetul încremeneşte la cumplita nenoricire întâmplată patriei şi este stăpânit acum de un rău de durată. Şi nici nu mi-au cultivat ogoarele Catoni cu grai meşteşugit; pământul părăginit îşi poartă searbăda recoltă."

637. *Ibidem,* p. 402: „[…] căruia nu i-a fost dată tihna studiului, ci spaima cea mare a caznelor şi a vremii de restrişte."

638. *Ibidem,* p. 401: „Când vei aprecia aceste scrieri ale mele, îmbinate cu puțină pricepere, te gândeşte că îndatoririle de la curte nu îngăduie pagini mai cizelate."

639. *C20/*382*:* „Laurii lui Phoebus nu mi-au încununat tâmplele şi setea nu mi-a fost ostoită de izvorul lui Pegasus. Nici nu-mi amintesc să mă fi cuprins vreodată dulcele somn unde se află dumbrava Parnasiană şi cea a Pieridelor; învălmăşitele îndeletniciri legate de lucrurile grave nici chiar în frageda tinerețe nu-mi dădeau plăcute clipe de răgaz, încât să pot fi un asemenea poet precum doreşti şi să pot crea, într-un stil armonios, poeme îngrijite. Chiar dacă această faimoasă imagine a virtuții stăruise cândva, nu fără apreciere în privința talentului meu, datorită vremurilor de restrişte şi îndelungatei lipse de exercițiu, ea mi s-a stins demult în suflet, pe de-a-ntregul. Căci chipul nespus de trist al faptelor şi cumplita nenorocire suferită de patria mea mi-au cutremurat inima. Marte cel nemilos nu i-a cruțat nici pe scumpii [mei] prieteni, ci a răpus cu mâna-i preaputernică vitezele inimi. […] Cum se abate în mijlocul valurilor luntrea mânată de asprul Acvilon, astfel rătăcesc eu cu mintea. // Cât mă răscoleşte, aşadar, adânc Lerna aceasta a relelor, socoteşti că pot scrie ceva

savant? Adaugă că, dacă pare că s-a păstrat ceva talent, şi pe acela care a mai rămas mi-l îngrădeşte datoria de la curte […].”

640. *C60/*410*:* „Te salut, sfântă zi! Întăreşte speranţa mântuirii noastre, [tu], care descătuşezi luminoasă uşile întunecatei temniţe! Prin învierea lui Christos, tu ne făgăduieşti nestrămutată izbăvire, eliberând zăvoarele strălucitoare ale cerului. […] // Isus Christos al primenirii noastre a înviat!”

641. *C57/*409: „Să cerem pentru păcătoşi blândă iertare şi veşnica odihnă pe care ne-o va da tuturor aceea zi, […] când suntem izbăviţi de negrele păcate şi când se vor da aspre pedepse celor vinovaţi.”

642. *C22/*393*:* “Şi, mărite copile, vârste bogate în virtuţi adaugă-ţi, iar atotputernicul Dumnezeu să-ţi fie sigură mântuire.”

643. *NOHA/*208: “Acestea se întâmplă, desigur, din însăşi voia lui Dumnezeu. Attila nu v-ar putea ataca şi nu şi-ar putea încerca forţa împotriva voastră, dacă, prin păcatele noastre, nu L-am fi stârnit pe Dumnezeu împotrivă-ne. El a hotărât acum ceea ce, prin oracolul Său, îmi este deja demult cunoscut: că acest oraş va încăpea, în cele din urmă, pe mâna duşmanilor şi că voi, împreună cu mine, sunteţi sortiţi tiraniei barbarilor, ca, ispăşind acum, prin aceste chinuri de o clipă, păcatele cărnii de care suntem robiţi, să zburăm bucuroşi spre a vedea viaţa divină şi cerească şi să-I fim părtaşi la fericire.”

644. *Apud EGU*/30.

645. V. *Ibidem*, p. 121.

646. *Cf. Ibidem*, p. 192.

647. *Apud Ibidem,* p. 205.

648. *Cf. CCL*/I/37.

649. *Apud Ibidem*, I, p.38.

650. *Apud Ibidem,* I, p. LXXXVIII.

651. *Apud Ibidem,* II, p. 306.

652. *C15/*380 – în trad. lat. a lui Hipper András, propusă de editor (considerată mai reuşită decât cea a lui Craneveldius, Fransicus de Burgundia şi Iacobus Danus): “Atunci, pentru merite, ca răsplată a strădaniei, viaţa trupului şi asufletului una singură va fi.”

653. *C11*/378: “Călătorule, […] dacă vezi, aşadar, monumentul meu funerar, cată să-ţi aminteşti că şi tu eşti muritor.”

654. *Ibididem:* “Căci cele pe care pământul le acoperă acum se născuseră, desigur, muritoare, dar sufletul pios aspiră la un tărâm fericit.”

655. *C45*/405: “Acum, o îngustă marmură stă greu peste pieptul de o asemenea virtute, [dar] împărăţia supremă îi ocroteşte sufletul pios.”

656. *C66*/420: “Dar, dacă tristele sorţi nu pot fi îmblânzite, de ce ne închinăm prin searbădă rugăciune nemiloaselor zeităţi?”

657. *Ibididem*: "Hainele sorți nu pot fi înduplecate prin rugăciuni."

658. *C67*/421: " O, tristă Lumină, prin relele mele mie vrăjmaşă, oare nu se ruşinează gâtlejurile tale căscate şi gura-ți să îndepărteze de la mine pe proprii mei prieteni prin molima aducătoare de pieire? […] Vai! cruntă nelegiuire, este îngăduit în cele din urmă să fie împresurată şi smulsă, răpită, viața trecătoare de la bietul meu tovarăş şi cel mai de nădejde frate. Îmi zdrobeşti, de aceea, sufletul prin chinurile de nesuportat ale alor mei şi-mi tulburi liniştea prin nesecate lacrimi, dar, rogu-te, o, neagră Lumină, prin relele mele mie vrăjmaşă, de-acum abține-te, vai! de la jalnicele morți şi de la pierderile de neîndurat!"

659. *C66*/419: "Muze, vă rog, jeliți acoperite şi, grații, comemorați ziua cea tristă a poetului vostru. Chiar şi tu, Apollo, citarede, care te bucuri de vesele cânturi, abține-te a da glas lirei noastre. Şi, orice zeități într-ale mele lucruri atât de prielnice cândva, care m-ați ocrotit prin destin, acum, vă rog, stați deoparte! Şi numai tu, tristă Elegie, desfă-ți părul şi sileşte versurile să se supună, prin mine, tristeților. Căci mă mistui copleşit de o mare şi nesfârşită durere, iar pieptul mi-l stăpâneşte o lâncedă toropeală. // O parte a sufletului nostru apune, oh, prin soartă, cealaltă, care dăinuie, zace frântă de durere."

660. *Ibidem*, p. 419-420: " Tenebroasa moarte le stă în cale, cu adevărat, deopotrivă tuturor sărmanilor muritori şi pentru fiecare [vine] ziua pe care nici minunatele comori ale lui Croesus n-o pot îndupleca şi nici puternicele brațe herculeene ale regilor. Ea târăşte spre tristele morminte trupurile pruncilor şi, amară le face pe mame să jelească. Răpeşte şi copiii zadarnic fragezi ca vârstă şi-i sileşte, Cacus atroce, să meargă în Tartar. Apoi, de cum ne va fi sosit vârsta înfloritoare, spaima Styxului sau a lui Lethe creşte mereu. Chiar şi această inimoasă tinerime o disprețuieşte zadarnic, de speră să trăiască o viață ca cea a lui Nestor. Când timpurile împlinite împresoară sleitele noastre puteri, Atropos rupe grabnic firele de pe furca sa. Când deja gârbova bătrânețe păşeşte cu picioare încete, sprijinindu-se în toiag, ce poate fi mai cert decât moartea?"

661. *C25*/395: "Oricât de bogat şi de trupeş să fi fost el, acum îl încape, totuşi, o mică urnă."

662. *C60*/411: Vai, fiule, ce curând eşti frustrat de nimbul vieții: cât prima tinerețe încă nici n-a venit! Zadarnic [fu] numele de Gabriel ce-l aveai, fiule, dacă atât de repede fugi, răpit, la stele. Îți părăseşti părintele în doliu şi laşi în urmă nesecatele lacrimi ale mamei şi adâncă jale. Dar, pentru că supremul Cârmuitor al Olimpului înstelat astfel a vrut, prea multa noastră tânguire este în van. // Te salut întru eternitate, rămâi cu bine şi să te bucuri de duhul sfânt; mă rog să te ocrotească viața cea fericită!"; 662.b. *C18*/381: "E cu putință a pieri prin sfârşitul subit al tinerilor; bătrânețea cea târzie cu greu va putea dăinui îndelung."

663. *C55/*408: "Astfel se îngrijeşte puterea divină de lucrurile omeneşti, încât pedeapsa să fie întodeauna pe măsura fărădelegii."

664. *C47*/405: "Îndelungata suportare a relelor duce la o cale înstelată, moartea violentă, la cea a Styxului."

665. *NOHA*/174: "Se ştie că întotdeauna este mai bine şi mai frumos a muri cu demnitate şi glorie […], decât […] a duce o viaţă netrebnică şi plină de umilinţe."

666. *Ibidem,* p. 188: "Dezvăluie […] că, de aceea, îi îndeamnă […] să-i dea foc, că a ales să moară mai bine prin gestul alor săi, decât să ajungă, printr-o nespusă ruşine, în robie la duşmani."

667. *Ibidem,* p. 260*:* "Sicambria întreagă este trezită de plânsete, toţi jelind în grele hohote moartea unui rege atât de mare. Vestea morţii sale răspândindu-se curând în ungaria întreagă, toţi îmbracă veşmânt de doliu şi într-atât se copleşeşte de tristeţe tot locul, încât multă vreme s-au abţinut de la orice manifestare de bucurie."

668. *C59*/410: "Aşadar, trupul rece odihneşte sub această marmură, [dar] acest spirit, care a zămislit opere, trăieşte."

669. *C50/*407: "– Femeie, unde duci bustul mut, fără nume? Al cui portret a fost acesta, pe când trăia [omul]? // – Acesta a fost chipul drag al dulcelui meu soţ. Scumpele zăloguri le duc acasă."

670. *Apud CCL*/I/LXXXVIII.

671. *C68*/422: "[…] A evitat ca în acest secol perfid şi nelegiuit de acum să-i fie batjocorite moravurile."

672. *Apud CCL*/I/144-145.

673. *Apud Ibidem,* p. 284.

674. *C42*/404: "Cât trăim, viaţa ne este supusă tuturor primejdiilor, suferinţelor, relelor, dar toate durerile se sting în moarte."

675. *C47*/405: "Îndelungata suportare a relelor duce la o cale înstelată."

676. *C67/*421*:* "[…] Rogu-te, deacum abţine-te, vai! de la jalnicele morţi şi de la pierderile de neîndurat!"

677. *C20*/382: Învălmăşitele îndeletniciri legate de lucrurile grave nici chiar în frageda-mi tinereţe nu-mi dădeau plăcute clipe de răgaz."

678. *Ibidem*, p. 383: "Cum se abate în mijloacul valurile luntrea mânată de asprul Acvilon, astfel rătăcesc eu cu mintea. Cât mă răscoleşte, aşadar, adânc Lerna aceasta a relelor, socoteşti că pot scrie ceva savant?"

679. *C65/*413: "[…] Oamenii de rău […] sunt izvorul şi începutul […] nelegiuirii."

680. *C65*/414: Oh, neîndurătoare patimă pentru câştig, […] eşti şi pricina de mâine a blestematei nenorociri."

681. *Ibidem,* p. 416: "Între timp, răbdarea împăratului faţă de un asemenea dezastru depăşeşte întru totul cuvioasa închipuire. Se gândeşte, într-un târziu, să alcătuiască pedepsitoare oşti de cavalerie, ca, înflăcărat, să stăvilească răul prin puternicul Marte."

682. *NOHA*/202: "ca să îmblânzească mânia lui Dumnezeu, datorită căreia socoteau că Attila pricinuieşte rele cetăţenilor."

683. *Ibidem,* p. 200-202: "Aşa s-a întâmplat că cetăţenii nu numai că erau îngroziţi

şi tremurau, dar suportau [şi] pătimeau toate soiurile de rele care se întâmplă de obicei la asedierea unei cetăți: femeile, copiii şi copilele plângeau, se văitau, îşi înălțau jalea spre cer, alții, frământând în suflet cruzimea învingătorului […], căutau toate căile şi ocaziile ca să poată evita primejdia."

684. *Ibidem,* p. 204-206: "Ce leac trebuie să întrebuințăm împotriva acestui rău, ce trebuie să facem, ca […] să scăpăm de la o moarte timpurie? […] Dacă vom fi cuceriți prin forță, câte feluri de rele nu ne vor aştepta! […]. Aşa încât este de datoria ta, bărbat al lui Dumnezeu, să te îngrijeşti de noi, cei amarnic încercați de aceste suferințe, […] ca să nu ne îndepărtăm, determinați de necazurile de acum, de ceea ce este cinstit şi pios şi să nu ne dezicem de voința preabunului, preamarelui Dumnezeu."

685. *Ibidem,* p. 156. V. şi *Ibidem,* p. 228: "*rei bene gerendae occasio […] rerum omnium apud mortales prima habetur*" – "şansa de a săvârşi bine fapta este considerată de muritori începutul tuturor lucrurilor."

686. *Ibididem*: "Dacă […] o vom rata, cu ce cazne, griji şi nelinişti nu va trebui să ne confruntăm până când aceea să ni se ofere din nou? […] Căci, dacă ați observat mai atent situația lor, de care neajunsuri şi soi de rele nu suferă în prezent, fie prin destin, fie datorită puterilor lor deja îmbătrânite şi slăbite? Vandalii, vizigoții, britanii, germanii, care atacă după placul lor imperiul roman, ne stau mărturie pentru cât de firave, secătuite, epuizate sunt acum forțele lor."

687. *Ibidem,* p. 230: "Orice rău ne-a fost scris acela s-a întâmplat prin voia schimbătoare a lui Marte şi a sorții, care obişnuieşte să-i năpăstuiască, cel mai adesea fără deosebire, pe bărbații viteji şi pe cei laşi. Acum este, deci, timpul […] să ne revanşăm printr-o nouă vitejie, chiar şi pentru această înfrângere suferită odinioară."

688. V. *EGU/27*.

689. *Apud Ibidem*, p. 66.

690. V. Giovanni Boccaccio, *Decameronul*, ESPLA, Buc., 1957, povestea I, din ziua a IV-a.

691. *C65*/414: "[…] Din cauza ruinării noastre hărăzite prin ursită, fusese larg pustiită şi țarina roditoare."

692. *C71*/426: "El a strălucit prin toate virtuțile în lumea întreagă, cât divinele parce i-au îngăduit să trăiască."

693. *C70*/421: "Şi se pregătea deja de drum pentru a-şi vedea prietenii dragi, precum şi căminul natal şi dulcele său pământ, însă pizmaşa Lachesis [i-]a rupt urzeala sorții, iar Atropos a strâns în mână firele tăiate. De aceea, nu [şi-]a putut împlini dorința, astfel depănându-se ursita şi aşa hotărând Dumnezeu."

694. *C73*/427: "Nu prin dorință, ci prin soartă s-a săvârşit Erasmus, totuşi jelim acum din pricina ambelor nume"

695. C66/419: "Şi, orice zeități într-ale mele lucruri atât de prielnice cândva, care m-ați ocrotit prin destin, acum, vă rog, stați deoparte! […] O parte a sufletului nostru apune, oh, prin soartă, cealaltă, care dăinuie, zace frântă de durere. Aşa sfâşiați, oare, voi, parcelor surori, inimile tinere ale oamenilor, înainte de îndreptățita vreme?"

696. *Ibidem*, p. 420: "O! soartă prea nemiloasă, niciodată de înduplecat, de ce sporeşti asprele răstimpuri ale vieţii mele."

697. *C67*/421: "Îmi zdrobeşti, de aceea, sufletul prin chinurile de nesuportat ale alor mei şi-mi tulburi liniştea prin nesecate lacrimi, dar, rogu-te, o, neagră Lumină, prin relele mele mie vrăjmaşă, de-acum abţine-te, vai! de la jalnicele morţi şi de la pierderile de neîndurat!"

698. C22/387-388: "Puterea morţii şi a vieţii se află în sânul zeilor, împotriva cărora nimănui nu-i stă în putinţă a glăsui. Dacă fratele tău s-a stins acum prin nedreaptă ursită, ce-ţi chinuieşti inima cu tristul, jalnicul plâns? Se cuvine ca oricine să suporte cele potrivnic ursite de zei şi fiecare să îndure cu suflet dârz această suferinţă. Om al cerurilor, să nu dispreţuieşti cele cereşti! […] Dacă neînduplecatele parce au rupt firul [vieţii] fratelui [tău], îţi sunt eu frate, [iar] tu frate îmi vei fi. // Există şi alţi vechi şi de nădejde tovarăşi."

699. *Ibidem*, p. 392: "«Bun venit, copile, bun venit, o, tu, cel care fi-vei biruitor întru mulţi ani şi vei da naştere, cândva, unor vrednici urmaşi! Tu îndreptăţeşte cea mai mare speranţă a tatălui şi a mamei [tale] şi neamul ţi-l vei înălţa la suprema onoare. Îi vei întrece în virtute pe ambii tăi părinţi şi întreaga posteritate te va cinsti pe tine şi pe ai tăi. Şi vei purta până la stele cuvenitele elogii ale patriei, iar oamenii vor cânta faptele tale de vitejie. Tu, fiule, vei urma paşnicele noastre datini; astfel, adevărata fericire îţi va fi mereu răsplată, iar noi [îţi] vom arăta pioasele meşteşuguri ale dreptei înţelepciuni şi vom călăuzi neîncetat cursul vieţii tale.»"

700. *Ibidem*, p. 393: "Iar ţie, prielnica soartă îţi va aduce depănarea fericită a lucrurilor, bucurie şi multe foloase. La urmă, când vei împlini anii fatali şi Lachesis cea crudă îţi va frânge viaţa, vei şedea luminos în înstelatul Olimp al zeilor."

701. *NOHA*/164: "Ce sorţi de luptă îi promit lui zeii?"

702. *Ibidem*, p. 168: "Attila, prin urmare, deşi era neliniştit în sinea lui pentru deznodământul potrivnic al viitoarei bătălii, a preferat totuşi să îşi încerce norocul şi, decât să se întoarcă din drum şi să pângărească printr-o fugă ruşinoasă laurii vitejiei sale, să recurgă la tot ce-i mai rămăsesă."

7**03.** *Ibidem*, p. 172: "Nu v-am privit de sus, cum se cuvine să o facă, cu totul îndreptăţit, o căpetenie şi un comandant, ci, în întreaga împlinire a destinului – cum va fi fost – m-am considerat de acelaşi rang cu voi."

704. *Ibidem,* p. 174: "Dacă stăm locului cu inima vitează, întâmpinându-ne duşmanii, putem spera că Marte, zeul războiului anume ocrotitor al neamului nostru, ne va fi favorabil."

705. *Ibidem,* p. 178: "Zeii vor ocroti destinul vostru, [vă] vor spori puterile, gloria şi stăpânirea. Iar eu nu vă voi părăsi nicăieri, voi întâmpina cu sufletul neînfricat, împreună cu voi toate primejdiile – dacă soarta astfel va voi; voi fi împreună cu voi, fie la victorie, fie la moarte."

706. *Ibidem*, p. 186: "Cum soarta are gloria şi desfăşurarea luptei în mâna sa, el i

se va supune, se va strădui împreună cu ei în toată grija, truda [şi] vitejia, ca victoria să nu o obțină duşmanii."

707. *Ibididem:* "Dacă norocul (care este schimbător şi îndoielnic şi nu obişnuieşte întotdeauna să țină partea celor mai buni) astfel le va fi, încât tabăra lor să fie cucerită de vrăjmaşi, el preferă să piară de mâna alor săi, decât să ajungă în stăpânirea duşmanilor."

708. *Ibidem*, pp. 230-232: "Sufletul meu, profet al evenimentelor ce vor urma, îmi prevesteşte că, fără un mare efort, Italia va fi în curând a noastră. […] Urmați-vă destinul în rând cu mine! […] Voiesc să mă angajez la toate împreună cu voi, ba chiar să le încerc înaintea voastră, [voi] numai urmați-mă pe mine, [precum şi] destinul şi momentul oportun, care sunt considerate de primă însemnătate în război. Voi face prin voia zeilor, ca cea mai mare parte a Italiei să se supună puterii voastre înainte ca trupele romanilor să vă iasă în cale."

709. *Ibidem*, p. 228: "Şansa […] este considerată de muritori începutul tuturor lucrurilor."

710. *Ibididem*: "Africa, Iberia, o mare parte a Galiei, Britania – care toate fuseseră supuse stăpânirii romane – acum le deține duşmanul. Panonia, Moesia, Tracia, Macedonia, Iliria şi alte teritorii ale Răsăritului, luate, prin meritul vostru […], de la romani, acum ascultă de porunca noastră."

711. *Ibidem*, p. 250: "Poporul roman, cândva stăpân al lumii întregi, de la care, înainte, multe noroade şi regi cereau drepturi şi legi, acum, impresionat de puterea ta, vine smerit la tine, să-ți ceară pace şi să se supună de bună-voie tuturor condițiilor de pace pe care le voieşti."

712. *Ibidem*, p. 166: "[Dumnezeu] a pus acum sabia Sa în mâna ta. […] Ti-o va lua din nou, dacă va vrea, după revenirea poporului Său la calea cea dreaptă, şi o va da, după placul Său, altcuiva. Atât îți va îngădui să te foloseşti de această putere pământească a ta, cât Îi va fi în voie […]. Puterea şi imperiul tău nu-ți vor scăpa din mâini curând, ci vei dispune de ele, până când Dumnezeu ți le-a hărăzit."

713. *C22*/386: "Căci supremul Cârmuitor al Olimpului ceresc […] a hărăzit omului ba o soartă înfloritoare, ba una potrivnică."

714. *C65*/414: "Ne-ai dat vremuri de restrişte după bucurii [şi] după risipirea norului, din nou, zile însorite şi luminoase. Astfel obişnuieşte puterea divină să-şi schimbe cursul şi să-şi deschidă îndurătorul sân."

715. *C66*/419: "Şi orice zeități în ale mele lucruri atât de prielnice cândva, care m-ați ocrotit prin destin, acum, văr rog, stați deoparte!"

716. *C42*/404: "Şi nimic nu se întâmplă în tihnă pentru muritori şi nici nu se poate sta mereu sprijinit pe picioare sigure."

717. *Ibididem*: "Toate primejdiile se sting în moarte."

718. *Apud CCL*/II/241.

719. *Apud Ibidem*, I, p. CII.

720. *Apud Ibidem*, I, p. CIII.

721. *Apud Ibidem*, II, 148.

722. *C11*/378: "[…] Cele pe care pământul le acoperă acum se născuseră, desigur, muritoare, dar sufletul pios aspiră la un tărâm fericit."

723. *C67*/421: "Vai! cruntă nelegiuire, este îngăduit în cele din urmă să fie împresurată şi smulsă, răpită, viaţa trecătoare de la bietul meu tovarăş şi cel mai de nădejde frate."

724. *C66/*420: "Aşadar, nimic în bietele noastre vârste nu este în siguranţă vreodată, nici nu are trecătoarea viaţă ceva durabil."

725. *NOHA*/254: "[Le spune] că acum şi-a pus din nou în gând ca toţi muritorii să se străduiască pentru ca, dincolo de gloria eternă, să voiască, după îndelungate şi acerbe munci, a se deprinde, pe cât este cu putinţă, şi cu odihna trupului care nu vieţuieşte multă vreme."

726. *Ibidem*, pp. 234-236: "Deşi era greu de cucerit, […] totuşi, ca să nu rămână acesta singurul care să nu-i fi simţit mărirea şi puterea de rege atât de cutezător, a vrut să încerce cele extreme şi sub [zidurile] sale.

727. *Ibidem*, pp. 246: "Totuşi […], ca nu cumva urmaşii cetăţenilor tăi să se mândrească că acest oraş a fost cucerit de mine mai mult prin înţelegere decât prin forţă, vreau ca toate porţile oraşului să fie deîndată dărâmate şi, peste o anumită porţiune a zidurilor, distrusă şi călcată de copitele cailor noştri, să pătrund înarmat în inima oraşului, cu întreaga noastră oştire, ca şi victorios."

728. *Ibidem*, pp. 150-152: "Primindu-i cu bunăvoinţă, pentru a câştiga de partea sa inimile celor din afară, îi încărca pe aceştia cu daruri alese. […] Attila, cu [puterea] deja sporită prin mai multe victorii, mândru că stăpânea regi şi numeroase popoare, socotea că nu ar fi un mare efort să subjuge prin război întregul Apus. Pentru a şi-i apropia, în parte prin etalarea bogăţiei, în parte prin omenie, binefaceri şi dărnicie, pe cei care încă nu erau pătrunşi de admiraţie faţă de el, a stabilit o zi în care să vină la el, oferindu-li-se încredere şi siguranţă, nu numai supuşii [săi], dar chiar şi alţii din afară, care ar avea poftă să facă acest lucru."

729. *Ibidem*, p. 220: "Cei mai mulţi din regii şi popoarele vecine, unii din teamă, alţii pentru că doreau să-l vadă pe el şi fastul său, au mers acolo. Pe aceştia Attila îi trimite înapoi liberi, încărcaţi cu multe daruri."

730. *Ibidem,* pp. 222-224: "După moartea lui Buda, porunceşte printr-un edict ca fiecare să numească acea cetate după numele de *Attila*, înlăturând amintirea lui Buda. Totuşi, […] maghiarii numesc chiar şi acum *Buda* această cetate şi oraşul, în schimb, germanii, […] *Etzelburg*, adică *Cetatea lui Attila*."

731. *Ibidem*, p. 242: "A fost ridicat de Attila şi Utinum, ca să rămână urmaşilor amintirea numelui său, dacă nu ar fi putut cuceri Aquileia."

732. *Ibidem*, p. 154: "Zidurile sale au fost făcute în multe locuri una cu pământul, ca, în amintirea numelui lui Attila, să se deschidă cale de acces tuturor muritorilor. Şi

s-a dat de ştire prin crainici, din porunca lui însuşi, ca locuitorii să nu îndrăznească a reface zidurile demolate, cât timp el va trăi."

733. *Ibidem*, p. 174: "Cât spor va aduce avuției noastre şi câtă fericire în viață regatul Galiei, odată adăugat imperiului nostru panonic şi gelui germanic, care au intrat deja sub jugul nostru!"

734. *Ibidem*, p. 226: "A decis să atace chiar cu cea dintâi ocazie Italia, ca, aceasta fiind înfrântă, să şteargă întunecata amintire a bătăliei din Câmpia Catalaunică, printr-o nouă vitejie şi printr-o nouă glorie de război."

735. *Ibidem,* p. 252: "că este suficient că stăpânii întregii lumi au venit la el smeriți, s-au prosternat la picioarele sale, că acum îşi spune învinsă, supusă imperiului său Roma, care stăpânea cândva tot pământul, că romanii au acceptat de bună-voie [plata] tributului şi să-i îndeplinească toate poruncile."

736. *Ibidem,* p. 196: "Se relatează […] că a rostit această frază trufaşă, [anume], că stelele cad înaintea lui, pământul tremură, că el este maiul lumii întregi. Apoi şi-a permis obrăznicia să poruncească să se adauge titlului său *biciul lui Dumnezeu* – cum spus călugărul – şi prin acest epitet [*sic*!] să fie şi numit şi menționat în scrieri."

737. *C60*/411: "Zadarnic [fu] numele de Gabriel ce-l aveai, dacă atât de repede fugi, răpit, la stele […]; a noastră tânguire e-n van."

738. *C76*/428: "Nimicuri uşoare vinde curtea şi fumuri goale."

739. *Ibididem*: "Zenoni şi Trasoni neghiobi se află la curte."

740. V. *CCL*/II/19

741. *Apud EGU*/88 – "E mai bine să fii condus decât să conduci" (t.n.).

742. *Apud Ibidem*, p.13.

743. *Apud Ibidem,* p. 11.

744. V. *CCL*/I/XCVIII.

745. *C76*/428: "Lâncezesc virtuțile,iar demența pe toate le stăpâneşte la curte."

746. *C65*/414-415: "Oh, neîndurătoare patimă de câştig, […] cu mintea rătăcită, nu îngădui să-l cunoască pe Tatăl ceresc, adevărata dreptate şi credința cea pioasă. […] De aceea, s-a iscat de curând discordia celei mai înalte demnități."

747. *Apud CCL*/I/228.

748. *C68/*422: "Ba hotarele italice le pustieşte, vai, călărețul păgân, devastând sfintele lăcaşuri, ba apriga cruzime a neamului turcesc ne extermină, oh, pe noi, panonii, atât de slăbiți deja şi cu puterile de odinioară frânte, datorită neînțelegerilor dintre ducii şi principii care cultivă cea mai sfântă religie, a lui Christos."

749. *NOHA*/50: "Priviți ce dobitoace pătrund pe pământurile noastre şi ale principilor creştini, din neglijența noastră comună; dar, cât va depinde de mine, mă voi îngriji să li se pună frâie acestor animale, să nu alerge în atâta libertate. Dacă şi ceilalți principi, lăsând deoparte nepăsarea şi neînțelegerile interne, se vor strădui să facă la fel, bine va fi de cauza creştinilor."

750. *Ibidem,* p.70: "Îngheață chiar şi alte râuri ale Ungariei, din cauza aceluiaşi ger; în această perioadă, pe ai noştri înainte îi cuprindea cumplit groaza ca nu cumva turcii, folosindu-se de acest prilej, trecând Sava, să jefuiască Slavonia, pe care anul trecut au luat-o în stăpânire aproape pe de-a-ntregul, atât din pricina neînțelegerilor interne ale principilor creştini – pentru care nu se îngrijesc să ia aminte la primejdiile Ungariei, ba nici chiar la ale lor –, cât şi din cauza nepăsării şi fărâmițării noastre, prin care marele regat este adesea în pericol."

751. *C65*/414: "Îngrozitoarea spiță mahomedană şi-a revărsat de curând urgia peste pământul austriac şi panonic. Prin moartea lui Ludovic, iau avânt aceste pârjoluri cărora dezbinarea noastră le-a deschis revoltătoare căi."

752. *C65*/414: "Nouă, trufaşilor, nu ne fuseseră dragi poruncile tale, ca sfântul imperiu să rămână aşa vreme îndelungată. De aceea, am dat coroana stăpânirii la doi regi – decât care lucru, vai! Nimic nu poate fi mai crunt, căci, precum nenorocita vrajbă destramă puterile cele mari, aşa le întăreşte adevărata iubire pe cele mai neînsemnate."

753. *C68*/422: "Războiul, foametea şi ura dezbină, vai! ţările noastre. Milostenia a pălit deja, iar discordia cuibărită în toate stăpânirile aduce primejdie celor buni."

754. *Ibididem*: "Acest veac, atât de corupt, răpeşte, îndepărtează, suprimă sfânta pace. // Dar sufletul olimpic încotro mă poartă acum? De ce nu mă deplâng pe mine? Unicul meu frate, Matheus, a pierit, deşi era în floarea vârstei. În parte, mă cuprinde durerea, în parte, mă bucur, de-a dreptul, că a evitat ca în acest secol perfid şi nelegiuit de-acum să-i fie batjocorite moravurile."

755. *Apud CCL*/II/14.

756. *Apud Ibidem,* III, 21.

757. V. *EGU*/82.

758. *C76*/428: „Ydră-ngrozitoare este curtea prin ortăvurile elor multe capete."

759. *Apud EGU*/28.

760. *Apud CCL*/II/8.

761. *Apud Ibidem*, I, p. 52.

762. *Apud Ibidem*, I, pp. 172-175.

763. *C29*/398: „Ce tot flecăreşti, nemernicule bârfit în tot oraşul? Ehei! de-acum nici o nelegiuire nu este străină de viața ta, față de care nu e ticăloşie sau trai desfrânat ori fire depravată care să poată fi mai spurcată. Căci nu eşti dispus ca vreo copilă castă să-ți calce pragul murdar şi casa de oaspeți, decât ca să o sileşti a se supune ruşinos josnicei porniri a Venerei şi să o lipseşti de fecioria sa. Şi, prea înfierbântat de Bacchus, le pângăreşti cu ale tale mâini şi le siluieşti pe tinerele virgine. Şi petreci ore multe în bordel şi cauți să întreții jocuri cu târfe […]. Nici nu mă mir dacă divulgi secretele încredințate inimii tale şi dacă obişnuieşti – vai! – a ataca credința. Căci, membrele îți ard îmbătate de licoarea lui Bacchus şi întrega ta minte este lipsită de o judecată sănătoasă. Eşti mereu mai nestatornic decât Eurul lui Aeolus în adieri şi decât Zefirul şi Notusul aducător de furtună."

764. *C61*/411: „Ipocritule, frânează-ți limba cea ascuțită, ține-ți gura ticăloasă şi abține-te de la a-l ponegri pe omul nevinovat. L-ai trădat cândva pe Domnul şi pe tovarăşul [tău] apropiat; te pregăteşti fără ruşine să mă trădezi pe nedrept acum şi pe mine. Dar vine vremea socotelilor pentru zilele noastre când vei primi răsplata şi pedeapsa nelegiuirii [tale]."

765. *C28*/397: „Ce poate fi vreodată mai murdar decât obiceiurile lor neruşinate, ce mai ruşinos decât viața lor murdară? […] Îi rod pe alții cu dinți câinoşi şi varsă în tot locul vorbe neruşinate[…], parcă ar vrea să-i sfâşie pe cei înainte tovarăşi credincioşi."

766. *C28*/436*:* „Vreau să strig după ei cu condeiul."

767. *C28*/397*:* „Dacă nu au încetat să ocărască prin trufaşe cuvinte şi să atace pe toți cu limbile lor neruşinate, Apollo, aruncătorul de sulițe, mi-a dat şi mie o puternică forță a minții, iar Minerva cea iscusită, arme cu săgeți, să determin ca în lumea întreagă neisprăviții să fie disprețuiți şi să ajungă de pomină. Astfel, însuşi Dumnezeu va măsura pedepse meritate pentru nemernici şi va da răsplăți potrivite ticăloşiei limbii."

768. *C55*/408: „Fusese un crunt vărsător de sânge nevinovat."

769. *C57*/400: „La ce foloseşte […] să împovărezi cu vorbe sinistre sufletele înmormântate, nelegiuitule, care vei merge şi tu, curând, în locurile Tartarului? // Este crud a dori sfâşierea, prin versuri a celor lipsiți de viață şi zgândărirea membrelor îngropate ale unui om stins."

770. *C9*/376-377: „Şchioapătă, nenorocitul, când trebuie să plătească parale; nu şchioapătă mai deloc când îi stoarce de la alții. Ar putea avea, totuşi, gamba bolnavă şi piciorul vătămat la nelegiuirea furtului şi-n ruşinoase jafuri. // Zeii să-l facă să meargă cu picioarele strâmbe mereu, în afară de când i se dă pedeapsa răstignirii!"

771. *C38*/403: „Odată conceput fătul, toate vietățile se abțin de la împerrechere, numai iapa şi femeia se împerechează."

772. *C40*/403: „Şi, cu toate că te îndrepți solemn spre turcul puturos, totuşi, nu întreci nici în curaj, nici ca pricepere, un țap, deşi eşti mai bărbos."

773. *C65*/414-415: „Oh, neîndurătoare patimă de câştig, prin ce simțire îi mâni pe cei muritori şi prin ce pornire mistuitoare îi chinui? Tu nimiceşti strălucite lucrări, întinse regate [şi] eşti şi pricina de mâine a blestematei nenorociri. Din poala ta se înmulțeşte ruşinoasa rivalitate, războiul, vrajbele, datorită disprețului, netrebnicelor ocări. […] Tu faci ca măreții regi să se ciocnească în arme şi chemi sub puterea ta inimile muritoare."

774. *NOHA*/26: „să-i pedepsească pe cei necinstiți, pe ucigaşi, pe tâlhari, dar mai ales pe hoții care la huni au fost urâți la fel ca duşmanii lor."

775. *Ibidem*, p. 28: „Acesta trebuia, dacă voiau să-l pedepsească mai crunt, tăiat în două, la mijloc, cu cuțitul; în schimb, cel căruia îi hotărau o pedeapsă mai blândă decât moartea, [trebuia] condamnat la robie pe viață."

776. *Ibidem,* p. 272: „lipsindu-l pe acesta de drepturi şi de avut, îi dărâmă casa până la temelii. Şi dacă pot avea prilejul, îl ucid."

777. *Ibidem*, p. 258: "vinul şi dragostea necumpătată fiind primejdioase chiar şi pentru tineri, necum pentru un bătrân."

778. *Cf. EGU*/38 şi *CCL*/I/148.

779. V. *EGU*/126.

780. *Apud Ibidem*, p. 167.

781. *Apud Ibidem,* p. 199.

782. V. *CCL*/I/LXX.

783. *NOHA*/164-166: "Află că însuşi Dumnezeu, mâniat pentru păcatele poporului Său, pentru ca pe cei decăzuți de la dreptate și de la crezul cel adevărat în necredință, pe cei mânați de ambiție, trufie, nedreptățită sete de putere, pe cei poftind asuprirea celor săraci, pe cei dedați la nimic altceva decât la războaie civile, pe cei tânjind, prin sfidarea înțelepciunii, la desfătare şi plăceri trupeşti, pe cei lacomi de câştiguri ruşinoase, pe disprețuitorii oamenilor cinstiți, pe cei pe care îi bucură mai degrabă linguşitorii – fără îndoială, primejdioşi vătămători atât ai principilor, cât şi ai regatelor – şi cei care le cântă în strună altora la urechi, decât adevărul şi îndeletnicirile cuviincioase, pe cei pângăriți chiar şi cu alte blestemate ticăloşii şi pe vinovații de toate nelegiuirile să-i readucă […] la credința Sa cea adevărată […] şi, prin tine îmboldiți, la o viață dreaptă, a pus acum sabia Sa în mâinile tale. Căci tu eşti biciul lui Dumnezeu, trimis întru spălarea păcatelor neamului creştin."

784. *C65*/414: "Pedepse grele ne aduc, pe măsură, ale noastre păcate, iar mâinile tale ridică al dreptății bici. După cum fiii [sunt pedepsiti] pentru greşelile şi fărădelegile lor cu nuiaua cea aspră a severilor părinți, aşa ne oropseşti inimile pline de numeroase păcate. Tu biciuindu-ne, am ispăşit deja pedepse grele."

785. *NOHA/*202: "Ne este limpede […] că toată această nenorocire ne-a fost trimisă de El din cauza păcatelor noastre şi că, dacă ne vom întoarce la un trai mai curat, Dumnezeu ori îi va îndepărta din nou pe duşmani de pe umerii noştri, ori îi va face îndurători şi mai omenoşi."

786. *Ibidem*, p. 208: "Voi, împreună cu mine, sunteți sortiți tiraniei barbarilor, ca, ispăşind acum, prin aceste chinuri de o clipă, păcatele cărnii de care suntem robiți, să zburăm bucuroşi spre a vedea viața divină şi cerească şi să-I fim părtaşi la fericire."

787. *C57*/409: "Să cerem pentru păcătoşi blânda iertare […] pe care ne-o va da tutuor acea zi […] când suntem izbăviți de negrele păcate."

788. V. Giordano Bruno, *Spaccio della bestia trionfante*, *apud EGU*/188.

789. *NOHA*/246: "Arhiepiscopul Ioannes, apărătorul înverşunat al ereticilor arieni, […] nespus de bogat din cauza averilor adunate deja mai demult, nu mai puțin din întrecere decât din insultă față de Papa de la Roma, numise doisprezece episcopi mărturisind ereziile ariene, ca, prin îndeletnicirea şi sprijinul acestora, să-şi răspândească mai mult ereziile în Italia."

790. *Ibididem*: "El […] îi îmblânzeşte cu umilință mânia, promițând că va determina – dacă Attila i-ar prelua credința şi i-ar oprima pe cei care sunt devotați

concepției bisericii romane – ca el să poată stăpâni curând, fără efort şi primejdie, oraşul Roma, Italia întreagă şi Africa."

791. *Ibidem*, p. 254: "Întors la Ravenna, Attila îl aruncă în lanțuri pe arhiepiscopul Ioannes şi, acceptând de la acela şi de la cetățenii din Ravenna şaizeci de mii de mărci de aur, porunceşte ca el şi cei care erau pângăriți cu erezia ariană să fie omorâți, ori pentru că Papa Leo a obținut aceasta de la el, ori, mai degrabă, pentru că, în lipsa lui, au pus la cale ceva necurat împotriva sa."

792. *Ibidem,* p. 234: "Aceştia, părăsindu-şi aşezările împreună cu cei mai mulți cetățeni ai Aquileiei şi cu alți locuitori ai oraşelor învecinate, de teama lui Attila, s-au mutat mai întâi pe o insulă din apropierea oraşului Aquileia, apoi, convinşi că forța lui Attila va pătrunde şi aici, pe o altă insulă, mai bine apărată de talazurile mării, al cărei nume este Rivo Alto [Rialto]. În acest loc au început să ridice acel oraş care acum se numeşte Veneția."

793. *Ibidem,* p. 200: "[…] Observase în cale mai mulți locuitori ai oraşului Trecae, pierduți de teamă, refugiindu-se, ca să-şi salveze viața, cu soțiile şi copiii lor, în pădurile din apropiere."

794. *Ibidem,* p. 224: "Militarii, deprinşi cu jafurile şi prădăciunile, […] provocau daune chiar şi oraşelor şi popoarelor Ungariei supuse lui Attila, le răscoleau într-atât, încât cei mai mulți țărani, nemaisuportând atâtea distrugeri, părăsindu-şi turmele şi cirezile, […] au fost nevoiți să se mute în alt loc, fiecare unde a preferat."

795. *Ibidem,* p. 194: "Militarii, ferindu-se de mânia lui Attila, de care se temeau mai mult decât se poate spune, nu s-au [mai] întors niciodată la el în Panonia, ca să nu-şi ispăşească întârzierea prin vreo pedeapsă."

796. *Ibidem,* p. 268: "După ce a avut loc bătălia din câmpia sicambriană, […] trei mii de huni scăpați de la moarte […], temându-se de puterea lui Detricus şi a altor germani, s-au îndreptat în marş forțat spre acea parte a Daciei care în vremea noastră se numeşte […] Şapte Tabere (de la cele şapte căpetenii hune care, în [timpul] celei de-a doua intrări a hunilor în Panonia, îşi aşezaseră taberele în acel loc)."

797. *Ibidem*, p. 266: "Csaba […] se refugiază în Grecia, la împăratul Honorius, unchiul său dinspre mamă, împreună cu şaizeci de frați ai săi […] şi cu cei douăzeci şi cinci de mii de huni care supraviețuiseră până atunci masacrului. Zăbovind la acesta treisprezece ani, părăsind acea parte a stăpânirii care îi revenea din moştenirea maternă, s-a întors în Sciția cu prețul unui drum de aproape un an. Bendeguz, bunicul său dinspre tată, încă nu se săvârşise din viață […]. [Csaba], ținând minte rodnicia pământului Ungariei, adesea îşi îndemna fiii ca, dacă se poate, cu timpul să se întoarcă în Ungaria. Mai târziu, urmaşii lor au împlinit acest îndemn, căci, la vreo trei sute de ani de la moartea lui Attila, hunii, reveniți din Sciția cu o mare oştire, au ocupat a doua oară Ungaria."

798. *C11*/378: "Dar, după ce vestitul Ludovic a pierit în cumplitul prăpăd al turcilor şi toate s-au năruit sub Marte, nețărmurita dragoste a fiului [meu] m-a determinat, deşi bătrână, să pribegesc […]. Şi, deşi am îndurat mari suferințe, deşi, încolțită de rele,

fugeam copleşită de peste tot, totuşi, în tot răul şi jalea, eram mângâiată de veşnica dragoste a fiului [meu], care mi-a fost [însăşi] viaţa […]. Dar, cum anii târzii îmi făcuseră membrele grele, însămi mă rog ca viaţa să-mi fie scurtă. Atotputernicul a auzit şi a adormit mădularele ostenite de efortul de durată şi a poruncit să-i fiu alături."

799. *NOHA*/86: "Ştefan […] ocolind tirania aceluia, s-a refugiat la regele Matei […], a preferat […] să ducă în Transilvania o viaţă civilă."

800. *C66*/420: "M-a născut, dintr-o viţă mult vestită, pământul de peste munţi al străbunilor, iar aici eram ca oaspete."

801. *C20*/383: "Cum se abate în mijlocul valurilor luntrea mânată de asprul Acvilon, astfel rătăcesc eu cu mintea."

802. *C35*/402: "Dacă există cumva erori geografice, ne rugăm să le treci cu vederea, căci luntrea mea este departe de ţărmul getic. Când voi reveni la dulcile porturi şi la penaţii patriei, atunci voi relata cu o precizie mai curată, desăvârşit."

803. *C70*/425: "Pe atunci, piosului Erasmus îi servea drept reşedinţă Basilea [Basel], care prin nume de rege a fost astfel denumită. [...] Şi se pregătea deja de drum pentru a-şi vedea prietenii dragi, precum şi căminul natal şi dulcele său pământ, însă pizmaşa Lachesis [i-]a rupt urzeala sorţii […]. De aceea, nu [şi-]a putut împlini dorinţa."

804. *Apud CCL*/I/212.

805. *C11*/370: "Şi, deşi am îndurat mari suferinţe, deşi, încolţită de rele, fugeam copleşită de peste tot, totuşi, în tot răul şi jalea, eram mângâiată de veşnica dragoste a fiului [meu], care mi-a fost [însăşi] viaţa. Iar faptul că mi-a fost îngăduit să fiu mama unui episcop a fost cea mai mare parte a consolării mele."

806. *C68/*422: "În parte, mă cuprinde durerea, în parte, mă bucur, de-a dreptul, că a evitat ca în acest secol perfid şi nelegiuit de acum să-i fie batjocorite moravurile."

807. *C66*/419: "[…] Mă mistui copleşit de o mare şi nesfârşită durere, iar pieptul mi-l stăpâneşte o lâncedă toropeală. // O parte a sufletului nostru apune, oh, prin soartă, cealaltă, care dăinuie, zace frântă de durere."

808. *C22*/390: "Abţine-te să împovărezi zbuciumatul, nefericitul tău suflet cu necuprinse griji şi cu lacrimi fără de măsură. Într-adevăr, chinuitul cuget este copleşit de grele dureri, iar suferinţa stăruitoare zdruncină cele mai ascunse oase. Tu chiar zămisleşte un gând mai bun decât infiripata jale şi slăveşte nou-născutul prin cântări. Prin viers pătrunzător mereu să lauzi toate cele de bine, ca timpul să-l împlinească în toate pe al său odor. […] Eu, atunci, însufleţit de duhul ceresc al zeilor, mă eliberez, pe bună dreptate, de jale şi tristeţe."

809. *C60*/411: "Îţi părăseşti părintele în doliu şi laşi în urmă nesecatele lacrimi ale mamei şi adâncă jale. Dar, pentru că supremul Cârmuitor al Olimpului înstelat astfel a vrut, prea multa noastră tânguire este în van."

810. *C70/*425-426: "Pentru acestea mă mistui de grele suferinţe; şi eu, care îi alinam pe cei mâhniţi, însumi sunt robit tristeţii. […] Dar la ce ajută prin lacrimi să sporim ale noastre suferinţe, să ne lovim pieptul cu nemiloasă mână […]?"

811. *C65.b*/417: "Fusesem nu demult cântărețul care [jelea] tristele funeralii ale morții lui Erasmus; le jelesc acum pe cele ale scumpului [meu] frate; […] acum gloria supremului Dumnezeu îi ocrotește deopotrivă."

812. *C65/*414*:* "Ne-ai dat vremuri de restriște după bucurii [și] după risipirea norului, din nou, zile însorite și luminoase."

813. *C67*/421: "Îmi zdrobești, de aceea, sufletul prin chinurile de nesuportat ale alor mei și-mi tulburi liniștea prin nesecate lacrimi, dar, rogu-te, o, neagră Lumină, prin relele mele mie vrăjmașă, de-acum abține-te, vai! de la jalnicele morți și de la pierderile de neîndurat!"

814. *C42*/404: "Cât trăim, viața ne este supusă tuturor primejdiilor, suferințelor, relelor, dar toate durerile se sting în moarte."

815. *C47/*405: "Îndelungata suportare a relelor duce la o cale înstelată."

816. *NOHA*/204: "Însă nu vedem lămurit […] ce trebuie să facem ca, sleiți de suferințele de acum îndelungate, de nesomn [și] de lipsuri, să scăpăm de la o moarte timpurie."

817. *Ibidem*, p. 208: "Haideți, preaiubiții [mei] frați, îndurați orice suferință și primejdie ce vă mai rămâne cu inima fermă și dârză! […] Scurte vor fi chinurile ce le vom pătimi din partea barbarilor. Acele răsplăți cerești, pe care Dumnezeu le-a stabilit de la început celor care îi mărturisesc numele în credință și dragoste, sunt […] fericite [și] nepieritoare și nu se vor sfârși niciodată, în nici un veac."

818. *Ibididem*: "Și nici nu este îngăduit să blestemați pe cei care vă persecută, ci, urmând atât învățăturile, cât și faptele lui Isus Christos, să vă rugați neîncetat, împreună cu mine, pentru vrăjmașii noștri, ca să se întoarcă la adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu și la viața cea dreaptă."

819. V. *CCL*/I/LXXXVIII.

820. *NOHA*/214: "Dumnezeu, apărătorul virtuți și al pudorii, nu va lăsa nepedepsită această nemaiauzită și cruntă fărădelege, eu slujindu-l."

821. *Ibidem,* pp. 144-148: "Primind stăpânirea […] era frământat pe zi ce trecea tot mai mult și mai mult de pofta de mărire a regatului său și de a ataca acele popoare cu al căror ajutor Maternus purtase război împotriva sa și a alor săi, de a răzbuna jignirea suportată. A hotărât, prin urmare, să pornească, chiar de la bun început, împotriva Iliriei, Moesiilor, Achaiei, Macedoniei și Traciei, care înainte trimiseră lui Maternus trupe de întărire. […] Attila, amintindu-și, deci, că, prin participarea lor, neamului hunilor i s-a pricinuit o mare pierdere, invadând cu cea mai mare repeziciune provinciile acestora, le jefuiește, le devastează și le pustiește până departe."

822. *Ibidem,* p. 226: "Aducându-și aminte de înfrângerea catalaunică a alor săi, își muncea gândul cu ea, cugeta, își concetra toate puterile spre a găsi toate căile și modalitățile prin care să poată răzbuna dezonoarea acelei înfrângeri. Între timp, primind vestea morții lui Aëtius, convins că […] nu a mai rămas nimeni care să-l poată egala în putere, a decis să atace chiar cu cea dintâi ocazie Italia."

823. *Ibidem,* p. 230: "Poate că războiul catalaunic (ca să nu trec sub tăcere nici înfrângerea noastră, câtă vreme aduc vorba de eşecurile altora) a pricinuit cândva ceva pierderi aliaților şi confraților noştri de arme […]; totuşi, dacă veți compara numărul morților duşmanilor cu cei căzuți dintre ai noştri, vi se vor părea o glumă şi un joc cele ce am suferit față de aceia. […] Acum este […] timpul […] să ne revanşăm printr-o nouă vitejie şi pentru această înfrângere suferită odinioară."

824. *Ibidem,* pp. 244-246: "Hotărâse să ardă până la temelii […] Brixia, împreună cu toți cetățenii adăpostiți în ea, din cauza rănii pricinuite lui la porțile oraşului, în timp ce aceia se opuneau mai înverşunat asediului, dar a fost oprit şi în împlinirea aceastei intenții de prieteni."

825. *Ibidem*, p. 184: "Trasimundus, suportând foarte greu moartea tatălui său, găsind a doua zi între leşurile celor căzuți trupul părintelui său, mai întâi îl îngroapă cu cuvenita ceremonie regală, hunii urmărind aceasta din tabăra lor, apoi hotărăşte ca, la momentul potrivit, să invadeze cu trupele care i-au mai rămas, tabăra lui Attila, şi să răzbune prin sângele hunilor moartea tatălui său."

826. *Ibidem,* p. 190: "Norocul războiului […] cel mai adesea acordă spijin nu celor mai merituoşi sau mai îndrăzneți, ci celor pe bunu-i plac."

827. *Ibidem,* pp. 88-90: "ca, alungând duşmanul pentru a răzbuna prin arme dezonoarea ce i s-a făcut, să pună, prin vitejie, mâna pedomnie."

828. *Apud CCL*/II/22.

829. *Apud Ibidem,* II, p. 21.

830. *Apud Ibidem*, II, p. 22.

831. *Apud Ibidem,* II, p. 282.

832. *Apud, Ibidem,* I, p. XCII.

833. V. Johannes Sommer, Christianus Schesaeus – *Scrieri alese*, Ed. Junimea, Iaşi, 1988, cu trad. lui Traian Diaconescu, *Elegia IX*: "Acel care primul a născocit meşteşugurile criminale ale războiului // Abia gândesc că a fost născut din sânge muritor, // Aş crede că zodia vătămătoare a unui demon întunecos // A mijlocit atât de felurite căi ale morții."

834. *C65*/415-416: "Însă, după ce nesațul care îndeamnă la rele ia în stăpânire a regelui minte dornică de a domina, iar tratatul de binefăcătoare pace cu imperiul este încălcat, se iscă în timp războiul şi suferințele pierzaniei. Căci pământul italic tremură bântuit de spaima care te îngheață şi este stropit cu sângele a mulți bărbați. Acestor forțe ale regelui nu le rezistă înaltele ziduri, nici puternicele cetăți, nici vreo clădire fortificată. Piscurile semețe se năruie în jalnice ruine, iar mândrele case sunt făcute una cu josul pământ. Doamne, templele Tale, cinstite nenumărate zile în care a fost să fie cruțate cu blândețe, nu au rămas în siguranță, ci bogățiile din toate sfintele lăcaşe ale oraşului şi din celelalte locuri au fost pretutindeni prădate. Nu a existat nici o socotință, nici o îndurare pentru prieten nu a fost, nici o îngăduință pentru fratele drag. […] Între timp, răbdarea împăratului față de un asemenea dezastru depăşeşte

întru totul cuvioasa închipuire. Se gândeşte, într-un târziu, să alcătuiască pedepsitoare oşti de cavalerie, ca, înflăcărat, să stăvilească răul prin puternicul Marte."

835. *C1*/372: "Ți se vor oferi nenumărate subiecte mari, spre a le slăvi. Nu vor lipsi muzei tale faptele regelui. Căci stăpânul Europei a supus Libia cea întinsă şi pe neînfrânații gali; în curând, va anexa Asia. Evocându-ne sălbaticele lupte ale furibundului Marte, îi poți întrece pe poeții anticilor şi pe tine."

836. *C8/*376:"Adaugă că formezi un principe, într-adevăr, un spirit deosebit, încât să poarte război, să mânuiască arme […]. Ne înveți […] că, în toate timpurile, se cuvine liniştea păcii şi pietatea. […] Când, aşadar, vei proslăvi pe drept vitejiile lui Carol şi larii natali şi, totodată, faptele cele mari, încetează a şovăi şi a înfrâna iscusitele muze."

837. *C10*/377: "Mă tulbură tristele coşmaruri ale nemilosului Marte şi un tremur neîncetat îmi scutură cele mai ascunse oase."

838. *C32/*400.

839. *C68*/422: "Să fi semănat Erinnys şi Megaera un atât de sângeros război în adâncul inimii muritorilor, ca tine, secol ticălos şi meschin şi demn de ocară? // Ba hotarele italice le pustieşte, vai, călărețul păgân, devastând sfintele lăcaşuri, ba apriga cruzime a neamului turcesc ne extermină, oh, pe noi, panonii, atât de slăbiți deja şi cu puterile de odinioară frânte […] ba flotele, pline de tâlhari, ale ambilor duşmani tulbură apele, mării, ba stă ascunsă groaza în rărunchii noştri. Dogme false răspândesc deprinderi rele şi lipsite de pietate; de aceea, războiul, foametea şi ura dezbină, vai! țările noastre."

840. *NOHA*/102: "Pe vremea regelui Matei, în timp ce în Transilvania domnea Ştefan Báthori, turcii, trecând munții sub conducerea lui Bali-beg, s-au năpustit asupra Transilvaniei, după câte se spune, cu un număr de şaizeci de mii de călărești. Ştefan, adunând numaidecât toate acele oşti ale Transilvaniei de care dispunea, chiar chemându-l în ajutor pe Kinizsi Pál, comitele Timişului, îi întâmpină pe turci, peste aşteptările lor, pe această câmpie, unde atât masacrul s-a săvârşit de ambe părți, încât am auzit de la cei care au luat parte la bătălie că pârâul care curge prin mijlocul câmpiei s-a amestecat cu sânge."

841. *Ibidem,* p. 88: „Aici […] în timp ce într-o zi era condus cu cinste de tatăl meu şi de Horváth János de Vingarth, de la biserică la casa de oaspeți, un oarecare Jaksics Demeter, sârb de neamul său, sărind pe neaşteptate dintr-o ascunzătoare, l-a străpuns în trei sau patru locuri […], aproape în mâinile celor care îl însoțeau […]. Acest [ucigaş], crima fiind săvârşită, a fost luat la goană până la hanul din apropiere de mulțimea cea mare şi, norodul fierbând de mânie pentru încălcarea inviolabilității publice, a pierit şi el nenorocit, împuşcat de un plebeu din gloata care asedia clădirea."

842. *Ibidem,* pp. 134-136: „În toiul nopții, i-au atacat pe neaşteptate pe Maternus şi Detricus, retraşi atunci în corturile de lângă oraşul Potentiana şi cuprinşi de somn; aceştia, treziți de strigătele stranii ale hunilor, pe care le făceau auzite după obiceiul scitic, nu prea ştiau ce să facă, pe unde să scape, cum să țină piept duşmanilor.

Zăpăciți și militarii și aliații lor, nu mai puțin decât comandanții, de o asemenea năvală surprinzătoare a vrăjmașilor, au părăsit armele și tabăra. Hunii, urmărindu-i pe fugari, au ucis, au spintecat întreaga noapte, au nimicit totul cu sabia. Luminându-se de o nouă zi, pentru ca ei și oștenii [aliați], obosiți deja datorită măcelăririi din noaptea [trecută] a dușmanilor, să prindă puteri, hunii își așază tabăra în valea Târnok, nu departe de orașul Potentiana."

843. *Ibidem,* pp. 136-138: „Adunând […] oamenii de armă care mai supraviețuiau după masacru, […] înainte ca hunii să-și fi putut reface puterile sleite de recenta hăcuială, îi atacă chiar în valea Târnok […]. Romanii […] făceau un mare omor și măcel printre ai noștri […]. Bătălia devine, așadar, cumplită, masacrul, mare de ambe părți; câmpul se acoperă, în ambele locuri, de morți. Căsăpeala ține din zori până la apusul soarelui. […]. Se povestește că în această luptă au căzut o sută douăzeci și cinci de mii de huni […]. Dar se spune că au fost omorâți două sute zece mii de dușmani, în afara celor care au pierit în tabără."

844. *Ibididem*: "O luptă într-adevăr îndoliată și demnă de a nu fi dată uitării."

845. *Ibidem,* pp. 140-142: "Hunii, în locul unde se năpustiseră, rădeau totul, ucigând. […] Omoară pretutindeni pe toți fugarii pe care îi putuseră urmări. […] Atât sânge a curs pe locul de luptă, încât s-a îmbibat aproape tot câmpul. Nici hunii nu au dobândit o victorie ușoară și fără [jertfă de] sânge, căci se spune că au fost uciși patruzeci de mii dintre ei […]. Cea mai mare parte a inamicilor a pierit, în afară de puținii care putuseră scăpa prin fugă. După această bătălie, nu s-a mai îndrăznit nimic împotriva alor noștri […] de către […] dușmani, într-atât le-au fost slăbite și epuizate puterile prin măcelul și dezastrul celor două bătălii."

846. *C65*/416: "Nu puține trupuri ale bărbaților pier în crunte masacre, iar pământul musteşte de sângele vărsat."

847. *NOHA*/180-182: "După ce toți bărbații, de ambele părți, apărându-și cu străşnicie cinstea, soarta, viața și integritatea, s-au învălmășit în omor și sânge, așa măcel pricinuiesc și suferă și unii și alții, atât de sălbatic și de crunt, încât cu greu dăinuie în amintirea omenirii vreunul mai necruțător vreodată. Câmpul într-atât se acoperă de morți, încât, în cele din urmă, a fost de luptat deasupra leșurilor celor uciși. Atât amar de sânge, al oamenilor și al cailor, a fost vărsat, încât istoricii au relatat că pârâul care curgea în mijlocul câmpiei, umflat deodată de sânge, a luat cu sine, asemenei unui torent, trupurile morților. Se spune că în această bătălie au pierit de ambe părți ca la o sută optzeci de mii de oameni. […] Este destul de clar că această luptă a târât ambele popoare, datorită pierderilor și masacrului reciproc, aproape la limita dezastrului."

848. *Ibidem,* pp. 210-212: "Voi măcelăriți ca pe niște vite pe oricine în drumul vostru […]. Dacă nu hotărâți nici o măsură sălbăticiei voastre, ci vreți să înecați totul în cruzime, îndreptați-vă […] mânia împotriva mea, care sunt păstorul lor! Abțineți-vă mâinile de la vătămarea și masacrarea lor.!

849. *Ibidem*, p. 214: "Se năpustesc furioși asupra fecioarei Eutropia și a altor creştini care erau în templu și îi omoară pe toți, până la unul. […] După ce și-au

descărcat din plin, prin masacru sălbăticia asupra tuturor celor găsiți pretutindeni, atât în templu, cât şi în celelalte locuri ale oraşului, şi, după ce şi-au pus în gând prădarea şi jefuirea localității, au fost deodată loviți de cereasca mânie."

850. *Ibidem,* pp. 240-242: "Militarii, agățându-se din răsputeri de ziduri, într-un interval de trei ore ocupă oraşul, îl devastează, ucid peste tot tineri, maturi, bătrâni, nu se îndură de vârstă sau sex, cu excepția a puține femei, care erau atrăgătoare şi frumoase. […] Se spune că au pierit aici mai bine de treizeci şi şapte de mii de oameni."

851. *Ibidem,* p. 254: "[Attila] porunceşte ca el şi cei care erau pângăriți cu erezia ariană să fie omorâți."

852. *Ibidem*, p. 222: "Cum Attila, datorită puterii sporite a aceluia, nu îndrăznea să ridice pe față mâna asupra lui, îl prinde prin vicleşuguri pe răzvrătit, îl ucide şi porunceşte ca trupul să-i fie azvârlit în Dunăre."

853. *Ibidem*, p. 266: "Aceste două vlăstare regale, mânate de pofta de stăpânire, căutau să obțină puterea fiecare pentru sine. Adunând, deci, amândoi câte o mare armată, şi-au aşezat taberele în câmpia sicambriană. Ciocnindu-se aici oştile, atâta măcel s-a săvârşit, încât se spune că, de la Sicambria până la oraşul Potentiana, apa Dunării a curs amestecată cu sânge."

854. *Ibidem,* p. 212: "Cum […] sălbăticia hunilor se revărsa necruțător, chiar şi asupra celor adunați în sfânta clădire, divinul Nicassius începe să înalțe, ca înainte, rugăciuni […] către Dumnezeu şi, pe când cânta acel Psalm al lui David, *Sufletul meu cade la pământ*, fiind de îndată atacat de un oarecare satrap care îşi scosese sabia, este decapitat."

855. *Ibidem,* p. 214: "Au fost scriitori care au relatat că […] oraşul a stat […] multă vreme pustiu, sfințit prin moartea atâtor martiri, […] că cei mai mulți cetățeni, care se refugiaseră de teama tiranilor […], dându-şi seama de plecarea duşmanilor, s-au întors până la urmă în oraş şi au încredințat mormântului, cu multă jale şi lacrimi, trupul lui Nicasius, al Eutropiei şi al celorlalți martiri."

856. *Ibidem,* p. 218: "Coborând pe uscat, […] când dă să se apropie de oraş, ea este îndată atacată din toate părțile de huni şi, împreună cu tot alaiul însoțitorilor săi, masacrată fără milă. […] Colonia este vestită datorită moaştelor acestora."

857. V. *Ibididem*.

858. *Ibidem*, p. 206: "De care soiuri de cazne, la care acest biet popor al tău nu rezistă, nu ne va fi dat să suferim, datorită barbarilor, nenorociții de noi! Fie, sunt între noi câțiva răbdători la necazuri şi la torturi. Dar sunt mult mai mulți cei care, înfrânți de slăbiciunea omenească, chinuiți de groază şi de violență, să-L renege pe Dumnezeu."

859. *Ibidem*, p. 208: "Ispăşind acum, prin aceste chinuri de o clipă, păcatele cărnii de care suntem robiți, […] să ne împărtăşim din fericirea [vieții cereşti]. […] Scurte vor fi chinurile ce le vom pătimi din partea barbarilor. Acele răsplăți cereşti, nepieritoare. […] Aşadar, nici suferința, nici chinul trupului să nu vă înspăimânte."

860. *Ibidem*, pp. 88-90: "Mi-a scris zilele acestea din Ungaria că fusese făcut voievod al Munteniei […] [dar] că [boierii] munteni […] l-au alungat, tăindu-i o parte din nas, că speră, totuşi, în îngăduinţa lui Dumnezeu pentru că, alungând duşmanul, are de gând să răzbune prin arme dezonoarea ce i s-a făcut, ca, prin vitejie să pună mâna pe domnie."

861. *Ibidem*, pp. 128-130: "Simánd […] are mai toţi locuitorii şchiopi, orbi, oameni fie cu picioarele, fie cu braţele răsucite, fie însemnaţi cu vreo altă meteahnă a trupului […]. Nu prin voia naturii sunt mutilaţi astfel, ci, după cum se zvoneşte, copiii abia născuţi sunt fie orbiţi de părinţi, fie li se răsucesc oasele şi ligamentele membrelor […]. Si se folosesc de acest însemn, ca să fie scutiţi de alte poveri, pe care trebuie să le suporte ceilalţi maghiari şi ca […] să-şi facă traiul şi câştigul […] prin cântece de cerşetori."

862. V. *Ibididem*.

863. *C17*/381: "Corpul mutilat pe care-l priviţi este fără cap fiindcă evlavia a retezat acest cap; el [acest om] a fost trunchiat în timp ce lupta cu duşmanul turc; […] Acest Paulus, zis Bakyth, şi-a asumat, nestrămutat, orice îndatorire de bărbat viteaz şi armele mele."

864. *Ibididem:* "Deşi i s-a tăiat deja capul, eu îl voi uni totuşi cu capul său. Daţi, deci, tristele rămăşiţe adâncului pământului, dar sufletul său însuşi este ocrotit la sânul meu."

865. *Apud EGU*/69.

866. *Apud CCL*/II/153.

867. *Apud Ibidem*, II, p. 252.

868. *Apud Ibidem,* II, p. 282.

869. *Apud Ibidem*, I, XXXI, şi pp. 184-185.

870. *Apud Ibidem,* I, p. 41.

871. *Apud Ibidem,* I, p. CI.

872. *C7/*375: " Este o imensă pietate a glorifica cenuşile îngropate şi ce este de condamnat dacă îi cinsteşti pe cei foarte mari? A-i înfrumuseţa pe merit cu renume, pentru propria lor virtute, aceasta îi poartă pe vestiţii poeţi, mereu mai puternic spre stelele cerului, câtă vreme scriu despre bărbaţii cei buni. // Francisce, nu-ţi fie teamă să-ţi acordezi lira la virtuţile pioase ale lui Erasmus – dulce mândrie a Olandei – care s-a stins. Dacă Homer nu ar fi îmbrăţişat în vers măiestria vestitului Agamemnon sau Ahile, regii şi conducătorii prea puţin ar putea acum să urmeze cu sârguinţă memorabilele lor fapte. […] Chiar tu însuţi îţi vei dobândi în toate un remarcabil renume, în timp ce-l vei slăvi pe Erasmus cu neobosita-ţi liră."

873. *C8*/376: „Astfel, prin renumele lui, şi tu vei fi vestit."

874. *C1*/375: „Dragostea mea sinceră pentru tine mă îndeamnă, Cornelius, să-ţi arăt cele ce vor fi întru faima ta. […] Nu vor lipsi muzei tale faptele regelui. Căci stăpânul Europei a supus Libia cea întinsă şi pe neînfrânaţii gali; în curând, va anexa

Asia. Evocându-ne sălbaticele lupte ale furibundului Marte, îi poți întrece pe poeții anticilor şi pe tine."

875. *C2*/373: „Cu cât bunul renume al stăpânului va dăinui mai mult, şi faima ta va creşte. Voi încerca aceasta, dacă poeziile mele pot face ceva, şi întreaga posteritate va slăvi aceste fapte ale tale.

876. *C58*/409: „căruia mândra coroană glorie-i dădu şi renume."

877. *C65b*/417: „Acela [Erasmus] s-a bucurat de recunoaşterea unei vestite faime, pentru că a fost ocrotitorul şi sprijinitorul studiului."

878. *C70*/424: „ […] această lume nu are nimic mai vestit [decât Erasmus]."

879. *C22*/393: „ […] iar faima să[-ți] tindă către îndepărtatele stele."

880. *C14*/369: „În acest mormânt odihneşte Clara atât în fapt, cât şi ca nume; pe aceasta, pe când trăia, o îmbrățişase cu ardoare credința."

881. *NOHA*/22-24: „Întorcându-se de aici foarte glorioşi, cu ajutorul armelor au silit toată Asia să le plătească tribut."

882. *Ibidem,* p. 150: „Zi de zi veneau la el, din diferite părți ale lumii, mai mulți regi şi popoare atrase, în parte, de faima numelui, vitejiei şi gloriei sale în ale războiului, care străbătuse deja aproape întreaga lume, în parte, socotind că […] el va dobândi de-acum deprinderi mai omeneşti."

883. *Ibidem,* p. 154: „Zidurile sale au fost făcute […] una cu pământul, ca, în amintirea numelui lui Attila, să se deschidă cale de acces tuturor muritorilor."

884. *Ibidem,* p. 174: „Ce ar fi mai nedemn de gloria noastră, dobândită deja prin victorii numeroase şi mărețe decât acest soi de fugă? Se ştie că întotdeauna este mai bine şi mai frumos a muri cu demnitate […] decât a duce o viață netrebnică şi plină de umilință."

885. *Ibidem*, p. 192: „Aşa cum i se cuvine unui bărbat viteaz, am curajul să înfrunt neabătut toate pericolele, dacă este cu putință să se aleagă din cutezanță niscaiva glorie. Aş considera, însă, că vom dobândi nu doar un mai mare folos, ci chiar un renume mai mare dacă, duşmanii fiind deja împrăştiați şi puşi pe fugă […], ne vom păstra ca atare rămăşițele trupelor pentru țelul nostru viitor şi pentru apărarea imperiului nostru."

886. *Ibidem*, p. 236: „ca nu cumva resitența acestui singur oraş să-i umbrească gloria, în plină floare deja în întreaga lume, datorită isprăvilor fără număr, strălucit înfăptuite."

887. *Ibidem*, pp. 248-250: „Invincibile rege, mare era pe vremuri gloria romanilor, cuceritorii întregii lumi. […] Cu cât a scăpătat pentru noi aura virtuții, cu atât a sporit pentru tine […]. Deşi faima virtuții şi a vitejiei tale a pătruns deja mai în toate colțutile lumii, totuşi […] acestea toate nu pot să-ți ofere o mai mare glorie în fața întregii posterități, decât este pe cale să-ți dăruiască această zi de azi."

888. *Ibidem,* p. 254: „[Le spune] că, de aceea, dacă ei consideră suficiente renumele şi faima cucerită până acum de el pentru ei, el s-a hotărât să se întoarcă […] în Ungaria, sălaşul menit odihnei sale şi a alor săi."

889. *Ibidem,* pp. 256-258: „Nemulţumit, aşadar, cu fala deja dobândită în atâtea fapte săvârşite, […] se gândea zi şi noapte ca, după ce a biruit deja Europa, să-şi îndrepte forţele împotriva Asiei, Asiriei [şi] Egiptului, socotind că puţină mărire şi putere a fost obţinută de el, dacă nu îi simt şi acele teritorii ale lumii vitejia şi armele şi dacă nu i se supun."

890. V. *EGU*/42.

891. Expresia îi aparţine lui Eugenio Garin, v. *EGU*/50.

892. *Apud Ibidem*, p. 66.

893. *Apud CCL*/III/210.

894. *NOHA/*248: „Attila, ca nu cumva militarii deprinşi cu truda şi cu neîncetata săvârşire a faptelor să se lenevească din cauza tihnei şi a răgazului, îl desemnează pe un oarecare Zowar, care, primind o parte a armatei sale, devastează Apulia, Calabria şi acele teritorii ale Italiei care se învecinează cu Adriatica."

895. *Ibidem,* p. 230: „Acum este, deci, timpul, vrednici aliaţi şi militari, să ne revanşăm printr-o nouă vitejie chiar şi pentru această înfrângere suferită odinioară. Ceea ce se va şi întâmpla, fără îndoială, dacă nu veţi prefera să lânceziţi în trândăvie."

896. *Ibidem,* p. 238: „Nu se ferea nici el însuşi de primejdii, adesea înconjurând călare zidurile oraşului, ca să cerceteze unde ar fi mai uşor de trecut, în vederea cuceririi aceluia. Şi astfel, cum într-o bună zi tăcerea celor asediaţi şi pustietatea zidului îl ispitiseră să se apropie mai mult de muri, deodată l-au atacat nişte duşmani înarmaţi, ţâşnind pe neaşteptate din galeriile şi canalele subterane, săpate sub ziduri, spre a-i surprinde pe huni. Attila, deoarece nu era nici o şansă de scăpare, nici prin fugă, nici prin vreun ajutordin partea alor săi, ci numai prin propria sa putere şi vitejie, ca să nu moară nerăzbunat, se aruncă neînfricat asupră-le şi, omorând doi, cum ceilalţi, văzându-i înverşunarea, nu l-au mai atacat nechibzuit, s-a întors nevătămat la ai săi."

897. *Ibidem,* p. 244: „Attila considera ruşinos ca nişte trupuri atât de vânjoase şi potrivite mai mult militării decât câştigului prin acest soi de reprezentaţie şi prin jocuri fără rost să ducă o viaţă lâncedă şi nefolositoare […]. Porunceşte ca, mai întâi, trupurile revărsate din cauza mâncărurilor îmbelşugate din timpul trândăviei să fie slăbite printr-o hrană săracă […], prin cumpătare şi exerciţiu. Serviciile şi vitejia acestora le-a folosit pe urmă în nenumărate acţiuni militare."

898. *Idem,* p. 26: „Din toate triburile – din care aveau o sută optzeci – au ales şase căpetenii, bărbaţi virtuoşi atât la trup cât şi la suflet şi însemnaţi între ai lor prin viţă veche: pe Béla, Keme şi Kadicsa, fiii lui Csele, din tribul Szemény, iar din tribul Kadár, pe Attila, Keve şi Buda, fiii lui Bendeguz. Aceştia, recrutânddin tot tribul câte zece mii de oşteni, au alcătuit o armată de un milion optsute de mii de oameni. Şi […] ca să nu trăiască fără legi […], au desemnat un anume bărbat, cu numele de Kadár, care se distingea între ceilalţi prin înţelepciune şi sârguinţă, să-i conducă în ale legiuirii şi slujirii dreptăţii."

899. *Ibidem,* p. 270: „Sunt împărţiţi în comitate: Ciuc, Gheorgheni, Târgu-Secuiesc, Orbai şi alte câteva; pe acestea le numesc ei înşişi *regiuni* sau mai degrabă

scaune. În acestea îşi desemnează căpitani sau protectori dintre cei care sunt de familie mai veche, mai înstăriți şi mai puternici, pe care îi numesc în limba lor *főszékely* [secui-şef – lb. mgh.]. Pe aceştia îi slujesc, se tem de ei şi îi cinstesc. Dacă s-ar ivi ceva duşmănos împotriva lor, urmează steagurile acestora. Ei au suprema putere de a-i judeca, de a-i convoca şi de a hotărâ împreună cu ei asupra chintesenței în orice lucru."

900. Petrarca, *apud EGU*/28.

901. *Apud Ibidem*, p. 41.

902. V. *Ibidem*, pp. 43-46.

903. V. *Ibidem*, p. 45.

904. V. *Ibidem*, p. 69.

905. *Apud Ibidem*, p. 163.

906. V. *Ibidem*, pp. 186-187.

907. V. romanul picaresc anonim *Viața lui Lazarillo de Tormes*, romanul de aceeaşi factură al lui Mateo Aleman, *Guzman de Alfarache*, teatrul lui Lope de Vega, dar şi operele unor scriitori ca Machiavelli, Aretino, Sebastian Brant, Thomas Murner (cu a sa *Descântarea nebunilor*), Johann Fischart, Margareta de Navarra, urmând pe Boccaccio, Rabelais sau Pleiada.

908. V. Poggio Bracciolini, *Dialogurile din 1450*, în *EGU*/40.

909. V. *Ibidem*, p. 88.

910. V. *CCL*/II/21.

911. *Apud Ibididem*.

912. V. Erasmus, *Querela pacis* (*Jeluirea păcii*), 1517, apud *CCL*/II/22.

913. *C11*/378: „Şi să nu te tulbure dacă nenorocitul popor s-a înspăimântat; ceresc este cel a cărui grijă ți-a fost încredințată."

914. *C45*/405: „[…]Era curat în tot sufletul său. De aceea, a obținut dreptul de a judeca în sfatul secret al regelui Carol şi de a da sentințe plebei care se plângea."

915. *NOHA/*52: „acestuia, poporul îi zice *orgă*."

916. *Ibidem*, p. 146: „[Aceştia aveau] o statură nu prea înaltă, dar chipul şi privirea [le erau] înspăimântătoare, barba lungă şi părul neîngrijit. Îmbrăcămintea [o aveau] din blănuri lățoase, după obiceiul scitic. Erau înspre spaima tuturor popoarelor cu aceste însemne, pe care – păstrate până în vremea căpeteneiei Géza […] – hunii le-au respectat în toate incursiunile lor."

917. *Ibidem,* p. 196: „[Attila a] pornit […] spre locul luptei […] prezentând sacrificii lui Marte, după obiceiul neamului său, şi făcând ceremonios mai multe jurăminte prielnice înfăptuirii cu succes a celor ce urmau."

918. *Ibidem,* pp. 268-270: „Cu greu rabdă ca familia şi casa lor să se amestece prin căsătorie cu neamuri străine; sunt de departe diferiți în obiceiuri, rituri şi legi de ceilalți maghiari. Pentru a-şi lămuri părerea sinceră şi voința de zi cu zi, în afară de

folosirea hârtiei şi a cernelii ori a literelor celorlalte limbi, scrijelează anumite semne pe beţişoare de lemn, ceva cu înţeles între ei; pe acestea, astfel încrustate, le folosesc drept răvaşe sau scrisori către prieteni şi vecini."

919. *Ibidem,* p. 64: „Se spune că, ziua, el îşi hrănea poporul cu cuvântul Domnului, iar noaptea, mergând în pădurea vecină, căra pe umeri lemne şi îi ajuta pe cei săraci şi le slujea."

920. *Ibidem,* p. 206: „De care soiuri de cazne, la care acest biet popor al tău nu rezistă, nu ne va fi dat să suferim, datorită barbarilor, nenorociţii de noi! Fie, sunt între noi câţiva răbdători la necazuri şi la torturi. Dar, sunt mult mai mulţi cei care, înfrânţi de slăbiciunea omenească, chinuiţi de groază şi de violenţă, să-L renege pe Dumnezeu."

921. *Ibidem*, p. 200: „Pe Attila l-a impresionat că sărmana femeie s-a aruncat plângând la picioarele sale, precum şi numărul atâtor copii mici şi, poruncindu-i să se ridice, a ajutat-o cu propriile sale mâini. Pe urmă, oferindu-i multe daruri, ca să-şi crească fetiţele […], îi porunceşte să se întoarcă acasă."

922. *Ibidem,* p. 192: „Ce soartă te va aştepta, dacă […fratele tău], prin bunăvoinţă, dărnicie şi alte momeli, va ademeni de partea sa inimile celor din popor, care se înclină la orice adiere a sorţii?"

923. *Ibidem*, p. 92: „populaţia este strâns unită în privinţa membrilor săi, războinică, dispunând de arme."

924. *Ibidem,* p. 88: „Acest [ucigaş], crima fiind săvârşită, a fost luat la goană până la hanul din apropiere de mulţimea cea mare şi, norodul fierbând de mânie pentru încălcarea inviolabilităţii publice, a pierit şi el nenorocit, împuşcat de un plebeu din gloata care asedia clădirea."

925. *Apud EGU*/40.

926. *Apud Ibididem.*

927. *Apud CCL/*II/17.

928. *Cf.EGU*/40.

929. *Apud Ibidem,* p. 153.

930. V. în ****Antologia gândirii româneşti*, trad. I.S. Firu, Ed. Politică, 1967, vol. I, *passim*.

931. *C22/*386: "[…] Supremul Cârmuitor al Olimpului ceresc a hotărât pentru fiecare legile sale şi a dat precise îndreptăţiri."

932. *NOHA*/26: "Şi, ca o asemenea mulţime, care ducea cu sine soţii, copii, pe toţi ai casei, turme şi cirezi, pentru a-şi căuta un teritoriu, să nu trăiască fără legi şi ca să aibă între ei un apărător al ordinii şi al dreptăţii, au desemnat un anume bărbat, cu numele de Kadár, care se distingea între ceilalţi prin înţelepciune şi sârguinţă, să-i conducă în ale legiuirii şi slujirii dreptăţii, litigiile ivite fie să le potolească, fie să le judece, să-i pedepsească pe cei necinstiţi, pe ucigaşi, pe tâlhari, dar mai ales pe hoţii care la huni au fost la fel de urâţi ca duşmanii lor."

933. *Ibidem,* p. 28: "Aşa s-a întâmplat că, deşi la început toți erau socotiți în aceeaşi măsură nobili, cei care încălcaseră edictul erau considerați robi, ca nobilimea să fie separată de plebe."

934. *Ibidem*, p. 150: "A hotărât să consolideze regatul prin legi, gândind că legile nu sunt mai puțin necesare întăririi stăpânirii decât armele."

935. *C11*/378: "[…] Mă rog să fii cel care îşi aminteşte şi de sufletul sfios şi de îndatoririle sale, neîncetat."

936. *C16*/381: "Fericit acela care va fi putut oferi o asemenea viață soției şi-şi va fi îndeplinit şi ale sale îndatoriri."

937. *C17*/381.

938. *C45*/405: "Ca legat, îşi îndeplinea pe de-a-ntregul orice datorie, cât de grea."

939. V. B. Castiglione, *Curteanul*, *apud CCL*/I/190.

940. *C2*/372: "Şi tu, Villega, îl îmbogățeşti prin virtuți pe stăpân, îl slujeşti pe cel ilustru, îl sprijini şi îl respecți. Să nu te necăjească faptul că el te-a primit astfel şi pentru muncă şi pentru sfatul tău drept şi serviciul tău. Stăpânul este fericit prin soarta ta, dar fericit eşti şi tu, care îi porți de grijă, nu fără laudă, stăpânului. Cu cât bunul renume al stăpânului va dăinui mai mult, şi faima ta va creşte."

941. V. Pietro Aretino, *Lettere*, Milano, 1960, trad. C.D. Zeletin, *apud CCL*/I/207.

942. *C76*/428: "Din timp la curte să se prefacă cine a conduce pofteşte. […] Hulesc rostirea adevărului aceia de la curte care doresc să nu-l ştie."

943. *Apud CCL/*II/19.

944. *C76*/428: "Exilate să fie de la curte corectitudinea, cinstea şi sinceritatea. […] Lâncezesc virtuțile, iar demența pe toate le stăpâneşte la curte."

945. *Cf. CCL/*III/201.

946. *C76*/428: "Oricine doreşte cinstită tihnă să plece de la curte."

947. *C35*/401: "Când vei aprecia aceste scrieri ale mele, îmbinate cu puțină înțelepciune, te gândeşte că îndatoririle de la curte nu îngăduie pagini mai cizelate."

948. *C20*/383: "Mai adaugă că, dacă pare că s-a păstrat ceva talent, şi pe acela care a rămas mi-l îngrădeşte datoria de la curte."

949. V. scrisoarea din 10 dec. 1531, în trad. lui Firu-Albu, *apud CCL*/III/237-238.

950. *NOHA*/48-50: "[…] Un oarecare sol al turcilor […], cuprinzând cu privirea frumusețea şi spendoarea acelui loc, precum şi nesfârşita mulțime a palatinilor – atât din curtea de jos, cât şi din cea de deasupra, unde era regele – purtând veşminte țesute cu fir de mătase, argint şi aur şi (după cum este obiceiul oamenilor noştri) marea lor parte fiind împodobită cu cingători şi săbii argintate precum şi cu coliere de aur, fu deodată pătruns de o asemenea admirație şi uimire, încât şi-a uitat întreaga solie."

951. *Ibididem*: "Din cauza căutăturii aceluia, care, datorită ochilor săi mari, însângerați parcă, vâra spaima în cei ce-l priveau."

952. *Ibidem*, p. 144: "din cauza ochilor strălucitori, răspândind prin însăşi căutătura [lor], o anumită severitate."

953. *Ibidem,* p. 50. "[a fost] încărcat, din generozitatea, regelui cu daruri minunate."

954. *Ibidem*, p. 152: "Celor ademeniți de desăvârşita omenie şi bunăvoință a sa şi celor care au aflat despre ea, Attila le-a împărțit cu generozitate daruri de preț."

955. *Ibidem*, p. 146: "[Cortul] pe care însuşi îl folosea era din mătase, împodobit cu aur şi perle întrețesute, cu pietre prețioase interpuse; stâlpii săi [erau] din aur; legăturile şi încheieturile de îmbinare ale acelora le decorau briliante. Celălalt, în care erau ținuți caii, [era] pe de-a-ntregul din mătase. Patul în care dormea, apoi obiectele de [servit] masa şi [cele] pentru ospețe şi de bucătărie, şeile, falerele şi restul podoabelor cailor [erau] meşteşugite din aur şi perle."

956. *Ibidem*, p. 48: "În inima acesteia, se înalță o fântână, meşteşugită cu negrăită artă din marmură roşie, cu chipurile sculptate ale muzelor. Din vârful ei, silueta unui Cupidon aşezat pe un burduf de marmură, presează în afară apa care, deopotrivă de gustoasă şi de rece, adusă aici pe conducte din izvorul muntelui învecinat, curge din țevi, cu un vesel clipocit, pe un taler de marmură, iar de acolo, într-un bazin circular. Din această fântână, la porunca vestitului rege Matei Corvin […], curgea vin, ba alb, ba roşu, […] introdus cu măiestrie pe conductă, mai sus la poalele muntelui."

957. *C65*/416: "Între timp, răbdarea împăratului față de un asemenea dezastru depăşeşte întru totul cuvioasa închipuire. […] Atunci, Cezarul cheamă laolaltă popoarele înarmate şi în putere de luptă şi le porunceşte să închege tabăra împărătească. Ba vădeşte vitejeasca îndemânare a unui neobosit oştean, ba îndeplineşte toate îndatoririle unui vrednic comandant."

958. V. ed. cit., p. 105: "Ambele, şi rege bun şi puternic luptător."

959. *Apud EGU*/17.

960. *Apud Ibidem*, p. 22.

961. V. Machiavelli, *Principele*, 1532, *apud CCL*/I/141 *sqq*.

962. V. mărturisirea lui Pandolfo Collenuccio, *apud EGU*/61.

963. *NOHA*/220: "În jurul Mării Britanice şi Baltice sau Germanice trăiau numeroase popoare, cărora nu le era pe atunci prea mare teamă de puterea lui Attila. Aşadar, […] alege câțiva comandanți care […] să-i treacă pe toți prin sabie şi foc."

964. *Ibidem,* p. 246: "îi promite că va determina […] ca el să poată stăpâni curând, fără efort şi primejdie, oraşul Roma, Italia întreagă şi Africa."

965. *Ibidem,* p. 250: "Haide, aşadar, preaputernice rege, care te-ai obişnuit până astăzi să-i biruieşti pe alții, învinge-te acum pe tine însuți."

966. *Ibidem*, pp. 256-258: "se gândea zi şi noapte ca, după ce a biruit deja Europa, să-şi îndrepte forțele împotriva Asiei, Asiriei [şi] Egiptului, socotind că puțină mărire şi putere a fost obținută de el dacă nu îi simt şi acele teritorii ale lumii vitejia şi armele."

967. V. Coluccio Salutati, *De saeculo et religione, apud EGU*/35.

968. *Apud CCL*/II/148.

969. *Apud Ibidem*, II, pp. 143-144.

970. *NOHA*/246: "Attila spune că într-adevăr îi cruță pe cei umili."

971. *Ibidem*, p. 254: "Attila îl aruncă în lanțuri pe arhiepiscopul Ioannes şi, acceptând de la acela i de la cetățenii din Ravenna şaizeci de mii de mărci de aur, porunceşte ca el şi cei care erau pângăriți cu erezia ariană să fie omorâți."

972. *Ibidem*, p. 180: "Pe ostrogoți îi aşază, cu o parte a aliaților, pe flancul drept; porunceşte ca regele Valamirus să fie în fruntea lor. Aripa stângă o alcătuieşte din gepizi şi din partea rămasă a aliaților; de aceştia porunceşte să se îngrijească regele Ardaricus. În front îi pune pe ceilalți regi mai mici, cu militarii [lor] înarmați. El însuşi, cu grosul oştirii alor săi, se stabileşte alături de steaguri. Ariergarda armatei o consolidează cu şirul tinerimii de aleasă putere, pentru ca vrăjmaşii, bizuindu-se pe mulțimea proprie, să nu-i poată înconjura pe ai săi pe la spate."

973. *Ibididem*: "De partea adversă, flancul stâng îl deține Aëtius, cu trupele romanilor. Teodoricus cu vizigoții, pe cel drept. Pe Sangibanus, regele alanilor, fiindcă trezise de mai demult bănuiala de [a vrea] să treacă [de partea] lui Attila şi să predea stăpânirii aceluia Aureliana, oraşul său de reşedință, îl închid în coloana de mijloc."

974. *Ibidem*, p. 240: "căci zidul, ros de puterea focului, se spune că s-a prăbuşit de la sine."

975. *Ibididem*: "Porunceşte ca cei răniți să fie aduşi în tabără şi ca pe cei osteniți să-i schimbe [alții] noi."

976. *C71*/426: "N-a existat sub cerescul soare alt [om] însemnat, mai presus de acest Desiderius Erasmus. Cine să măsoare rara acuitate a geniului cu care era dăruit prin har divin?"

977. *C70*/424: "Precum socot, ai auzit de al lui Erasmus zeiesc nume, decât care această lume nu are nimic mai vestit. […] A fost cel dintâi astru al acestui univers. […] Lumea nu i-a [mai] încăput văditul geniu."

978. *C17*/381: "Niciodată sufletele stricate nu [poartă] sălbatice războaie pentru mine […]. Acest Paulus, zis Bakyth, şi-a asumat, nestrămutat, orice îndatorire de bărbat viteaz şi armele mele. Deşi i s-a tăiat deja capul, eu îl voi uni totuşi cu capul său."

979. *NOHA/*240: "Asediații, de asemenea, apărau fiecare, cu un curaj cu nimic mai prejos, posturile lor, oraşul, pe sine, viața lor, precum şi a soțiilor şi copiilor lor; nu uitau că nu le rămâne altminteri nici o speranță de a trăi, decât dacă pot respinge inamicul […] şi păstra oraşul prin forță şi eroism."

980. *Ibidem*, p. 102: "Atât de mare a fost pioşenia acestui distins bărbat față de ai săi care au fost ucişi de duşmani, în timp ce-şi apărau patria."

981. *Apud EGU*/28.

982. *Apud CCL*/I/LIV.

983. *Apud Ibidem*, III, p. 99.

984. *Apud Ibidem*, I, p. 35.

985. V. *EGU*/172.

986. *C70*/424: "Aşa i-a întrecut prin mândra-i virtute pe toţi bărbaţii, precum soarele obişnuieşte să întreacă stelele cerului."

987. *C5*/374: "Virtutea sa cu greu duce lipsă de vreunul [de vreun elogiu]."

988. *C7*/375: "Francisce, nu-ţi fie teamă să-ţi acordezi lira la virtuţile pioase ale lui Erasmus."

989. *Ibididem*: "[poeţii] încearcă să-i elogieze pe bărbaţii cei buni pentru virtutea lor"; "însăşi virtutea […] lui Erasmus trăieşte de acum de-a pururi"; "atât de mare fu această virtute a bărbatului, încât [ale sale cărţi] sunt în siguranţă [în faţa pieirii]"; "pietate"; "dulce mândrie"; "eruditul Erasmus".

990. *C23*/394: "Apelles a pictat doar imaginea trupului, nu a putut reda frumoasele virtuţi ale sufletului."

991. *C13*/379: "Acesteia virtutea şi credinţa dătătoare de viaţă i-au conferit acest nume."

992. *C22*/393: "Şi vârste bogate în virtuţi adaugă-ţi […]. Să te îngrijeşti, mai cu seamă, de virtute."

993. *Ibidem*, p. 392: "Este de datoria voastră, sfinte duhuri, să-l dăruiţi îndată cu pioasă dragoste de virtute pe acest gingaş nou-născut"; "Îi vei întrece în virtute pe ambii tăi părinţi."

994. *NOHA*/26: "au ales şase căpetenii, bărbaţi virtuoşi la trup şi la suflet […], însemnaţi între ai lor."

995. *Ibidem*, pp. 164-166: "[Dumnezeu], ca să-i readucă, prin tine îmboldiţi, la modestie, măsură, dreptate, afecţiune şi înţelegere reciprocă, la cumpătare, la dărnicie faţă de cei nevoiaşi, la preţuirea celor cinstiţi, la ascultarea adevărului […] şi la preocupări demne şi la alte virtuţi, precum şi la credinţa Sa cea adevărată […], şi la o viaţă dreaptă, a pus acum sabia Sa în mâinile tale."

996. V. Girolamo Cardano, *apud CCL*/I/255.

997. *NOHA*/168.

998. *Ibidem*, p. 178: "Vom obţine victoria fără preţul unei mari primejdii, dacă vom lupta împotriva duşmanilor cu aceeaşi *vitejie* şi uniţi în suflet" [s.n.].

999. *Ibidem*, p. 216: "[…] Aethereus, fiul regelui anglilor, [era] puternic înflăcărat de frumuseţea, *virtutea* şi obiceiurile unicei fiice a regelui Britaniei, a cucernicei Ursula" [s.n.].

1000. *Ibidem*, pp. 172-174: "[Aşa] am venit în acest loc, preacinstiţi confraţi de arme, încât să nu avem putinţa de a pleca de aici decât [cu ajutorul] *vitejiei* [*virtuţii*] şi a *armelor*" [s.n.].

1001. *Ibidem*, p. 228: "Când mă gândesc în sinea mea la vitejia voastră, preabunii

[mei] comandanți şi bravii [mei] militari, la ardoarea pentru faptele războinice a sufletului vostru şi, totodată, la câte popoare, neamuri, provincii, regate am supus stăpânirii mele bizuindu-mă pe vitejia, forțele şi sprijinul vostru, în fine, la câte victorii am obținut pe tot cuprinsul pământului, nu pare să merite osteneala nici să vă îndemn, nici să vă stârnesc prin prea multe [vorbe] la ceea ce sunteți îmboldiți de însăşi firea, hotărârea şi vitejia voastră."

1002. *Apud EGU*/66.

1003. V. Annibale Romei, *Discorsi divizi in sette giornate*, Verona, 1586.

1004. V. acest punct de vedere la *CCL*/I/LXXXIX.

1005. *Apud Ibidem*, III, p. 249.

1006. *C76*/428: "Exilate să fie de la curte corectitudinea, cinstea şi sinceritatea."

1007. *C65b*/417: "Acestuia [lui Matheus] onestitatea i-a păstrat rangul [şi] în vicisitudinile războiului."

1008. *C71*/426.

1009. *NOHA*/174: "Dacă ne-am hotărî […] să ne retragem treptat […], ce ar fi mai dezonorant, […] ce mai puțin potrivit numelui de scit, detemut în întreaga lume, ce mai potrivnic virtuților şi vitejiei strămbunilor noştri, decât acest soi de fugă?"

1010. *Ibidem,* p. 226: "Aducându-şi aminte de înfrângerea catalaunică a alor săi, îşi muncea gândul cu ea, cugeta, îşi concentra toate puterile spre a găsi toate căile şi modalitățile prin care să poată răzbuna dezonoarea acelei înfrângeri."

1011. *Ibidem*, p. 160: "Aëtius […] îl atrăsese în asociere de război […] tot spunându-i că neamul goților a suferit odată din partea hunilor o mare […] dezonoare."

1012. *Ibidem*, p. 204: "Cinstea însăşi ne-ar îndemna, de fapt, ca, rezistând până la ultima suflare a vieții [în fața] unui inamic atât de crunt, să nu ne lepădăm, din teama morții, de statornicia, vitejia [şi] credința noastră, de-ar fi vreo speranță de a salva oraşul."

1013. *Ibididem*: "Ce leac [ar mai fi] pentru noi, cărora, sleiți fiind de suferințele de-acum îndelungate, de nesomn [şi] de lipsuri, ni se pare că, în afară de sufletul pe care abia ni-l tragem, de oase şi de pielea zbârcită de nesfârşita foame, puțin ne-a mai rămas […] din demnitatea de om."

1014. *Ibidem*, p. 174: "Se ştie că întotdeauna este mai bine şi mai frumos a muri cu demnitate […], decât […] a duce o viață netrebnică şi plină de umilință."

1015. *Apud EGU*/60.

1016. *Apud CCL*/I/76-77.

1017. *Apud EGU*/167.

1018. Despre noblețe v. *Ibidem, passim*.

1019. V. *Ibidem*, pp. 88-89.

1020. *Apud CCL*/II/252.

1021. *Apud Ibidem*, I, p. LXXV.

1022. *Apud Ibidem,* I, XCIII.

1023. *Apud Ibididem*.

1024. *Apud Ibidem*, I, p. 154.

1025. *NOHA/*26: "Au ales şase căpetenii, bărbaţi […] însemnaţi între ai lor prin viţă veche."

1026. *C66*/420: "M-a născut, dintr-o viţă mult vestită, pământul de peste munţi al străbunilor."

1027. *C29/*399: "Cu toate că eşti mai sărăntoc decât Irus, te fuduleşti, totuşi, neîncetat; deşi de origine umilă, din casa unui tată fără căpătâi, şi deşi eşti obişnuit să duci un trai mizer, ah! oare chiar şi aşa arunci cu batjocura în toţi?"

1028. *C13*/379: „Aici zace cea însemnată şi prin sânge nobila, căreia virtutea şi credinţa dătătoare de viaţă i-au conferit acest nume."

1029. *C22*/388: „[Între ei se află] şi voievodul Mailat, avându-şi originea în stirpea neamului [*sic*!] roman; de aici îţi tragi şi tu numele."

1030. *Ibidem*, p. 393: "Mărite copile, [tu], cel întru virtute născut din părinţi de renume, [tu], pe care îl împodobesc şi îl înnobilează însemnele părinteşti, […] întrece-i prin pietate pe vestiţii tăi părinţi, iar evlavia ta plină de ardoare veşnic să lumineze!"

1031. *NOHA*/28: "Deşi la început toţi erau socotiţi nobili în aceeaşi măsură, cei care încălcaseră edictul erau consideraţi robi, ca nobilimea să fie separată de plebe."

1032. *Ibidem*, p. 270: "Cu toţii vor să fie consideraţi nobili ca unii care sunt urmaşi ai vechilor huni […]; nu rabdă ca cineva dintre ei să fie mai presus decât libertatea. Cel mai mic de-al lor are acelaşi prestigiu între ei ca cel mai mare."

1033. *Apud EGU*/156.

1034. *C48*/406.

1035. *C70*/426: "Se va cădea, deci însemnată cu o neagră pietricică această zi, care a răpit lumii noastre o atât de scumpă podoabă."

1036. *C72*/427: " […] Domnul atotputernic l-a ridicat la înaltele ceruri, pentru a-l reda cetelor cereşti ale celor divini."

1037. *Ibididem*.

1038. *Ibididem*: "Prefer să trăieşti la mine."

1039. *NOHA*/38.

1040. *Ibidem*, p. 42: "Acest câmp a fost desemnat pentru adunările de veche tradiţie ale alor noştri şi pentru alegerea regilor Ungariei, precum şi a palatinilor căci, potrivit obiceiului nostru, ei deopotrivă sunt aleşi aici, unde ai noştri ţin şi alte întruniri publice."

1041. *Ibidem*, p. 46: "În biserica sa […] trebuie unşi şi încoronaţi regii şi reginele de arhiepiscopul de la Strigoniu, altminteri nu sunt consideraţi legitimi."

1042. *Ibidem,* pp. 52-54: "Aceasta [fortăreaţa] este condusă, după un obicei străvechi, de două căpetenii regale, nu numai conform hotărârii regelui, ci şi prin votul

întregului regat. […] cei doi pârcălabi se leagă prin cel mai puternic jurământ să nu scoată, spărgând pereții, diadema regală din această cetate altfel decât prin unanima hotărâre a întregului regat şi a regelui, ceea ce nu s-a obişnuit a se face altădată decât doar la încoronarea regelui şi a reginei. Prin aceşti pârcălabi sunt înlocuiți alți doi prefecți ai cetății, din care fiecare, pe toată durata unei jumătăți de an, stă de pază veghind diadema regală şi, cu prețul vieții, în tot acest timp nu îndrăzneşte să-şi scoată de acolo piciorul până ce tovarăşul său nu îl schimbă în post."

1043. *Ibidem*, p. 100: "Pe aici năvăleau adesea turcii în Transilvania, spre cea mai mare nenorocire a lor."

1044. *Ibidem*, p. 134: "oraş […] situat între câmpia amintită [Százhalom] şi localitatea Tétény, pe malul aceluiaşi râu [Dunărea], remarcabil pentru aşezarea sa şi pentru alte avantaje."

1045. *Ibidem*, p. 170: "Aşadar se îndreaptă în mare grabă spre Câmpia Catalaunică sau Maură, despre care Sabellicus susține că se întinde, nu departe de Tholosa [Toulouse], pe o lungime de două sute şi pe o lățime de şaptezeci de mile galice."

1046. *Ibidem,* p. 198: "[…] Tholosa [era] în acea vreme reşedința lui Trasimundus, situată la hotarele Galiei Narboneze, nu departe de poalele munților Pirinei, pe malul râului Garumna [Garônne]; oraşul este până astăzi bogat populat, vestit datorită arhiepiscopiei, academiei şi activității negustorilor."

1047. *Ibidem*, p. 224: "de la cuptoarele pentru varul care era obținut odinioară aici, prin arderea pietrei de var."

1048. *Cf. EGU*/18-19.

1049. *Apud Ibidem*, p. 58.

1050. V. *Ibididem.*

1051. *Apud Ibidem*, p. 164.

1052. V. *Ibidem*, p. 142.

1053. Este "lectura" lui E. Garin privitoare la aprecierea pe care o face Telesio atitudinii predecesorilor şi a contemporanilor. V. *EGU*/180.

1054. V. aceeaşi "lectură" a lucrării lui Campanella, *Apologia lui Galilei*.

1055. *NOHA*/116.

1056. *Ibidem*, p. 118.

1057. *Ibididem*: "nici vinul care se stoarce din ea [vița sălbatică] nu este mai puțin savuros decât cel pe care l-am văzut scos la vânzare la nişte belgieni şi m-am convins, obținut din sol natural şi avut de localnici."

1058. *Ibidem*, p. 124: "Între aceştia se află unii lungi de peste douăsprezece picioare."

1059. *Ibididem*: "Sunt şi ape termale […] erupând pe alocuri cu atâta forță, încât pun în mişcare mori de cereale."

1060. *Ibidem*, pp. 124-126: "[…] Gerendi Miklós, episcopul Transilvaniei, mi-a

scris […] că un țăran a găsit nu demult, în preajma Abrudului […] o asemenea bucată de aur, de mărimea unei pâini țărănești, cu greutatea mai mare decât cea a o mie șase sute de ducați.”

1060 b. Frumusețile și bogățiile acestor meleaguri l-au inspirat și pe marele poet umanist german de expresie latină al Transilvaniei Christian Schesaeus, care deplânge *Ruinele Panoniei*: “[…] Hunul, plecând de la codrii ce ard, i-a zis țării *Ardealul*; // înconjurată de munți și stufoase păduri, se mai cheamă // *Țara de cealaltă parte a silvelor*, cum se cuvine. // Pline de rod și cirezi și în struguri mănoase meleaguri! // Scormone sânul pământului asprul miner și adesea // Pietre bogate în aurul strălucitor el îi smulge. // Crengi de metal dau lăstare ca arborii și din adâncuri // Sarea mai albă ca neaua, arama și fierul sunt scoase, // “Lâna de aur”, de-aceea îi spune barbarul potrivnic. // Chiar Alcinou ar fi gata s-o creadă vestita-i grădină. // Peștii solzoși, feluritele turme de fiare sătule // De pretutindeni răsar și-n arcane de codru arcașul // Mi le vânează pe rând – zburătoare sau sălbăticiune. // Blândă e vremea ce-o dăruie cerul ogoarelor sale, // Nu sunt năprasnice geruri, nici arșițe pustiitoare. […] // Multe orașe se-nalță păzite de falnice ziduri, // Toate semețe, de parcă-s mărețe palate romane” [s.n.]. (V. traducerea lui I. Acsan în *CCL*/III/252 *sqq*.) Concurând arta lui Nicolaus Olahus, Schesaeus vorbește despre Sibiu, Mediaș, Sighișoara, Brașov, Bistrița, Hațeg, Sebeș, Alba Iulia; amintește victoria lui Iancu de Hunedoara de la Sibiu (1442), a cărei cetate, după cum Olahus comparase reședința lui Matei Corvinul cu palate din capitala parisiilor, o vede demnă de “Viena crăiască”: “Mlaștini și iazuri înconjură până departe cetatea, // Noile șanțuri și turnuri înalte ce prin zidărie // Și așezare se pot măsura cu Viena crăiască.” Evocă și faimoasa bibliotecă brașoveană, precum Olahus pe cea corvină (v. *Ibididem*).

1061. V. Rabelais, *apud CCL*/II/148.

1062. *NOHA*/44: “Tot aici, în trei sau patru locuri […] sunt ape termale sub cerul liber, toate miraculos de tămăduitoare […], în care obișnuiau să se spele țăranii și cultivatorii de viță-de-vie, rămânându-le afară doar capul și umerii. Aceasta oferă privitorilor, oarecum, perspectiva unui tablou al învierii universale, pictat pe pereții unui lăcaș sfânt.”

1063. V. Erasmus, *Elogiul nebuniei*: “A fi smintit cine ar smulge măștile, piesa nu ar mai avea rost.” (*apud CCL*/I/CIII).

1064. C22/385-387: “Întâmplător, [deunăzi] mă așezasem suspinând la umbră verde, deplângând tristele, cernitele funeralii ale fratelui meu. Pe aici curge, cu un plăcut clipocit, un râu cristalin, alinându-mi durerile inimii cu dulcele [său] susur. Aici, sub frunzișul umbros, începe privighetoarea să dea glas vechilor, întristătoarelor sale tânguiri. Pretutindeni, alte gureșe păsări se străduiesc, care mai de care, să întreacă această cântăreață printr-un pătrunzător ciripit. // Atunci, trupul se cufundă într-o nemărginită jale, iar în blânda lumină somnul biruie ochii. […] Îmi pare – bietul de mine – că Apollo, cu buclele sale, stă înainte-mi; el ține lira în mâna dreaptă, în stânga, săgeți. Îl însoțiseră driadele și surorile cele învățate și grațiile în veselă horă – dulci zeități. // […] «Ce-ți chinuiești inima – zise – cu plânsul nemilos și-ți petreci astă viață

jelind? […] Tu chiar zămisleşte un gând mai bun decât infiripata jale şi slăveşte nounăscutul prin cântări.»"

1065. *Ibidem*, p. 389: „Între aceste repezi căi de apă se zăreşte domeniul numit Rendva, al lui Emericus al nostru. Chiar aici, sute de brazde sunt trase cu plugurile, iar bogatele păşuni răsună de mugetul vitelor fără de număr şi sunt aici miei behăind neîncetat, iar caprele încing lupte, încrucişându-şi coarnele."

1066. *NOHA*/146: "Folosea o sabie destinată lui, cum însuşi credea, prin voia zeilor. Căci, după ce într-o noapte văzu în somn că este înarmat de Marte, în ziua următoare, careva din oştenii de rând îi aduse o sabie de pe întinsul câmpului, găsită întâmplător în timp ce mergea pe urmele unei viţele rănite. Acest lucru i-a întărit peste măsură încrederea în visul său de mai înainte."

1067. V. la Giordano Bruno, în *De immenso* şi *De l'infinito*, *apud EGU*/193 *sqq*.

1068. *C60*/410: "Te salut sfântă zi! Întăreşte speranţa mântuirii noastre, [tu], care descătuşezi luminoasă uşile întunecatei temniţe! Prin învierea lui Christos, tu ne făgăduieşti nestrămutată izbăvire […]."

1069. *C3*/373: "Prealuminate principe, salut sosirea-ţi binecuvântată, pentru că te întorci la noi prosper şi nevătămat. Inimile nespus de vesele ale tinerilor şi întreaga mulţime a bătrânilor îl aclamă pe fericitul episcop revenit. […]. Fă, deci, întreit supreme episcope, să îndreptăţeşti prin aceste curate obiceiuri ale tale speranţa noastră în tine!"

1070. *C70*/425: "Ea tânjea mereu, cu sufletul înflăcărat, să-l vadă pe marele Erasmus […], însă Lachesis [i-]a rupt urzeala sorţii."

1071. *C22*/392: "Tu îndreptăţeşte cea mai mare speranţă a tatălui şi a mamei [tale] şi neamul ţi-l vei înălţa la suprema onoare."

1072. *NOHA*/88-90: "A scris […] că speră totuşi în îngăduinţa lui Dumnezeu pentru că, alungând duşmanul, are de gând să răzbune prin arme dezonoarea ce i s-a făcut, ca prin vitejie, să pună mâna pe domnie."

1073. *Ibididem*: "Astfel îl poartă pe om speranţa şi obişnuiesc să se schimbe împrejurările vieţii omeneşti. Anturajul stăpânirii cu greu poate fi sigur undeva, însă, în vremea noastră, cu atât mai puţin în Moldova."

1074. *Ibidem*, p. 174.

1075. *Ibidem*, p. 202: "Pe când Attila se pune să asedieze mai straşnic oraşul şi nu mai rămâne nici o speranţă de mântuire, o parte suspinând din inimă, o parte lăcrimând, se grăbesc umili la acela [la Nicasius]."

1076. *Ibidem*, p. 204: "Va trebui să îndurăm una din aceste [rele] dacă, sau ajutaţi de divinitate, sau prin sfaturile tale, preabunule părinte, nu ni se va arăta înaintea ochilor vreo speranţă de a înlătura primejdia din [calea] noastră."

1077. *Ibidem*, p. 208: "Dacă, urmându-I învăţăturile, Îl vom sprijini, cât putem, din toată inima, şi dacă vom năzui cu sinceră speranţă la viaţa cerească promisă, nu ni se va întâmpla nimic atât de grav în acest trai lumesc, încât să nu putem suporta prin nestrămutata credinţă în El."

1078. *Ibidem*, p. 240: "[…] Nu uitau că nu le rămâne altminteri nici o speranţă de a trăi, decât dacă pot respinge inamicul […] şi păstra oraşul prin forţă şi eroism."

1079. *Ibidem,* p. 16: "Cei vechi vorbesc despre două Sciţii: una situată în Europa, cealaltă în Asia, cele două fiind separate de fluviul Tanais [Don]. Cea de dincolo de Tanais este numită Asiatică şi, începând de la Munţii Riphaeici şi Hiperboreici, se întinde spre Răsărit de o parte şi de alta a Muntelui Imaus […], în fine, înturnându-se către Apus pe ţărmul Mării Caspice, se termină la mlaştinile Mării Azov şi, înspre Marea Neagră, în preajma Munţilor Caucaz. Iar cealaltă, care se numeşte Europeană, se află dincoace de Tanais. Aceasta, începând din locuri nordice aproape necunoscute, se sfârşeşte peste crestele riphaeice şi hiperboreice, înspre Miazăzi, cu Tracia […]. Aşadar, că maghiarii se trag fie din Sciţia Asiatică […], fie din cea Europeană, n-aş crede să aibă multă însemnătate. Este destul de limpede că ei provin din Sciţia."

1079 b. *Ibididem*.

1080. *Ibidem*, p. 44.

1081. *Ibidem*, p. 62.

1082. *Ibidem*, p. 79.

1083. *Ibidem*, p. 106: "cu catedrala [sa] vestită prin miracole datorită locului de veci al regelui Sfântul Ladislau."

1084. *Ibidem*, p. 100.

1085. *Ibidem*, p. 116: "Dacă semeni grâuşor […], datorită pământului bun [şi] umed, [el] se transformă în grâu cu bob ales."

1086. *Ibidem*, p. 118: "Viţa sălbatică are […] şi corzi [mai lungi] şi boabe mai mari decât cea domestică sau cultivată."

1087. *Ibidem,* p. 126.

1088. V. pe larg la *EGU*/176 *sqq.*

1089. *NOHA*/112: "Acestea le-am auzit demult de la servitorii […] banului acestui ţinut."

1090. *Apud EGU*/94.

1091. *C60*/411: "Zadarnic [fu] numele de Gabriel ce-l aveai, fiule, dacă atât de repede fugi, răpit, la stele."

1092. *C65*/416: "Şi, semnele prevestitoare fiind favorabile, urmând sfintele steaguri ale lui Carolus, se îndreaptă cu toţii, într-un suflet, spre tabăra ştiută."

1093. *NOHA*/150: "Attila, […] cutremurat de semnul rău că, din senin, corturile i s-au năruit deodată, dând liber armatei […], el însuşi, pentru a nu petrece fără rost […] nici acest răstimp care rămânea până la bătălia de purtat, a hotărât să consolideze regatul prin legi."

1094. *Ibidem,* pp. 168-170: "Chiar şi cu toată inferioritatea armatei, decide să înfrunte sorţii bătăliei, numai să-l vadă pe Aëtius ucis, precum însuşi nădăjduia. Cruzimea acestui război o prevestiseră multe semne. În acel an, Luna a trecut prin

două eclipse; foarte multe oraşe s-au năruit dintr-odată, din cauza unui cutremur de pământ; cerul, brăzdat înclinat de săgeți de foc întretăiate, s-a deschis într-un hău sângeriu; [vreme de] câteva nopți, s-a văzut, deasemenea, o cometă îndreptându-şi razele către Apus. Mulți muritori se îngrozeau de aceste arătări."

1095. *Ibidem,* p. 140: "Folosea o sabie destinată lui, cum însuşi credea, prin voia zeilor. Căci, după ce într-o noapte văzu în somn că este înarmat de Marte, în ziua următoare, careva din oştenii de rând îi aduse o sabie de pe întinsul câmpului […]."

1096. *Ibidem*, p. 232: "Când, gata de drum, se suia pe cal, se spune că un corb zburând dinspre Răsărit s-a aşezat pe umărul său drept şi că apoi s-a înălțat atât de mult în văzduh, încât a dispărut din văzul tuturor. Înveselit de acest semn, Attila purcede îndată la drum."

1097. *Ibidem*, pp. 238-240: "Apoi, în ziua următoare, în timp ce Attila, neliniştit şi îngrijorat din cauza repetatelor atacuri întreprinse în van, călărea, după obiceiul său, în jurul zidurilor oraşului, a văzut că o barză îşi are cuibul în vârful unui turn; de aici chiar pasărea îşi ducea în cioc puii încă golaşi, unul după altul, în stufărişul din vecinătatea oraşului. După ce Attila rămăsese cugetând îndelung la priveliştea acestui lucru, se pare că a spus în cele din urmă alor săi că pasărea, presimțind ruinarea care amenință deja oraşul, pregăteşte siguranța puilor ei. Căci faptul că se mută cu puii în stufăriş înseamnă că oraşul va ajunge în curând în mâinile sale şi barza, presimțind răul ce va să vină, vrea ca puii să-i fie feriți, să nu fie mistuiți, nu peste multă vreme, odată cu oraşul, în incendiu sau sub dărâmături. Călăuzit, aşadar, de această prevestire, Attila începe chiar în aceea zi să stăruie mai hotărât în asedierea acestui oraş."

1098. *Ibidem,* p. 252: "om cu un veşmânt mai maiestuos, cu un venerabil păr cărunt [şi] care strângea o sabie."

1099. *Ibididem*: "că aşa s-a cuvenit şi a trebuit să facă."

1100. *Ibidem,* p. 248: "[Attila era] neliniştit de întâmplarea lui Alaric, regele goților, despre care aflase că, după ce cucerise şi prădase înaintea sa acel oraş, a murit pe neaşteptate."

1101. *Ibidem*, p. 260: "În acea noapte în care murise Attila, se spune că Marcianus, împăratul de la Constantinopolis, a văzut în somn că arcul lui Attila a fost frânt."

1102. *Ibidem*, p. 264: "Moartea sa au prevestit-o numeroase semne. În ziua nunții sale, calul pe care îl folosea în bătălii drept cel mai bun şi cel mai credincios, fără nici un semn vădit al vreunei boli prealabile, deodată a murit. Chiar şi Mycoltha, logodnica [sa], dând să intre în iatac, atât de tare şi-a lovit piciorul drept în prag, încât, din cauza grozavei dureri, a fost nevoită să se aşeze o vreme. Înaintea morții lui, vreo douăzeci de nopți s-a arătat o cometă, spre răsăritul soarelui de primăvară. De asemenea, se spune că pe când Attila se întorcea din Italia în Panonia, pe firul râului Lycus, care curge între rheți şi vindelici, o oarecare femeie călare, posedată de duhuri, i-a strigat de trei ori cu o voce înfiorătoare: «Îndărăt, Attila!»."

1103. V. *EGU*/191-192.

1104. *C7*/375: "Cărțile [sale] nu cad pradă pieirii celei umilitoare."

1105. *Ibididem*: "Totuşi, chiar tu însuţi îţi vei dobândi în toate un remarcabil renume, în timp ce îl vei slăvi pe Erasmus cu neobosita-ţi lră."

1106. *Ibididem*: Dacă Homer nu ar fi îmbrăţişat în vers măiestria vestitului Agamemnon sau Achile, regii şi conducătorii prea puţin ar putea acum să urmeze cu sârguinţă memorabilele lor fapte."

1107. *C8*/376: "Dacă măreaţa faimă a lui Carol va dăinui peste văzduhuri, crede-mă, şi muza ta va fi nepieritoare."

1108. *C26*/396: "Poeţii să-ţi tânjească nemuritorul nume. Fă ca numele lui Danus al tău să dăinuie mereu!"

1109. *C53*/408: "Măreţ, întotdeauna va fi slăvit în lumea largă, cât timp Istrul îşi varsă apele repezi în mare, cât stelele cerului, prin strălucire, umbrele şi cât caii lui Phaeton vor trage soarele."

1110. *C58*/409.

1111. *NOHA*/250: "Prin nimic [altceva] nu poţi ajunge mai aproape de nemurire […] şi [nu poţi] fi mai asemănător lui Dumnezeu, decât prin cruţarea celor smeriţi şi prin împărtăşirea [lor] din blândeţea ta."

1112. *Apud EGU*/97-98.

1113. *Apud Ibidem*, p. 99.

1114. *Apud Ibidem*, p. 113.

1115. *Apud Ibididem*.

1116. *Apud Ibidem*, p.158.

1117. Apud Ibidem, p. 194.

1118. *Apud CCL*/II/52-53.

1119. *NOHA*/164.

1120. *Ibididem*: "ţine în mâna Sa toate cele ale muritorilor, încât nu este posibil a pătrunde ceva din nemărginita Sa înţelepciune."

1121. *Ibidem,* p. 166: "Atât îţi va îngădui să te foloseşti de această putere pământească a ta, cât Îi va fi în voie, ca să fii convins că, fără voinţa lui Dumnezeu, nici cuget, nici înţelepciune, nici forţe, nici o putere nu vei avea şi că toate, nu doar cele lumeşti, ci chiar şi cele cereşti, depind de un semn al Lui Însuşi."

1122. *Ibidem*, p. 202: "Am preţuit blândeţea lui Dumnezeu mai presus de toate lucrurile muritorilor, din toate timpurile."

1123. *Ibididem*: "Toată această nenorocire ne-a fost trimisă de El din cauza păcatelor noastre."

1124. *Ibididem*: "dacă ne vom întoarce la un trai mai curat, Dumnezeu ori îi va îndepărta din nou pe duşmani de pe umerii noştri, ori îi va face mai îndurători şi mai omenoşi."

1125. *Ibidem,* p. 208: "Acele răsplăţi cereşti pe care Dumnezeu le-a stabilit de

la început celor care îi mărturisesc numele în credință şi dragoste sunt, pe cât de inaccesibile simțurilor omeneşti, pe atât de fericite [şi] nepieritoare."

1126. *Ibidem*, p. 164: "cât îngăduie bunătatea Sa."

1127. *Ibidem*, p. 206: "Se află, totuşi, răsădit în mine ceva din darurile lui Dumnezeu; aceasta mărturisesc că am primit-o, în întregime, ca pe o binefacere, din generozitatea şi blândețea Lui față de mine […], nu datorită meritelor mele, ci prin propria Sa bunătate. […] Nu aveți de ce să atribuiți puterilor mele ceea ce este darul lui Dumnezeu."

1128. *Ibidem*, p. 210.

1129. *Ibidem*, p. 214.

1130. *C22*/393.

1131. *Ibididem*.

1132. *Ibidem*, p. 392: "Bun venit, copile, bun venit, o, tu, cel care fi-vei biruitor întru mulți ani […] şi vei purta până la stele cuvenitele elogii ale patriei, iar oamenii vor cânta faptele tale de vitejie."

1133. V. Ermolao Barbaro, *Epistolae, orationes et carmina*, Florența, 1943, vol. I., p. 96, *apud EGU*/46.

1134. *Apud Ibidem*, p. 68.

1135. *Apud Ibidem*, p. 76.

1136. V *CCL*/I/2-3.

1137. Pentru conceptul de *libertate*, v. *EGU*, *passim*.

1138. V. *CCL*/II/275 *sqq*.

1139. V. Giossuè Carducci, *Reflecții despre Renaştere*, în *Scrieri alese*, Ed. pentru literatură universală, 1964, pp. 246 *sqq*.

1140. V. *CCL*/I/LXII.

1141. V. scrisoarea din 10 dec., 1531, *apud Ibidem*, pp. 237-238.

1142. NOHA/272: "Când constată că cineva de-al lor a comis ceva […] împotriva libertății, pe care ei o consideră, pe drept mai de preț decât toate lucrurile muritorilor […], lipsindu-l pe acesta de drepturi şi de avut, îi dărâmă casa până la temelii. Şi, dacă pot avea prilejul, îl ucid."

1143. *Ibidem*, p. 270: "Şi nu se îngrijesc să folosească de avantajele libertății, căci nu rabdă ca cineva dintre ei să fie mai presus decât libertatea."

1144. *Ibidem,* pp. 270-272: "Nu plătesc bir numănui, nici regelui, nici altora […]. Nu se supun, după rege, nimănui, decât voievodului Transilvan […]. Ce-i drept, chiar şi față de acesta sunt adesea îndărătnici."

1145. *Ibidem*, p.76: "Oraşul Oroszi […] este locuită numai de [oameni] liberi. Ei nu au nici o altă sarcină, decât că sunt datori să asigure din sânul lor uşierii regelui şi reginei. [Sunt] un popor devotat, nu se cunoaşte să se fi săvârşit vreodată vreo trădare

de vreun slujitor din [rândul] lor, oricât de nestingherit intră în dormitorul regelui şi reginei."

1146. *Ibidem*, p. 272: "Astfel, secuii nu au uitat nici până acum […] vechea libertate a sciților."

1147. *Ibidem*, p. 172: Astăzi trebuie ori să câştigăm, cu ajutorul zeilor, o strălucită victorie, dacă nu vrem, mai degrabă, să ajungem într-o robie mai cruntă decât moartea, ori să murim cu toții, până la unul."

1148. *NOHA*/168.

1149. V. Coluccio Salutati, *De saeculo et religione, apud EGU*/35.

1150. V. *EGU*/41.

1151. V. *Ibidem*, p. 51.

1152. V. *Ibidem*, p. 88.

1153. V. Pico della Mirandola, lucrarea publicată sub titlul *De hominis dignitate*, Florența, 1942, pp. 101-145, *apud EGU*, pp. 104 *sqq*.

1154. V. *EGU*/196 *sqq*.

1155. V. Francesco Petrarca, *Rime*, Ed. Univers, 1970, în româneşte de Eta Boeriu.

1156. *C10*/377: "Dar sufletul nu mi se odihneşte la vreun câmp verde."

1157. *C22*/386.

1158. C33/400: "Păstrează viu chipul împăratului Augustus, pentru care cea mai mare glorie a fost cea a blândei păci."

1159. *C65b*/417: "[…] Mândria păcii le era amândurora egală, căci ei duceau, liniştiți, o viață fericită".

1160. *C68*/422: "Acest veac, atât de corupt, răpeşte, îndepărtează, suprimă sfânta pace."

1161. *C65*/414: "Ne-ai dat […], după risipirea norului, din nou, zile însorite şi luminoase."

1162. *Ibidem*, p. 415.

1163. *NOHA*/204: "Nu ne este necunoscut nici chiar că ne va fi mai folositor să suportăm şi să înghițim pentru scurtă vreme aceste neajunsuri ale asediului, ca pe urmă să ne bucurăm împreună cu soțiile şi cu copii noştri de dorita pace şi de libertate, decât să ne aruncăm din laşitate şi nevolnicie, fără a ne împotrivi duşmanilor, într-un pact [cu ei] şi în acea necurmată robie."

1164. *NOHA*/250: "Poporul roman […] vine smerit la tine, să-ți ceară pace şi să se supună de bună-voie tuturor condițiilor de pace pe care le voieşti."

1165. V. *EGU*/93.

1166. V. Giordano Bruno, *Opere italiane*, pp. 136 *sqq*, *apud EGU*/198.

1167. V. Alberti, *Il trattato della pittura*, 1913, pp. 13, 43, 49, 95, *apud EGU*/67.

1168. V.B. Castiglione, *Il Cortegiano*, Florența, 1894, vol. I, p. 26, *apud EGU*/115.

1169. V. Girolamo Fracastolo, *Naugerius*, în *Opera omnia*, Veneția, 1584, *apud EGU*/157.

1170. V. *EGU*/175.

1171. V. Erasmus, *Elogiul nebuniei*, Paris, 1511; Basel, 1515; Buc., 1959, apud CCL/II/9.

1172. V. ed. cit., în traducerea lui Ştefan Bezdechi, p. 11.

1173. V. *CCL*/I/24.

1174. *NOHA*/52: "Acest palat […] este într-atât împodobit cu construcții scumpe, încât […] numai chiar în Luteția, în capitala parisiilor […] am văzut o singură încăpere asemănătoare acestora şi sălilor de la Buda, măiestrită, cu grinzile şi tavanul aurite."

1175. *Ibidem*, p. 40: "Cea mai mare parte a volumelor era alcătuită din [foi de] pergament, legate în mătase, cu cotorul şi închizătoarea ferecate în argint, în aur strălucitor. […] Conducătorul […] ["ucenicilor copişti deprinşi cu pictura"], Felix Ragussinus Dalmațianul, […] [era] priceput chiar şi în ale picturii."

1176. *NOHA*/106.

1177. *Ibididem.*

1178. *Ibidem*, p. 52: "un valoros instrument muzical".

1179. *C22*/391: "Calninus stă acolo, acoperit cu pietre prețioase şi purpură, şi ține în ambele mâini câte o cupă – dăruitele răsplăți ale vitejiei din zilele de odinioară – pocalele mentoree măiastru lucrate cu mâna."

1180. *Ibidem,* p. 390: "Oferiți pruncului prinosul de preț al artei."

1181. *Ibidem*, pp. 390-391: " Şi păşim peste vestitele praguri în casa cea cuvioasă, pe care, chiar înaintea intrării, o luase cu asalt, strălucind în mătăsuri şi veşminte de la Ebrul cel lacom sau pe care le-a dat Franța bogată [şi] Anglia, o nesfârşită mulțime de oameni, fiecare aşteptându-şi gazda. Şi ciocnesc cupe cu darul scump al lui Bacchus, bătând pământul cu picioarele în [ritm] de trei-patru. Servitorii întețesc aplauzele, iar slujnicele îi urmează. Şi, pe deasupra, ziua întreagă o împlinesc prin cântece; iar casa, acoperită în interior cu tapete pictate, cu verdeață şi, dintre flori, cu viorele şi trandafiri răspândea plăcut parfum de scorțişoară şi de nard scump şi de boabe de tămâie şi de şofran înmiresmat. […] Distinsele, vestitele doamne şi frumoasele copile stăteau la un loc cu corul de fecioare. // […] Apoi, ne îndreptăm către castul pat al doamnei, acoperit cu neprihănite viorele şi trandafiri de purpură. Un aşternut îngrijit ales şi un văl lucrat fin cândva cu mâna împodobeau patul conjugal. Întreaga odaie scăpăra de ornamente aurii şi de verzi smaralde înşirate şi prinse de pat […]. Apoi Lucina, cum a văzut că tocmai trecem pragul, grăi cu glas cucernic aste versuri […]."

1182. *C23*/394.

1183. *C32*/400: "Lui, Galia întreagă i-a dat oştirile amuțite."

1184. *C33*/400: "Pentru el, cea mai mare glorie a fost cea a blândei păci."

1185. V. Pontano, *Dialoghi*, Florența, 1944, pp. 238-239 şi *passim*, *apud EGU*/75.

1186. V. Ficino, prefața la traducerea din Plotin, *apud EGU*/92.

1187. V. EGU/152.

1188. V. J.C. Scaligero, *Poëtices libri septem*, 1594, *apud EGU*/156.

1189. *Apud EGU*/158.

1190. *Apud Ibididem*.

1191. V. *Ibididem*.

1192. V. comentariul lui E. Garin în *EGU*/159.

1193. V. *EGU*/204.

1194. *Apud* CCL/II/41.

1195. V. *Ibidem*, II, p. 295.

1196. V. *Ibidem*, II, p. 299.

1197. V. Francesco de Sanctis*, Op.cit*., p. 321.

1198. V., printre mulți alții, la Lorenzo de Medici, Torquato Tasso şi Francesco Berni.

1199. *Apud CCL*/I/290.

1200. *NOHA*/212: "Capul său, chiar despărțit de trunchi, nu a întrerupt sfânta cântare, ci a dat glas acestui [cânt] al psalmistului [David] – *Înviază-mă, Doamne, după cuvântul Tău!*"

1201. *C10*/377: "Darurile fecioarei Pallas, ale grațiilor, şi ale Thaliei celei învățate, cum bine ştii, cer tihnă delină."

1202. *Ibididem*: "Sufletul nu mi se odihneşte la vreun câmp verde."

1203. *C35*/402: "nu i-a fost dată tihna studiului, ci spaima cea mare a caznelor şi a vremii de restrişte."

1204. C20/382-383: "Laurii lui Phoebus nu mi-au încununat tâmplele şi setea nu mi-a fost ostoită de izvorul lui Pegasus. Nici nu-mi amintesc să mă fi cuprins vreodată dulcele somn unde se află dumbrava Parnasiană şi cea a Pieridelor; învălmăşitele îndeletniciri legate de lucrurile grave nici chiar în frageda tinerețe nu-mi dădeau plăcute clipe de răgaz, încât să pot fi un asemenea poet precum doreşti şi să pot crea, într-un stil armonios, poeme îngrijite. Chiar dacă această faimoasă imagine a virtuții stăruise cândva, nu fără apreciere în privința talentului meu, datorită vremurilor de restrişte şi îndelungatei lipse de exercițiu, ea mi s-a stins demult în suflet, pe de-a-ntregul. […] Adaugă că, dacă pare că s-a păstrat ceva talent, şi pe acela care a mai rămas mi-l îngrădeşte datoria de la curte. // Priceperea noastră nu a îndrumat-o pământul italic şi nici Grecia cea vestită nu ne-a oferit culte şcoli. Nici chiar Germania sau oraşul care a fost denumit după numele lui Gracchus nu ne-a modelat deprinderile. Nici învățatul ținut al Brabantului nu mi-a dăruit dascăli, nici Franța spirituală ale sale grații. Dacă se află ceva [talent] în noi – mărturisim că acesta este foarte plăpând -, ni l-au strecurat pe ascuns tăcutele cărți."

1205. *Ibididem*: „Nu există, deci, nici un motiv pentru care să fiu asemuit de tine cu Janus Pannonius, în graiul căruia se găseşte atâta farmec."

1206. *C35*/401-402: „[Grăieşte] cel care bea cu gura abia întredeschisă licoarea castalidelor şi pe care Thalia cea învățată nu-l încălzeşte la sân şi cel căruia nu i-a fost dată tihna studiului."

1207. *C64/*413: „[…] Pe mine, cel revenit, să mă salute Phoebus şi înțeleptele surori să-mi atingă cu mâna plectrele date."

1208. *Ibididem*: „Mă înlănțui de tine, frate, printr-un asemenea dar, punând la cale întru veşnicie legătura prieteniei. De aceea, pe mine, cel revenit, să mă salute Phoebus şi înțeleptele surori să-mi atingă cu mâna plectrele date. Iar zeițele să pună de acum capăt [şi] liniştii [tale] nedorite, ca şi acea amuțită liră a ta să prindă glas. […] Mă rog, fie ca prin muze şi Apollo să răsune de acum şi lira ta cea nemuritoare şi mândră."

1209. C63/412: "Ai dat la iveală poeme meşteşugite din acel izvor cabalin al licorilor, în care obişnuieşti, priceput, să le scalzi. Dacă mi-ai trimite pe frumoasa Phiala sau un verde smarald, nu mi-ar putea fi mai pe plac decât poezia. Am, aşadar, prietene, de ce să doresc a-ți aduce mulțumiri pe măsură pentru înseşi dulcile versuri."

1210. C48/406: "Carole, care eşti vrednic de a fi socotit printre tovarăşii de seamă, talentul tău îl sprijină Phoebus Apollo. […] Îmi trimiți daruri care, scăldate în scumpa licoare pieridă, întăresc legământul prieteniei. […] Să ne întrecem, aşadar, amândoi în sarcini asemănătoare şi, înțelepte Carole, în pioşenia sufletelor, totodată. Să primenim prin scrieri neîntrerupte ataşamentul dobândit şi să netezim calea norocoasă a grațiilor. Să fie aşa: cuvântul scris de mâinile tale, el însuşi drag mie, să-mi fie adus în dese rânduri, cât timp şi ție al meu."

1211. *Ibididem*: „Şi, în numele fraternității, transmite poeților de la curte – celor mai luminate spirite ale noastre, pe care iubirea adevărată ni le-a apropiat – multă sănătate; să nu vrea să ne uite niciodată."

1212. *C6*/375: "Pe tine te roagă, Francisce, Olanda cea bogată a lui Erasmus să comemorezi cea de pe urmă zi a aceluia, scriindu-i elogiile; virtutea sa cu greu duce lipsă de vreunul, iar patria va dăinui înfloritoare prin versul său."

1213. a. *C7*/375: "A-i înfrumusețea pe merit cu renume, pentru propria lor virtute, aceasta îi poartă pe vestiții poeți, mereu mai puternic spre stelele cerului, câtă vreme scriu despre bărbații cei buni. // […]Totuşi, chiar tu însuți îți vei dobândi în toate un remarcabil renume, în timp ce-l vei slăvi pe Erasmus cu neobosita-ți liră."; b. *C8*/376: "Dacă măreața faimă a lui Carol va dăinui peste văzduhuri, crede-mă, şi muza ta va fi nepieritoare."

1214. *C1*/372: "Dragostea mea sinceră pentru tine mă îndeamnă, Cornelius, să-ți arăt cele ce vor fi întru faima ta. Ți se vor oferi nenumărate subiecte mari, spre a le slăvi. Nu vor lipsi muzei tale faptele regelui."

1215. *C66*419: "Muze, vă rog, jeliți acoperite şi, grații, comemorați ziua cea tristă a poetului vostru. Chiar şi tu, Apollo, citarede, care te bucuri de vesele cânturi, abține-te a da glas lirei noastre. Şi, orice zeități într-ale mele lucruri atât de prielnice

cândva, care m-ați ocrotit prin destin, acum, vă rog, stați deoparte! Şi numai tu, tristă Elegie, desfă-ți părul şi sileşte versurile să se supună, prin mine, tristeților."

1216. *C37*/403: "Nu-ți sunt toate clare în privința ritmului. Această poezie are cantități şi picioare precise şi este necesar ca versul să ritmeze prin picioare potrivite şi să-şi înlănțuie corect măsurile. Citaredul care nu se pricepe să lege corzile lirei nu acordează bine curbatul instrument."

1217. *C7*/375.

1218. C20/383.

1219. *C1*/371: „Aceste versuri, pe care le-ai cântat cu plectrul tău plin de har, aceştia aclamând, îi plac până la unul Mariei. Regina se miră că bardul său, pe care îl sprijină şi-l ocroteşte, întrece muzele latine."

1220. *C48*/406: „.Îmi trimiți daruri care, scăldate în scumpa licoare pieridă, întăresc legământul prieteniei."

1221. V. *CCL*/I/26.

1222. *C35*/401.

1223. V. nota 1220.

1224. *C20*/382.

1225. V. *C35* şi *passim*.

1226. *C20*/382.

1227. *Ibidem*, p. 383: „eu rătăcesc cu mintea", „mă răscoleşte adânc Lerna relelor".

1228. *Ibidem*, p. 382: „Laurii lui Phoebus nu mi-au încununat tâmplele."

1229. *Ibididem*: „Nici nu-mi amintesc să mă fi cuprins vreodată dulcele somn unde se află dumbrava Parnasiană şi cea a Pieridelor."

1230. *C22*/384-386: „Aici, sub frunzişul umbros, începe privighetoarea să dea glas vechilor, întristătoarelor sale tânguiri. Pretutindeni, alte gureşe păsări se străduiesc, care mai de care, să întreacă această cântăreață printr-un pătrunzător ciripit. // Atunci, trupul se cufundă într-o nemărginită jale, iar în blânda lumină somnul biruie ochii. Murmurul râului şi trilurile melodioase ale păsărilor rispiseră deja grijile şi mă luase în stăpânire o adâncă pace, când mi-a ajuns la ureche cântul duios al muzelor, aducând, pe un vesel ton, veşti plăcute. […] Îmi pare – bietul de mine – că Apollo, cu buclele sale, stă înainte-mi; el ține lira în mâna dreaptă, în stânga, săgeți. Îl însoțiseră driadele şi surorile cele învățate şi grațiile în veselă horă – dulci zeități."

1231. *Ibidem*, p. 387-393: „Phoebus Apollo mi-a surâs blajin mie, tânguitorului, luând între degetele sale plectrul de aur. […] Astfel vorbind, pletosul Apollo dă aripi gândului şi mă îndeamnă să devin cucernic poet. // Eu, atunci, însuflețit de duhul ceresc al zeilor, mă eliberez, pe bună dreptate, de jale şi tristețe. […] Vorbele rostite îmi alungă durerea. Şi aşa, ajută […] ca eu să încropesc bucuros aste câteva versuri."

1232. *C28/*396: „Angele, demn de a fi slăvit în cânturile noastre răsunătoare,

tu, cel căruia marele Apollo i-a dat arta medicinei ca să îndepărteze tristele boli din trupurile suferinde, vino să preamăresc frumoasele tale fapte!"

1233. *C71*/426: „Cine să măsoare rara acuitate a geniului cu care era dăruit prin har divin?"

1234. *C3*/373: „Inimile nespus de vesele ale tinerilor şi întreaga mulțime a bătrânilor îl aclamă pe fericitul episcop revenit. Atragi înspre tine, alesul, privirile prealimpezi ale celor mulți şi arăți că există în tine har divin."

1235. *NOHA*/202: "[Ne este] limpede, destoinice bărbat că preabunul şi atotputernicul Dumnezeu te-a împărtăşit din acel har şi din acea clemență ca, datorită vieții tale fără de prihană, rugăciunile tale către El să-I fie foarte plăcute."

1236. *Ibidem*, p. 206: „Destoinici cetățeni, se află […] sădit în mine ceva din darurile lui Dumnezeu; aceasta mărturisesc că am primit-o în întregime, ca pe o binefacere, din generozitatea şi blândețea Lui față de mine; El a vrut să fiu împărtăşit din harul Său, din neprețuitele Sale bunuri, nu datorită meritelor mele, ci prin propria Sa bunătate."

1237. V. *EGU*/121.

1238. V. *NOHA*, p. 164.

1239. V. *Ibidem*, p. 166.

1240. V. *Ibidem*, p.164: „Să nu crezi că eu, nu sunt în nici o măsură - cât îngăduie bunătatea Sa - cunoscător al voinței Dumnezeului meu."

1241. *Apud EGU*/129.

1242. V. *CCL*/II/150.

1243. V. Erasmus, *Enchiridion militis christiani*, Halae, 1742, *apud CCL*/II/8.

1244. *Apud Ibidem*, p. 149.

1245. ***Cf****. EGU*/177.

1246. V. Pietro Pomponazzi, *Carte despre cauzele minunilor aflate în natură, apud EGU*/172.

1247. V. Torquato Tasso, *Aminta*.

1248. *NOHA*/20, 260-264.

1249. *Ibidem*, p. 44.

1250. *Ibidem*, p. 56.

1251. *Ibidem,* p. 64.

1252. *Ibidem*, p. 112: „am aflat că apa ei vindecă trupuri cuprinse de multe [feluri] de fierbinți, că nu conține nici o impuritate, că a expulzat în scurtă vreme leşurile de animale aruncate în ea de dragul încercării, că, peste noapte, se arată aici nu ştiu ce torțe arzând."

1253. *Ibidem*, p. 128.

1254. *Ibidem*, p. 126.

1255. *Ibidem*, p. 110.

1256. *Ibididem*.

1257. *Ibididem*.

1258. *Ibidem*, p. 117: „dacă semeni grâuşor, până în al treilea an, datorită pământului bun [şi] umed, [el] se transformă în grâu cu bob ales."

1259. *Ibidem,* p. 118: „vița sălbatică are […] şi corzi [mai lungi] şi boabe mai mari decât cea domestică […] din multe regiuni."

1260. *Ibidem*, p. 126.

1261. *Ibidem,* p.62.

1262. *Ibidem,* p. 106.

1263. *Ibidem,* p. 214: „Au fost scriitori care au relatat că hunii […] au fost deodată loviți de cereasca mânie, că au văzut luptând în văzduh cete cereşti, că au auzit cum templul scoate un sunet şi un trosnet înfricoşător, că, pierzindu-se cu firea datorită acestor semne, s-au abținut de la prădăciune şi au fugit, tremurând, fiecare către diferite locuri din afara oraşului, […] că adesea s-au arătat făclii arzând îndelung desupra culmilor oraşului, [şi] s-au auzit cântări cereşti."

1264. *Ibidem*, p. 236: „Deja se auzea pretutindeni prin armată murmurul şi freamătul militarilor care protestau că nu au de-a face, într-un război echitabil, cu oameni, ci cu pietre şi fortificații greu de cucerit."

1265. *Ibidem*, p. 142: „ieşit din comun ca puteri atât sufleteşti cât şi trupeşti."

1266. *Ibidem*, p. 238: „[Unii] spun că aceşti oşteni din oraş au relatat pe urmă alor lor că din ochii acelui militar […] au scăpărat scântei ca de foc când, urlând, îi cuprinse cu privirea."

1267. *Ibidem*, p. 140: „A dus la Roma partea acelei săgeți care i se înfipsese în frunte, pentru ca, prin cicatricea rănii primite şi prin bucata de săgeată, să-i dovedească împăratului devotamentul său."

1268. *EGU*/115.

1269. *C22*/387: „De ce […] îți petreci astă viață jelind? […] Priveşte cum eu, dătător de roade, înconjor nemărginitul univers cu lumina-mi limpede, purtat de caii cei repezi, ca, la sosirea mea, întinsul pământ să dea semințe, iar pomilor să nu le lipsească speranța."

1270. *Ibididem* („Puterea morții şi a vieții se află în sânul zeilor") şi *passim*.

1271. *Ibididem*, pp. 387-390: „Dacă fratele tău s-a stins acum prin nedreaptă ursită […], soața lui [Calninus], din neam vestit născută, a adus pe lume un prunc, spre nespusa bucurie a tatălui. I s-a dat un nume de sfântă origine, Gabriel, ca să-şi trăiască întreaga viață în putere."

1272. *C60/*411: „Vai, fiule, ce curând eşti frustrat de nimbul vieții: cât prima tinerețe încă nici n-a venit! Zadarnic [fu] numele de Gabriel ce-l aveai, fiule, dacă atât de repede fugi, răpit, la stele."

1273. *Ibididem*: „Te salut întru eternitate, rămâi cu bine şi să te bucuri de duhul sfânt; mă rog să te ocrotească viața cea fericită."

1274. *NOHA/*208.

1275. *Ibididem.*

1276. *C72*/427: „Prefer – spuse însuşi Domnul – să trăieşti la mine."

1277. *EGU/*36, 43.

1278. *Apud Ibididem.*

1279. V. *Ibidem*, p. 94.

1280. *Apud CCL*/I/173-174.

1281. *C22*/386: „În lumea largă suntem conduşi de voia Lui şi trăim cu toții după a lui Dumnezeu poruncă hotărâtoare."

1282. *NOHA*/204.

1283. *Ibidem*, p. 164.

1284. *Ibididem:* „Să nu crezi că eu, nu sunt în nici o măsură – cât îngăduie bunătatea Sa – cunoscător al voinței Dumnezeului meu."

1285. *Ibidem*, p. 166.

1286. *Ibididem*.

1287. *Ibididem*: „În acest război pe care ai de gând să-l porneşti împotriva romanilor, vei fi întrecut."

1288. *Ibididem*: „totuşi, puterea şi imperiul tău nu-ți vor scăpa din mâini curând."

1289. *Ibididem:* „vei dispune de ele, până când Dumnezeu ți le-a hărăzit."

1290. *Ibididem.*

1291. *Ibidem,* p. 208: „Aceasta se întâmplă, desigur, din însăşi voința lui Dumnezeu. […] El a hotărât acum […] că acest oraş va încăpea, în cele din urmă, pe mâna duşmanilor şi că voi, împreună cu mine sunteți sortiți tiraniei barbarilor."

1292. *Ibidem,* p. 252.

1293. *CCL*/I/183.

1294. V. *EGU*/20.

1295. V. Ibi*d*em, p. 24.

1296. V. *Ibidem*, p. 36.

1297. V. *Ibidem*, p. 91, 106.

1298. V. operele sale în vol. II al operelor unchiului său, ed. Basel, 1573, *apud EGU* / 128-129.

1299. V. *EGU*/128.

1300. V. Stefano Guazzo, *La civil conversatione*, Veneția, 1586, *apud EGU*/143.

1301. V. G. Cardano, *De rerum varietate*, *apud EGU*/176-177.

1302. V. *EGU*/15, 24.

1303. V. Francesco Guicciardini, *Opere inedite*, Florența, 1858, v. II, p. 13, *apud EGU*/173.

1304. *Apud CCL*/I/LI.

1305. V. *EGU*/174.

1306. V. *Ibidem*, p. 175.

1307. *Apud CCL*/I/128.

1308. *Apud EGU*/202-205.

1309. *Apud CCL*/I/LXXX.

1310. V. J.A. Komensky, *Labirintul lumii şi paradisul inimii*, Polonia, 1631, *apud CCL*/III/207-208.

1311. V. *CCL*/I/C.

1312. *Apud CCL*/II/141.

1313. *NOHA*/164, v. nota 1283.

1314. *Ibidem*, p. 208: „aceasta, prin oracolul Său, îmi este deja demult cunoscut."

1315. *Ibidem*, p. 206.

1316. *Ibidem,* p. 204: „Nu vedem lămurit ce leac trebuie să folosim împotriva acestui rău."

1317. *Ibidem*, p. 164: „[tu] Îl ignori pe Dumnezeul meu […]. Religia [Lui] şi popoarele pătrunse de credința Sa tu ți-ai pus în gând să le persecuți."

1318. *Ibididem*: „Nu este posibil a pătrunde ceva din nemărginita Sa înțelepciune."

1319. *Ibidem*, p. 208.

1320. V. *CCL*/I/183.

1321. *Ibidem*, III, p. 206.

1322. V. *EGU*/19, 109.

1323. *NOHA*/164: „Află că Însuşi Dumnezeu, mâniat pentru păcatele poporului său, pentru ca pe cei decăzuți de la dreptate şi de la crezul cel adevărat în necredință […] să-i readucă, prin tine îmboldiți, […] la credința Sa cea adevărată, […] şi la o viață dreaptă, a pus acum sabia Sa în mâinile tale."

1324. *Ibidem,* p. 208: „Attila nu v-ar putea ataca şi nu şi-ar putea încerca forța împotrivă-ne, dacă, prin păcatele noastre, nu L-am fi stârnit pe Dumnezeu."

1325. *Ibidem*, p. 26: „Consolidați şi sporiți în Sciția, deoarece teritoriile pe care le locuiau pe atunci abia le mai încăpeau mulțimea, hunii au decis să invadeze acele popoare care trăiau la Apus.

1326. *Ibidem*, p. 30: „Încrezându-se din cauza acestei victorii, […] fiind cucerite mai întâi popoarele barbare vecine, croindu-şi [apoi] drum cu armele printre besi, cumanii albi, susdali, ruteni, au ajuns în Cumania Neagră, care acum se numeşte Moldova, de unde au trecut prin acea parte a Ungariei, care odinioară se chema partea apuseană a Daciei, şi şi-au aşezat tabăra pe malul nordic al râului Tisa."

1327. *NOHA,* p. 132.

1328. *Ibidem*, p. 34: „Au trecut Dunărea pe burdufuri – din care aveau un număr mare pentru folosința în tabără – peste așteptările inamicului, mai jos de Buda."

1329. *Ibidem,* p. 138: „Soarele scăpătând deja, sorții hunilor ajung în declin din cauza nesomnului din noaptea precedentă, a neliniștii şi a efortului. Ai noştri fac, prin urmare, cale întoarsă. Detricus şi Maternus, deoarece erau deja epuizați de luptă, nu i-au putut urmări. […] Aşadar, cu militarii care le-au mai rămas, s-au retras în marş forțat către localitatea Tulna […]."

1330. *Ibidem*, p. 148: „Attila, amintindu-şi, deci că ilirii, moesii, aheii, macedonii şi tracii au fost înainte de cel mai marea jutor lui Maternus împotriva sa şi a alor săi şi că, prin participarea lor, neamului hun i s-a pricinuit o mare pierdere, invadând cu cea mai mare repeziciune provinciile acestora, le jefuieşte, le devastează şi le pustieşte până departe."

1331. *Ibidem,* p. 144: „Că nu cumva acasă să se abată vreo primejdie, în absența sa, asupra stăpânirii sale şi pentru a fi cineva care să cârmuiască regatul în numele său, îl desemnează pe fratele său Buda, în fruntea tuturor acelor ținuturi […]."

1332. *Ibidem*, p. 222: „Fratele [său], Buda, fie pentru că se îndoia de victoria şi de [rămânerea în] viață a lui Attila, fie mai degrabă pentru că stăpânirea nu prea obişnuieşte să îngăduie două [căpetenii], şi-a pus în gând ca, înlăturându-l pe fratele său, să pună mâna pe imperiul maghiar, pe care începe, de aceea, să-l cârmuiască acasă, după placul său. […] Attila […] îl prinde prin vicleşuguri pe răzvrătit, îl ucide şi porunceşte ca trupul să-i fie azvârlit în Dunăre."

1333. *Ibididem*: „Attila, datorită puterii sporite a aceluia, nu îndrăznea să ridice pe față mâna asupra lui."

1334. *Ibidem, p*. 154: „din cauza răzvrătirii şi pentru că refuzau să-i dea provizii, precum şi deoarece, datorită drumurilor strâmte, era peste tot incomodat [de ele]."

1335. *Ibidem,* p. 156: „Îşi făcea planul mai uşuratic decât de obicei [şi] se încredea mai mult decât era cazul în mulțimea alor săi. De aceea, pentru că nu aflase încă nimic sigur despre trupele lui Aëtius, adunate deja împotriva sa, socotea că [şi] cu o armată mai mică este suficient de puternic ca să înfăptuiască ceea ce îşi pusese în gând. Trimite, prin urmare, o treime a armatei sale pentru a jefui şi devasta teritoriile hispanice."

1336. *Ibidem*, p. 160: „În timp ce-şi concentrează toate puterile asupra cuceririi […Aureliei = Orléans], este anunțat întâia oară că Aëtius cheamă regii şi popoarele să se îndrepte împotriva lui cu o mare forță. Acest lucru se întâmplă împotriva așteptării lui Attila. De aceea […], hotărăşte să apeleze la bunăvoința lui Theodoricus, care deținea stăpânirea Hispaniei şi a Galiei Aquitanice, dacă ar putea să şi-l ademenească […]. [Dar] Aëtius, […] îl atrăsese, înainte deja, el însuşi, în prietenie şi în alianță de război."

1337. *Ibididem*.

1338. *Ibididem*: [Aëtius îi tot spune] că strămoşii săi au fost izgoniți din aşezările

lor [tocmai] de furia lor, că hunii au făcut ca, fugari, goţii să-şi caute, prin străbuna lor vitejie, noi sălaşuri în Galia şi Hispania, că sunt deja din nou pe cale să-i gonească şi din aceste ţinuturi pe care le-au obţinut cândva vitejeşte. Că Attila a venit acum în Galia cu gândul să ocupe cu armata deodată şi imperiul goţilor şi pe cel al romanilor, spre cea mai mare dezonoare a lor, dacă nu se îngrijesc împreună de soarta proprie."

1339. *Ibidem*, p. 194: „Trasimundus, lămurit uşor de această prefăcută bunăvoinţă şi cuvântare a lui Aëtius, renunţând la intenţia cuceririi taberei lui Attila şi adunându-i pe ai săi, care, urmându-i tatăl, intraseră în acea alianţă de război, se întoarce la Tholosa.

1340. *Ibidem,* p. 196.

1341. V. *CCL*/I/LXXVIII, 181.

1342. *NOHA*/222: „Dovada acestui fapt era că şi acea cetate care Attila poruncise să se numească *Attila*, începută a fi zidită de el în apropierea oraşului Sicambria, el însuşi a numit-o, sfidând voinţa fratelui, *Buda*."

1343. *NOHA*/230.

1344. *Ibidem,* p. 228: "Cu cât a fost mai răspândită, mai strălucită şi mai distinsă înainte, cu atât este ea mai expusă acum unei căderi, ruinări, primejdii mai mari. Căci, dacă aţi observat mai atent situaţia lor, de care neajunsuri şi soi de rele nu suferă în prezent, fie prin destin, fie datorită puterii lor deja îmbătrânite şi slăbite? Vandalii, vizigoţii, britanii, germanii, care atacă după placul lor imperiul roman, ne stau mărturie pentru cât de firave, secătuite, epuizate sunt acum forţele lor. Africa, Iliria, o mare parte a Galiei, Britania – care toate fuseseră supuse stăpânirii romane – acum le deţine duşmanul. Panonia, Moesia, Tracia, Macedonia, Iliria şi alte teritorii ale Răsăritului, luate prin meritul vostru, militari, de la romani, acum ascultă de porunca noastră. Ce altceva [ne] mai rămâne, prin urmare, decât ca, invadând Italia, nestemată între toate teritoriile despre care v-am vorbit, să o trecem în stăpânirea noastră?"

1345. *Ibidem,* pp. 260-262: "A trăit […] o sută douăzeci şi patru de ani. […] Este destul de clar că, Attila a fost unul din comandanţii huni în acea vreme în care hunii i-au izgonit pe goţi din aşezările lor şi au pătruns apoi în Ungaria. Nu este, de altminteri, lipsit de sens a crede că el, adică cel care, din atâtea mii de oameni, a fost ales de gintele născute pentru război în rândul celorlalte căpetenii, datorită cugetului [său] înţelept, priceperii în treburile militare, precum şi pentru puterea [sa] trupească, ajunsese deja în acel timp în floarea vârstei. Pe de altă parte, maghiarii au intrat în Panonia […] în anul 373 de la naşterea lui Christos; Attila a fost ales rege la douăzeci şi opt de ani după acel an: acesta era anul Domnului 401, de la care a domnit patruzeci şi patru de ani. Dacă Attila – după Sabellicus – ar fi trecut în nefiinţă la vârsta de cincizeci şi şase de ani, pe când a fost ales rege avea doisprezece ani, ceea ce cu greu corespunde raţiunii. Căci nu ar fi fost uşor acceptat, de un popor războinic şi vestit şi pe atunci pentru numeroasele fapte săvârşite, un rege imatur, nepriceput nu numai la cârmuirea treburilor obşteşti, dar chiar şi a celor personale, mai cu seamă la începutul cuceririi cu armele a unui [teritoriu pentru] regat. […] Dacă pui toate acestea în ordine, vei afla că Attila a trăit o sută douăzeci şi patru de ani."

1346. *Ibidem*, p. 264: "Ori […] Attila, datorită puterii firii şi a bunei condiții fizice, va fi putut cu uşurință împlini […] atâția ani solari."

1347. V.G. Cardano, *De aeternitatis arcanis, apud EGU*/176.

1348. V. Plethon, *Despre legi, cf. CCL*/I/183.

1349. V. *EGU*/63.

1350. *Apud CCL*/I/140.

1351. *NOHA*/164-166: "ca pe cei decăzuți de la […] crezul cel adevărat la necredință […] să-i readucă […] la modestie, măsură, dreptate, afecțiune şi înțelegere reciprocă, la cumpătare, la dărnicie față de cei nevoiaşi, la prețuirea celor cinstite, la ascultarea adevărului […] şi la preocupări drepte şi alte virtuți, precum şi la credința Sa cea adevărată […] şi la o viață dreaptă […], ca poporul Său să se întoarcă […] la o chibzuință mai bună."

1352. *Ibidem*, p. 208: "[Dumnezeu] a hotărât […] ca, ispăşind acum, prin aceste chinuri de o clipă, păcatele cărnii de care suntem robiți, să zburăm bucuroşi spre a vedea viața divină şi cerească şi să-I fim părtaşi la fericire. […] Acele răsplăți cereşti […] sunt […] fericite [şi] nepieritoare şi nu se vor sfârşi în nici un veac. Aşadar, nici suferința, nici chinul trupului să nu vă înspăimânte; acesta, dacă veți fi fost statornici în credință, este începutul vieții eterne."

1353. V. Coluccio Salutati, *Epistolario*, III, pp. 416-420, *apud EGU*/36.

1354. V. Bernardino da Siena, *Le prediche volgari*, Milano, 1936, *apud EGU*/43.

1355. V. *EGU*/51.

1356. V. *Ibidem*, p. 63.

1357. V. *Ibidem*, p. 70.

1358. V. *Ibidem*, pp. 132 *sqq*.

1359. V. Iacopo Zabarella, *De rebus naturalibus*, Veneția, 1590, *apud EGU*/140.

1360. V. Giordano bruno, *De l'infinito* şi *De immenso*, *apud EGU*/189-193.

1361. V. textul original în limba latină în Merényi Lajos, *Op.cit*., pp.136-160; "Pentru că astfel am fost creat din nimic de Tine, încât prin moartea trupului să mă întorc din nou în pulbere şi apoi, în puterea veşnicei fericiri, care va urma în ziua dintâi, potrivit voii Tale şi a unicului Tău Fiu, să renasc, […], invocând harul Tău, al Fiului tău şi al Sfântului Duh, îmi redactez testamentul. Mai întâi, îmi încredințez umil sufletul în mâinile Tale, Tată atotputernic, […], iar acest trup al meu trecător îl încredințez țărânei – mamei mele – din care am fost făcut" (t.n.).

1362. *NOHA*/210: "Nicasius şi fecioara Eutropia […] aleargă bucuroşi, cântând imnuri, la templul Fericitei Fecioare – pe care îl ridicase acest fericit episcop –, cu gândul ca unde înălțaseră rugăciuni pe când soarta le surâdea, acolo să-şi redea şi sufletul, în ceasul din urmă, lui Dumnezeu."

1363. *C71*/426: "Sufletul [i-]l păstrează cerul însuşi."

1364. *C70/*424: "Spiritul [său] cu dulce ambră se hrăneşte."

1365. *C58*/410.

1366. *C59*/410: "Spiritul, care a zămislit opere, trăieşte."

1367. *C45*/405.

1368. *C15*/380 – v. originalul în limba greacă şi traducerea în limba latină a lui Hipper András.

1369. V. *Ibididem*.

1370. *Ibididem*: "Viaţa trupului şi a sufletului una singură va fi."

1371. *C11*/378: "Mă rog să fi cel care-şi aminteşte […] de sufletul sfios."

1372. *Ibididem*: "Fii convins, de altfel că ea [evlavia] stă în puterile sufletului împăcat."

1373. *NOHA*/168: "[…] Sufletul lui Attila se zbătea în fel şi chip între speranţă şi teamă."

1374. V. *C23*/394.

1375. *C11*/378: "ceresc este cel a cărui grijă ţi-a fost încredinţată."

1376. *C68*/422: "sufletul ceresc încotro mă poartă acum?"

1377. *C42*/404: "sufletul tânjeşte după cer."

1378. *C11*/379: "Fiind zămislit cuvântul prin voinţă divină, această hrană cerească să-ţi fie de exemplu vieţii şi aliment trupesc."

1379. *EGU*/202 *sqq*.

1380. *Ibidem*, p. 23.

1381. V. *Ibidem*, p. 37.

1382. V. Coluccio Salutati, *Op.cit*., pp. 416-420, *apud EGU*/36.

1383. V. *EGU*/73.

1384. V. *Ibididem*.

1385. V. *Barbarii epistolae et orationes*, Florenţa, 1943, II, pp. 90-93, *apud EGU*/73.

1386. V. *EGU*/93.

1387. V. Stefano Guazzo*, Op.cit., apud EGU*/150.

1388. V. *EGU*/162-163.

1389. V. Fr. Rabelais, *Gargantua şi Pantagruel*, Ed. pentru literatură universală, 1967, trad. Al. Hodoş, Cartea a II-a, cap.VIII.

1390. V. scrisoarea lui Petrus Nannius în *Olahus – Corespondenţa*, pp. 178-180.

1391. *C35*/402.

1392. *Ibididem*: "Eu am oferit doar subiectul; cel care cauţi măiestrie, poţi să scrii tu însuţi mult mai elegant decât mine."

1393. *C73*/427: "Nu prin dorinţă, ci prin soartă s-a săvârşit Erasmus, totuşi jelim acum din pricina ambelor nume."

1394. *C26*/396.

1395. *C43*/404: "Eu, care însumi fusesem educat de mulți ani în clasicele [limbi] ebraică, greacă şi latină, […] sunt chermat adesea oaspete binevenit la masa celor puternici, ca să sărbătoresc şi să cinstesc ziua lui Bacchus. Şed cu drag lângă văduve drăguțe şi lângă tinere copile, căldura să-mi trezească membrele sleite."

1396. *C30/*399: "[Dar tu], principesă, îi întreci în merit şi pe bărbații învățați şi pe cei bătrâni, căci, femeie [şi] tânără, cultivi ambele limbi."

1397. *C70*/424: "Pe acestea, cu siguranță, vorba nimănui nu le poate înşira."

1398. *C72*/427: "Scrierile tale vor putea fi recunoscute de conciliul lui Paul; prefer – spuse Însuşi Domnul – să trăieşti la mine."

1399. *C22*/389: "Mercur, cu picioarele încălțate în sandale cu aripi, apăru lângă mine şi transmise ale lui Jupiter cuvinte de urmat."

1400. *C17/*381: "Îngerul Gabriel, trimis din cetatea cerească, vesteşte cuvintele, care trebuie respectate, ale atotputernicului Dumnezeu."

1401. *NOHA*/166: "Attila […] [a rămas] uimit de atât de alesul dar al cuvântului la acest omuleț."

1402. *Ibididem.*

1403. *Ibidem*, 164: "Acela […] răspunde regelui, ca inspirat de puterea divină, […] că şi-a ales drept sălaş acel loc de unde l-au adus ca, despărțit de zarva lumească, să poată sluji lui Dumnezeu […] cu mintea mai liniştită, cu trupul supus rațiunii şi, călit în veghe şi abstinență, [să poată] cugeta la legea Aceluia şi respecta poruncile Sale."

1404. *EGU*/66.

1405. V. *Ibidem*, p. 99.

1406. V. Gian Francesco Pico, *Examen vanitatis doctrinae gentium et veritatis discipline Christianae*, *apud EGU*/129.

1407. *Apud CCL*/I/XLVII.

1408. *Apud EGU*/52.

1409. V. Pomponazzi, *Opera*, Basilea, 1567, *EGU*/173.

1410. V. în Pico della Mirandola, *De hominis dignitate*, Florența, 1942, pp. 428-445, *apud EGU*/102.

1411. V. *EGU*/102.

1412. V. *Ibidem*, p. 146.

1413. V. *EGU*/175.

1414. *NOHA*/164.

1415. V. *Ibidem*, pp. 164-166: "Află că […] Dumnezeu […] pentru ca pe cei decăzuți de la dreptate […] să-i readucă la […] dreptate […], a pus acum sabia Sa în mâinile tale.

1416. *Ibidem*, p. 26: "Ca să aibă între ei un apărător […] al dreptății, au desemnat un anume bărbat, cu numele de Kadár, care […] să-i conducă în ale legiuirii şi slujirii dreptății."

1417. *Ibidem*, pp. 26-27: "În afară de aceasta, pentru a face căpeteniile […] mai de încredere în cele ce sunt îndatoriri de război şi pe Kadár însuşi mai corect şi mai atent la stabilirea de legi pentru popor […], în împărțirea fără ură şi părtinire a dreptății, au hotărât prin decret public atât ca legea rău impusă de Kadár să poată fi ori îndreptată ori abrogată, cât şi ca ocârmuitorii, într-o situație legitimă, să poată fi lipsiți de funcția lor.

1418. *Ibidem,* p. 272: "dacă pot avea prilejul îl ucid [pe trădător].

1419. *Ibidem,* p. 28: "şi acum este la îndemâna regelui de a da aşa o pedeapsă răzvrătiților, fie cu de la sine putere, fie prin hotărârea nobililor."

1420. *C62/*411: "Chiar dacă Alcinous a încărcat pomul cu fructe dulci, totuşi, livada ta roditoare are [altele] mai bune. // Fiindcă, după judecata mea, îl învingi prin poame pe Nicolaus, palmierul triumfal ți se dă acum, pe drept, ție."

1421. *C11/*378: „Şi să slujesc dreptatea însuflețită de sfânta pietate."

1422. V. *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, Ed. Minerva, Buc., 1970, cap.IX.

1423. V. *CCL*/LXXXVIII.

1424. a. *Apud Ibidem*, p. 127.

b. NOHA/166: „ca pe cei pe care îi bucură mai degrabă linguşitorii […] şi cei care le cântă-n strună altora la urechi, decât adevărul […], să-i readucă […] la adevăr."

1425. *Ibidem*, p. 164.

1426. V. *EGU*/126.

1427. V. Gian Francesco Pico, *Op.cit., apud EGU*/129-130.

1428. V. Alessandro Piccolomini, *In mechanicas quaestiones…,* Roma, 1547, *L'instrumento della filosofia*, Veneția, 1560, *Della institution morale libri XII*, Veneția 1582, *apud EGU*/143-144.

1429. V.. *EGU*/152.

1430. V. Torquato Tasso, *Discorsi sul poema eroica*, Veneția, 1587, v. *EGU*/158.

1431. Apud *CCL*/I/141.

1432. V. Giordano Bruno, *Dialoghi italiani*, Florența, 1958, *apud CCL*/I/278.

1433. *Apud EGU*/197.

1434. *Apud CCL*/I/LIX.

1435. V. *EGU*/52-53.

1436. V. *Ibidem*, p. 127.

1437. V., de exemplu, *NOHA*/272.

1438. *Ibidem*, p. 150: „înspre binele obştesc."

1439. *Cf. EGU*/55.

1440. *Apud CCL*/I/145-151.

1441. *Apud Ibidem*, I, p. 169.

1442. V.T. Tasso, *Il Minturno*…, în *Prose filosofiche*, Florența, 1847, *cf. EGU*/158.

1443. *Apud Ibididem*.

1444. *Apud Ibididem*.

1445. V. nota 255 a prezentei lucrări; *apud CCL*/I/68.

1446. V. nota 1442.

1447. V. Giulio Castellani, *Opusculi volgari*, Florența, 1847, *apud EGU*/118 şi Girolamo Fracastrolo, *Opera omnia*, Veneția, 1584, *apud EGU*/157.

1448. *Apud EGU*/114.

1449. *Apud Ibidem*, p. 155.

1450. V. Romei, *Discorsi*, pp. 13-14, *apud EGU*/115.

1451. V. Alessandro Sardo, *Discurs despre frumusețe*, *apud EGU*/116.

1452. V. De Firenzuola, *Opere*, Florența, 1848, I, pp. 81-131, 239-280, 281-305, *cf. EGU*/117. În afară de opera sa, *Delle bellezze delle donne*, v. şi Federigo Luigini, *Il libro della bella donna*, în vol. *Trattati del' 500 sulla donna*, Bari, 1913.

1453. *NOHA*/20: „remarcabile prin frumusețe, mândrie şi ținuta trupului".

1454. *Ibidem*, p. 202: „nu mai puțin deosebită prin frumusețea trupului, decât prin toată zestrea sa sufletească."

1455. *Ibidem*, p. 242: „la fel de distinsă ca credință şi sfiiciune ca şi ca neam, însă de o frumusețe atât de ieşită din comun, încât între cea uşor orice altă femeie a acelui oraş".

1456. *Ibidem*, p. 258: „strălucitoare între toate prin darurile [sale] trupeşti şi mai frumoasă decât toate celelalte femei".

1457. *C23*/394: „Apelles a pictat doar imaginea trupului, nu a putut reda frumoasele virtuți ale sufletului."

1458. *C16*/381: „Îți va fi adusă, iată, Mărgărinta, neprihănită soață care ea însăşi e mai frumoasă decât frumosu-i nume."

1459. *C24*/395: „Astfel, desfătarea şi inocenta virtute vor spori pentru tine."

1460. *C16*/381: „Fericit acela care va fi putut oferi o asemenea viață soției şi va fi putut împlini şi ale sale îndatoriri!"

1461. *C20*/385: „Şi cum înrămureşte mălinul înflorit, aşa să-ți stea prietenoşii copii în jurul mesei."

1462. *Ibididem*: „Fericit cine va fi putut duce un asemenea trai şi aduce, după datină, îndreptățite mulțumiri lui Dumnezeu!"

1463. V. *C70*/424.

1464. V. *Ibidem*, p. 426: „Oh, aş fi fost atât de fericit dacă soarta mi-ar fi îngăduit să văd ochii cei dragi ai prietenului în viaţă!”

1465. V. *C3*/373.

1466. V. *C2*/373: „Stăpânul [este] fericit prin soarta ta, dar fericit [eşti] şi tu, care îi porţi de grijă, nu fără laudă, stăpânului.”

1467. *C58*/410: „Oh, fericit cine a văzut alesele cinstiri ale patriei, dar nu a vrut să vadă ruinarea aceleia!”

1468. *C65*/417.

1469. *C68*/422: „Mă bucur că a evitat ca în acest secol perfid şi nelegiuit de acum să-i fie batjocorite moravurile.”

1470. *C15*/380: „ţinuturile pline de cele bune”.

1471. *NOHA/*174: „Câtă […] fericire în viaţă [ne] va aduce regatul Galiei […] odată adăugat imperiului nostru!”

1472. *Ibidem,* p. 207: „Să zburăm bucuroşi spre […] viaţa cerească şi să fim părtaşi la fericirea aceleia […]. Acele răsplăţi cereşti […] sunt […] fericite […] şi nu se vor sfârşi niciodată, în nici un veac.”

1473. *Apud EGU*/46.

1474. V. Pontano, *De fortuna*, în *Opera omnia*, Veneţia, 1518, pp. 275 *sqq*., *apud EGU*.

1475. V. *EGU*/86.

1476. V. Ludovico Lazarelli, *Crater Hermetis*, Paris, 1505, *apud EGU*/91.

1477. *Apud EGU*/196-197.

1478. V. *CCL*/I/LXV.

1479. V. *Ibidem*, I, p. XXVII.

1480. V. în H. Baron, *Leonardo Bruni*…, Leipzig-Berlin, 1928, p. 73, *apud. EGU*/47.

1481. *Apud Ibididem*.

1482. V. Matteo Palmieri, *Il libro della vita civile*, Florenţa, 1529, *cf. EGU*/69.

1483. *Apud EGU*/113, s.n..

1484. *Cf. Ibidem*, p. 125.

1485. V. Giulio Cammillo, *Discurs despre Hermogene*, p. 219, *apud EGU*/157.

1486. V. Baldasar Castiglione, *Il Cortegiano*, Florenţa, 1894, vol. I., p. 26, *apud EGU*.

1487. V. Giovanni della Casa, *Galateo ovvero de’costumi*, Florenţa, 1707, *apud EGU*/115.

1488. *Apud EGU*/113.

1489. V. De Firenzuola, *Op.cit*., *apud EGU*/117.

1490. *Apud EGU*/99.

1491. *C22*/387: „Priveşte cum eu, dătător de roade, înconjor nemărginitul univers cu lumina-mi limpede, purtat de caii cei repezi, ca, la sosirea mea, întinsul pământ să dea semințe, iar pomilor să nu le lipsească speranța.”

1492. *Ibididem*: „Nu de aceea ai depus sfânt jurământ întru numele nostru şi fuseseşi primit în rândurile noastre.”

1493. *Ibidem*, p. 389: „Oh, părinte tymbrean, care luminezi pământul cu limpede rază şi călăuzeşti sacrele inimi ale poeților!”

1494. V. *NOHA*/252: „cu un veşmânt zeiesc, cu un venerabil păr cărunt”.

1495. *Ibidem*, p. 264: „Înaintea morții lui, vreo douăzeci de nopți s-a arătat o cometă.”

1496. *Ibidem*, p. 112: „Se spune că […], peste noapte, se arată aici […] torțe arzând. Că din acest motiv, fântâna este la mare cinste chiar şi la turci.”

1497. *Ibidem*, p. 214.

1498. *Ibididem:* „Se spune că numeroşi cetățeni, care se refugiaseră de teama tiranilor, văzând atâtea semne şi arătări divine […], s-au întors până la urmă în oraş.”

1499. V. Marsilio Ficino, prefața la ediția Plotin, *apud EGU*/94.

1500. *Apud EGU*/200.

1501. *NOHA*/136: „înainte ca hunii să-şi fi putut reface puterile sleite de recenta hăcuială”.

1502. *Ibidem*, p. 140: „Înşirându-se, deci, cei dintâi în front, au început, pentru a-i îngrozi pe inamici, să scoată strigăte înspăimântătoare, să bată tobele după obiceiul strămoşesc, să-i doboare de departe pe duşmani cu sulițe şi săgeți [şi] să le destrame rândurile; când le văd pe toate învălmăşite, făcând un asalt, [încep] să lupte de aproape. [Dar] nici Detricus nu zăbovea cu ai săi în purtatul luptei. Unde se concetrase atacul şi forța mai mare, acolo se împotriveau alor noştri, se apărau vitejeşte pe sine şi [îi apărau] pe ai lor. Însă hunii, în locul unde se năpustiseră, rădeau totul, ucigând. De la primul licăr al zorilor, până la orele nouă ale zilei s-a luptat crâncen. În cele din urmă, duşmanii, primind multe răni, dau îndărăt. Hunii omoară pretutindeni pe toți fugarii pe care îi putuseră urmări. Maternus a fost ucis în această bătălie; Detricus a scăpat, grav rănit în frunte de o săgeată; cu greu, până la urmă i s-a vindecat această rană. De la rana pricinuită, lui Detricus i s-a dat de către huni porecla de *nemuritorul* […]. Atât sânge a curs pe locul de luptă, încât s-a îmbibat aproape tot câmpul. Nici hunii nu au dobândit o victorie uşoară şi fără [jertfă de] sânge, căci se spune că au fost ucişi patruzeci de mii dintre ei, printre care au căzut şi căpeteniile Béla, Keme şi Kadicsa […]. Cea mai mare parte a inamicilor a pierit, în afară de puținii care au putut scăpa prin fugă.”

1503. *Ibidem*, p. 136: „Căpeteniile, împărțind între ele şirurile armatei, se străduiau din răsputeri, fiecare ba îndrumând, îmbărbătând, ba scoțând în evidență neputința şi puținătatea duşmanilor, ca militarii să se opună mai îndârjit şi mai brav vrăjmaşilor, ba înşişi alergau către locul unde inamicii amenințau mai puternic, se purtau vitejeşte, luptau, făceau dovada virtuții lor. Dar nici romanii nu conduceau fără

vlagă atacul împotriva hunilor; îşi apărau trupul şi viaţa, făceau un mare omor şi măcel printre ai noştri […]. Bătălia devine, aşadar, cumplită, masacrul, mare de ambe părţi; câmpul se acoperă, în ambele lorcuri, de morţi."

1504. *Ibidem*, pp. 180-182: „atât de mare [a fost] măcelul […] atât de sălbatic şi de crunt, încât cu greu dăinuie în amintirea omenirii vreunul mai necruţător vreodată."

1505. *Ibidem*, p. 200: „nimeni dintre muritori nu îndrăznea să purceadă la apărarea zidurilor".

1506. *Ibidem*, p. 210: „Ei ucideau pe cei ce le ieşeau în drum, omorau tineri şi copii, nu ţineau cont de vârstă şi sex."

1507. *Ibidem*, p. 214.

1508. *Ibidem*, p. 240: „militarii […] ocupă oraşul, îl devastează, ucid *peste tot* [s.n.] tineri, maturi, bătrâni, nu se îndură de vârstă sau sex […]. Toate câte erau în oraş sunt date pradă militarilor."

1509. *C65*/416: „Era în timpul prielnic al primăverii, când, în pădurile înfrunzite, păsările se tânguie dulce, cu gâtlejul descătuşat, şi când câmpiile se primenesc cu flori încântătoare şi cu verdeaţă, când pe coaste se răspândeşte dulcea mireasmă a toporaşilor."

1510. *Ibididem*: „Atunci, Cezarul cheamă laolaltă popoarele înarmate şi în putere de luptă […]."

1511. *C22*/385-386: „Pe aici curge, cu un plăcut clipocit, un râu cristalin, alinându-mi durerile inimii cu dulcele [său] susur. Aici, sub frunzişul umbros, începe privighetoarea să dea glas vechilor, întristătoarelor sale tânguiri. Pretutindeni, alte gureşe păsări se străduiesc, care mai de care, să întreacă această cântăreaţă printr-un pătrunzător ciripit. // Atunci, trupul se cufundă într-o nemărginită jale, iar în blânda lumină somnul biruie ochii. […] (Căci mi se arată că am înainte-mi sfânta ceată.) […] Îmi pare – bietul de mine – că Apollo, cu buclele sale, stă înainte-mi."

1512. *Ibidem,* p. 389: „Există în Ungaria un loc închinat fiului adoptiv al lui Ceres; cei vechi i-au hărăzit lui Matheus acest pământ pe care Nittria şi Vagul îl scaldă cu undă zglobie, fiecare intrând cu al său curs în Istru. Între aceste repezi căi de apă se zăreşte domeniul numit Rendva, al lui Emericus al nostru. Chiar aici, sute de brazde sunt trase cu plugurile, iar bogatele păşuni răsună de mugetul vitelor fără de număr şi sunt aici miei behăind neîncetat, iar caprele încing lupte, încrucişându-şi coarnele."

1513. *Ibidem*, p. 390-391: „Şi păşim peste vestitele praguri în casa cea cuvioasă, pe care, chiar înaintea intrării, o luase cu asalt, strălucind în mătăsuri şi veşminte de la Ebrul cel lacom sau pe care le-a dat Franţa bogată [şi] Anglia, o nesfârşită mulţime de oameni, fiecare aşteptându-şi gazda. Şi ciocnesc cupe cu darul scump al lui Bacchus, bătând pământul cu picioarele în [ritm] de trei-patru. Servitorii întreţesc aplauzele, iar slujnicele îi urmează. Şi, pe deasupra, ziua întreagă o împlinesc prin cântece; iar casa, acoperită în interior cu tapete pictate, cu verdeaţă şi, dintre flori, cu viorele şi trandafiri răspândea plăcut parfum de scorţişoară şi de nard scump şi de boabe de tămâie şi de şofran înmiresmat. […] Distinsele, vestitele doamne şi frumoasele copile stăteau la

un loc cu corul de fecioare. // În mijlocul sălii, sunt aşternute mese de douăsprezece persoane, împovărate cu bucate şi cu vin ameţitor. Cei tineri, ca şi alesele doamne, se aşază la masă, pentru a cinsti ziua cu vin şi veselie. Calninus stă acolo, acoperit cu pietre preţioase şi cu purpură, şi ţine în ambele mâini câte o cupă – dăruitele răsplăţi ale vitejiei din zilele de odinioară – pocalele mentoree măiastru lucrate cu mâna. […] // Apoi, ne îndreptăm către castul pat al doamnei, acoperit cu neprihănite viorele şi trandafiri de purpură. Un aşternut îngrijit ales şi un văl lucrat fin cândva cu mâna împodobeau patul conjugal. Întreaga odaie scăpăra de ornamente aurii şi de verzi smaralde înşirate şi prinse de pat."

1514. *NOHA*/146: „corturi ţesute cu un uimitor meşteşug"; „cel pe care însuşi îl folosea era din mătase, şi împodobit cu aur [şi] pietre întreţesute, cu pietre preţioase interpuse; legăturile şi încheieturile de îmbinare ale acelora le decorau briliante"; „celălalt, în care erau ţinuţi caii, [era] pe de-a-ntregul din mătase"; „patul, […] apoi obiectele de [servit] masa şi [cele] pentru ospeţe şi de bucătărie, şeile, falerele şi restul podoabelor cailor [erau] meşteşugite din aur şi perle."

1515. *Ibidem*, p. 44.

1516. *Ibidem,* p. 70: „Pe amintita câmpie a Dunării poţi vedea, zăcând în plină zi, mulţi oameni care mistuie vinul grozav de dulce, dat pe gâtlej, fără măsură, la Pesta, şi care, de-a lungul a [multe] ore, se dezaburesc şi se limpezesc de el."

1517. *Ibidem*, p. 158: „acesta, datorită virtuţii şi iscusinţei sale în ale războiului, aşezat la început de împăratul Honorius în fruntea oştilor sale […], săvârşise nenumărate remarcabile fapte de vitejie."

1518. *Ibidem* p. 176: „Nu a săvârşit nicicând vreo faptă de vitejie mai însemnată decât a celui mai neputincios dintre voi. Chiar de a săvârşit vreodată ceva, a făcut-o, de fapt, determinat, sprijinit şi încurajat de tovărăşia voastră, camarazi. Fie, există în el o brumă de pricepere în ale milităriei: pe aceea [, însă,] a deprins-o, desigur, prin învăţătura voastră."

1519. V. *Ibidem*, p. 198.

1520. *Ibidem*, pp. 184-186: „Vechile forţe ale inamicului au fost frânte; o singură noapte nu a putut să le sporească prea mult tăria şi curajul; cu aceia se vor măsura, pe care ieri i-au zdrobit în mare parte, i-au pus pe fugă şi i-au doborât ca pe nişte vite. [În schimb], lor, dincolo de sufletul de neînfrânt, şi puterile le sunt deja călite în marele tumult al îndeletnicirilor militare, pentru a duce vitejeşte la bun sfârşit toate cele rămase; sarcina lor este mai sigură, pentru că în tabără sunt înconjuraţi, ca de un zid, de tot felul de aparate de război bine întărite. Şi astfel, nu este nimic înspăimântător, norocul le va surâde; să-l urmeze pe el, comandantul lor […]."

1521. *Ibidem,* p. 186: „cu sufletul la fel de zbuciumat, nu credea în victorie […], se temea de toate, se îngrijea de trebuirle sale, în caz că s-ar întâmpla ceva nedorit."

1522. *Ibidem*, p. 188: „[…] le dezvăluie în taină că, dacă, pătrunzând în tabără, inamicii le vor fi superiori, el se va urca pe grămada formată din şeile adunate. Că, de aceea, îi îndeamnă, îi încurajează, îi roagă să-i dea foc, că a ales să moară mai bine prin gestul alor săi, decât să ajungă, printr-o nespusă ruşine, în robie la duşmani.

1523. *Ibididem*: „Poruncind să cânte din surle trâmbiţaşii, ca să nu ofere duşmanilor vreun semn al fricii care l-a cuprins din cauza lor, ci, mai degabă, să pară prin aceasta că este pregătit şi că vrea să-i cheme din nou la luptă, aşteaptă năvala vrăjmaşilor petrecând noaptea fără să doarmă."

1524. *Ibidem*, pp. 236-238: „Attila, deşi suporta cu inima grea aceste ieftine reproşuri ale soldaţilor, totuşi, ca nu cumva rezistenţa acestui singur oraş să-i umbrească gloria, în plină floare deja în întreaga lume, datorită isprăvilor fără număr, strălucit înfăptuite, […] a hotărât să stăruie […] în asediu."

1525. *Ibidem*, p. 244: „[…] pe acestea, din pricina măreţei clădirilor […], le-a cruţat, ca să nu fie incendiate."

1526. *Ibidem*, p. 248: „[…] începe să cugete în sinea lui, oare să-şi ducă armata împotriva Romei, căci era neliniştit de întâmplarea lui Alaric, regele goţilor, despre care aflase că, după ce cucerise şi prădase înaintea sa acel oraş, a murit pe neaşteptate."

1527. *Ibidem*, pp. 256-258: „Împotriva a ceea ce stabilise înainte […] se gândea zi şi noapte ca, după ce a biruit deja Europa, să-şi îndrepte forţele împotriva Asiei, Asiriei [şi] Egiptului."

1528. V. Francesco Petrarca, scrisoarea către călugărul Dionigi da Borgo San Sepolcro, *apud EGU*/30.

1529. V. Idem, *Familiarum rerum liber I*, Florenţa 1933, *apud EGU*/27.

1530. V. Leonardo Bruni, *Vita di Messer Francesco Petrarca*, Florenţa, 1847, *apud EGU*/27.

1531. Barbaro se declară împotriva filosofilor care „separă filosofia de elocvenţă"; v. *EGU*/73.

1532. Apud *EGU*/103.

1533. V. Stefano Guazzo, *Op.cit*., Venţia, 1586, *cf. EGU*/150.

1534. V. *EGU*/151.

1535. V. Ermolao Barbaro, *Epistolae et orationes*, Florenţa, 1943, II, pp. 90-93 şi Poliziano, *Lamia şi Dialectica*, *cf. EGU*/71-73.

1536. *NOHA*/178: „soldaţii au prins atât curaj, s-a răspândit o asemenea nerăbdare între cei care cereau bătălia, au izbucnit pretutindeni atâtea strigăte ale tuturor, de parcă voiau să atace primii inamicul, de bună-voie."

1537. *Ibididem*.

1538. *Ibidem*, pp. 170-172: „Căci ce datorie a fost vreodată, în vremea noastră, mai hotărâtoare, mai apăsătoare şi mai primejdioasă decât [cea de] acum, când este în joc regatul, soarta şi viaţa noastră? […] Lăsând la o parte toate celelalte isprăvi ale voastre din anii trecuţi, duse la bun sfârşit cu un mare curaj, ce momente mari şi grele nu aţi depăşit [oare] cu inima vitează în Germania întreagă şi pe alte pământuri vrăjmaşe […]? Ce griji, ce cazne, ce primejdii […] nu am întâmpinat vreodată în rând cu voi, cu aceeaşi dârzenie? Ce succes m-a făcut vreodată mai trufaş?"

1539. *Ibididem*: „Nevoia [este] pentru muritori un bici [= ţepuşă] neîndurător."

1540. *Ibididem*: „Priviți ce inamic puternic […], cât de numeros şi ce înarmat!"

1541. *Ibididem*: „trebuie ori să câştigăm […] victoria […], ori să murim cu toții, până la unul."

1542. *Ibidem,* p. 174: „Dacă ne-am hotărî […] să ne retragem treptat, ce ar fi mai nedemn de gloria noastră, dobândită deja prin victorii numeroase şi mărețe, ce ar fi dezonorant, ce ma ruşinos pentru noi, ce mai potrivit numelui de scit – detemut în întreaga lume – ce mai potrivnic vituților şi vitejiei străbunilor noştri, decât acest soi de fugă? Se ştie că întotdeauna este mai bine şi mai frumos a muri cu demnitate şi glorie şi a ne întâlni manii strămoşilor, decât, evitându-ne duşmanii printr-o fugă ruşinoasă, după obiceiul celor neputincioşi în luptă şi al laşilor, a duce o viață netrebnică şi plină de umilință."

1543. *Ibididem:* „ Ce ne poate fi dăruit de zeii nemuritori mai plăcut, mai favorabil şi mai fericit decât aceasta?"

1544. *Ibidem*, p. 178: „Astăzi este cu putință ca stăpânirii noastre să-i fie anexat, fără greutate, un regat imens şi foarte ales. "

1545. *Ibididem*: "Să-i urmați, mai întâi, pe zeii nemuritori, […] apoi pe mine, atât comandantul, cât şi tovarăşul vostru de luptă. Zeii vor ocroti destinul vostru, [vă] vor spori puterile, gloria şi stăpânirea. Iar eu nu vă voi părăsi nicăieri […]. Fiți, deci, cu ochii pe mine […], urmați faptele mele şi, până mă veți vedea purtându-mă bărbăteşte, nu-l slăbiți pe inamic din înverşunarea voastră zeloasă şi neabătută, zdrobiți-l, nimiciți-l! Vom obține victoria fără prețul unei mari primejdii, *dacă* vom lupta împotriva duşmanilor cu aceeaşi vitejie şi *uniți în suflet*" [s.n.].

1546. V. mai sus, *passim*, prezenta lucrare.

1547. V. *Ibididem*.

1548. V. *C35*/401.

1549. V. Speroni, *Dialog despre limbi*, în *Dialoghi, Veneția*, 1552, *apud. EGU*/151.

1550. *Apud Ibidem*, p. 57.

1551. V. J. Burckhardt, *Op.cit*., I, p. 300.

1552. V. N. Iorga, *Pagini de tinerețe*, Editura pentru literatură, Buc., 1968, II, p. 221.

1553. V. G. Carducci, *Scrieri alese*, Editura pentru literatură universală, Buc., 1964, p. 295.

1554. V. scrisoarea din 1537, în Ipolyi Arnold, *Op.cit*., p. 597.

1555. V. scrisoarea din 23 august 1533, în *Ibidem*.

1556. V. scrisoarea din 15 octombrie 1537 în *Ibidem*.

1557. *Apud Olahus – Corespondența*, pp. 201-202.

1558. V. scrisoarea din 22 decembrie 1537, *apud Olahus – Corespondența*, pp. 196-198.

1559. *Apud Olahus - Corespondența*, p. 102.

1560. *Apud* Firu-Albu – *Umanistul*, p. 67.

1561. V. Rózsa György, *Oláh Miklós legrégibb arcképe*, în „Magyar Könyvszemle", LXXVI/1960, pp. 433-438: „Chiar de eşti cineva care deja a auzit veşti [sic!] despre faima lui Olahus, totuşi, însuți doreşti să-l vezi. Observă portretul pe care îl priveşti, pictat cu talent: a redat iscusit întocmai chipul vestitului arhiepiscop" [t.n.].

1562. V. *Ibididem*: „Tabloul oglindeşte parcă imaginea lăuntrică; ridică la stele pioasa faimă a virtuților dacă există şi portretul, demn de admirație, redat în culoare firească de degetele pictorului. Desigur, chipul, conceput după înfățişarea sa exterioară, trebuie să fie al calităților sufletului său" [t.n.].

1563. V. *Ibididem*: „Aceşti ochi, acest chip [şi] păr, o asemenea înfățişare arhiepiscopul Olahus le are; acest portret este al său. Zei, faceți ca sub acest tablou să locuiască mult pe pământ, iar astrele din tării să[-l] cheme târziu" [t.n.].

1564. V. Kemény József, *Oláh Miklós emlékezete*, în „Új Magyar Muzeum", I, 1858, pp. 227-233.

1565. a. V. *Ibidem*, p. 228. „În tine sălăşluieşte mulțimea genială a muzelor şi tu eşti Heliconul, tu eşti tot ce fu Apollo. Aşadar, oricine ar dori ca muzele să-i fie favorabile şi ca fericitul har să-l însoțească în scrieri, acela să te copleşească tainic cu rugi din inimă venite şi să cucerească pragul spiritului tău, Olahus, unde se păstrează tot ce au operele poeților, ehei, când abundă aici în unde zeul!" [t.n.].

b. *Ibidem*, p. 230: "Oare cui se cuvine să dedic noua poezie [despre] plăcutul meu ocrotitor? Desigur, doar ție, Nicolaus, care mereu îmi faci bine" [t.n.].

c. V. Tóth István, *Alkinoos kertje*. *Humanista költőink Janus Pannoniustól Bocatius Jánosig*, Ed. Dacia, Cluj, 1970, p. 94: „Însă, prin elaborarea câte unui studiu pe ici pe colo, încă nu s-a acordat importanța necesară creației poetice a lui Nicolaus Olahus, căci pentru un poet toate acestea reprezintă prea puțin, dacă nu se fac traduceri pentru cititori din opera sa" [t.n.].

d. V. *Ibidem*, p. 166: „a Mohács utáni humanizmus legnagyobb történetírója" [t.n.].

e. V. *Ibidem*, p. 157: „Nicolaus Olahus életművén keresztül megalapozta a román és magyar irodalom közös hagyományát, s mindezt európai szinten tette" [t.n.].

1566. V. Gabriel Țepelea, *Opțiuni şi retrospective*, Ed. Eminescu, Buc., 1983.

1567. V. *Ibidem*, p. 94.

1568. V. Gerézdi Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, în col. *Irodalomtörténeti könyvtár*, vol. 7, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1962: „(Janus Pannonius) este cea mai marcantă personalitate a literaturii noastre umaniste, primul mare liric maghiar, fondatorul poeziei latine autohtone. Deşi nu a lăsat în urma sa nici măcar un singur vers răzleț în limba maghiară – a cântat *doar latineşte* (s. n.) – totuşi, îl considerăm, pe drept cuvânt, înaintaş al lui Balassi, Csokonai, Petöfi, Ady şi József Attila. Fără opera sa, poezia noastră ar fi orfană (...). Timp de aproape patru secole – până la Petöfi – el este singurul poet maghiar pe care l-a cunoscut şi recunoscut Europa" – (t. n.).

Bibliografie

*** *Antologia Palatină*, Ed. Univers, Bucureşti, 1988

Ambruster, Adolf – *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972

Balog G. – *Az erdélyi Renaissance*, Cluj, 1943

Balogh Jolán – *Az erdélyi renaissance*, vol. I., (1460-1541), Cluj, 1943

Balog Margit – *Oláh Miklós Hungariaja, mint müvelődéstörténeti kútfő*, Budapesta, 1903

Bezdechi, Ştefan – *Nicolaus Olahus, primul umanist de origine română*, Ed. Ram, Aninoasa, Gorj

Bitay Ileana – *Antichitatea greco-romană în cultura umanistă din Transilvania*, teză de doctorat, 1978, Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie-Filosofie

Budagov, R.A.. – *Problemele studierii limbilor literare romanice*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1962

Bulgăr, Gh. – *Filologie şi istorie*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1988

Burckhardt, Jakob – *Cultura Renaşterii în Italia*, Bucureşti, 1969

Cartojan, Nicolae – *Istoria literaturii române vechi*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1980

Călinescu, G. – *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Ed.Minerva, Bucureşti, 1982

Comorovski, Cornelia – *Literatura umanismului şi a Renaşterii*, Bucureşti, 1972

Crăciun, Ioachim – *Repertoriul de manuscrise inedite şi de cronici interne: Nicolaus Olahus – Hungaria*, Ed. Academiei R.P.R., Bucureşti, 1963

Curtius, Ernst Robert – *Literatura europeană şi Evul Mediu latin*, Ed. Univers, Bucureşti, Bucureşti, 1970

Dan, Mihail P. – *Nicolaus Olahus şi Cruciada contra turcilor,* în "Transilvania" an 74/1943, Sibiu, pp. 701-714

Domocoş, Emil – *Un descendent al voievozilor români de pe Argeş: Nicolae Olahus (Valahul),* în ARG II, 1967/2

Dumitrescu-Buşulenga, Zoe – *Renaşterea, umanismul şi dialogul artelor*, Ed. Albatros, Bucureşti, 1971

– *Valori şi echivalenţe umaniste*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1973

Duţu, Al. – *Umanismul românesc şi cultura europeană*, Ed. Minerva, Bucureşti,1974

Firu, I.S. – Albu, Corneliu – *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493-1568)*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968

Gerézdi Rabán – *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1968

– *A magyar világi líra kezdetei*, în col. "Irodalomtörténeti könyvtár", vol. 7, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962

Holoban, Maria – *Nicolaus Olahus. 1493-1568*, în *Călători străini despre ţările române*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968, pp. 484-500

Horváth János – *Az irodalmi müveltség megoszlása. Magyar humanizmus*, Magyar Szemle Társaság, Budapesta, 1944

– *A magyar irodalmi müveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*, Magyar Szemle Társaság, Budapesta, 1931

Huizinga, I. – *Amurgul Evului Mediu*, Bucureşti, 1970

Hunfalvi Pál – *Oláh Miklós családi viszonyai és Hungáriája*, în "Irodalomtörténeti Közlemények", I, 1891, p. 3540

– *Az Oláhok története*, Budapesta, 1894

Iorga, Nicolae – *Renegaţii în trecutul ţărilor noastre şi al neamului românesc*, în "Analele Academiei Române", Memoriile secţiei de istorie, seria II, t. XXXIV, 1913-1914

Ipolyi Arnold – *A nagyszombati iskola a XVI. században*, în "Katholikus Szemle", 1887, pp. 16-32

*** *Istoria literaturii române*, vol. I., Ed. Academiei R.P.R., Bucureşti, 1964

*** *Istoria României*, vol. II, Ed. Academiei R.P.R., Bucureşti, 1962

Ivaşcu, George – *Istoria literaturii române*, I, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1969

Jakó Zsigmond – *Írás, könyv, értelmiség*, Bucureşti, 1976

– *Nicolaus Olahus emlékére*, în Korunk, 2, 1962, pp. 200-204

– *Philobiblon transilvan*, Ed. Kriterion, Bucureşti, 1977

Johannes Sommer, Christianus Schesaeus – *Scrieri alese*, Ed. Junimea, Iaşi, 1988

Juhász Ladislaus – *De carminibus Nicolai Olahi în mortem Erasmi scriptis*

Kardos Tibor – *Deákműveltség és magyar renaissance*, 1939

– *A magyar humanizmus kérdése*, Budapesta, 1953

– *A magyarországi humanizmus kora*, Budapesta, 1955

Kemény József – *Oláh Miklos emlékezete*, în "Új Magyar Muzeum", I/1858, pp. 227-233

Klaniczay Tibor – *La naissance et la developpement de la litterature baroque en Hongrie*, în "Acta litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae", t.III, Budapesta, 1960

Kollányi Ferencz – *Oláh Miklós irodalmi foglalkozásai külföldön*, în "Új Magyar Sion", XVI, Budapesta, 1885

Kovács Andrei – *Diploma de înnobilare şi iconografia lui Nicolaus Olahus*, în "Revista Muzeelor" nr. 2/1969

Lupaş, I. – *Doi umanişti români din secolul al XVI-lea*, Cultura Națională, Bucureşti, 1928

******* *A magyar irodalom története (1600-ig),* red. Klaniczay Tibor, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1964

Mazilu, Dan Horea – *Literatura română în epoca Renaşterii*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1984

Merényi Lajos – *Oláh Miklós végrendelete*, în "Történelmitár", I/1896, pp. 136-160

Mihăilă, G. – *Cultura şi literatura română în context european. Studii şi texte*, Ed. Ştiințifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1979

Mihăilă, G. – Zamfirescu, Dan – *Literatura română veche*, I (1402-1647), Ed. Tineretului, Bucureşti, 1969

******* *Monumenta Historica Societatis Jessu*, vol. 101, Ed. Ladislaus Lukacs, Romae, 1969

Oțetea, Andrei – *Renaşterea şi Reforma*, Ed. Ştiințifică, Bucureşti, 1968

Pascu, G. – *Istoria literaturii şi limbii române din secolul XVI*, Bucureşti, 1921

Pirnat Antal – *Renaissance und Humanismus* in Mittel- und Osteuropa, Berlin, 1962

Puşcariu, Sextil – *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1987

Racoța, Tuliu – *Primul umanist român: Nicolaus Olahus*, în "Transilvania", anul 73, nr.10, 1942, pp. 765-774

Robotos Imre – *Az igazi román-magyar közösmúlt*, Budapesta, 1948

Rózsa György – *Oláh Miklós legrégibb arcképe*, în „Magyar Könyvszemle" LXXVI/1960, pp. 433-438

*** *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae*, Bratislava, 1742

Schiau, Octavian – *Din activitatea literară a lui Nicolaus Olahus*, Conferința ținută la Simpozionul de la Cluj din 13 februarie, 1968

– *Un mare umanist – Nicolaus Olahus*, în „Tribuna", nr.3/1968

Schleicher Pál – *Oláh Miklós és Erasmus*, Budapesta, 1941

Sörös Pongrácz – *Ötven év Oláh Miklós életéből*, în „Katholicus Szemle", 1903, p. 329

Szemes József – *Oláh Miklós*, Budapesta, 1936

Szigeti József – *Nicolaus Olahus emlékezete*, în "Útunk", nr. 3, Cluj, 1968

Tarnóc Márton – *Mátyás király és a magyarországi Reneszánsz (1450-1541)*, Balassi Kiadó, Budapesta, 1994

Tonk Alexandru – *Cariera unui intelectual în secolul al XVI-lea. Drumul lui Nicolaus Olahus spre scaunul episcopal*, în vol. *De la umanism la iluminism*, Academia Română, Institutul de cercetări Socio-Umane, Târgu Mureş, 1994, pp. 7-13

– *Diplomele de înnobilare ale lui Nicolaus Olahus. Unele probleme privind genealogia familiei Olahus*, în "Revista Arhivelor", 1/1969, pp.13-33

Tóth István – *Irodalmi műveltségünk főbb korszakai. Őskor és Középkor*, Alba Iulia, 1994

Ţepelea, Gabriel – *Opţiuni şi retrospective*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1983

Vianu, Tudor, *Antichitatea şi Renaşterea*, în vol. *Studii de literatură universală şi comparată*, Ed. Academiei R.P.R., Bucureşti, 1963

Voigt, Georg – *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums*, Berlin, 1893

Waldapfel Imre – *Erasmus és a magyar barátai*, Budapesta, 1941

– *Humanizmus és nemzeti irodalom*, It., 16/1933

Instrumente de cercetare

Bartal Antal – *Glossarium Mediae et infimae latinitatis regni Hungaricae*, Budapesta, 1901

*** *Bibliografia filologică românească. Secolul al XVI-lea*, red. Chivu, Gh. – Costinescu, Marioara, Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti, 1974

*** *Bibliografie românească veche (1508-1830)*, red. Bianu, Ioan – Hodoş, Nerva – Simonescu, Dan, Ed. Socec, Bucureşti, 1903-1944

*** *Dictionnaire interprete. Manuel des noms latins de la geographie ancienne et moderne*, Paris, 1777

*** *Glosar de termeni şi expresii din documentele latine privind istoria medie a României*, Bucureşti, 1965

*** *Istoria României în date*, Ed. Enciclopedică, Bucureşti, 1971

*** *Literatura română. Dicţionar cronologic*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1979

*** *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, I. (1771-ig), Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1972

Puiu, Fărcaş Sidonia – *Index locorum*, Cluj-Napoca, 1984

Szinnyei J. – *Magyar írók élete és munkái*, Budapesta, 1903, vol. IX, pp.1264-1272

Veress Andrei – *Bibliografia româno-ungară. Românii în literatura ungară şi ungurii în literatura română*, vol. I., Bucureşti, 1931.

ANEXA I

OPERA LUI NICOLAUS OLAHUS

CLASIFICARE CRONOLOGICĂ ŞI PE DOMENII
EDIŢII
TRADUCERI

Ştiinţă	Religie	Istorie	Literatură
1. *Processus*			
			2. *Epistulae*
			3. *Carmina*
		4. *Hungaria*	
		5. *Athila*	
		6. *Genesis*	
		7. *Ephemerides*	
	8. *Instructio*		
	9. *Catholicae*		
	10. *Breviarum*		
		11. *Chronicon*	
		12. *Brevis*	

LEGENDA

1. *Processus Universalis*, (Tratat de alchimie, semnat cu pseudonimul Nicolaus Melchior), în "Museum Hermeticarum", Francofurti, 1525

2. – *Carmina Nicolai Olahi, arhiepiscopi Strigoniensis, et quaedam alia ex codice Reg. Universitatis Budapestinensis 46 signato excerpta,* în *Analecta recentiora ad historiam Renascentium in Hungaria litterarum spectantia, jussu Academiae Scientiarum Hungaricae, ex variis fontibus hausta, cum comentariis edidit Stephanus Hegedüs, Budapestini, typis Victoris Hornyansky*, 1906, pp. 368-429

– *Carmina*, ed. Fogel, I., Juhász L., Lipsiae, 1934

– Traduceri, în: Bezdechi, Ştefan – *Nicolaus Olahus, primul umanist de origine română*, Ed. Ram, Aninoasa, Gorj, 1939, Firu, I.S.- Albu, Corneliu, *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493-1568),* Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968; *Nicolaus Olahus – Corespondenţa cu umanişti batavi şi flamanzi*, ed. îngrijită de Albu, Corneliu, traduceri de Capoianu, Maria, Ed. Minerva, Bucureşti, 1974; Tóth István – *Alkinoos kertje*. *Humanista költőink Janus Pannoniustól Bocatius Jánosig*, Ed. Dacia, Cluj, 1970, pp.44-49; ****Janus Pannonius*. *Magyarországi humanisták*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. (Cuprinde traduceri din Olahus în limba maghiară, realizate, pentru

poezie, de Hegyi György sau reproduse din volumul anterior, al lui Tóth István, precum şi din: Geréb László, *A magyar Renaissance költői.)*

3. – *Epistulae*, 611 scrisori, semnate de sau expediate lui Nicolaus Olahus, cuprinse de Ipolyi Arnold în *Oláh Miklós, II Lajos és Mária királyné titkára, utóbb Nagy Orosz kancellár, esztergomi érsekprimás és kir. helytartó levelezése*, din "Monumenta Hungariae Historica", t. I., v. 25, Budapesta, 1875. Scrisorile datează din intervalul 1527-1538.

– Traduceri, în: Firu, I.S. – Albu, Corneliu, *Op.cit.; Nicolaus Olahus – Corespondența cu umaniști batavi şi flamanzi,* ed. cit.; **** Magyar humanisták levelei*, cu scrisori ale lui Nicolaus Olahus în traducere maghiară, reluate în volumul antologic **** Janus Pannonius. Magyaroszrági humanisták*, ed.cit.. Aceste traduceri aparțin lui Kovács Sándor.

4. – *Athila, sive de rebus bello paceque ab suo gestis*, Burxelles, 1536, tipărită de Sambucus, Basel şi Frankfurt, 1568, şi de Adamus Franciscus Collarius, Viena, 1763; v. şi ed. Eperjesi Colomanus, Juhász Ladislaus, Budapesta, 1938.

– Traduceri de Kulcsár Péter, în *Humanista történetírók*, Budapesta, 1977, pp. 329-390.

5. – *Hungariae, sive de originibus gentis, situ, diversione, habitu atque opportunitatibus*, Bruxelles, 1536, tipărită (cu *Compendiarum*…) de Bel Mathias în *Adparatus ad historiam Hungariae*, Bratislava, 1735 şi de Adamus Franciscus Collarius, Viena, 1763; v. şi ed. Eperjesi Colomanus, Juhász Ladislau, Budapesta, 1938 (ultimele sunt ediții comune, *Hungaria – Atila*); v. şi Ioachim Crăciun.

– Traduceri de Németh Béla, în volumul antologic *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, ed.cit., pp.1044-1098. V. traduceri fragmentare în româneşte: Ioan Lupaş, Timotei Cipariu, Maria Holoban (în *Călători străini*…)

6. *Genesis filiorum serenissimi Regis Ferdinandi Roman. Hungariae et Bohemiae et Domini mei clementissimi ex serenissima Anna regina natorum*, Praga, 14 oct. 1549, tipărită de Martinus Georgius Kovachich în *Scriptores rerum Hungaricarum minores inediti*, vol. I, cap. IX., p. 41 *sqq*., Budapesta, 1798

7. *Ephermerides, quas Nicolaus Olahus in Ephemeridibus Astronomicis Petri Pitati Veronensis, anno 1552 impresus suamet manu adnotavi (1552-1559)*, tipărită de Martinus Georgius Kovachich în *Scriptores rerum Hungaricarum minores inediti*, vol. I, cap. XVIII, pp. 92-97, Budapesta, 1798.

8. *Instructio pastoralis ad clerum*, Tyrnavia, 1560

9. *Catholicae et Cristianae religionis praecipua quadeam capita*..., Viena, 1560

10. *Breviarum secundum usum Almae et Metropolitanae ecclesiae Strigoniensis*, Viena, 1563

11. *Compendiarum suae aetatis Chronicon*, Viena, 1563. (Lucrarea consemnează evenimente istorice de la încoronarea lui Matei Corvinul până la încoronarea lui Ferdinand, cu datele autobiografice.) Tipărită de Bel Mathias (cu Hungaria), la Bratislava, 1735.

12. *Brevis descriptio cursus vitae Benedicti Zerchecky, secretarii cancelariae regiae sub Ferdinando I et Nicolao Olaho manu ipsius conscripta. Circa anno 1568*, tipărită de Martinus Georgius Kovachich, în *Scriptores rerum Hungaricarum minores inediti*, vol. I, cap. XXV, pp. 154-155, Budapesta, 1798.

ANEXA II

DIN CODICELE OLAHUS

Ediția Hegedüs (1)

POEZII

Tabel sinoptic

Nr. crt.	Nr. şi p. Codex	Titlu	Paternitate (2)	Specie (3)	Temă	Vers	Traduceri precedente (4)
0	1	2	3	4	5	6	7
1.	1/371	Cornelio Graphaeo Scriboni respondet de carmine ipsius Bucolico Reginae Mariae praesentata. Bruxellis, anno 1535	N.O.	Scrisoare în versuri	Elogiul talentului lui Grapheus şi îndemnuri literare	Distih el.	B.S. (5)/ 146 C.M. (6)/159
2.	2/372	Ad Villegem, D. Georgii Episcopi Brixinensis Oeconomum, Dominus Nicolaus Olahus. Jacobi Dani nomine	N.O.	Scrisoare în versuri	Îndemn la bună înțelegere între stăpân şi angajat, cu exemple din mitologie	Distih el.	
3.	3/373	De reditu Domini Georgii, Episcopi Brixinensis. Idem	N.O.	Odă ocazională	Elogiul episcopului, revenit şi întâmpinat de mulțime	Distih el.	
4.	4/373	De venatione Reginae. N.O.	N.O.	Epigramă ocazională	Iscusința reginei Maria la vânătoare, prin care o întrece pe zeița Diana.	Distih el.	T.I. (7)/48 G.L.(8)/324
5.	5/374	Ad Franciscum a Burgundia. N.O.	N.O.	Scrisoare în versuri	Îndemn la cultivarea memoriei lui Erasmus	Distih el.	T.I./48
6.	7/375	Ad Eundem Dicolos Distrophos, partim Heroicus, partim iambicus trimeter, Responsio Domini Nicolai Olahi.	N.O.	Scrisoare în versuri	Rolul literaturii pentru memoria faptelor mari şi a personalităților; îndemn la slăvirea amintirii lui Erasmus	Hexametru dactilic + senar iambic	T.I./48

7.	8/375	Eiusdem Domini Do: Nicolai Olahi ad Franciscum Craneveldium scribentem laudes	N.O.	Scrisoare în versuri	Lauda talentului lui Craneveldius şi elogiul literaturii.	Distih el.	
8.	9/376	In quaestorem Reginae Mariae	N.O.	Epigramă	Satirizarea zgârceniei şi ipocriziei casierului reginei.	Distih el.	B.S./147 Parțială G.L./324
9.	10/377	Dominus: Nicolaus Olahus, Do. Francisco ab Ujlak, Episcopo Jauriensi. S.D.	N.O.	Scrisoare în versuri	Nenorocirile războiului nu dau răgaz formelor poetice tânjite.	Distih el.	
10.	11/377	Nobilis Domina Clara ab Ujlak, sepulta Posonii, viatorem et filium, Episcopum Jauriensem, alloquitur. D. N. Olaho authore	N.O.	Elegie cu epitaf	Autobiografie şi sfaturi adresate fiului; epitaf	Distih el.	B.S./145 Parțială
11.	12/379	Epitaphium eiusdem dominae, eodem authore	N.O.	Epitaf	Meritele spirituale ale defunctei.	Distih el.	
12.	13/379	Aliud	N.O.	Epitaf	Explicarea numelui defunctei prin virtuțile sale.	Distih el.	
13.	14/379	Aliud	N.O.	Epitaf	Explicarea numelui defunctei prin virtuțile sale	Distih el.	
14.	16/380	N.O. Ad Jacobum Danum meditabundum	N.O.	Bucolică ocazională	Frumusețea vieții conjugale	Distih el.	H.Gy. (8a)/325
15.	17/381	Epicedium Pauli Bakyth, per Turcas in conflictu decolati: anno 1527, prima die Mensis Decembris D. Olah authore	N.O.	Epicediu	Ingerul Gabriel laudă eroismul lui Bakyth şi-i consolează pe cei care-l jelesc.	Distih el.	H.Gy./334
16.	18/381	Ad quendam, eiusdem	N.O.	Maximă	Tinerețea şi bătrânețea deopotrivă sunt supuse morții.	Distih el.	

17.	19/382	Aliud, eiusdem	N.O.	Maximă	Tinerețea şi bătrânețea deopotrivă sunt supuse morții.	Distih el.	
18.	20/382	Ad Emerici Calnay liras responsio. Do. Nicolai Olahi. Anno 1536	N.O.	Scrisoare în versuri	Disertație pe temă literară; elogiul sincerei prietenii şi a binecuvântatei vieți conjugale.	Distih el.	H.Gy./326
19.	22/385	Domini Do. Nicolai Olahi ad Emericum a Calna, in die natalicio Gabriellis filii carmen elegiacum: petendem ut in eum diem Distichon faciat. Anno 1536	N.O.	Elegie	Îndemn la depăşirea, prin literatură, a jelirii celor morți, în favoarea dragostei pentru cei vii, urări de bun augur nounăscutului	Distih el.	B.S./144 Parțială
20.	23/394	Sub imaginem comitis Lucretiae de Cavalis	N.O.	Inscripție	Imperfecțiunea portretului, datorată neputinței de a reda şi frumusețea sufletească	Distih el.	
21.	24/394	Ad Jacobum Danum Arrusiensem Do. Do..Nicolaus Olahus etc.	N.O.	Bucolică ocazională	Îndemn la alegerea soției după pilda lui Paris.	Distih el.	
22.	25/395	Per eundem Do.Do. Nicol. Olahum Epitaphium Erardia Marcha Cardinalis Leodineus...1538	N.O.	Epitaf	Măreția lumească se supune morții.	Distih el.	
23.	26/395	Eiusdem ad librum Epigrammatum Jacobi Dani Arrusiensis Elegia	N.O.	Poezie dedicatorie	Urări de bun augur volumului	Distih el.	
24.	27/396	De cognomine Philippi Nigri, Consiliarii Caesaris Caroli	N.O.	Epigramă	Regretul pentru o poreclă nepotrivită cu virtuțile omului	Distih el.	

25.	28/396	Ad Angelum Candianum, medicum Mariae Reginae, rogatu et nomine Jacobi Dani, Dominus Nicolaus Olahus etc.	N.O.	Odă	Aprecieri elogioase la adresa medicului reginei şi rugămintea de a vindeca pe logodnica lui Jacobus Danus.	Distih el.	
26.	29/398	In maledicum quendam, meretricarium et ebriosum, Nicolaus Olahus, mense februarii. Anno 1538	N.O.	Satiră	Indignarea împotriva unui prieten infidel şi corupt, care dezvăluie secretele încredinţate lui.	Distih el.	B.S./148 H.Gy./336
27.	30/399	Ad dominam Marchionissam, uxorem Domini Comitis a Nassou, N.O.	N.O.	Epigramă	Elogiul unei tinere femei, care cultivă limbile clasice.	Distih el.	
28.	31/400	Ad eadem, nomine J. Dani	N.O.	Epigramă	Solicitarea recompensei pentru poeziile trimise.	Distih el.	
29.	32/400	Sub imagine Julii Caesaris	N.O.	Inscripţie	Elogiul faptelor de armă ale lui Caesar.	Distih el.	
30.	33/400	Sub imagine Augusti Caesaris	N.O.	Inscripţie	Elogiul păcii instituite de Augustus.	Distih el.	
31.	35/401	In praefatione Athilae sive descriptionis Hungariae, ad Lectorem carmen	N.O.	Poezie dedicatorie	Justificarea, cu modestie, a stilului brut şi a eventualelor greşeli geografice.	Distih el.	H.Gy./333 A.C. (9)
32.	36/402	Ad Jacobum Danum	N.O.	Epigramă	Interogaţie asupra motivelor tăcerii prietenului flecar.	Distih el.	
33.	37/403	Ad. G.E.	N.O.	Scrisoare în versuri	Îndrumări de metrică şi prozodie	Distih el.	

34.	38/403	Ad Comitem Christophorum	N.O.	Epigramă	Satirizarea poftelor trupeşti ale femeii.	Distih el.	
35.	40(10)/403	De quondam medico	N.O.	Epigramă	Satirizarea nepriceperii profesionale şi a ipocriziei	Distih. el.	
36.	41/403	De Tripudiis Brugensium nocturnis in festo eorum die	N.O.	Odă	Euforia carnavalului şi invitaţie la trăirea clipei.	Distih el.	G.L./325
37.	42/404	Trijambicum	N.O.	Elegie	Fortuna labilis	Senar iambic	
38.	43/404	Dominus Nicolaus Olahus in persona Jacobi Dani: Anno 1534	N.O.	Cântec de petrecere	Petrecerea unui om cult, trecut şi iubăreţ	Distih el.	
39.	44/404	N.O. Carmen	N.O.	Maximă	Grija pentru ca clevetirile lumii să nu fie justificate	Distih el.	
40.	45/405	Epitaphium Gerardi Muhlerd	N.O.	Epitaf	Elogiul cinstei defunctului, prin care i s-au atribuit funcţii clericale şi statale.	Distih el.	
41.	47/405	Responsio Domini Nicolai Olahi ad Ursinum	N.O.	Elegie	Condamnarea celui care-şi curmă zilele şi îndemnul la stoică demnitate.	Distih el.	
42.	48/406	Ad Adamum Carolum, secretarium Regis Romanorum, Hungariae et Bohemiae etc., Ferdinandi	N.O.	Odă	Elogierea talentului prietenului şi îndemn la emulaţie.	Distih el.	
43.	49/407	Ad Eundem cum fratris Epithapio	N.O.	Scrisoare în versuri	Recomandarea epitafului.	Distih el.	
44.	50/407	Ad mulierem imaginem ferentem	N.O.	Epigramă	Ocrotirea memoriei soţului	Distih el.	

45.	51/407	Aliud	N.O.	Epigramă	Ocrotirea memoriei soțului.	Distih el.	
46.	52/407	Pallatium Cardinalis Leodiensis loquitur	N.O.	Inscripție	Avuția cardinalului este pe măsura renumelui său.	Distih el.	
47.	53/407	Ad Carolum Adamum, qui misit Epithaphia Ursini	N.O.	Scrisoare în versuri	Lauda pentru cultivarea, prin versuri, a memoriei celui defunct.	Distih el.	
48.	54/408	Ad Calnay, N.O.	N.O.	Scrisoare în versuri	Invitație la vizită şi rugămintea de a i se citi versurile.	Distih el.	
49.	55/408	De Joanne Kaczianer interfecto: idem	N.O.	Epigramă	Apreciere asupra pedepsei capitale aplicate pentru cruzime criminală.	Distih el.	
50.	57/409	Ad eum quisquis haec scripsit responsio	N.O.	Elegie	Condamnarea celor care îi vorbesc de rău pe morți, uitând de propria lor moarte şi de învățătura creştină.	Distih el.	B.S./148
51.	58/409	Epitaphium Stephani Broderici, Episcopi Ecclesiae Vaciensis, mortui septima mensis Novembr. Anno D-ni 1539, per D. N. Olahum	N.O.	Epitaf	Suferințelor patriei nu le supraviețuiesc patrioți virtuoşi precum Brodericus.	Distih el.	B.S./145
52.	59/410	Epitaphium Jo. Alexandri Brassicani, Juris consulti, per eudem	N.O.	Epitaf	Identitatea şi soarta defunctului.	Distih el.	
53.	60/410	In diem Pascae anni 1540. Idem D. Olahus	N.O.	Imn	Bucuria pentru mântuirea prin Isus.	Distih el.	

54	60/411	In mortem Gabrielis Calnay, filii mei spiritualis, septima die mensis Martii. Anno D-ni 1541: Olahus	N.O.	Epicediu	Deplânge moartea copilului, luându-şi bun rămas de la el, cu făgăduința că se va ruga pentru viața sa veşnică.	Distih el.	
55.	61/411	In P. S. invehitur D. Olahus	N.O.	Invectivă	Luarea la rost a unui prieten infidel şi invocarea pedepsei.	Distih el.	
56.	62/411	Ad Emericum Calnay, qui cerasa dono miserat, certabatque sua meliora esse N. Prossemkii cerasis, D. Olahus	N.O.	Epigramă	Intrecere prin gustul cireşelor.	Distih el.	
57.	63/412	Ad Gasparum Theslerum Trimontanum Didascalum Responsio Domini Nicolai Olahi	N.O.	Scrisoare în versuri	Lauda talentului poetic al prietenului şi îndemnul ca aceasta să fie un dascăl bun.	Distih el.	
58.	64/412	Ad Hubertum Leodium Domini Nicolai Olahi responsum	N.O.	Scrisoare în versuri	Respinge, cu modestie, lauda adusă lui şi, revenit la poezie, cere sprijinul muzelor.	Distih el.	
59.	65/413	Ad Deum pro pace inter Caesarem Carolum et Franciscum, Galliae regem inita Gratiarum actio N.O.	N.O.	Odă	Invocă pe Dumnezeu, elogiindu-l, şi, evocând ororile războiului, cere pace.	Distih el.	B.S./147 Parțială
60.	65b(11)/417	Nicolaus Olahus et Franciscus a Burgundia ad lectorem	N.O. F.B. (12)	Poezie dedicatorie	Dialog situând în paralele virtuțile şi soarta lui Erasmus şi a lui Mathaeus Olahus.	Distih el.	

61.	66/419	Nicolai Olahi Pannonii Transsylvani in mortem Matthei fratris elegia	N.O.	Elegie cu epitaf	Deplângerea sorții trecătoare, pline de suferință, în pofida rugăciunilor, şi epitaful fratelui.	Distih el.	B.S./142
62.	67/421	Idem in diem obitus fratris hendecasyllabum	N.O.	Elegie	Tânguire pentru suferințe şi pentru pierderea fratelui şi rugămintea de a conteni durerile.	Hendecasilab falecian	
63.	68/421	Idem in praesens saeculum. Ode dicolos distrophos	N.O.	Elegie	Indignare şi tristețe pentru decăderea şi imortalitatea secolului în care trăiește; satisfacție pentru că fratele său nu a apucat aceste nenorociri.	Senar şi bimetru iambic	B.S./149 G.L./331
64.	70/423	Elegia ad sepulchrum Erasmus Rotterdami	N.O.	Elegie	Elogiul lui Erasmus, începând cu virtuțile tinereților, depănarea, pe scurt, a vieții sale, cu menționarea corespondenței prin care dădea de ştire că se întoarce în locurile natale, rugat de Olahus, – fapt împiedicat de moartea sa.	Distih el.	B.S./140 C.M./73 G.L./329
65.	71/426	Epitaphium eiusdem per eundem	N.O.	Epitaf	Elogiul inegalabilului Erasmus şi al scrierilor sale.	Distih el.	T.I./47 C.M./76
66.	72/427	Aliud eiusdem	N.O.	Epitaf / Epigramă	Dumnezeu îl cheamă la sine pe Erasmus, pe când se pregătea să participe la conciliul papal.	Distih el.	C.M./76

67.	73/427	Aliud eiusdem	N.O.	Epitaf / Epigramă	Moartea lui Desiderius nu a fost o dorință, ci o fatalitate.	Distih el.	C.M./76
68.	76/428	Alphabetum aulicum	N.O.	Satiră	Satirizarea deprinderilor aulice decăzute și a imoralității de la curte.	Hexa-metru dactilic	
POEZII SCRISE DE NICOLAUS ÎN LIMBA GREACĂ, TRADUSE ÎN LIMBA LATINĂ DE DIVERŞI							
69.	15/379 tr. lat. p.380	Aliud eodem authore eiusdem epitaphium	N.O. Tr. lat. H.A. (13)	Epitaf / Elegie	Mercurius consolează fiul defunctei, promițând resurecția.	Distih el.	
70.	69/423 tr. lat. (14)	Epitaphium Erasmi Rotterdami per N.O.	N.O. Tr. lat. C. (15)	Epitaf	Moartea lui Erasmus – motiv de jale pentru oameni şi de pioasă bucurie pentru îngeri.	Distih el.	
POEZIE TRADUSA DE NICOLAUS OLAHUS DIN LIMBA GREACĂ ÎN LIMBA LATINĂ (original: POSIDIPPUS)							
71.	34/400	Graecum Epigramma Posidippi aut Cratetis Cynici in latinum per Do. Nicolaum Olahum versum	Tr. lat. N.O.	Epigramă elegiacă	Veşnica nemulțumire față de soartă a pesimistului.	Distih el.	
POEZII DE ALȚI AUTORI, PREZENTÂND INTERES PENTRU CREAȚIA POETICĂ A LUI NICOLAUS OLAHUS							
72.	6/374	Responsio ode dicolos distrophos	F.B. (17)	Scrisoare în versuri	Versurile care îl omagiază pe Erasmus nu pot fi decât o modestă ofrandă.	Hexa-metru dac-tilic şi bimetru iambic	
73.	56/408	Logus de Joanne Kaczianero interfecto	S.L. (18)	Epitaf – invectivă	Prezentarea fărădelegilor celui decedat.	Distih el.	

NOTE LA ANEXA II

1. *Carmina Nicolai Olahi, arhiepiscopi Strigoniensis, et quaedam alia ex codice Reg. Universitatis Budapestinensis 46 signato excerpta, în Analecta recentiora*...., ed. Stephanus Hegedüs, Budapestini, 1906, pp. 368-429

2. În Codexul care a stat la baza traducerilor noastre, în subsol se menționează adesea că precizarea autorului, Nicolaus Olahus, într-o formă sau alta, este făcută, ca o adăugire, de o altă mână (în manuscris). Am semnalat şi noi aceasta, de fiecare dată, deşi faptul nu-l considerăm concludent pentru a ne îndoi de paternitatea olahiană a acestor poezii. Cu excepția, poate, a unei singure creații, care se abate de la stilul lui Olahus: *Alfabetul de curte* (p. 428), pe care am tradus-o, totuşi.

3. Încadrarea unei poezii la o anumită specie literară este adesea dificilă, cu atât mai mult cu cât unele chiar au mai multe părți (elegie cu epitaf etc.) sau textul contravine speciei precizate în titlu de către autor

4. Am consultat traducerile lui Ştefan Bezdechi publicate şi în volumul: I.S. Firu, Corneliu Albu – *Umanistul Nicolaus Olahus (1493-1568)*, Ed. Ştiințifică, Bucureşti, 1968

5. V. Nota precedentă

6. În volumul *Nicolaus Olahus – Corespondența cu umanişti batavi şi flamanzi*, ed. îngrijită de Corneliu Albu, Maria Capoianu publică traducerea acelor poezii, care fac parte integrantă din anumite scrisori (v. ed. amintită, Ed. Minerva, Bucureşti, 1974).

7. Vezi traducerile lui Tóth István în volumul antologic *Alkinoos kertje*..., Ed. Dacia, Cluj, 1970

8. Vezi traducerile lui Geréb László, dintre care nu am consultat decât pe cele reluate de volumul antologic *** *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982

8.a.Vezi traducerile lui Hegyi György, din acelaşi volum

9. V. traducerea în proză a lui Corneliu Albu, în anexa volumului *Umanistul Nicolaus Olahus*..., ed. cit.

10. De la 40 la 60, numerotarea poeziilor este greşită: lipseşte numărul 39, iar 60 apare de două ori

11. Poezie fără număr

12. Hipper András

13. Franciscus de Burgundia

14. Originalul pierdut

15. Craneveldius

16. Am menționat în paranteză traducerea în limba română a Vioricăi Golinescu (vezi *** *Antologia Palatină*, Ed. Univers, Bucureşti, 1988), care, însă, este după originalul grecesc şi nu după traducerea latină a lui Nicolaus Olahus, pe care am interpretat-o noi (vezi op. cit., p. 139)

17. Franciscus de Burgundia

18. Silesius Logus.

ANEXA III

VERSIUNEA ÎN LIMBA ROMÂNĂ A TESTAMENTULUI LUI NICOLAUS OLAHUS

(Partea literară)

În numele Tatălui, al Fiului şi al Sfântului Duh, amin!

Aşadar, pentru că astfel am fost creat, din nimic, de Tine, încât prin moartea trupului să mă întorc din nou în pulbere şi apoi, în puterea veşnicei fericiri, care va urma în cea din urmă zi, după voia Ta şi a unicului Tău Fiu, să înviez, în deplinătatea facultăților mele mintale, sufleteşti şi trupeşti, dispun astfel de acele lucruri şi bunuri pe care, pe măsura marilor mele strădanii, îngăduitor, Tu mi le-ai dat – pe care le am – şi-mi redactez testamentul:

Mai întâi, îmi încredințez umil sufletul în mâinile Tale, Părinte atotputernic, ca, prin nesfârşita Ta blândeţe şi bunătate, să îngădui ca, eliberat de osânda veşnică şi de chinurile iadului, să-l aduc în fața Ta şi să permiți să mă bucur de el mereu; iar acest trup al meu trecător îl încredințez ţărânei – mamei mele – din care am fost făcut şi unui cinstit lăcaş de veci – care i se cuvine umilului creştin, urmând totuşi chemarea prezbiterului Tău – cu aceste altare ale Fiului Tău, prin slujbe şi rugăciuni, prin ceremonii şi toate cele pe care le ține şi le săvârşeşte catolica biserică mamă.

Iar dacă s-ar întâmpla să mor, din voia Domnului, fie aici, fie la Viena, fie altundeva, prietenii, cunoscuții şi slujitorii mei să-mi aducă trupul la Tyrnavia şi să mă înmormânteze în biserica episcopului şi confesorului Sf. Nicolae, care acum secondează catedrala bisericii mele de la Strigoniu, înaintea catedrei mele arhiepiscopale. Şi, în amintirea înmormântării mele, ca toți cei care trec pe acolo să ştie că şi ei sunt muritori, să se facă o piatră – totuşi nu fastuoasă, ci cât li se pare cuvioasă domnilor mei executori – cu efigia şi însemnele mele, nu bogate, ci ca pomenire, şi să se sculpteze pe ea [imaginea] trupului meu, pentru ca trecătorii, văzând-o, să vrea să adreseze, din creştinească pioşenie, rugăciuni lui Dumnezeu pentru păcatele mele şi pentru mântuirea sufletului meu; de altfel, dacă se va părea [potrivit], în piatră se poate grava acest distih:

"Murind, este îngropat în acest mormânt Nicolaus Olahus, care în timpul vieții a fost arhiepiscop de Strigoniu."

(Pe baza textului publicat de Merényi Lajos în "Történelmi Tár", Budapesta, 1896, pp. 136-160)

CUPRINS

Argument / 5

Preliminarii. Umanismul românesc pe coordonate europene / 9

I. PERSONALITATEA LUI NICOLAUS OLAHUS / 17

1. Nicolaus Olahus – Omul. Originea şi viaţa / 17
2. Nicolaus Olahus – Omul diplomat. Militantul antiotoman / 22
3. Nicolaus Olahus – Omul de cultură. În slujba Bisericii Catolice şi a învăţământului / 26
4. Nicolaus Olahus – Omul de artă. Patronul unor monumente arhitecturale. Bibliofilul. Colecţionarul / 29
5. Nicolaus Olahus – Omul de litere. Autorul unui tratat de alchimie. Semnatarul unor scrieri de doctrină religioasă. Epistolograful. Prozatorul literar şi poetul umanist. Consideraţii generale / 31

II. OPERA LUI NICOLAUS OLAHUS / 35

1. Versurile. Ocazie şi motivaţie artistică / 35
2. Proza. Valori documentare şi viziuni subiective / 45
   a) Genul proxim / 45
   b) Diferenţa specifică / 49

III. CONCEPTE ALE UMANISMULUI EUROPEAN OCURENTE ÎN OPERA LITERARĂ A LUI NICOLAUS OLAHUS / 77

*1 – **iubire** (81), 2 – voluptate (82), 3 – patimă (82), 4 – pasiune (82), 5 – plăcere (82), 6 – trup (82), 7 – armonie (82), 8 – femeie (84), 9 – căsătorie (87), 10 – familie (87), 11 – iubire de aproape (91), 12 – altruism (91), 13 – sacrificiu (91), 14 – bine comun (92), 15 – generozitate (93), 16 – consolare (94), 17 – clemenţă (98), 18 – iertare (100), 19 – echitate (101), 20 – toleranţa (102), 21 – cosmopolitism (103), 22 – concordie (104), 23 – prietenie (104), 24 – devotament (110), 25 – lume (112), 26 – bunuri lumeşti (112), 27 – epicureism (120), 28 – carte (126), 29 – studiu (130), 30 – educaţie (132), 31 – erudiţie (136), 32 – cultură (138), 33 – ctitorie (139), 34 – filologie (141), 35 – exigenţă critică (141), 36 – filosofie (147), 37 – ştiinţă (151), 38 – patriotism (153), 39 – evlavie (157), 40 – creştinism (159), [41 – rugăciune (160)], 42 – umanism (162), 43 – **castitate** (164), 44 – asceză (167), 45 – proroc (168), 46 – contemplaţie (169), 47 – meditaţie (171), 48 – austeritate (173), 49 – preot (173), 50 – moralitate (176), 51 – model (178), 52 – "otium" (181), 53 – mântuire (183), 54 – **moarte** (185), 55 – rău (191), 56 – destin (193), 57 – efemeritate (199), 58 – vanitate (201), 59 – neghiobie (203), 60 – discordie (204), 61 – corupţie (206), 62 – viciu (207), 63 – păcat (211), 64 – erezie (212), 65 – pribegie (213), 66 – suferinţă (216), 67 – răzbunare (219), 68 – război (221), 69 – omor (225), 70 – martiriu (228), 71 – tortură (229), 72 – **glorie** (230), 73 – acţiune (234), 74 – cetate (236), 75 – vulg (237), 76 – lege (240), 77 – datorie (242), 78 – curtean (243), 79 – principe (246), 80 – putere (248), 81 – strateg (248), 82 – geniu (250), 83 – erou (251), 84 – virtute (252), 85 – vitejie (255), 86 – cinste (257), 87 – demnitate (258), 88 – noblețe (259), 89 – podoabă a sufletului (262), 90 – **timp** şi spaţiu (263), 91 – geografie şi istorie (263), 92 – natură (266), 93 – călătorie (268), 94 – visare (268), 95 – speranţă (270), 96 – utopie (272), 97 – superstiţie (275), 98 – **eternitate** (277), 99 – Dumnezeu (279), 100 – libertate (282), 101 – pace (284), 102 – artă (286), 103 – poezie (288), 104 – har (295), 105 – miracol (298), 106 – viaţă (300), 107 – voinţă (302), 108 – cunoaştere (303), 109 – cauză (306), 110 – argument (308), 111 – finalitate (310), 112 – suflet (311), 113 – cuvânt (312), 114 – raţiune (315), 115 – dreptate (316), 116 – adevăr (317), 117 – bine (318), 118 – frumuseţe (318), 119 – fericire (320), 120 – perfecţiune (322), 121 – lumină (323)*

IV. ARTA CUVÂNTULUI ÎN SCRIERILE UMANISTE ALE LUI NICOLAUS OLAHUS / 326

1. Naraţiunea / 326
   Epopeea / 326

2. Descrierea / 331
Tabloul / 331
Portretul / 333
Analiza psihologică / 335
3. Monologul / 338
Discursul / 338
4. Limba latină / 343

V. RECEPTARE ŞI APRECIERI CRITICE / 345

VI. RESTITUTIO. CONSIDERAȚII FINALE / 349

Note / 350

Bibliografie / 459

Anexa I. Opera lui Nicolae Olahus. Clasificare cronologică şi pe domenii. Ediții. Traduceri / 464

Anexa II. Din Codicele Olahus. Ediția Hegedüs (1). Poezii. Tabel sinoptic / 466

Anexa III. Versiunea în limba română a testamentului lui Nicolaus Olahus (partea literară) / 476